ANNE APPLEBAUM

GELEŽINĖ UŽDANGA

RYTŲ EUROPOS SUGNIUŽDYMAS 1944–1956

TYTO ALBA

ANNE APPLEBAUM

GELEŽINĖ UŽDANGA

RYTŲ EUROPOS SUGNIUŽDYMAS 1944–1956

Iš anglų kalbos vertė
Vitalijus Šarkovas

VILNIUS 2013

UDK 321.74(4)
Ap54

Anne APPLEBAUM
IRON CURTAIN
THE CRUSHING OF
EASTERN EUROPE 1944–1956
Doubleday, 2012

Knyga išleista Lietuvos Respublikos kultūros ministerijai parėmus

ISBN 978-9986-16-987-1

Laisvės praradimas, tironija, piktnaudžiavimas, alkis – visa tai būtų lengviau ištverti, jeigu nebūtume verčiami vadinti tai laisve, teisingumu, liaudies gerove… Melas, iš pačios savo prigimties dalinis ir efemeriškas, atsiskleidžia kaip melas, kai susiduria su kalbos veržimusi link tiesos. Bet čia visas atskleidimo priemones visam laikui konfiskavo policija.

Aleksanderis Watas, „Mano šimtmetis"

Žmonėms nebūtina tikėti visomis šiomis mistifikacijomis, tačiau jie turi elgtis taip, tarsi tikėtų, arba bent jau tyliai jas toleruoti ar sutarti su tais, kurie jas kuria. O tam jie turi gyventi meluodami.

Vaclavas Havelas, „Bejėgių galia"

Ši knyga skiriama tiems Rytų Europos gyventojams, kurie nesutiko gyventi meluodami

TURINYS

PASTABA APIE SUTRUMPINIMUS IR AKRONIMUS

Santrumpos ir akronimai buvo plačiai vartojami įvardyti daugeliui įvairaus pobūdžio politinių to laikotarpio organizacijų, aprašytų šioje knygoje – Sovietų Sąjunga dėl jų buvo tiesiog pakvaišusi – tačiau skaitytojui ne specialistui supaisyti juos gali būti labai sunku, ypač dėl to, kad jie gana dažnai keisdavosi. Todėl aš kiek įmanoma jų vengiau ir dažnai rašiau, pavyzdžiui, „komunistų partija", o ne „Lenkijos vieningoji darbininkų partija", arba „komunistinio jaunimo grupė" vietoj FDJ ar ZMP. Tačiau visiškai išvengti jų buvo neįmanoma, ir jie yra dažnai vartojami kitose istorinėse knygose ir atsiminimuose. Toliau pateiksiu svarbiausiųjų sąrašą.

VOKIŠKI

CDU *Christlich Demokratische Union*: Krikščionių demokratų partija.

DDR *Deutsche Demokratische Republik*: Vokietijos Demokratinė Respublika, taip pat vadinta VDR arba Rytų Vokietija.

FDJ *Freie Deutsche Jugend*: Laisvasis vokiečių jaunimas, komunistų partijos jaunimo skyrius, pradėjęs veikti 1946 m.

FDP *Freie Demokratische Partei*: Laisvųjų demokratų partija, kartais vadinama Liberalų partija.

KPD *Kommunistische Partei Deutschlands*: Vokietijos komunistų partija, įkurta 1919 m., panaikinta sovietų okupuotoje Vokietijos dalyje 1946 m.

SED *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*: Vokietijos socialistų vienybės partija – taip buvo pavadinta Vokietijos komunistų partija po susivienijimo su Socialdemokratų partija 1946 m.

SMAD *Sowjetische Militäradministration in Deutschland*: sovietų karinės administracijos, valdžiusios Vokietiją 1945–1949 m., pavadinimas vokiečių kalba.

SPD *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*: Vokietijos socialdemokratų partija, atkurta 1945 m., panaikinta sovietų okupuotoje Vokietijos dalyje 1946 m.

SVAG *Sovetskaja voennaja administracija v Germanii*: rusiškas sovietų karinės administracijos, valdžiusios Vokietiją 1945–1949 m., pavadinimas.

VENGRIŠKI

ÁVH *Államvédelmi Hatóság*: Valstybės saugumo valdyba, slaptoji policija, veikusi nuo 1950 m. iki 1956 m.

ÁVO *Államvédelmi Osztály*: Valstybės saugumo tarnyba, slaptoji tarnyba, veikusi nuo 1945 m. iki 1950 m.

DISZ *Dolgozó Ifjúság Szövetsége*: Dirbančio jaunimo sąjunga, komunistinio jaunimo judėjimas, veikęs 1950–1956 m.

Kalot *Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testül*ete: Nacionalinis katalikų žemdirbių jaunimo klubų sekretoriatas, katalikų jaunimo organizacija, veikusi 1935–1947 m.

Madisz *Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség*: Vengrijos demokratinio jaunimo sąjunga, komunistų remiamas „koordinuojantis" jaunimo judėjimas, veikęs 1944–1950 m.

MDP *Magyar Dolgozók Pártja*: Vengrijos darbininkų partija, veikusi 1948–1956 m., pervadinta Komunistų partija po susijungimo su Vengrijos socialdemokratų partija.

Mefesz *Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége*: Vengrijos universitetų ir kolegijų asociacijų sąjunga, universitetinio jaunimo organizacija, veikusi 1945–1950 m., trumpam atgaivinta 1956 m.

MKP *Magyar Kommunista Párt*: Vengrijos komunistų partija, veikusi 1918–1948 m.

MSzMP *Magyar Szocialista Munká*spárt: Vengrijos socialistų darbininkų partija, komunistų partija, veikusi 1956–1989 m.

Nékosz *Népi Kollégiumok Országos Szövetsége*: Nacionalinė liaudies kolegijų asociacija, 1946–1949 m.

SZDP *Szociáldemokrata Párt*: Vengrijos socialdemokratų partija, įkurta 1890 m., 1948 m. susijungusi su komunistais ir įsiliejusi į MPD.

LENKIŠKI

KPP *Komunistyczna Partia Polski*: Lenkijos komunistų partija, įkurta 1918 m., Stalino panaikinta 1938 m.

KRN *Krajowa Rada Narodowa*: Nacionalinė liaudies taryba.

PKWN *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*: Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetas.

PPR *Polska Partia Robotnicza*: Lenkijos darbininkų partija, taip 1942–1948 m. buvo vadinama prisikėlusi Lenkijos komunistų partija

PPS *Polska Partia Socjalistyczna*: Lenkijos socialistų partija, įkurta 1892 m., 1948 m. prievarta prijungta prie Lenkijos vieningosios darbininkų partijos.

PRL *Polska Rzeczpospolita Ludowa*: Lenkijos Liaudies Respublika, komunistinė Lenkija.

PSL *Polskie Stronnictwo Ludowe*: Lenkijos valstiečių partija, įkurta 1918 m., 1944–1946 m. oponavusi komunistams, vėliau tapusi režimo dalimi.

PZPR *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*: Lenkijos vieningoji darbininkų partija – taip po 1948 m. vadinosi Lenkijos komunistų partija.

SB *Służba Bezpieczeństwa*: Lenkijos slaptoji policija, veikusi 1956–1990 m.

UB *Urząd Bezpieczeństwa*: Lenkijos slaptoji policija, veikusi 1944–1956 m.

WiN *Wolność i Niezawisłość*: Laisvė ir nepriklausomybė, antikomunistinis pogrindis, veikęs nuo 1945 m. iki apytiksliai 1950 m.

ZMP *Związek Młodzieży Polskiej*: Lenkijos jaunimo sąjunga, komunistinis jaunimo susivienijimas, veikęs 1948–1957 m.

ZWM *Związek Walki Młodych*: Kovojančio jaunimo sąjunga, komunistinio jaunimo susivienijimas, veikęs 1943–1948 m.

KITI

OUN *Organizacija ukrajinskich nacionalistiv*: Ukrainiečių nacionalistų organizacija.

StB *Státní bezpečnost*: Valstybės saugumas, Čekoslovakijos slaptoji policija.

UPA *Ukrajinska povstanska armija*: Ukrainos sukilėlių armija.

Šiaurės jūra
Baltijos jūra
NYDERLANDAI
Amsterdamas
BRITŲ ZONA
SOVIETŲ ZONA
Bydgoščius
Berlynas
Jungtinė zona
Poznan
VOKIETIJA
Vitenbergas
BELGIJA
Briuselis
Leipcigas
Dresdenas
Veimaras
Praha
LIUKSEMBURGAS
ČEKOSLOVAKIJA
AMERIKIEČIŲ ZONA
Brno
PRANCŪZIJA
PRANCŪZŲ ZONA
Miunchenas
Viena
Bratislava
AMERIKIEČIŲ ZONA
SOVIETŲ ZONA
PRANCŪZŲ ZONA
AUSTRIJA
Bernas
ŠVEICARIJA
BRITŲ ZONA
ITALIJA
Adrijos jūra
Viduržemio jūra
KORSIKA
Roma

Rytų Europa, 1945 m.
Š
V
R
P
Gdanskas
LENKIJA
Varšuva
Lodzė
Liublinas
SOVIETŲ SĄJUNGA
Žešuvas
Krokuva
Debrecenas
Budapeštas
VENGRIJA
RUMUNIJA
Segedas
Belgradas
Bukareštas
Juodoji
jūra
JUGOSLAVIJA
BULGARIJA
Sofija
ALBANIJA
TURKIJA

Lenkija, 1939 m.

Lenkija, 1945 m.
ŠVEDIJA
Baltijos jūra
Š
V
R
P
Kaunas
Vilnius
Dancigas
LENKIJA
VOKIETIJA
Berlynas
Poznanė
Varšuva
Lodzė
SOVIETŲ SĄJUNGA
Liublinas
ČEKOSLOVAKIJA
Krokuva
Žešuvas
Lvovas
AUSTRIJA
VENGRIJA
RUMUNIJA

ĮŽANGA

> Nuo Ščecino prie Baltijos iki Triesto prie Adrijos per visą žemyną nusileido geležinė uždanga. Už šios linijos liko visos senųjų Vidurio ir Rytų Europos valstybių sostinės. Varšuva, Berlynas, Praha, Viena, Budapeštas, Belgradas, Bukareštas ir Sofija – visi šie garsūs miestai ir aplink juos gyvenantys žmonės yra patekę į tai, ką aš pavadinčiau sovietine sfera, ir visi jie vienokia ar kitokia forma patiria ne tik sovietų įtaką, bet ir labai stiprią ir daugeliu atvejų vis stiprėjančią Maskvos kontrolę.
>
> Winstono Churchillio kalba Fultone,
> Misūrio valstijoje, 1946 m. kovo 5 d.

1945 metai Europos istorijoje buvo išskirtiniai daugeliu dalykų, vienas iš jų – nepaprastai didelio masto gyventojų judėjimas visame žemyne. Šimtai tūkstančių žmonių traukė namo iš tremties Sovietų Sąjungoje, iš priverstinių darbų Vokietijoje, iš koncentracijos ir karo belaisvių stovyklų, iš įvairiausių vietų, kuriose jie slapstėsi ar buvo atradę prieglobstį. Keliai, keliukai, takai ir traukiniai buvo sausakimši nudriskusių, alkanų, purvinų žmonių.

Ypač šiurpių scenų buvo galima pamatyti geležinkelio stotyse. Mirštančios badu motinos, sergantys vaikai, o kartais ir ištisos šeimos dienų dienas praleisdavo ant purvinų cementinių grindų, laukdamos, kada pagaliau atvažiuos kitas traukinys. Kilo rimtas pavojus, kad daugelio jų gyvybes nusineš epidemijos ir badas. Tačiau Lodzėje, Vidurio Lenkijoje įsikūrusiame mieste, grupė moterų nutarė užkirsti kelią tragedijai. Vadovaujamos buvusios Lenkijos moterų lygos (*Liga Kobiet*), 1913 m. įsteigtos labdaringos ir patriotinės organizacijos, narių, moterys ėmėsi darbo. Lodzės geležinkelio stotyje Moterų lygos aktyvistės moterims ir vaikams įsteigė prieglaudą,

kurioje aprūpindavo juos karštu maistu, vaistais ir antklodėmis, kviesdavo jiems padėti savanorius ir slaugytojas.

1945 m. pavasarį šitų moterų veiksmus lėmė tokie patys motyvai, kokie būtų galėję lemti ir 1925-aisiais ar 1935 m. Jos buvo socialinės katastrofos liudininkės ir susibūrė draugėn padėti jos ištiktiems žmonėms. Niekas jų neprašė, niekas joms neliepė to daryti ir niekas už tai nemokėjo. Janina Suska-Janakowska, bebaigianti devintą dešimtį, kai aš su ja susitikau, pasakojo, kad, kiek ji pamena šias pirmąsias veiklos dienas Lodzėje, jos neturėjo nieko bendra su politika: „Niekas negaudavo pinigų už labdaringą darbą... Prisidėdavo visi, kurie tik turėjo laisvą minutę.“[1] Iš pradžių Lodzės moterų lyga neturėjo jokios politinės darbotvarkės, vienintelis jos tikslas buvo padėti nelaimingiesiems keliautojams.

Praėjo penkeri metai. 1950 m. Lenkijos moterų lyga tapo visiškai kitokia. Ji turėjo būstinę Varšuvoje. Turėjo centralizuotą, nacionalinę vadovybę, kuri galėjo panaikinti – ir panaikindavo – vietinius filialus, jeigu jie nesilaikydavo nurodymų. Ji turėjo generalinę sekretorę Izoldą Kowalską-Kiryluk, kurios apibūdinimu, svarbiausi lygos uždaviniai buvo ne labdaringi ir patriotiniai, bet politiniai ir ideologiniai: „Turime plėtoti savo organizacinį darbą ir mobilizuoti plačius aktyvių moterų sluoksnius, šviesti jas ir išauklėti sąmoningomis visuomenės aktyvistėmis. Kiekvieną dieną turime kelti moterų socialinio sąmoningumo lygmenį ir prisidėti prie didžiosios užduoties įgyvendinimo – socialiai rekonstruoti Liaudies Lenkiją ir paversti ją socialistine Lenkija.“

Moterų lyga taip pat rengė nacionalinius suvažiavimus, tokius kaip 1951 m., per kurį Zofia Wasilkowska, tuometinė organizacijos viceprezidentė, atvirai iškėlė politinius uždavinius: „Svarbiausia lygos statutinė veiklos forma yra auklėjamasis, švietėjiškas darbas... pakelti moterų sąmoningumą į nepalyginti aukštesnį lygmenį ir mobilizuoti moteris kuo geriau įgyvendinti Šešerių metų plano tikslus.“[2]

Kitaip tariant, 1950 m. Lenkijos moterų lyga iš esmės tapo Lenkijos komunistų partijos moterų skyriumi. Vykdydama tokio skyriaus funkcijas, lyga skatino moteris laikytis partijos linijos vidaus politikos ir tarptautinių santykių srityje. Ji ragindavo moteris dalyvauti Gegužės pirmosios eitynėse ir pasirašyti peticijas, smerkiančias Vakarų imperializmą. Ji kviesdavosi agitatorių komandas, specialiuose kursuose išmokytas plačiai skleisti partijos žinią. Jei-

gu tik kuri nors narė atsisakydavo prisidėti prie tokios veiklos, pavyzdžiui, dalyvauti Gegužės pirmosios eitynėse ar Stalino gimimo dienos minėjimo renginiuose, ji galėjo būti išvaryta iš Moterų lygos. Kai kurioms moterims taip ir nutikdavo. Kitos išeidavo pačios. Tos, kurios pasiliko, buvo jau ne savanorės, o biurokratės, tarnaujančios valstybei ir komunistų partijai.

Prabėgo penkeri metai. Per tuos penkerius metus Lenkijos moterų lyga ir daugybė kitų panašių organizacijų visiškai transformavosi. Kas atsitiko? Kas sukėlė pokyčius? Kodėl žmonės jiems nesipriešino? Kaip tik į tokius klausimus ir siekiu atsakyti šioje knygoje.

Žodis „totalitarizmas", *totalitarismo*, dažniausiai vartojamas nacistinei Vokietijai ir stalinistinei Sovietų Sąjungai apibūdinti, tačiau pirmiausia jis buvo pavartotas kalbant apie Italijos fašizmą. Nors jį sugalvojo vienas iš Benito Mussolini kritikų, šis su džiaugsmu jį priėmė ir vienoje iš savo kalbų pasiūlė jo apibrėžimą, kuris vis dar lieka geriausias: „Viskas valstybėje, nieko už valstybės, nieko prieš valstybę."[3] Griežtai pagal šį apibrėžimą, totalitarinis režimas yra toks, kuris draudžia visas institucijas, išskyrus paties oficialiai patvirtintas. Taigi totalitarinis režimas turi vieną politinę partiją, vieną švietimo sistemą, vieną meninį *credo*, vieną centralizuotą planinę ekonomiką, vieningą žiniasklaidą ir vieną moralinį kodą. Totalitarinėje valstybėje nėra nepriklausomų mokyklų, privačių įmonių, stichiškai susiformavusių organizacijų ir niekas nemąsto kritiškai. „Valstybė apima visa; už jos ribų negali egzistuoti jokios, juo labiau vertingos, žmogiškosios ar dvasinės vertybės"[4], – taip Mussolini ir jo mėgstamas filosofas Giovanni Gentile kartą suformulavo tokios valstybės koncepciją.

Iš italų kalbos žodis „totalitarizmas" išplito į visas Europos ir pasaulio kalbas. Mussolini priėjus liepto galą, totalitarizmo koncepcija neturėjo daug atvirų šalininkų, tačiau ilgainiui žodį „totalitarizmas" ėmė vartoti šios sąrangos kritikai, daugelis iš jų laikomi iškiliausiais XX a. mąstytojais[5]. Friedricho Hayeko „Kelias į vergovę" (*Road to Serfdom*) ir Karlo Popperio „Atvira visuomenė ir jos priešai" (*The Open Society and Its Enemies*) yra filosofinis atsakas į totalitarizmo iššūkį. George'as Orwellas savo romane „1984-ieji" pasaulį, kuriame visiškai įsigalėjęs totalitarinis režimas, pavaizdavo kaip antiutopiją.

Bene iškiliausia totalitarinės politikos tyrėja buvo Hannah Arendt, savo 1949 m. knygoje „Totalitarizmo ištakos“ ji apibrėžė totalitarizmą kaip „naują valdymo formą“, kurią padarė galimą prasidėjusi modernybė. Suirus tradicinėms visuomenėms ir nunykus tradiciniam gyvenimo būdui, teigė ji, susikūrė sąlygos susiformuoti „totalitarinei asmenybei“, žmonėms, kurių tapatybės visiškai priklauso nuo valstybės. Pagarsėjo Arendt žodžiai, kad nacistinė Vokietija ir Sovietų Sąjunga abi yra totalitariniai režimai, ir dėl to jos labiau panašios negu skirtingos[6]. Carlas J. Friedrichas ir Zbigniewas Brzezinskis tokį požiūrį dar tvirčiau pagrindė savo 1956 m. išleistoje knygoje „Totalitarinė diktatūra ir autokratija“ (*Totalitarian Dictatorship and Autocracy*) ir bandė pateikti praktiškesnį apibrėžimą. Visi totalitariniai režimai, pareiškė jie, turi bent penkis bendrus bruožus: vyraujančią ideologiją, vieną valdančiąją partiją, slaptosios policijos pajėgas, pasirengusias naudoti terorą, informacijos monopoliją ir planinę ekonomiką. Pagal šiuos kriterijus, sovietų ir nacistinis režimas buvo ne vienintelės totalitarinės valstybės. Buvo ir kitų juos atitikusių šalių – pavyzdžiui, maoistinė Kinija[7].

Tačiau penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo dešimtmečio pradžioje „totalitarizmas“ buvo ne vien tik teorinė sąvoka. Pirmaisiais Šaltojo karo metais šis terminas įgijo ir konkrečių politinių asociacijų. Savo garsiojoje 1947 m. kalboje JAV prezidentas Harry Trumanas pareiškė, kad amerikiečiai privalo „padėti laisvoms tautoms išsaugoti laisvas institucijas bei nacionalinį vientisumą ir priešintis agresyviems judėjimams, kurie siekia primesti jiems totalitarinį režimą“[8]. Ši idėja tapo žinoma kaip „Trumano doktrina“. Prezidentas Dwightas Eisenhoweris taip pat pavartojo šį terminą per savo 1952 m. prezidento rinkimų kampaniją, kai paskelbė ketinimą pasiųsti kariuomenę į Korėją ir padaryti galą ten vykusiam karui: „Aš šiek tiek pažįstu totalitarinį mąstymą. Antrojo pasaulinio karo metais, kai laisvasis pasaulis kovojo su tironija, tada grėsusia mums visiems, man teko priimti daug sunkių sprendimų.“[9]

Kadangi Šaltojo karo šalininkai Amerikoje atvirai pasiskelbė esą totalitarizmo priešininkai, Šaltojo karo priešininkai, savaime suprantama, ėmė abejoti šiuo terminu ir klausti, ką jis reiškia. Ar totalitarizmas iš tiesų kelia rimtą grėsmę, ar juo gąsdinantys politikai tiesiog perdeda? Ar tai nėra tik šmėkla, senatoriaus Josepho McCarthy pramanas? Aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje SSRS istorikai revizionistai teigė, kad net Stalino lai-

kais Sovietų Sąjunga iš tiesų niekada nebuvo visiškai totalitarinė. Jie tvirtino, kad iš tikrųjų ne visi sprendimai Sovietų Sąjungoje buvo priimami Maskvoje; kad terorą galėjo pradėti ne tik aukščiausi šalies vadovai, bet ir vietos policija, kad centrinėms planavimo institucijoms ne visada pavykdavo kontroliuoti ekonomiką, kad daugeliui žmonių masinis teroras atvėrė „galimybes“[10]. Kai kuriems istorikams terminas „totalitarinis“ ėmė atrodyti pernelyg primityvus, netikslus ir per daug ideologiškas.

Tiesą sakant, apie tokius pačius dalykus kalbėjo ir daugelis „ortodoksinių“ totalitarizmo teoretikų. Retas kuris iš jų tvirtino, jog totalitarizmas veikia. Priešingai, „dėl to, kad totalitarinis valdymas siekia neįmanomo dalyko ir nori valdyti žmogaus asmenybę ir likimą, jo siekis gali būti įgyvendintas tik fragmentiškai, – rašė Friedrichas. – Visuotinės valdžios siekimo padariniai yra tokie pavojingi ir engėjiški kaip tik todėl, kad siekiamybė labai miglota, neišmatuojama ir sunkiai apibūdinama... Šį iškraipymą lemia neįgyvendinamas valdžios siekimas: jis būdingas gyvenimui valdant tokiam režimui ir dėl to visiems pašaliniams suvokti jį be galo sudėtinga.“[11]

Kiek vėliau politikos teoretikai pateikė dar daugiau argumentų, pagrindžiančių revizionistų požiūrį. Kai kurie iš jų teigė, kad terminas „totalitarinis“ iš tikrųjų naudingas tik teorijoje, kaip neigiamas modelis, su kuriuo susipriešindami liberalūs demokratai gali apibrėžti savo tapatybę[12]. Kiti nutarė, kad šis žodis apskritai beprasmis, ir aiškino, kad jis tapo terminu, kuris reiškia tik „teorišką Vakarų visuomenės antitezę“, kitaip tariant, tiesiog „žmones, kurie mums nepatinka“. Išsakomas ir niūresnis požiūris, kad žodį „totalitarizmas“ mes vartojame savanaudiškais tikslais, siekdami, kad Vakarų demokratija atrodytų labiau teisėta[13].

Kasdienėje kalboje žodis „totalitarinis“ vartojamas ne tiek savanaudiškai, kiek nesaikingai. Totalitariniais polinkiais kaltinami demokratiškai išrinkti politikai (pavyzdžiui, kalbama apie „Ricko Santorumo totalitarinius instinktus“), taip pat vyriausybės ir net bendrovės (spaudoje galime atrasti perspėjimų, kad „Jungtinės Valstijos žengia totalitarizmo link“, arba kaltinimų, kad bendrovei *Apple* būdingas „totalitarinis požiūris į savo taikomąsias programas“)[14]. Liberalai, pradedant Ayn Rand, vartojo šį žodį pažangiesiems liberalams apibūdinti. Pažangieji liberalai (ir net konservatoriai) vartojo šį žodį apibūdindami Ayn Rand[15]. Dabar šis žodis yra taikomas tokiai daugybei žmonių ir institucijų, kad kartais atrodo beprasmis.

Ir nors pati „absoliučios valdžios" idėja dabar gali atrodyti absurdiška, juokinga, perdėta ar kvaila, nors šis žodis pats savaime turbūt prarado gebėjimą sukrėsti, svarbu atsiminti, kad „totalitarizmas" yra daugiau negu nevykusiai suformuluotas įžeidimas. Istorijoje buvo režimų, kurie siekė absoliučios valdžios. Jeigu norime juos suprasti, jeigu norime suprasti XX a. istoriją, turime suprasti, kaip totalitarizmas veikė, – ir teoriškai, ir praktiškai. Be to, absoliučios valdžios koncepcija nėra visiškai pasenusi. Stalino užbrėžtose ribose įkurtas Šiaurės Korėjos režimas per septyniasdešimt metų pasikeitė nedaug. Nors atrodo, kad dabar, atsiradus naujosioms technologijoms, siekti absoliučios valdžios – ir juo labiau ją pasiekti, – sunkiau, negalime būti tikri, kad mobilieji telefonai, internetas ir palydovinės fotografijos galų gale netaps kontrolės įrankiais rankose režimo, kuris taip pat trokšta būti „visa apimantis"[16]. „Totalitarizmas" lieka naudingas ir būtinas empirinis apibrėžimas. Jau seniai laikas jam atgimti.

Vienas režimas taip gerai suprato totalitarinės kontrolės metodus ir būdus, kad sėkmingai juos eksportavo: pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir Raudonajai armijai įžengus į Berlyną, Sovietų Sąjungos vadovai kaip įmanydami stengėsi primesti totalitarinę valdymo sistemą labai skirtingoms Europos šalims, kurias jie tada buvo užėmę, lygiai taip pat, kaip jie jau bandė primesti totalitarinę sistemą daugeliui skirtingų pačios SSRS regionų. Ir nusiteikę jie buvo labai rimtai. Kai Stalinas su savo karininkais, slaptąja policija – nuo 1934 m. iki 1946 m. vadinta Vidaus reikalų liaudies komisariatu (*Narodnyj komissariat vnutrennich del* – NKVD) ir tik vėliau pakrikštyta KGB – ir vietiniais sąjungininkais kūrė totalitarines Rytų Europos valstybes, jiems nerūpėjo nei Ayn Rand, nei pažangieji liberalai. Perfrazuojant Mussolini, jie troško sukurti visuomenes, kur viskas būtų valstybėje, nieko nebūtų už valstybės ir niekas nebūtų prieš valstybę – ir norėjo sukurti jas greitai.

Tiesa, aštuonios Europos šalys, kurias Raudonoji armija užėmė arba užėmė iš dalies 1945 m., turėjo labai skirtingas kultūras, politines tradicijas ir ekonomines struktūras. Šios naujos teritorijos apėmė anksčiau demokratinę Čekoslovakiją ir anksčiau fašistinę Vokietiją, taip pat monarchijas, autokratijas ir pusiau feodalines valstybes. Regiono gyventojai buvo katalikai, ortodoksai, protestantai, žydai ir musulmonai. Jie kalbėjo slavų, romanų, finougrų kalbomis ir vokiškai. Tarp jų buvo rusofilų ir rusofobų, vieni gy-

veno industrializuotoje Bohemijoje, kiti – kaimiškoje Albanijoje, vieni – kosmopolitiškame Berlyne, kiti – medinėse Karpatų kaimelių trobelėse. Tarp jų buvo buvusios Austrijos–Vengrijos, Prūsijos, Osmanų ir Rusijos imperijų valdinių.

Vis dėlto amerikiečiai ir vakarų europiečiai šiuo laikotarpiu ėmė žiūrėti į komunistų vadovaujamas, bet Sovietų Sąjungai nepriklausančias šalis – Lenkiją, Vengriją, Čekoslovakiją, Rytų Vokietiją, Rumuniją, Bulgariją, Albaniją ir Jugoslaviją – kaip į „bloką“, kurį ilgainiui imta vadinti „Rytų Europa“. Tai politinis ir istorinis, o ne geografinis terminas. Jis neapima tokių „rytinių“ šalių kaip Graikija, kuri niekada nebuvo komunistinė. Jis neapima ir Baltijos šalių ar Moldovos, kurios, nors istoriškai ir kultūriškai panašios į Rytų Europą, šiuo laikotarpiu buvo prijungtos prie Sovietų Sąjungos. Tarp Baltijos šalių ir ypač Lenkijos patirties yra panašumų, bet būta ir svarbių skirtumų: Baltijos šalių gyventojams sovietizacija reiškė net nominalaus suvereniteto praradimą.

Mirus Stalinui – ypač nuo 1989 m. – aštuonios Rytų Europos šalys žengė labai skirtingais keliais, ir dažnai pastebima, kad jos apskritai niekada neturėjo daug bendra. Tikra tiesa: prieš 1945 m. jos niekada niekaip nebuvo suvienytos ir jas stebinamai mažai kas sieja dabar, išskyrus bendrą istorinę komunizmo atmintį. Tačiau kurį laiką, nuo 1945-ųjų iki 1989-ųjų, šios aštuonios Rytų Europos šalys tikrai turėjo daug bendra. Todėl rašydama apie jas šioje knygoje visada vartosiu terminą „Rytų Europa“, nes jis yra paprastas, įprastas ir istoriškai tikslus[17].

Trumpą laiką, 1945–1953 m., atrodė, kad SSRS pavyks paversti labai skirtingas Rytų Europos šalis ideologiškai ir politiškai homogeniniu regionu. Iš Hitlerio priešų ir sąjungininkų ji per šį laikotarpį išties sukūrė identiškų valstybinių esačių sambūrį[18]. Šeštojo dešimtmečio pradžioje visose pilkose, karo sužalotose šio regiono „senovinių valstybių“ (Churchillio žodžiais tariant) sostinėse patruliavo vienodai niūrūs policininkai, jų pastatai buvo suprojektuoti tų pačių architektų tokiu pačiu socialistinio realizmo stiliumi ir nukabinėti tokiais pačiais propagandiniais plakatais. Visame regione buvo puoselėjamas Stalino, garbinamo SSRS kaip „besiartinančios komunizmo pergalės simbolis“, kultas ir labai panašūs vietinių partijos vadovų

kultai[19]. Milijonai žmonių dalyvavo valstybės surežisuotose demonstracijose ir komunistinės valdžios šventėse. Tais laikais „geležinė uždanga“ buvo anaiptol ne metafora: sienos, tvoros ir spygliuota viela tiesiogine šio žodžio prasme atskyrė Rytų Europą nuo Vakarų. 1961 m., kai buvo pastatyta Berlyno siena, atrodė, kad šie barjerai gyvuos amžinai.

Žvelgiant retrospektyviai, ši transformacija įvyko stulbinamai greitai. Pačioje Sovietų Sąjungoje totalitarinės valstybės formavimasis užtruko du dešimtmečius ir vyko su trukdžiais ir pertraukomis. Bolševikai ėmėsi savo darbo neturėdami aiškaus projekto. Po Rusijos revoliucijos jie dažnai keitė kursą, kartais vykdydavo griežtesnę, kartais liberalesnę politiką, nes vis nepajėgdavo įgyvendinti žadėtosios ekonominės plėtros. Po Rusijos pilietinio karo laikų kolektyvinio „karinio komunizmo“ ir „raudonojo teroro“ politikos buvo vykdoma liberalesnė Lenino naujoji ekonominė politika, kuri leido tam tikrose srityse plėtoti privatų verslą ir prekybą. 1928 m. naująją ekonominę politiką savo ruožtu pakeitė Penkmečio planas ir naujos politikos priemonės, kurias ilgainiui imta vadinti stalinizmu: greita industrializacija, prievartinė kolektyvizacija, centralizuotas planavimas; drakoniškas kalbos laisvės apribojimas, literatūros, žiniasklaidos bei meno kontrolė ir gulago, masinio priverčiamojo darbo stovyklų sistemos, plėtimas. Terminai „stalinizmas“ ir „totalitarizmas“ dažnai vartojami kaip sinonimai, ir jų sulyginimas visai pagrįstas.

Tačiau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje stalinizmą irgi ištiko krizė. Gyvenimo lygis nekilo taip greitai, kaip buvo pažadėjusi partija. Prastai suplanuotos investicijos ėmė duoti priešingų rezultatų. Masinis badas Ukrainoje ir Pietų Rusijoje ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, nors ir suteikė režimui tam tikros politinės naudos, sukėlė baimę, o ne susižavėjimą. 1937 m. sovietų slaptoji policija pradėjo viešą represijų kampaniją. Iš pradžių ji suimdavo, įkalindavo ir žudydavo sabotuotojus, šnipus ir „ardytojus“, kurie tariamai trukdė visuomenės pažangai, bet galiausiai represijų kampanija išsiplėtė ir pasiekė net aukščiausius Sovietų Sąjungos komunistų partijos sluoksnius. Didysis teroras nebuvo nei pirmoji suėmimų banga Sovietų Sąjungoje, nei didžiausia – ankstesni teroro protrūkiai daugiausia buvo nukreipti prieš valstiečius ir tautines mažumas, ypač gyvenančias prie Sovietų Sąjungos sienos. Tačiau tai buvo pirmoji teroro banga, nukreipta prieš aukščiausią partijos vadovybę, ir tai sukėlė didelį nerimą pačios Sovietų

Sąjungos ir užsienio komunistams. Ilgainiui Didysis teroras turbūt būtų iš tiesų sukėlęs jiems nusivylimą režimu. Tačiau stalinizmą – ir Staliną – atsitiktinai išgelbėjo Antrasis pasaulinis karas. Nors Stalinas karo veiksmams vadovavo chaotiškai ir darė klaidų, nors žuvo daugybė žmonių, o šalis buvo smarkiai nuniokota, pergalė patvirtino sistemos ir jos vadovo teisėtumą, „įrodydama" jų vertę. Po pergalės artimas religiniam Stalino kultas pasiekė naujas aukštumas. Propaganda apibūdino sovietų vadovą kaip „pačių piliečių didvyriškumo, patriotizmo ir ištikimybės savo socialistinei Tėvynei įsikūnijimą"[20].

Kartu karas suteikė Stalinui beprecedentę galimybę primesti savąją komunistinės visuomenės viziją kaimyninėms šalims. Pirmoji galimybė pasitaikė pačioje jo pradžioje, 1939 m., kai Sovietų Sąjunga ir nacistinė Vokietija pasirašė Molotovo–Ribbentropo paktą ir susitarė pasidalyti Lenkiją, Rumuniją, Suomiją ir Baltijos šalis į sovietų ir vokiečių įtakos sferas. Rugsėjo 1-ąją Hitleris užpuolė Lenkiją iš vakarų. Rugsėjo 17-ąją Stalinas puolė Lenkiją iš rytų. Per keletą mėnesių sovietų kariai užėmė Baltijos šalis, dalį Rumunijos ir Rytų Suomijos. Nors nacistų užimta Europa ilgainiui buvo išlaisvinta, Stalinas niekada negrąžino teritorijų, kurias jis užėmė šiuo pirmuoju karo etapu. Rytų Lenkija, Rytų Suomija, Baltijos šalys, Bukovina ir Besarabija, dabar vadinama Moldova, buvo įjungtos į Sovietų Sąjungą. Rytų Lenkijos teritorijos ir šiandien priklauso Ukrainai ir Baltarusijai.

Savojoje okupacinėje zonoje Raudonosios armijos karininkai ir NKVD pareigūnai nedelsdami ėmė brukti savąją sistemą. Nuo 1939 m. jie „sovietizavo" vietos gyventojus pasitelkdami kolaborantus, tarptautinio komunistinio judėjimo dalyvius, masinį smurtą ir masines deportacijas į gulago koncentracijos stovyklas. Staliną ši „sovietizavimo" patirtis daug ko išmokė ir padėjo įgyti naudingų sąjungininkų: sovietų invazija į Rytų Lenkiją ir Baltijos šalis 1939 m. parengė kadrinių NKVD darbuotojų, pasiruošusių ir norinčių ją pakartoti. Sovietų valdžia iš karto, dar prieš naciams užpuolant SSRS 1941 m., pradėjo ruoštis įgyvendinti panašią transformaciją Rytų Europoje.

Šis teiginys yra kontroversiškas, nes paprastai istoriografijoje regiono pokario istorija dalijama į etapus[21]. Iš pradžių, 1944–1945 m., buvusi atkurta tikroji demokratija, paskui, anot Hugh Seton-Watsono, prasidėjęs fiktyvios demokratijos laikotarpis, o galiausiai, 1947–1948 m., įvykęs staigus

politikos poslinkis, ir komunistai visiškai perėmę valdžią: sustiprinę politinį terorą, nutildę žiniasklaidą, pradėję manipuliuoti rinkimais ir liovęsi net apsimetinėti, kad Rytų Europos šalys yra nepriklausomos.

Kai kurie istorikai ir politologai kaltę dėl šio politinės atmosferos pokyčio priskiria Šaltojo karo pradžiai, su kuria jis sutapo. Kartais dėl stalinistų įsigalėjimo Rytų Europoje net kaltinami Šaltojo karo šalininkai Vakaruose – girdi, tai jų agresyvi retorika „privertė“ Sovietų Sąjungos vadovą sustiprinti savo valdžią regione. 1959 m. šiam paplitusiam „revizionistiniam“ požiūriui klasikinį pavidalą suteikė Williamas Applemanas Williamsas – jis teigė, kad Šaltąjį karą sukėlė ne komunistinė ekspansija, o atkaklios amerikiečių pastangos išsaugoti atviras užsienio rinkas. Vėliau vienas žinomas Vokietijos mokslininkas teigė, kad Vokietijos padalijimo priežastis buvo ne totalitarinė politika, kurią sovietai vykdė Rytų Vokietijoje po 1945 m., o didžiųjų Vakarų valstybių nesugebėjimas pasinaudoti taikiomis Stalino uvertiūromis[22].

Atidžiai patyrinėjus, kas šiame regione vyko 1944–1947 m., aiškėja, kokie ydingi tokie teiginiai – o dabar, atsivėrus Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos archyvams, tokiems tyrimams yra visos sąlygos[23]. Nauji šaltiniai padėjo istorikams suprasti, kad pirmasis „liberalus“ laikotarpis Rytų Europoje iš tikrųjų buvo ne toks jau liberalus, kaip kartais atrodydavo. Tiesa, ne visi sovietų politinės sistemos elementai buvo importuoti į šio regiono šalis iš karto, kai tik Raudonoji armija peržengdavo jų sienas, ir iš tikrųjų nėra jokių įrodymų, kad Stalinas tikėjosi sukurti komunistinį „bloką“ labai greitai. 1944 m. jo užsienio reikalų ministras Ivanas Maiskis parašė pranešimą, kuriame prognozavo, kad visos Europos šalys ilgainiui taps komunistinėmis valstybėmis, bet turbūt tik po trijų ar keturių dešimtmečių. (Jis taip pat numatė, kad ateities Europoje turi būti tik viena sausumos didvalstybė – SSRS, ir viena jūrų didvalstybė – Didžioji Britanija.) Tačiau kol kas, manė Maiskis, Sovietų Sąjunga turi susilaikyti nuo „proletarinių revoliucijų“ kurstymo Rytų Europoje ir siekti palaikyti gerus santykius su demokratinėmis Vakarų valstybėmis[24].

Tokia ilgalaikė perspektyva visiškai derėjo su marksizmo-leninizmo ideologija, kaip ją suprato Stalinas. Kapitalistai, manė jis, nesugebės bendradarbiauti tarpusavy amžinai. Anksčiau ar vėliau godus imperializmas pastūmės juos į konfliktą, ir Sovietų Sąjunga tuo pasinaudos. „Prieštaravimų

tarp Anglijos ir Amerikos dar atsiras, – pasakė jis draugams praėjus keletui mėnesių po karo. – Amerikoje socialiniai konfliktai vis aštrėja. Leiboristai Anglijoje pažadėjo Anglijos darbininkams tiek daug socializmo elementų, kad jiems bus sunku nevykdyti šių pažadų. Netrukus jie konfliktuos ne tik su savo buržuazija, bet ir su Amerikos imperialistais.“[25]

Kol SSRS neskubėjo, neskubėjo ir Rytų Europos komunistų vadovai – dauguma jų nesitikėjo ateiti į valdžią iš karto. Ketvirtajame dešimtmetyje daugelis jų dalyvavo „nacionalinio fronto“ koalicijose su centristinėmis ir socialistinėmis partijomis – arba matė, kokios didelės sėkmės nacionalinio fronto koalicijos susilaukė daugelyje šalių, ypač Ispanijoje ir Prancūzijoje. Istorikas Tony Judtas įvykius Ispanijoje net apibūdino kaip „valdžios Rytų Europoje paėmimo po 1945 m. repeticiją“[26]. Šios pirmosios nacionalinių frontų koalicijos buvo sukurtos kaip atsvara Hitleriui. Karui pasibaigus daugelis komunistų pasiruošė atgaivinti jas kaip atsvarą Vakarų kapitalizmui. Stalinas planavo toli į priekį: proletarinė revoliucija turėjo įvykti, bet iš pradžių regione turėjo įvykti buržuazinė revoliucija. Pagal schemišką sovietinę istorijos interpretaciją, pirmiausia reikėjo sulaukti jos.

Tačiau, kaip atskleis pirma šios knygos dalis, Sovietų Sąjunga iš pat pradžių importavo tam tikrus esminius sovietų sistemos elementus į kiekvieną Raudonosios armijos užimtą šalį. Visų pirma sovietų NKVD, bendradarbiaudama su vietos komunistų partijomis, iš karto sukurdavo slaptosios policijos pajėgas pagal savo pačios pavyzdį, dažnai pasitelkdama žmones, kuriuos ji jau buvo parengusi Maskvoje. Kur tik įžengdavo Raudonoji armija, – net Čekoslovakijoje, iš kurios sovietų kariai galų gale pasitraukė, – šie naujai iškepti slaptosios policijos darbuotojai iš karto pradėdavo naudoti smurtą prieš savo politinius priešus pagal iš anksto kruopščiai sudarytus sąrašus ir nustatytus kriterijus. Kai kuriose šalyse jie persekiodavo ir priešiškas tautines grupes. Jie taip pat užvaldė regiono vidaus reikalų ministerijas, o kai kuriais atvejais ir gynybos ministerijas, ir dalyvavo netrukus prasidėjusiose žemės konfiskavimo ir perskirstymo kampanijose.

Antra, visose okupuotose šalyse sovietų valdžia paskyrė patikimus vietos komunistus vadovauti galingiausiai tų laikų žiniasklaidos priemonei: radijui. Nors didžiojoje Rytų Europos dalyje pirmaisiais mėnesiais po karo buvo galima leisti nekomunistinius laikraščius ar žurnalus, o valdyti kitas valstybės monopolijas buvo leidžiama ir ne komunistams, nacionalinių

radijo stočių, kurios galėjo pasiekti visus šalies gyventojus – nuo neraštingų valstiečių iki rafinuotų intelektualų, komunistų partija nepatikėdavo niekam kitam ir visada tvirtai valdydavo pati. Valdžia tikėjosi, kad ateityje radijas kartu su kitomis propagandos priemonėmis ir pakeista švietimo sistema padės pritraukti į komunistų pusę plačius gyventojų sluoksnius.

Trečia, visur, kur įžengė Raudonoji armija, sovietų ir vietos komunistai ėmė persekioti daugelį nepriklausomų organizacijų, sudariusių tai, ką dabar vadiname pilietine visuomene – Lenkijos moterų lygą, vokiečių „antifašistinius" susivienijimus, bažnyčios organizacijas ir mokyklas, – kliudė jų veiklai ir galiausiai jas uždraudė. Nuo pačių pirmųjų okupacijos dienų ypač priešiški jie buvo jaunimo grupėms: jauniesiems socialdemokratams, jaunųjų katalikų ar protestantų organizacijoms, skautams. Todėl pirmiausia, dar net neuždraudę nepriklausomų politinių partijų suaugusiesiems, bažnyčios organizacijų ir nepriklausomų profesinių sąjungų, jie suskato kuo griežčiausiai stebėti ir kontroliuoti jaunimo organizacijas.

Pagaliau, kur tik buvo įmanoma, sovietų valdžia, kaip įprasta, veikdama išvien su vietos komunistų partijomis, vykdė masinį etninį valymą ir išvarė milijonus vokiečių, lenkų, ukrainiečių, vengrų ir kitų tautų atstovų iš miestų ir kaimų, kur jie gyveno daugelį šimtmečių. Sunkvežimiais ir traukiniais žmonės su savo skurdžia manta buvo perkelti į pabėgėlių stovyklas ir naujus namus už šimtų mylių nuo savo gimtųjų vietų. Pasimetusius ir gimtinės netekusius pabėgėlius buvo lengviau valdyti ir kontroliuoti, negu būtų buvę palikus juos ankstesnėse vietose. Jungtinės Valstijos ir Britanija tam tikru mastu prisidėjo prie šios politikos – etninis valymas vokiečių gyvenamose žemėse bus įrašytas į Potsdamo sutartį – bet mažai kas tuo metu Vakaruose suprato, koks didelis ir smurtinis bus sovietų etninis valymas.

Tačiau kiti kapitalizmo ir net liberalizmo elementai buvo sunaikinti ne iš karto. Turėti privačius ūkius, verstis privačiu verslu ir privačia prekyba buvo leidžiama iki pat 1946 m. pabaigos, o kartais ir ilgiau. Toliau buvo leidžiami kai kurie nepriklausomi laikraščiai ir žurnalai, veikė dalis bažnyčių. Kai kuriose vietose buvo leidžiama veikti nekomunistinėms politinėms partijoms, į valdžios institucijas galėjo būti išrinkti politikai ne komunistai. Tačiau taip buvo ne todėl, kad Sovietų Sąjungos komunistai ir jų sąjungininkai Rytų Europoje laikėsi liberalių ir demokratiškų pažiūrų. Tiesiog jie manė, jog kol kas tai ne taip svarbu kaip slaptoji policija, radijas, etninis

valymas ir vyravimas jaunimo grupėse bei kitose pilietinėse organizacijose. Neatsitiktinai ambicingi jauni komunistai visada rinkdavosi veiklą kurioje nors vienoje iš šių sričių. 1945 m. į partiją įstojusiam rašytojui Wiktorui Woroszylskiui buvo pasiūlyta rinktis vieną iš trijų sričių: komunistinio jaunimo judėjimą, slaptąją policiją arba propagandos departamentą, kuris tvarkė žiniasklaidos reikalus[27].

1945-aisiais ir 1946-aisiais kai kuriose šalyse surengti laisvi rinkimai taip pat nebuvo komunistų tolerancijos ženklas. Sovietų ir Rytų Europos komunistų partijos leido šiems rinkimams įvykti, nes manė, kad kontroliuodami slaptąją policiją bei radiją ir turėdami didelę įtaką jaunimui jie nugalės. Visų šalių komunistai tikėjo savosios propagandos galia ir pirmaisiais metais karui pasibaigus turėjo gana rimtų priežasčių ja tikėti. Po karo žmonės išties gausiai stojo į partiją – vieni iš nusivylimo, kiti dėl to, kad buvo sutrikę, treti ieškodami sau naudos ar dėl ideologinių priežasčių, – ir ne tik Rytų Europoje, bet ir Prancūzijoje, Italijoje, Britanijoje. Jugoslavijoje Tito komunistų partija buvo iš tiesų populiari – dėl savo vaidmens pasipriešinime. Čekoslovakijoje, kurią 1938 m. Vokietija buvo okupavusi dėl susitaikėliškos Vakarų politikos, realios viltys pirmiausia buvo siejamos su Sovietų Sąjunga – kaip tikėjosi čekai ir slovakai, ji turėjo tapti patikimesne atrama. Net Lenkijoje ir Vokietijoje, kur dauguma gyventojų netikėjo Sovietų Sąjungos motyvų tyrumu, psichologinis karo poveikis taip pat pakeitė daugelio žmonių pažiūras. Ketvirtajame dešimtmetyje kapitalizmą ir liberalią demokratiją buvo ištikusi visiška katastrofa. Daugelis žmonių manė, kad atėjo laikas pabandyti ką nors kita.

Nors mums kartais sunku tai suprasti, komunistai taip pat tikėjo savąja doktrina. Dabar, žvelgiant retrospektyviai, komunistinė ideologija atrodo klaidinga, tačiau tais laikais ji įkvėpė karštą tikėjimą. Daugelis komunistų vadovų Rytų Europoje ir jų šalininkų iš tikrųjų manė, kad anksčiau ar vėliau dauguma darbininkų taps klasiškai sąmoningi, supras savo istorinį likimą ir balsuos už komunistinį režimą.

Jie klydo. Nepaisant bauginimų, nepaisant propagandos ir net to, kad kai kuriems karo iškankintiems žmonėms komunizmas iš tiesų atrodė patrauklus, komunistų partijos smarkiai pralaimėjo pirmuosius rinkimus Vokietijoje, Austrijoje ir Vengrijoje. Lenkijos komunistų vadovai patikrino savo galimybes referendumu, o pamatę, kokie jiems nepalankūs jo rezulta-

tai, nutarė apskritai atsisakyti sumanymo rengti laisvus rinkimus. Čekoslovakijoje komunistų partijai neblogai sekėsi per keletą pirmųjų rinkimų, rengtų 1946 m., – ji laimėjo trečdalį balsų. Tačiau paaiškėjus, kad per ateinančius 1948 m. rinkimus jos pasiekimai bus kur kas kuklesni, partijos vadovybė organizavo perversmą. Taigi 1947–1948 m. Rytų blokui primesta atšiauresnė politika buvo ne šiaip reakcija ir, žinoma, ne vien reakcija į Šaltąjį karą. Tai buvo ir reakcija į nesėkmę. Sovietų Sąjunga ir jos vietos sąjungininkai nepajėgė laimėti valdžios taikiai. Jie nepajėgė pasiekti absoliučios ar net pakankamos valdžios. Nors ir kontroliavo radiją bei slaptąją policiją, jie buvo nepopuliarūs ir nesulaukė visuotinio susižavėjimo. Jų šalininkų skaičius sparčiai mažėjo net tokiose šalyse kaip Čekoslovakija ir Bulgarija, kur dalis gyventojų iš pradžių nuoširdžiai juos rėmė[28].

Todėl vietos komunistai, patariami savo sąjungininkų Sovietų Sąjungoje, griebėsi atšiauresnės taktikos, taikytos anksčiau – ir sėkmingai – SSRS. Šie būdai aprašyti antroje šios knygos dalyje: tai vis atsinaujinančios suėmimų bangos, priverčiamojo darbo stovyklų plėtimas, daug griežtesnė žiniasklaidos, intelektualų ir menų kontrolė. Beveik visur buvo laikomasi vienodo modelio: iš pradžių būdavo pašalinamos „dešiniosios“ arba antikomunistinės partijos, tada sunaikinamos nekomunistinės kairiosios, tuomet pašalinama opozicija pačios komunistų partijos viduje. Kai kuriose šalyse komunistų valdžia net rengė parodomuosius teismus, labai panašius į sovietų. Galiausiai regiono komunistų partijos ėmė šalinti visas likusias nepriklausomas organizacijas, bandė pritraukti kuo daugiau žmonių į valstybės valdomas masines organizacijas, ėmė daug griežčiau kontroliuoti švietimo sritį, ardyti katalikų ir protestantų bažnyčias. Jie kūrė naujas, visa apimančias auklėjamosios propagandos formas, rengė viešas demonstracijas ir paskaitas, kabindavo transparantus ir plakatus, organizuodavo peticijų pasirašymo kampanijas ir sporto renginius.

Bet juos ir vėl ištiko nesėkmė. 1953 m. mirus Stalinui, per regioną nusirito smulkių ir stambių sukilimų banga. 1953 m. Rytų Berlyno gyventojai surengė protestą, kurį galop užgniaužė sovietų tankai. Du stambūs sukilimai 1956 m. įvyko Lenkijoje ir Vengrijoje. Po šių sukilimų Rytų Europos komunistai vėl grįžo prie nuosaikesnės taktikos. Juos ir toliau lydėjo nesėkmės, po kurių jie vėl keitė taktiką, kol 1989 m. pagaliau apskritai prarado valdžią.

1945–1953 m. laikotarpiu Sovietų Sąjunga radikaliai transformavo visą regioną, nusidriekusį nuo Baltijos iki Adrijos jūros, nuo Europos žemyno širdies iki jo pietinių ir rytinių pakraščių. Tačiau šioje knygoje aš sutelksiu dėmesį į Vidurio Europą. Nors kalbėsiu ir apie Čekoslovakiją, Rumuniją, Bulgariją bei Jugoslaviją, daugiausia dėmesio skirsiu Vengrijai, Lenkijai ir Rytų Vokietijai. Aš pasirinkau šitas tris šalis ne todėl, kad jos buvo panašios, o todėl, kad jos buvo tokios skirtingos.

Svarbiausia, skyrėsi jų karo patirtis. Vokietija, žinoma, buvo pagrindinė agresorė ir po karo pralaimėjo daugiausia. Lenkija atkakliai priešinosi vokiečių okupacijai ir buvo viena iš Sąjungininkų, nors jai ir neteko skinti pergalės vaisių. Vengrijos vaidmuo buvo daugiau ar mažiau tarpinis – ji eksperimentavo su autoritarizmu, kolaboravo su Vokietija, paskui bandė pereiti į Sąjungininkų pusę, bet buvo jau per vėlu. Šios trys šalys taip pat turėjo labai skirtingą istorinę patirtį. Vokietija daugelį dešimtmečių ekonomiškai ir politiškai vyravo Vidurio Europoje. Lenkija, nors XVII a. ir buvo žemyninė imperija, XVIII a. buvo pasidalyta trijų kitų imperijų ir 1795 m. prarado savo suverenitetą, kurį atgavo tik 1918 m. O Vengrijos galia ir įtaka pasiekė zenitą pačioje XX a. pradžioje. Po Pirmojo pasaulinio karo Vengrija prarado du trečdalius savo teritorijos ir ši netektis buvo tokia skausminga, kad jos aidai girdimi Vengrijos politikoje net šiandien.

Prieš pat karą nė viena iš šių trijų šalių griežtąja prasme nebuvo demokratiška. Tačiau jos visos turėjo politinio liberalizmo, konstitucinio valdymo ir rinkimų patirtį. Visos turėjo vertybinių popierių biržų, užsienio investicijų, ribotos atsakomybės bendrovių ir įstatymų saugomą teisę į nuosavybę. Visos trys turėjo pilietinių institucijų – bažnyčių, jaunimo organizacijų, prekybos asociacijų – turinčių šimtametes šaknis, taip pat ilgas spaudos, spaustuvių ir leidybos tradicijas. Lenkijoje pirmasis laikraštis pasirodė 1661 m. Vokiečiai prieš Hitlerio iškilimą į valdžią 1933 m. turėjo gausybę konkuruojančių žiniasklaidos leidinių. Visos trys šalys turėjo įvairiapusių ekonominių ir kultūrinių ryšių su Vakarų Europa, ketvirtajame dešimtmetyje jie buvo daug glaudesni negu jų ryšiai su Rusija. Jokie šių šalių istorijos ar kultūros veiksniai automatiškai nelėmė, kad jos turės tapti totalitarinėmis diktatūromis. Vakarų Vokietija, nors kultūriškai identiška Rytų Vokietijai, tapo liberalia demokratija, kaip ir Austrija, kuri ilgai buvo Habsburgų imperijos dalis kartu su Čekoslovakija ir Vengrija.

Žvelgiant retrospektyviai, istorija kartais atrodo neišvengiama, ir kai Rytų Europai buvo primestas komunizmas, kai kurie istorikai vėlesniais dešimtmečiais bandė *post hoc* paaiškinti, kodėl toje žemyno dalyje įsigalėjo komunistiniai režimai. Jie teigė, kad rytinė žemyno pusė buvo skurdesnė negu vakarinė (nors Vokietija, žinoma, nebuvo skurdesnė); tvirtino, kad šio regiono šalys buvo mažiau išsivysčiusios (nors Vengrija ir Lenkija buvo ne menkiau išsivysčiusios negu Graikija, Ispanija ar Portugalija) ar mažiau industrializuotos (nors čekų žemės buvo vienos labiausiai industrializuotų Europoje). Tačiau 1945 m. niekas nenumatė, kad Vengriją, turinčią ilgaamžius ryšius su vokiečių žemėmis vakaruose, Lenkiją, nuo seno nepaprastai priešišką bolševizmui, ir Rytų Vokietiją, lydimą nacistinės praeities, beveik pusę šimtmečio politiškai kontroliuos sovietai.

Kai jas iš tiesų ėmė politiškai kontroliuoti sovietai, mažai kas už šio regiono ribų suprato, kas įvyko ir kodėl. Net dabar daugelis žmonių ir toliau žvelgia į Rytų Europą tik Šaltojo karo aspektu. Su kai kuriomis išimtimis Vakarų autorių knygose apie pokario Rytų Europą daugiausia dėmesio skiriama Rytų ir Vakarų konfliktui, Vokietijos padalijimui („vokiečių klausimui") ir NATO bei Varšuvos pakto sukūrimui[29]. Net Hannah Arendt numojo ranka į šio regiono pokario istoriją, laikydama ją neįdomia: „Atrodė, tarytum nepaprastai skubėdami valdytojai rusai pakartojo visas Spalio revoliucijos iki totalitarinės diktatūros įsigalėjimo stadijas; todėl ši istorija, nors ir neapsakomai baisi, pati savaime yra nelabai įdomi ir skiriasi labai nedaug."[30]

Bet Arendt klydo: „valdytojai rusai" neatkartojo painių Spalio revoliucijos stadijų Rytų Europoje. Čia jie pritaikė tik tuos metodus, kurie, kaip jie buvo patyrę, tikrai galėjo atnešti sėkmę, ir griovė tik tas institucijas, kurias, jų manymu, būtinai reikėjo sunaikinti. Štai kodėl Rytų Europos pokario istorija yra tokia įdomi: ji pasako mums apie totalitarinį požiūrį, Sovietų Sąjungos vadovų prioritetus ir jų mąstymą daugiau, negu pasakytų bet kuris pačios Sovietų Sąjungos istorijos tyrimas. Dar svarbiau, šio regiono istorijos tyrimas pasako mums, kaip žmonės reaguoja į totalitarizmo primetimą, daugiau, negu pasakytų kurios nors vienos jo šalies istorijos tyrimas.

Pastaraisiais metais tai pradeda suprasti vis daugiau mokslininkų. Per du dešimtmečius, kurie praėjo nuo to laiko, kai žlugo komunizmas ir atsivėrė archyvai Europoje, Vokietijoje ir Rusijoje, šio regiono istorijai tyrė-

jai skyrė nepaprastai daug savo laiko. Ypač išsamiai angliškai kalbančiose šalyse aprašyta Antrojo pasaulinio karo padaryta žala šio regiono ūkiui ir žmonėms – pvz., Jano Grosso, Timothy Snyderio ir Bradley Abramso darbuose, – taip pat etninių valymų regione istorija[31]. Net dar geriau yra išnagrinėta tarptautinė regiono politika. Visi institutai dabar skiria daug pastangų tirdami Šaltojo karo bei JAV ir SSSR konflikto kilmę[32]. Aptardama šias temas, aš daugiausia klioviausi antriniais šaltiniais.

Tą patį galima pasakyti ir apie politinę Rytų Europos istoriją, kuri buvo labai gerai aprašyta naudojant archyvinius šaltinius regiono šalių kalbomis. Andrzejaus Paczkowskio ir Krystynos Kersten studijos apie Lenkijos komunistinę vadovybę ir slaptąją policiją lieka neprilygstamos; Normanas Naimarkas savo knygoje anglų kalba taip išsamiai aprašė sovietų okupaciją Rytų Vokietijoje, kad nelabai liko ką ir pridurti; Peteris Kenezas ir László Borhi puikiai išnagrinėjo politines machinacijas Vengrijoje; Bradley Abramsas, Mary Heimann ir Karelas Kaplanas aprašė šį laikotarpį Čekoslovakijoje[33]. Aš nesiekiau atkartoti šių iškilių istorikų darbų. Taip pat yra gerų straipsnių ir knygų, kuriose nagrinėjamos tam tikros siauresnės temos. Tarp geriausių paminėčiau Johno Connelly studiją, irgi anglų kalba, apie Rytų Europos universitetų stalinizaciją, Catherine Epstein ir Marci Shore studiją apie komunistus ir kairiuosius intelektualus, Mários Schmidt studiją apie parodomuosius teismus; Martino Meviuso knygą apie nacionalinį simbolizmą Vengrijoje ir Marko Kramerio straipsnį apie destalinizaciją bei 1956 m. įvykius[34].

Apibendrinančių studijų apie regiono, kaip visumos, istoriją parašyta daug mažiau, jau vien dėl logistikos sunkumų. Nelengva rasti istoriką, kuris skaito trimis ar keturiomis regioninėmis kalbomis, ką kalbėti apie devynias ar dešimt. Dažnai tokie iššūkiai įveikiami antologijomis, ir pastaruoju metu yra išleistos bent dvi labai geros tokios antologijos: *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe and the Dynamic of the Soviet Bloc* („Iš naujo apmąstytas stalinizmas: komunistinio režimo įtvirtinimas Rytų ir Vidurio Europoje ir sovietų bloko dinamika“), sudaryta Vladimiro Tismaneau, ir *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* („Komunistinio režimo įtvirtinimas Rytų Europoje, 1944–1949“), sudaryta Normano Naimarko ir Leonido Gibianskio. Nors abi šios knygos susideda iš puikių esė, antologijos ne visada

ieško modelių ar pateikia palyginimų. Kadangi aš norėjau kaip tik ieškoti modelių ir juos palyginti, rašydama šią knygą į pagalbą pasitelkiau du puikius tyrėjus ir vertėjus, kurie patys yra rašytojai – Regine Wosnitzą Berlyne ir Attilą Mongą Budapešte. Lenkų ir rusų kalba skaičiau pati.

Nors apie šį laikotarpį rašyta daug, vis dar yra daugybė nepapasakotų istorijų. Ruošdamasi rašyti šią knygą, dirbau buvusios slaptosios policijos archyvuose – PN Varšuvoje, ÁBTL Vengrijoje, BStU (Stasi archyve) Berlyne – taip pat vyriausybinių ministerijų, Vokietijos menų akademijos, Vengrijos filmo instituto, Rytų Vokietijos ir Lenkijos radijo archyvuose ir čia išvardijau dar toli gražu ne visus. Taip pat panaudojau keletą naujų ar palyginti naujų šio laikotarpio sovietų dokumentų rinkinių – dviejų tomų *Vostočnája Evropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953* („Rytų Europa Rusijos archyvų dokumentuose, 1944–1953 m.“), dviejų tomų *Sovetskij faktor v vostočnöj Evrope, 1944–1953* („Sovietų veiksnys Rytų Europoje, 1944–1953 m.“), trijų tomų tęstinį rinkinį apie sovietų okupacinę politiką Rytų Vokietijoje (visi šie rinkiniai išleisti Maskvoje, parengti Rusijos redaktorių), taip pat septynių tomų leidinį ta pačia tema, išleistą Rusijos valstybinio archyvo[35]. Bendra Lenkijos ir Ukrainos istorikų komisija dabar sudarė įspūdingą rinkinį dokumentų apie šių tautų dvišalę istoriją. Be to, Lenkijos karinis archyvas Varšuvoje turi didelę kolekciją dokumentų, nukopijuotų Rusijos archyvuose paskutinio XX a. dešimtmečio pradžioje. Vidurio Europos universiteto leidykla taip pat publikavo du puikius dokumentų rinkinius apie sukilimus Vokietijoje 1953 m. ir Vengrijoje 1956 m. Daug įvairių dokumentų taip pat buvo publikuota lenkų, vengrų ir vokiečių kalbomis.

Neapsiribodama archyvų tyrimais, aš ėmiau daug interviu Lenkijoje, Vengrijoje ir Vokietijoje, norėdama išgirsti, ką pasakoja žmonės, kurie patys išgyveno tą laikotarpį, ir kaip jie apibūdina to laiko įvykius ir emocijas savais žodžiais. Aš puikiai suvokiu, kad tai turbūt buvo paskutinė galimybė tokiam projektui, nes man berašant šią knygą keli žmonės, su kuriais kalbėjausi darbo pradžioje, iškeliavo anapilin. Esu nepaprastai dėkinga jiems ir jų šeimoms už tai, kad leido man užduoti jiems tiek daug klausimų paskutiniais jų gyvenimo metais.

Šio tyrinėjimo tikslai buvo įvairūs. To laikotarpio dokumentuose aš ieškojau sąmoningo pilietinės visuomenės ir smulkiojo verslo griovimo įro-

dymų. Nagrinėjau socialistinio realizmo ir komunistinio švietimo fenomeną. Stengiausi surinkti kuo daugiau informacijos apie regiono slaptosios policijos tarnybų steigimą ir plėtrą ankstyvuoju laikotarpiu. Ir skaitydama, ir kalbėdamasi, siekiau suprasti, kaip paprasti žmonės išmoko gyventi naujo režimo sąlygomis; kaip jie su juo bendradarbiavo – savo ar ne savo noru; kaip ir kodėl jie įstojo į partiją ar ėmė dirbti kitose valstybinėse institucijose; kaip jie priešinosi – aktyviai ar pasyviai; kaip jie priimdavo pasibaisėtinai sunkius sprendimus, kokių daugumai mūsų Vakaruose dabar niekada netenka priimti. O svarbiausia, aš siekiau suprasti tikrąjį totalitarizmą – ne teorinį, o praktinį – ir kaip jis formavo milijonų europiečių gyvenimus XX amžiuje.

Pirma dalis

NETIKRA AUŠRA

1 skyrius

NULINĖ VALANDA

Griuvėsiai, susiraizgę laidai, sudarkyti žmonių lavonai, padvėsę arkliai, stirksančios susprogdintų tiltų dalys, nuplėštos kruvinos arklių kanopos, sugedę ginklai, išsibarstę šoviniai, naktiniai puodai, surūdijusios prausyklės, šiaudų draikanos ir arklių viduriai, plūduriuojantys purvinose balose, susimaišiusiose su krauju, fotoaparatai, sprogusių automobilių ir tankų dalys: klaiki baisybių orgija, kuri liudija šiurpias miesto kančias…

Tamás Lossonczy, Budapeštas, 1945 m.[1]

Argi žodžiai gali tikroviškai ir tiksliai perteikti tą paveikslą: didi sostinė, nuniokota taip, kad sunku ją net atpažinti, kadaise visagalė tauta, kuri liovėsi egzistavusi, užkariautojai, kurie buvo tokie brutaliai arogantiški ir taip aklai tikėjo savo, kaip viešpačių rasės, misija… dabar besikapstantys po savo namų griuvėsius – palaužtos, priblokštos, virpančios, alkanos žmogystos, netekusios valios, tikslo ir vadų.

Williamas Shireris, Berlynas, 1945 m.[2]

Man atrodė, kad einu per lavonus, kad tuoj įžengsiu į kraujo balą.

Janina Godycka-Cwirko, Varšuva, 1945 m.[3]

Kiaurą naktį dundėjo sprogimai, dieną nepaliaujamai griaudėjo artilerijos pabūklai. Krintančių bombų kaukimas, kulkosvaidžių tratėjimas, tankų dardėjimas, variklių gausmas ir liepsnojantys pastatai visoje Rytų Europoje skelbė, kad artėja Raudonoji armija. Fronto linijai slenkantis

artyn, drebėdavo žemė, virpėdavo sienos, klykdavo vaikai. O paskui viskas nuščiūdavo.

Karo pabaiga visur ir visada atnešdavo staigią ir nykią tylą. „Naktis buvo pernelyg jau tyli“, – karui baigiantis rašė Berlyne viena bevardė metraštininkė[4]. 1945 m. balandžio 27 d., ketvirtą valandą ryto ji išėjo pro savo namo priešakines duris ir neišvydo nė gyvos dvasios: „Nematyti nė vieno civilio. Gatvėse vienvaldiškai šeimininkauja rusai. Tačiau po kiekvienu pastatu tūno žmonės, besišnabždantys, drebantys. Kas galėjo kada nors įsivaizduoti, kad čia, pačiame didelio miesto viduryje, atsiras toks mirtinai išgąsdintų žmonių pasaulis?“

1945 m. vasario 12 d. rytą, tą dieną, kai baigėsi miesto apsiaustis, vienas valstybės tarnautojas vengras tokią pačią tylą išgirdo Budapešto gatvėse. „Nusigavau į Pilies rajoną, niekur nė gyvos dvasios. Ėjau Istváno Werbőczy gatve – vien tik lavonai ir griuvėsiai, karučiai ir vežimai... Priėjau Trejybės aikštę ir nusprendžiau užsukti į savivaldybę pažiūrėti, ar ten kas nors yra. Tuščia. Viskas apversta aukštyn kojomis ir nė gyvos dvasios...“[5]

Net Varšuvoje, mieste, kuris buvo sugriautas jau karui baigiantis – po sukilimo rudenį nacistiniai okupantai sugriovė jį iki pamatų, – kai 1945 m. sausio 16-ąją Vokietijos kariuomenė pagaliau atsitraukė, įsiviešpatavo tyla. Władysławą Szpilmaną, vieną iš mažytės saujelės žmonių, besislepiančių miesto griuvėsiuose, ji pribloškė. „Stojo tyla, – rašė jis savo atsiminimų knygoje „Pianistas“, – tokia tyla, kokios net Varšuva, miestas, per praėjusius tris mėnesius nerodęs gyvybės ženklų, anksčiau dar nebuvo patyrusi. Negirdėjau net sargybinių žingsnių lauke. Man tai netilpo galvoje.“ Kitą rytą tylą nutraukė „garsus ir rezonuojantis triukšmas – tokio garso tikrai nesitikėjau išgirsti“: įžengė Raudonoji armija ir garsiakalbiai lenkų kalba transliavo žinią apie miesto išlaisvinimą[6].

Ši akimirka kartais vadinamas nuline valanda, *Stunde Null*: karas baigėsi, Vokietijos kariuomenė atsitraukė, įžengė Raudonoji armija; mūšiai baigėsi ir vėl prasidėjo gyvenimas. Dauguma istorikų pasakojimą apie tai, kaip komunistai perėmė valdžią Rytų Europoje, pradeda kaip tik nuo šios akimirkos, ir tai logiška[7]. Tiems, kurie išgyveno šį valdžios pasikeitimą, nulinė valanda atrodė kaip persilaužimas: baigėsi labai konkretus laikotarpis ir prasidėjo kažkas visiškai nauja. Nuo šiol, pasakė patys sau daugelis žmonių, viskas bus kitaip. Ir iš tiesų viskas buvo kitaip.

Nors ir logiška pradėti rašyti apie komunistų įsigalėjimą Rytų Europoje nuo karo pabaigos, istorikai, rinkdamiesi tokią pirmąją chronologinę ribą, tam tikru požiūriu labai klaidina savo skaitytojus. 1944-aisiais ar 1945-aisiais regiono žmonėms nebuvo leista pradėti gyvenimo nuo tuščio lapo, o ir jie patys galų gale daug ką atsinešė iš ankstesnių laikų. Juk jie nenukrito iš dangaus, neturėdami jokios ankstesnės patirties, pasiruošę viską pradėti iš naujo. Ne, jie išsikepurnėjo iš savo sugriautų namų rūsių, išėjo iš miškų, kuriuose gyveno kaip partizanai, ar išsmuko iš priverstinių darbų stovyklų, kuriose buvo įkalinti, jeigu dar pajėgė eiti, ir pradėjo ilgą, sunkią kelionę atgal į savo tėvynę. Ne visi jie liovėsi kovoti net vokiečiams pasidavus.

Iššliaužę iš griuvėsių, jie pamatė ne kokį nors naują pasaulį, o senojo nuolaužas. „Karas baigėsi taip, kaip baigiasi kelionė tuneliu, – rašė čekų memuaristė Heda Kovály. – Iš toli matėme šviesą priekyje, vis stiprėjantį švytėjimą, ir kuo ilgiau truko ją pasiekti, tuo jos spindesys labiau akino tuos, kurie ilgą laiką gūžėsi tamsoje. Tačiau traukiniui pagaliau ištrūkus į puikią saulės šviesą, pamatėme tiesiog akmenuotą, piktžolėmis apžėlusią dykvietę ir krūvas šiukšlių.“[8]

Įvairiausiose Rytų Europos vietose darytose to laiko fotografijose matome apokalipsės scenas. Su žeme sulyginti miestai, nuolaužų laukai, sudeginti kaimai ir rūkstantys, apanglėję namų griuvėsiai. Spygliuotos vielos brūzgynai, koncentracijos stovyklų, priverčiamojo darbo stovyklų, karo belaisvių stovyklų likučiai; bevaisiai laukai, išvagoti tankų vikšrų, neapsėti, neapdirbti ir be jokių gyvybės ženklų. Ką tik sugriautuose miestuose ore tvyrojo lavonų smarvė. „Aprašymuose, kuriuos man teko skaityti, visada vartojama frazė „salsvokas kvapas“, bet ji labai jau miglota, visiškai neadekvati, – rašė vienas karą išgyvenęs vokietis. – Tai ne visai kvapas, tai kažkas stipresnio, kažkas tirštesnio, tirštas garas, kuris telkiasi tau prie veido ir šnervių, toks šleikštus ir tirštas, kad neįmanoma įkvėpti. Jis smogia tarytum kumščiu.“[9]

Aplinkui buvo daugybė laikinų laidojimo vietų, ir žmonės ėjo per gatves nedrąsiai, tarytum per kapines[10]. Atėjus laikui prasidėjo ekshumacija ir kūnai buvo perkelti iš kiemų ir miesto parkų į masines kapavietes. Dažnai vykdavo laidotuvės ir perlaidojimo apeigos; vienos Varšuvoje vykusios laidotuvės išgarsėjo tuo, kaip jos buvo pertrauktos. 1945 m. vasarą gedulinga eisena lėtai traukė per Varšuvą, ir juodai apsitaisę laidotuvininkai pamatė

nepaprastą reginį: „Tikrų tikriausią raudoną Varšuvos tramvajų“, pirmąjį po karo važiuojantį per miestą. „Šaligatviais ėję pėstieji sustojo, kiti bėgo šalia tramvajaus plodami ir garsiai džiūgaudami. Gedulinga eisena taip pat sustojo, mirusįjį lydintys laidotuvininkai, pagauti bendros nuotaikos, pasisuko į tramvajų ir taip pat ėmė ploti, nustebindami praeivius.“[11]

Tokia reakcija buvo tipiška. Kartais atrodė, kad išgyvenusiuosius apėmė keista euforija. Jie džiaugėsi, kad liko gyvi; sielvartas persipynė su džiaugsmu ir tuoj pat spontaniškai atgijo prekyba, prasidėjo atstatymo darbai. Varšuvoje 1945 m. vasarą veikla virte virė. Stefanas Kisielewskis rašė: „Gatvių griuvėsiuose kilo toks sambrūzdis, kokio niekada anksčiau nebuvo. Prekyba klesti. Visi dirba išsijuosę. Visur puiki nuotaika. Būriai žmonių, trykšdami gyvenimo džiaugsmu, zuja gatvėmis – niekaip nepamanytum, kad visi jie masinės katastrofos aukos, žmonės, kurie dar toli gražu nespėjo atsitokėti po katastrofos, ar kad jie gyvena ekstremaliomis, pasibaisėtinomis sąlygomis...“[12] Sándoras Márai viename iš savo romanų aprašė to paties laikotarpio Budapeštą:

> Visa, kas liko iš miesto, visuomenės, atgijo taip aistringai, pašėlusiai ir tryško tokia valia gyventi, tokia galia, ištverme ir sumanumu, kad atrodė, tarytum nieko nebūtų įvykę... Bulvaruose staiga išdygo prekystaliai, nuo kurių buvo parduodami visi įmanomi skanėstai ir prabangos prekės: drabužiai, batai, viskas, ką tik galima įsivaizduoti, ką kalbėti apie auksinius napoleonus, morfijų ir kiaulienos taukus. Išgyvenę žydai išsvirduliavo iš savo geltonomis žvaigždėmis pažymėtų namų ir po savaitės ar dviejų jau matei juos besiderančius tarp žmonių ir arklių lavonų, kurių buvo visur... Stovėdami tarp nuolaužų žmonės derėjosi dėl šiltų britiškų audinių, prancūziškų kvepalų, olandiško brendžio ir šveicariškų laikrodžių kainų...[13]

Šis įkarštis dirbti ir atsinaujinti neišblėso daugelį metų. Britų sociologas Arthuras Marwickas kartą išsakė mintį, kad kaip tik pralaimėjimo patirtis tikriausiai ir suteikė Vakarų vokiečiams stimulą atstatyti savo šalį, kad atgautų nacionalinio pasididžiavimo jausmą. Pats šalies žlugimo mastas, teigė jis, turbūt skatino žmones kurti pokario laikų gerovę: patyrę ekonominę ir asmeninę katastrofą, vokiečiai – ir rytinėje, ir vakarinėje šalies pusėje – noriai pasinėrė į atstatymo darbus[14]. Tačiau ne tik vokiečiai troško atsigau-

ti ir vėl tapti „normalūs“. Lenkai ir vengrai atsiminimuose ir pokalbiuose apie pokario laikotarpį taip pat vis pasakoja, kaip karštai jie troško mokslo, įprasto darbo, taikaus ir stabilaus gyvenimo. Komunistų partijos buvo puikiai pasiruošusios pasinaudoti šiuo taikos troškimu.

Bet kuriuo atveju, atitaisyti materialinius nuostolius Rytų Europoje buvo lengviau negu demografines netektis, nes regiono gyventojai patyrė tokio pasibaisėtino masto smurtą, kokio žmonės vakarinėje žemyno pusėje niekada nebuvo regėję. Per karą Rytų Europai teko paragauti karčiausių ir Stalino, ir Hitlerio ideologinio pakvaišimo vaisių. 1945 m. didžioji dalis teritorijos tarp Poznanės vakaruose ir Smolensko rytuose buvo okupuota ne vieną, bet du ar net tris kartus. 1939 m. sudarius Molotovo–Ribbentropo paktą, Hitleris įsiveržė į regioną iš vakarų, užimdamas Vakarų Lenkiją. Stalinas puolė jį iš rytų ir užėmė rytines Lenkijos žemes, Baltijos šalis ir Besarabiją. 1941 m. į šias teritorijas iš vakarų įsibrovė Hitlerio kariauna. 1943 m. užkariautojų judėjimo kryptis vėl pasikeitė ir tą patį regioną dar kartą užplūdo iš rytų grįžtanti Raudonoji armija.

Kitaip tariant, 1945 m. per šį regioną pirmyn ir atgal žygiavo ne vienos, o dviejų totalitarinių valstybių mirtį nešančios kariuomenės ir žiaurios slaptosios policijos pajėgos, kiekvieną kartą sukeldamos smarkius etninius ir politinius pokyčius. Paimkime tik vieną pavyzdį – Lvovas (*Lwów*) buvo dukart užimtas Raudonosios armijos ir vieną kartą vermachto. Kai karas baigėsi, jis tapo *Lviv* ir buvo jau ne rytinėje Lenkijos, o vakarinėje sovietų Ukrainos dalyje; miesto prieškario laikų gyventojai lenkai ir žydai buvo nužudyti, deportuoti ir išvaryti iš aplinkinių kaimų atvykusių etninių ukrainiečių.

Rytų Europoje, kaip ir Ukrainoje bei Baltijos šalyse, taip pat vyko didžioji dalis politiškai motyvuotų žudynių Europoje. „Hitleris iškilo į valdžią Berlyne, Stalinas – Maskvoje, – rašo Timothy Snyderis „Kruvinose žemėse“ (*Bloodlands*), galutinėje to laikotarpio masinių žudynių istorijoje, – bet jų transformacijų vizijos pirmiausia krypo į žemes tarp šių miestų.“[15] Ir Stalinas, ir Hitleris niekino pačią Rytų Europos šalių nacionalinio suvereniteto idėją, ir abu siekė sunaikinti jų elitą. Vokiečiai laikė slavus nevisžmogiais, nedaug vertesniais už žydus; žemėse tarp Zachsenhauzeno ir Babij Jaro jie nesivaržydami žudė žmones gatvėse, vykdė masines viešas egzekucijas ir degino ištisus kaimus keršydami už vieną nužudytą nacistą. O Sovietų Są-

junga laikė savo vakarų kaimynes kapitalizmo ir antisovietiškumo atramomis, vien savo egzistavimu keliančiomis pavojų SSRS. 1939 m., o paskui 1944 m. ir 1945 m. Raudonoji armija ir NKVD savo naujai užkariautose teritorijose suimdavo ne tik nacius ir kolaborantus, bet ir visus, kurie teoriškai galėjo būti nusiteikę prieš sovietų administraciją: socialdemokratus, antifašistus, verslininkus, bankininkus ir prekiautojus – dažnai tuos pačius žmones, kuriuos persekiojo ir nacistai. Nors ir Vakarų Europoje buvo aukų tarp civilių, o britų ir amerikiečių kariai taip pat kartais plėšikaudavo, siautėdavo ir piktnaudžiaudavo nugalėtojų padėtimi, paprastai jie siekė sunaikinti nacius, o ne potencialius išlaisvintų tautų vadovus. Ir dažniausiai su pasipriešinimo vadais jie elgėsi pagarbiai, o ne įtariai.

Naciai Holokaustą taip pat energingiausiai vykdė Rytuose, kur jie įkūrė daugumą getų, koncentracijos stovyklų ir žudymo laukų. Snyderis pažymi, kad 1933 m., kai Hitleris atėjo į valdžią, Vokietijos gyventojų žydų buvo mažiau negu vienas procentas, ir daugeliui jų pavyko pabėgti. Hitlerio Europos „be žydų" vizija galėjo būti įgyvendinta tik tada, kai vermachtas užėmė Lenkiją, Čekoslovakiją, Baltarusiją, Ukrainą, Baltijos šalis ir galiausiai Vengriją ir Balkanus, kur gyveno dauguma Europos žydų. Iš 5,4 milijono žydų, kurie žuvo per Holokaustą, dauguma buvo Rytų Europos žydai. Diduma kitų buvo atvežta į šį regioną nužudyti. Nacių sprendimas gabenti žydus iš visos Europos žudyti į rytinę jos pusę buvo glaudžiai susijęs panieka, kurią jie jautė visiems Rytų Europos gyventojams. Ten, nevisžmogių žemėje, buvo galima atlikti nežmoniškus darbus[16].

Svarbiausia, Rytų Europa yra vieta, kur susidūrė nacizmas ir sovietų komunizmas. Nors jie pradėjo karą kaip sąjungininkai, Hitleris visada norėjo kariauti prieš SSRS griaunamąjį karą, o po Hitlerio invazijos Stalinas pažadėjo jam atsimokėti tuo pačiu. Todėl mūšiai tarp Raudonosios armijos ir vermachto Rytų Europoje buvo nuožmesni ir kruvinesni negu tie, kurie vyko toliau į vakarus. Vokiečių kareiviai iš tikrųjų bijojo bolševikinių „ordų", apie kurias buvo girdėję daug baisių istorijų, ir karo pabaigoje kovojo su jomis ypač desperatiškai. Jie niekino civilius gyventojus ir visiškai negerbė vietinės kultūros ir infrastruktūros. Vienas vokiečių generolas, nepaisydamas Hitlerio įsakymų sunaikinti Paryžių, iš sentimentalios pagarbos šiam miestui paliko jį nesugriautą, bet kiti generolai nė kiek nedvejodami iki pamatų sudegino Varšuvą ir sunaikino didžiąją dalį Budapešto.

Vakarų karinių oro pajėgų kariai taip pat pernelyg nekvaršino sau galvos dėl senovinės šios regiono architektūros: Sąjungininkų bombonešiai irgi padidino aukų skaičių ir sugriovimų mastą, bombarduodami ne tik Berlyną ir Dresdeną, bet ir Dancigą bei Kėnigsbergą – Gdanską ir Karaliaučių – ir dar daugelį kitų miestų.

Kai Rytų frontas persikėlė į pačią Vokietiją, kovos tik sustiprėjo. Raudonosios armijos kariai brovėsi link Berlyno tarytum apsėsti. Nuo pat karo pradžios sovietų kareiviai atsisveikindami vienas su kitu sušukdavo „Pasimatysime Berlyne!" Stalinas įnirtingai stengėsi pasiekti šį miestą anksčiau už kitus Sąjungininkus. Jo vadai tai suprato, kaip ir jų kolegos amerikiečiai. Generolas Eisenhoweris, puikiai suprasdamas, kad vokiečiai dėl Berlyno kausis iki paskutinio kraujo lašo, ir norėdamas išsaugoti amerikiečių gyvybes, nusprendė leisti Stalinui užimti miestą. Churchillis nepritarė tokiai politikai: „Jeigu jie [rusai]... užims Berlyną, argi nesusidarys nepagrįstai stipraus įspūdžio, kad jie daugiausia prisidėjo prie mūsų bendros pergalės, ir ar tai nesuformuos tokių jų nuostatų, kurios sukels rimtų grėsmių ir sunkumų ateityje?"[17] Tačiau amerikiečių generolo atsargumas laimėjo – ir amerikiečiai, ir britai į rytus žengė lėtai – George'as C. Marshallas kartą pareiškė nenorįs „rizikuoti amerikiečių gyvybėmis dėl grynai politinių sumetimų", o feldmaršalas seras Alanas Brooke'as teigė, kad „iš tikrųjų dera užimti tik tokią dalį šios šalies žemių, kuri sutaps su mūsų galutinėmis sienomis"[18]. O Raudonoji armija skubėjo tiesiai link Vokietijos sostinės, palikdama paskui save griuvėsių šleifą.

Palyginus žuvusiųjų skaičius, padariniai akivaizdūs. Britanijoje karas nusinešė 360 000, Prancūzijoje – 590 000 žmonių gyvybes. Tai pasibaisėtinai dideli nuostoliai, bet jie siekė mažiau kaip 1,5 procento tų šalių gyventojų skaičiaus. Palyginti, Lenkijos tautos atminties instituto vertinimu, šioje šalyje karo aukomis tapo apytiksliai 5,5 milijono žmonių, iš jų apie 3 milijonus buvo žydai. Iš viso žuvo maždaug 20 procentų Lenkijos gyventojų, kas penktas žmogus. Net šalyse, kur kovos buvo ne tokios kruvinos, žuvusiųjų dalis vis tiek buvo didesnė negu Vakaruose. Jugoslavija prarado 1,5 milijono žmonių, arba 10 procentų gyventojų. Taip pat žuvo apytiksliai 6,2 procento Vengrijos ir 3,7 procento prieškario Čekijos gyventojų[19]. Pačioje Vokietijoje karo aukų skaičius siekė 6–9 milijonus žmonių – priklausomai nuo to, ką skaičiuotojai laiko „vokiečiais", nes šalies sienos smarkiai

kito, – arba iki 10 procentų gyventojų[20]. 1945 m. būtų buvę sudėtinga Rytų Europoje rasti bent vieną šeimą, kuri nebūtų patyrusi netekties.

Kai nusėdo kautynių dulkės, taip pat tapo aišku, kad net daugelis išgyvenusių žmonių atsidūrė kur nors toli nuo namų. 1945 m. daugelio šalių demografija, gyventojų pasiskirstymas ir etninė sudėtis regione iš tikrųjų labai skyrėsi, palyginti su 1938 m. Nacistinė okupacija Rytų Europoje sukėlė tokius milžiniškus gyventojų sudėties pokyčius, kad Vakarai dar iki šiol iki galo nesuvokia jų masto. Deportacijų ir perkėlimo bangos sekė viena kitą, į okupuotą Lenkiją ir Čekoslovakiją buvo perkeliami vokiečių „kolonistai", sąmoningai siekiant pakeisti tam tikrų sričių gyventojų etninę sudėtį, o vietos gyventojai buvo išvaromi arba išžudomi. Jau 1939 m. gruodį lenkai ir žydai buvo iškeldinti iš savo namų geresniuose Lodzės rajonuose, kad atlaisvintų vietą vokiečių administratoriams. Vėlesniais metais apytiksliai 200 000 lenkų buvo išsiųsti iš miesto dirbti priverstinių darbų Vokietijoje, o žydai suvaryti į Lodzės getą, kur dauguma jų žuvo[21]. Vokiečių okupacinis režimas jų vietoje įkurdino vokiečius, tarp jų etninius vokiečius iš Baltijos šalių ir Rumunijos; kai kurie iš jų manė gavę paliktą ar neprižiūrimą turtą[22].

Pokario laikotarpiu daugelyje vietovių buvo siekta atkurti iki karo buvusią padėtį arba atkeršyti už okupantų padarytą žalą. 1945-ieji, 1946-ieji ir 1947-ieji buvo pabėgėlių metai: vokiečiai kėlėsi į vakarus, lenkai ir čekai grįžo į rytus iš priverstinių darbų ir koncentracijos stovyklų Vokietijoje, iš Sovietų Sąjungos grįžo tremtiniai, įvairiose pusėse kariavę kareiviai grįžo iš kitų karo veiksmų vietų, iš Britanijos, Prancūzijos ar Maroko grįžo pabėgėliai. Kai kurie iš šių pabėgėlių grįžo namo, bet pamatę, kad jų namai jau ne tokie, kokie buvo, patraukė į naujas teritorijas. Jano Grosso skaičiavimais, 1939–1943 m. apytiksliai 30 milijonų europiečių buvo išsklaidyti, perkelti ar deportuoti. 1943–1948 m. buvo perkelta dar 20 milijonų[23]. Krystyna Kersten teigia, kad 1939–1950 m. savo gyvenamąją vietą pakeitė kas ketvirtas lenkas[24].

Dauguma šių žmonių atvyko namo tuščiomis rankomis. Jie iš karto buvo priversti ieškoti kitų – bažnyčios, labdaros organizacijų ar valstybės – pagalbos, kad ir kokia forma ji buvo teikiama. Ištisos šeimos, prieš karą besivertusios savarankiškai, stojo į eiles vyriausybinėse įstaigose, bandydamos gauti namą ar butą. Žmonės, kurie kadaise dirbo privačiose įmonėse ir iš

gaunamo atlyginimo išlaikydavo savo šeimas, maldaudavo maisto kortelių ir troško gauti darbą valstybės biurokratinėse įstaigose. Prievarta iš savo namų išvaryto pabėgėlio mentalitetas yra kitoks negu emigranto, kuris išvyksta ieškoti laimės: pačios jų gyvenimo aplinkybės diegė priklausomybę ir bejėgiškumo jausmą, kurio jie turbūt niekada anksčiau nebuvo patyrę.

Padėtį dar labiau pablogino tai, kad pasibaisėtinus žmogiškuosius nuostolius Rytų Europoje papildė milžiniška, tokio pat neįsivaizduojamo masto ekonominė žala. Prieš karą ne visos Rytų Europos šalys buvo turtingos, bet 1939 m. regionas anaiptol nebuvo taip smarkiai atitrūkęs nuo vakarinės žemyno pusės kaip 1945 m. Nors kai kurioms gyventojų grupėms ir buvo naudinga per karą padidėjusi ginklų ir tankų paklausa – keletas ekonomikos istorikų atkreipė dėmesį, kad per karą išaugo pramonės darbininkų klasė, ypač Bohemijoje ir Moravijoje – antroji karo pusė buvo katastrofa beveik visiems[25]. 1945 m. ir 1946 m. Vengrijos bendrasis vidaus produktas buvo per pusę mažesnis negu 1939 m. Vieno skaičiavimo duomenimis, paskutiniais karo mėnesiais buvo sunaikinta apytiksliai 40 procentų šalies ekonominės infrastruktūros[26]. Šalies sostinėje Budapešte buvo pažeisti trys ketvirčiai pastatų – iš jų 4 procentai buvo visiškai sunaikinti, o 22 procentai tapo netinkami gyventi. Gyventojų sumažėjo trečdaliu[27]. Traukdamiesi iš šalies vokiečiai pasiėmė didžiąją dalį šalies geležinkelio transporto priemonių; sovietų kariuomenė, prisidengdama reparacijos kauke, pasisavino daugumą likusių[28].

Karo padaryti nuostoliai Lenkijos ūkiui paprastai vertinami apytikriai 40 procentų, bet tam tikros šalies vietovės buvo nuniokotos dar smarkiau. Ypač didelę žalą patyrė Lenkijos transporto infrastruktūra: buvo sugriauta daugiau kaip pusė šalies tiltų ir uostų, krovinių gabenimo įrenginių ir du penktadaliai geležinkelių. Dauguma stambių Lenkijos miestų buvo smarkiai sugriauti – miestiečiai neteko butų ir namų, senųjų architektūros paminklų, meno kūrinių, universitetų ir mokyklų. Centrinėje Varšuvos dalyje apytiksliai 90 procentų pastatų buvo iš dalies ar visiškai sugriauti, nes vokiečiai atsitraukdami juos metodiškai sprogdino[29].

Vokietijos miestai taip pat buvo smarkiai nuniokoti – ir dėl Sąjungininkų bombardavimų, kurie sukeldavo didžiulius gaisrus, ir dėl to, kad vokiečių kareiviai, Hitlerio reikalavimu, kovojo iki pat galo, dėl kiekvienos gatvės. Net Čekoslovakijoje, Bulgarijoje ir Rumunijoje, kur sugriauta buvo

ne taip daug ir nebuvo bombarduojama, nuostoliai vis tiek buvo dideli. Pavyzdžiui, Rumunija prarado savo naftos telkinius, kurie iki 1938 m. teikdavo jai trečdalį nacionalinių pajamų[30].

Karas pakeitė regiono ekonomiką ir kitokiais aspektais, kuriuos sunkiau apibūdinti kiekybiškai. Dviejose pelnytai pagarsėjusiose esė apie socialinius karo padarinius Janas Grossas ir Bradley Abramsas atkreipia dėmesį, kad daugumoje regiono šalių – Vengrijoje, Čekoslovakijoje, Lenkijoje ir Rumunijoje, taip pat pačioje Vokietijoje – privačios nuosavybės konfiskavimas dideliu mastu faktiškai prasidėjo *per* karą, valdant nacistams ir fašistams, o ne komunistinio režimo laikais. Valstybei arba okupantams vokiečiams masiškai konfiskavus Vidurio Europos žydų turtą ir įmones, vėlesniais okupacijos metais prasidėjo platesnė germanizacija. Kartais ji būdavo vykdoma užmaskuotai: čekų žemėse bankus kontroliavo Vokietijos bankai, todėl dažnai galėjo „vertinti čekų bankų ir įmonių mokumą, ir bankroto atvejais gelbėjimo operacijos būdavo patikimos vokiečių bankams ar įmonėms, kurios taip perimdavo jų valdymą“[31]. Kartais jų valdymas būdavo atvirai perduodamas vokiečiams. Lenkijoje vadovauti gamykloms ir įmonėms dažnai būdavo tiesiog paskiriami viršininkai ir direktoriai vokiečiai, nors formaliai jos vis dar priklausė lenkams.

Okupacija perorientavo ir regioninę ekonomiką. 1939–1945 m. eksportas į Vokietiją padvigubėjo ir patrigubėjo, kaip ir vokiečių investicijos į vietos pramonę. Kaip nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios ragino daryti vokiečių ekonomistai, per okupaciją vokiečių įmonės pradėjo kurti Rytų Europoje ekonomines kolonijas, dažnai pasisavindamos žydų ar net ne žydų gamyklas ir įmones[32]. Regionas tapo autonomine, uždara rinka, kaip dar niekada nebuvo anksčiau[33]. Tai reiškė, kad Vokietijai žlugus regiono tarptautiniai prekybos ryšiai nutrūko – ši aplinkybė ilgainiui padėjo Sovietų Sąjungai užimti Vokietijos vietą.

Dėl panašių priežasčių Vokietijos žlugimas sukėlė ir nuosavybės krizę. Karo pabaigoje vokiečių verslininkai, vadybininkai ir investuotojai pabėgo ar buvo nužudyti. Daug gamyklų buvo tiesiog apleistos, liko be savininkų. Kartais jas perimdavo darbininkų tarybos, kartais imdavo kontroliuoti vietos valdžia. Dauguma šių paliktų įmonių galų gale buvo nacionalizuotos – jeigu jų įranga iki paskutinio varželio jau nebuvo supakuota ir išvežta į Sovietų Sąjungą, kuri visą „vokiečių“ turtą laikė jai teisėtai priklausančia

karine reparacija, – ir tam stebėtinai mažai kas priešinosi[34]. 1945 m. mintis, kad valdžia gali tiesiog konfiskuoti privačią nuosavybę, nesuteikdama jokios kompensacijos, Rytų Europoje nieko nestulbino – tai jau buvo įsigalėjusi praktika. Kai prasidėjo didesnio masto nacionalizacija, niekas nė trupučio nesistebėjo.

Analizuojant įvairius Antrojo pasaulinio karo padarytos žalos aspektus, psichologinę ir emocinę žalą kiekybiškai įvertinti sunkiausia. Pirmojo pasaulinio karo baisumai suformavo fašistų vadų, idealistų intelektualų ir menininkų ekspresionistų kartą – jie neatpažįstamai darkė žmogaus kūno ir veido formas ir pasitelkė nežmoniškas formas ir spalvas, taip siekdami perteikti savo sutrikimą. Tačiau kasdienį žmonių gyvenimą daug smarkiau paveikė Antrasis pasaulinis karas – jis neapsiribojo mūšių laukais ir atnešė okupaciją, deportacijas bei masinį civilių gyventojų perkėlimą. Nuolatinis, kasdienis smurtas paveikė žmogaus dvasią įvairiausiais būdais, ir kai kuriuos iš jų nelengva aiškiai nusakyti.

Šis smurto poveikis buvo dar vienas dalykas, skyręs Rytų Europą nuo Vakarų, ypač anglosaksų šalių. Lenkų poetas Czesławas Miłoszas, bandydamas paaiškinti mentaliteto skirtumus pokario Europoje ir pokario Amerikoje, rašė, kad karas pažeidžia žmogaus suvokimą, kas yra natūralu, o kas ne: „Anksčiau, užtikęs pavakary lavoną ant šaligatvio, pilietis būtų bėgęs prie telefono, susirinktų minia žiopsotojų, ore skraidytų pastabos ir komentarai. Dabar pilietis žino, kad reikia kuo skubiau aplenkti juodam klane gulinčią lėlę ir nepateikti nereikalingų klausimų.“

Per okupaciją garbūs piliečiai liovėsi laikyti banditišką užpuolimą nusikaltimu, rašė Miłoszas, bent jau jeigu jis vykdomas siekiant padėti pogrindžiui. Jauni vaikinai iš garbių, įstatymams paklusnių vidurinės klasės šeimų tapo užkietėjusiais nusikaltėliais: „Žmogaus nužudymas jiems jau nėra skaudi moralinė problema.“ Per okupaciją tapo normalu pakeisti pavardę ir profesiją, keliauti su padirbtais dokumentais, atmintinai išmokti išgalvotą biografiją, atsikėlus vieną rytą patirti, kad per naktį pinigai tapo visiškai beverčiai, matyti, kaip gatvėmis tarsi galvijai varomi žmonės[35].

Turtą saugantys tabu suiro ir vagystės tapo rutiniška, net patriotiška veikla. Vieni vogė, kad aprūpintų partizanų būrį ar pamaitintų pasiprie-

šinimo dalyvius, kiti – kad pamaitintų savo vaikus. Žmonės piktinosi tik matydami, kaip vagia kiti – nacistai, nusikaltėliai, partizanai. Karui einant į pabaigą, vagysčių epidemija išplito dar labiau. Sándoro Márai romane „Santuokos portretai“ vienas iš veikėjų žavisi vagių, kurie šukavo subombarduotų pastatų griuvėsius, iniciatyvumu: „Jie manė, kad jeigu paskubės, suskubs išgelbėti tai, ko dar neišgrobstė nacistai, mūsų vietiniai fašistai, rusai ar komunistai, kuriems pavyko parsigauti namo iš užsienio. Jie manė, kad jų patriotinė pareiga pačiupti viską, kas tik įmanoma, ir ėmėsi savo „gelbėjimo darbo“.“[36]

Lenkijoje, kaip rašė Marcinas Zaremba, kai nacistiniai okupantai jau buvo pasitraukę, o Raudonoji armija dar nebuvo atėjusi, Liubline, Radome, Krokuvoje ir Žešuve kilo plėšikavimo bangos; lenkai lauždavosi į tuščius vokiečių namus ir parduotuves, kaip aiškino vienas plėšikautojų, „net ne dėl naudos, bet vien norėdami apiplėšti vokiečius, paimti jų turtą; norėjome atsilyginti už tai, kad jie atėmė iš mūsų viską“[37].

Pirmaisiais mėnesiais po karo per buvusias Vokietijos teritorijas, Sileziją ir Rytų Prūsiją, kurios dabar atiteko Lenkijai, nusirito labiau organizuota plėšikavimo banga. Grupės plėšikautojų automobiliais, sunkvežimiais ir kitomis transporto priemonėmis šukavo pusiau tuščius miestus, ieškodamos baldų, drabužių, mechanizmų ir kitų vertybių. Plėšikautojai „specialistai“ Vroclave ir Gdanske ieškojo espreso aparatų ir valgio gaminimo įrangos, kurią parduodavo Varšuvos restoranams ir kavinėms. „Iš pradžių plėšikautojai nelabai ką išmanė apie retas knygas, – atsiminė vienas memuaristas, – bet netrukus atsirado ir šios srities ekspertų.“ Įvairiausiose šalies vietose buvo grobstoma buvusi žydų nuosavybė, plėšiamos žydų laidojimo vietos, kur valstiečiai tikėjosi rasti „užkastą lobį“ ar auksinių dantų. Tačiau dauguma plėšikautojų buvo visiškai neišrankūs savo grobio kilmei, grobstydavo ir žydų, ir ne žydų turtą. Po Varšuvos sukilimo plėšikavimo banga kilo nuniokotoje, sugriautoje Lenkijos sostinėje, kai po tragiškos paskutinės lenkų pasipriešinimo kovos visi – „kaimynai, praeiviai, kareiviai“ – ėmė grobstyti viską, kas buvo likę pusiau sugriautuose daugiabučiuose ir tuščiose parduotuvėse. 1946 m. lobių ieškotojai išrausė laukus aplink Treblinką, o tų pačių metų rugsėjį vienos netoli Lodzės įvykusios traukinio katastrofos liudininkai nuskubėjo į įvykio vietą, bet ne padėti nukentėjusiems, o ieškoti vertybių[38].

Nors plėšikavimo karštligė ilgainiui Lenkijoje ir kitose Rytų Europos šalyse atslūgo, ji tikriausiai irgi padėjo formuoti pakantumą korupcijai ir visuomeninio turto vagystėms, kurios taip paplito vėliau. Smurtas taip pat daugeliui metų tapo normaliu reiškiniu. Įvykiai, kurie prieš keletą mėnesių būtų sukėlę didžiulį pasipiktinimą, dabar nieko nebejaudino. Po daugiau kaip septyniasdešimties metų vienas vengras pasakojo man, kad jis vis dar aiškiai atsimena vieną baisią sceną Budapešto gatvėje: staiga, be jokios regimos priežasties buvo suimtas kažkoks vyras su dviem mažais vaikais. „Tėvas ėjo gatve, vežimėlyje veždamas vaikus, bet sovietų kareiviams tai buvo nė motais, jie suėmė tėvą ir paliko vaikus vidury gatvės.“ Niekam iš pėsčiųjų gatvėje šis atsitikimas nepasirodė netgi keistas[39]. Kai oficialiai pasibaigus karo veiksmams smurto apraiškų dar labiau padaugėjo – prasidėjo brutalus vokiečių ir kitų kitataučių perkėlimas, išpuoliai prieš namo grįžtančius žydus, žmonių, kurie kovojo prieš Hitlerį, suėmimai, o Lenkijoje ir Baltijos šalyse kilo ilgametis partizaninis karas – tai irgi niekam neatrodė keista.

Smurto ištakos ne visada būdavo etninės ar politinės. „Kad ir ką žmonės kaime darytų, viskas visada baigiasi muštynėmis“, – atsiminė vienas Lenkijos kaimo mokytojas[40]. Ginklų gauti buvo vis dar nesunku, dažnai pasitaikydavo žmogžudysčių. Daug kur Rytų Europoje po kaimus bastėsi ginkluotos gaujos, kartais pasivadinusios pasipriešinimo kovotojais, net jeigu neturėdavo jokių ryšių su jokia organizuota pasipriešinimo struktūra, – jos gyveno plėšikaudamos ir žudydamos. Visuose Rytų Europos miestuose veikė sau vietos neradusių buvusių kareivių gaujos, ir kriminalinis smurtas persipynė su politiniu – taip smarkiai, kad iš valstybinių archyvų dokumentų kartais sunku suprasti, kuriai rūšiai priskirtina konkreti smurto apraiška. Per dvi savaites 1945 m. vasaros pabaigoje policija tik vienoje Lenkijos vaivadijoje užregistravo 20 žmogžudysčių, 86 apiplėšimus, 1084 įsilaužimo atvejus, 440 „politinių nusikaltimų“ (konkrečiai neapibūdintų), taip pat 125 „pasipriešinimo valdžiai“ atvejus, 29 „kitus“ nusikaltimus valdžiai, 92 padegimus ir 45 seksualinius nusikaltimus. „Svarbiausias žmonių rūpestis yra saugumas, – paaiškinta policijos pranešime, – jie nori, kad čia būtų ramu ir nesiautėtų vagys bei plėšikai.“[41]

Moralinį nuopuolį lydėjo institucinis kolapsas. Lenkijos politinės ir socialinės įstaigos liovėsi veikusios 1939 m. Vengrijoje jų darbas sustojo 1944 m., Vokietijoje – 1945 m. Po šios katastrofos žmonės ėmė labai ci-

niškai žiūrėti į visuomenes, kuriose jie užaugo, ir vertybes, kurios jiems buvo diegiamos, ir tai nenuostabu: tos visuomenės pasirodė esančios silpnos, o jų vertybės taip lengvai sugriautos. Šalies pralaimėjimo – naciams per 1939 m. invaziją ir okupaciją ar Sąjungininkams per 1945 m. invaziją ir okupaciją, arba ir vieniems, ir kitiems – patirtis buvo nepaprastai sunki tiems, kurie ją išgyveno.

Nuo to laiko daugelis žmonių bandė apibūdinti, ką reiškia patirti ištisos civilizacijos žlugimą, stebėti, kaip griūva vaikystės pastatai ir kraštovaizdžiai, suprasti, kad moralinis tėvų ir mokytojų pasaulis daugiau neegzistuoja, o garbinti tautos vadai atvedė į pralaimėjimą. Tačiau tai vis dar nelengva suprasti tiems, kurie to nepatyrė. Tokie žodžiai kaip „vakuumas" ir „tuštuma", vartojami kalbant apie nacionalinę katastrofą, pavyzdžiui, svetimųjų okupaciją, yra tiesiog nepakankami: jie negali perteikti pykčio, kurį žmonės jautė savo prieškario ir karo laikų vadovams, savo nuvylusioms politinėms sistemoms, „naiviam" savo pačių patriotizmui ir tėvų bei mokytojų svaičiojimams. Smarkiai nuniokotose šalyse milijonai žmonių – netekę namų, šeimų, mokyklų – buvo pasmerkti itin skaudžiai vienatvei. Skirtingos Rytų Europos šalys patyrė šį žlugimą skirtingu laiku, ir patirtis ne visur buvo vienoda. Tačiau šalies nesėkmė sukeldavo rimtų padarinių, ypač jauniems žmonėms – daugelis jų tiesiog nusprendė, kad viskas, ką jie kadaise laikė teisinga, yra klaidinga. Be to, karas suardė jų socialinių ryšių tinklą ir išplėšė juos iš visuomeninio konteksto. Daugelis jų iš tikrųjų ėmė panėšėti į Hannah Arendt „totalitarinę asmenybę" – „visiškai izoliuotą žmogų, kuris, nebeturėdamas jokių kitų socialinių ryšių su šeima, draugais, bičiuliais ar paprasčiausiai pažįstamais, savo vietos pasaulyje turėjimo jausmą kildina tik iš priklausymo sąjūdžiui, narystės partijoje."[42]

Kaip tik taip nutiko Tadeuszui Konwickiui, lenkų romanistui, kuris per karą kovojo partizanų būryje. Išauklėtas patriotiškoje šeimoje, gyvenusioje netoli Vilniaus, anuometinėse Rytų Lenkijos žemėse, Konwickis per karą nedelsdamas prisijungė prie ginkluoto lenkų pasipriešinimo, Armijos Krajovos. Iš pradžių jis kovojo su nacistais. Paskui jo būrys kurį laiką kovojo su Raudonąja armija. Kažkuriuo metu jų kova ėmė virsti ginkluotu plėšikavimu ir beprasmišku smurtu, ir jis susimąstė, ar verta kovoti toliau. Galų gale jis paliko miškus ir išvyko į Lenkiją, valstybę, kurios naujosios sienos jau neapėmė jo šeimos namo. Atvykęs Konwickis suprato, kad jis nieko

neturi. Būdamas devyniolikos metų, jis turėjo paltą, kuprinėlę ir pluoštelį suklastotų dokumentų. Jis neturėjo šeimos, draugų ir aukštojo išsilavinimo. Toks likimas ištiko daugelį lenkų. Lucjanas Grabowskis, jaunas Armijos Krajovos partizanas, kovojęs netoli Balstogės, sudėjo ginklus apytiksliai tuo pačiu metu ir suprato, kad jis irgi nieko neturi: „Aš neturėjau kostiumo, prieškariniai buvo per maži... mano piniginė buvo tuščia, turėjau vieno dolerio banknotą, kurį kažkas man buvo davęs, ir keletą tūkstančių zlotų, kuriuos mano tėvas pasiskolino iš kaimyno. Ir tai buvo viskas, kuo galėjau pasigirti po ketverių metų kovos su okupantais.“[43]

Konwickis taip pat nustojo tikėti daugeliu dalykų, ką anksčiau laikė tiesa. „Per karą, – pasakojo jis man, – mačiau tiek daug skerdynių. Mano akyse žlugo visas idėjų, humanizmo, moralės pasaulis. Buvau vienišas šioje sugriautoje šalyje. Ką daryti? Kur eiti?“[44] Konwickis blaškėsi daug mėnesių, ketino bėgti į Vakarus, bandė iš naujo atrasti savo „proletariškas“ šaknis dirbdamas darbininku. Galų gale jis beveik atsitiktinai atrado kelią į komunistų literatūros pasaulį ir į komunistų partiją – prieš 1939 m. toks įvykių posūkis jam būtų pasirodęs neįmanomas. Labai trumpam jis net buvo tapęs rašytoju „stalinistu“ ir priėmęs partijos diktuojamą rašymo stilių ir manierą.

Jo likimas buvo dramatiškas, bet gana įprastas. Lenkų sociologė Hanna Świda-Ziemba taip pat bandė atkurti prieškarinę savo kartos žmonių, gimusių trečiojo dešimtmečio pabaigoje ir ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, moralę – ir pateikė labai panašų paveikslą. Jos karta užaugo karštai tikėdama Lenkijos valstybe, įsitikinusi jos ypatingu likimu. Pati „Lenkijos“ sąvoka, rašo ji, buvo itin svarbi jos kartos atstovams, nes moderni Lenkijos valstybė susikūrė tik 1918 m., ir jie buvo pirmoji moksleivių grupė, gavusi išsilavinimą nepriklausomoje Lenkijoje. Jie buvo išmokyti suasmeninti valstybę, trokšti jai „tarnauti“, susisieti su ja per kitas kategorijas, tokias kaip tikėjimas ir išdavystė. Kai valstybė sugriuvo, jiems nieko neliko[45]. Nusivylę daugelis jų kaltino prieškario politikus, autoritarinius dešiniuosius, generolus, kurių pastangos paruošti Lenkiją karui baigėsi tokia katastrofiška nesėkme. Kitas lenkų rašytojas, Tadeuszas Borowskis, išjuokė salsvą prieškario politikų patriotizmą: „Jūsų tėvynė: taikus kampas ir rąstas, klusniai degantis ugnyje. Mano tėvynė: sudegintas namas ir NKVD šaukimas.“[46]

Jauniems nacistams nesėkmės patirtis buvo net dar apokaliptiškesnė, nes jiems buvo skiepijamas ne tik patriotizmas, bet ir tikėjimas vokiečių fiziniu ir protiniu pranašumu. Hansas Modrow – vėliau tapęs iškiliu Rytų Vokietijos komunistu – 1946 m. buvo maždaug tokio paties amžiaus kaip ir Konwickis ir lygiai taip pat dezorientuotas. Ištikimas hitlerjugendo narys, jis prisijungė prie *Volkssturm*, „liaudies milicijos“, kurios kovotojai paskutinėmis karo dienomis turėjo iki galo priešintis Raudonajai armijai. Tuo metu jį buvo apėmusi didžiulė neapykanta bolševikams, kuriuos jis laikė nevisžmogiais, fiziškai ir morališkai žemesniais už vokiečius. Tačiau 1945 m. gegužę jis pateko į Raudonosios armijos nelaisvę ir iš karto labai nusivylė. Kartu su kitais vokiečių karo belaisviais jis buvo įsodintas į sunkvežimį ir išvežtas dirbti į kažkokį ūkį:

> Aš buvau jaunas ir norėjau padėti kitiems. Stovėjau ant sunkvežimio ir perdavinėjau žemyn kitų kuprines, o paskui padaviau kažkam savo kuprinę, kad galėčiau pats nušokti nuo sunkvežimio. Kai nušokau ant žemės, ji buvo pavogta. Taip jos ir neatgavau. Ir taip pasielgė ne sovietų kareivis, bet vienas iš mūsiškių, vokietis. Tačiau jau kitą dieną Raudonosios armijos kariai mus visus sulygino: jie surinko visas mūsų kuprines – niekam nebuvo leista jų pasilikti – ir išdalijo mums po šaukštą ir puodelį, kad turėtume su kuo valgyti. Dėl šio epizodo ėmiau kitaip mąstyti apie vadinamąją vokiečių brolybę.[47]

Po kelių dienų jį paskyrė sovietų kapitono vairuotoju, šis paklausė jo apie vokiečių poetą Heinrichą Heine. Modrow niekada nebuvo girdėjęs apie Heine, ir sutriko, kad žmonės, kuriuos laikė „nevisžmogiais“, žinojo apie vokiečių kultūrą daugiau negu jis. Galop Modrow buvo nuvežtas į karo belaisvių stovyklą šalia Maskvos; čia jis buvo atrinktas lankyti „antifašistinę“ mokyklą ir mokytis marksizmo-leninizmo, kuris tuo metu jam atrodė labai patrauklus. Vokietijos patirta nesėkmė jam buvo tokia skaudi, kad netrukus jis priėmė ideologiją, kurios buvo mokomas neapkęsti visą savo vaikystę. Ilgainiui jis ėmė jausti kažką panašaus į dėkingumą. Komunistų partija pasiūlė jam galimybę atlyginti už praeities klaidas – ir Vokietijos, ir savo paties. Pagaliau jis galėjo atsikratyti gėdos jausmo dėl to, kad buvo karštas nacistas.

Tačiau karo prisiminimų ištrinti buvo neįmanoma. Ir tos praeities negalėjai taip lengvai paaiškinti pašaliniams, kurie nepatyrė tokio pat masto griovimo ir kurie nematė, kokie abejingi žmonės gali būti vienas kito kančioms. Žmogui iš Rytų, rašė Miłoszas, „Vakarų kraštų, o ypač Amerikos, žmonės atrodo esą nerimti“, nes jiems neteko patirti tokių išbandymų: „Tiesiog pritrenkia jų vaizduotės ribotumas.“[48] Miłoszas užmiršo pridurti, kad priešingas teiginys taip pat teisingas: Rytų Europos gyventojai irgi puoselėjo labai nerealias viltis savo Vakarų kaimynų atžvilgiu.

Vakarų europiečiai ir amerikiečiai niekada nebuvo abejingi sovietų komunizmui – nei prieš karą, nei po jo. Daugumoje Vakarų sostinių prieš 1945 m. vyko įnirtingi debatai apie naujojo bolševikinio režimo prigimtį ir apie komunizmą apskritai. Amerikiečių laikraščiai jau 1918 m. įtaigiai rašė apie „Raudonąjį pavojų“. Vašingtone, Londone ir Paryžiuje trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje buvo daug viešai diskutuojama apie grėsmę, kurią komunizmas kelia liberaliai demokratijai.

Net per karą sudarę sąjungą su Stalinu, dauguma Britanijos ir Amerikos valstybės veikėjų, kurie turėjo tiesioginių ryšių su Rusija, labai nerimavo dėl jo ketinimų ir puikiai suprato jo režimo prigimtį. „Deja, vokiečiai turbūt sako tiesą, – pasakė Winstonas Churchillis Lenkijos vyriausybės tremtyje vadovui, kai nacistai Katynės miške aptiko tūkstančių sovietų slaptosios policijos nužudytų lenkų karininkų palaikus. – Bolševikai gali būti labai žiaurūs.“[49] George'as Kennanas, JAV diplomatas, formavęs Amerikos pokario politiką SSRS atžvilgiu, praleido karo metus Maskvoje, iš kur „bombardavo žemesnius Vašingtono biurokratijos lygmenis analitiniais pranešimais apie komunizmo blogį“[50]. Deanas Achesonas, tuometinis valstybės sekretoriaus pavaduotojas, 1944 m. vasarą derybas su sovietų delegatais palygino su bandymu „palošti senamadišku žaidimų automatu… Kartais galima paspartinti procesą papurčius mašiną, bet kalbėtis su ja beprasmiška.“[51]

Bet iš tikrųjų tai neturėjo didelės reikšmės. Savo atsiminimuose Achesonas apibendrino savo pastebėjimus apie tas derybas pripažindamas: „Tačiau mes valstijose šį erzinantį epizodą su rusais netrukus užmiršome, nes atsirado svarbesnių reikalų arčiau šalies.“[52] Iš tiesų, karo laikais Vašingtonas ir Londonas beveik visada turėdavo „svarbesnių reikalų“, bent jau iki 1945 m. Iki karo pabaigos rusų elgesys Rytų Europoje visada buvo šalutinės reikšmės klausimas.

Ypač akivaizdų Vakarų nuolaidžiavimą Sovietų Sąjungai atskleidžia oficialūs ir neoficialūs pranešimai apie 1943 m. lapkritį ir 1945 m. vasarį vykusias Teherano ir Jaltos konferencijas, per kurias Stalinas, Rooseveltas ir Churchillis stulbinamai nerūpestingai nusprendė didžiulių Europos teritorijų likimus. Kai Teherane per pirmąjį trijų didžiųjų Sąjungininkų susitikimą iškilo Lenkijos sienų klausimas, Churchillis pasakė Stalinui, kad jis gali pasilikti tą Rytų Lenkijos gabalą, kurį buvo pasiglemžęs 1939 m., ir kad atlyginant už jį Lenkija galėtų „pajudėti į vakarus, kaip kareiviai, persirikiuojantys du žingsnius kairėn". Tada jis „paėmė tris degtukus ir parodė, ką turi omeny, sakydamas, kad Lenkija turi pajudėti į vakarus". Tai, kaip sakoma susitikimo stenogramoje, „patiko maršalui Stalinui"[53]. Jaltoje Rooseveltas neryžtingai pasiūlė praplėsti rytinę Lenkijos sieną, kad ji apimtų Lvovą ir naftos telkinius aplink jį. Stalinas atrodė linkęs nusileisti, bet niekas jo nespyrė ir šios minties buvo atsisakyta. Taip buvo nulemtos nacionalinės šimtų tūkstančių žmonių tapatybės.

Nuolaidžiavimas Sovietų Sąjungai liudijo ne blogą valią regiono atžvilgiu, tik kitokius prioritetus. Rooseveltui Jaltoje labiausiai rūpėjo naujosios Jungtinių Tautų Organizacijos pavidalas; jis siekė sukurti organizaciją, kuri neleistų kilti karui ateityje, ir jam reikėjo sovietų paramos konstruojant šią naują tarptautinę sistemą. Jis taip pat norėjo sovietų pagalbos per invaziją į Mandžiūriją ir leidimo naudotis rusų bazėmis Tolimuosiuose Rytuose. Šios problemos jam buvo tiesiog svarbesnės negu Lenkijos ar Čekoslovakijos likimas, be to, buvo ir kitų keblių spręstinų problemų – nuo Italijos monarchijos ateities iki Artimųjų Rytų naftos. Nors Stalino pokario planuose Rytų Europa užėmė svarbiausią vietą, Amerikos prezidentui ji mažai rūpėjo[54].

O Churchillis savo ruožtu puikiai suvokė Britanijos silpnybę. Kai Raudonoji armija įžengė į Lenkiją, Vengriją ir Čekoslovakiją, jis nepuoselėjo jokių iliuzijų, kad Britanija pajėgs priversti ją išeiti. Savo atsiminimuose Churchillis teigia prieš pat Jaltos susitikimą sakęs Rooseveltui: „Turime užimti kuo didesnę dalį Austrijos, nes būtų nepageidautina, kad rusai užimtų daugiau Vakarų Europos, negu būtina." Neaišku, pagal kokius kriterijus tais laikais Austrija buvo labiau „vakarietiška" Europos dalis negu Vengrija ar Čekoslovakija. Šie Churchillio žodžiai aiškiai atskleidžia jo atvirai fatališką požiūrį: kur Raudonoji armija įžengė, iš ten ji nebepasitrauks[55].

Abu vadovai taip pat žinojo, kad karui pasibaigus jų rinkėjai nekantriai lauks savo vyrų, brolių ir sūnų sugrįžtant namo. Būtų nepaprastai sudėtinga „įpiršti" jiems naują konfliktą su SSRS. Karinė propaganda vaizdavo Staliną kaip linksmą „dėdulę Džo", šiek tiek netašytą darbininkų draugą, o savo viešuose pareiškimuose ir Churchillis, ir Rooseveltas jį gyrė. Londone prijaučiantieji Sovietų Sąjungai rengė lėšų rinkimo koncertus, o prie vieno namo Londone, kur kadaise gyveno Leninas, pastatė šiam bolševikų vadui paminklą[56]. Amerikos verslininkai jau trynė rankas, tikėdamiesi pelno iš užsimezgusios draugystės su Sovietų Sąjunga: „Kai baigsis karas, Rusija bus mūsų didžiausias ar bent jau nekantriausias klientas", – pareiškė JAV Prekybos rūmų pirmininkas[57]. Apsisukti ir pasakyti karo išvargintiems britams ar amerikiečiams, kad jiems teks pasilikti Europoje kovoti su Sovietų Sąjunga, buvo politiškai sudėtinga, gal net neįmanoma.

Logistikos sunkumai buvo dar didesni. Churchillis, niekada nenorėjęs leisti rusams užimti Berlyno, 1945 m. pavasarį net įsakė savo karinių operacijų planuotojams ištirti galimybę Sąjungininkams pulti sovietų pajėgas Vidurio Europoje, galimai pasitelkiant lenkų ir net vokiečių karius. Jų pateiktas planas „Neįsivaizduojama operacija" iš karto buvo atmestas kaip nepraktiškas. Plano autoriai įspėjo Britanijos premjerą, kad Raudonoji armija turi tris kartus daugiau karių negu Britanijos kariuomenė ir kad konfliktas su ja gali virsti „ilga ir brangia" karine kampanija ar net peraugti į „totalinį karą". Churchillis pats parašė šio projekto paraštėse, kad kova su Raudonąja armija „labai neįtikima, nors kai kurie „Neįsivaizduojamos operacijos" elementai vėliau buvo pritaikyti rengiant planą, kaip atremti galimą sovietų puolimą prieš Britaniją[58].

Kaip skundėsi Miłoszas, Vakarų pusei taip pat buvo būdingas naivumo elementas: Rooseveltas, ypač savo gyvenimo pabaigoje, dažnai teigdavo tikintis gerais Stalino ketinimais. „Nesijaudinkite, – pasakė jis Lenkijos vyriausybės tremtyje vadovui Stanisławui Mikołajczykui 1944 m., – Stalinas neketina atimti iš Lenkijos laisvės. Jis nedrįstų taip pasielgti, nes žino, jog už jūsų tvirtai stovi Jungtinių Valstijų vyriausybė."[59] Maždaug po metų Amerikos ir Britanijos derybininkai sutiko leisti Sovietų Sąjungai vadovauti Sąjungininkų kontrolės komisijai Budapešte – organizacijai, įkurtai po karo valdyti Vengriją – su sąlyga, kad SSRS prieš pateikdama Vengrijos vyriausybei kokius nors nurodymus būtinai konsultuosis su

kitais Sąjungininkais. O ši niekada nesivargino net sudaryti konsultacijų regimybės[60].

Kai kurie tų įvykių liudininkai vėliau teigė, kad Amerikos pokario politikai taip pat darė įtaką komunistų rėmėjai Amerikos vyriausybėje ir „prosovietiniai elementai“ Vašingtone[61]. Nors Jaltos konferencijoje kaip JAV derybų komandos narys dalyvavo Algeras Hissas, bene garsiausias sovietų šnipas, jo įtakos – jeigu jis ją ir turėjo – tiesiog nereikėjo. Iššifruotos stenogramos akivaizdžiai rodo, kad Churchillis ir Rooseveltas turėjo labai aiškių interesų ir kad išstumti Sovietų Sąjungą iš Rytų Europos nebuvo vienas iš jų[62]. Tų derybų dalyviai buvo pragmatikai. „Jaltoje tiesiog buvo pripažinti gyvenimo faktai, kurie jau egzistavo ar buvo besiformuoją, – prisiminė vienas amerikiečių generolas. – Man ten nereikėjo dėl nieko apsispręsti.“[63]

Nors ir paradoksalu, bet JAV ir Didžiosios Britanijos elgesys nesikeitė ir prasidėjus Šaltajam karui. Net kai Vakarų retorika tapo agresyviai antisovietiška, visada buvo rūpinamasi nesukelti Europoje naujo konflikto. Nei Jungtinės Valstijos, nei Britanija nenorėjo karo su Sovietų Sąjunga – nei tada, nei vėliau. 1953 m., mirus Stalinui, kai Rytų Berlyne prasidėjo streikai ir riaušės, Sąjungininkų valdžia Vakarų Berlyne laikėsi labai santūriai ir net prašė Vakarų Vokietijos gyventojų nevykti į rytinę šalies pusę palaikyti streikų[64]. 1956 m. kilus revoliucijai Vengrijoje, JAV valstybės sekretorius Johnas Fosteris Dullesas, nors ir buvo pelnęs nesutaikomo Šaltojo karo kurstytojo reputaciją, taip pat kaip įmanydamas neigė bet kokį amerikiečių dalyvavimą šiuose įvykiuose ir tikino Sovietų Sąjungą, kad Jungtinės Valstijos nelaiko „šių šalių potencialiomis karinėmis sąjungininkėmis“[65].

Iš tikrųjų Rytų Europos gyventojai būdavo dažnai naivesni negu Vakarų sąjungininkai. Vengrijoje Britanijai simpatizuojantys politikai tikėjo, kad jų šalį išlaisvins britai. Pasak istoriko László Borhi, daugelis jų buvo „kupini iracionalaus tikėjimo tariamu Vengrijos geopolitiniu reikšmingumu“ ir jau nuo 1944 m. laukė britų invazijos į Balkanus[66]. Kadangi jų šalis buvo krikščioniškojo Vakarų pasaulio bastionas kovoje su Osmanų imperija, jie manė, kad ji atliks šį vaidmenį ir XX a. „Didžiosios Vakarų valstybės negali leisti rusams įsigalėti geografiškai svarbioje [Vengrijos] teritorijoje“, – su įsitikinimu pareiškė vienas Vengrijos diplomatas. Lenkai, kurių politinė ateitis iš tikrųjų buvo Sąjungininkų vadovų karštų diskusijų tema, buvo lygiai taip pat įsitikinę, kad britai nepaliks šalies, dėl kurios jie ir pa-

skelbė karą Vokietijai, o amerikiečiai negalės palikti jos todėl, kad to neleis įtakingi lenkų kilmės amerikiečiai: jų manymu, anksčiau ar vėliau turėjo kilti Trečiasis pasaulinis karas. Po kurio laiko Rytų Vokietijos gyventojams irgi buvo sunku patikėti, kad Vakarai susitaikys su Vokietijos–Vokietijos sienos įtvirtinimu. Vakarams Vokietijos padalijimas būtų pernelyg didelis nuostolis, manė jie.

Tačiau Vakarai Vokietijos padalijimo nelaikė dideliu nuostoliu ir susitaikė su juo, kaip ir su Europos padalijimu. Nors Vakarų vadovai – nei Vašingtone, nei Londone, nei Paryžiuje – nenumatė, kokio masto fizinių, psichologinių ir politinių pokyčių Raudonoji armija atneš kiekvienai užimtai šaliai, jie beveik nesistengė užkirsti jai kelio.

2 skyrius

NUGALĖTOJAI

Paskutiniais nacistų valdymo mėnesiais beveik visi mes buvome nusiteikę prorusiškai. Laukėme šviesos iš Rytų. Tačiau ji sudegino pernelyg daug žmonių. Įvyko per daug neįsivaizduojamų dalykų. Tamsiose gatvėse kiekvieną naktį vis dar aidi šaižūs nelaimingų moterų riksmai.

Ruth Andreas-Friedrich[1]

Rusai... taip plėšė vietos gyventojus, kad sunku net su kuo palyginti – nebent su azijiečių ordomis.

George'as Kennanas[2]

Johnas Lukascas Budapešte pamatė „iš rytų plūstančią žalsvai pilkų rusų jūrą"[3]. Lutzas Rackow viename rytiniame Berlyno priemiestyje išvydo „nesuskaičiuojamą daugybę tankų", greta jų einančius kareivius, tarp jų – „geltonkases amazones"[4]. Tai buvo Raudonosios armijos kariai: alkani, pikti, išsekę, mūšiuose užgrūdinti vyrai ir moterys, kai kurie vilkintys tomis pačiomis uniformomis, su kuriomis prieš dvejus metus ėjo į kautynes Stalingrade ar Kurske, visi lydimi prisiminimų apie pasibaisėtiną smurtą, sužvėrėję nuo to, ką matė, girdėjo ir darė.

Paskutinis sovietų puolimas prasidėjo 1945 m. sausį, kai Raudonoji armija kirto Vyslą – upę, tekančią per Lenkijos vidurį. Greitai žygiuodami per nuniokotą Vakarų Lenkiją ir Baltijos šalis, vasario vidury „Ivanai", surengė baisią apsiaustį ir užėmė Budapeštą, kovą – Sileziją. Kėnigsbergo puolimas Rytų Prūsijoje baigėsi balandį. Tuo metu dvi didelės kariuomenės grupės – Pirmasis Baltarusijos frontas ir Pirmasis Ukrainos frontas – pasiekė Berlyno priemiesčius ir ruošėsi paskutiniam puolimui. Hitleris nusižudė balandžio 30-ąją. Po savaitės, gegužės 7-ąją, generolas Alfredas

Jodlis vermachto vyriausiosios vadovybės vardu besąlygiškai pasidavė Sąjungininkams.

Net dabar nėra lengva suvokti, kas vyko Rytų Europoje tais paskutiniais penkiais karo mėnesiais, nes ne visi atsimena tų kruvinų mėnesių įvykius vienodai. Sovietų istoriografijoje paskutinis karo etapas visada vaizduojamas tik kaip išlaisvinimas. Raudonoji armija vieną po kito iš nacistinės Vokietijos jungo išvadavo Varšuvą, Budapeštą, Prahą, Vieną ir Berlyną, skynė vieną pergalę po kitos, sutriuškino fašistus ir grąžino džiūgaujantiems gyventojams laisvę – taip skamba standartinis sovietų istorikų pasakojimas.

Tačiau ne visi pateikia tokį karo pabaigos įvykių paveikslą. Daugelį dešimtmečių vokiečiai, ypač berlyniečiai, vengė kalbėti apie 1945 m. gegužės ir vėlesnius įvykius. Tačiau dabar jie labai gerai atsimena plėšikavimą, savavališką smurtavimą ir, svarbiausia, masinius prievartavimus, kurie prasidėjo įžengus sovietų kariuomenei. Kitose Rytų Europos šalyse taip pat prisimenama, kaip Raudonoji armija puldavo vietos partizanus, kurie kovojo su vokiečiais, bet nebuvo komunistai, ir smurtaudavo – kartais prieš pirmus pasitaikiusius, kartais – prieš vadų nurodytus vietos gyventojus. Lenkijoje, Vengrijoje, Vokietijoje, Čekoslovakijoje, Rumunijoje ir Bulgarijoje Raudonosios armijos atvykimas retai prisimenamas vien kaip išlaisvinimas. Priešingai, jis prisimenamas kaip brutali naujos okupacijos pradžia.

Vis dėlto, daugelio žmonių manymu, nei viena, nei kita iš šių versijų nepateikia išsamaus įvykių paveikslo. Raudonoji armija iš tikrųjų grąžino laisvę milijonams žmonių. Sovietų kareiviai atidarė Aušvico–Birkenau, Maidaneko, Štuthofo, Zachsenhauzeno ir Ravensbriuko vartus. Jie paleido kalinius iš gestapo kalėjimų. Jiems atėjus žydai galėjo išeiti iš savo slaptaviečių daržinėse bei rūsiuose ir pamažu grįžti prie daugiau ar mažiau įprasto gyvenimo. Genia Zonabend, kalinė žydė, išėjo pro mažos priverčiamojo darbo stovyklos rytinėje Vokietijoje vartus ir beldėsi į visus pakeliui pasitaikiusius vokiečių namus prašydama maisto. Niekas jai nedavė nė trupinio – kol pro šalį einantis rusas, išgirdęs jos istoriją, pasirūpino, kad ji gautų maisto ir, kaip ji atsiminė, „net šilto vandens nusiprausti“[5].

Ir ne tik žydai sulaukdavo sovietų karių pagalbos. Įžengus Raudonajai armijai, lenkai vakarinėje Lenkijos dalyje po ilgų lenkų kalbos draudimo metų vėl galėjo viešai vartoti savo kalbą. Lenkijos miestuose, kurie buvo pervadinti vokiškais pavadinimais, iš parduotuvių, tramvajų ir restoranų

dingo užrašai *Nur für Deutsche* („Tik vokiečiams“). Sovietų karius džiaugsmingai pasitiko milijonai žmonių Čekoslovakijoje ir Vengrijoje, taip pat Hitlerio priešininkai pačioje Vokietijoje. „Išbėgau iš kiemo ir apkabinau pirmą sovietų kareivį, kurį pamačiau“, – pasakojo man viena vengrė, ir taip Raudonąją armiją sutiko ne ji viena[6]. Kitas jos tautietis papasakojo, ką Raudonosios armijos atvykimas reiškė jam ir jo žmonai:

> Jautėmės esą išvaduoti. Žinau, kad tai skamba kaip klišė, kad ir šie žodžiai jau prarado savo ankstesnę reikšmę, bet, kad ir kaip stengiuosi, negaliu geriau apibūdinti to mus apėmusio jausmo – jautėmės išvaduoti ir tiek. Ir taip jautėmės ne tik mes, sėdėdami tame rūsyje, raudodami ir susitvėrę už rankų: visi ten buvo įsitikinę, kad pasaulis pagaliau taps kitoks ir kad mums iš tikrųjų buvo verta gimti.[7]

Tą patį man sakė ir vienas lenkas: „Mes jautėme jiems tik dėkingumą. Jie mus išvadavo.“[8] Tačiau net tie, kurie nuoširdžiai džiaugėsi atėjus Raudonajai armijai, neneigė, kad ji savo kelyje viską nepaprastai nusiaubė. Apibūdindami sovietų karių elgesį daugelis žmonių lygino jų atėjimą su „nauja mongolų invazija“ ir prisimindami neregėto masto smurtą vartojo posakius su ksenofobijos gaidomis. George’ui Kennanui Raudonoji armija priminė „azijiečių ordas“[9]. Sándoras Márai apibūdino juos „kaip visiškai kitokios rasės žmones, kurių refleksai ir reakcijos buvo be jokių jausmų“[10]. Johnas Lukacsas prisiminė „tamsius, apskritus, mongoliškus veidus siauromis akimis, šaltomis ir priešiškomis“[11].

Iš dalies Rytų Europos gyventojams sovietų kareiviai atrodė tokie svetimi dėl to, kad žiūrėjo į juos labai įtariai, juos, regis, nepaprastai stulbino materialinė Rytų Europos gerovė. Nuo revoliucijos laikų rusams buvo pasakojama apie skurdą, bedarbystę ir kančias kapitalistinėse šalyse ir jų pačių sistemos pranašumą. Tačiau jau įžengę į Rytų Lenkiją, tais laikais vieną iš skurdžiausių Europos šalių, jie pamatė, kad net paprasti valstiečiai turi bent jau keletą vištų, porą karvių ir daugiau negu vieną drabužių pamainą. Jie pamatė, kad provincijos miesteliuose stovi mūrinės bažnyčios, gatvės grįstos akmenimis, o žmonės važinėja dviračiais, kurie tada vis dar buvo neregėtas daiktas didžiojoje Rusijos dalyje. Jie pamatė ūkius su tvirtai suręstomis daržinėmis ir tvarkingas pasėlių eiles. Visa tai jiems atrodė tikrų

tikriausia prabanga, palyginti su beviltišku Rusijos kaimų skurdu, purvinais keliais ir mediniais nameliais.

O išvydę Kėnigsbergo bažnyčias, Budapešto butus ir Berlyno namus, apstatytus senoviniais baldais, „fašistes“ moteris, gyvenančias, jų akimis, neįsivaizduojamoje prabangoje, paslaptingus tualetus su nuleidžiamu vandeniu ir elektrinius prietaisus, jie buvo iš tikrųjų sukrėsti: „Mūsų kareiviai pamatė dviaukščius priemiesčių namus su elektra, dujomis, voniomis ir gražiai prižiūrėtus sodus. Mūsų žmonės Berlyne pamatė turtingų buržua vilas, neįtikėtiną pilių, dvarų ir rūmų prabangą. Ir tūkstančiai kareivių, žvalgydamiesi Vokietijoje, kartojo piktus klausimus: „Kokio velnio jie pas mus atsibeldė? Ko jie norėjo?“[12]

Jie ieškojo paaiškinimų. Rytų Europos žemės ūkis, dėstė savo požiūrį vienas politinis karininkas, rašydamas pranešimą į Maskvą, „yra buožiškas, pagrįstas darbo jėgos eksploatacija. Todėl viskas atrodo gražu ir turtinga. Ir kai mūsų Raudonosios armijos kareiviai, ypač politiškai nebrandūs, smulkiaburžuazinių, privačiasavininkiškų pažiūrų, nevalingai lygina kolūkius su ūkiais Vokietijoje, jie giria Vokietijos ūkius. Pasitaiko, kad net kai kurie karininkai žavisi vokiška tvarka...“[13] Kiti manė, kad vokiečiai veikiausiai pralobo kitų sąskaita: „Visa, ką matome, akivaizdžiai rodo, kad Hitleris apiplėšė visą Europą, norėdamas pamaloninti savo kraugerius fricus, – rašė namo vienas kareivis. – Jų avys – geriausi rusiški merinosai, o jų parduotuvių lentynos lūžta nuo prekių iš visų Europos dirbtuvių ir gamyklų. Netrukus šios prekės, kaip mūsų trofėjai, pasirodys Rusijos parduotuvėse.“[14]

Ir keršydami jie vogė tai, kas, jų manymu, buvo pavogta iš kitų. Ne tik Vokietijoje, bet ir Lenkijoje, Vengrijoje, Čekoslovakijoje, Baltijos ir Balkanų šalyse jie grobė gėrimus ir moterišką apatinį trikotažą, baldus ir keraminius dirbinius, dviračius ir audinius. Rankiniai laikrodžiai, regis, turėjo beveik mitinę reikšmę Rusijos kareiviams – jie vaikščiodavo užsisegę ant riešų po kokį pustuzinį jų, kiek tik pavykdavo prasimanyti. Garsiąją rusų kareivio, Berlyne keliančio sovietų vėliavą virš Reichstago, nuotrauką reikėjo retušuoti – pašalinti rankinius laikrodžius nuo jaunojo didvyrio riešų[15]. Budapešte rusų kareivių pakvaišimas dėl laikrodžių tapo vietos folkloro dalimi ir tikriausiai taip pat paveikė vietos gyventojų požiūrį į Raudonąją armiją. Praėjus keliems mėnesiams po karo, viename Budapešto kino teatre buvo rodoma kino kronika apie Jaltos konferenciją. Kai prezidentas Rooseveltas,

kalbėdamas su Stalinu, pakėlė ranką, keletas žiūrovų ėmė šaukti: „Saugok laikrodį!“[16] Pakvaišimas dėl laikrodžių giliai įsirėžė ir į lenkų kolektyvinę atmintį – daugelį metų per žaidimus lenkų vaikai, „vaidindami“ sovietų kareivius, šaukdavo: *Davai časy* – „Duokš laikrodį.“[17] Mėgstamame septintojo dešimtmečio vaikiškame lenkų seriale yra scena, vaizduojanti apleistuose vokiečių pastatuose nakvojančius rusų ir lenkų kareivius, kurie turi sukaupę didžiulę vogtų laikrodžių kolekciją[18].

Daugeliui žmonių, nekantriai laukusių sovietų karių atvykimo, šios vagystės buvo kartaus nusivylimo pradžia. Márai pasakoja apie vieną pagyvenusį vyrą, „garbų patriarchą“, kuris iškilmingai priėmė pirmąjį pas jį apsilankiusį sovietų kareivį ir pagarbiai pasisakė jam esąs žydas:

> Rusų kareivis plačiai nusišypsojo, nusikabino nuo kaklo automatą, priėjo prie senolio ir pagal rusų tradiciją švelniai pabučiavo jį į žandus – iš dešinės į kairę. Jis pasisakė irgi esąs žydas ir kurį laiką tylėdamas širdingai spaudė senolio ranką.
>
> Paskui vėl užsikabino automatą ant kaklo, įsakė senajam džentelmenui su visa šeima stotis į kambario kampą ir iškeltomis rankomis nusisukti į sieną... Tada neskubėdamas, ramiai juos apiplėšė.[19]

Kai kuriuos sovietų karius toks elgesys irgi labai piktino. Praėjus daugeliui metų po karo, rašytojas Vasilijus Grossmanas sakė savo dukteriai, kad Raudonoji armija „pasikeitė į blogąją pusę“, kai peržengė Sovietų Sąjungos sieną. Vieną naktį, atsiminė Grossmanas, jis kartu su keletu kitų rusų karių nakvojo viename vokiečių name; tarp jų buvo ir „didingas“, „gero rusiško veido“ pulkininkas, taip išvargęs, kad, atrodė, tuoj grius vietoje: „Visą naktį iš kambario, kuriame apsistojo išvargęs pulkininkas, sklido triukšmas. Jis išvyko ryte, neatsisveikinęs. Mes įėjome į jo kambarį: o ten viskas išversta, pulkininkas ištuštino spintas kaip tikras plėšikautojas.“[20]

Ko nepavogdavo, jie dažnai sunaikindavo. Gatvių mūšiai Berlyne ir Budapešte padarė daug žalos, kurią dabar pavadintume netiesiogine, bet Raudonosios armijos kariai niokojo miestus ir be jokio tikslo, matyt, smagindamiesi. Gniezne, Lenkijoje, krikščionybės lopšyje, sovietų tankai tyčia sugriovė tūkstantmetę katedrą, kuri neturėjo jokios karinės reikšmės. Tuo laiku darytose fotografijose (paskui slėptose septyniasdešimt metų) ma-

tome miesto aikštėje stovinčius tankus, be jokios priežasties šaudančius į tą senovinį pastatą[21]. Paėmę Breslau miestą, sovietų kareiviai sąmoningai padegė senovinio miesto centro pastatus – kilęs gaisras visiškai sunaikino neįkainojamą universiteto bibliotekos knygų kolekciją, taip pat miesto muziejų ir keletą bažnyčių[22].

Ir plėšikavimas, ir niokojimas tęsėsi daugelį mėnesių; ilgainiui jie darėsi rafinuotesni ir galiausiai įgavo oficialią „reparacijos“ formą. Tačiau neoficialus plėšikavimas tęsėsi daugelį mėnesių. Jau 1946 m. Rytų Vokietijos pareigūnai skundėsi, kad sovietų karininkai Saksonijoje įsikuria privačiuose butuose ir liepia iš vietinių pilių atsiųsti jiems baldų, paveikslų ir porceliano, priklausančių Saksonijos valstybinėms kolekcijoms: „Išvykdami iš vietovės, jie viską pasiima su savimi.“ Fryzeno pilies prie Reichenbacho savininkas skundėsi, kad neteko stalo, verto 4000 reichsmarkių (prieškario valiuta), trijų kilimų, vertų 11 500 reichsmarkių, rokoko stiliaus komodos, vertos 18 000 reichsmarkių, ir raudonmedžio rašomojo stalo, verto 5000 reichsmarkių. Nėra jokių duomenų, kad kurie nors iš šių daiktų buvo jam grąžinti[23].

Šiurpesnis ir ilgainiui politiškai kur kas reikšmingesnis dalykas buvo smurtas prieš civilius, prasidėjęs daug anksčiau, negu Raudonoji armija pasiekė Berlyną. Jis prasidėjo, kai Raudonoji armija žengė per Lenkiją, sustiprėjo Vengrijoje ir pasiekė stulbinamą mastą, sovietų kariams įžengus į Vokietiją. Žmonėms, kurie su jais susidūrė, sužvėrėję, pikti Raudonosios armijos kareiviai atrodė apimti keršto troškimo. Jie tūžo ant vokiečių dėl draugų, sutuoktinių ir vaikų žūties, niršo dėl Rusijoje sudegintų kaimų ir masinių žudynių. Grossmanas kartą matė, kaip keliu į rytus ėjo šimtai sovietų vaikų, grįžtančių iš vokiečių nelaisvės. Sovietų kareiviai ir karininkai iškilmingai stovėjo šalia kelio „įdėmiai žiūrėdami į jų veidus“. Tie vyrai buvo tėvai, ieškantys prarastų sūnų ir dukterų, išvežtų į Vokietiją: „Vienas pulkininkas stovėjo ten kelias valandas, išsitempęs, rūstus, tamsiu, niūriu veidu. Jis grįžo į savo automobilį temstant, taip ir neradęs savo sūnaus.“[24] Raudonosios armijos karius turbūt rūstino ir jų pačių vadai, kurie naudodavo beširdę taktiką, nuolatos jiems grasindavo ir infiltruodavo tarp jų politinių šnipų, taip pat patiriami nuostoliai. Istorikė Catherine Merridale, ėmusi interviu iš šimtų karo veteranų, mano, kad jie dažnai išliedavo politinį įniršį: „Sąmoningai ar ne… Raudonosios armijos kareiviai išliejo savo

pyktį, susikaupusį per tuos dešimtmečius, kai kentė savo valstybės priespaudą ir smurtą."[25]

Moterims naujai okupuotose teritorijose teko patirti smarkiausią šio įniršio proveržį. Įvairaus amžiaus moterys buvo grupiškai prievartaujamos, o paskui kartais ir nužudomos. Nors labiau garsėjo kaip gulago metraštininkas, rusų rašytojas Aleksandras Solženicynas taip pat buvo vienas iš Raudonosios armijos karių, 1945 m. įžengusių į Rytų Prūsiją; ten jis matė pasibaisėtinų dalykų, kuriuos vėliau aprašė eilėmis:

Prie sienų girdėti duslios dejonės:
Motina sužeista, vis dar gyva.
Maža dukrelė guli ant čiužinio,
Negyva. Kiek vyrų jai teko iškęsti?
Būrį, o gal kuopą?
Mergaitė paversta moterimi,
Moteris paversta lavonu.
Viską paaiškina šie paprasti žodžiai:
Nepamiršk! Neatleisk!
Kraujas už kraują! Dantis už dantį![26]

Šie keršto aktai dažnai būdavo nepolitiški ir net nebūtinai nukreipti prieš vokiečius ar nacistų šalininkus. Kaip pastebėjo Grossmanas, „iš stovyklų išlaisvintoms sovietų merginoms dabar tenka daug iškęsti. Šįvakar kai kurios iš jų slėpėsi mūsų, korespondentų, kambaryje. Naktį mus pažadino riksmai: vienas iš korespondentų nepajėgė atsispirti pagundai." Savo atsiminimuose Levas Kopelevas, tuo metu Raudonosios armijos politinis karininkas, pasakoja, koks likimas ištiko vieną į Vokietiją priverstiniams darbams išvežtą merginą rusę, kai per klaidą buvo palaikyta vokiete. Ji buvo „graži, jauna, linksma, auksaspalviais ant nugaros krintančiais plaukais – kažkokie kareiviai, manau, girti, ėjo gatve ir pamatė ją: „Ei, frice, ei, kale!" – ir paleido automato seriją jai į nugarą. Ji neišgyveno nė valandos. Vis šaukė: „Už ką?" Ji buvo ką tik parašiusi motinai, kad grįžta namo."[27]

Kartais prievartautojų aukomis tapdavo priverstiniams darbams atvežtos lenkės, kurioms teko nelaimė pasipainioti Raudonosios armijos kelyje: „Pasigirdo klaikus riksmas ir į sandėlį įbėgo mergina – ilgais, šviesiais su-

taršytais plaukais, per krūtinę perplėšta suknele, ji šaižiai šaukė: „Aš lenkė! Jėzus Marija, aš gi lenkė!“ Ją vijosi du tankistai. Abu buvo su juodais šalmais. Vienas iš jų mirtinai girtas.“[28] Kai Kopelevas pabandė įsikišti – teoriškai už išžaginimą buvo baudžiama sušaudymu vietoje – jo draugai ėmė priekaištauti jam niurnėdami: „Kai kurie vadai... pasiruošę nušauti saviškius dėl vokiečių kalės.“ Panašių priekaištų jis sulaukė ir tada, kai išbarė bendražygius, kad jie kaip „šnipę“ nušovė silpnaprotę senę: „Stoji prieš saviškius dėl utėlėtos vokiečių senės?“[29]

Ir prievartavimai, ir smurtas kėlė siaubą vietos komunistams, kurie iš karto suprato, koks bus viso to politinis poveikis. Kalbėdami viešai, kaltę dėl prievartavimų jie versdavo „diversantams, apsirengusiems sovietų uniformomis“. Tačiau kreipdamiesi į valdžios institucijų atstovus konfidencialiai, jie prašė padėti suvaldyti padėtį. Vienas Lenkijos saugumo pareigūnas 1945 m. vasarį parašė Lenkijos kariuomenės propagandos skyriaus viršininkui raportą, kuriame skundėsi, kad Raudonosios armijos karių „elgesys lenkų atžvilgiu kenkia Lenkijos ir Sovietų Sąjungos draugystei ir silpnina dėkingumo jausmą, kurį Poznanės liaudis jautė savo išvaduotojams... labai dažnai prievartaujamos moterys, kartais matant tėvams ar vyrams. Dar labiau paplitusi praktika, kai kareiviai, paprastai jaunesnieji karininkai, verčia moteris ateiti į kareivines (kartais meluodami, kad reikia padėti sužeistiesiems) ir ten jas užpuola.“[30]

Kiti vietos komunistai bandė nematyti, kas vyksta. Vienas jaunas vengras, tuo metu komunistas, tvirtino nieko nežinojęs apie prievartavimus: „Mūsų šeimoje kiekvienas būtų pasakęs, kad tai yra nacistų prasimanymai... tada mes vis dar buvome įsitikinę, kad jie [sovietai] yra naujoviški žmonės.“ Tačiau ilgainiui jie suprato, kad tie „naujoviški žmonės“ ne visai atitinka jų lūkesčius. Vienąsyk jam buvo pavesta pasirūpinti jaunų rusų grupe: „Naktį [jie] nuolatos lipdavo per langus, eidavo kažkur gerti, susirasti kekšių ar dar ko nors, ir dėl to mes jautėmės labai nesmagiai. Mums buvo gėda dėl jų. Mes neįskundėme jų, bet žinojome, kaip jie elgiasi...“[31]

Kai kurie komunistai Raudonosios armijos karių smurtą patyrė asmeniškai. Robertas Bialekas, vienas iš nedaugelio aktyvių komunistų pogrindininkų Breslau mieste, tuomet dar priklausiusiame Vokietijai, grįžo namo po savo pirmojo šventinio susitikimo su sovietų komendantais, kurie ėmė valdyti užimtą miestą, – kaip komunistas, jis norėjo pasiūlyti jiems savo

pagalbą, – ir pamatė, kad jo žmona išprievartauta. Tai jam buvo pabaigos pradžia: „Žvėriški dviejų paprastų rusų kareivių instinktai man tarytum apvertė pasaulį aukštyn kojom – nei nacistų kankinimai, nei subtiliausi įtikinėjimai niekada nebūtų to nepadarę. Maniau, jau verčiau būčiau žuvęs kaip daugelis mano draugų ir gulėčiau palaidotas po miesto griuvėsiais.“[32]

Dažnai ir teisingai pastebima, kad ši seksualinio smurto banga nebuvo planuota – nei Vokietijoje, nei kitose šalyse, ir nėra jokio dokumento, „įsakančio“ prievartauti moteris[33]. Taip pat tiesa, kad karininkai, tokie kaip Kopelevas ir Solženicynas, suprato, kad jų tiesioginiai viršininkai pernelyg nesirūpina šios bangos pažaboti – ir prievartavimai, ir savavališki žudymai buvo akivaizdžiai toleruojami, bent jau pirmosiomis okupacijos savaitėmis. Nors sprendimus priimdavo vietos vadai, ši tolerancija sklido iš aukščiausio galimo lygmens. Kai Jugoslavijos komunistas Milovanas Djilas pasiskundė dėl Raudonosios armijos elgesio Stalinui, Sovietų Sąjungos vadovas paklausė, kaip jis, rašytojas, negali „suprasti kareivio, kuris nužygiavęs tūkstančius kilometrų per kraują, ugnį ir mirtį pasismagina su moterimi ar pasiima kokį niekniekį?“[34]

Tokį „supratimą“ stiprino sovietų propaganda apie vokiečius ir Vokietiją, kuri tapo ypač kraugeriška per paskutinį Berlyno puolimą, ir troškimas pažeminti vokiečius vyrus. „Neskaičiuokite dienų, neskaičiuokite mylių. Skaičiuokite tik kiek vokiečių nužudėte“, – rašė vienas karo korespondentas straipsnyje, kuris dažnai buvo iš naujo skaitomas ir perspausdinamas po 1945 m. vasario: „Nužudyk vokietį – tai tavo motinos maldavimas. Nužudyk vokietį – tai tavo rusiškos žemės šauksmas.“[35]

Net jeigu plėšikavimas, smurtas ir prievartavimai nebuvo politinio plano dalis, praktiškai jie turėjo didelį ir ilgalaikį politinį poveikį visose Raudonosios armijos užimtose teritorijose. Viena vertus, smurtą patyrę žmonės ėmė įtariai žiūrėti į sovietų valdžią ir labai abejojo komunistinės propagandos ir marksistinės ideologijos teiginiais. Kartu smurtas, ypač seksualinis, labai įbaugino žmones – ir vyrus, ir moteris. Raudonoji armija buvo brutali, galinga ir nesustabdoma. Vyrai negalėjo apginti moterų, moterys negalėjo apsiginti, nei vieni, nei kiti negalėjo apginti savo vaikų ir turto. Žmonės negalėjo atvirai aptarti juos apėmusio siaubo, o oficialių institucijų atstovai paprastai vengė šios temos. Vengrijoje Budapešto nacionalinis komitetas 1945 m. vasarį sustabdė abortų draudimą, nors savo sprendimo

priežasčių tiksliai nepaaiškino. 1946 m. sausį Vengrijos socialinės apsaugos ministras išleido miglotai suformuluotą potvarkį: „Dėl karo veiksmų ir jų sukelto chaoso atsirado daug naujagimių, kuriais šeimos nenori rūpintis... Todėl prašau prieglaudų biuro... pripažinti paliktais visus kūdikius, kurie gimė praėjus nuo devynių iki aštuoniolikos mėnesių po išvadavimo.“[36]

Net patys žmonės apie Raudonosios armijos smurtavimą dažnai kalbėdavo sausai ir atsainiai: girdi, ką čia pasakysi? Ir ši tema jiems liko sunki visiems laikams. Praėjus daugeliui metų, kitokiomis aplinkybėmis iškalbus Rytų Vokietijos pastorius, kuris sovietų invazijos laikais buvo vaikas, ėmė kalbėti užsikirsdamas ir mikčiodamas, kai pabandė apibūdinti tai, ką atsiminė: „Atėjo rusai, tada prasidėjo prievartavimai, tai buvo neįtikėtina. Neįmanoma to užmiršti. Buvau penkiolikos... kai kurios moterys buvo pasislėpusios, jie pasitvėrė kitas, mano motiną, buvo labai sunku... Buvo siaubinga ir kartu jaučiau palengvėjimą, kad likau gyvas. Viduje kilo keista įtampa.“[37]

Tiktai vieną kartą sovietų okupuotoje Europoje masiniai prievartavimai buvo aiškiai ir viešai aptarti. 1948 m. lapkritį Rytų Vokietijos valdžia organizavo viešus debatus šia tema Berlyno Sovietų kultūros namuose. Juos surengti sumanė žurnalistas Rudolfas Herrnstadtas, tuomet dirbęs redaktoriumi *Berliner Zeitung*, Berlyno miesto laikraštyje, vėliau tapęs oficialaus partijos laikraščio *Neues Deutschland* redaktoriumi, – jis buvo parašęs provokacinį straipsnį pavadinimu „Apie rusus ir apie mus“. Debatai pritraukė daugybę dalyvių, tiek daug, kad *Neues Deutschland* vėliau skundėsi, jog salė buvusi „per maža šiai temai rimtai aptarti“.

Herrnstadtas pats pradėjo diskusiją, provokuojamai pakartodamas savo straipsnio, išspausdinto *Neues Deutschland* prieš kelias dienas, teiginius. Jis paskelbė, kad Vokietija „negali įveikti savo dabartinių sunkumų be svarios SSRS paramos“, ir pareiškė, kad visuomenės pyktis ir pasipiktinimas Raudonosios armijos karių elgesiu yra nepagrįstas. Jis suniekino klausytojus, kurie skundėsi patirtomis skriaudomis – girdi, „iš mano dieverio vidury gatvės atėmė dviratį, o jis visą savo gyvenimą balsavo už komunistus“. Kaip sovietų kariai galėję žinoti, kad tas žmogus buvo komunistas? Kodėl jis nekovojęs su Raudonąja armija prieš nacistus? Kodėl apskritai visa vokiečių darbininkų klasė stovėjusi šalikelėje, laukdama, kol bus išgelbėta?

Diskusija truko keturias valandas ir buvo pratęsta kitą vakarą. Tačiau pamažu diskusija nutolo nuo pavogtų dviračių. Atmosferai įkaitus, atsistojo viena moteris ir pareiškė: „Daugelis mūsų yra patyrę tam tikrų dalykų, kurie lemia mūsų reakciją, kai matome sovietų karius.“ Kaip tik dėl tų „dalykų visi, dėvintys tam tikrą uniformą, mums kelia baimę ir nepasitikėjimą“, konstatavo ji, vis dar kalbėdama eufemiškai. Skaitant debatų stenogramą, tampa keistai aišku, kad visi susirinkusieji iš karto suprato, jog iš tiesų ji kalba ne apie vagystes, o apie prievartavimus.

Vienas po kito susirinkusieji suskato teisinti sovietų karių elgesį. Vokiečiai turį išmokti vadovautis protu ir įveikti emocijas. Vokiečiai turį tęsti klasinę kovą. Karą pradėję patys vokiečiai. Tai jie išmokę rusus brutalumo. Vis dėlto keletas susirinkimo dalyvių su tokiais argumentais nesutiko – kai kurios moterys bandė juos atremti, kitos klausė, kaip pačioje Rusijoje elgiamasi su moterimis. Galiausiai, antrąjį vakarą, atsistojo vienas rusų karininkas ir įspūdingai užbaigė ginčą. Jis paskelbė, kad „niekas nenukentėjo tiek daug, kiek mes: 7 milijonai žuvusiųjų, 25 milijonai prarado savo namus: kokie kareiviai įžengė į Berlyną 1945 m.? Ar jie buvo turistai? Gal jie atvyko pagal kvietimus? Ne, tai buvo kareiviai, kurie už savo nugarų paliko tūkstančius kilometrų išdegintos sovietų teritorijos... galbūt, jie rado čia savo pagrobtas nuotakas, kurios buvo paverstos vergėmis...“

Po jo įsikišimo vieša diskusija iš esmės baigėsi: į jo argumentą buvo iš esmės neįmanoma ką nors atsakyti. Jo žodžiai kiekvienam kambaryje priminė ne tik tai, kad dėl karo kalti vokiečiai, o Raudonosios armijos kariai karštai trokšta jiems atkeršyti, bet ir tai, kad nėra prasmės apie tai kalbėti ar bandyti ką nors pakeisti[38].

Oficialiai šie dalykai niekada nebuvo aptariami. Tačiau prisiminimai apie masinius prievartavimus, plėšikavimą ir smurtą niekur nedingo, jie liko gyvi Vokietijos, Vengrijos, Lenkijos ir kitų šalių gyventojų atmintyje. Jie tiesiog prisidėjo prie baimės ir nepasitikėjimo, kurį jiems kėlė „visi, dėvintys tam tikrą uniformą“, anot tos diskusijos Berlyne dalyvės, baimės, kuri ilgai išliko ir kai smurtas liovėsi[39]. Ilgainiui tapo aišku, kad šis nepaprastai galingas emocijų – baimės, gėdos, pykčio, nuolankumo – derinys padėjo psichologinį pagrindą naujam režimui.

Pasipiktinimą kėlė ne tik smurtas. Nors praėjus keletui metų po karo Sovietų Sąjunga ėmė skatinti greitą Rytų Europos industrializaciją, iš karto po karo Stalinas norėjo reparacijų. Sovietų Sąjungos patirtiems nuostoliams atlyginti regione tiesiogine prasme buvo ardoma pramonė, ir tokie veiksmai kartais sukeldavo labai ilgalaikių padarinių. Atrodo, kad masinį Vokietijos gamyklų plėšimą, kaip ir masinius prievartavimus, dažnai lėmė ne tik racionalūs motyvai, bet ir keršto troškimas. Buvo masiškai išgabenama įranga ir prekės, kurios turbūt neteikė jokios naudos SSRS, meno kūriniai, privačių namų daiktai, daugybė archyvinių dokumentų – ir senovinių, ir šiuolaikinių (Didžiosios Lichtenšteino Kunigaikštystės, Rothschildų šeimos, Olandijos laisvųjų mūrininkų archyvai), kurie vargu ar buvo labai naudingi sovietų mokslininkams, ir net sukiužę vamzdžiai ir sulūžusios mašinos. Deramai sukrauti pramoninę įrangą galėjo tik specialistai, bet šiam tikslui buvo pasitelkiami atsitiktiniai gatvėse sugaudyti žmonės, dėl to ji tikrai būdavo pažeidžiama.

Skirtingai nuo laikrodžių ir dviračių vagysčių, ši didmeninė reparacija buvo labai kruopščiai iš anksto planuota, pradedant jau 1943 m., nors sovietų valdžia tikrai suprato, kokią neigiamą reakciją ji sukels. Kai tik įvykiai karo laukuose pasisuko Vokietijos nenaudai, Sovietų Sąjungos Pasaulio ekonomikos ir pasaulio politikos instituto vadovas Eugene Vargasas (vengrų kilmės sovietų ekonomistas, taip pat žinomas savo vengrišku vardu Jenö Varga) apie būsimas masines reparacijas parašė straipsnį, kuriame teigė, kad jos gali „atstumti darbininkų klasę" Vokietijoje ir kitose šalyse, jeigu bus vykdomos netinkamai. Vargasas manė, kad piniginis žalos atlyginimas tinkamesnis negu atlyginimas natūra, nes tada prisidėti prie žalos atlyginimo turbūt būtų priversti ir bankininkai bei kapitalistai. Jis taip pat manė, kad Ašies šalys, kurios priims sovietų stiliaus komunizmą, turi būti apskritai atleistos nuo reparacijos mokėjimo[40]. Galiausiai Vargasas ir Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministras Viačeslavas Molotovas nusprendė siūlyti mišrią reparacijos formą: konfiskuoti vokiečių turtą už Vokietijos ribų ir įvykdyti radikalią žemės ūkio reformą pačioje Vokietijoje, taip pat išardyti Vokietijos įmones, atleisti jų darbuotojus (kuriuos buvo galima išvežti į SSRS dirbti priverčiamųjų darbų) ir sumažinti vokiečių gyvenimo lygį iki Sovietų Sąjungos lygmens. Tokia politika – daugiau ar mažiau atitinkanti Vargaso viziją – buvo vėliau įgyvendinama sovietų okupuotoje Vokietijos zonoje[41].

Kiti Sąjungininkai žinojo apie šiuos planus. Pirmą kartą Stalinas prakalbo apie juos Teherano konferencijoje, o Jaltos konferencijoje sovietų delegacija net pasiūlė suskaidyti Vokietiją – Reino žemę ir Bavariją paverčiant atskiromis valstybėmis – ir išardyti tris ketvirčius Vokietijos pramonės įrangos, iš kurių 80 procentų atitektų Sovietų Sąjungai. Ištraukęs skaičių iš dangaus, Stalinas pareiškė, kad Vokietijos „skola" SSRS siekia 10 milijardų dolerių. Jam buvo šiek tiek švelniai paprieštarauta, o Churchillis atkreipė dėmesį, kad griežtos sankcijos, taikytos Vokietijai po Pirmojo pasaulinio karo, anaiptol nesukūrė taikos Europoje. Tačiau Rooseveltas nebuvo linkęs ginčytis. Jo paties finansų ministras Henry Morgenthau jaunesnysis taip pat pasisakė už Vokietijos padalijimą ir deindustrializaciją – jo supratimu, Vokietija turėjo tapti tik žemės ūkio šalimi[42]. Reparacijos klausimas nebuvo išspręstas ir Potsdame, diskusijos tęsėsi visus 1947 m., ir nors SSRS pateikė sąskaitą už bendrą nacistų padarytą žalą Sovietų Sąjungai – 128 milijardus dolerių – jokia sutartis šiuo klausimu taip ir nebuvo pasirašyta.

Galų gale tai neturėjo labai didelės reikšmės, nes joks kitas Sąjungininkas negalėjo kontroliuoti, ką Raudonoji armija darė savojoje Vokietijos okupacinėje zonoje – ir, tiesą sakant, visose kitose užimtose šalyse. 1945 m. kovą sovietų komisija jau sudarė Vokietijos vertybių sąrašą ir vasarą apytiksliai 70 000 sovietų „ekspertų" pradėjo prižiūrėti jų perkėlimą[43]. Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministerijos duomenimis, kuriuos surinko Normanas Naimarkas, nuo Raudonosios armijos invazijos iki rugpjūčio mėnesio pradžios iš Rytų Vokietijos buvo išvežta 1 280 000 tonų „medžiagų" ir 3 600 000 tonų „įrangos"[44]. Šitie skaičiai galėjo buvo paimti iš dangaus, kaip ir Stalino 128 milijardai, tačiau tikrai žinoma, kad iš 17 024 vidutinių ir didelių gamyklų, kurias sovietai identifikavo savo zonoje, daugiau kaip 4500 buvo išmontuotos ir išvežtos. Dar penkiasdešimt ar šešiasdešimt didelių įmonių liko nepaliestos, bet tapo sovietų nuosavybe. Nuo 1945 m. iki 1947 m. Rytų Vokietija neteko nuo trečdalio iki pusės savo pramoninio pajėgumo[45]. Taip praktiškai prasidėjo Vokietijos padalijimas. Nors kiti Sąjungininkai „verbavo" vokiečių mokslininkus ir kitus ekspertus, Vakarų valstybių okupacinėse Vokietijos zonose nebuvo vykdomi jokie panašaus masto perkėlimai. Dėl reparacijų Sovietų Sąjungai dviejų Vokietijos dalių ekonomikos iš karto ėmė tolti viena nuo kitos.

Net šie skaičiai neatskleidžia visos istorijos. Gamyklas suskaičiuoti nesunku, bet kaip apskaičiuoti, kiek valiutos, aukso ar net maisto produktų buvo išvežta iš rytinės zonos? Vokietijos sovietų zonos biurokratai bandė vesti užrašus. Dalis jų išliko Reparacijos departamento rinkmenose – jose rastos šešiasdešimt penkios kortelės, kuriose yra apytiksliai po dvidešimt–trisdešimt įrašų. Kortelėse surašyta įvairiausių dalykų – nuo „68 barelių dažų" iki geodezinės įrangos ir *Zeiss Jena* optikos gamyklos lęšių. Kaip rodo šie įrašai, Raudonoji armija 1945 m. spalį konfiskavo net gyvūnų pašarą iš Leipcigo zoologijos sodo. Po kelių savaičių ji konfiskavo ir pačius gyvūnus, matyt, išvežė juos į Rusiją[46].

Negana to, kad turėjo atiduoti savo turtą, kai kurios bendrovės buvo priverstos sumokėti ir už jo transportavimą. Kitos įmonės buvo priverstos parduoti savo prekes mažesnėmis kainos: Babelsburgo kilimų gamyklos savininkas pasipiktinęs skundėsi, kad jis buvo priverstas Raudonajai armijai savo gaminius parduoti pusvelčiui. Ūkininkai taip pat skundėsi, kad iš jų reikalaujama parduoti savo prekes rusams mažesnėmis negu rinkos kainomis, grasinant, kad kitaip jiems visai nebus už jas sumokėta[47]. Išrinkę gamyklos įrangą, rusai kartais deportuodavo ir jos darbininkus – tiesiog įsodindavo juos į traukinius ir pasakydavo, kad SSRS jų laukia naujos darbo vietos[48]. Gamyklų savininkai (kaip ir Leipcigo zoologijos sodo savininkas) kompensacijos už prarastas prekes reikalaudavo iš Berlyno, bet nesėkmingai. Klausytojai rašydavo laiškus *Deutsche Rundfunk* radijo stočiai – vienai iš keleto įtakingesnių to meto vokiečių institucijų – klausdami vis to paties: kaip Vokietijos administracija atlygins jiems už rusų paimtas prekes? Kada bus sumokėta žmonėms, kurie dirbo rusams?[49]

Rusai atimdavo ir privačią nuosavybę, kartais motyvuodami tuo, kad ji priklausė nacistams, bet nesiaiškindami, ar tai tiesa. Jie sekvestruodavo miestų namus, vasarnamius, butus ir pilis – ir sekdami jų pavyzdžiu taip pat elgėsi vokiečių komunistai, kuriems reikėjo aprūpinti savo naujus kadrinius darbuotojus „partiniais štabais", vasarnamiais ir gyvenamosiomis patalpomis[50]. Iš bet ko galėjo būti atimtas asmeninis automobilis ar baldai. Buvo teigiama, kad pats maršalas Žukovas savo kelis butus Maskvoje gražiai apstatė asmeniniais trofėjais.

Vokiečių darbininkai kartais atkakliai kovodavo, bandydami apsaugoti savo gamyklas, ir dažnai kreipdavosi į komunistų partiją, manydami, kad ji

gali sudrausminti rusus. Saksonijos partijos vadovai 1945 m. rašė partijos valdžios institucijoms prašydami, kad šios neleistų išardyti įmonės, kuri vienintelė buvo pajėgi gaminti pramoninį stiklą vietos pramonei. „Jeigu ji bus išmontuota, – pareiškė jie, – tai paveiks daugelį kitų bendrovių." Bendrovė kreipėsi į vietinius sovietų vadus, taip pat į vietinę ir žemės partijos vadovybę, bet nesulaukė jokios pagalbos ir pagaliau parašė skundą komunistų partijai Berlyne, tikėdamasi, kad ši imsis priemonių. Partijos Centro komiteto ekonomikos skyrius 1945–1946 m. gaudavo daugybę tokių laiškų. Dažniausiai jis negalėdavo padėti[51].

Nors didžiausia reparacijų našta teko Vokietijai, jų buvo reikalaujama ir iš kitų šalių. Kaip buvusios nacistų sąjungininkės, Vengrija, Rumunija ir Suomija taip pat turėjo mokėti didžiulę reparaciją nafta, laivais, pramonės įranga, maistu ir degalais[52]. Vengrijos įnašas turėjo būti nuolat peržiūrimas, nes dėl šuoliuojančios infliacijos šioje šalyje buvo sudėtinga apskaičiuoti prekių kainas. Dabartiniais skaičiavimais, jos išmokos SSRS siekė 300 milijonų JAV dolerių (1938 m. verte), 70 milijonų – Jugoslavijai ir 30 milijonų – Čekoslovakijai. Kitaip tariant, reparacijos 1945–1946 m. atimdavo apytiksliai 17 procentų Vengrijos bendrojo vidaus produkto ir po 10 procentų 1946–1947 m. Paskui reparacijos mokesčiai kasmet sudarė maždaug po 7 procentus bendrojo vidaus produkto, ir jų mokėjimas baigėsi tik 1952 m.[53]

Buvo ir kitų sovietų okupacijos išlaidų. Vien Raudonosios armijos karių maitinimas ir apgyvendinimas buvo didžiulė našta vengrams. 1945 m. vasarą jie skundėsi, kad išlaidos šiems tikslams jau sudaro 10 procentų vyriausybės biudžeto ir kad dėl to „visiškai ištuštėjo maisto produktų parduotuvės". Vengrai taip pat turėjo aprūpinti gyvenamosiomis patalpomis ir maistu apytiksliai 1600 civilių Sąjungininkų pareigūnų – sovietų, amerikiečių, britų, prancūzų – tai irgi kainavo labai nemažai. Sąskaitos, kurias Britanijos ir Amerikos pareigūnai skrupulingai pateikė apmokėti savo šeimininkams Vengrijoje, apėmė išlaidas „automobiliams, arkliams, klubams, šventėms, viloms, golfo ir teniso aikštelėms". 1946 m. kilo didelis skandalas dėl pluošto gėlininkų sąskaitų, kai šias išlaidas smulkiai aprašė komunistų partijos laikraštis *Szabad Nép* („Laisva liaudis"): Britanijos ir Amerikos delegacijų nariai glėbiais siuntė gėles savo naujosioms draugužėms vengrėms ir tikėjosi, kad Vengrijos vyriausybė už jas sumokės[54].

Dėl sovietų delegacijos išlaidų panašių skandalų niekada nekildavo, nes sovietų pareigūnai nepateikdavo sąskaitų. Į viską, kas buvo aplink juos, jie žiūrėjo tiesiog kaip į grobį, konfiskuodavo maistą, drabužius, bažnyčios lobius ir muziejų eksponatus. Jiems buvo tapę įprasta išlaužti įstaigų seifus ar užrakintas saugyklas ir išsinešti ryšulius tuo metu visiškai nuvertėjusių vengrų pinigų – pengių. Ypač pagarsėjo atvejis, kai sovietų pareigūnai, nepaisydami vengrų protestų, išmontavo anglų ir amerikiečių elektros lempučių gamyklos įrangą ir išsiuntė ją į SSRS. Per šį „laukinės" reparacijos laikotarpį taip pat buvo išrinkta ir išvežta dar apytiksliai šimto kitų gamyklų įranga.

Dar keblesnis buvo vokiečių turto Vengrijoje klausimas – jį pagal Potsdamo sutartį reikėjo atiduoti SSRS. Nors pradinis sąrašas buvo sudarytas – iš pradžių dvidešimt didelių gamyklų ir kasyklų, paskui dar penkiasdešimt bendrovių – buvo nelengva pasakyti, kas Vengrijoje yra „vokiečių", o kas ne. Praktiškai buvo konfiskuotos ne tik vokiečių, bet ir austrų bei čekų įmonės, taip pat bendrovės, kurios turėjo keletą, bet nebūtinai daugumą, akcininkų vokiečių. Žydų turtą, anksčiau konfiskuotą vokiečių, dabar konfiskavo rusai. Jie teigė turį moralinę teisę į šį turtą, nes „šios įmonės priklausė vokiečių karinei mašinai ir tarnavo jos tikslui sunaikinti Sovietų Sąjungą"[55]. Tik 1946 m., kai infliacija tapo nekontroliuojama ir iškilo grėsmė šalies ekonomikos stabilumui, reparacijų iš Vengrijos imta reikalauti mažiau ir galiausiai liautasi.

Tačiau Ašies šalys buvo ne vienintelės, mokėjusios didelę kainą už okupaciją. Nors tais laikais apie tai mažai kas žinojo, Lenkija, nepaisant tarptautinių susitarimų, taip pat buvo priversta mokėti reparaciją. Sovietų karo archyvuose yra dokumentų, liudijančių, kad buvo išardyta ir išgabenta traktorių gamykla netoli Poznanės, metalo apdirbimo gamykla Bydgoščiuje ir spaustuvė Torunėje, nors visi šie miestai įsikūrę Lenkijos regionuose, kurie prieš karą Vokietijai nepriklausė. Konfiskavimas Lenkijoje buvo teisinamas tuo, kad tas turtas anksčiau priklausė „vokiečiams", bet toks teiginys labai abejotinas, nes didžiąją dalį „vokiečių" turto Lenkijoje (kaip ir Vengrijoje) sudarė anksčiau konfiskuotas lenkų ir žydų turtas[56].

Neseniai archyvuose atrasti dokumentai atskleidė, kad SSRS taip pat kruopščiai planavo išardyti ir išvežti „vokiečių" turtą iš Aukštutinės Silezijos, kuri prieš karą įėjo į Lenkijos sudėtį (Žemutinė Silezija, kuri, priešin-

gai, negu galima pamanyti iš pavadinimo, yra šiauriau, prieškario laikais priklausė vokiečių Reichui). 1945 m. vasarį Stalino įsakymu specialus komitetas ištyrė ir inventorizavo turtą, „įgytą" per karą, ketindamas perkelti jį į Sovietų Sąjungą. Kovą šis komitetas jau įsakė išardyti ir išvežti plieno liejyklos ir gamyklos, kuri gamino plieninius vamzdžius, įrangą, taip pat krosnis ir stakles iš kitų gamyklų Glivicių mieste ir jo apylinkėse, nors prieškariu jis priklausė Lenkijai. Vien tik viena plieno gamykla Ukrainoje gavo trisdešimt du sąstatus – 1591 vagoną – įrangos.

Vėlesniais mėnesiais Raudonoji armija toliau demontavo gamyklas net taip toli nuo Vokietijos sienos esančiuose Lenkijos miestuose kaip Žešuvas, įsikūręs pietrytiniame Lenkijos kampe. Buvo išmontuotos kelios elektrinės, beveik visos iš anksto nepranešus Lenkijos valdžios organams. Henrykas Różańskis, tuometinis pramonės ministro pavaduotojas, vėliau prisiminė, kad rusai savinosi lenkų geležinkelio įrangą, taip pat lenkų traukinius: „Prasidėjo savotiškas žaidimas, simbolių ant traukinių dažymo ir perdažymo varžybos, kurios peraugo į rimtą konfliktą tarp Lenkijos ir Rusijos geležinkelio darbuotojų." Kartą, kai Różańskis atvyko į Katovicus, vietos gyventojai pasakė jam, kad Raudonoji armija demontuoja cinko oksido gamyklos įrangą. Jis iš anksto nepranešęs apsilankė toje gamykloje ir pamatė, kad mašinos ir krosnys jau guli ant sniego.

Jis pareiškė protestą vietiniams sovietų valdžios organams: girdi, juk tai lenkų gamykla ir ji yra teritorijoje, kuri prieš karą priklausė Lenkijai. Ji niekada nepriklausiusi vokiečiams. Ji niekada nebuvusi įrašyta jokioje sutartyje dėl reparacijų. Tačiau į jo protestus niekas nekreipė dėmesio. Nors Lenkija ir buvo sąjungininkė, sovietų požiūriu, ji vis tiek buvo priešė[57].

Raudonosios armijos įžengimas į Rytų Europą 1944–1945 m. nebuvo rūpestingai suplanuotas, ir tai, kas vyko vėliau – smurtas, vagystės, reparacija, prievartavimai – nebuvo ilgalaikio plano dalis. Sovietų Sąjungos kariuomenė regione tikrai atsidūrė ne todėl, kad taip buvo iš anksto suplanuota, taip jau susiklostė – ji tiesiog priešinosi Hitlerio invazijai į Sovietų Sąjungą ir išplėšusi pergalę Stalingrade ir Kurske žygiavo toliau, o Vakarų sąjungininkai nusprendė nesiveržti toliau į rytus, kai turėjo tokią galimybę. Tačiau neteisinga manyti, kad Sovietų Sąjungos vadovai niekada anksčiau negalvojo

apie karinę invaziją į šį regioną ar kad ji buvo abejinga tokiai galimybei. Priešingai, jie jau ne kartą buvo bandę prievarta pakeisti politinę santvarką Rytų Europoje.

Nors Raudonosios armijos kareivius stulbino santykinė Rytų Europos gerovė, Sovietų Sąjungos įkūrėjų ji tikrai nebūtų nustebinusi, nes jie puikiai pažinojo šį regioną. Leninas kelis mėnesius gyveno Krokuvoje ir Lenkijos kaime[58]. Trockis daug metų praleido Vienoje. Jie visi atidžiai stebėjo Vokietijos politinį gyvenimą ir laikė Vokietijos ir Rytų Europos politiką gyvybiškai svarbia jiems patiems.

Kad suprastume, kodėl, reikia trupučio filosofijos ir istorijos žinių, nes bolševikai skaitė Lenino ir Marxo veikalus ne kaip universiteto kurso tekstus ar kaip vieną iš daugelio istorijos teorijų, kaip jie skaitomi šiandien, o kaip mokslinių faktų šaltinius. Leninas raštuose suformulavo labai aiškią ir ne mažiau „mokslišką“ tarptautinių santykių teoriją (išplėtotą Trockio), kurios esmė maždaug tokia: Rusijos revoliucija esanti pirmoji tarp daugelio būsimų komunistinių revoliucijų, kurios netrukus kils Rytų Europoje, Vokietijoje, Vakarų Europoje, o paskui ir visame pasaulyje; o kai visame pasaulyje vadovaus komunistiniai režimai, galės būti įgyvendinta komunistinė utopija.

Tvirtai tikėdamas tokia rožine ateitimi, Leninas pats ragino rengti perversmus kitose šalyse, neabejodamas sėkme ir net savotiškai lengvabūdiškai. „Zinovjevas, Bucharinas ir aš manome, kad reikia neatidėliojant paskatinti revoliuciją Italijoje, – rašė jis Stalinui 1920 m. liepą. – Aš manau, kad šiuo tikslu taip pat turi būti sovietizuota Vengrija ir galbūt Čekoslovakija bei Rumunija. Turime kruopščiai tai apmąstyti.“[59] O prieš metus jis kalbėjo apie „pasaulinį buržuazinės demokratijos ir buržuazinio parlamentarizmo žlugimą“ kaip apie neišvengiamą dalyką[60].

Bolševikai neketino sėdėti susidėję rankų ir laukti, kol šios revoliucijos įvyks pačios. Kaip revoliucinis avangardas, jie tikėjosi pagreitinti besiartinančius neramumus propaganda, gudravimu ir net karo veiksmais[61]. 1919 m. pavasarį jie įkūrė Komunistų Internacionalą, plačiai žinomą Kominterno pavadinimu, organizaciją, kurios oficialus tikslas buvo nuversti kapitalistinius režimus įgyvendinant lemininį projektą, suformuluotą tokiose knygose kaip 1902 m. išleistoje „Ką daryti?“ (joje Leninas įnirtingai pasmerkė socialdemokratus ir kairiojo sparno pliuralizmą)[62]. Praktiškai,

kaip teigia Richardas Pipesas, įkūrus Kominterną buvo „paskelbtas karas visoms egzistuojančioms vyriausybėms“[63].

Tokioje sumaištyje, kurią Europoje sukėlė praūžęs Pirmasis pasaulinis karas, galimybė, kad visos egzistuojančios vyriausybės gali žlugti, atrodė visai reali. Pirmaisiais nestabiliais pokario metais net atrodė, kad Marxo pranašystės pirmiausia išsipildys jo paties šalyje. Versalio sutartis ir jos baudžiamosios sankcijos sukėlė Vokietijoje didžiulį nepasitenkinimą. Vokietijos komunistai, tuo metu didžiausia ir pažangiausia komunistų partija pasaulyje, nedelsdama pabandė tuo pasinaudoti. 1919 m. Vokietijos komunistai organizavo seriją sukilimų Berlyne. Po kelių savaičių du Rusijos revoliucijos veteranai padėjo vadovauti Miuncheno sukilimui, kuris trumpam ir neįtikinamai paskelbė Bavarijos Socialistinę Respubliką. Leninas karštai sveikino šiuos įvykius. Į Bavarijos darbininkų tarybą buvo išsiųsti oficialūs sovietų pasiuntiniai, bet netrukus jiems atvykus taryba žlugo.

Šie sukilimai Vokietijoje kilo neatsitiktinai. Panašų chaosą sukėlusi Pirmojo pasaulinio karo pabaiga iškėlė į valdžią trumpalaikį komunistinį režimą Vengrijoje, kitoje šalyje, smarkiai nukentėjusioje dėl nugalėtojų sprendimų, dėl kurių ji galiausiai prarado du trečdalius savo teritorijos. Kaip ir sukilimai Vokietijoje, trumpaamžė Vengrijos marksistinė revoliucija taip pat buvo glaudžiai susijusi su sovietais. Jos vadovas Béla Kunas aktyviai dalyvavo Rusijos revoliucijoje, įsteigė pirmą užsienio delegaciją sovietų komunistų partijos viduje ir net užmezgė draugystę su Leninu ir jo šeima. 1919 m. Maskvos prašymu Kunas išvyko į Budapeštą. Jo surengtas trumpas, bet itin kruvinas sukilimas daugeliu atžvilgių priminė bolševikų revoliuciją. Per 133 Vengrijos Sovietų Respublikos dienas vyko daug dalykų, primenančių įvykius Rusijoje – siautėjo galvažudžiai odiniais švarkais, pasivadinę „Lenino berniukais“, policija virto „Raudonąja sargyba“, buvo nacionalizuotos mokyklos ir gamyklos. Tačiau Kunas pasirodė esąs nevykęs politinis vadovas, taip pat nevėkšla sąmokslininkas (kartą viename Vienos taksi automobilyje jis paliko lagaminėlį, pilną slaptų partijos dokumentų). Vengrijos Sovietų Respublikos dienos baigėsi gėdingai – Rumunijos invazija ir admirolo Miklóso Horthy autoritariniu režimu[64].

Tačiau bolševikai Maskvoje buvo tikri, kad tai tik laikinas pralaimėjimas. Žinoma, teigė jie, reakcinės jėgos susitelkia matydamos augančią darbininkų klasės galią. Žinoma, imperialistai ir kapitalistai kovos kaip įmanydami,

kad išsaugotų savo kailį. Pagal nuostabiai lanksčią marksistų-leninistų teoriją, kontrrevoliucijos jėgų didėjimas tiesiog rodė, kokia galinga revoliucijos srovė. Kuo didesnis pasipriešinimas, tuo labiau tikėtina, kad kapitalizmas galų gale žlugs. Turėjo žlugti: taip pasakė Marxas. „Jau po metų mes užmiršime, kad Europa turėjo kariauti už komunizmą, nes po metų visa Europa bus komunistinė“[65], – 1919 m. pranašavo Zinovjevas, pirmasis Kominterno vadovas, tvirtai įsitikinęs, kad revoliucijų banga risis per visą žemyną.

Leninas taip pat buvo tuo tikras. 1920 m. sausį, kai pilietinis karas Rusijoje ėjo į pabaigą, jis pritarė planui pulti „buržuazinę“ ir „kapitalistinę“ Lenkiją. Nors buvo politinių, istorinių ir imperinių šio konflikto priežasčių – naujoji siena tarp Lenkijos ir Rusijos nurėžė buvusias carinės Rusijos žemes ir priskyrė jas Lenkijos valstybei, o lenkų kariuomenė jau kovojo, kad užimtų daugiau Ukrainos – tikrasis *casus belli* buvo ideologinis. Leninas manė, kad karas sukels Lenkijoje komunistinę revoliuciją ir galų gale komunistines revoliucijas Vokietijoje, Italijoje ir kitose šalyse, todėl įsakė sukurti lenkų revoliucinį komitetą (PolRevKom), kuris turėjo pradėti ruoštis perimti valdžią sovietų Lenkijoje. Antrojo Kominterno suvažiavimo delegatai Maskvoje tą vasarą džiaugsmingai sveikino kasdienius pranešimus apie bolševikų pergales, kurios buvo žymimos ant žemėlapio, pakabinto ant sienos šalia išmesto Romanovų sosto[66]. Londone Winstonas Churchillis, tuomet eilinis vyriausybės narys, niūriai pranašavo, kad „Lenkijos valstybė netrukus taps komunistiniu sovietų valdžios priedėliu“[67].

Didžiulei visų nuostabai, karas baigėsi triuškinamu bolševikų pralaimėjimu. Persilaužimas įvyko 1920 m. rugpjūtį Varšuvos mūšyje, kurį lenkai vis dar atsimena kaip „stebuklą prie Vyslos“. Lenkai ne tik privertė Raudonąją armiją pasukti atgal, bet ir paėmė į nelaisvę apytiksliai 95 000 Raudonosios armijos kareivių. Likusi Raudonosios armijos dalis ėmė bėgti į rytus ir netrukus buvo visiškai sutriuškinta. Jaunas Stalinas irgi atliko nedidelį vaidmenį šioje nepavykusioje avantiūroje: prasidėjus lenkų kontrpuolimui, jis, būdamas politinis Pietvakarių fronto komisaras, savo sprendimais sutrikdė Raudonosios armijos dalinių sąveiką. Visi jį pažinojusieji tvirtina, kad jis visą likusį gyvenimą griežė dantį ant „lenkų ponų“ ir „baltųjų aristokratų“, kurie sudavė Raudonajai armijai tokį smūgį[68].

Tik patyrę šį žeminamą pralaimėjimą bolševikai nusprendė, kad laikas revoliucijai dar nepribrendo. Lenkų darbininkai ir valstiečiai, karčiai paste-

bėjo Leninas, nesukilo prieš savo išnaudotojus, atvirkščiai – „leido mūsų narsiems raudoniesiems kariams badauti, iš pasalų juos puldinėdavo ir žudydavo“[69]. Stalinui, Lenino įpėdiniui, teko užduotis paaiškinti šį pralaimėjimą nauja marksistinės teorijos interpretacija. 1924 m. jis pompastiškai paskelbė, kad dabar galima sukurti „socializmą vienoje šalyje“. Kad ir kaip banaliai tai skamba mums dabar, tuo metu tai buvo esminis pokytis revoliuciniame mąstyme – ir Stalino konflikto su Levu Trockiu, jo užkeiktu priešininku, tarptautinės revoliucijos šalininku, pradžia.

Toks Stalino pareiškimas taip pat paskatino poslinkius Sovietų Sąjungos santykiuose su išoriniu pasauliu. Vakarų šalys pradėjo plėsti savo ryšius su Maskva. 1924 m. Jungtinė Karalystė oficialiai pripažino SSRS. Po devynerių metų naujasis Amerikos prezidentas Franklinas Rooseveltas taip pat užmezgė diplomatinius santykius su Sovietų Sąjunga. Priimti tokį sprendimą jį iš dalies įtikino Walteris Duranty, labai palankus sovietams korespondentas Maskvoje, liūdnai pagarsėjęs tuo, kad prieš metus neigė (ir darė tai sąmoningai) Ukrainoje siaučiant masinį badą. Duranty patikino Rooseveltą, kad, kaip jis rašė *New York Times*, „žodis „bolševikas“ čia jau nėra toks paslaptingas ir gąsdinantis kaip anksčiau“[70]. SSRS pamažu darėsi „normali“: dar svarbiau – atrodė, kad ji nebesirengia plėstis už savo sienų.

Kaip paaiškėjo, tarptautinės revoliucijos nebuvo atsisakyta. Ji buvo paprasčiausiai atidėta. Ir 1944 m. Sovietų Sąjunga ruošėsi pradėti ją iš naujo.

3 skyrius

KOMUNISTAI

> Kas šmeižia jus, nori apjuodinti mus, Partiją ir darbininkų klasę…
> Tie, kurie per kvaili ir akli tai suprasti, taps priešo auka…
> Jūs stovite mūsų Partijos viršūnėje.
>
> Poema, parašyta Walterio Ulbrichto garbei[1]

Kadaise jų vardai puikavosi ant raudonų transparantų, o per paradus mirgėjo jų portretai. Vyriausybinės įstaigos buvo laikomos ne iki galo įrengtomis, jeigu ant sienų nekabėjo jų fotografijos. Nė viena valstybinė šventė negalėjo būti surengta be jų. Jie įkvėpdavo baimę ir pagarbą. Net artimiausi jų draugai kalbėdavo atsargiai, kai jie įžengdavo į kambarį. Tačiau dabar nė vienoje iš jų valdytų šalių šiais žmonėmis, kartais vadintais „mažaisiais Stalinais“ – Walteriu Ulbrichtu Rytų Vokietijoje, Bolesławu Bierutu Lenkijoje, Mátyásu Rákosi Vengrijoje – anaiptol nesižavima. Net savo galios apogėjaus laikais nė vienas iš jų neturėjo visiškos valdžios. Jų kultai buvo tik šešėlinės paties Stalino kulto versijos. Staliną jo bendražygiai dažnai šlovindavo vadindami „didžiuoju genijumi, nemirtingojo Lenino darbo tęsėju“, o Stalino imituotojų Rytų Europoje tiesiogiai taip niekas nevadindavo[2]. Ir vis dėlto pasakojimas apie pokario Rytų Europą bus neišsamus, jeigu trumpai neaptarsime šių žmonių, kurių vardai ir veidai jų valdytose šalyse kadaise buvo neatsiejama gatvių vaizdo dalis.

Iš jų trijų Walteris Ulbrichtas jaunystėje teikė bene mažiausiai vilčių. Vargingo siuvėjo sūnus, Ulbrichtas anksti paliko mokyklą ir tapo staliumi. Jis įstojo į Jaunųjų darbininkų švietimo asociaciją, savotišką socialistų klubą, kuris ragino nevartoti alkoholio ir nelošti kortomis, skatino rimtas diskusijas ir rengė sekmadienio išvykas į užmiestį. Klubo nariai užrišdavo raudonas nosines ant savo lazdelių ir keliaudavo pėsčiomis, dainuodami marksistines dainas. Toks gyvenimo būdas jaunystėje, regis, įskiepijo bū-

simam komunistų partijos generaliniam sekretoriui beveik fanatiškai puritonišką požiūrį į lytinį gyvenimą ir didžią pagarbą storoms, sunkioms knygoms[3].

Kaip ir kiti jo kartos jaunuoliai, 1915 m. Ulbrichtas buvo pašauktas į Vokietijos kariuomenę, bet 1918 m. dezertyravo, nes ja bjaurėjosi. Tais pačiais metais Leipcige jis tapo trumpos darbininkų revoliucijos liudininku ir labai ja žavėjosi. Apytiksliai tuo pat metu jis atrado marksizmą. Kaip rašo vienas iš jo biografų, „tai buvo tariamai paprasta, įtikinama formulė, kuri leido jam skirstyti žmones ir reiškinius į kategorijas ir paaiškinti viską, ką jis patyrė, girdėjo ir matė. Tai buvo „tiesa“ – tiesa, kurią valdančiosios klasės bandė užgniaužti ir paslėpti nuo liaudies.“[4]

Šio labai paprasto, labai aiškaus tikėjimo Ulbrichtas laikėsi visą likusį savo gyvenimą. Kai ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Maskvoje prasidėjo parodomieji teismai, jis karštai palaikė Stalino kovą su „nacistinio fašizmo šnipais trockistais“. Jo niekada netrikdė faktas, kad labai daug jo draugų vokiečių atsidūrė gulage, ir tai turbūt buvo ne atsitiktinumas. Ulbrichtas turėjo tiesioginės naudos iš to, kad daugybė įtakingų komunistų – geriau išsilavinusių ir labiau patyrusių – buvo suimti, nes jų nelikus pasidarė lengviau iškilti. 1938 m., po ypač žiaurios suėmimų bangos, jis tapo vokiečių komunistų partijos atstovu Kominterne ir persikėlė į Maskvą.

Net kai 1939 m. Stalinas sudarė sutartį su Hitleriu, jis ir toliau palaikė Staliną. Šis įvykis sukėlė didelę krizę vokiečių komunistų partijoje, nes dauguma jos narių buvo karšti ir tikri nacistų priešininkai. Ulbrichtas buvo vienas iš nedaugelio vokiečių komunistų, kurie dėl to nesusvyravo. Net kai Stalinas Hitlerio prašymu grąžino kelis šimtus Vokietijos komunistų į Hitlerio koncentracijos stovyklas, Ulbrichtas toliau agitavo prieš „primityvų“ antifašizmą, turėdamas galvoje antifašizmą, kuris neleido tokių niuansų kaip sutartys su fašistais. Tikriausiai kaip tik tada jis ir pelnė sovietų diktatoriaus pasitikėjimą.

Į valdžios viršūnę jį iškėlė tikrai ne charizma. Vienas nacių karininkas, kuris buvo sutikęs jį sovietų stovykloje, prisiminė, kad „yra komunistų, kurie moka gana padoriai elgtis karininkų draugijoje... tačiau tokie partijos funkcionieriai kaip Ulbrichtas su savo mediniais „dialektiškais“ monologais yra tiesiog nepakenčiami.“[5] Elfriede Brüning prieš karą sutikdavo Ulbrichtą partijos susitikimuose, kuriuos jos tėvai rengdavo savo parduotuvės gali-

niame kambaryje. „Jis visada skubėdavo, niekada nesikalbėdavo su mumis asmeninėmis temomis, – rašė ji savo atsiminimuose. – „Vien pažiūrėjus į jį pasidaro šalta“, – sakydavo mano motina.“[6] Ulbrichtas nemokėjo palaikyti lengvo pokalbio ir vėlesniais metais pagarsėjo savo monologais tokiomis temomis kaip „jaunimo laimė“ (nors jie buvo dar ne tokie pasibaisėtinai nuobodūs kaip jo garsiosios ilgos kalbos – pavyzdžiui, „Mašinų ir traktorių stočių politinių skyrių užduotys“ arba „Profesinės sąjungos narių užduotys kuriant demokratinę ekonomiką“, – kurios paskui buvo publikuojamos dideliais tiražais)[7]. Tačiau kadangi visi be žodžių suprato, kad Ulbrichtas yra SSRS žmogus Vokietijoje, jo valdžia liko neginčijama iki Stalino mirties.

Ilgainiui Ulbrichtas pateisino sovietų vadovybės pasitikėjimą. Ankstyvuoju sovietų okupacijos Vokietijoje laikotarpiu Ulbrichtas netoleravo jokių diskusijų apie Raudonosios armijos karių prievartavimus ir plėšikavimą. Anot vieno iš jo kolegų, „Ulbrichto darbingumas stulbino net jo priešus. Mes vis stebėdavomės, kaip Ulbrichtas gali tiek ištverti? – dvylika ar keturiolika, kartais šešiolika valandų per dieną...“ Tačiau pamažu jie pradėjo suprasti, kad tai „ne taip jau įspūdinga“, nes, „matyt, jis gaudavo bendro pobūdžio nurodymus iš sovietų; jo gebėjimai apsiribojo šių instrukcijų taikymu konkrečioms sritims“[8]. Gyvenimo pabaigoje jis net elgesiu ėmė mėgdžioti Staliną: jo gimtadienius imta švęsti pompastiškai, ceremoningai, buvo deklamuojamos jo garbei skirtos eilės. Jeigu, kaip sakoma, mėgdžiojimas yra nuoširdžiausia meilikavimo forma, tai Ulbrichtas buvo išties didis meilikautojas.

Palyginti su Ulbrichtu, Bolesławas Bierutas buvo kur kas tamsesnė asmenybė, tokia neaiški, kad net dėl jo gimimo vietos nėra sutariama. Jis tikriausiai kilęs iš rytinės Lenkijos, regiono, kuris iki 1917 m. įėjo į Rusijos imperijos sudėtį, ir, atrodo, net lankė rusišką mokyklą. Bieruto, kaip ir Stalino, tėvai tikėjosi, kad jis bus dvasininkas. Tačiau už dalyvavimą streikuose, kurie prasidėjo Rusijos imperijoje 1905 m., jis buvo pašalintas iš mokyklos ir turėjo dirbti. Kai kuriuose šaltiniuose teigiama, kad jis tikriausiai prisijungė prie laisvųjų mūrininkų, bet kituose tokiai nuomonei nepritariama. Tačiau visi jie sutinka, kad jis labai anksti įstojo į partiją ir kad trečiajame dešimtmetyje lankė Kominterno tarptautinę Lenino mokyklą Maskvoje. Prieš karą

jis neužėmė aukštos padėties Lenkijos komunistų partijoje ir buvo beveik visiškai nežinomas savo šalyje. Vis dėlto, kaip ir Ulbrichtas, jis tapo patikimu Kominterno agentu ir vykdė sovietų komunistų partijos pavedimus Austrijoje, Čekoslovakijoje ir Bulgarijoje. Kartą jis net buvo tapęs įtakingu Bulgarijos komunistų partijos nariu. Jo darbas Sofijoje, kaip ir visose kitose vietose, matyt, buvo užtikrinti, kad vietiniai komunistų vadovai laikytųsi stalinistų linijos. Nėra jokių abejonių, kad jis buvo sovietų įtakos agentas, dirbęs už pinigus[9].

Tačiau tikroji Bieruto paslaptis yra tai, ką jis veikė per Antrąjį pasaulinį karą. Žinoma, kad 1939 m. jis buvo Varšuvoje, kad po vokiečių invazijos pabėgo į SSRS ir iki 1941 m. gegužės gyveno Kijeve. Tuo laikotarpiu tai buvo neįprasta vieta gyventi Lenkijos komunistui: dauguma jų persikėlė į ką tik sovietizuotus Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos regionus, kur buvo paskirti į svarbias pareigas politinėse ar kultūros įstaigose, arba į kitas SSRS dalis. Po 1941 m. jo gyvenimą gaubia dar tirštesnė migla. Konfidencialioje Bieruto biografijoje, kurią 1944 m. sudarė Sovietų Sąjungos komunistų partijos tarptautinis skyrius, konstatuojama, kad nuo to laiko, kai Hitleris užpuolė SSRS, „informacijos apie Bierutą trūksta“[10]. „Apie jo praeitį nežinojau nieko. Jis tiesiog ėmė ir atsirado“[11], – atsiminė vienas lenkų komunistas, kuris buvo sutikęs jį karo laikų Varšuvoje.

Kai 1941 m. birželį Hitleris užpuolė Sovietų Sąjungą, Bierutas turbūt buvo apsistojęs Balstogėje, o iš jos veikiausiai nuvyko į Minską. Tačiau ten jo pėdsakai pasimeta. Minske jis turėjo draugę ir vaiką; kaip ir daugelis revoliucionierių, savo pirmąją žmoną ir vaikus jis buvo seniai palikęs. Jis taip pat dirbo nacistinėje miesto administracijoje, turbūt, nors nebūtinai, vykdydamas sovietų agentūrinę užduotį. Ilgai sklido gandai, kad Bierutas bendradarbiavo su gestapu ir net dalį karo praleido Berlyne[12]. Taip pat buvo kalbama, kad Bierutas nuo pat savo karjeros pradžios iki pabaigos buvo tiesiog sovietų NKVD, slaptosios policijos, darbuotojas[13].

Ir viena, ir kita gali būti tiesa: galimas daiktas, kad Bierutas tiesiog keletą kartų perėjo iš vienos pusės į kitą. Žinoma, kad Stalinas teikė pirmenybę žmonėms, turintiems kokį nors esminį charakterio trūkumą ar paslaptį, galbūt todėl, kad mėgo turėti papildomą priemonę savo pavaldiniams kontroliuoti. Stalinas apskritai nelabai pasitikėjo Lenkijos komunistais, todėl visai galimas daiktas, kad jiems vadovauti, jo požiūriu, labiau tiko galimas

kolaborantas Bierutas negu įsitikinęs komunistas, toks kaip Ulbrichtas. Tikėjimą komunizmu galima prarasti, o šantažu visada galima priversti žmogų paklusti.

Kad ir kokia buvo priežastis, Bierutas su sovietų vadovybe tikrai turėjo neįprastai gerus ryšius, taip pat jų kanalus, nebūtinai atvirus ar matomus kitiems. Sovietų požiūriu, jis liko patikimas pataikūnas. Britanijos valstybės veikėjas Anthony Edenas, matęs Bieruto susitikimą su Stalinu, pavadino šio Lenkijos komunisto laikyseną „vergiška". Władysławas Gomułka – pagrindinis Bieruto konkurentas partijoje ir todėl nevisiškai patikimas liudininkas – teigė 1944 m. spalį matęs, kaip Stalinas šaukė ant Bieruto priekaištaudamas: „Kokie jūs, po galais, komunistai, mėšlas jūs, o ne komunistai", ar kažkaip panašiai. Jo rūstybę Bierutas tikriausiai užsitraukė surizikuodamas išsakyti nuomonę, kad beatodairiškai pulti lenkų antinacistinį pogrindį yra nelabai gera politika. Kai kurie Lenkijos komunistai net norėjo veikti išvien su lenkų partizanais ne komunistais, bet Stalinui šis sumanymas visiškai nepatiko – taigi nepatiko ir Bierutui. Jis pakluso Stalino reikalavimams sunaikinti karo laikų pogrindį, taip pat 1949 m. surengti partijoje valymą, panaikinti Lenkijos karininkų korpusą ir primesti Lenkijos menininkams bei architektams socialistinį realizmą. Ir apskritai visi dokumentai liudija, kad Bierutas visada paklusdavo Stalinui – visais klausimais.

Mátyáso Rákosi, trečiojo „mažojo Stalino", gyvenimo pradžia gerokai skyrėsi nuo jo kolegų. Ulbrichtas buvo darbininkas, Bierutas – (tikriausiai) valstietis, o Rákosi – smulkaus žydų prekiautojo sūnus. Jis taip pat buvo palyginti gerai išsilavinęs. Gimęs vengriškai kalbančioje dabartinės Serbijos apskrityje, jis buvo, kaip teigė savo autobiografijoje, ketvirtas vaikas dvylikos vaikų šeimoje. Jo tėvas bankrutavo, kai jam buvo šešeri metai, ir dėl to šeima dažnai kėlėsi iš vienos vietos į kitą. Dėl skurdo pašiepiamą mokyklos draugų jaunąjį Rákosi nuo pat vaikystės traukė radikalios kairuoliškos idėjos. Kai Rákosi paūgėjo, mokyklos direktorius draudė jam sakyti politines kalbas. Jis taip pat didžiavosi savo „baisiomis manieromis". Sąmoningai kalbėdavo šiurkščiai, siekdamas įžeisti žmones, ypač jeigu manydavo, kad jie kilę iš aukštesniųjų klasių[14].

Po trumpo karinės tarnybos laikotarpio ir poros metų, praleistų politinių nusikaltėlių kalėjime Rusijoje, 1918 m. Rákosi atrado Vengrijos komunistų partiją. 1919 m. jis buvo vienas iš trumpalaikės Vengrijos Sovietų Respublikos vadovų. Per keturis šio režimo gyvavimo mėnesius jis kažkaip įsigudrino eiti vyriausiojo Raudonosios sargybos vado, gamybos komisaro ir prekybos komisaro pavaduotojo pareigas. Kai Vengrijos Sovietų Respublika žlugo, pabėgo į Austriją; ten jis buvo įkalintas, bet vėliau paleistas ir išvyko į Maskvą, kur 1921 m. trumpai buvo susitikęs su Leninu. Šis įvykis ilgainiui buvo panaudotas mitui apie Rákosi kaip Lenino „draugą ir bendražygį“[15].

Kaip ir Bierutas bei Ulbrichtas, trečiajame dešimtmetyje Rákosi glaudžiai bendradarbiavo su Kominternu ir keliavo po Europą, vykdydamas šios organizacijos ir sovietų slaptosios policijos pavedimus. 1924 m. – parodydamas turįs humoro jausmą, kurio paprastai neatskleisdavo – jis grįžo į Budapeštą, apsimetęs prekiautoju iš Venecijos. Ten jis padėjo reorganizuoti komunistų partiją, 1919 m. uždraustą po katastrofiško jos valdymo laikotarpio. 1925 m. buvo suimtas ir tapo pagrindine garsaus ir išsamiai aprašyto teismo proceso veikėju. Nors buvo surengta tarptautinė kampanija už jo išlaisvinimą, Rákosi praleido kalėjime penkiolika metų, per kuriuos mokėsi rusų kalbos ir dėstė marksizmą kitiems kaliniams.

1940 m. jam pagaliau buvo leista išvažiuoti į Sovietų Sąjungą – po Hitlerio ir Stalino pakto Vengrijos autoritarinis režimas leido daugeliui įkalintų komunistų išvykti į SSRS. Atvykęs jis buvo sutiktas kaip didvyris ir net stovėjo šalia Stalino per tų metų Didžiosios Spalio revoliucijos metinių iškilmes. Netrukus jis tapo vienu iš *Kossuth Radijo* (jau transliavusio sovietų propagandą į Vengriją) vadovų ir atgaivino savo glaudžius ryšius su Kominterno vadovais[16]. SSRS jis jautėsi visai kaip namie ir net vedė sovietų prokurorę, jakutę, kurios pirmasis vyras buvo Raudonosios armijos karininkas[17].

Rákosi iškilimo į Vengrijos „mažojo Stalino“ postą kelias buvo panašus į jo kolegų diktatorių kitu požiūriu. Rákosi netruko suprasti, kad vienintelis būdas iškilti į viršūnę ir joje išlikti yra vergiškai vykdyti Stalino įsakymus. Kaip Rákosi mielai pripažino, per visą pokario laikotarpį Vengrijos komunistų partija visus svarbius sprendimus derino su Sovietų Sąjunga. Pavyzdžiui, savo atsiminimuose jis atvirai rašė, kad Stalinas paprašė jo pasitraukti iš derybų dėl pirmosios pokario vyriausybės formavimo 1945 m., motyvuodamas tuo, jog Rákosi esąs pernelyg artimai susijęs su 1919 m.

vyriausybe – kitaip tariant, jo praeitis per daug komunistinė, – taip pat tuo, kad jis žydas, ir jo politiniai priešininkai gali panaudoti šį faktą prieš jį. Rákosi sutiko su visais Stalino argumentais[18].

Be abejonės, šie trys žmonės labai skyrėsi charakteriais ir manieromis. Rákosi, plepus ir iškalbus, savo šalyje buvo nuo seno gerai žinomas visuomenės veikėjas, nors ir ne visų mylimas. Bierutas buvo visiškai nežinomas daugumai lenkų, taip pat ir daugeliui Lenkijos komunistų. Ulbrichtas buvo žinomas, bet ne itin populiarus vokiečių komunistų partijoje, o už jos ribų apie jį mažai kas buvo girdėjęs.

Tačiau kaip atskleidžia jų biografijos, šie žmonės turėjo tam tikrų bendrų bruožų. Jie visi glaudžiai bendradarbiavo su Kominternu. Per karą jie visi išgyveno arba pabėgę į Maskvą, arba padedami Maskvos. Sutrumpintai jie visi buvo vadinami „Maskvos komunistais" (šį pavadinimą vėliau imta vartoti ir kasdienėje kalboje) – tai yra sovietų parengtais komunistais, – taip atskiriant juos nuo komunistų, kurie patys iškilo savo šalyse, ir komunistų, kurie per karą gyveno Vakarų Europoje ar Šiaurės Amerikoje. Sovietų požiūriu, pastarosioms dviem grupėms priklausę komunistai buvo ne tokie patikimi: juk per tą laiką, kol gyveno už SSRS ribų, jie galėjo perimti įtartinų požiūrių ar užmegzti abejotinų ryšių.

Visoje Europoje „Maskvos komunistai" atliko lemiamą vaidmenį formuojant pirmąsias pokario vyriausybes. Klementas Gottwaldas, Čekoslovakijos „mažasis Stalinas", ir Josipas Tito, Jugoslavijos partizanų vadas, tapęs Jugoslavijos diktatoriumi, anksčiau buvo Kominterno vadovai. Georgis Dimitrovas, Bulgarijos „mažasis Stalinas", vadovavo Kominternui beveik visą dešimtmetį. Maurice'as Thorezas, vadovavęs prancūzų komunistų partijai per karą ir po jo, ir Palmiro Togliatti, kuris atliko tokį pat vaidmenį Italijoje, taip pat buvo „Maskvos komunistai". Abu šie žmonės aktyviai dalyvavo Kominterno veikloje ir būtų tapę Stalino paskirtomis marionetėmis Vakarų Europoje, jeigu tik būtų pasitaikiusi galimybė. Buvo viena ar dvi išimtys – Rumunijos komunistų partijai po karo vadovavo Gheorghe Gheorghiu-Dejas, „vietinis komunistas" – bet ir jis, kai tik pasitaikydavo galimybė, nėrėsi iš kailio rodydamas savo ištikimybę Stalinui.

Nors ant plakatų ir transparantų dažniausiai puikavosi jų vardai ir vei-

dai, daugumą „mažųjų Stalinų“ supo kiti Maskvos komunistai, kurie rėmė jų pažiūras ir, galimas daiktas, Maskvos pavedimu juos sekė. Du svarbiausi Bieruto pagalbininkai – Jakubas Bermanas ir Hilary Mincas (pirmasis atsakingas už ideologiją ir propagandą, antrasis vadovavo ekonomikos sričiai) – galiausiai kartu su juo stojo prieš „Varšuvos“, arba „vietinius“, komunistus, tokius kaip Gomułka. Rákosi Vengrijoje taip pat vadovavo Maskvos komunistų trijulei. Kiti du jos nariai – Józsefas Révai ir Ernő Gerő – irgi buvo atsakingi (paminėjimo tvarka) už ideologiją ir ekonomiką. Mihály Farkas, gynybos ministras 1948–1953 m., buvo dar vienas svarbus jo pagalbininkas. Jie taip pat galų gale visi kartu stojo prieš „Budapešto“ komunistus.

Vokietijoje pagrindinis Ulbrichto bendražygis Wilhelmas Pieckas turėjo ilgą darbo Kominterne istoriją ir nuo 1938 m. iki 1943 m. buvo šios organizacijos generalinis sekretorius. Nuo pačių pirmųjų sovietų okupacijos dienų visi Vokietijos komunistai, kurie nedelsdami sugrįžo į Berlyną – lėktuvais, atskraidinusiais juos tiesiai iš Maskvos, ar Raudonosios armijos karių draugijoje, – visada turėdavo aukštesnę padėtį negu Vokietijos komunistai, radę prieglobstį Prancūzijoje (kur daugelį persekiojo Prancūzijos valdžios organai), Maroke (jie šmėkščioja antrame filmo „Kasablanka“ plane), Švedijoje (kur kurį laiką gyveno Brechtas), Meksikoje (tada labai draugiškoje komunistams) ir Jungtinėse Valstijose. Sovietų vadovybė net laikė juos vertesnius pasitikėjimo negu vokiečių komunistus, kurie pasiliko Vokietijoje kovoti su nacistais. Sovietų okupacinė valdžia niekada nepasitikėjo net tais vokiečiais, kurie dėl politinių priežasčių kalėjo Hitlerio koncentracijos stovyklose. Atrodė, tarytum pats buvimas nacistinėje Vokietijoje sovietų valdžios akimis buvo dėmė jų reputacijoje.

Visoje Rytų Europoje Maskvos komunistus vienijo ne tik bendra ideologija, bet ir bendras atsidavimas ilgalaikiam Kominterno tikslui – surengti pasaulinę revoliuciją ir įvesti tarptautinę proletariato diktatūrą. Nors Stalinui paskelbus „Socializmo vienoje šalyje statybą“ atviras Sovietų Sąjungos ir Vakarų Europos šalių karas baigėsi, tai nė kiek nekliudė jam ir jo slaptosioms tarnyboms skatinti smurtinius valdžios pakeitimus, naudojant ne Raudonąją armiją, o šnipus ir gudrybes. Priešingai, ketvirtasis dešimtmetis – anot W. H. Audeno, „niekingas nesąžiningas dešimtmetis“ – sovietų užsienio politikai buvo nepaprastai kūrybiškų machinacijų laikotarpis. Jungtinėje Karalystėje sovietų agentai užverbavo Guy Burgessą, Kimą Phil-

by, Donaldą Macleaną, Anthony Bluntą ir (turbūt) Johną Cairncrossą – liūdnai pagarsėjusį „Kembridžo penketuką". Jungtinėse Valstijose jie užverbavo Algerą Hissą, Harry Dexterį White'ą ir Whittakerį Chambersą.

Bent jau vienu požiūriu šie agentai anglai ir amerikiečiai turėjo šį tą bendra su Maskvos komunistais Rytų Europoje: ir vieni, ir kiti buvo pasirengę ir troško glaudžiai bendradarbiauti su NKVD. Tuo laiku bendradarbiauti su ja buvo pasirengę dauguma Europos komunistų. Taigi jie nebuvo išskirtiniai. Nors, šiuolaikinių žmonių akimis, Amerikos ir Europos komunistų partijų ryšiai su sovietų slaptąja policija jas suteršė, tais laikais jos netrikdė tų partijų vadovų. Apskritai žmonės Vakaruose, kurie laukė pasaulinės revoliucijos, taip pat manė, kad šiai revoliucijai vadovaus Sovietų Sąjungos komunistų partija, todėl įvykdyti ją padės sovietų slaptoji policija. Net Amerikos komunistų partija priimdavo iš SSRS pinigus, kurie kartais būdavo perduodami per Kominterną[19]. Daugelis kairiųjų intelektualų sąmoningai reguliariai susitikinėjo su NKVD agentais, tarytum tai būtų buvę visiškai natūralu[20]. Tuomet nebuvo laikoma gėdinga, kaip kad vėlesniais metais, imti „Maskvos auksą" ar padaryti keletą paslaugų vietiniams slaptiems NKVD ar, kaip ji buvo pavadinta vėliau, KGB agentams. Revoliucijai karštai atsidavusiems žmonėms atrodė, kad SSRS, Kominternas, sovietų šnipai ir jų pačių nacionalinės komunistų partijos siekia bendrų tikslų.

Žmones, kurie po karo tapo Rytų Europos vadovais, siejo ne tik tarptautinio komunistinio judėjimo ideologija, bet ir jo specifinė kultūra bei tvirti pavaldumo ryšiai. Penktajame dešimtmetyje dauguma Europos šalių komunistų partijų nukopijavo griežtai hierarchinę bolševikų organizaciją ir nomenklatūrą. Joms visoms vadovavo generalinis sekretorius ir valdančiųjų grupė, vadinama „politiniu biuru", arba Politbiuru. Politbiuras savo ruožtu kontroliavo Centro komitetą, didesnę grupę partijos funkcionierių, kurių daugelis ilgainiui ėmė spręsti konkrečius vienokios ar kitokios srities klausimus. Centro komitetas prižiūrėjo regioninius komitetus, o šie – vietines partijos kuopeles. Visi žemesnieji funkcionieriai atsiskaitydavo aukštesniesiems, ir kiekvienas „viršuje" teoriškai žinojo, kas vyksta „apačioje".

Europos komunistai, kurie gyveno SSRS, šios hierarchijos taisyklių stengėsi laikytis ypač skrupulingai. Pelniusieji malonę sulaukdavo gausių

apdovanojimų. Politiniai emigrantai (bolševikų žargonu – *politemigrantai*) trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje buvo „privilegijuota kasta“:

> Mes gyvenome savo pačių pasaulyje, buvome valstybės valstybėje valdiniai. Mus nemokamai apgyvendindavo viešbučiuose, skirdavo dosnius mėnesinius kišenpinigius, nemokamai duodavo drabužių. Mes kalbėdavome per susitikimus gamyklų klubuose ir mokyklose, o jiems pasibaigus mūsų garbei būdavo rengiami banketai. Mes galėjome nemokamai lankytis teatruose ir pramoginiuose renginiuose. Tie *politemigrantai*, kuriems šlubuodavo sveikata dėl patirtų kančių fašistiniuose ir kapitalistiniuose kalėjimuose, būdavo siunčiami į išskirtines ligonines ir sanatorijas prie Juodosios jūros. Ir čia vėlgi paskui *politemigrantus* dėl jų ypatingos, privilegijuotos padėties spiečiais sekiodavo rusės merginos – materialiniais sumetimais.[21]

Aukščiausio rango užsienio komunistai – aukščiausi Kominterno pareigūnai, nacionalinių komunistų partijų vadovai – būdavo apgyvendinami puikioje vietoje, netoli Kremliaus įsikūrusiame *Hotel Lux*. Jų vaikai lankė specialias mokyklas. Ir Markus Wolfas, vėliau tapęs garsiausiu Rytų Vokietijos šnipų vadovu, ir Wolfgangas Leonhardas, vėliau tapęs aukščiausio rango dezertyru iš savo šnipų agentūros, lankė tą pačią Maskvos vidurinę mokyklą Vokietijos komunistų vaikams. Užimantieji šiek tiek žemesnę padėtį gaudavo darbą užsienio kalbomis leidžiamuose laikraščiuose ar Tarptautinėje „Raudonosios pagalbos“ draugijoje, kuri agitavo už komunistus Vakarų kalėjimuose. Kai kurie dirbo po visą šalį išsibarsčiusiuose fabrikuose ir gamyklose.

Tačiau šie privilegijuoti užsieniečiai, net ir aukščiausio lygmens, visiškai priklausė nuo savo sovietų šeimininkų geranoriškumo ir ypač Stalino užgaidų, net jeigu ir nebuvo praradę malonės. Bulgaro Dimitrovo, Kominterno vadovo, dienoraštis atskleidžia šią mirtiną priklausomybę beveik komiškai dažnais santykių su Stalinu aprašymais. Daugiau kaip dešimtmetį jis pedantiškai aprašydavo kiekvieną savo susitikimą ir kiekvieną pokalbį su Stalinu – įskaitant tą kartą, kai jis paskambino Stalinui, o generalisimas, vos tik pažinęs Dimitrovo balsą, padėjo ragelį[22].

Dimitrovas, kaip ir kiti komunistai, žinojo, kad gali netekti savo privilegijuotos padėties. Kai kurie jos ir netekdavo. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai Stalinas savo valymo taikiklį nukreipė į aukšto rango sovietų

komunistų partijos narius, Maskvoje gyvenę „tarptautiniai“ komunistai irgi nukentėjo. Per NKVD paranojos įkarštį svetimšaliai SSRS tapo tiesioginiais taikiniais. Lenkijos komunistų partija, kuria Stalinas apskritai niekada nepasitikėjo (jis buvo paskyręs specialų NKVD agentą tvarkyti jos reikalus Maskvoje), buvo beveik visiškai sunaikinta. Bent trisdešimt iš trisdešimt septynių Maskvoje gyvenusių Lenkijos komunistų partijos Centro komiteto narių buvo suimti ir dauguma sušaudyti arba mirė gulage. Pati partija buvo išformuota, motyvuojant tuo, kad joje „daugybė šnipų ir provokatorių“[23].

Daug žinomų užsienio komunistų taip pat buvo suimti Maskvoje, tarp jų Leonhardo motina, ir visi bijojo, kad netrukus neateitų ir jų eilė. Net Markus Wolfas savo rūpestingai suredaguotoje autobiografijoje rašė, kad jo tėvai „kentėjo“ dėl suėmimų: „Kai vieną naktį netikėtai suskambo durų skambutis, mano paprastai ramus tėvas pašoko ir sodriai nusikeikė. Kai paaiškėjo, kad tai viso labo kažko pasiskolinti norintis kaimynas, jis atgavo savo *savoir-faire*, bet jo rankos drebėjo dar gerą pusvalandį.“[24] Viešbučiuose ir bendrabučiuose, kur gyveno užsieniečiai, suėmimai vyko bangomis – buvo „lenkų naktis“, „vokiečių naktis“, „italų naktis“ ir taip toliau. Po jų, Vokietijos komunistės Margarete Buber-Neumann žodžiais, *Hotel Lux* koridoriuose įsiviešpatavo „slogi“ atmosfera. „Buvę politiniai draugai daugiau nedrįso lankytis vienas pas kitą. Niekas negalėjo įeiti ar išeiti iš viešbučio be specialaus leidimo, buvo rūpestingai užrašoma, kas, su kuo ir kada atėjo ar išėjo. Iš centrinio komutatoriaus jie [slaptoji policija] klausėsi visų telefonų viešbutyje, mes nuolat girdėdavome iškalbingą spragtelėjimą, kuris pasigirsdavo įsijungus įrašymo įrenginiui...“[25] 1938 m., praėjus metams, kai buvo suimtas ir nužudytas Buber-Neumann vyras, ji buvo suimta ir išsiųsta į gulagą.

Nors ketvirtajame dešimtmetyje jų gyvenimas SSRS nebuvo saugus, savo šalyse atsidavę komunistai nebūtinai buvo saugesni. Visą prieškario laikotarpį vietos valdžia į Europos komunistus dažnai žiūrėjo tiesiog kaip į užsienio valstybės agentus (kai kurie iš jų, žinom, buvo agentai). Po bolševikų invazijos į Lenkiją 1920 m., Lenkijos komunistų partija buvo uždrausta ir daugelis lenkų komunistų ilgus metus praleido Lenkijos kalėjimuose – jiems pasisekė, nors tuomet jie to ir nežinojo, nes ten jų negalėjo pasiekti Stalinas. Tas pat vyko ir Vengrijoje, kur autoritarinis tarpukario

režimas, vadovaujamas admirolo Miklóso Horthy, persekiojo komunistų partiją dėl sąsajų su sovietų agentais, prisimindamas nepavykusį 1918 m. komunistų perversmą ir pražūtingą trumpos Bélos Kuno diktatūros politiką. Veikdami pogrindyje, Vengrijos komunistai slapstėsi nuo teisėsaugos ir sukūrė tai, ką vienas veteranas pavadino „griežtai, aiškiai hierarchine organizacija“, kurioje buvo labai mažai erdvės vidaus demokratijai ar nuomonių skirtumams. Negana to, „tokia organizacija buvo idealizuojama, ja buvo žavimasi“[26].

Skirtingai nuo Lenkijos ir Vengrijos, Vokietijos komunistų partija po 1918 m. buvo galinga ir teisėta jėga, ir savo įtakos apogėjaus laikais susilaukdavo apytiksliai 10 procentų rinkėjų paramos. Kai 1933 m. į valdžią atėjo Hitleris, Vokietijoje komunistus imta persekioti kaip ir kitose šalyse – jie buvo suimami, jų turtas konfiskuojamas. Daugelis karo metais kalėjo koncentracijos stovyklose ir nemažai jų neišgyveno. Ernstas Thälmannas, charizmatiškas partijos vadovas, 1933 m. buvo suimtas ir 1944 m. rugpjūtį sušaudytas Buchenvaldo stovykloje. Jeigu būtų likęs gyvas, „Maskvos komunistai“ į jį taip pat, be abejo, būtų žiūrėję įtariai. 1941 m. Stalinas sakė Dimitrovui, kad Thälmannas „yra visapusiškai apdorojamas... jo laiškai rodo fašistinės ideologijos įtaką“ – nors toks vertinimas ir nesukliudė pokario laikais padaryti Thälmanną vienu iš Rytų Vokietijos didvyrių kankinių[27].

Nepaisant komunistams daromų kliūčių, ketvirtajame dešimtmetyje didžiojoje Europos dalyje tarptautinis komunistinis judėjimas klestėjo, ir būtent šiuo laikotarpiu Rytų Europos intelektualai ėmė gausiau stoti į partiją, dažniausiai dėl to, kad nelabai turėjo iš ko rinktis. Rytų Europos gyventojams vakarinė žemyno pusė neatrodė patraukli. Jie buvo pasibaisėję Hitlerio ir Mussolini iškilimu ir savo pačių vadovų nesugebėjimu nė vienam iš jų pasipriešinti. Jie bjaurėjosi Anglijos ir Prancūzijos silpnumu ir siauraprotiškumu – abi šios šalys tuo metu išgyveno ekonominį nuosmukį, ir abiem joms tada vadovavo žmonės, pritariantys fašizmo plitimui. Be to, po 1933 m. Kominternas skatino legalias komunistų partijas jungtis prie „liaudies frontų“, judėjimų, kurie telkė komunistus, socialdemokratus ir kitus kairiuosius, prieš dešiniuosius judėjimus, tuo metu kilusius į valdžią visoje Europoje, ir šiuos frontus, regis, lydėjo sėkmė. „Liaudies fronto“ koalicija vadovavo Prancūzijai nuo 1936 m. iki 1938 m., o Ispanijoje „liaudies

frontas“ užginčijo 1936 m. rinkimus. Abi šias koalicijas, kaip ir panašius susivienijimus Rytų Europoje, palaikė SSRS.

Tuo pat metu daugelis nusivylė savo pačių valstybės politika, nacionalinėmis tradicijomis ir nacionaline literatūra. Istorikė Marci Shore pastebėjo, jog daugelis Lenkijos poetų nuo meninio avangardo pasuko į politinę kairę – ar veikiau atsisakė požiūrio, kad „Dievas mirė“ ir „realizmas baigtas“, ir ėmė tikėti, kad sovietų komunizmas užpildys atsiradusią tuštumą. 1929 m. poetas Julianas Tuwimas – anksčiau palaikęs patriotines centro kairės jėgas – labai nusivylė tuo, kad valdžios elitas išnaudojo patriotizmą savo tikslais. Jis ragino savo tėvynainius:

Meskite žemėn savo ginklus.
Nafta yra jų, kraujas – jūsų.
Ir visose sostinėse
Sušukite...
„Kilmingieji ponai, neapkvailinsite mūsų.“

Tai buvo ne marksisto *cri de coeur* – Tuwimas parašė šias eiles kaip pacifizmo manifestą. Tačiau jis linko link marksizmo, ir tai paaiškina, kodėl po karo tam tikru mastu bendradarbiavo su komunistiniu režimu[28]. Apytiksliai tuo laiku panašiai kito ir Wandos Wasilewskos, vienos iš karo laikų Lenkijos komunistų vadovių, pažiūros. Jos tėvas buvo vienos iš tarpukario Lenkijos vyriausybių ministras, ir ankstyvoje jaunystėje ji aktyviai dalyvavo vyraujančios pakraipos socialistų grupių veikloje. Tik vėliau, kai silpna Lenkijos demokratija trumpam virto diktatūra, ji tapo iš tikrųjų radikali. Nusivylusi centristinės, demokratinės politikos nesėkme, ji entuziastingai dalyvavo mokytojų streike, neteko darbo ir prisijungė prie judėjimo[29].

Shore aprašo tik Lenkijos intelektualų aplinkoje vykusius procesus, bet tokie pat pokyčiai vyko daugelyje Europos šalių – ir Rytuose, ir Vakaruose. Nusivylimas kapitalizmo ir demokratijos nesėkmėmis daugelį europiečių pastūmėjo link kraštutinių kairiųjų pozicijos. Daugelis ėmė manyti, kad jiems reikia rinktis arba Hitlerį, arba marksizmą – tokią poliarizaciją skatino ir piršo abi pusės. Nihilistų, egzistencialistų ir kitokių nusivylusių intelektualų akyse komunizmas net įgijo tam tikrą avangardizmo aurą. Iškilus to laikotarpio intelektualas Jeanas Paulis Sartre’as irgi karštai rėmė

komunizmą. Tačiau net jis pernelyg nekvaršino sau galvos apmąstymais apie sovietų režimo brutalumą. „Kaip ir jums, man tos stovyklos atrodo netoleruotinos, – pasakė jis Albert'ui Camus, kalbėdamas apie sovietų gulagą. – Bet manau, kad lygiai taip pat netoleruotina tai, kaip jos kiekvieną dieną išnaudojamos buržuazinėje spaudoje.“[30]

Iki 1939 m. visi daugiau ar mažiau kairiųjų pažiūrų besilaikantys karšti antifašistai galėjo palaikyti Sovietų Sąjungą per daug nesukdami sau galvos. Tačiau tais metais sovietų užsienio politika vėl pasikeitė – drastiškai – ir būti nemąstančiu komunizmo šalininku pasidarė daug sunkiau. Rugpjūtį Stalinas pasirašė nepuolimo sutartį su Hitleriu. Kaip minėjau įžangoje, slaptais tos sutarties protokolais du diktatoriai pasidalijo tarpusavy Rytų Europą. Stalinas gavo Baltijos šalis ir rytinę Lenkiją, taip pat šiaurinę Rumuniją (Besarabiją ir Bukoviną). Hitleris – Vakarų Lenkiją ir galimybę didinti savo įtaką Vengrijoje, Rumunijoje ir Austrijoje. Po šios sutarties Hitleris 1939 m. rugsėjo 1-ąją užgrobė Lenkiją, o Anglija ir Prancūzija paskelbė Vokietijai karą. Nepraėjus nė trim savaitėms, 1939 m. rugsėjo 17-ąją Stalinas taip pat puolė Lenkiją. Vermachto ir Raudonosios armijos vadai susitiko prie savo naujosios sienos, paspaudė vieni kitiems rankas ir sutarė sugyventi taikiai. Komunistų partijoms visame pasaulyje tučtuojau buvo nurodyta sušvelninti fašizmo kritiką. Hitleris nebuvo sąjungininkas tikrąja šio žodžio prasme, bet jis neturėjo būti ir priešas. Komunistai turėjo sakyti, kad karas vyksta „tarp dviejų kapitalistinių šalių grupių“, kurios „kariauja dėl savo imperialistinių interesų“. „Liaudies frontų“, kurie tik „palengvino vergų padėtį kapitalistiniame režime“, reikėjo apskritai atsisakyti.

Šis taktikos pakeitimas buvo didelis smūgis komunistiniam solidarumui. Vokiečių komunistų partija buvo karštai antifašistinė, ir daugeliui jos narių apskritai buvo nepriimtina mintis apie kokį nors susitarimą su Hitleriu. Lenkų komunistų partija skilo į tuos, kurie džiaugėsi sovietų invazija į Rytų Lenkiją – daugeliui jų ji sukūrė darbo vietas ir atvėrė naujas galimybes, – ir tuos, kuriems kėlė siaubą faktas, kad jų šalis liovėsi egzistuoti. Visose kitose Europos šalyse daugelį komunistų smarkiai trikdė naujas požiūris, kurį jie turėjo piršti kalbėdami apie šiuos įvykius. Net pačiam Kominternui sunkiai sekėsi jį pagrįsti – jo naujosios „tezės“ buvo formuluojamos ir perrašomos

tiek daug kartų, kad vienas Politbiuro narys gaižiai skundėsi, jog „per tą laiką dr[augas] Stalinas būtų parašęs visą knygą!“[31] Maskva itin stengėsi palaikyti komunistų dvasinę būklę. Yra duomenų, kad 1941 m. vasarį Ulbrichtas Maskvoje *Hotel Lux* viešbutyje surengė vokiečių komunistų partijos susirinkimą, per kurį kaip įmanydamas drąsino jos narius ir prognozavo, kad karas baigsis lenininių revoliucijų banga. Vokietijos komunistų Maskvoje užduotis, sakė jis, pasiruošti šiai galimybei[32].

Tačiau Sovietų Sąjunga ir nacistinė Vokietija dvidešimt du mėnesius buvo tikros sąjungininkės. SSRS tiekė Vokietijai naftą ir grūdus, o Vokietija SSRS – ginklus. Sovietų Sąjunga pasiūlė vokiečiams naudotis povandeninių laivų baze Murmanske. Po Hitlerio ir Stalino pakto Vokietija ir SSSR netgi apsikeitė kaliniais. 1940 m. keli šimtai vokiečių komunistų buvo išvežti iš gulago stovyklų, kur jie buvo įkalinti, ir nugabenti prie sienos. Margarete Buber-Neumann buvo viena iš jų. Prie sienos, rašė ji, šie užgrūdinti vokiečių komunistai pabandė įgyti savo senų priešų palankumą: „SS ir gestapo vyrai sveikdamiesi švystelėjo į priekį rankas, pašlovindami Hitlerį, ir pradėjo giedoti *Deutschland, Deutschland über Alles*. Padvejoję dauguma mūsų pasekė jų pavyzdžiu; tik keletas nekėlė rankų ir neprisijungė prie giedojimo. Tarp neprisijungusiųjų buvo žydas iš Vengrijos.“[33] Dauguma šių ištikimų komunistų atsidūrė nacistų kalėjimuose ir stovyklose. Pati Buber-Neumann tiesiai nuo sienos buvo nusiųsta į Ravensbriuko koncentracijos stovyklą ir praleido ten likusią karo dalį. Taip ji tapo dviguba auka, patyrusi ir sovietų gulago, ir vokiečių koncentracijos stovyklos baisumus. Vakarų Europoje, kur „karas“ buvo karas prieš Vokietiją, tokios istorijos buvo greitai užmirštos. Tačiau jos buvo puikiai atsimenamos Rytų Europoje.

Paradoksalu, bet Hitlerio invazija į Sovietų Sąjungą 1941 m. birželį grąžino tarptautiniam komunistiniam judėjimui jėgas. Stalinas su Hitleriu dabar buvo nesutaikomi priešai, ir Rytų Europos (kaip ir Vakarų Europos) komunistų partijos vėl turėjo bendrą tikslą su Sovietų Sąjunga. SSRS irgi grįžo susidomėjimas užsienio komunistais – dabar jie buvo galimi sąjungininkai, penktoji kolona nacistų užimtoje Europoje – ir Stalinas priderino savo taktiką prie naujų aplinkybių. Tarptautiniam komunistiniam judėji-

mui vėl buvo nurodyta vienytis su socialdemokratais, centristais ir net su buržuaziniais kapitalistais, siekiant sukurti „nacionalinius frontus“ kovai su Hitleriu.

Buvo planuojama išsiųsti ištikimus komunistus atgal į jų kilmės šalis, nors pirmieji bandymai ne visada buvo sėkmingi. 1941 m. pabaigoje Raudonoji armija padėjo pirmai „Maskvos komunistų grupei“ nusigauti į nacistų užimtą Lenkiją, kur su radijo įranga ir ryšiais, parūpintais NKVD, 1942 m. sausį ji įsteigė naują Lenkijos darbininkų partiją (*Polska Partia Robotnicza* – PPR)[34]. Netrukus šios partijos nariai susikivirčijo tarpusavy ir su kitomis pasipriešinimo grupėmis ir veikiausiai bendradarbiavo su vokiečių slaptąja policija – bent jau per vieną operaciją prieš Armiją Krajovą, ginkluotą lenkų pasipriešinimo sparną. Pagarsėjo atvejis, kai vienas iš jų nepaprastai painiomis aplinkybėmis nužudė kitą. Galiausiai jie prarado radijo ryšį su Maskva[35]. Per tą radijo tylos laikotarpį jie išsirinko naują vadovą, Władysławą Gomułką, kuris neįgijo Maskvos pasitikėjimo nei tada, nei vėliau. Susirūpinusi Sovietų Sąjunga nusiuntė kitą vadovą. Jis susižeidė leisdamasis parašiutu ir nusišovė. Taip Gomułka per karą liko faktinis Lenkijos darbininkų partijos vadovas, bent jau kol 1943 m. pabaigoje į šalį atvyko Bierutas.

Dabar, kai Sovietų Sąjungai skubiai prireikė parengti naujus kadrinius darbuotojus, Kominternas netikėtai vėl tapo svarbia institucija. Saugumo sumetimais jo štabas buvo perkeltas į tolimąją Ufą, Baškirijos, vienos provincijos Vidurinėje Azijoje, sostinę, kur buvo galima mokyti naują Kominterno agentų kartą nesibaiminant bombardavimo ar puolimo. Toli už fronto linijų SSRS pradėjo ruošti juos pokario pasauliui. Tai buvo ne pirmas kartas, kai Kominternas ėmėsi tokios užduoties: ypatingas Politbiuro komitetas, į kurį įėjo ir Stalinas, prižiūrėjo pirmojo Kominterno mokomojo centro steigimą 1925 m. Maskvoje. Pirmiesiems dalyviams buvo nustatyti aukšti reikalavimai. Jie turėjo mokėti anglų, vokiečių ar prancūzų kalbą, privalėjo būti skaitę svarbiausius Marxo, Engelso ir Plechanovo veikalus, turėjo išlaikyti Kominterno parengtą testą, o jų asmeninės savybės ir praeitis turėjo būti nuodugniai patikrinti. „Tai labai svarbu, – pažymėjo Kominterno pareigūnai, – nes universitetas bus visiškai nenaudingas, jeigu bus atrinkti netinkami žmonės.“[36]

Iš pat pradžių kursuose didžiausias dėmesys buvo skiriamas marksiz-

mui – dialektiniam materializmui, politinei ekonomijai, Rusijos komunistų partijos istorijai; buvo bandyta į juos įtraukti ir „praktinių" dalykų, nors praktinis mokymas kartais duodavo komiškų rezultatų. Pastangos supažindinti studentus su gyvenimu sovietų gamyklose („kad jie pažintų proletariato diktatūrą iš vidaus") nuėjo perniek, nes metalurgijos gamyklos, į kurias jie buvo nusiųsti padirbėti, negalėjo rasti darbo vietų neapmokytiems studentams, kurių dauguma nemokėjo kalbėti rusiškai. Todėl jie tapo darbininkų „juokdariais" ir pramoga[37]. Dar blogiau buvo tai, kad beveik visų šalių komunistų partijos buvo pasidalijusios į grupes ir frakcijas, ir kas nors būtinai imdavo tvirtinti, kad dėl vietinių sąlygų jų šalyje neįmanoma laikytis sovietų linijos. Ketvirtojo dešimtmečio Kominterno vidaus dokumentuose gausu skirtingų frakcijų atstovų vieni kitiems keliamų kaltinimų. Kai kurie studentai turėjo „neaiškių praeities aspektų" arba buvo buržuazinės kilmės, dėl kurios „netiko vadovauti darbininkų judėjimui". Mokytojų nusivylimui, tik labai nedidelė jų dalis pasirodydavo esą vadovėliniai revoliucionieriai[38].

1941 m. Kominternas buvo labiau patyrusi organizacija ir po vokiečių invazijos nauji studentai buvo renkami vadovaujantis tam tikrais aiškiais kriterijais. Užsienio partijų vadovai Maskvoje nedelsdami ėmėsi nelengvo darbo – ieškoti savo bendražygių. Kai kurie iš jų slapstėsi, kiti buvo radę prieglobstį nuo karo pabėgėlių stovyklose, o treti kalėjo, ir dalis jų – sovietų stovyklose ir kalėjimuose. Tie, kurie buvo suimti ar ilgus metus praleido gulage, dažnai būdavo nedelsiant reabilituojami, neužduodant jokių klausimų, jeigu tik pavykdavo juos rasti gyvus.

Vokiečių komunistų vadovai Ulbrichtas ir Pieckas ypač stropiai ieškojo savo senų draugų, išblaškytų po visą Sovietų Sąjungą – ir gulage, ir už jo ribų. Tarp rastųjų buvo jaunasis Wolfgangas Leonhardas, karo pradžioje kartu su daugeliu kitų vokiečių Maskvos gyventojų deportuotas į Karagandą Kazachstane, kur gyveno pusbadžiu. 1942 m. liepą jis netikėtai gavo laišką, kuriame jam be jokių paaiškinimų buvo nurodyta atvykti į Ufą. Pirmuosius jo susitikimus su karo laikų Kominterno atstovais gaubė nepaprasto slaptumo skraistė. Duris į pagrindinę Kominterno būstinę iš šonų supo didelės kolonos, bet ant jų nebuvo jokio užrašo, „nieko, kas rodytų, kad šiame pastate įsikūręs Kominterno štabas". Vos tik įžengus pro duris, jam nedelsiant buvo pasiūlyta maisto, kurį jis tylėdamas godžiai sušlamš-

tė – atrodė, kad daugelis ten atvykdavusių jo draugų buvo nevalgę daugelį dienų. Paskui Leonhardas trumpai susitiko su kadrinių darbuotojų vadovu, šis, vis dar nieko nepaaiškindamas, pasakė, kad jam reikės važiuoti toliau: „Aš pranešiu, koks bus jūsų maršrutas.“

Per kelias kitas dienas jis susitiko daug senų draugų, daugiausia vokiečių komunistų vaikų, kaip ir jis pats, kuriuos vaikystėje buvo sutikęs Maskvos mokyklose ir komjaunimo, komunistų partijos jaunimo sparno, susirinkimuose. Niekas iš jų nekalbėjo apie savo neseną praeitį ar ateities planus ir net nesakė savo tikrųjų vardų, nors jis juos žinojo. „Pamažu supratau, kad čia galioja skirtingi standartai: buvo aišku, kad visi žino kur kas daugiau negu sako.“ Po kelių dienų jis vėl staiga buvo informuotas, kad atėjo laikas išvykti. Vis dar be jokių paaiškinimų jis buvo įlaipintas į laivą, kažkur nuplukdytas upe, paskui įsodintas į sunkvežimį, o galiausiai jam buvo liepta išlipti ir eiti pėsčiomis. Pagaliau jis priėjo kažkokius senus ūkinius pastatus ir sužinojo, kad tai ir yra toji Kominterno mokykla. Atsidūręs nepaprasto slaptumo atmosferoje, jis pradėjo mokytis[39].

Keletą kitų mėnesių Leonhardas su savo bendrakursiais klausėsi standartinių paskaitų – jose buvo kalbama apie marksizmą, dialektiką ir istorinį materializmą, tik daugiau dėmesio skiriama tų šalių, iš kurių buvo kilę moksleiviai, komunistų partijų ir Kominterno istorijai. Jie turėjo prieigą prie slaptų pranešimų ir dokumentų, neprieinamų kitiems Sovietų Sąjungos gyventojams. Kadangi buvo rengiami labai svarbioms misijoms, studentai, kad geriau suprastų savo priešus, taip pat gaudavo nacistų ir fašistų literatūros, kurios jie niekada anksčiau nebuvo skaitę. „Dažnai vienas iš mūsų privalėjo priešais grupę propaguoti įvairias nacistinės ideologijos doktrinas, o kiti turėjo užginčyti ir paneigti nacistų argumentus. Studentas, kuris turėjo pateikti nacistinius argumentus, privalėjo juos dėstyti kuo aiškiau ir įtaigiau, ir kuo geriau jis atstovavo nacistiniam požiūriui, tuo aukštesniu pažymiu buvo vertinamas jo pasirodymas“, – atsiminė Leonhardas[40].

Nors jiems buvo leidžiama skaityti nacistinę literatūrą, disidentų ar antistalinistų komunistų raštų jiems niekas neduodavo: „Nors per visus kitus seminarus apskritai vykdavo visai padoraus lygmens diskusijos, per seminarą apie trockizmą būdavo apsiribojama įnirtingu šališku jo smerkimu.“[41]

Karo laikais buvo keletas tokių mokyklų, skirtų ne tik komunistams,

bet ir lenkų karininkams, užverbuotiems į Kościuszko diviziją, lenkiškai kalbančių Raudonosios armijos karių dalinį, taip pat į nelaisvę paimtiems vokiečių karininkams, kurie jose buvo „perauklėjami“. Jose mokėsi nemažai politikų, kurie vėliau užėmė svarbius postus pokario komunistinėse valstybėse, ar siuntė į jas mokytis savo vaikus. Pavyzdžiui, tarp Leonhardo bendramokslių buvo Tito sūnus Zarko, taip pat Amaya Ibárruri, ispanų komunistės Dolores Ibárruri, labiau žinomos La Pasionaria vardu, garsios Ispanijos pilietinio karo oratorės, duktė.

Kai kurių šių mokyklų mokytojų ateityje laukė ne mažiau iškilios karjeros. Jakubas Bermanas, vėliau Lenkijoje tapęs saugumo, ideologijos ir propagandos sričių vadovu, nuo 1942 m. Ufoje mokė Lenkijos komunistus. Tada, kaip ir vėliau, Bermanas kaip įmanydamas stengėsi griežtai laikytis partijos linijos. Tuo metu jis palaikė artimus santykius su lenke Zofija Dzeržinskaja, garsiojo slaptosios policijos įkūrėjo Felikso Dzeržinskio (taip pat lenko) žmona. Ji buvo savotiška Lenkijos komunistų Sovietų Sąjungoje krikštamotė, ir Bermanas rūpestingai saugojo savo laiškų jai kopijas. Nors parašyti nelanksčiu stiliumi ir ne itin informatyvūs, šie laiškai iš dalies atskleidžia, koks buvo gyvenimas karo laikų Ufoje. Bermanas rašė Dzeržinskajai, kad jis dažnai eina klausytis kitų lektorių, tarp jų Piecko iš Vokietijos, Togliatti iš Italijos ir La Pasionarios iš Ispanijos. Jis atidžiai stebėjo įvykius Varšuvoje („mes godžiai klausomės žinių apie didvyrišką kovą šalyje“). „Sovietų Sąjunga mums yra geriausias pavyzdys, kaip ateityje organizuoti tokį pat gyvenimą savo šalyje“, – iškilmingai informavo jis Dzeržinskają, sveikindamas ją su dvidešimt penktosiomis SSRS metinėmis[42].

Bermanas rašė Dzeržinskajai, kad jis dėsto „Lenkijos istoriją, Lenkijos darbininkų judėjimo istoriją“ ir moko jaunus lenkų komunistus suprasti šiuolaikinę politiką. Tai buvo nelengvos temos, žinant, kad Stalinas 1938 m. panaikino lenkų komunistų partiją ir įsakė nužudyti daugelį jos vadovų. (Vėliau oficialioje partijos istorijoje bus aiškinama, kad Lenkijos komunistų partija „buvo sukurta ant marksizmo-leninizmo pamatų, bet nesugebėjo įveikti frakcinio susiskaldymo tendencijų“.)[43] Partijos pakaitalas, Gomułkos Lenkijos darbininkų partija, įsteigta tik 1942 m., vis dar buvo labai maža. Laiškuose savo draugui Leonui Kasmanui (jų kopijas jis irgi saugojo ir dėjo į kitą ryšulėlį) Bermanas atviriau kalbėjo apie „sunkumus“, iškylančius kiekvienam, bandančiam dėstyti Lenkijos komunizmo istoriją. Aišku, apie

ketvirtąjį dešimtmetį reikėjo kalbėti labai subtiliai, nes buvo neįmanoma minėti Stalino vaidmens išformuojant partiją ir juo labiau neįmanoma minėti jo priešiškumo Lenkijai[44].

Visa tai nesukliudė Bermanui iš visų jėgų stengtis indoktrinuoti jaunus lenkus ir mokyti juos, kaip ginti Sovietų Sąjungą. Vienąsyk jis net pranešė Dzeržinskajai paprašęs savo mokinių klausytis antinacistinio ir antikomunistinio lenkų pasipriešinimo judėjimo, Armijos Krajovos, laidų, kad išmoktų „atremti" jo argumentus. Taigi, kol vokiečiai komunistai, tokie kaip Wolfas ir Leonhardas, mokėsi atremti nacių propagandą, Lenkijos komunistai ruošėsi besiartinančiai ideologinei kovai su vyraujančio lenkų pasipriešinimo judėjimo vadovais. Viename iš savo laiškų Dzeržinskajai Bermanas svarstė galimybę ieškoti „sveikų elementų" – tai yra būsimųjų kolaborantų – tarp valstiečių ir net kraštutinių dešiniųjų nacionalinių demokratų lyderių. „Dėl šios priežasties, – aiškino jis Dzeržinskajai, – labai svarbu, manyčiau, toliau laikytis suvienyto fronto taktikos." Lenkų komunistų partija neturėjo per anksti parodyti savo tikrojo veido. Iš pradžių ji turėjo susirasti sąjungininkų ir kolaborantų ir tik tada galėjo imtis sovietų stiliaus reformų.

Tokio pobūdžio planus kūrė ne jis vienas. Apytiksliai tuo pačiu metu sovietų vadovai taip pat ruošėsi visose Rytų Europos šalyse vėl raginti burti „vieningus frontus", koalicines vyriausybes, kurios, išlaisvinus jų šalis, iš karto galėtų stoti prie valdžios vairo. Savo ilgame 1944 m. memorandume Molotovui Ivanas Maiskis, sovietų užsienio reikalų ministras, prognozavo, kad proletarinės revoliucijos gali įvykti per maždaug trisdešimt ar keturiasdešimt metų. O iki to laiko jis rekomendavo neleisti Lenkijai ir Vengrijai sustiprėti, galbūt pasidalyti Vokietiją – „ateityje tai padės susilpninti Vokietiją"; memorandumo pabaigoje, bet ne todėl, kad laikė šį dalyką ne tokiu svarbiu, jis siūlė pasirūpinti, kad vietiniai komunistai dirbtų drauge su kitomis partijomis. „SSRS naudinga, – baigdamas teigė jis, – kad pokario vyriausybės būtų pagrįstos plačios demokratijos principu ir veiktų nacionalinio fronto dvasia."[45]

Žodį „demokratija" čia, savaime suprantama, reikia suprasti labai skeptiškai, nes Maiskis taip pat aiškiai pareiškė, kad šios vyriausybės, sukurtos „nacionalinių frontų dvasia", negalės toleruoti nors kiek priešiškų socializmui politinių partijų egzistavimo. Praktiškai tai reiškė, kad kai kuriose

šalyse (jis mini Vokietiją, Vengriją ir Lenkiją) turėtų būti pritaikyti „įvairūs išorinės įtakos metodai", siekiant neleisti tokioms partijoms įgyti valdžios. Jis nepaaiškino, kokie turėtų būti tie metodai.

Persekiojami ir Rytuose, ir Vakaruose, visokio plauko Europos komunistai išplėtojo sąmokslų, slaptumo ir išskirtinumo kultūrą. Savo gimtosiose šalyse jie dirbo kuopelėse, pažinojo vienas kitą slapyvardžiais, o bendravo slaptažodžiais ir slaptavietėse paliekamais laiškais. SSRS jie laikydavo liežuvį už dantų, nekritikuodavo partijos ir ieškojo savo būstuose slapta įrengtų mikrofonų[46]. Kad ir kur gyventų, jie laikėsi „tvirto etiketo", kurį puikiai apibūdino rašytojas Arthuras Koestleris savo romanuose ir atsiminimuose. Patį Koestlerį, kuris savo grožinės ir dokumentinės literatūros kūriniuose daugiausia kalbėjo apie savo santykius su komunizmu, ketvirtajame dešimtmetyje Vokietijos komunistų partija patraukė ir dėl to, kad jį viliojo paslaptys, sąmokslai ir intrigos: „Net paviršutiniškas kontaktas privers nekaltą pašalinį pajusti, kad Partijos nariai gyvena visiškai kitokį gyvenimą negu kiti visuomenės nariai – paslaptingą, pavojingą ir nuolatos reikalaujantį aukų. Prisilietimas prie šio slapto pasaulio labai žavėjo net brandaus mentaliteto žmones, kitomis aplinkybėmis visai neromantiškus. Dar smarkiau prie jo traukia paglostyta savimeilė, kai tu laikomas vertu tam tikro pasitikėjimo, kai tau leidžiama padaryti nedideles paslaugas persekiojamiems žmonėms, kurie gyvena nuolatinio pavojaus sąlygomis."[47]

Ši elitinio gyvenimo pagunda, kurią dar labiau stiprino suteikiamos privilegijos ir prieiga prie ypatingos informacijos, daugelį dešimtmečių lėmė komunizmo patrauklumą. Savo specialioje Kominterno mokykloje Wolfgangas Leonhardas pirmą kartą perskaitė tas pačias telegramas, kurios buvo siunčiamos aukšto rango partijos bosams, ir pamatė, kad jose kur kas daugiau informacijos negu propagandoje, kuria buvo maitinamos masės: „Labai gerai atsimenu apėmusius jausmus, kai pirmą kartą laikiau rankose vieną iš šių slaptų informacijos biuletenių. Jaučiau dėkingumą už pasitikėjimą manimi ir didžiavausi, kad esu vienas iš tų pareigūnų, kurie yra ganėtinai politiškai subrendę, kad jiems būtų galima leisti susipažinti su kitais požiūriais."[48]

Patirtas teroras – masiniai suėmimai ir valymai, taip pat staigūs taktikos

pakeitimai – irgi smarkiai paveikė Europos komunistus. Leonhardas Kominterno mokykloje Ufoje patyrė pažeminimą, kai buvo priverstas viešai kritikuoti save dėl absurdiškų dalykų. Apmąstydamas šį savo potyrį ir arogantišką kai kurių savo draugų – ypač vienos vokietės, vardu Emmi, kuri vėliau taps Markaus Wolfo žmona, – elgesį, jis netikėtai suabejojo: „Negi tarp partijos narių ir turi būti tik tokie santykiai kaip čia, mokykloje? Į galvą man grįžo ir kitos kritiškos mintys, anksčiau mane lankydavusios per valymų laikotarpį. Ėmiau kritiškai kalbėti ir pats išsigąsdavau savo žodžių, manydamas – jeigu jau dabar išsakau tokias kritiškas mintis, tai kas bus toliau? Nusprendžiau ateityje kalbėti daug atsargiau ir apsiriboti būtinu minimumu."[49]

Tokia patirtis ilgainiui paskatino Leonhardą bėgti iš Rytų Vokietijos ir galiausiai apskritai palikti partiją. Tačiau kiti, nors ir panašiai pažeminti, nepabėgo ir nepasitraukė. Ir patirtos traumos nepadarė jų švelnesnių ar gailestingesnių. Dėl karo metais patirtų kančių Hitlerio stovyklose ar Vakarų kalėjimuose partijoje pasilikę komunistai dažnai tapdavo tik dar labiau atsidavę tikslui.

Daugelis komunistų, kurie liko gyvi per valymus SSRS ir nepakeitė savo pažiūrų dėl politikos pasikeitimų, po karo į gyvenimą grįžo įgiję ne tik sustiprėjusį gentinės ištikimybės, bet ir sustiprėjusį priklausomybės nuo Sovietų Sąjungos jausmą. Ir tie, kurie liko ištikimi partijos nariai net ir patyrę ketvirtojo dešimtmečio suėmimus, neįtikėtinus taktikos pokyčius ir sumaištį, dažnai tapdavo tikrais fanatikais: visiškai ištikimais Stalinui, pasirengusiais sekti paskui sovietų vadovybę bet kuria kryptimi, paklūstančiais visiems įsakymams, jeigu tik jie padeda siekti tikslo[50].

4 skyrius

POLICININKAI

> Tarp Valstybės saugumo ministerijos darbuotojų įsivyravo daugmaž toks požiūris: „Mes esame ypač kruopščiai patikrinti. Mes esame ypač geri komunistai. Mes esame, taip sakant, pirmarūšiai komunistai.“
>
> Wilhelmas Zaisseris, VDR valstybės saugumo ministras[1]

Karui einant link savo kruvinos pabaigos, Stalinas pagaliau suteikė savo globotiniams iš Rytų Europos galimybę parodyti, ko jie verti. Kai tik Raudonoji armija išlaisvindavo kurią nors šalį, jis išsiųsdavo iš jos kilusius Maskvos komunistus, lydimus sovietų karių, atgal į tėvynę. Jie visi puikiai suvokė, kad jų labai nedaug, ir visi viešai skelbė ketiną sudaryti koalicinę vyriausybę kartu su kitomis, ne komunistų partijomis arba prie jos prisijungti. Bolesławas Bierutas atvyko į Varšuvą 1943 m. gruodį ir iš karto buvo paskirtas naujos Nacionalinės liaudies tarybos (*Krajowa Rada Narodowa* – KRN) pirmininku. Per šį pirmąjį bandymą sukurti liaudies frontą jam pavyko pritraukti tik vis dar mažytę Władysławo Gomułkos Lenkijos darbininkų partiją ir keletą radikalių socialdemokratų, kurie neprisijungė prie vyraujančio pasipriešinimo judėjimo. Tačiau po keleto mėnesių Nacionalinė taryba sugebėjo suformuoti didesnę grupę, Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetą (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* – PKWN), kuriam toks pavadinimas, aprobuotas asmeniškai Stalino, buvo sugalvotas sąmoningai, siekiant sukelti asociacijų su de Gaulle'io Prancūzijos nacionalinio išsivadavimo komitetu[2]. Nors šis komitetas įsikūrė Liubline ir dabar į jo sudėtį įėjo keli politikai ne komunistai, didesnių abejonių dėl to, kas jį remia, niekam nekilo. Jo liepos 22-osios manifestas atrodė labai liberalus ir žadėjo, kad „visiems gyventojams, nepriklausomai nuo rasės, religijos ar tautybės, bus atkurtos visos demokratinės laisvės: laisvė burtis į laisvus po-

litinius ir profesinius susivienijimus, spaudos ir informacijos laisvė, sąžinės laisvė."[3] Bet šis dokumentas buvo išleistas ne Lenkijoje, o Maskvoje, ir iš karto paskelbtas per sovietų radiją.

Įsteigus Nacionalinio išsivadavimo komitetą, Londono vyriausybei tremtyje, kuri atstovavo Lenkijai užsienyje per karą ir vis dar palaikė glaudžius ryšius su Armija Krajova ir vyraujančiu lenkų pasipriešinimo judėjimu, iškilo sunki dilema. Nors įnirtingai kovojo siekdama likti Lenkijos atstove tarptautinėje arenoje, šį mūšį ji pralaimėjo. Ilgainiui komitetas virto Laikinąja nacionalinės vienybės vyriausybe (kurią imta vadinti „Liublino lenkais") ir galų gale visi Sąjungininkai teisėta Lenkijos vadovybe pripažino ją, o ne Londono vyriausybę tremtyje („Londono lenkus"). Laikinoji vyriausybė valdė šalį nuo 1945 m. pradžios ir turėjo organizuoti nuolatinės vyriausybės rinkimus. Norėdamas, kad ji atrodytų kuo labiau teisėta, Stalinas sutiko leisti Edwardui Osóbkai-Morawskiui, formaliai socialistų, ne komunistų partijos nariui, tapti pirmuoju pokario laikinosios vyriausybės premjeru (Bierutas oficialų postą vyriausybėje gavo tik 1947 m.). Dar svarbiau – jis leido vyriausybės tremtyje premjerui Stanisławui Mikołajczykui grįžti į šalį ir užimti laikinojoje vyriausybėje žemės ūkio ministro ir ministro pirmininko pavaduotojo postus. Trumpą laiką Mikołajczyko Lenkijos valstiečių partijai (*Polskie Stronnictwo Ludowe* – PSL) buvo leista veikti kaip tikrai antikomunistinei opozicijai. Oficialiai Lenkijoje sovietai ar Sąjungininkai teisėtos valdžios neturėjo. Praktiškai naująją vyriausybę ir naujas Lenkijos saugumo pajėgas konsultavo NKVD generolas Ivanas Serovas, vyriausiasis sovietų patarėjas. Netrukus tapo aišku, kad jis turi labai didelę įtaką[4].

Bierutui atvykus į Lenkiją, įvykiai ėmė plėtotis greitai, ir Vengrijoje taip pat buvo sukurta nauja valdžia. 1944 m. lapkričio pradžioje į išlaisvintą Segedo miestą rytinėje šalies dalyje sovietų lėktuvais buvo atskraidinti Mihály Farkas, Ernő Gerő ir Imre Nagy, trys pagrindiniai „Maskvos komunistai". Jie nedelsdami sukvietė masinį mitingą, kad iškilmingai paminėtų bolševikų revoliucijos sukaktį, ir Gerő paskelbė „Vengrijos atgimimą"[5]. Sausį, kai buvo išlaisvintas Debrecenas, į miestą, taip pat lėktuvu iš Maskvos, atvyko Mátyásas Rákosi. Jam buvo įsakyta įkurti ten Vengrijos laikinąją vyriausybę ir laukti, kol Raudonoji armija užims Budapeštą. Rákosi taip ir padarė. Jis užmezgė ryšius su kitais Vengrijos politikais, kurie dabar išėjo iš po-

grindžio arba sugrįžo iš užsienio, ir, susitaręs su jais dėl bendradarbiavimo sąlygų, įkūrė Laikinąją nacionalinę asamblėją, kuri išrinko laikinąją šalies vyriausybę. Kaip ir Lenkijoje, ji turėjo valdyti Vengriją, kol bus surengti rinkimai.

Kaip ir Lenkijoje, ši pirmoji Vengrijos laikinoji vyriausybė buvo koalicinė. Į ją įėjo keturios teisėtos politinės partijos: komunistai (*Magyar Kommunista Párt* – MKP), socialdemokratai (*Szociáldemokrata Párt* – SZDP), Valstiečių partija ir Smulkiųjų ūkininkų partija, prieš karą atstovavusi smulkiųjų verslininkų ir ūkininkų interesams. Pastaroji greitai virto antikomunistine opozicijos partija ir netrukus įgijo plačių gyventojų sluoksnių palaikymą. Vis dėlto ji nevyravo nei naujojoje Laikinojoje nacionalinėje asamblėjoje, nei naujojoje laikinojoje vyriausybėje. Nors Vengrijos komunistų partija tuo laikotarpiu turėjo tik kelis šimtus narių, komunistai gavo daugiau kaip trečdalį vietų Laikinojoje nacionalinėje asamblėjoje, jų atstovai užėmė vadovaujančius postus keliose svarbiausiose ministerijose, tarp jų ir Vidaus reikalų. Net Gerő pripažino, kad komunistai valdžios institucijose pasiglemžė neproporcingai daug vietų: „Narių komunistų proporcija buvo šiek tiek per didelė. Taip susiklostė iš dalies dėl skubėjimo, iš dalies dėl pernelyg didelio vietinių draugų uolumo.“[6] Pagal Maskvoje 1945 m. sausį pasirašytą Vengrijos paliaubų sutartį, Vengrijos vyriausybę šiuo pereinamuoju laikotarpiu taip pat turėjo prižiūrėti Sąjungininkų kontrolės taryba – į šią organizaciją formaliai įėjo ir Amerikos bei Britanijos atstovai, bet praktiškai jai vadovavo maršalas Klimentas Vorošilovas, aukšto rango Raudonosios armijos vadas, kuris visiškai nepaisė įsipareigojimo konsultuotis su kitų Sąjungininkų atstovais[7].

Galiausiai 1945 m. balandžio 27-ąją Raudonoji armija į Berlyno apylinkes, kurias buvo užėmę Pirmojo Baltarusijos fronto kariai, atskraidino „Ulbrichto grupę“ – kelias dešimtis komunistų, vadovaujamų Ulbrichto; iš čia jie turėjo įeiti į miestą. Su jais atvyko ir Wolfangas Leonhardas. Po kelių dienų atvyko „Ackermanno grupė“, dar kelios dešimtys komunistų, pasirengusių įeiti į Berlyną iš pietų kartu su Pirmojo Ukrainos fronto kariais. Skirtingai nuo Lenkijos ir Vengrijos, Rytų Vokietijoje nebuvo įkurta laikinoji ar pereinamojo laikotarpio vyriausybė. Sovietų Sąjungos okupacinę Vokietijos zoną iki Vokietijos Demokratinės Respublikos sukūrimo 1949 m. valdė jos pačios karinė administracija. Tačiau pamažu sovietų administra-

toriai sukūrė vokiečių biurokratiją, kad ši padėtų valdyti šalį pagal sovietų nurodymus[8]. 1947 m. birželį ši biurokratija, iki to laiko veikusi kaip šešėlinė vyriausybė, kontroliuojama sovietų valdžios, buvo pakrikštyta prėsku Vokietijos ekonomikos komiteto (*Deutsche Wirtschaftskommission* – DWK) vardu. Daugelis vokiečių komunistų, ypač „Maskvos komunistų", buvo nedelsiant paskirti į svarbesnius šio komiteto postus. Galiausiai 1949 m. įkūrus Vokietijos Demokratinę Respubliką Ekonomikos komitetas tapo pamatu formuojant Rytų Vokietijos vyriausybę.

Kaip ir kitose šalyse, Vokietijoje Sovietų Sąjunga taip pat prižiūrėjo savivaldybių ir vietinius rinkimus. Nors SSRS aktyviai skatino Socialdemokratų, Krikščionių demokratų ir Laisvųjų demokratų partijų atkūrimą savojoje okupacinėje Vokietijos zonoje, ji vis tiek paskyrė komunistų partijos narius į svarbiausius postus profesinėse sąjungose, kultūros asociacijose ir kitose naujose įstaigose[9]. Kur tik buvo galima, ne komunistams buvo suteikiami vieši vaidmenys, o komunistai užimdavo svarbiausias užkulisines pareigas. Kitose šalyse buvo atkurti ir kitokio pobūdžio politiniai ir pusiau politiniai susivienijimai, tarp jų sionistų ir Bundo organizacijos Lenkijoje ir Vengrijoje, ir, regis, kai kurios iš jų pradžioje veikė gana nepriklausomai.

Pačios regiono komunistų partijos turėjo savas vidaus struktūras, pagrįstas sovietų modeliu. Jos laikėsi sovietų stiliaus hierarchijos: Politbiuras viršūnėje, žemiau – didesnis Centro komitetas, o apačioje – regioninės ir vietinės organizacijos. Ši struktūra iki 1989 m. funkcionavo lygiagrečiai su vyriausybės struktūromis, bet liko atskira. Kartais Politbiuro nariai taip pat buvo vyriausybės ministrai, bet ne visada. Kartais Centro komiteto nariai užimdavo postus ir valstybiniame aparate, bet ne visada. Net žmonėms, esantiems valdžioje, ne visada būdavo aišku, ar konkrečiu klausimu lemiamą žodį turi partija, ar vyriausybė.

Visa tai atrodo sudėtinga, nes tai ir turėjo būti sudėtinga: politinis gyvenimas sovietų užimtoje Europoje kaip tik ir buvo formuojamas taip, kad būtų neskaidrus. Kai karas baigėsi, Rytų Europos komunistų partijos buvo aiškiai įtakingiausia politinė grupuotė regione, bet ne dėl savo gausumo, o dėl to, kad turėjo sovietų „patarėjų" iš NKVD ir Raudonosios armijos. Drauge komunistams buvo griežtai nurodyta slėpti ar neigti savo ryšius su sovietais, elgtis kaip normaliai demokratinei partijai, kurti koalicijas ir susirasti priimtinų partnerių tarp nekomunistinių partijų. Taigi visose ša-

lyse, – išskyrus Vokietiją, kur sovietų okupacinis režimas iš karto paėmė valdžią, – sovietų įtaka buvo rūpestingai maskuojama.

Todėl 1945–1946 m. Rytų Europos laikinosios koalicinės vyriausybės stengėsi formuoti ekonominę politiką atsižvelgdamos į kitų politikų nuomonę. Jos toleravo bažnyčias, kai kuriuos nepriklausomus laikraščius, tam tikru mastu privačias versloves ir visoms šioms institucijoms kurį laiką leido plėtotis spontaniškai ir savitai. Tačiau buvo viena ryški tolerancijos išimtis. Visur, kur įžengdavo Raudonoji armija, Sovietų Sąjunga visada kurdavo vieną naują instituciją, kurios forma ir pobūdis atitiko sovietų modelį. Kalbant tiesiai šviesiai, naujų slaptosios policijos pajėgų struktūros sovietai niekada neleisdavo lemti atsitiktinumui ar vietos politikams. Ir nors vienose šalyse slaptosios policijos pajėgos buvo kuriamos šiek tiek anksčiau, kitose šiek tiek vėliau, vienose greičiau, kitose lėčiau, visoje Rytų Europoje jos buvo kuriamos pagal nepaprastai panašų modelį. Visos Rytų Europos slaptosios policijos pajėgos – Lenkijos saugumo valdyba (*Urzad Bezpieczeństwa* – SB), Vengrijos valstybės saugumo tarnyba (*Államvédelmi Osztály* – ÁVO) ir Rytų Vokietijos valstybės saugumo ministerija (*Ministerium für Staatssicherheit*, vėliau vadinta Stasi, taip dažniausiai vadinama ir dabar) – savo organizacine struktūra, metodais ir mentalitetu buvo tikslios savo pirmtakės sovietų kopijos[10]. Toks pats buvo ir Čekoslovakijos valstybės saugumas (*Státní bezpečnost* – StB). Ši tarnyba, pasak čekų komunistų lyderio Klemento Gottwaldo, buvo organizuota taip, „kad geriausiai panaudotų Sovietų Sąjungos patirtį“. Tą patį galima buvo pasakyti ir apie visų kitų Rytų Europos šalių slaptosios policijos tarnybas[11].

Kaip ir Rytų Europos komunistų partijų istorija, Rytų Europos „mažųjų KGB istorija“ prasidėjo gerokai anksčiau, negu baigėsi karas. Lenkijos slaptoji policija pradėjo kurtis 1939 m., sovietams užėmus rytinę Lenkiją, teritorijas, kurios dabar vadinamos Vakarų Ukraina ir Vakarų Baltarusija. Sovietų pareigūnams, kuriems buvo pavesta pacifikuoti šį regioną, sunkiai pavykdavo čia rasti patikimų vietos kolaborantų. Matydama, kad jai reikia profesionalesnių ir patikimesnių partnerių, 1940 m. rudenį NKVD šalia Smolensko įkūrė specialų mokomąjį centrą. Jame mokytis buvo pakviesta apytiksliai 200 lenkų, ukrainiečių ir baltarusių iš naujai okupuotų teritorijų.

Pirmieji studentai baigė savo mokslus 1941 m. kovą, paskui kai kurie iš jų buvo pasiųsti toliau mokytis Gorkio mieste. Bent jau trys iš šių pirmųjų absolventų – Konradas Świetlikas, Józefas Czaplickis ir Mieczysławas Moczaras – šeštajame ir septintajame dešimtmetyje tapo įtakingais Lenkijos saugumo tarnybų vadovais[12].

1941 m. birželį prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui, ši mokymo programa buvo staiga nutraukta. Tačiau po kelių mėnesių, kai Sovietų Sąjunga šiek tiek atsigavo nuo nacistinės invazijos šoko, mokymas buvo atnaujintas. Po Stalingrado mūšio, kai netikėtai atsirado viltis karą laimėti, moksleivius imta verbuoti aktyviau. Kandidatai daugiausia buvo atrenkami iš lenkiškai kalbančios Raudonosios armijos „Koščiuszkos divizijos", dažniausiai iš ankstesnių rytinės Lenkijos gyventojų. Atrankos procesas jiems atrodė paslaptingas. Vieną „pašėlusiai šaltą 1944 m. sausio dieną" prie Józefo Lobatiuko priėjo jo būrio vadas ir įsakė vykti į dalinio štabą; ten jam buvo liepta užpildyti keletą formų, bet nieko nepaaiškinta. Praėjus mėnesiui, jam buvo nurodyta pasiimti „dviejų savaičių sausojo davinio normą" ir vykti į specialius mokymus į Kuibyševą, Rusijos miestą toli už fronto linijų. Ir šį kartą jis nesulaukė jokių paaiškinimų[13].

Tik atvykęs į Kuibyševą Lobatiukas suprato, kad jį nusiuntė į NKVD pareigūnų mokyklą. Jis buvo sužavėtas. Praėjus daugeliui metų, pasakodamas apie savo patirtį Lenkijos slaptosios policijos istorikams, jis prisiminė, kad su juo buvo elgiamasi „kaip su svečiu kažkieno namuose". Po fronte patirtų sunkumų mokykla atrodė prabangi. „Studentams" buvo leidžiama savaitgaliais išeiti į miestą, jie neprivalėjo eiti į budėjimus. Jie turėjo pakankamai maisto. Su jais buvo mandagiai elgiamasi. Valgykloje padavėjai patiekdavo maistą „tarytum restorane", net sriubą pilstydavo iš tikrų sriubinių[14].

Tikrosios pamokos prasidėjo ne iš karto. Iš pradžių naujokus keletą dienų kvotė NKVD pareigūnų komisija. Ji klausinėjo kandidatus apie jų biografiją, šeimų kilmę ir politines pažiūras, liepdavo pakartoti savo gyvenimo istorijas po kelis kartus. Kai kurie iš jų neišlaikė testo ir buvo nusiųsti atgal į savo dalinius, nors jie taip niekada ir nesužinojo kodėl. Galiausiai liko apie 200 vyrų. Jie buvo *Kujbyszewiacy* – Kuibyševo būrys, kaip juos galiausiai imta vadinti – pirmoji sovietų parengtų Lenkijos slaptosios policijos pareigūnų laida. Jie iš karto ėmė ruoštis „operatyviniam darbui" tiesiogiai globojami NKVD.

Šiuo karo laikotarpiu – 1944 m. pavasarį – dar nebuvo jokios kitos Lenkijos vyriausybės, išskyrus vyriausybę tremtyje Londone ir su ja susijusią pogrindžio „valstybę“; Lenkija vis dar buvo okupuota nacistų ir patys lenkai negalėjo atvirai tvarkyti savo šalies reikalų. Nebuvo pasiekta ir jokių tarptautinių susitarimų, kokia turi būti pokario Lenkija: Teherano konferencijoje nebuvo prieita prie jokių galutinių išvadų dėl Lenkijos sienų, o iki Jaltos konferencijos, per kurią Rooseveltas ir Churchillis *de facto* atidavė Lenkiją valdyti sovietams, dar buvo likę nemažai laiko. Tačiau NKVD Kuibyševe jau mokė lenkų karininkus mąstyti sovietų kategorijomis, kad laikui atėjus jie galėtų vykdyti sovietų nurodymus.

Šie pirmieji NKVD auklėtiniai buvo mokomi labai kruopščiai. Dalis disciplinų buvo teorinės – marksizmas-leninizmas, bolševikų partijos istorija, Lenkijos „darbininkų judėjimo istorija“. Kitos buvo praktinės: žvalgybos ir kontržvalgybos, sekimo, tardymo metodai. Esant geram orui, jie važiuodavo į tirą prie Volgos. Viskas buvo dėstoma tik rusų kalba – tik vienas dėstytojas mokėjo lenkiškai, – ir tai labai apsunkino mokymąsi, juolab kad daugelis studentų turėjo tik pradinį išsimokslinimą. Vadovėlių nebuvo, todėl studentai po paskaitų dažnai susitikdavo palyginti užrašų. Kai tik galėdavo, rusiškai kalbantys studentai versdavo mokymo medžiagą tiems, kurie rusų kalbos nesuprato. Paskaitos ir seminarai trukdavo dešimt valandų per dieną, šeštadieniais – šešias valandas.

Jie neturėjo daug laiko apmąstyti naujai įgytų žinių. 1944 m. liepą, kai Raudonoji armija perėjo Bugo upę, naują Lenkijos rytinę sieną, mokslus teko staigiai nutraukti. Naujai iškepti saugumo pareigūnai buvo nedelsiant nusiųsti imtis darbo. Dauguma iš tų dviejų šimtų vyrų iš pradžių buvo nusiųsti į Liubliną, kur ką tik buvo įkurtas Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetas ir rengiamasi formuoti laikinąją vyriausybę. Gyvenimo sąlygos buvo sunkios – vyrams teko miegoti ant grindų, vietoj pagalvių pasidėjus po galva savo kuprines, – bet jie buvo šiltai sutikti. Stanisławas Radkiewiczius, pirmasis Lenkijos saugumo ministras, kartu su sovietų patarėju surengė jų garbei pietus. Šie du žmonės išdalijo naujiems pareigūnams žvaigždes ir liepė prisisiūti ant savo uniformų.

Kai Raudonoji armija, tęsdama puolimą, žengdavo užimti kitų miestų – iš pradžių Žešuvo ir Balstogės, vėliau – Krokuvos ir Varšuvos, – įkandin jos sekdavo Kuibyševo būrys, visada lydimas sovietų patarėjų. Kai kurio-

se vietovėse jie iš pradžių kovojo kaip partizanai greta Raudonosios armijos karių. Šiame karo etape Rytų Lenkijoje ir Vakarų SSRS buvo daugybė skirtingų partizanų grupių; kai kurios buvo susijusios su Armija Krajova, kitos – su ukrainiečių nepriklausomybės judėjimu, kai kurios susidėjo iš žydų, kurie išvengė Holokausto, kai kuriose buvo kriminalinių elementų[15]. Tačiau Kuibyševo gaujos nariai, nežiūrint tautybės, kovojo už Sovietų Sąjungą. Ir atvykę į naujai išlaisvintą regioną jie visada veikdavo pagal iš anksto parengtą planą. Jie steigdavo regionines ir vietos policijos įstaigas, išsiaiškindavo, kurie gyventojai priešiški sovietams, perduodavo informaciją NKVD ir verbuodavo kolaborantus: „Mes, Kuibyševo būrys, turėjome tapti naujųjų pajėgų pagrindu ir būsimų kadrinių darbuotojų mokytojais", – išdidžiai atsiminė vienas iš jų[16].

Ilgainiui kai kuriuos iš jų ištiko nesėkmė. Kai kurie buvo išvaryti iš tarnybos už vagystes ir nekompetentingumą. Kai kurie buvo grąžinti į Sovietų Sąjungą, tikriausiai panašiam darbui Baltarusijos ar Ukrainos respublikose, iš kur daugelis jų buvo kilę. Bent jau vienas tapo maištininku ir prisijungė prie antikomunistinės opozicijos. Tačiau dauguma jų tapo aukštais saugumo tarnybų pareigūnais, o kiti ėmė rengti naujus kadrinius darbuotojus.

Lobatiukas kurį laiką dalyvavo pokario „kovoje su banditizmu" – taip eufemiškai buvo vadinami organizuoti karo veiksmai prieš Lenkijos Armiją Krajovą, kurios karių vis dar buvo likę miškuose aplink Liubliną, taip pat prieš ukrainiečių partizanus. 1945 m. balandį jis buvo nusiųstas į Lodzės miestą, kur sužinojo, vėl savo nuostabai, kad jis paskirtas dėstytoju naujoje Lenkijos saugumo policijos pareigūnų mokykloje. Kartu su kitais šiai užduočiai pasirinktais Kuibyševo veteranais jie pasidalijo tarpusavy įvairius mokymo dalykus, priklausomai nuo to, kuris kokią temą atsiminė geriausiai. Nors išvykdami iš SSRS *Kujbyszewiacy* privalėjo atiduoti savo kursų Kuibyševe užrašus, jie atgaivino juos iš atminties. Galiausiai, pasikliaudami savo atmintimi, jie sudarė vadovėlį, kuriame pateikė žinias, įgytas NKVD mokykloje. Šis vadovėlis buvo naudojamas keletą metų, taigi ištisa Lenkijos slaptosios policijos pareigūnų karta buvo mokoma sovietų metodais[17].

Keletą mėnesių ir metų saugumo tarnyba augo kaip ant mielių. 1944 m. gruodį joje buvo apytiksliai 2500 saugumo darbuotojų. 1945 m. lapkritį jų buvo jau 23 700, o 1953 m. – 33 200[18]. Vargu ar kuris iš šitų naujokų atitiko vėliau komunistinėje Lenkijoje paplitusį tipiško SB funkcionieriaus stereo-

tipą: velnioniškai gerai parengtas fanatikas, puikiai išsimokslinęs, tikriausiai žydas. Iš tikrųjų pirmaisiais pokario metais dauguma SB darbuotojų buvo lenkai ir beveik visi katalikai. 1947 m. 99,5 procento SB darbuotojų sudarė lenkai katalikai. Žydų tarp jų buvo mažiau negu vienas procentas, ir skaičiumi juos viršijo net etniniai baltarusiai[19]. Tarp aštuoniolikos pirmųjų Liublino regiono slaptosios policijos pajėgų narių steigėjų tik vienas buvo žydas. Kiti buvo lenkai, ukrainiečiai ir baltarusiai[20].

Šie naujokai ne tik nebuvo puikiai parengti, bet ir dažniausiai neturėjo beveik jokio išsilavinimo. 1945 m. aukštesnį negu pradinės mokyklos išsimokslinimą turėjo mažiau kaip 20 procentų. Net 1953 m. tik pusė jų baigę daugiau kaip šešias klases. Per visą šį laikotarpį dauguma naujokų buvo lenkų darbininkų ir valstiečių vaikai. Tik menkutė jų dalis buvo kilę iš šeimų, priskiriamų „buržuazinėms", ir vargu ar bent vieno šeimą buvo galima laikyti inteligentiška[21]. Nors iki 1947 m. dauguma jų įstojo į komunistų partiją, didžioji dalis anksčiau nebuvo dalyvavę jokioje politinėje veikloje.

Stoti į tarnybą juos paskatino veikiausiai ne ideologinės priežastys, o galimybė greitai pakilti socialinės pažangos laiptais, kaip puikiai parodo Czesławo Kiszczako, vieno iš žinomiausių Lenkijos slaptosios policijos pareigūnų, istorija. Daug vėliau Kiszczakas tapo Lenkijos vidaus reikalų ministru – tai jis organizavo karo padėties įvedimą 1981 m., – tačiau jis gimė (1925 m.) vargingoje gamyklos darbininko, kuris ketvirtajame dešimtmetyje buvo bedarbis, šeimoje, vienoje skurdžioje Pietų Lenkijos vietovėje. Paauglystėje, nacistų okupacijos laikais, jis buvo išvežtas iš Lenkijos priverstiniams darbams – iš pradžių į priverčiamojo darbo stovyklą, o paskui, po ilgų peripetijų, nusiųstas į Austriją ir paverstas vergu darbininku. 1943–1945 m., jo paties pasakojimu, gyveno darbininkų barakuose Vienoje – vienintelis lenkas tarp kroatų, serbų ir kitų tautybių atstovų, iš kurių daugelis buvo komunistai. Jis dirbo Austrijos geležinkelių sistemoje iki 1945 m. balandžio 7-osios, kai rusai išlaisvino rytinius Vienos rajonus. „Raudonosios armijos kariai pasikvietė mane, pasisodino ant tanko, ir aš rodžiau jiems kelią, nes pažinojau Vienos gatves", – taip pasakojo jis apie tai, kas jam nutiko netrukus. Jis gana gerai mokėjo rusų ir vokiečių kalbas, todėl dirbo vertėju. Taigi dvidešimties metų amžiaus, baigęs tik pradinę mokyklą, jis tapo savotišku Raudonosios armijos talismanu ir keliavo po nugalėtą Vieną sėdėdamas ant sovietų tanko[22].

Galų gale Kiszczakas sugrįžo į Lenkiją, spausdamas rankoje dokumentą, liudijantį, kad jis buvo Austrijos komunistų partijos narys. Jis nedelsdamas įstojo į Lenkijos komunistų partiją, kuri savo ruožtu nusiuntė jį į slaptosios policijos mokyklą Lodzėje. Baigęs šią mokyklą jis buvo nusiųstas mokytis toliau į Varšuvą, ten stojo tarnauti į naująją Lenkijos kariuomenę, o paskui į Lenkijos karinę žvalgybą, kuriai iš pradžių vadovavo vieni rusai, nors vėliau atsirado ir keletas lenkų. Nors jis pats to nemini, daugelis istorikų mano, kad jis taip pat užmezgė vienokius ar kitokius ryšius su sovietų karine žvalgyba.

Netrukus, 1946-aisiais, Kiszczakas buvo nusiųstas į Londoną. Tai vėlgi buvo nepaprasta galimybė jaunuoliui, kuriam tuomet buvo dar tik dvidešimt vieni. Jis pats šį epizodą vaizduoja pastelinėmis spalvomis. „Mes norėjome, kad likusi Lenkijos kariuomenės dalis, tada buvusi tremtyje, sugrįžtų į Lenkiją, su ginklais ir kareiviais. Tai būtų buvęs geros valios ženklas komunistinei Lenkijai... Iš pradžių šalyje vyravo bendrumo dvasia, vyriausybė rėmė dvasininkiją, dvasininkija palaikė vyriausybę... Lenkija visiems buvo draugiška, ji davė valstiečiams žemės, pažadėjo suteikti aukštąjį išsilavinimą, statyti naujas mokyklas.“ Be to, jis teigia Londone atlikęs „normalų žvalgo darbą“ – rinkęs informaciją apie Britanijos kariuomenę, apie lenkus Londone ir ypač apie tūkstančius Lenkijos kareivių, kurie per karą kovojo Karališkojo oro laivyno ar kitų Britanijos ginkluotųjų pajėgų gretose.

Didžiosios dalies šios biografinės informacijos neįmanoma patvirtinti, nes Kiszczakas, būdamas vidaus reikalų ministras, matyt, iššniukštinėjo archyvuose, ar yra kokių nors su juo susijusių dokumentų, ir juos pasiėmė arba sunaikino. Tačiau vieną ar du tokius dokumentus pavyko rasti, tarp jų pranešimo, kurį jis 1947 m. liepą iš Londono siuntė į Lenkiją, santrauką – per klaidą ji buvo įsegta į kažkokio kito asmens bylą. Joje su daugybe gramatinių klaidų aprašyta, kaip ambasada registravo ir stebėjo britų ginkluotųjų pajėgų karius lenkus, išreiškusius norą grįžti namo. Dokumentas trykšte trykšta panieka, kurią Kiszczakas aiškiai buvo išmokytas jausti tiems žmonėms, iš kurių daugelis kovojo nuo 1939 m.

> Registracija vyksta mažoje, maždaug 4 metrų ilgio ir 3 metrų pločio patalpoje, kurioje stovi penki stalai, penkios kėdės ir dvi spintelės su konsulato knygomis. Registracija prasideda 10 arba 11 val., o kartais tik 2.30 val., nes

> britai labai stengiasi sukelti mums sunkumų ir dėl to sąmoningai siunčia kareivius registruotis vėlai... Dauguma šių žmonių padarytų viską, kas tik jiems pasakyta, sutiktų su viskuo, jeigu tik kas nors garantuotų jiems gerą gyvenimą Lenkijoje. Tie, kurie negrįžta ir lieka Anglijoje dėl materialių priežasčių, turbūt sutiktų teikti tam tikras paslaugas už pinigus, nes jie tipiški [prieškario] Lenkijos produktai, žmonės be gilesnių jausmų, be ambicijos ir garbės...[23]

Toliau šiame pranešime Kiszczakas, dabar dvidešimt dvejų metų, peikė vyresnius ambasados diplomatus, karo atašė, kuris jam atrodė esąs ne visai suinteresuotas rinkti duomenis kontržvalgybai, pulkininką, kuris bandęs demoralizuoti jį ir kitus darbuotojus. Kitame išlikusiame pranešime jis tiesiog be didesnių užuolankų skundė savo kolegas. Girdi, vienas konsulato tarnautojas nuolatos skleidžia informaciją apie politinę prievartą Lenkijoje, kurią gauna „iš nežinomų šaltinių", o kiti įnirtingai ginčijasi politiniais klausimais ir grasina vienas kitam.

Tai buvo svaiginantis darbas jaunuoliui, bet netrukus jis išvyko iš Anglijos. Viename interviu jis tvirtino išvykęs todėl, kad jautėsi vienišas ir pasiilgo namų: „Nebegalėjau valgyti angliškų dešrelių." Tačiau tikriausiai Kiszczakas gavo patikinimą, kad Lenkijoje jam tikrai atsivertų kur kas platesnės galimybės, ir jis nusprendė jomis pasinaudoti. Pokario Lenkijos chaose ir skurde slaptosios policijos pareigūnai, nors ir labai kuklios kilmės, gyveno palyginti pasiturimai ir buvo gana įtakingi. Ir jokios kitos valstybės institucijos negalėjo jų suimti, jeigu jie savo įtaka piktnaudžiavo.

Kiekvienas Rytų Europos gyventojas, siekęs gauti darbą slaptojoje policijoje, iš pat pradžių žinojo, kad kelią į galią nutiesia ryšiai su sovietų atstovais. Tačiau kartais buvo sunku suprasti, su kuriais sovietų atstovais naudingiausia palaikyti ryšius. Vengrijoje organizacija, kuri ilgainiui tapo Valstybės saugumo departamentu, turėjo ne vieną pirmtakę, o dvi, ir abiem joms vadovavo vengrai su sava draugų ir patarėjų iš Sovietų Sąjungos kompanija.

Viena šaka 1944 m. gruodį buvo sukurta nurodymu „iš viršaus" Debrecene, kartu su laikinąja šalies vyriausybe. Teoriškai laikinoji vyriausybė buvo skirtingų partijų koalicija. Nors naujai paskirtas vidaus reikalų minis-

tras Ferencas Erdei formaliai nebuvo komunistas, šis politikas slapta tarnavo partijai, ir jo pirmieji dokumentuoti komentarai apie naująsias saugumo tarnybas rodo, kad jis žinojo, kur link pučia vėjas. Pranešime kolegoms apie savo „produktyvų" susitikimą su generolu F. I. Kuznecovu, sovietų karinės žvalgybos Vengrijoje vadovu, Erdei gruodžio 28-ąją paskelbė, kad jaudintis dėl saugumo jiems nėra reikalo: „Rusų sargybiniai padės mums, kol rasime pakankamai vertų pasitikėjimo policininkų su tinkamomis uniformomis."[24] Tačiau jam kėlė susirūpinimą, kad generolui Kuznecovui nelabai rūpi, kaip pažaboti nusikalstamumo ir vandalizmo bangą, užplūdusią išlaisvintą šalies dalį: „Mes kur kas daugiau kalbėjomės apie politinę policiją, ir jis pateikė daug bendro pobūdžio patarimų bei pasiūlymų, kaip ją kurti."[25]

Vienu iš jo siūlymų vadovauti naujajai tarnybai buvo paskirtas Andrásas Tömpe. Tömpe buvo Ispanijos pilietinio karo veteranas, turintis senų ryšių su tarptautiniu komunistiniu judėjimu ir giliai įsitikinęs, kad tik jis turi teisę tapti naujuoju Vengrijos slaptosios policijos vadovu. Jis nedelsdamas pradėjo organizuoti savo naująsias pajėgas, kurioms ginklų paprašė ir jų gavo tiesiogiai iš Raudonosios armijos. Taip pasiruošęs, jis paliko Debreceną, patraukė į Budapeštą, ir sausio 28-ąją, kai vakarų priemiesčiuose dar tęsėsi mūšiai, atvyko į rytinę miesto dalį.

Tömpe nelaimei, jis jau turėjo konkurentą. Vos prieš keletą dienų Vengrijos komunistų partijos Budapešto skyrius taip pat įkūrė politinės policijos departamentą. Jam vadovavo Gáboras Péteris, 1931 m. įstojęs į neteisėtą Vengrijos komunistų partiją ir nuo to laiko dažnai lankydavęsis Maskvoje. Ketvirtajame dešimtmetyje Péteris Maskvoje palaikė glaudžius ryšius su Béla Kunu ir kitais 1919 m. revoliucijos veteranais, taip pat ir su Rákosi. Jo žmona Jolán Simon vėliau tapo asmenine Rákosi sekretore.

Péteris taip pat nuo seno turėjo ryšių su NKVD. Prieš karą jis daugiausia sprendė pogrindžio logistikos klausimus: rūpindavosi, kad pogrindininkai galėtų palaikyti ryšį vieni su kitais, taip pat padėdavo įkalintiems komunistams susisiekti su savo šeimomis Vienoje ir Budapešte. Kaip matyti iš paties Péterio pasakojimo, kuriame jis šiek tiek išpūtė savo vaidmenį, jis jau seniai puoselėjo planus po karo vadovauti politinei policijai ir manė, kad šis darbas pažadėtas jam. Tikriausiai jis turėjo kokį nors pagrindą taip manyti. Nors Tömpe rėmė Debrecene įsikūrę sovietų karinės žvalgybos pareigūnai, Péterį, regis, palaikė jų politiniai viršininkai. Šiaip ar taip, sausio

viduryje – kai Tömpe dar neatvykus į Debreceną ir dar nesibaigus Budapešto apsiausčiai – Péteris nuvyko į sovietų kariuomenės štabą rytiniuose Budapešto priemiesčiuose atnaujinti savo pažinčių[26]. Vasarį, per pristatymą, kurį parengė aukštiems Vengrijos komunistų partijos nariams, jis siekė sudaryti įspūdį, kad jau tvirtai valdo padėtį. Jis minėjo turįs devyniasdešimt aštuonis darbuotojus („87 darbininkus ir 11 inteligentų") ir tvirtino jau suėmęs daug „fašistų". Vengrijos komunistų partijos archyvuose prie pranešimo originalo yra pridėtas vertimas į rusų kalbą, tai tikriausiai rodo jį manius, kad jo pranešimas turės rusakalbių skaitytojų[27].

Praėjus keletui savaičių po karo, tarp Tömpe ir Péterio kilo konfliktas. Tömpe įtarė, kad Péteris nepakankamai ideologiškai išprusęs. Péteris kaltino Tömpe, kad šis parūpino jam netinkamą biuro įrangą. Tömpe pyko, kad jo nepakvietė į vieną renginį, kuriame turėjo dalyvauti spaudos atstovai[28]. Kiekvienas vėliau tvirtino, kad tai jis pirmas įkūręs štabą tamsiame, šešiasdešimtuoju numeriu pažymėtame pastate Gyulos Andrássy gatvėje, kur karui baigiantis buvo Vengrijos fašistinės policijos štabas, nors vėliau toks pasirinkimas dažnai kėlė problemų Vengrijos komunistų partijai. (Faktas, kad ir fašistinė, ir komunistinė policija naudojo to pastato rūsius kaip kalėjimą, sukūrė nepageidautiną tęstinumo tarp nacistinio ir sovietų režimo įspūdį.)[29] Po dvejų metų šis komiškas operetinis ginčas išsisprendė Péterio naudai. Po 1945 m. lapkričio rinkimų Vidaus reikalų ministerija oficialiai tapo pavaldi komunistų partijai ir buvo atsisakyta net apgaulingos slaptosios policijos pajėgų neutralumo regimybės. 1946 m. Tömpe „atsistatydino", perėjo į diplomatinę tarnybą ir vėliau daugiausia dirbo Lotynų Amerikoje[30].

Nors ir kokia nereikšminga ši kova atrodo žvelgiant retrospektyviai, Péterio pergalė kovoje dėl valdžios anksti sudavė stiprų smūgį Vengrijos politiniam pliuralizmui. Viena vertus, šis svarbus ginčas dėl naujų policijos pajėgų prigimties vyko išimtinai komunistų partijos viduje, o jo baigtį lėmė sovietų pareigūnai Budapešte. Nei tada, nei vėliau politikai ne komunistai, net tie, kurie politikoje dalyvavo teisėtai, niekaip negalėjo paveikti slaptosios policijos vidaus reikalų. Nugalėtojų grupės – Péterio ir jo „Budapešto policijos" – prigimtis taip pat buvo reikšminga, nes Budapešto policija iš esmės buvo papildoma teisėsaugos struktūra, pavaldi ne Vidaus reikalų ministerijai ar vyriausybei, o vien tik komunistų partijai. Kitaip tariant,

nuo 1945 m. politinė policija atsiskaitė tiesiogiai partinei vadovybei, įžūliai apeidama laikinąją koalicinę vyriausybę.

Slaptosios policijos darbuotojams nekildavo jokių abejonių, kad jų institucijos statusas ypatingas. Nors Péteris turėjo pavaduotojų iš Socialdemokratų ir Smulkiųjų ūkininkų partijos, jis net neapsimesdavo klausąs jų patarimų, ir kiekvienas departamento tarnautojas puikiai suprato, kad jų viršininko pavaduotojai neturi jokios įtakos. Vienas žemesnio rango pareigūnas vėliau atsiminė, kad ne komunistai pavaduotojai buvo „visiškai izoliuoti": „Visi žinojo, kad jų pokalbių telefonu klausomasi, todėl kalbėdamas su jais turėjau būti labai atsargus."[31] Kai Vladimiras Farkas, Mihály sūnus, 1946 m. atėjo dirbti į ÁVO, jam buvo aiškiai nurodyta nesikalbėti su dviem Péterio pavaduotojais ne komunistais: „Man buvo uždrausta teikti jiems kokią nors informaciją apie savo darbą, net jeigu kuris nors iš jų tiesiogiai įsakytų."[32]

Policijos pajėgos nepaisė ir politikų ne komunistų skundų dėl policijos elgesio. 1945 m. rugpjūtį teisingumo ministro pavaduotojas parašė laišką Vidaus reikalų ministerijai, skųsdamasis, kad politinė policija be jo „išankstinio pritarimo suima prokurorus, teisėjus… Minėta praktika smarkiai pakerta teisingumo sistemos valdžią." ÁVO nereagavo. Po metų panašų skundą pateikė vienas parlamento narys, bet kai jo laišką ėmė nagrinėti parlamentas, jis jau buvo pabėgęs iš šalies. 1946 m. visi suprato, kad išsakyti tokią kritiką apskritai pavojinga[33]. Kaip ir Lenkijoje, Vengrijos politinė policija nebuvo atskaitinga niekam, išskyrus pačią save. Kaip ir Lenkijoje, ji sparčiai plėtojosi. 1946 m. vasarį Péterio organizacijoje Budapešte dirbo 848 žmonės. 1953 m., kai ji buvo pervadinta Valstybės saugumo valdyba (*Államvédelmi Hatóság* – ÁVH), jos būstinėje dirbo 5751 tarnautojas ir dar daugiau informatorių[34].

Nuo pat pradžių organizacijoje knibždėte knibždėjo sovietų patarėjų. „Patarėjas Orlovas, kurį vienas Vengrijos vidaus reikalų ministerijos pareigūnas apibūdino kaip NKVD karininką, „apsirengusį civiliniais drabužiais", įsikūrė šešiasdešimtuoju numeriu pažymėtame name Gyulos Andrássy gatvėje 1945 m. vasarį. Greta jo buvo trys kiti ginkluoti policininkai, vilkintys NKVD uniforma, – jo pagalbininkai[35]. Kovo mėnesį susiformavo ištisa sovietų patarėjų ir jų pagalbininkų komanda su sava pavaldumo struktūra. Aukščiausias tarp jų buvo generolas Fiodoras Bielkinas, oficialiai Sąjunginin-

kų kontrolės tarybos narys, bet praktiškai NKVD žvalgybininkų komandos Rytų Europoje, įsikūrusios Badene, netoli Vienos, vadovas. Nuo 1947 m. NKVD dar paskyrė nuolatinį savo atstovą Budapešte, kartais vadintą leitenantu Kremnovu, kartais – Kamenovicu, jo broliška pagalba vėliau labai padėjo organizuoti Vengrijoje parodomuosius politinius teismus. Jiems buvo pavaldus visas tuntas pusiau nuolatinių patarėjų. Net 1952 m. lapkritį oficialiame Vengrijos ÁVH algalapyje vis dar buvo įrašyti trisdešimt trys sovietų slaptosios policijos pareigūnai ir trylika jų šeimos narių. Jiems buvo mokami palyginti dideli atlyginimai, be to, suteikiami butai su baldais, nemokamai parūpinami sporto įrenginiai, įskaitant plaukimo baseiną, šachmatus, domino ir stalo teniso stalą; buvo apmokamos jų kelionių išlaidos ir namų darbininkų paslaugos. Savaitgaliais jie vykdavo medžioti. Pasak vieno buvusio vidaus reikalų ministro, šie sovietų „patarėjai" kasdien gaudavo žvalgybos pranešimus ir dažnai susitikdavo su savo kolegomis vengrais. (Jų patarimų buvo klausoma, bet jie, regis, niekada netikėjo ištikimybe šalies, kuriai nutarė tarnauti. 1956 m. spalio 29-osios naktį – kai ėmė atrodyti, kad Vengrijos revoliucija gali baigtis sovietų pasitraukimu iš šalies – jie visi, bijodami minios keršto, sėdo į lėktuvą ir išskrido atgal į Maskvą.)[36]

Vengrijos slaptosios policijos viršininkai palaikė glaudžius ryšius su savo sovietų patarėjais. Pasak Farko, Péteris su Orlovu susitikdavo kasdien[37]. Tačiau rusai Budapešte turėjo ir kitokių galimybių daryti įtaką – per mažą, beveik nematomą, bet galingą Sovietų Sąjungos piliečių arba sovietizuotų vengrų, kurie gimė ar didžiąją savo gyvenimo dalį gyveno SSRS, bendruomenę. Vienas iš jų, Jánosas Kovácsas, vengrų kilmės NVKD pulkininkas, ėjo Péterio pavaduotojo pareigas nuo 1945 m. sausio iki jo mirties 1948 m. Dar reikšmingesnį vaidmenį ilgainiui atliko Rudolfas Garasinas, žmogus, kurio oficiali biografija anaiptol neatskleidžia, kokią didelę galią jis vėliau įgijo Vengrijoje, ir kurio gyvenimo istorija parodo, kad vengrai galėjo tapti įtakingais asmenimis slaptojoje policijoje ir neužimdami joje oficialių pareigų.

Garasinas gimė Vengrijoje, bet paauglystėje, po Pirmojo pasaulinio karo, likimas jį nubloškė į Rusiją, kur jam teko paragauti politinio kalinio duonos. Kalėjime jo pažiūros tapo dar radikalesnės; jis prisijungė prie bolševikų, stojo tarnauti į Raudonąją armiją ir aktyviai dalyvavo Rusijos revoliucijoje, o paskui Rusijos pilietiniame kare. Pasibaigus pilietiniam karui į

Vengriją jis nebegrįžo – Bélos Kuno trumpalaikė revoliucija jau buvo praūžusi – ir apsigyveno Sovietų Sąjungoje[38]. Paties Garasino pasakojimu, jo gyvenimas SSRS nebuvo ypatingas. Jeigu tikėsime memorandumu, kurį jis parašė Vengrijos komunistų partijos istorikams, Garasinas aktyviai dalyvavo vengrų išeivių bendruomenės SSRS veikloje, studijavo inžineriją, o paskui dirbo Sovietų Sąjungos lengvosios pramonės ministerijoje. Per karą jis vėl stojo tarnauti į Raudonąją armiją karininku, bet buvo sužeistas ir ėmė dirbti fronto užnugaryje. Jo pasakojimu, 1944 m. pavasarį jis staiga buvo iškviestas į Maskvą ir nuvestas į susitikimą su vienu politiniu Raudonosios armijos karininku: „Kol gėriau arbatą, pasirodė Vidaus reikalų ministerijos leitenantas su mėlyna kepure ir netardamas nė žodžio palydėjo mane iki automobilio, kuriuo aš buvau nuvežtas į Marxo ir Engelso aikštę. Ten manęs laukė kitas leitenantas, jis atvedė mane prie kažkokio namo durų ir pasišalino. Įėjau pro tas duris, bet vestibiulyje nieko nebuvo.“ Galiausiai iš tamsos išniro dvi figūros ir paslaptis atsiskleidė: Rákosi ir Mihály Farkas sveikindamiesi puolė jį glėbesčiuoti.

Paskui, kaip smulkiai nupasakojo šią sceną Garasinas, draugas Rákosi linksmai išbarė draugą Garasiną už tai, kad jis taip ilgai praslysdavo jiems pro akis („jiems prireikė pusės metų, kad surastų mane“), o tada paprašė pagalbos: jis norėjo, kad Garasinas vienoje iš „antifašistinių mokyklų“ SSRS atrinktų savanorius stoti į partizanų būrį, kuris turės įžengti į Vengriją kartu su Raudonąja armija – kaip Kuibyševo būrys įžengė į Lenkiją. Pavadinimas „antifašistinės mokyklos“ buvo eufemiškas: jos buvo karo belaisvių perauklėjimo stovyklos, kuriose paimti į nelaisvę vengrų karininkai ir kareiviai mokėsi tapti komunistais. Garasinas sutiko. Jis buvo supažindintas su šiais vengrais buvusio Kominterno štabe, pavadintame Institutu Nr. 101. Po kurio laiko jis apsilankė „antifašistinėje mokykloje“ Krasnogorske ir buvo sužavėtas kandidatų entuziazmo. Dauguma jų taip troško grįžti į Vengriją ir kovoti su savo buvusiais sąjungininkais vokiečiais, rašė jis, kad nedelsdami užsirašė savanoriais. Garasinas taip pat susitiko su tos mokyklos „mokytojais“, iš kurių daugelis vėliau tapo komunistinės Vengrijos vyriausybės vadovais.

Kad ir kaip Garasinas stengėsi, partizanų būrio formavimas vyko gana lėtai, nes 1944 m. vasarą Raudonajai armijai Vengrija ir vengrų partizanai nelabai rūpėjo. Savanoriams buvo sunku nusigauti į Ukrainą, prie pat

fronto linijos užnugaryje, kur buvo numatyta juos mokyti. Būrio traukinys vėlavo išvykti, buvo išduota ne ta apranga ir įranga, kurios jiems reikėjo, o vietiniai karo vadai Ukrainoje buvo nepasirengę jų atvykimui. Tačiau galų gale mokymai prasidėjo. Jie mokėsi naudoti sprogstamąsias medžiagas ir kovėsi vieni su kitais inscenizuotuose mūšiuose.

Kartą Garasino komanda atsitiktinai sužinojo, kad jų pasiekimais domisi kažkas iš aukštesnės vadovybės. Vieną dieną jie pamatė virš stovyklos ratais besisukantį sovietų lėktuvą ir nuvijo šalin karves, kad jis turėtų vietos nusileisti. Gaudžiant lėktuvo varikliui, iš kabinos išlipo Zoltánas Vasas, vienas iš žymesnių Vengrijos komunistinių ideologų, ir, aplinkui jį kilus spūsčiai, iš karto pametė savo akinius. Nepaisydamas to, Vasas išdrožė labai išsamią ir ilgoką paskaitą, kurioje apibūdino daug žadančią padėtį fronte ir ragino Garasino vyrus atkakliai kovoti. Kai jis susiruošė skristi atgal į Maskvą, Garasinas pajuokavo, kad ateityje Vasas turėtų pranešti grupei iš anksto, kada planuoja atvykti: „Kad mes galėtume pasitreniruoti šaudyti į lėktuvą!“ Ukrainos fronto paribyje tai, matyt, skambėjo kaip pokštas.

Frontui judant, partizanai kelis kartus keitė stovyklą ir dėl to patirdavo įvairių nuotykių. Savo neskelbtuose atsiminimuose Garasinas prisipažino turėjęs romaną su moterimi, vardu Anna. Jis atsiminė nuolatinius maisto tiekimo sunkumus, kurie išsisprendė, kai būrys tiesiog užėmė vietos malūną ir konfiskavo jo miltus, sukeldamas didžiulį vietos valstiečių nepasitenkinimą. Kitas nemalonus incidentas įvyko per susitikimą su Rákosi – jis užsipuolė Garasiną, kad šis subūręs „grynai žydišką kompaniją“. „Buvau taip sukrėstas, kad stovėjau lyg suakmenėjęs, negalėdamas patikėti savo ausimis“, – prisiminė Garasinas. Jis apmąstė šį keistą priekaištą ir vėliau pranešė Rákosi – kaip minėta, jis taip pat buvo žydas – kad jam buvusi pateikta visiškai neteisinga informacija. Jis suskaičiavęs savo būrio žydus, ir jų esą tik šeši.

Pagaliau prasidėjo Vengrijos išlaisvinimas. 1945 m. vasario pradžioje Garasinas su savo kariais perėjo Karpatus ir pirmą kartą po trisdešimties metų įžengė į Vengriją. Vasario 12-ąją jie pasiekė Debreceną, miestą Vengrijos rytuose, tapusį laikinąja sostine. Ir tuo jo nuotykiai baigėsi. Garasinui, Sovietų Sąjungos piliečiui, nedelsiant buvo pavesta dirbti su Sąjungininkų kontrolės taryba. Jis prarado ryšį su savo partizanais, ėmė dirbti propagandos ir spaudos srityje ir, pagal oficialią įvykių versiją, grįžo į Sovietų Sąjungą[39].

Pasakodamas apie savo gyvenimą Garasinas, nors to ir nesiekė, šmaikščiai ir tikroviškai pavaizdavo vengrų komunistų partizanus. Vėliau būsimieji komunistų vadovai ėmė garbinti juos kaip karo didvyrius, bet tuo metu Raudonoji armija akivaizdžiai elgėsi su jais kaip su neplanuotu priedėliu. Garasino istorija daug bylojanti ir tuo, kad joje nutylima apie tam tikrus jo gyvenimo epizodus. Iš jos nesužinome nieko tikra, ką jis veikė trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje ar kur buvo pirmaisiais pokario metais, ir daug kam nuo seno kildavo įtarimų, kad jis dirbo sovietų NKVD ir užėmė aukštas pareigas[40]. Vėliau Garasinas pagarsėjo kaip žmogus, kuris „importavo" į Vengriją sovietų gulago metodus.

Garasino gyvenimo istorija taip pat parodo, kokį svarbų vaidmenį Rytų Europoje apskritai, o Vengrijoje ypač, nuo pat pradžių atliko slaptosios policijos pareigūnai, kurie buvo ne šiaip vietos kolaborantai ar užverbuoti kariai, kaip dauguma Kuibyševo būrio narių, o Sovietų Sąjungos piliečiai ir veikiausiai sovietų slaptosios policijos darbuotojai. Garasinas pagal kilmę buvo vengras, bet, kaip pats pasakojo, visiškai įsiliejęs į Sovietų Sąjungos gyvenimą. Jo žmona buvo rusė, jis mokėsi rusiškoje aukštojoje mokykloje, ir nuo 1915 m. iki 1945 m. gyveno Rusijoje. Garasinas buvo ne šiaip žmogus, palankiai nusiteikęs Sovietų Sąjungos atžvilgiu, jis pats buvo iš Sovietų Sąjungos. Todėl nenuostabu, kad šeštojo dešimtmečio pradžioje, ėmęs vadovauti Vengrijos priverčiamojo darbo stovykloms, jis sąmoningai organizavo jas pagal sovietų modelį[41].

Kaip matėme, NKVD buvo parengusi patikimų kadrinių darbuotojų tarp vokiečių komunistų dar prieš sovietų kariuomenei įžengiant į Berlyną. Ji taip pat jau buvo išrinkusi jiems vadovauti savo labiausiai patyrusį karininką. 1945 m. balandį generolas Serovas atsisveikino su Varšuva ir išvyko į Vokietiją, kur nedelsdamas padalijo Berlyną ir kitus sovietų zonos miestus į „operatyvinius sektorius". Tačiau tikrų galių vokiečių policininkams jis suteikė ne iš karto. Sovietų pareigūnai manė, kad vokiečiams – net vokiečių komunistams – reikia kur kas daugiau priežiūros negu kitiems Rytų Europos gyventojams. Iki 1946 m. sausio paprastiems vokiečių policininkams buvo neleidžiama nešiotis ginklų. Net kai civilinei policijai ėmė vadovauti vokiečių valdžios institucijos, visiems sprendimams personalo klausimais

vis dar turėjo pritarti sovietų karinė administracija[42]. Tik 1948 m. kovą sovietų Vidaus reikalų ministerijos vadovas rytinėje zonoje sutiko bent jau informuoti vokiečių komunistų partijos vadovybę, kuriuos žmones ketinama suimti.

Tačiau 1947 m. sovietų administratoriai vis dėlto pradėjo kurti vokiečių politinės policijos pajėgas – atsargiai ir iš pradžių labai negausias. Net tada ne visi pritarė šiam sumanymui. Maskvoje sovietų vidaus reikalų ministras Viktoras Abakumovas teigė, kad nauja policija taps Vakarų propagandos taikiniu, taip pat yra rizika, jog į ją bus žiūrima kaip į „naująjį gestapą". Dar svarbiau, kad jis vis dar nepasitikėjo vokiečiais ir skundėsi, jog „tarp vokiečių trūksta kruopščiai patikrintų kadrinių darbuotojų". Tačiau, nepaisant tokių prieštaravimų, politinės policijos pajėgų komplektavimas vis dėlto prasidėjo, galbūt, kaip mano Normanas Naimarkas, todėl, kad NKVD pareigūnai pagaliau suprato, jog prastai mokėdami vokiečių kalbą ir menkai suprasdami Vokietiją jie sukelia masinį pasipiktinimą. Tačiau praėjo daug laiko, kol šis naujasis departamentas – vadintas K5, kartais Departamentu K – įgijo tikrų galių. Iš pradžių jis turėjo prižiūrėti pačią policiją, ir K5 tarnautojai gaudavo nurodymus tiesiogiai iš sovietų Vidaus reikalų ministerijos pareigūnų, apeinant besikuriančias regionines ir centrinės valdžios institucijas[43]. Viename iš nedaugelio išlikusių to laikotarpio dokumentų (didumą KGB išvežė arba, galimas daiktas, sunaikino 1989 m. ar anksčiau) minimas žinybinis mokomasis susitikimas ir pateikiamas dalyvių sąrašas. Sąrašo viršuje išvardytos grupės sovietų patarėjų pavardės[44].

Šiuo požiūriu K5 buvo panašus į kitų Rytų Europos šalių politinę policiją: kaip ir Vengrijoje, Lenkijoje ir pačioje SSRS, šios naujos politinės policijos pajėgos iš pradžių buvo nevyriausybinės ir jų veiklos nereglamentavo įstatymai. Tik 1950 m. naujoji Rytų Vokietijos vyriausybė priėmė visavertį įstatymą „Dėl Valstybės saugumo ministerijos įkūrimo", kuriuo įsteigė Valstybės saugumo ministeriją[45]. Net tada Stasi šeimininkai iš Sovietų Sąjungos buvo atsargūs. Jie atmetė Ericho Mielke, pirmojo organizacijos vadovo, kandidatūrą – jo biografijoje buvo keletas įtartinų spragų, be to, dalį karo jis praleido Prancūzijoje – ir vadovauti naujajai agentūrai paskyrė savą kandidatą, Wilhelmą Zaisserį[46].

Kaip ir Lenkijos UB ar Vengrijos ÁVO, Stasi modelis buvo labai artimas NKVD (kuris po karo pakeitė pavadinimą ir galiausiai tapo žinomas kaip

KGB), o žinybinė visų šių trijų tarnybų struktūra imitavo KGB struktūrą. Tačiau Stasi mėgdžiojo KGB itin uoliai. Vokietijoje slaptosios policijos pareigūnai iki 1954 m. taikė sovietų kodavimo ir šifravimo metodus, jie net išmoko siūlais susiūti policijos bylas, kaip darė Rusijos KGB tarnautojai Maskvoje[47]. Su sovietų draugais buvo konsultuojamasi dėl tokių dalykų kaip nematomas rašalas ir mikrofotografija[48]. Dar svarbiau, kad Stasi pareigūnai vadindavo save „čekistais", kaip pačios pirmosios bolševikų slaptosios policijos organizacijos, įsteigtos 1918 m., agentai. Jie taip pat naudojo simbolį, labai panašų į KGB – kardą ir skydą, ir savo leidiniuose dažnai darė reveransus sovietų „draugams"[49]. Stasi vidaus istorijos vadovėlyje aiškinama, kad „sovietų čekistai, vadovaujami Lenino ir sovietų komunistų partijos, sukūrė pamatinį socialistinės valstybės saugumo organų modelį". Visi Rytų Vokietijos gyventojai, toliau rašoma vadovėlyje, žinojo, kad „mokytis iš Sovietų Sąjungos reiškia mokytis, kaip nugalėti". O saugumo tarnybų darbuotojai dar žinojo, kad „mokytis iš sovietų čekistų reiškia mokytis, kaip nuginkluoti net išmaniausią priešą"[50].

Iš pradžių Stasi naujokus rinkosi tik iš esamų K5 darbuotojų ir iš kadrinių komunistų partijos darbuotojų. Vis dėlto 88 procentų pretendentų į tarnybą kandidatūros buvo atmestos, nes jie turėjo giminaičių Vakaruose, kurį laiką gyveno užsienyje ar, vienokiu ar kitokiu požiūriu, jų politinės biografijos buvo nepriimtinos. Kaip ir kitur bloke, sovietų patarimais besivadovaujantys verbuotojai pirmenybę teikė neišsilavinusiems ir nepatyrusiems jaunuoliams, o ne vyresniems komunistams, turintiems prieškario patirtį[51]. Dalis jų buvo sovietų stovyklose karo belaisviams įsteigtų mokyklų, skirtų ideologijai diegti, „absolventai", bet dauguma pirmųjų naujokų karo pabaigoje buvo paaugliai ir apskritai neturėjo jokios patirties. Vienas iš pirmųjų Stasi naujokų apibūdina savo kolegas – „mūsų kartą" – kaip „žmones, kurie nebuvo susiję su Trečiuoju Reichu, bet buvo suformuoti karo"[52]. Daugelis jų buvo kilę iš neturtingų ar „proletariškų" šeimų, ir jeigu apskritai turėjo kokį nors išsilavinimą, tai jis buvo labai ideologinis. 1953 m. 92 procentai jų buvo Rytų Vokietijos komunistų partijos nariai. Tačiau praktiškai jiems dar daugelį metų reikėjo sovietų instruktorių ir vadovų[53].

Wolfgangas Schwanitzas, jaunas teisės studentas, atėjęs dirbti į Stasi 1951 m., šiuo požiūriu buvo tipiškas naujokas. Praėjus daugiau kaip penkiasdešimčiai metų, jis atsiminė: „Ničnieko nežinojau apie saugumo

organus, nieko apie juos negirdėjau ir neskaičiau, tad man buvo smalsu, kas manęs laukia... Aš panėšėjau į nekaltą mergelę, besirengiančią nusidėti." Jis sutiko imtis šio darbo įtikintas, kad „reikia ginti VDR"[54]. Tada Schwanitzas keletą mėnesių buvo intensyviai mokomas. Jo mokytojai beveik be jokios išimties buvo sovietų slaptosios policijos pareigūnai: „Jie tiesiog vedžiojo mus už rankos – patarėjas išaiškindavo, ką turiu padaryti dieną, o vakare klausinėdavo, ką padariau. Jis pasakydavo man, ką padariau negerai ar, kartais, gerai." Jie buvo mokomi praktinių dalykų – kaip užverbuoti informatorių, kaip įsirengti saugų butą, kaip stebėti įtariamą asmenį, kaip atlikti tyrimą, – taip pat marksizmo-leninizmo teorijos ir komunistų partijos istorijos. Kai kuriems mokslų tekdavo ragauti mažiau: kitas ankstyvojo laikotarpio naujokas prisimena buvęs „įmestas į darbą". Apgyvendinę jį kambaryje su dviem ar trimis kitais žmonėmis, skyrę vieną motociklą penkiolikai žmonių, vadovai liepė jam važinėti po įvairius miestus ir organizuoti juose Stasi kuopeles. Paskui kuopelės turėjo „daugintis pačios savaime"[55].

Toks didelis dėmesys glostė Schwanitzo, kaip ir daugelio kitų naujokų, savimeilę. Günteris Tschirschwitzas, jaunas policininkas, kurio šeima karo pabaigoje atvyko iš Silezijos, buvo tik dvidešimt vienų, kai 1951 m. jam buvo tiesiog liepta „atvykti į Berlyną" pokalbio. Ten jis pamatė, kad atvyko į susitikimą su Stasi pareigūnais. Jo verbuotojai buvo vyresni žmonės, prieškario laikų komunistai. „Jie pasakojo man apie savo antifašistinę praeitį", – sakė jis man. Jo savimeilę paglostė ir tai, kad jį rekomendavo jo vietinė partijos kuopelė, kurios pritarimo laišką jis saugojo daugelį dešimtmečių. Jaunuolis, kurį šis laiškas apibūdina, tikrai atrodo daug žadantis: „Politiškai išprusęs daugiau negu vidutiniškai. Jis atkakliai siekia įgyti žinių, mokydamasis laisvalaikiu. Jis uoliai gilina savo supratimą apie vokiečių komunistų partiją ir yra klasiškai sąmoningas. Jo požiūris į Sovietų Sąjungą ir VDR visada yra teigiamas. Jis yra penktosios valdybos partijos kuopelės narys, aktyviai prisideda prie partinio darbo ir rašo sienlaikraščiui."[56]

Toliau rekomendacijoje jis apibūdinamas kaip „patikimas" bei „kolegiškas", ir galiausiai jis buvo priimtas. Kaip pats pasakojo, kartą Tschirschwitzo kandidatūra buvo svarstoma tardytojo darbui, bet galiausiai jis tapo asmens sargybiniu, o tai bene švelniausias darbas slaptojoje policijoje. Jam toks darbas patiko. „Nebūčiau norėjęs dirbti patalpoje", – sako jis.

Praėjus daugeliui metų Tschirschwitzo supratimas apie Stasi vaidmenį kuriant Rytų Vokietiją nepasidarė kritiškesnis, o šilti jausmai sovietų mokytojams neišblėso. Mudu ilgai kalbėjomės apie jo ilgametį darbą saugumo tarnyboje, ir daugiausia jis pasakojo apie savo tarnybines keliones. Prahoje jis skanavo nuostabių bohemiškų patiekalų, Vienoje gavo 200 šilingų kišenpinigių, o Budapešte jį svetingai sutiko vengrų apsaugininkai. Jis papasakojo mielų istorijų apie tuos laikus, kai traukiniu lydėjo į Maskvą Otto Grotewohlą, 1949 m. tapusį Rytų Vokietijos ministru pirmininku, ir Wilhelmą Piecką, ir apie tai, kaip puikiai jie bendradarbiavo su Vakarų Vokietijos ginkluotąja apsauga per kelionę į Boną aštuntajame dešimtmetyje. Darbas Stasi suteikė jam socialinę pažangą, šiokią tokią materialinę gerovę ir išsimokslinimą – ir už visa tai jis jautėsi dėkingas broliškiems draugams iš Sovietų Sąjungos[57].

Rytų Europos slaptosios policijos tarnybų naujokai iš NKVD, o vėliau iš KGB mokėsi šnipinėjimo technikos, kovos menų ir sekimo metodų. Iš savo globėjų rusų jie taip pat išmoko mąstyti kaip sovietų saugumiečiai. Jie išmoko matyti priešus net ten, kur, atrodė, jų nebuvo nė kvapo, nes sovietų slaptosios policijos darbuotojai žinojo, kokiais būdais priešai maskuojasi. Jie išmoko abejoti politinį neutralumą deklaruojančių žmonių ar jų grupių nuoširdumu, nes sovietų saugumiečiai netikėjo tokiais dalykais kaip neutralumas.

Jie taip pat buvo išmokyti žvelgti toli į priekį ir atpažinti ne tik esamus, bet ir galimus režimo priešininkus. Tai buvo grynai bolševikinė manija. 1922 m. kovą pats Leninas paskelbė: „Kuo daugiau reakcinės dvasininkijos ir reakcinės buržuazijos atstovų mums pavyks nužudyti… tuo geriau. Turime dabar taip pamokyti šiuos žmones, kad keletą dešimtmečių jie nedrįstų net galvoti apie kokį nors pasipriešinimą.“[58] Esė, parašytoje būsimiems kadriniams darbuotojams, vienas iš pačios Stasi istorikų paaiškino, kad ši organizacija „nuo pat pradžių negalėjo apsiriboti priešo išpuolių atrėmimu. Tai buvo ir yra organas, kuris turi panaudoti visas priemones puolamojoje kovoje su socializmo priešininkais.“[59]

Rytų Europos slaptieji policininkai taip pat buvo mokomi jausti jų Sovietų Sąjungos kolegoms būdingą panieką ir neapykantą tiems, su kuriais kovojo. Nuo ketvirtojo dešimtmečio pabaigos, kalbėdamas apie SSRS prie-

šus, Stalinas ėmė vartoti terminus, kuriuos vienas istorikas pavadino „biologiniais-higieniniais“. Jis išvadindavo juos parazitais, teršalais, purvu, kurį turėjo „pašalinti tebevykstantis apsivalymas“, „nuodingomis piktžolėmis“[60]. Šių nuodingų žodžių aidą girdime ir jaunojo Czesławo Kiszczako pranešimuose iš Londono, cituotuose anksčiau: „Tie, kurie negrįžta ir lieka Anglijoje dėl materialių priežasčių, turbūt sutiktų teikti tam tikras paslaugas už pinigus, nes jie tipiški [prieškario] Lenkijos produktai, žmonės be gilesnių jausmų, be ambicijų ir garbės.“[61]

Galiausiai draugai iš Sovietų Sąjungos įteigė savo globotiniams, kad kiekvienas žmogus, jeigu jis ne komunistas, iš esmės yra potencialus užsienio šnipas. Kai Šaltasis karas įsiplieskė visu smarkumu, toks požiūris, palaikomas nespalvotų propagandinių paveikslėlių, vaizduojančių nuolatinę taiką mylinčių „rytiečių“ kovą su karo kurstytojais vakariečiais, įsivyravo visoje Rytų Europoje. Tačiau Rytų Vokietijoje jis įsigalėjo taip smarkiai, kad greitai peraugo į pakvaišimą. Kadangi šalia buvo Vakarų Vokietija, o Berlynas penktajame ir šeštajame dešimtmetyje buvo palyginti atviras, tai reiškė, kad naujoji Rytų Vokietijos valstybė iš tikrųjų buvo apsupta ir į ją prasiskverbdavo daugybė vakariečių. To laikotarpio patirtis ilgam paveikė Stasi mentalitetą, ir taip smarkiai, kad jos darbuotojams vėliau sunkiai sekėsi atskirti šnipus nuo paprastų disidentų. Vienas Stasi vidaus istorikas apibūdino pokario laikus kaip kovos su Vakarų Vokietijos politinėmis partijomis, taip pat „vadinamuoju Laisvųjų advokatų komitetu“, Kovos su nežmoniškumu grupe (*Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit* – KGU) ir kitomis žmogaus teisių grupėmis, veikusiomis Vakarų Berlyne, laikotarpį. Šių grupių tikslas, užsifiksavęs Stasi kolektyvinėje atmintyje, buvo ne skatinti žodžio laisvę ir demokratiją, o „izoliuoti VDR tarptautiniu lygmeniu“ ir pakenkti valstybei. Jie turėjo „stiprią socialinę atramą VDR“ tik dėl įsišaknijusių kapitalistinių gamybos formų ir fašistinio mąstymo, todėl su jais ir jų „šmeižikiškais lapeliais“ reikėjo kovoti nepaprastai energingai[62].

Ši kova su galingais, neatpažintais ir rūpestingai užsimaskavusiais užsienio valstybių atstovais įgaudavo įvairiausių formų. Pirmiausia reikėjo atidžiai stebėti kiekvieną, kuris turėjo kokį nors ryšį su užsieniečiais, kokių nors giminaičių užsienyje ar anksčiau lankėsi užsienyje. Rytų Vokietijos slaptosios tarnybos sudarinėjo sąrašus asmenų, turinčių ryšių su Vakarų spauda, ypač Radiju Amerikos sektoriuje (*Rundfunk im amerikanischen*

Sektor – RIAS), kuris transliavo, prižiūrimas amerikiečių okupacinės valdžios. Taip pat buvo labai stengiamasi infiltruoti į šią stotį savo informatorių ir šnipų[63].

Taip pat buvo ir Vengrijoje, kur visi vengrai, turintys ryšių su užsieniečiais, buvo laikomi šnipais. Kai vengrų pora, Ilona ir Endre Martonai, 1948 m. buvo priimti dirbti amerikiečių naujienų agentūrų *Associated Press* ir *United Press* korespondentais, juos iš karto, kaip teigė jų duktė Kati Marton, dieną ir naktį ėmė sekti policininkai ir informatoriai. Išvyka į kavinę, flirtas su kolega, slidinėjimas popietę – visa tai buvo aprašoma Vengrijos ÁVO byloje, kurios apimtis 1950 m. sudarė 1600 puslapių. Nors jie nebuvo šnipai – priešingai, kai kurie Amerikos diplomatai labai jų saugojosi – kai Martonai 1955 m. galiausiai buvo suimti, „ponios Marton kvotos plane" buvo numatyta išsiaiškinti, „su kokiais žmonėmis ji buvo susitikusi nuo 1945 m. ir kokius ryšius su jais užmezgė", atskleisti „jos ryšius su amerikiečiais ir šnipinėjimą", taip pat demaskuoti „jos meilę vakarietiškam gyvenimo būdui"[64].

Kova su priešais reikalavo, kad naujieji saugumo policininkai iš pat pradžių išmoktų subtilaus meno įgyti draugų ir informatorių. Kadangi priešas buvo užsimaskavęs, jį buvo galima demaskuoti tik gudravimu, atsargiai bendradarbiaujant su slaptais sąjungininkais ir savoje, ir priešo stovykloje. Viename iš pirmųjų Stasi mokomųjų dokumentų labai išsamiai išaiškinta, koks svarbus buvo tokio pobūdžio verbavimas:

> Kadangi specifinė [Valstybės saugumo ministerijos] užduotis yra atskleisti ir sunaikinti priešą visose srityse taikant konspiracinius metodus, būtina neoficialiai bendradarbiauti ir su mūsų respublikos piliečiais, ir su patriotais priešo stovykloje. Piliečiai, kurie sutinka taip bendradarbiauti, išreiškia ypač didelį pasitikėjimą MfS [Stasi]. Kadangi ši bendradarbiavimo forma turi didžiulę reikšmę mūsų darbui, visi MfS nariai turi būti išmokyti mėgti šią svarbią užduotį, taip pat gerbti ir vertinti kovotojus bei patriotus nematomoje fronto linijoje.[65]

Praktiškai tai reiškė, kad slaptosios policijos pareigūnai turėjo išmokti įtikinėjimo, papirkinėjimo, šantažo ir grasinimo meno. Jie turėjo įtikinti žmonas šnipinėti vyrus, vaikus – skųsti tėvus. Jie turėjo išmokti, pavyzdžiui, kaip atpažinti ir kontroliuoti tokius žmones kaip Bruno Kunkelis, slapy-

vardžiu Maxas Kunzas, kuris slaptai pradėjo dirbti Stasi 1950 m. Jo byla, išlikusi nesugadinta, atskleidžia, kiek daug slapti policininkai turėjo žinoti apie savo artimiausius bendradarbius, žmones, su kuriais jie slapta bendradarbiavo. Kunkelio byloje aprašyti visi jo politiniai ir profesiniai ryšiai (narystė komunistinio jaunimo grupėje, stažuotė pas automobilių mechaniką), taip pat visi jo šeimos nariai ir jų profesiniai bei politiniai ryšiai[66]. Byloje taip pat yra keli jo psichologiniai apibūdinimai, parašyti kolegų ir vyresniųjų, ir ne visi jie būtų paglostę jo savimeilę. („K. labai silpnos valios. Jis lengvabūdis ir paviršutiniškas... Jo klasinė savimonė silpna. Tačiau jis draugiškas Sovietų Sąjungos ir jos antifašistinės demokratinės santvarkos atžvilgiu.“) Prieš verbuojant jis buvo kruopščiai patikrintas, tačiau vis tiek turėjo duoti baisią priesaiką:

> Aš, Bruno Kunkelis, aiškiai pareiškiu, kad įsipareigoju dirbti VDR valstybės saugumo organams. Aš įsipareigoju ieškoti žmonių, kurių veiksmai nukreipti prieš VDR ar Sovietų Sąjungą, ir nedelsiant apie juos pranešti. Aš prisiekiu tiksliai vykdyti savo viršininko nurodymus. Man išaiškinta, kad mano įsipareigojimai valstybės saugumui turi likti slapti, ir aš įsipareigoju nepasakoti apie juos kitiems asmenims, taip pat ir savo šeimos nariams. Siekdamas išlaikyti visa tai paslaptyje, aš pasirašysiu pranešimus, kuriuos įteiksiu raštu, Kunzo slapyvardžiu. Aš būsiu griežtai nubaustas, jeigu paviešinsiu šį pareiškimą, kurį pasirašau.[67]

Jis pasirašė ir kaip „Bruno Kunkelis“, ir kaip „Maxas Kunzas“. Matyt, jis buvo ištikimas slaptas tarnautojas, nes netrukus nutraukė savo priedangos veiklą ir visą laiką skyrė darbui Stasi.

Laikui bėgant, pasirašyti panašias formas turėjo būti įtikinti dešimtys tūkstančių kitų Rytų Europos gyventojų. Kai tik jie pasirašydavo, būdavo kruopščiai kontroliuojami, ar iš tikrųjų laiko paslaptį, ar informacija, kurią jie praneša, yra patikima. Informatoriai sekė visuomenę, bet slaptoji policija turėjo išmokti sekti savo informatorius. Galų gale Rytų Europos slaptosios policijos pareigūnai ėmė siekti neįmanomo budrumo lygmens, kovodami su nežinomu ir dažnai neatpažįstamu priešu – ir užsienyje, ir šalies viduje, ir pačioje partijoje, ir už jos ribų, savo pačių organizacijoje ir už jos ribų. Toks mąstymo būdas tikrai neskatino demokratinio bendradarbiavimo.

5 skyrius

SMURTAS

Šiuo klausimu negali būti jokių neaiškumų – viskas turi atrodyti demokratiška, bet kontroliuoti viską turime mes.

Walteris Ulbrichtas, 1945 m.[1]

Nuo pat pradžios Sovietų Sąjunga ir Rytų Europos komunistai siekė savo tikslų naudodami smurtą. Visose šalyse jie kontroliavo „galios“ ministerijas – vidaus reikalų ir gynybos, o persvarai įgyti pasitelkdavo ir policijos pajėgas, ir besiformuojančias kariuomenes. Karui pasibaigus masinį ir chaotišką Berlyno link žygiuojančių Raudonosios armijos karių smurtavimą pakeitė kruopščiai apgalvoto, prieš konkrečius pasirinktus žmones nukreipto politinio smurto formos: suėmimai, mušimas, egzekucijos ir kalinimas koncentracijos stovyklose. Šiomis priemonėmis jie susidorodavo su palyginti negausiais tikrais, menamais, įsivaizduojamais ir būsimais Sovietų Sąjungos bei komunistų partijos priešais. Jie siekė ne tik fiziškai juos sunaikinti, bet ir parodyti, kad ginkluotas pasipriešinimas visiškai beprasmiškas[2].

Žinoma, jie to nesakydavo. Bent jau iš pradžių NKVD ir naujosios slaptosios policijos pajėgos garsiai skelbė karą fašizmo liekanoms, o sovietų pareigūnai ir vietinės komunistų partijos savo propagandos priemonėmis rūsčiai grūmojo nacių kolaborantams ir kvislingams. Šiuo požiūriu jie elgėsi kaip ir atkurtos nacionalinės Prancūzijos, Nyderlandų ir kitų anksčiau okupuotų Europos šalių vyriausybės[3]. Tačiau visose Raudonosios armijos užimtose šalyse „fašisto“ apibrėžimas ilgainiui pasidarė platesnis ir apėmė ne tik nacių kolaborantus, bet ir visus neįtinkančius sovietų okupantams ir jų vietos sąjungininkams. Galiausiai, laikui bėgant, „fašistais“, niūriausių Orwello kūrinių dvasia, buvo imta vadinti antifašistus, kurie taip pat buvo ir antikomunistai. Ir kiekvieną kartą, kai šis apibrėžimas buvo išplečiamas, prasidėdavo suėmimai.

Kai kurie žmonės prie „fašistų" buvo priskirti jau iš anksto. Kaip teigia istorikas Amiras Weineris, NKVD daugelį metų rinko duomenis apie potencialius „priešus" Rytų Europoje – ypač Lenkijoje ir Baltijos šalyse – ir sudarinėjo jų sąrašus (tačiau, pabrėžia Weineris, NKVD sukaupta gausybė „žinių" apie Lenkiją mažai padėjo jos pareigūnams „suprasti" šios šalies kultūrinius ir istorinius ypatumus)[4]. NKVD pareigūnai rinko jų pavardes iš laikraščių, sužinodavo iš šnipų ir diplomatų. Jeigu nepavykdavo sužinoti pavardžių, NKVD sudarydavo gyventojų kategorijų sąrašus, kuriuose nurodydavo, kokius kriterijus atitinkantys žmonės turi būti suimti. 1941 m. gegužę Stalinas pats pateikė tokį ką tik okupuotų rytinių Lenkijos teritorijų gyventojų, prieš kuriuos reikia imtis represijų, kategorijų sąrašą. Jis pareikalavo suimti ir ištremti ne tik „Lenkijos kontrrevoliucinių organizacijų narius", bet ir jų šeimas, taip pat buvusių Lenkijos kariuomenės karininkų, buvusių policininkų ir buvusių valstybės tarnautojų šeimas[5].

Ne visi šie žmonės buvo suimti tuoj pat. Kartais Stalinas liepdavo Rytų Europos komunistams elgtis atsargiai įvedant naują visuomeninę santvarką. 1944 m. pavasarį tuo laiku mažytė Lenkijos komunistų partija gavo iš Maskvos laišką, įsakantį jos vadovams dirbti su visomis demokratinėmis jėgomis (žodis „visomis" buvo pabrauktas) ir stengtis paveikti savo propaganda „paprastus" kitų, „reakcingesnių" partijų narius[6]. Iš pradžių Stalinas stengėsi veikti švelniai, kad nesuerzintų Sąjungininkų, ir bandė palenkti žmones į savo pusę įtikinėjimais ar apgaule. Todėl Vengrijoje buvo surengti laisvi rinkimai, kitose šalyse toleruojamos kai kurios nepriklausomos politinės partijos; net 1948 m. Stalinas liepė Rytų Vokietijos komunistams vykdyti „oportunistinę politiką", tai yra „judėti link socializmo ne tiesiai, bet zigzagais ir apylankomis". Jų pasibaisėjimui, jis net pasiūlė apsvarstyti galimybę priimti į savo gretas buvusius nacistus[7]. Visiems vietos komunistams, kurie atvyko lėktuvais iš Maskvos ar atėjo pėsčiomis su Raudonąja armija, į galvą buvo brukamas „Nacionalinio fronto" modelis: nevartokite komunistinių šūkių, nekalbėkite apie proletariato diktatūrą, kalbėkite tik apie koalicijas, sąjungas ir demokratiją.

Nepaisant tokių saikingų ketinimų, komunistai greitai ėmė smurtauti vis labiau, ne visada sąmoningai. Dažnai nurodymai veikti pamažu negalėjo būti įvykdyti, nes sovietų kariai ir karininkai buvo protiškai ir psichologiškai nepasirengę tokios politikos padariniams. Sovietų karininkui, auklė-

tam bolševikų mokyklose ir parengtam Raudonojoje armijoje ar NKVD, aktyvus bet kurios kitokios, ne komunistų partijos, politinės grupės dalyvis savaime atrodė įtartinas tipas, veikiausiai sabotuotojas arba šnipas. Politbiuro nariai Maskvoje galėjo teoriškai kalbėti apie „socialistinių demokratijų" kūrimą, bet sovietų administratoriai vietose dažnai negalėjo toleruoti kitokios negu totalitarinė valstybės. Jie instinktyviai baisėjosi, kai ką tik išlaisvinti gyventojai ėmė naudotis žodžio, spaudos ir susivienijimų laisvėmis, kurias, atrodė, žadėjo naujojo režimo retorika.

Smurto padaugėjo ir todėl, kad ir naujų sovietų karinių administratorių, ir vietos komunistų lūkesčiai greitai sudužo. Kai Raudonoji armija triumfo maršu, jos pačios supratimu, peržygiavo Europą, vietos komunistai tikėjosi, kad darbininkų klasė prisijungs prie revoliucijos. Kadangi taip neatsitiko, daugelis jų labai įtūžo ant savo tautiečių už jų, anot vieno partijos funkcionieriaus Varšuvoje, „nesuvokiamą pasipriešinimo dvasią ir visišką tamsumą"[8]. Vietos komunistų nusivylimas ir smarkus sovietų ir Rytų Europos kultūros konfliktas taip pat tiesiogiai pakurstė politinę prievartą.

Kai kuriose šalyse pradinio „liberalaus" okupacijos laikotarpio apskritai nebuvo. Lenkijoje Sovietų Sąjunga su Armija Krajova ir ypač su jos partizanų divizijomis rytinėje šalies pusėje prieš karo pabaigą elgėsi labai priešiškai. Pirmąją sovietų invaziją ir Rytų Lenkijos okupaciją 1939 m. lydėjo masiniai lenkų prekiautojų, politikų, valstybės tarnautojų ir dvasininkų suėmimai ir deportacijos. Smurtas pasiekė kulminaciją, kai buvo surengtos liūdnai pagarsėjusios masinės žudynės Vakarų Rusijos miškuose, pavadintos Katynės žudynėmis – pagal kaimo, kur buvo atrastas pirmas masinis kapas, pavadinimą. Per jas buvo nužudyta bent 21 000 lenkų karininkų. Tarp Katynės tragedijos aukų buvo daug atsargos karininkų, kurie civiliniame gyvenime dirbo gydytojais, advokatais ir universiteto dėstytojais – žodžiu, Lenkijos patriotinis ir intelektualinis elitas. Lenkijos Armija Krajova, vyriausybė tremtyje ir pogrindžio vadovybė gerai žinojo šią istoriją: kai nacistai Katynėje 1941 m. atrado vieną iš masinių kapų, tarp Lenkijos vyriausybės tremtyje ir SSRS kilo konfliktas, dėl kurio buvo visiškai nutrūkę jų diplomatiniai santykiai.

Vis dėlto 1944 m., prasidėjus antrajai sovietų invazijai, svarbiausias Armijos Krajovos tikslas buvo kova su nacizmu, o ne su komunizmu. Iš esmės

ji buvo antinacinė ir antifašistinė organizacija, susiformavusi 1942 m. kaip vyraujančio lenkų pasipriešinimo judėjimo, Lenkijos pogrindžio valstybės, ginkluotas sparnas. Faktiškai antifašizmas buvo beveik vienintelis politinis jausmas, vienijantis jos kovotojus, tarp kurių buvo socialistų, socialdemokratų, nacionalistų ir valstiečių partijos narių. Savo galios apogėjaus laikais Armija Krajova turėjo apytiksliai 300 000 ginkluotų partizanų ir pagal karių skaičių buvo antras didžiausias pasipriešinimo judėjimas Europoje po Jugoslavijos partizanų, bent jau kol neišsiplėtė prancūzų pasipriešinimas po Vakarų sąjungininkų išsilaipinimo Normandijoje. Teisiškai Armija Krajova buvo pavaldi Lenkijos konstitucinei vyriausybei tremtyje Londone, o tai teikė jai ir teisėtumą, ir tęstinumo saitus su prieškario Lenkija, į kuriuos negalėjo pretenduoti nė vienas iš mažesnių pasipriešinimo judėjimų šalyje[9].

Pati Armija Krajova, kaip ir Charles'io de Gaulle'io partizanai Prancūzijoje, veikė remdamasi prielaida, kad jos vadai atliks svarbų vaidmenį sudarant pokario laikinąją vyriausybę. Jos kovotojai laikė save, ir teisingai, vieno iš Sąjungininkų kariais, tokiais pačiais kaip ir Britanijos, Prancūzijos ir SSRS kareiviai. Todėl suprasdama, kad Raudonosios armijos atvykimas neišvengiamas, Armija Krajova nutarė sutelkti jėgas prieš atsitraukiančius vokiečius ir užmegzti taktinį bendradarbiavimą su Raudonąja armija. 1943 m. spalį, kai Armijos Krajovos vadas prašė, kad Londono vyriausybė tremtyje priimtų „istoriškai skaidrų" sprendimą šiuo klausimu, Armijos Krajovos būriams buvo tiesiai įsakyta nekovoti prieš sovietų kariuomenę[10]. Armijos Krajovos partizanų vadams buvo nurodyta pranešti apie save Raudonajai armijai ir kiek įmanoma padėti sovietų kariams kovoti su vokiečiais[11]. Jie taip pat turėjo stengtis kuo svariau prisidėti prie kovų laisvinant Lenkijos miestus, kad jų indėlis vėliau suteiktų tam tikrą politinį pranašumą[12].

Dalis pirmųjų Armijos Krajovos ir Raudonosios armijos susitikimų praėjo sklandžiai. 1944 m. kovą karininkai iš priešakinio Raudonosios armijos žvalgų būrio susitiko su savo kolegomis iš Dvidešimt septintosios Volynės Armijos Krajovos pėstininkų divizijos ir susitarė bendradarbiauti vaduojant Kovelį, prieškario laikais priklausiusį Lenkijai, šiandien esantį Vakarų Ukrainos teritorijoje. Lenkai sutiko mūšyje paklusti sovietų operatyvinės vadovybės nurodymams, o sovietų kariškiai sutiko duoti jiems amunicijos ir pripažinti jų politinę nepriklausomybę. Tris savaites lenkų ir sovietų kariai kovojo petys į petį, užėmė kelis kaimus ir patyrė daug nuostolių[13].

Jeigu sovietų politiniai tikslai būtų buvę kitokie, toks bendradarbiavimas galėjo tapti ateities santykių modeliu. Tačiau jis baigėsi liūdnai. Liepą lenkų divizijos vadas pakartotinai išsakė norą tęsti bendradarbiavimą su Raudonąja armija, bet pareiškė nebendradarbiausiąs su naujuoju, komunistų vadovaujamu Lenkijos nacionaliniu išsivadavimo komitetu Liubline. Bendradarbiavimas baigėsi. Divizija buvo nedelsiant apsupta sovietų kareivių ir nuginkluota. Kai kurie jos kariai buvo išsiųsti į priverčiamųjų darbų stovyklas, o kiti suimti[14]. Bendradarbiavimas, išdavystė, nuginklavimas, suėmimas: susitikus Raudonajai armijai ir Armijai Krajovai jų santykiai dažniausiai plėtojosi kaip tik tokiais etapais[15].

1944 m. pavasarį ir vasarą antroji Raudonosios armijos invazija į Lenkiją vyko labai sparčiai ir jos sąveika su Armija Krajova kėlė didelį susidomėjimą sovietų vadovybei. Lavrentijus Berija, brutalus ir dviveidis NKVD vadovas, kasdien rengdavo Stalinui išsamias ataskaitas apie padėtį Lenkijoje, vartodamas žodžius, kuriais turbūt siekė sukelti Sovietų Sąjungos vadovui nerimą. Pavyzdžiui, 1944 m. birželio 29-ąją Berija pateikė Stalinui „lenkų grupuočių“ (žodis „grupuotės“ turėjo šiek tiek kriminalinę prasminę gaidą), kurios tada ruošėsi veiksmams „Vakarų Baltarusijoje“ (buvusioje Rytų Lenkijoje, teritorijoje, 1939 m. okupuotoje SSRS), sąrašą. Šios „grupuotės“, rašė jis, yra „organizuotos pagal tuos pačius principus kaip ir prieškario Lenkija“ (o prieškario Lenkija buvo kapitalistinė, „aristokratiška“ ir priešiška SSRS). Berija su susirūpinimu atkreipė dėmesį, kad „grupuotės“ palaiko „tiesioginį ryšį su Lenkijos vyriausybės Anglijoje kariniais sluoksniais“, o viename vėlesniame pranešime nurodė, kad kartais jų vadovai net susitinka su pasiuntiniais iš Londono (o tai reiškė, kad jos veikiausiai yra Vakarų įtakos įrankiai). Jis pranešė suskaičiavęs, kad tose vietovėse yra nuo 10 000 iki 20 000 ginkluotų vyrų, ir pareiškė, jog visos šios „grupuotės“ atrodo labai įtartinos[16].

Berija taip pat informavo Staliną, kad šios „grupuotės“, jo žiniomis, rengiasi stambiam puolimui prieš vokiečius, ir tai buvo tiesa. Birželio pabaigoje Armijos Krajovos kariai buvusiose Lenkijos teritorijose iš tikrųjų ruošėsi vykdyti operaciją „Audra“ – rengti lenkų miestuose sukilimus, kad išvaduotų juos iš nacistinės okupacijos prieš pasirodant Raudonajai armijai. Garsiausias iš jų buvo Varšuvos sukilimas, bet buvo suplanuoti ir mažesni sukilimai Vilniui ir Lvovui (arba *Wilno* ir *Lwów*, kaip šiuos miestus vis dar

vadino lenkai) išvaduoti. Berija buvo teisus spėdamas, kad Armijos Krajovos vadai palaiko ryšius su Londonu. Nors jų ryšiai su išoriniu pasauliu buvo primityvūs ir nereguliarūs, partizanų būriai tuose rytiniuose miškuose tikrai laikė save reguliariosios kariuomenės, veikiančios vadovaujant Lenkijos vyriausybei tremtyje Londone, dalimi. Jie taip pat manė, kad karui pasibaigus Lenkijos teritorijos, užimtos SSRS 1939 m., bus grąžintos Lenkijai ir kad bus atkurtos prieškario šalies sienos.

Ilgainiui Berijos pranešimai darėsi vis negatyvesni. Jis jau ne tik stengėsi pavaizduoti Armiją Krajovą kaip tamsią aristokratiško kapitalizmo jėgą, bet ir siekė įpiršti mintį, kad jos vadai kolaboruoja su vokiečiais. Varšuvoje ir Vilniuje, rašė jis Stalinui vartodamas šnipų frazeologiją, Armijos Krajovos „centrai“ veikia „vokiečių naudai, ginkluojasi [vokiečių] sąskaita ir agituoja prieš bolševikus, [komunistinius] partizanus ir kolūkius, žudo komunistus, kurie liko Vakarų Baltarusijos teritorijoje“[17]. Berijai atrodė labai įtartini vietos vado Rytų Lenkijoje generolo Aleksandro Krzyzanowskio – tais laikais ir vėliau labiau žinomo slapyvardžiu Vilkas (*Wilk*) – motyvai. Generolas Vilkas, rašė Berija liepą, yra neaiškus asmuo, vokiečių okupacijos laikotarpiu „nelegaliai“ atvykęs į regioną iš Varšuvos. Negana to, vienas iš Vilko pavaldinių jau prisistatė Raudonajai armijai ir paprašė sovietų vadų padėti išvaduoti Vilnių. Berijos manymu, tai buvo piktinantis prašymas: „Lenkai mano, kad jie turi teisę paimti Vilnių!“ – ir skundėsi, kad „ši lenkų kariuomenė dezorientuoja gyventojus“: šio regiono žmonės, paaiškino jis, turi susidaryti įspūdį, kad už savo išlaisvinimą jie turi būti dėkingi Sovietų Sąjungai, o ne Lenkijai[18].

Koneveikdamas generolą Vilką, Berija pasakė ir dalį tiesos. Daug lenkų partizanų grupių vietovėse aplink Vilnių, kaip ir Vakarų Baltarusijoje bei Vakarų Ukrainoje, iš tiesų įtariai žiūrėjo į komunistus ir turėjo tam rimtą pagrindą. Šias teritorijas SSRS jau buvo užėmusi 1939 m. ir iki 1941 m. terorizavo jų gyventojus – pusė milijono lenkų buvo deportuota į Sovietų Sąjungos tremties vietas ir koncentracijos stovyklas. Likusieji buvo pasipiktinę, jie žinojo apie Katynės žudynes ir tikrai manė turį teisę atsiimti Vilnių, kuris daugelį šimtmečių buvo lenkiškas miestas ir kuriame tuo metu daugumą gyventojų sudarė lenkai. Jiems taip pat visai neatrodė gėdinga naudoti besitraukiančių vokiečių paliktas ginklų atsargas, kad galėtų išlaisvinti savo šalį dar prieš įžengiant Raudonajai armijai.

Tačiau kaltinti Armijos Krajovos batalionus „tarnavimu vokiečiams“ buvo absurdiška. Generolas Vilkas, kovojęs su vokiečiais nuo 1939 m., neturėjo ničnieko bendra su fašizmu. Nei jis, nei kuris nors iš jo aukštesniųjų vadų niekada nedavė nurodymų priešintis Raudonajai armijai – nei tuo laiku, nei vėliau. Berija jautė antipatiją tokiems žmonėms kaip Vilkas dėl ideologinių ir tikriausiai dėl egotistinių priežasčių. Jis nepakentė minties, kad kažkokie išsišokėliai ne komunistai lenkai meta iššūkį sovietų karininkams.

Toks požiūris išplito visuose žemesniuose sovietų hierarchijos lygmenyse. Sovietų Sąjungos Pirmojo Baltarusijos fronto vadas liepą pranešė vyriausiajam štabui susitikęs su vienu lenkų „partizanu“ – kaip ir Berija, jis parašė šį žodį su kabutėmis, – kuris, sovietų vado nuostabai, elgėsi su juos kaip lygus su lygiu. Jis atkreipė dėmesį, kad lenkas pareiškė esąs „kapitonas, divizijos vadas“, ir paprašė ginklų bei pagalbos. Po kelių dienų kitas lauko vadas, pulkininkas, pranešė susidūręs su kita grupe lenkų partizanų, kurie užtiko keletą numuštų amerikiečių lakūnų. Lenkai atsisakė perduoti šiuos lakūnus Raudonajai armijai, kaip jiems buvo liepta. „Tai ne partizanai, – skundėsi pulkininkas, – tai lenkų divizijos, ištikimos Lenkijos vyriausybei Londone!“[19] Iš tikrųjų jie buvo ir partizanai, ir Lenkijos kariškiai. Tačiau į siaurą pulkininko akiratį tokie – ne sovietų – partizanai netilpo.

Vasaros vidury sovietai liovėsi net apsimetinėti bendradarbiaują su Armija Krajova ir pradėjo atvirai elgtis su ja kaip su priešiška jėga. 1944 m. liepos vidury Berija informavo Staliną, kad jis nusiuntė 12 000 NKVD karių „imtis būtinų čekistinių priemonių“ – tai yra taikant slaptosios policijos metodus sunaikinti miškuose likusius Armijos Krajovos partizanus ir „pacifikuoti“ gyventojus, kurie teikė jiems maistą ir prieglobstį[20]. Kaip jau minėjau, jiems vadovauti jis pasiuntė generolą Ivaną Serovą. Anksčiau, 1939–1941 m., Serovas vadovavo „pavojingų elementų“ trėmimui iš Rytų Lenkijos bei Baltijos šalių, o 1944 m. organizavo brutalią visų totorių tautybės gyventojų deportaciją iš Krymo. Jis buvo mažų tautų „pacifikavimo“ specialistas[21].

Serovas veikė greitai. Liepos 17-ąją Raudonosios armijos vadai, veikdami pagal jo nurodymus, pakvietė generolą Vilką į susitikimą. Vilkas atvyko ir nedelsiant buvo nuginkluotas ir suimtas. Per kitas dvi dienas dauguma jo vyrų taip pat buvo iškviesti į tariamus susitikimus, nuginkluoti ir suimti.

Iki liepos 20-osios Raudonoji armija suėmė ir nuginklavo 6000 Armijos Krajovos partizanų, tarp jų 650 karininkų[22]. Suvilioti geresnių ginklų ir pagalbos pažadų, beveik visi jie buvo užklupti netikėtai. Pavyzdžiui, liepos 14-ąją Henrykui Sawalai, jaunam kovotojui partizanui, buvo pasakyta, kad jo būrys prisijungs prie naujos lenkų ir sovietų divizijos. Jo vadas paaiškino, kad jiems bus surengti šešių savaičių mokymai, o paskui jie toliau kovos greta Raudonosios armijos, palaikomi sovietų artilerijos ir tankų. Suviliotas tokios perspektyvos, Sawala liepos 18-ąją prisistatė sovietų karininkams, kurie, kaip jis manė, turėjo vadovauti šiai naujai divizijai. Jis buvo nedelsiant suimtas.

„Mus pasitiko penkiasdešimt [NKVD] kareivių ir nuginklavo", – prisiminė jis vėliau. Kai kurie iš jo bendražygių partizanų pasipriešino ir nusprendė verčiau „garbingai žūti" negu leistis suimami. Tačiau matydami, kad priešininkai smarkiai juos viršija skaičiumi, dauguma nusprendė išvengti nereikalingų žudynių ir nedelsdami sudėjo ginklus. Tada visi jie, įskaitant Sawalą, saugomi ginkluotų sargybinių ir be maisto, buvo nuvesti į laikinąją stovyklą apytiksliai už keturiasdešimties kilometrų nuo Vilniaus. Tuo metu, kai Vakaruose vyko įnirtingas mūšis, šie patyrę partizanai – žmonės, kurie būtų su džiaugsmu kovoję su besitraukiančiais vokiečiais – daugelį dienų buvo priversti ankštai sėdėti nieko neveikdami: „Miegojome susispaudę kaip konservuotos sardinės, – atsiminė jis, – valgyti gaudavome tik duonos ir silkės."[23]

Pagaliau rusai pakvietė juos į susitikimą ir pasiūlė sandorį. Kažkoks kareivis lenkų kariuomenės uniforma – Sawala atsiminė, kad buvo „sunku suprasti, ką jis sako, nes vartojo daugiau rusiškų negu lenkiškų žodžių" – ragino juos prisijungti prie Raudonosios armijos lenkų divizijos ir pamiršti „išdavikišką" Londono vyriausybę. Paskui atsistojo lenkų rašytojas komunistas Jerzy Putramentas ir pakartojo raginimą. Atsakymas buvo neigiamas. Partizanai svaidė purvą Putramentui į veidą ir reikalavo grąžinti jų vadą. Tada laužyta lenkų kalba kalbantis agitatorius nusiėmė mandagumo kaukę ir užriko, kad jeigu jie tuoj pat neprisijungs prie Raudonosios armijos, visi bus išsiųsti kur nors „skaldyti akmenų". Įsiutinti grasinimo, dauguma jų atsisakė. Kaip ir buvo grasinta, juos deportavo toliau į rytus, į karo belaisvių darbo stovyklas. Kai kurie buvo nusiųsti dar toliau, į gulago sistemos lagerius. Pats Sawala atsidūrė viename lageryje Kalugoje, į pietvakarius nuo

Maskvos[24]. Pačios Armijos Krajovos puolimą papildė smurtas prieš visus galimus jos šalininkus, taip pat ir jų šeimų narius. Iš viso buvusiose rytinėse Lenkijos žemėse NKVD 1944–1947 m. suėmė apytiksliai 35 000–45 000 žmonių[25].

Kai Raudonoji armija įžengė į teritoriją, kurią net SSRS laikė priklausančia Lenkijai, sovietų vadų priešiškumas Armijai Krajovai ir įtarumas jos vadų atžvilgiu nė kiek nesumažėjo. Priešingai, žengdami į Lenkijos gilumą rusai tapo žiauresni, ryžtingesni ir veiklesni. Pasiekę Poznanę Vakarų Lenkijoje, vos per savaitę jie suėmė ir įkalino daugybę Armijos Krajovos narių, brutaliai juos tardė ir kankino. Paskui NKVD surengė masinę tūkstančių žmonių egzekuciją miškuose už miesto[26]. Armija Krajova savo ruožtu ateinančią Raudonąją armiją liovėsi laikyti potencialia sąjungininke ir partizanai jau nebeprisistatydavo naujiems okupantams. Kai kurie iš jų metė savo ginklus ir išsisklaidė tarp civilių gyventojų. Kiti pasiliko miške ir laukė, kas bus toliau.

Pasakojimai apie tai, kas įvyko Rytų Lenkijoje, greitai pasiekė Varšuvą. Nors Armijos Krajovos vadams Lenkijos sostinėje susisiekti su Londonu pavykdavo labai retai, nors jie turėjo mažai žinių, kaip vyksta karas kitose šalyse, jie tikrai žinojo, kad Raudonoji armija suima ir nuginkluoja jų draugus. Paveikti painiavos ir panikos atmosferos, rugpjūčio 1-ąją jie pradėjo drąsų, bet pražūtingą Varšuvos sukilimą, bandydami įveikti nacistus ir išlaisvinti Varšuvą anksčiau, negu Raudonoji armija įžengs į centrinę miesto dalį. Vokiečiai brutaliai numalšino sukilimą. Britų ir amerikiečių lėktuvai, daugiausia pilotuojami lenkų ir Pietų Afrikos lakūnų, drąsiai tiekė maistą ir amuniciją sukilėliams, tačiau tokios pagalbos nepakako, kad padėtis pasikeistų. Raudonoji armija, tuo metu buvusi visai šalia, kitame upės krante, įsirengė stovyklas rytiniuose priemiesčiuose ir nieko nedarė. Stalinas atsisakė leisti Sąjungininkų lėktuvams, gabenantiems pagalbą sukilėliams, leistis sovietų teritorijoje[27].

Nors Stalinas vėliau apsimetė nieko nežinojęs apie sukilimą, Raudonosios armijos šnipai labai atidžiai stebėjo kovą Varšuvoje ir rinko informaciją apie gyventojų nuotaikas. Spalio pradžioje, po tragiškos ir šiurpios sukilimo pabaigos, vienas Raudonosios armijos pulkininkas, kaip ir daugelis jos vadų, parašė Maskvai išsamų pranešimą, kuriame apibūdino susiklosčiusią padėtį. Nors žuvo šimtai tūkstančių žmonių ir miestas praktiškai nebeeg-

zistavo – kai sukilimas baigėsi, vokiečiai metodiškai dinamitu sprogdino dar išlikusius pastatus, o visus išgyvenusius miestiečius suvarė į darbo stovyklas – didžiausią susirūpinimą jam kėlė santykiai tarp Armijos Krajovos likučių ir daug mažesnės Liaudies gvardijos (*Gwardia Ludowa*), ginkluoto komunistų partijos sparno. Pirmoji, skundėsi jis, nesidalijanti ginklais su antrąja. O dar blogiau esą tai, kad Armijos Krajovos vadai skleidžia neigiamą propagandą apie SSRS:

> Biuleteniuose jie pabrėžia, kad iš sovietų oro keliu sukilėliai gavo labai mažai pagalbos, ir drauge giria anglų bei amerikiečių pastangas. Taigi akivaizdu, kad ši organizacija ruošiasi veiksmams prieš Raudonąją armiją... Taip pat sklinda gandai, kad Lenkijos kariuomenė [sovietų vadovaujami lenkų kariai] yra sovietų šnipai, kurie neturi nieko bendra su lenkų nacionaliniais interesais.[28]

Sukilimui pasibaigus – kai Varšuva buvo sudeginta iki pamatų, Lenkijos pogrindžio valstybės vadovai žuvo arba atsidūrė vokiečių karo belaisvių stovyklose ir apie 200 000 žmonių buvo nužudyta – aukšto rango karininkų teikiamų pranešimų štabui ir Berijos pranešimų Stalinui tonas pasidarė atšiauresnis. Lapkričio 1-ąją Berija pateikė pranešimą Stalinui, apibūdinantį „antisovietinę baltųjų lenkų nacionalistų banditiškų revoliucinių organizacijų“ – taip jis pavadino Armijos Krajovos vadovybę – veiklą[29]. Vėliau tą mėnesį sovietų lauko vadai rekomendavo „sustiprinti represines priemones“ prieš visus ginkluotus Armijos Krajovos narius. Kovoti, tiesiogine šio žodžio prasme, su lenkų pasipriešinimu iš fronto buvo atitraukti Raudonosios armijos daliniai, skirta daugiau NKVD karių ir pagaliau atsiųstos naujosios Lenkijos slaptosios policijos pajėgos[30]. Daugiausia NKVD pastiprinimo pastangomis, iki trečios 1944 m. lapkričio savaitės areštinėse atsidūrė 3692 Armijos Krajovos nariai. Gruodžio 1-ąją jų ten jau buvo 5069[31].

Įnirtinga kova dėl sostinės radikalizavo Lenkijos visuomenę. Daugelį tų, kurie tikėjosi romantiškos, triumfuojančios karo pabaigos, dabar apėmė nihilizmas. Vėlesniais metais Varšuvos sukilimas dažnai buvo atsimenamas kaip didvyriška paskutinė kova dėl Lenkijos nepriklausomybės ir jos vadai iš pradžių tapo antikomunistinio pogrindžio, vėliau pokomunistinės valstybės didvyriais. Šiuolaikinėje Varšuvoje gausu paminklų sukilimui atminti,

o Varšuvos gatvės ir aikštės pelnytai pavadintos jo vadų ir kovotojų vardais. Tačiau 1944–1945 m. žiemą, kai pamažu buvo įsisąmoninta, kad Varšuva visiškai sugriauta, o Raudonoji armija ima elgtis vis brutaliau, daugelis lenkų sukilimą ėmė laikyti baisia, pražūtinga klaida. Vykstant sukilimui, Andrzejus Panufnikas, nepaprastai patriotiškas muzikantas ir kompozitorius, buvo išvykęs iš Varšuvos prižiūrėti savo sergančios motinos. Kai pas juos iš miesto pagaliau atvyko jo tėvas ir ėmė pasakoti apie „drąsų vyrų, moterų ir vaikų pasiaukojimą", Panufnikas suprato, kad „sukilimas buvo baisi klaida, pagrįsta klaidinga viltimi, kad rusai ateis į pagalbą"[32]. Szymonas Bojko, lenkas, tarnavęs lenkiškoje Raudonosios armijos divizijoje, pavadintoje Koščiuszko vardu, atvyko prie Varšuvos paskutinėmis sukilimo dienomis ir iš kito upės kranto stebėjo, kaip miestą niokoja liepsnos. „Mane apėmė jausmas, kad griūva pasaulis, – atsiminė jis vėliau. – Šis jausmas buvo visiškai nesusijęs su politiniais dalykais. Tai buvo tiesiog nelaimės nuojauta."[33] Istoriko Andrzejaus Friszke žodžiais, nesėkmė sukėlė „juodą neviltį, tikėjimo Vakarais krizę ir aštrų šalies priklausomybės nuo Rusijos įsisąmoninimą"[34].

Po kelių mėnesių, kai į Lenkiją prasismelkė žinios apie Jaltos sutartį, neviltis padidėjo dar labiau. Lenkai atidžiai nagrinėjo miglotą sutarties kalbą, ypač jos raginimą surengti „laisvus ir nevaržomus rinkimus", kurių neįmanoma buvo stebėti ar priversti surengti. Jaltos sutartį jie suvokė – ir tada, ir vėliau – kaip Vakarų išdavystę. Pagaliau lenkai pamažu įsisąmonino tikrovę: Vakarų sąjungininkai neketina padėti Lenkijai, Raudonoji armija ir toliau valdys Rytus[35].

Po Jaltos sutarties Armijos Krajovos vadai jau niekada neturėjo tokios pačios valdžios. Po sukilimo organizacija, vadovaujama generolo Leopoldo Okulickio, atkūrė savo struktūras. Tačiau žinodami nesulauksią Vakarų sąjungininkų pagalbos, praradę dešimtis tūkstančių jaunų kovotojų, kurie žuvo Varšuvoje, daugelis lenkų nebetikėjo pajėgsią kovoti su SSRS. Suprasdamas, kad žmonės jau nebelaiko jo teisėtu karo vadu, sausį Okulickis oficialiai paleido Armiją Krajovą. Savo paskutiniame nepaprastai emocingame kreipimesi jis ragino karius neprarasti tikėjimo:

> Stenkitės būti tautos vadovai ir nepriklausomos Lenkijos valstybės kūrėjai. Šioje veikloje kiekvienas iš mūsų turi būti pats sau vadas. Įsitikinęs, kad

> jūs paklusite šiam įsakymui, kad liksite ištikimi tik Lenkijai, taip pat siekdamas palengvinti jūsų būsimą darbą, Lenkijos Respublikos Prezidento leidimu, aš atleidžiu jus nuo priesaikos ir paleidžiu [Armijos Krajovos] gretas.[36]

Paraginęs savo tautiečius nebetęsti pasipriešinimo, pats Okulickis pasitraukė į dar gilesnį pogrindį. Likę Armijos Krajovos vadai taip pat slapstėsi, laukdami geresnės ateities. Tačiau ta ateitis taip ir neatėjo. Vasario pabaigoje NKVD užmezgė ryšius su Okulickiu bei jo vadais ir pakvietė juos į susitikimą su generolu Serovu viename Varšuvos priemiestyje. Suprasdami, kad jų tapatybės tapo žinomos sovietų slaptajai policijai, tikėdamiesi, kad Jaltos sutartis vis dar įpareigoja Sovietų Sąjungą įtraukti kažkiek ne komunistų į naująją Lenkijos vyriausybę ir vildamiesi geriausio, jie atvyko.

Nė vienas iš jų negrįžo. Kaip ir generolas Vilkas anksčiau, šie šešiolika vyrų buvo suimti, nuskraidinti į Maskvą ir įkalinti Lubiankoje (garsiausiame Sovietų Sąjungos kalėjime); jiems buvo pareikšti kaltinimai pagal sovietų įstatymus „dėl ginkluoto sukilimo prieš SSRS rengimo veikiant išvien su vokiečiais“. Kitaip tariant, jie buvo apkaltinti simpatijomis „fašistams“. Daugumai buvo paskirti ilgi kalinimo laikotarpiai. Trys iš jų, įskaitant Okulickį, galiausiai mirė kalėjime.

Suėmimais buvo siekiama pamokyti lenkų pogrindininkus ir pranešti apie sovietų ketinimus išoriniam pasauliui. Jie taip pat pasiuntė žinią Lenkijos komunistams, kurių dalis tikėjosi palenkti Armijos Krajovos šalininkus į savo pusę teisėtomis priemonėmis. Jakubas Bermanas vėliau rašė, kad suėmimai „sukrėtė ir sujaudino“ jo draugus, kurie planavo nugalėti Armijos Krajovos vadovus taikydami „skaldyk ir valdyk“ politiką, priversti juos kivirčytis, kad galų gale Okulickis ir kiti jos vadai taptų nepopuliarūs. O tų šešiolikos vyrų suėmimas suvienijo didelę dalį visuomenės prieš komunistus[37].

Staigus lenkų pogrindžio vadovybės suėmimas įvarė pirmą stambų pleištą tarp SSRS ir Anglijos bei JAV. Laiške Rooseveltui Churchillis apibūdino šiuos suėmimus kaip esminį posūkį: „Tai testas, kuris parodė, kokią reikšmę mes ir rusai teikiame tokiems terminams kaip demokratija, suverenitetas, nepriklausomybė, atstovaujanti vyriausybė ir laisvi bei nevaržomi rinkimai.“[38] Kaip parodė vėlesni įvykiai, Churchillis buvo teisus, abejodamas,

ar rusai taip pat interpretuoja žodžius, įrašytus į Jaltos sutartį – netrukus paaiškėjo, kad jie juos ne šiaip kitaip interpretuoja, bet apskritai neteikia jiems jokios reikšmės.

Suėmus Armijos Krajovos vadus, dalis Lenkijos gyventojų nusprendė, kad jiems telieka išmokti gyventi sovietų primesto režimo sąlygomis. Tačiau kiti padarė priešingą išvadą ir nusprendė, kad jiems telieka kovoti. 1945 m. pavasarį viena didelė antinacistinė ir antikomunistinė partizanų grupė, Nacionalinės ginkluotosios pajėgos (*Narodowe Siły Zbrojne* – NSZ), nacionalistinė grupuotė, dešinesnė už vyraujančią pogrindžio srovę, pasuko pasipriešinimo keliu. Užuot vykdę Armijos Krajovos nurodymą baigti kovą, jos vadai nusprendė kovoti toliau. Kai didžioji Raudonosios armijos dalis pajudėjo į vakarus Vokietijos link, jie persikėlė į Rytų Lenkijos miškus, daugiausia Liublino ir Žešuvo apylinkėse, ir atsidavė naujai kovai[39]. Jų tikslas, kaip gana tiksliai apibūdinta viename Lenkijos slaptosios policijos dokumente, buvo „likviduoti visuomenės saugumo departamento darbuotojus“ arba „tyliai juos pradanginant (nuskandinant, pagrobiant, kankinant), arba atvirai nušaunant“[40].

Išformavus Armiją Krajovą, atsivėrusiame vakuume ėmė formuotis naujos grupės. Garsiausia iš jų buvo *Wolność i Niezawisłość* – „Laisvė ir nepriklausomybė“ – paprastai vadinama WiN. Jo vadas Janas Rzepeckis buvo Armijos Krajovos karininkas. Priešingai negu dauguma Armijos Krajovos narių, po Varšuvos sukilimo nesėkmės jis su savo kolegomis nusprendė likti pogrindyje. Jie ir toliau laikė paslaptyje savo tikruosius vardus, laikėsi slaptos veiklos taisyklių ir tarpusavy susisiekdavo naudodami kodus ir slaptažodžius. Jie ketino likti civiline organizacija, nors ir palaikė ryšį su įvairiais ginkluotais partizanais. Iki 1946 m. spalio jų pastangomis buvo leidžiamas laikraštis *Polska Niezawisła* („Nepriklausoma Lenkija“); jo redaktorius ragino lenkus nesusigundyti priimti *status quo*, kurį jis apibūdino kaip „sovietų terorą“[41]. Netrukus, 1945 m. lapkritį, NKVD rado ir suėmė Rzepeckį. Jis buvo tardomas ir priverstas arba įtikintas atskleisti savo kolegų vardus. Rzepeckis buvo paleistas į laisvę su sąlyga, kad paragins likusius pogrindininkus atskleisti savo tapatybes, ir kai kurie iš jų šio raginimo paklausė.

Nors ir patyrusi triuškinamą smūgį, WiN vėl atsikūrė. 1945 m. pradėjo veikti jos „Antroji vadovybė" ir tęsė savo veiklą beveik metus, palaikydama šiokius tokius ryšius su išoriniu pasauliu per ilgas pasiuntinių grandines – jie daugelį savaičių perduodavo vienas kitam mįslingus raštelius, kol šie pagaliau pasiekdavo adresatus. Galiausiai, kai prie sienos buvo sulaikyta WiN dirbanti moteris, pas kurią buvo rasta užšifruota žinutė, grandinė buvo atskleista, o vadai vėl suimti ir kankinimais verčiami išduoti savo bendražygius. Ilgainiui buvo suformuota Trečioji ir Ketvirtoji vadovybė, į kurias iš pat pradžių buvo infiltruoti Lenkijos slaptosios policijos agentai; tikriausiai jos buvo suformuotos pagal sovietų planą (kartą trečiajame dešimtmetyje bolševikai buvo sukūrę ir fiktyvią Rusijos „opoziciją", siekdami pritraukti į ją užsienio šnipų). Kai Ketvirtoji vadovybė buvo išformuota, slaptoji policija sukūrė savo pačios tariamąją WiN, kuri plėtojo ryšius su naiviais užsieniečiais, taip pat su kai kuriais lenkais, kurie dėl savo neišmanymo neįtarė, kad ši „slapta organizacija" buvo policijos operacija. Tokios apgailėtinos būklės WiN egzistavo iki 1952 m., nors keletui jos buvusių narių ir vėliau ilgą laiką pavyko gyventi slapstantis.

WiN istorija dažnai laikoma pavyzdžiu, parodančiu, kokios beprasmiškos buvo antikomunistinio pasipriešinimo pastangos ankstyvuoju pokario laikotarpiu, ir tuo laiku jos tikrai buvo laikomos beprasmiškomis. Tačiau į liūdną WiN istoriją taip pat galima žiūrėti kaip į lenkų troškimo priešintis liudijimą. Apytiksliai 10 000 šios organizacijos narių buvo suimti, kankinti ir įkalinti. Šimtai buvo nužudyta. Nepaisant nepaprasto spaudimo ir beprotiško įkarščio, su kuriuo buvo persekiojami šios organizacijos nariai, savo klestėjimo laikotarpiu WiN turėjo maždaug nuo 20 000 iki 30 000 narių[42].

Tarp lenkų pokario pasipriešinimo grupių WiN išsiskyrė savo dydžiu ir tuo, kad išsaugojo kai kurias teoriškas sąsajas su senosiomis Armijos Krajovos instancijomis. Dauguma kitų tokių grupių buvo labai mažos, dažnai sudarytos vien tik iš jaunų žmonių, kurie vadovavosi Armijos Krajovos modeliu, nors patiems jiems, dar nesulaukusiems brandaus amžiaus, nebuvo tekę dalyvauti jos veikloje, arba vadino save „NSZ", tiksliai nežinodami, kas tai per organizacija ir ką šis trumpinys reiškia. Pavyzdžiui, 1945 m. trylika jaunuolių, pasivadinę „Armijos Krajovos jaunimu", susibūrė į partizanų grupę, miškuose į pietus nuo Krokuvos pradėjo rinkti ginklus ir slaptai mokėsi jais naudotis; 1950 m. jie visi buvo suimti[43].

Kai sovietų kariuomenė nužygiavo į vakarus galutiniam Berlyno puolimui, padėtis tapo dar sudėtingesnė. Kai Raudonoji armija palikdavo kokią nors vietovę, dažnai čia sugrįždavo visų politinių pakraipų partizanų grupės: NSZ grupės, buvę Armijos Krajovos kariai, ukrainiečių partizanai, kurie kovojo už Ukrainos nepriklausomybę. Jos visos buvo įsitraukusios į kovą su Raudonąja armija ir jos sąjungininkais lenkais, bet kartais kovojo ir viena su kita. Nepaisant chaoso, kai kurios iš jų liko ištikimos senojo pogrindžio idealams. Kitos ėmė gyventi iš plėšikavimo, degradavo ir virto pusiau kriminalinėmis gaujomis. Tarp jų dažnai kildavo įnirtingi mūšiai, ypač tarp lenkų ir ukrainiečių.

Nors 1944 m. vasarą SSRS buvo „pacifikavusi" rytinę Lenkiją, kitą pavasarį, nelikus Raudonosios armijos, šalies rytus sudrebino kovos, kurias teisingiau būtų pavadinti pilietiniu karu. Komunistams ir jų sąjungininkams kaimai ir miškai aplink Liublino miestą tapo pavojingi ir kurį laiką jie nesijautė saugūs net pačiame mieste. Viename 1945 m. gegužę registruotame pranešime buvo teigiama, kad „visų partinių ir vyriausybinių organų darbas" krašte visiškai sustojo. Keturiuose gretimuose pavietuose nebeliko policininkų, nes partizanai juos arba nuginklavo, arba tiesiog nužudė[44]. Netrukus Stalinas, vis dar švenčiantis pergalę prieš Vokietiją, nerimo kupinais žodžiais buvo informuotas, kad „Lenkijoje antivalstybinis pogrindis ir toliau visur aktyviai veikia"[45]. Į pagalbą bėdos ištiktai Lenkijos slaptajai policijai nedelsiant buvo pasiųsti dar penki NKVD pulkai ir motorizuotasis batalionas[46].

1945 m. rugpjūtį visuomenės saugumo ministras Stanisławas Radkiewiczius, apsilankęs regioniniame saugumo departamento susirinkime Liubline, išgirdo nemalonių faktų. Vienas vietos karininkas suskaičiavo, kad jo apygardoje naująjį režimą palaiko mažiau kaip 20 procentų žmonių. Kitas aiškino, kad jie nesugebėjo infiltruoti savo agentų į ginkluotą antikomunistinį partizanų judėjimą, nes „niekas nenori bendradarbiauti". Kiti manė, kad padėtis pagerės, nes valstiečiai pavargo remti partizanus, kurių dalis nuolatos atimdavo iš jų maistą. Tačiau visi dalyviai sutiko, kad „gaujos" vis dar kelia daug bėdų. Kai kurie jų dalyviai slepiasi miškuose, kiti dieną dirba savo ūkiuose, bet „gavę sutartą signalą susiburia ir rengia kriminalinius išpuolius"[47]. Jie nuolatos užpuola saugumo policijos pareigūnus, komunistų partijos karininkus ir tuos, kurie su jais kolaboruoja.

Tačiau ir tęsdami kovą ginkluoto pasipriešinimo dalyviai, regis, jau suvokė, kokia tragiška jų padėtis. Jie buvo išvarginti ilgos kovos su vokiečiais. Daugelis miškuose gyveno jau penkerius ar šešerius metus. Nemaža jų dalis buvo labai jauni žmonės, ilgus mėnesius ar metus niekur nesimokę. Jie žinojo, kad pasiduoti reiškia atsisakyti svajonės apie šalies nepriklausomybę, bet dabar jie kovojo su nauju ir amorfiškesniu priešu. Vykdydami kovotojų pareigas, jie privalėjo žudyti ne okupantus vokiečius, o lenkų komunistus ir lenkų policininkus. Kai kurie iš jų laikė tokias užduotis brolžudiškomis ir pasitraukdavo iš pasipriešinimo. Kiti piktindavosi jų pasitraukimu. 1946 m. viena ginkluota grupė, apkaltinusi „kolaboravimu", sumušė porą anksčiau Armijai Krajovai priklausiusių mokytojų, nes šie sugrįžo prie įprasto gyvenimo[48]. Galų gale dešimtys tūkstančių jų pasinaudojo kuria nors viena iš daugelio „amnestijų", atidavė savo ginklus ir grįžo į civilinį gyvenimą.

Daugelį pasitraukti paskatino karti patirtis. Lucjanas Grabowskis, jaunuolis iš Balstogės regiono, pasitraukė iš savo Armijos Krajovos būrio, kai jam buvo pavesta nužudyti vieną būrio narį už išdavystę. Įtardamas, kad tas žmogus nekaltas, jis atsisakė vykdyti įsakymą. „Baisūs buvo laikai, brolis žudė brolį dėl mažiausių niekų." Ilgainiui „pradėjau suvokti keletą faktų, į kuriuos iki tol neatkreipiau dėmesio ir daug apie tai negalvojau. Daugelis mano draugų, buvusių partizanų, išvyko į Vakarus. Kiti įstojo į universitetus arba baigė vidurines mokyklas ir ėmė dirbti. O aš vis dar kovojau, penktus metus iš eilės." Kartu su keturiasdešimčia kitų vyrų, daugiausia iš WiN, Grabowskis atidavė savo ginklus. Visiems jiems akis graužė ašaros: „Išėjome iš slaptosios policijos pastato be ginklų ir jau nebe tokie pat žmonės, kokie buvome prieš kelias valandas."[49]

Kiti tęsė kovą. Saujelė vyrų – viena ar dvi dešimtys – liko miškuose daugelį metų. Viena maža NSZ partizanų grupė pasidavė tik 1956 m., po Bołeslawo Bieruto mirties. Vienas vienišas kovotojas, Michałas Krupa, slapstėsi iki 1959 m., kol pagaliau buvo aptiktas ir suimtas[50]. Tačiau dauguma tų, kurie tęsė kovą, darė tai žinodami, kad laimėti nėra jokios vilties.

Tarp jų buvo vienas pogrindžio vadas, žinomas slapyvardžiu Kiras (*Mewa*). Pasak Lenkijos saugumo policijos, kuri sekė jo veiklą, Kiras, per karą kovojęs Armijos Krajovos gretose, grįžo į ginkluotą kovą 1945 m. iš nevilties ir nusivylimo: jo psichologinėje charakteristikoje paaiškinta, kad

jis linkęs į savižudybę: „Jis nori mirti.“ Daugelis iš trijų šimtų jo būrio narių – kai kurie buvę Armijos Krajovos kovotojai, kai kurie dezertyrai iš Raudonosios armijos lenkų divizijos – kovojo vedami tų pačių jausmų. Dauguma buvo iš Pietryčių Lenkijos ir jau nieko nebesitikėjo pasiekti. 1945 m. gegužę jie surengė lauke mišias ir prisiekė ištikimybę Lenkijos vyriausybei tremtyje Londone – vyriausybei, kurios nei Sąjungininkai, nei kitos šalys jau nepripažino teisėta, ir visi dalyvavę tose mišiose puikiai tai žinojo.

Tačiau ilgainiui Kiro būrys pamažu ėmė tirpti. Po keleto mėnesių daugelis karių grįžo į savo šeimų ūkius arba nusprendė palikti tą vietovę ir išvyko į buvusias Vokietijos teritorijas, dabar tapusias Vakarų Lenkijos dalimi, pradėti naujo gyvenimo. Kai kurie pasilikusieji pradėjo plėšti vietos gyventojus ukrainiečius, kurie tuo laiku vis dar sudarė didelę Pietryčių Lenkijos gyventojų dalį. Ne vieną ukrainiečių kaimą jie sudegino iki pamatų. Archyviniai dokumentai atskleidžia, kokia neviltis juos buvo apėmusi. 1945 m. sausį jie užpuolė vienos gamyklos direktorių, lenkų komunistą, ir atėmė iš jo šimtą zlotų. Balandį jie pavogė du arklius. Liepą nužudė vieną valstietį ukrainietį ir įmetė jo kūną į upę. 1945 m. pabaigoje vietos policija atkakliai, bet nelabai kvalifikuotai triūsė, bandydama išardyti Kiro būrį. Ji infiltravo tarp jo kovotojų du savo agentus, tačiau vienas atsisuko prieš ją, o kitas buvo demaskuotas ir nužudytas. Jo kūnas taip pat buvo įmestas į upę. Per pusantrų savo gyvavimo metų ši grupė įvykdė 205 užpuolimus ir nužudė daug vietos pareigūnų komunistų, kol galiausiai 1947 m. liepą Kiras buvo sulaikytas. Kaip tikriausiai ir tikėjosi, jis buvo nuteistas mirti[51].

Praėjus dešimtmečiui šio laikotarpio prieštaravimus tobulai perteikė klasikinis Andrzejaus Wajdos filmas „Pelenai ir deimantai“. Šis kino filmas pasakoja istoriją apie vieno partizano dilemą: jis turi rinktis arba ką tik sutiktą merginą, arba savo vadus ir jų įsakymu įvykdyti politinę žmogžudystę. Jis nusprendžia įvykdyti įsakymą, bet atlikdamas užduotį pats sutinka kulką. Paskutinėje scenoje jis bėga, klumpa ir pagaliau miršta lauke, pilname šiukšlių. Lenkijos žiūrovams metafora buvo visiškai aiški: pasipriešinime dalyvavusių jaunuolių gyvenimas buvo išmestas į istorijos šiukšlyną.

Nors tiksliai sunku suskaičiuoti, pačių NKVD pareigūnų skaičiavimais, 1945 m. vien nuo sausio iki balandžio Lenkijoje jie suėmė apie 215 540 žmonių. Iš šio skaičiaus 138 000 buvo vokiečiai arba *Volksdeutsche* – vietos

gyventojai, pasiskelbę esą vokiečių kilmės. Per šį keturių mėnesių laikotarpį taip pat buvo suimta maždaug 38 000 lenkų ir visi nusiųsti į stovyklas SSRS. Apie 5000 jų mirė „darbo ir tardymo metu."[52] Tarp jų tikriausiai buvo tūkstančiai tokių žmonių kaip Kiras, kurie kovojo iki galo, žinodami, kad pralaimės.

Kai karas baigėsi, rytinėje Vokietijoje nebuvo jokio ilgalaikio ar ginkluoto pasipriešinimo sovietų okupacijai. O Hitleris tikėjosi, kad bus: prieš nusižudydamas jis ragino vokiečius kovoti iki paskutinio atodūsio, sudeginti miestus iki pamatų, paaukoti viską paskutinėje žūtbūtinėje kovoje. Jis taip pat įsakė vermachtui kurti jaunimo batalionus, kurie po jo mirties turėjo tęsti partizaninę kovą su Raudonąja armija.

Šie jaunimo batalionai ir buvo tie „Vilkolakiai", apie kuriuos tiek daug buvo kalbama ir nacistų, ir Sąjungininkų propagandoje. Tačiau iš tikrųjų „Vilkolakiai" buvo tik mitas, kaip ir padarai, kurių vardu jie buvo pavadinti. Hitleriui nusižudžius ir Vokietijai pralaimėjus, jie tiesiog išnyko: kerai buvo išsklaidyti. Erichas Loestas, hitlerjugendo grupės vadovas ir jaunesnysis vermachto karininkas, vėliau tapęs žinomu Rytų Vokietijos romanistu, į „Vilkolakių" judėjimą buvo užverbuotas dvidešimt penkerių metų. Judėjimo organizatoriai paaiškino jam, kokį vaidmenį jis turės atlikti paskutinėmis karo savaitėmis ir net surengė šiokius tokius partizaninių kovos būdų mokymus, siekdami išmokyti jį veikti rusų okupacijos sąlygomis. Tačiau kai rusai iš tikrųjų įžengė į Mitveidą, jo gimtąjį miestą Saksonijoje, pogrindžio kova jam rūpėjo mažiausiai. Užuot kovojęs su Raudonąja armija, jis, padedamas šeimos, pabėgo pas savo tetą, turėjusią ūkį toliau vakaruose, kur galėjo saugiai pasiduoti amerikiečiams.

Pirmaisiais metais po karo Loestas niekada nekalbėjo apie tai, kad buvo ruošiamas tapti „Vilkolakiu". „Aš gi nekvailas", – pasakė jis man – ir niekada nebuvo suimtas. Kitiems taip smarkiai nepasisekė. Paskutinėmis karo dienomis SS įsakė visiems Mitveidos paaugliams dalyvauti paskaitoje apie „Vilkolakius". Jie nedalyvavo jokiuose mokymuose, nedavė jokios priesaikos, bet pasirašė paskaitos dalyvių sąraše. Karui pasibaigus sovietų valdžios atstovai rado tą sąrašą. „Jie nieko nedarė, tik klausėsi tos paskaitos, bet visi buvo suimti. Suimti metams", – pasakojo Loestas[53].

Teisinis pagrindas tokiems suėmimams buvo sovietų karinės administracijos 1945 m. balandžio 18-osios įsakymas Nr. 00315. Šis įsakas reikalavo nedelsiant internuoti, neatliekant pirminio tyrimo, „šnipus, sabotuotojus, teroristus, nacistų partijos aktyvistus", taip pat žmones, turinčius „neteisėtų" spausdinimo ir transliavimo prietaisų, ginklų ir buvusius Vokietijos pilietinės administracijos narius. Įsakymas priminė potvarkius, priimtus kitų Sąjungininkų okupacinėse zonose – ten taip pat buvo masiškai suimami ir kvočiami „aktyvūs" nacistai[54]. Skirtumas tarp sovietų zonos ir kitų zonų buvo užmojis: praktiškai sovietų įsakymas leido suimti beveik kiekvieną žmogų, kuris užėmė kokias nors valdiškas pareigas, nesvarbu, ar jis tikrai buvo nacistas, ar ne. Pagal šį įstatymą taip pat galėjo būti suimti policininkai, miesto merai, verslininkai ir pasiturintys ūkininkai, argumentuojant, kad jiems turbūt nebūtų pasisekę užimti tokios padėties visuomenėje, jei jie nebūtų kolaboravę su nacistais.

Kai rugpjūčio pradžioje prasidėjo Potsdamo konferencija, asmenų, kurie galėjo būti internuoti, apibrėžimas pasidarė dar platesnis. Bjauriuose Hohenzollernų rūmuose, apsuptuose žalio parko, Sąjungininkai – Stalinas, naujasis Amerikos prezidentas Harry Trumanas (išrinktas po Roosevelto mirties) ir naujasis Didžiosios Britanijos premjeras Clementas Attlee (išrinktas Churchilliui pralaimėjus rinkimus) – paskelbė naują pareiškimą, kuriame nurodė, kad „nacistų vadai, įtakingi nacistų rėmėjai ir aukšti nacistinių organizacijų bei įstaigų pareigūnai ir *bet kurie kiti asmenys, keliantys grėsmę okupacijai ar jos tikslams*, turi būti suimti ir internuoti" (kursyvas mano)[55]. Sovietų Sąjungai tokia formuluotė tiko idealiai: „bet kurie kiti asmenys, keliantys grėsmę okupacijai ar jos tikslams", yra išties labai plati kategorija ir norint jai buvo galima priskirti bet kurį žmogų, kuris dėl kokios nors priežasties nepatiko NKVD.

Kaip ir derėjo tikėtis, Raudonoji armija įsteigė karinį tribunolą, teismus be advokatų ar liudytojų, jie veikė kelerius metus. Jie buvo visiškai nesusiję su Niurnbergo tribunolu, kurį Sąjungininkai bendrai įsteigė aukščiausiems nacistų vadovams teisti, ir neturėjo nieko bendra su tarptautine teise. Kartais suimtiesiems kaltinimai būdavo pateikiami pagal sovietų baudžiamojo kodekso 58 straipsnį, taikytą suimant politinius kalinius Sovietų Sąjungoje ir neturėjusį jokio ryšio su Vokietijos įstatymais. Nuosprendžiai kartais būdavo verčiami į vokiečių kalbą, bet užrašomi

kirilica, ir dėl to kaltinamieji negalėjo jų perskaityti. Kartais kaliniai, smarkiai sumušti ir kitaip kankinti, būdavo verčiami pasirašyti dokumentus, kurių jie negalėjo suprasti. Penkiolikmetis Wolfgangas Lehmannas pasirašė dokumentą, kuriame buvo nurodyta, kad jis susprogdino du sunkvežimius, nors tuo metu jis nežinojo, ką pasirašo. Kitiems kaliniams teismai buvo rengiami Maskvoje, kur sovietų teisėjai nuteisdavo suimtuosius jiems patiems teisme nedalyvaujant. Po keleto savaičių jie sužinodavo, kad yra nuteisti[56].

Kai kurie iš suimtųjų iš tikrųjų buvo nacistai, nors nebūtinai svarbūs. Niekas pernelyg nesirūpino atskirti tikrus nusikaltėlius nuo smulkių biurokratų ir prisitaikėlių. Kartu su nacistais netrukus buvo suimta tūkstančiai jaunuolių, kurie jau vien dėl savo amžiaus negalėjo būti nacistai – Manfredas Papsdorfas buvo suimtas trylikos – ir daugybė žmonių, kurių vienintelė kaltė buvo ta, kad jie, kaip ir Mitveidos paaugliai, atsidūrė netinkamoje vietoje netinkamu laiku[57]. Kai kurie vokiečiai buvo suimti už tai, kad pernelyg karštai troško laisvės. 1945 m. Giselai Gneist buvo penkiolika metų ir ją nepaprastai žavėjo demokratija, apie kurią dažnai girdėdavo per Amerikos ginkluotųjų pajėgų radiją. Gneist gyveno Vitenberge ir ją piktino ten apsistoję sovietų kareiviai, kurių dalis įrengė viešnamį jos daugiabučio namo viršutiniame aukšte. Ji norėjo kažko geresnio ir kartu su kitais paaugliais įsteigė „politinę partiją“, turėjusią savus neprofesionalius slaptus kodus. Ji visiškai nenutuokė, kokį pavojų kelia sau tokia veikla, ir neturėjo rimtesnių ideologinių pažiūrų. „Mano laisvės supratimas, – atsiminė ji, – buvo tas, kad žmonėms negalima drausti laisvai kalbėti. Nežinojau, kas yra komunizmas, nes niekada apie jį nebuvau girdėjusi.“[58]

Gneist buvo suimta 1945 m. gruodį kartu su dviem dešimtimis savo bičiulių „partijos narių“, visi paaugliai. Ji buvo uždaryta „kameroje be langų“ kartu su dvidešimčia kitų moterų – kai kurios iš jų buvo jos mokyklos draugės. Tualetas buvo pieno butelis. Kamera knibždėte knibždėjo blakių ir utėlių. Daugelį dienų ją rusų kalba tardė kažkoks sovietų karininkas, padedamas menkai nusimanančio vertėjo. Jis mušdavo ją per nugarą ir kojas, kol pradėdavo trykšti kraujas. Galiausiai Gneist, nesulaukusi dar nė šešiolikos, prisipažino buvusi „kontrrevoliucinės organizacijos dalyvė“. 1946 m. sausį karinis tribunolas pripažino ją kalta ir nuteisė kalėti Zachsenhauzene – kaip tikrą karo nusikaltėlę[59].

Nors ir kaip stulbinama tai pasirodys nežinantiesiems šio keisto istorijos posūkio, Zachsenhauzenas, garsi nacistų koncentracijos stovykla, po karo patyrė metamorfozę ir atgijo antram gyvenimui, panašiai kaip ir ne mažiau pagarsėjusi koncentracijos stovykla Buchenvalde. Amerikiečių kariai, kurie išlaisvino Buchenvaldą 1945 m. balandį, privertė iškilesnius Veimaro gyventojus ateiti apžiūrėti šias stovyklas, kad jie savo akimis pamatytų išbadėjusius kalinius, kurie dar liko gyvi, masinius kapus ir lavonus, sukrautus į rietuves šalia jų. Po keturių mėnesių sovietų kariai, perėmę Veimaro regiono valdymą, vėl ėmė kalinti žmones tuose pačiuose barakuose ir galiausiai laidoti juos panašiuose masiniuose kapuose. Taip jie darė daugelyje vietų. Aušvicas buvo kita iš daugelio Lenkijos priverčiamojo darbo stovyklų, kurią po karo vėl imta naudoti tokiais pat tikslais kaip ir anksčiau[60].

Rusai pervadino Buchenvaldą Ypatingąja stovykla Nr. 2, o Zachsenhauzeną – Ypatingąja stovykla Nr. 7[61]. Iš viso sovietų okupuotoje Vokietijoje buvo įsteigta ar atkurta dešimt tokių stovyklų, taip pat keletas kalėjimų ir kitų, ne tokių oficialių įkalinimo vietų. Jos buvo sovietų, o ne vokiečių komunistų stovyklos. NKVD centrinė gulago administracija kontroliavo jas visas tiesiogiai iš Maskvos, kai kuriais atvejais iki smulkiausių detalių. Pavyzdžiui, NKVD iš Maskvos siuntė nurodymus, kaip švęsti gegužės 1-ąją jos stovyklose Vokietijoje, ir rūpestingai kontroliavo „politinę ir moralinę" sargybinių būklę[62]. Visi vyresnieji stovyklų vadai buvo sovietų kariškiai, nors kai kuriose dirbo ir vokiečiai, stovyklos buvo išdėstytos pagal sovietų projektus. Kolymos ar Vorkutos kaliniams jose viskas būtų buvę pažįstama.

Ypatingosios stovyklos Vokietijoje nebuvo priverčiamojo darbo stovyklos kaip kad valdomos NKVD pačioje Sovietų Sąjungoje. Jos nebuvo susietos su gamyklomis ar statybų projektais, kaip dauguma stovyklų Sovietų Sąjungoje, o kaliniai neidavo dirbti. Priešingai, likę gyvi jų kaliniai dažnai pasakoja, kaip kankinamai nuobodu buvo nieko nedirbti, sėdėti barakuose – jiems buvo draudžiama net išeiti pasivaikščioti ir pajudėti. Kečendorfo stovykloje įkalintieji maldaudavo leisti jiems dirbti virtuvėje, kad turėtų nors kokios veiklos (ir, žinoma, galimybę gauti daugiau maisto)[63]. Zachsenhauzene buvo dvi zonos, iš kurių tik vienoje žmonėms buvo leidžiama dirbti. Kaliniams kur kas labiau patikdavo pastarojoje[64].

Ypatingosios stovyklos nebuvo ir tokio pat pobūdžio koncentracijos stovyklos, kokias buvo sukūrę nacistai. Ten nebuvo dujų kamerų ir į Zachsen-

hauzeną kalinius siųsdavo ne tam, kad jie būtų tuoj pat nužudyti. Tačiau kalinių mirtingumas jose vis dėlto buvo labai didelis. Iš apytiksliai 150 000 žmonių, įkalintų NKVD stovyklose Rytų Vokietijoje 1945–1953 m. (iš jų 120 000 buvo vokiečiai, o 30 000 – Sovietų Sąjungos piliečiai), maždaug trečdalis mirė iš bado ir nuo ligų[65]. Kaliniai buvo maitinami šlapia, juoda duona ir kopūstų sriuba – tokia prasta, kad Lehmannas, vėliau perkeltas į gulagą, atsiminė, kad „Sibire maitinama buvo geriau ir reguliariau“[66]. Ypatingosiose stovyklose nebuvo vaistų ir gydytojų. Utėlės ir parazitai greitai platino ligas. 1945–1946 m. žiema buvo tokia šalta, kad kalinės Zachsenhauzeno moterų zonoje degino lovos skersinius, kad nesušaltų[67]. Kaip ir daugumoje sovietų baudžiamųjų įstaigų, kaliniai mirdavo ne todėl, kad buvo žudomi, o todėl, kad jais niekas nesirūpino, juos ignoravo, o kartais, tiesiogine šio žodžio prasme, užmiršdavo.

Sovietų ypatingųjų stovyklų rytinėje Vokietijoje tikslas buvo ne panaudoti kalinius kaip darbo jėgą ar nužudyti, bet izoliuoti: ypatingosios stovyklos buvo skirtos abejotiniems žmonėms atskirti nuo likusios visuomenės dalies, bent jau kol nauji sovietų okupantai įtvirtins savo padėtį. Jos buvo profilaktinės, o ne baudžiamosios, pirmiausia skirtos izoliuoti žmones, kurie galėjo pasipriešinti sistemai, o ne kalinti tuos, kurie jau pasipriešino. Sovietų gulage kaliniai galėjo palaikyti šiokį tokį ryšį su išoriniu pasauliu, o kartais juos net galėdavo aplankyti artimieji. O pokario Vokietijos stovyklų kaliniai per pirmuosius trejus egzistavimo metus negalėjo siųsti ar gauti laiškų ir apskritai negaudavo jokių žinių iš išorinio pasaulio. Daugeliu atvejų jų šeimos nežinojo nei kas jiems nutiko, nei kur jie yra. Jie tiesiog dingo.

Tačiau ilgainiui kalinimo sąlygos pagerėjo, iš dalies dėl išorinio spaudimo. Staigiai dingus labai daugeliui jaunų žmonių, jų šeimos nariai patrako ir užvertė pareigūnus prašymais suteikti informacijos. Iš vokiečių valdžios institucijų jie paprastai nesulaukdavo jokios pagalbos. 1947 m. Tiuringijoje vienas vietos pareigūnas pasakė tokių šeimų nariams, kad jie „galėtų daugiau sužinoti iš rusų prokuroro Veimare“[68]. Sovietų pareigūnai savo ruožtu perduodavo tokius prašymus savo viršininkams, pastarieji – saviems viršininkams ir visuotinio chaoso sąlygomis žmonių pastangos surasti dingusius artimuosius neduodavo jokių rezultatų. Vienas vokiečių studentas dingo 1945 m. ir tik 1952 m. jo tėvai pagaliau jį „surado“[69]. Ir taip atsitiko

praėjus ketveriems metams po to, kai sovietų karinė administracija Vokietijoje sutiko leisti kaliniams pranešti savo šeimos nariams, kur jie yra[70]. Tais pačiais metais NKVD padidino maisto davinius šių stovyklų kaliniams, kad sumažintų mirtingumą ir nuramintų Rytų Vokietijos vadovus, kurie prašė sovietų valdžios pagerinti kalinių padėtį[71].

Suėmimai, kaip ir ilgas vermachto kareivių laikymas nelaisvėje Sovietų Sąjungoje (kai kurie iš jų buvo paleisti tik šeštajame dešimtmetyje), tapo pagrindiniu trinties tarp visuomenės ir naujosios valdžios šaltiniu. Tačiau jie taip pat padėjo sukurti naują elgesio viešumoje standartų kompleksą. Dauguma ką tik išlaisvintų vokiečių nebuvo komunistai ir nežinojo, ko laukti iš sovietų okupacinių pajėgų. Matydami, kad tūkstančiai jaunų žmonių suimami ir įkalinami dėl mažiausio įtarimo bet kokia „antisovietine" politine veikla, kiti visuomenės nariai iš karto suprato, kaip turi elgtis, kad patys to išvengtų. Daugeliui tai tapo pirma pamoka, kad viešumoje reikia laikyti liežuvį už dantų. Žmonės suvokė, kad jeigu tokia paauglė kaip Gisela Gneist galėjo būti suimta vien už tai, jog kalbėjo apie demokratiją, tai bausmė už rimtesnius politinius veiksmus tikrai bus daug griežtesnė.

Buvę kaliniai ir jų šeimos bijojo dar labiau. Paleisti į laisvę jie vengdavo kalbėti apie tai, kas jiems nutiko. Lehmannas, kuris buvo kalinamas Kečendorfo stovykloje Vokietijoje ir sovietų gulage, savo žmonai apie tai papasakojo tik 1989 m. pabaigoje[72]. Smurto naudojimas prieš tam tikrus žmones ir stovyklų potencialiems režimo priešams steigimas taip pat buvo platesnės sovietų politikos dalis. Raudonoji armija ir NKVD žinojo, kad masiniai suėmimai tokiose neapsisprendusiose ir nestabiliose visuomenėse kaip pokario Rytų Europos šalys gali tik dar labiau pakaitinti pasipriešinimo dvasią. O kruopščiai parengtos represijos prieš konkrečius atvirai režimą kritikuojančius asmenis galėjo turėti platesnį atgarsį: vieno tokio žmogaus suėmimas galėjo įbauginti dešimtis kitų.

Į Budapeštą 1945 m. sausį įžengę rusai mažai žinojo apie šalį, kurios sostinę jie ką tik užkariavo. Dauguma manė atvykę į šalį, kurioje gyvena vien tik nacistų kolaborantai – Vengrija buvo Vokietijos sąjungininkė per karą su SSRS – ir kartais negalėdavo patikėti savo akimis, matydami, kad gyventojai juos sutinka kaip išlaisvintojus. Kaip ir Vokietijoje, jiems buvo nurodyta

suimti visus fašistus, kuriuos tik pavyks rasti. Tačiau Vengrijoje, priešingai negu Vokietijoje, kur jie ieškojo „Vilkolakių“, ir Lenkijoje, kur jie persekiojo Armijos Krajovos kovotojus, jie, regis, nebuvo tikri, kaip atpažinti fašistus.

Todėl pirmosiomis dienomis Vengrijoje dažnai būdavo suimami atsitiktinai pasirinkti žmonės. Rusai sustabdydavo juos gatvėje, pasakydavo, kad jiems reikės atlikti „vieną mažą darbelį“ – rusų kalba *malenkaja robota*, frazė, kurią vengrai tardavo kaip *málenkij robot* – ir su konvojumi nusivesdavo. Tada šie žmonės atsidurdavo Sovietų Sąjungos gilumoje ir grįždavo tik po daugelio metų. Pačioje pradžioje atrodė, kad tokia lemtis gali ištikti beveik kiekvieną. Vienas vengras, gyvenęs miestelyje Rytų Vengrijoje, atsiminė, kad praėjus keletui dienų po miesto užėmimo kariai pradėjo rinkti žmones: „Ne tik vyrus, bet ir vaikus, šešiolikos–septyniolikos ir net trylikos metų vaikus. Kad ir kaip mes raudojome ir maldavome, jie nereagavo, tik laikė atstatę savo ginklus ir liepė visiems išeiti iš namų, nors kai kurie žmonės net nebuvo apsirengę, nedavė laiko pasiimti maisto ar drabužių, išsivedė kaip stovėjusius… Mes nežinojome, kur jie juos išsiveda, jie tik kartojo *málenkij robot*, *málenkij robot.*“[73]

Kai kurie žmonės sukeldavo įtarimą, nes atrodė turtingi arba turėjo knygų. George'as Bienas, tuo metu šešiolikmetis, buvo suimtas kartu su savo tėvu, nes turėjo trumpabangį radiją. Jį apkaltino šnipinėjimu, tardė, privertė prisipažinti šnipinėjus, pasirašyti trisdešimties puslapių rusišką dokumentą, kuriame jis nesuprato nė vieno žodžio. Galiausiai Bienas atsidūrė Kolymos stovyklose ir grįžo namo tik 1955 m.[74]

Regis, sovietų kariams taip pat buvo nurodyta ieškoti vokiečių, kurių, kaip jie buvo informuoti, turėjo būti gana daug. Praktiškai tai reiškė, kad į žmones su vokiškai skambančiomis pavardėmis (o tokios pavardės buvo įprastos buvusiose Habsburgų valdose) iš karto buvo žiūrima kaip į karo nusikaltėlius. Józsefas Révai, vėliau tapęs vienu iš iškiliausių Vengrijos komunistų, sausio pradžioje skundėsi Rákosi, kad Rusijos kariai, „regis, turi nustatytas kvotas“, kurias turi įvykdyti, ir kad jie suima kaip vokiečius „žmones, nemokančius nė žodžio vokiškai, internuoja patikrintus antifašistus“[75]. Dėl tokios politikos po 1945 m. apytiksliai 140 000–200 000 vengrų buvo suimta ir deportuota į SSRS. Dauguma jų atsidūrė gulago stovyklose[76].

Tačiau į Sovietų Sąjungą buvo išvežti ne visi suimtieji, nemažai jų liko ir Vengrijoje. Internavimas – laisvės atėmimas be teismo – ketvirtojo dešimt-

mečio pabaigoje buvo paplitęs reiškinys Vengrijoje, bet dabar jis tapo masinis. Buvo įsteigti „liaudies teismai", kurie tardė, teisė ir kai kuriais atvejais nuteisdavo mirti nacistų kolaborantus. Keletas šių teismo procesų buvo plačiai viešinami, tikintis, kad tai padės vengrams įsisąmoninti praeities nusikaltimus. Net tuo laiku daugelis pastebėjo, kad dauguma paprastų vengrų į tokius teismus nežiūri rimtai ir laiko juos „nugalėtojų teisingumu". Po keleto metų kai kurie tokių teismų nuosprendžiai buvo atšaukti, motyvuojant, kad atėjo laikas atsisakyti „represinio pobūdžio bausmių"[77].

Teisėjų objektyvumu irgi niekas netikėjo. Nors internavimas ir teismai formaliai priklausė Vengrijos valdžios institucijų kompetencijai, daugelis vengrų buvo įsitikinę, kad teismams daro įtaką NKVD. A. M. Beljanovas, sovietų karininkas, atsiųstas prižiūrėti saugumo reikalų Vengrijoje, kartą išplūdo vieną vengrų politiką už lėtą teismų darbą: „Jis primygtinai reikalavo, kad liaudies tribunolai dirbtų greičiau, kritikavo juos už per ilgą derėjimąsi ir kalbas. Jis norėjo, kad jie skelbtų nuosprendžius iš karto po prokuroro kalbos. Aš atsakiau jam, kad mes studijavome sovietų teisingumo sistemą ir ten sprendžiant politines bylas teisme viešai išklausomi liudytojai. Jis dirbtinai nusišypsojo, parodydamas savo didelius geltonus dantis, kurie panėšėjo į tigro iltis..."[78] Raudonoji armija taip pat rengė savus teismus elegantiškoje viloje Badeno kurorte, netoli Vienos. Jie net neapsimesdavo veikią pagal Vengrijos įstatymus: sovietų karinis tribunolas tiesiog kaltindavo vengrus politiniais nusikaltimais pagal sovietų baudžiamojo kodekso 58 straipsnį, lygiai kaip ir Vokietijoje[79].

Kaltinamųjų buvo labai daug, o kaltinimų pobūdis labai platus. Slaptais potvarkiais naujajai Vengrijos policijai buvo nurodyta suimti asmenis, priklausiusius buvusiems dešiniųjų ekstremistų judėjimams, tarp jų ir fašistiniam „Sukryžiuotų strėlių" judėjimui, kuris valdė Vengriją paskutinėmis karo dienomis – nuo 1944 m. spalio iki 1945 m. kovo; karininkus, kurie tarnavo valdant admirolui Horthy, autoritariniam tarpukario Vengrijos vadovui nuo 1920 m. iki to laiko, kai valdžią perėmė „Sukryžiuotos strėlės"; taip pat alinių savininkus, tabako gaminių prekiautojus, kirpėjus ir visus tuos, kurie – pagal kitą beviltiškai plačią formuluotę – *dėl savo nuolatinių ryšių su visuomene buvo pirminiai fašistinės propagandos skleidėjai* (kursyvas mano). Praktiškai pavojus būti suimtam grėsė bet kuriam žmogui, kuris kada nors tarnavo kuriai nors prieškario vyriausybei ar jas kada nors

gyrė, partijų vadovams, politikams. NKVD, veikdama išvien su naująja saugumo policija, taip pat surado *levente*, admirolo Horthy sukarintos jaunimo organizacijos, narių sąrašus ir pradėjo jų ieškoti, lygiai taip pat, kaip Vokietijoje jie ieškojo hitlerjugendo narių ir tariamųjų „Vilkolakių". Iš viso 1945–1949 m. Vengrijos ir sovietų saugumo policija internavo apytiksliai 40 000 vengrų. Vien Budapešto apylinkėse naujasis režimas pastatė šešiolika internavimo stovyklų, kuriose galėjo būti sutalpinta iki 23 000 kalinių[80].

Ne visi suimtieji kolaboravo su nacistais. Priešingai, kai tik Raudonoji armija įžengė į Vengriją, nauja Vengrijos slaptoji policija, palaikoma, žinoma, Vengrijos komunistų partijos ir jos patarėjų iš Sovietų Sąjungos, pradėjo ieškoti ir kitokio pobūdžio „fašistų". Nors Vengrijoje karo laikais pogrindis niekada nebuvo toks didelis ir taip gerai organizuotas kaip Lenkijoje, antivokiškos opozicijos kuopelių buvo net aukščiausiuose visuomenės sluoksniuose. Vos tik karui pasibaigus (daug anksčiau, negu paprastai nurodo vengrų istorikai) į šiuos antifašistus nusitaikė NKVD ir Vengrijos slaptoji policija. Jie buvo pernelyg nepriklausomi, tikėjo šalies suverenitetu ir mokėjo kurti slaptas organizacijas. Daugelis jų palaikė Smulkiųjų ūkininkų partiją, kuri vaidino svarbų vaidmenį laikinojoje vyriausybėje, o 1945 m. laimėjo rinkimus.

Jeigu pokario Rytų Europa būtų buvusi iš tikrųjų demokratiška, jie, kaip ir lenkų Armija Krajova, būtų tapę politiniu elitu. Tačiau net tada, kai Vengrijos vyriausybė dar nebuvo visiškai kontroliuojama komunistų, buvę antivokiško pasipriešinimo dalyviai pastebėjo esą sekami. Istvánas Szent-Miklósy, vienos tokios slaptos grupuotės narys, vėliau rašė, kad jis ir jo draugai iš karto pasibaigus karui pasijuto „kažkaip medžiojami, nors niekaip negalėjo suprasti, dėl kokių priežasčių". Priešingai negu lenkų pasipriešinimo dalyviai, jie nebuvo ginkluoti partizanai: Szent-Miklósy grupė, rašė jis, „neturėjo oficialios struktūros, vardinių sąrašų, priesaikos, emblemų ar atpažinimo ženklų, aiškiai apibrėžtų taisyklių, net bendros filosofijos"[81]. Daugelis jų anksčiau priklausė tokioms organizacijoms kaip antifašistinė (ir taip pat antisemitinė) slapta Vengrijos bendruomenė arba karo laikų Vengrijos nepriklausomybės judėjimas, kuris taip pat buvo veikiau antivokiškas diskusijų būrelis, o ne visavertė pasipriešinimo organizacija. Dalis šių grupių narių po karo įsiliejo į Smulkiųjų ūkininkų partijos steigėjų gretas, kiti bandė bendradarbiauti su režimu, nes manė, kad jis gali tapti

demokratiškas. Taigi jie buvo tik grupė šiek tiek antisovietiškai nusiteikusių draugų, kurie susitikdavo vienas kito butuose pasidalyti nuomonėmis.

Tačiau ypatingo dėmesio objektais jie tapo ne dėl to, ką darė, o dėl to, kad slaptajai policijai į rankas pateko raštas apie jų pasipriešinimo veiklą karo laikais. Tada juos buvo imta sekti dar atidžiau; Szent-Miklósy rašė:

> Ankstyvą [1946 m.] rudenį mano kaimynas pernuomojo kambarį, esantį šalia mano svetainės, Kariniam politiniam skyriui. Ten jie išgręžė sienoje skylę ir įtaisė mikrofoną. Kadangi ta skylė buvo už mano sunkios kolonijinės olandiškos kušetės, imtuvas nelabai aiškiai perteikdavo balsus kambaryje. Tada balsams perduoti buvo pritaikytas mano telefonas, o kitas mikrofonas buvo įtaisytas prieškambaryje, kur ant Biedermeierio sofos sėdėdavo mūsų kaimyno paauglė duktė su savo gerbėju, MPS [karo policijos] agentu, apsimetančiu universiteto studentu.[82]

Szent-Miklósy buvo suimtas 1946 m. gruodį. Jis buvo nuvestas į slaptosios policijos štabą Gyulos Andrássy gatvėje ir kankinamas. Policininkai vertė jį daug valandų stovėti priglaudus kaktą prie sienos, ištiesus rankas, ir šaukti: „Aš esu savo žmonos ir savo motinos žudikas“, nes abi jos, kaip jam buvo pasakyta, taip pat buvo areštinėje. Jis buvo teisiamas kartu su didele savo „bendrasąmokslininkų“ grupe. Visi buvo apkaltinti agitavimu nuversti „demokratinę valstybę“ ir įkalinti dešimčiai metų. Per teismą Szent-Miklósy „prisipažino“ esąs kaltas ir su visomis smulkmenomis papasakojo apie nusikaltimus, kurių niekada nebuvo padaręs. Jo suėmimas buvo savotiškas prevencinis smūgis, tipiškas tiems laikams: jis su savo draugais iš tikrųjų nepadarė nieko bent kiek reikšminga, bet valdžia bijojo, kad gali padaryti.

Panašus prevencinis smūgis netrukus buvo suduotas nepriklausomai mąstančiai dvasininkijai. Svarbiausia šio represijų raundo auka tapo charizmatiškas ir energingas pranciškonų vienuolis tėvas Szalézas Kissas. Tėvas Kissas vadovavo didelei ir sėkmingai krikščioniško jaunimo grupei, pasivadinusiai *Kedim*, ji veikė Dendešo mieste ir jo apylinkėse, vos už penkiasdešimt mylių į rytus nuo Budapešto. 1945 m. nauja Vengrijos slaptoji policija ėmė domėtis Dendešu, nes komunistams šiame mieste ypač prastai sekėsi per tais metais surengtus rinkimus, o valstietiška Smulkiųjų ūkininkų partija ten susilaukė ypač didelio rinkėjų palaikymo.

Kai nežinomi ginkluoti nusikaltėliai nuo 1945 m. rugsėjo nužudė keletą tame regione dislokuotų Raudonosios armijos kareivių, šiuo miestu dar labiau susidomėjo sovietų patarėjai. Spaudžiama ką nors daryti, nauja Vengrijos slaptoji policija pradėjo vieną iš savo pirmųjų didelių tyrimų. Jie suėmė ir uždarė areštinėje apytiksliai šešiasdešimt žmonių, tarp jų mokyklinio amžiaus *Kedim* narius, ir kruopščiai juos tardė. Jų tikslas buvo atskleisti sudėtingą ryšių voratinklį, siejusį *Kedim* su Smulkiųjų ūkininkų partija, Smulkiųjų ūkininkų partiją su „anglosaksų valstybėmis", JAV ambasadą su tėvu Kissu, tėvą Kissą su jaunuoliais, kurie tariamai nužudė tuos rusų kareivius. Išanalizavus šitas sąsajas kaip visumą, teigė slaptoji policija, buvo išaiškinta „fašistinė teroristinė sąmokslininkų grupė", kuri siekė, bent jau kaip įsivaizdavo slaptosios policijos pareigūnai, atkurti senąjį režimą.

Jų tardymų protokolus, kruopščiai išsaugotus Budapešto archyve, nelengva skaityti. Vienas iš pagrindinių įtariamųjų, jaunas teisės studentas Józsefas Antalas, iš pradžių viską neigė. Vėliau, turbūt paveiktas kankinimų, pateikė ilgą ir tendencingą prisipažinimą. Antalas, kurį vienas jo draugas apibūdino kaip „pasipriešinimo vokiečių okupacijai dalyvį", buvo svarbi voratinklio gija, nes jis dirbo vietiniame Smulkiųjų ūkininkų partijos štabe ir buvo pažįstamas su tėvu Kissu. Savo padrikame pasakojime jis minėjo pokalbį su vienu politiku, Smulkiųjų ūkininkų partijos nariu, apie „besiartinantį karą" tarp Rusijos ir anglosaksų valstybių ir bandė įteigti, kad jis, bendradarbiaudamas su tėvu Kissu, jau buvo pradėjęs provokuoti šį „ginkluotą konfliktą". Jis užsiminė apie kažkokius ginklus ir granatas, laikytas Smulkiųjų ūkininkų partijos būstinėse, taip pat ginklų sandėlį „vienoje pilyje", žinomoje tėvui Kissui[83].

Netrukus Antalas atsižadėjo šio prisipažinimo. Tačiau lygiai toks pat tendencingas pasakojimas buvo išgautas ir iš Otto Kizmanno, septyniolikmečio *Kedim* nario, kuris prisipažino nužudęs rusų kareivį. Kizmannas, kuris veikiausiai taip pat buvo kankinamas, ėjo daug toliau. Jis pasakė, kad tėvas Kissas rodė jiems „įtakingų asmenų, atgabenančių mums ginklų, vizitines korteles", liepė „gauti ginklų patiems, kol atvyks kroviniai iš užsienio", ir pareiškė, jog „nužudyti rusą ne nuodėmė". Panašus fantastiškas pasakojimas buvo išgautas ir iš vieno Kizmanno draugo, taip pat septyniolikmečio, vardu László Bodnáras, jis tvirtino, esą tėvas Kissas žadėjęs padėti jiems pabėgti iš Vengrijos lėktuvu[84].

Pats tėvas Kissas neprisipažino įvykdęs bent vieną iš šių neįtikėtinų nusikaltimų. Priešingai, jis pasakė savo tardytojams: „Dariau viską, ką galėjau, kad įtikinčiau jaunimą sudėti savo ginklus ir nežudyti, nes žmogžudystė yra šlykščiausias nusikaltimas.“ Kartą, sakė Kissas, jis buvo susitikęs su JAV ambasados atstovu, kuris davė jam amerikietiškų laikraščių. Tačiau jis niekada negavo ir niekada nesiekė gauti iš amerikiečių jokių ginklų. Vis dėlto jis buvo nuteistas mirties bausme – kaip ir Kizmannas, Bodnáras ir vienas šešiolikos metų berniukas. Nuosprendžiai buvo įvykdyti 1946 m. gruodį. Kiti „sąmokslo“ dalyviai atsidūrė kalėjimuose, o keletas jų – karo belaisvių stovyklose Sovietų Sąjungoje.

„Tėvo Kisso sąmokslas“, kaip ir Giselos Gneist suėmimas Vokietijoje ar šešiolikos Armijos Krajovos vadovų suėmimas Lenkijoje, pranašavo, kas bus toliau. Jo tyrimas, kaip ir daugelis vėlesnių tyrimų, aiškiai buvo įkvėptas sovietų karinės valdžios. Kaip buvo įprasta sovietų tyrimuose, remiantis atsitiktiniais susitikimais, paviršutiniškomis pažintimis ar tyrėjų vaizduote, buvo išgalvotos sąsajos tarp skirtingų organizacijų – *Kedim*, Smulkiųjų ūkininkų partijos, bažnyčios, JAV ambasados. Kiekvienam, įkliuvusiam į šį tinklą buvo primestas „fašizmo“ šešėlis. Aukos dažniausiai buvo paaugliai arba dvidešimtmečiai jaunuoliai – ši amžiaus grupė ir vėlesniais metais visose bloko šalyse kėlė didžiulį slaptosios policijos pareigūnų susidomėjimą.

1946 m. pavasarį, kai buvo paskelbtas šis nuosprendis, byla buvo plačiai išviešinta. Gegužės 4-ąją, vengrų komunistų partijos laikraštis *Szabad Nép* išspausdino tėvo Kisso su antrankiais fotografiją ir antraštę „Fašistiniai sąmokslininkai prisipažino esą kalti dėl žmogžudysčių“. Vedamasis straipsnis šalia buvo pavadintas tiesiog „Pakarti juos“[85]. Apie bylą rašė ir nekomunistinė spauda, bet atsargiau. Pirmiausia *Kis Újság* („Mažasis laikraštis“), Smulkiųjų ūkininkų partijos, tuo laiku didžiausios partijos Vengrijos parlamente, leidinys tiesiog publikavo oficialų policijos pareiškimą spaudai. Kitą dieną jis pranešė, ką apie šią bylą pasakė Smulkiųjų ūkininkų partijos vadovas ir Vengrijos premjeras Ferencas Nagy: „Jeigu pasirodys, kad bent dalis informacijos, paskelbtos oficialiame policijoje pranešime, yra tiesa, mes reikalausime griežčiausio tyrimo ir griežčiausios bausmės kaltininkams.“[86] Po keleto dienų jis kalbėjo apie šią bylą jau nereikšdamas didesnių abejonių ir pavadino incidentą „fašistų sąmokslu“. Dar daugelį metų niekas viešai nesuabejojo, ar šioje istorijoje apskritai yra nors lašas tiesos.

Pasipylė kitos bylos, kiekvieną jų lydėjo tokia pat šiurpi propaganda ir kiekviena buvo pagrįsta lygiai tokiais pat dviprasmiškais įrodymais. Nuo 1945 m. per šalį nepaliaujamai ritosi internavimų bangos. Iš pradžių buvo internuoti „kariniai nusikaltėliai“, fašistai ir visi laikomi fašistais; tada atėjo Horthy režimo kariškių ir civilių tarnautojų eilė; paskui buvo internuoti teisėtų politinių partijų, ypač Smulkiųjų ūkininkų, nariai; tada socialdemokratai; tuomet pačios komunistų partijos nariai. Nors „valstybės priešų“ apibrėžimas ilgainiui keitėsi, mechanizmai, kuriais buvo kovojama su šiais priešais, buvo suformuoti iš pat pradžių[87].

Teoriškai 1946 m. Vengrija – kaip ir Čekoslovakija ar Rytų Vokietija tuo pačiu metu – demokratinė šalis. Vyriausybei vadovavo daugumą parlamente turinti Smulkiųjų ūkininkų partija, kuri nebuvo komunistinė. Ji valdė koalicijoje su komunistais, socialdemokratais ir kitomis partijomis. Tačiau saugumo organus kontroliavo ne Vengrijos valstybė, o Vengrijos komunistų partija, kaip kad Čekoslovakijos komunistų partija kontroliavo čekų saugumo organus, Vokietijos komunistų partija – Rytų Vokietijos saugumo organus, o Lenkijos komunistų partija – Lenkijos saugumo organus. Visoje Rytų Europoje slaptosios policijos kontrolė suteikė politinę mažumą sudarančioms komunistų partijoms galimybę daryti neproporcingai didelę įtaką politiniams įvykiams. Naudodami terorą prieš savo pasirinktus žmones, jie aiškiai leido suprasti savo priešininkams ir plačiajai visuomenei, koks elgesys ir kokie žmonės nepriimtini naujajam režimui.

6 skyrius

ETNINIS VALYMAS

> Bolševikų partija yra išties tarptautinės darbininkų partijos modelis. Nuo pat savo įkūrimo dienos ji kovojo su nacionalizmu visais jo pavidalais.
>
> Šviečiamoji brošiūra, išleista Maskvoje 1950 m.

> Į savo gimtąjį Netrebos kaimą grįžau tik 1965 m. Kadaise žinojau ten kiekvieną taką, kiekvieną medelį. Pirmas kelias minutes nesupratau, kokia čia vieta. Akis užplūdo ašaros, ilgą laiką negalėjau ištarti nė žodžio. Jie suarė mūsų gražiąją gimtinę ir pasodino mišką...
>
> Ivanas Biško, ukrainietis, ištremtas iš savo kaimo 1946 m.[1]

Vienas iš mitų, kuriuos tarptautinis komunistinis judėjimas skleidė pats apie save, – kad jis nepaiso nacionalinių ir etninių skirčių. Girdi, komunistai esą internacionalistai iki pat širdies gelmių, „vienos tarptautinės kariuomenės kareiviai“, nors ir kilę iš skirtingų šalių. Raphaelis Samuelis, karingo Didžiosios Britanijos komunisto sūnus, vėliau pats tapęs partijos nariu, kartą apibūdino savo vaikystės laikų komunizmą kaip „visuotinį“:

> Nors ir pripažindami, kad kiekviena tauta turi savitų bruožų (mums jie atrodė nelabai svarbūs), mes manėme, kad perėjimas iš kapitalizmo į socializmą savo turiniu visur bus „identiškas“. Komunizmas, kaip ir viduramžių krikščionybė, buvo vienas ir nedalomas, tarptautinė tikinčiųjų bendrija...[2]

Tačiau iš tikrųjų Stalinas labai noriai naudojosi nacionaliniais konfliktais ir jais manipuliavo, smarkiai pralenkdamas šioje srityje visus kitus karo laikų vadus – išskyrus nebent patį Hitlerį. 1917 m. Leninas paskyrė Staliną „tau-

tybių komisaru", ir būsimasis generalisimas visam gyvenimui tapo tautinių santykių srities žinovu ir mėgėju. Nuo ketvirtojo dešimtmečio jis rengė teroro operacijas prieš SSRS gyvenančias tautinių mažumų grupes – lenkus, čečėnus, Krymo totorius, Volgos vokiečius, o paskutiniais savo gyvenimo metais – prieš žydus. 1941 m. Sovietų Sąjungą užpuolus naciams, jis ėmė intensyviai naudoti rusų nacionalinius ir nacionalistinius simbolius – tradicines kariuomenės uniformas, stačiatikių bažnyčią – siekdamas įkvėpti „internacionalistus" Sovietų Sąjungos piliečius kovoti su vokiečiais. Jis puikiai suprato politinę nacionalizmo naudą: emocionalūs kvietimai ginti tėvynę įkvėpė Raudonosios armijos kareivius kur kas labiau negu postringavimai apie marksizmą ir internacionalizmą.

Etniniai konfliktai buvo numatyti ir sutartyje, kurią 1945 m. liepą pasirašė trijų Sąjungininkų vadovai Potsdame. Vėlesnės kartos Europos vadovai baisėjosi vien tik išgirdę žodžius „etninis valymas". Tačiau Stalinas, Trumanas ir Attlee atvirai skatino masinį gyventojų perkėlimą. Potsdamo sutartyje jie įrašė punktą, reikalaujantį „perkelti į Vokietiją vokiečius... likusius Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje" – šis negyva kalba suformuluotas sakinys nulėmė milijonų žmonių likimus[3]. Sutikdami perkelti Lenkijos sieną su SSRS į vakarus, jie taip pat nebyliai sutiko, kad milijonai lenkų iš Ukrainos bus perkelti į Lenkiją, o milijonai ukrainiečių – iš Lenkijos į Ukrainą. Nors perkelti vengrus iš Čekoslovakijos, o slovakus – iš Vengrijos Potsdamo sutartyje nebuvo numatyta, kai tai buvo padaryta, tarptautinė bendruomenė pernelyg neprieštaravo. O Sovietų Sąjunga ėmė vykdyti masines deportacijas jau tada, kai iki Potsdamo sutarties pasirašymo dar buvo likę šeši mėnesiai – 1945 m. sausį apytiksliai 70 000 etninių vokiečių iš Rumunijos buvo perkelta į SSRS[4].

Vienintelė papildoma sąlyga, numatyta Potsdame, buvo ta, kad „visi perkėlimai turi būti vykdomi tvarkingai ir humaniškai". Tačiau kai sutartis buvo pasirašyta, šis „tvarkingas ir humaniškas" gyventojų perkėlimas jau buvo virtęs chaotišku ir žiauriu masiniu žmonių pervarymu. Pasitraukdami iš Rytų Europos hitlerininkai daugelyje šalių paliko sunkų palikimą: etninius konfliktus tarp skirtingų tautinių grupių – tokius gilius, įnirtingus ir smurtinius, kad bet kokia diskusija apie vokiečių perkėlimą iš Vakarų Lenkijos, Sudetų, Vengrijos ir Rumunijos po 1945 m. turi prasidėti nuo priminimo apie tai, kas įvyko per ankstesnius penkerius metus. Pakarto-

siu: vokiečių okupacijos tikslas Lenkijoje buvo sugriauti lenkų civilizaciją, paversti juos neraštinga darbo jėga, sunaikinti išsilavinusias lenkų visuomenės klases. Lenkai buvo deportuoti iš tokių istoriškai lenkiškų miestų kaip Poznanė ir Lodzė, taip pat iš Gdynės, naujo uostamiesčio, kurį Lenkijos valstybė pastatė trečiajame dešimtmetyje. Lenkų vietą užėmė vokiečių kolonistai, o patys jie tapo antrarūšiais gyventojais; kai kuriose vietovėse buvo uždrausta gatvėse kalbėti lenkiškai, uždarytos lenkiškos mokyklos. Tūkstančiai lenkų tapo vergais darbininkais Vokietijoje arba buvo įkalinti kurioje nors iš daugybės priverčiamojo vergiško darbo stovyklų, kurias vokiečiai tuo tikslu pastatė Lenkijos teritorijoje.

Čekų žemėse okupacija buvo švelnesnė, nors taip pat labai žeminanti. Nacistai visoje šalyje griovė istorinius paminklus ir statulas, žudė vietos vadovus, tyčiojosi iš pačios čekų valstybingumo idėjos. Vokiečių okupacija Vengrijoje baigiantis karui buvo trumpesnė, bet taip pat labai žiauri. Net ankstesni nelengvo Vengrijos ir Rumunijos bendradarbiavimo su vokiečiais laikotarpiai buvo žeminantys šių šalių gyventojams, nes bendradarbiavimas su vokiečiais greitai virto jų vyravimu. Visoje Rytų Europoje Holokaustas paliko baisų palikimą – kaltės jausmą ir neapykantą, suvešėjusią tarp žydų ir vietos gyventojų ne žydų.

Pokariu didesnė įtampa kilo vietovėse, kur vietos etniniai vokiečiai padėjo naciams išlaikyti valdžią. Nacių partija slaptai finansavo fašistinę Sudetų vokiečių partiją, už kurią per 1938 m. rinkimus Čekoslovakijoje balsavo 85 procentai etninių vokiečių. Kiek vėliau tais pačiais metais, kai pagal Miuncheno sutartį šalis buvo padalyta, dėkingi Sudetų vokiečiai džiaugsmingai sveikino savo naujuosius vadovus nacius, ir tai be galo papiktino vietinius čekus[5]. Dalis Lenkijos mieste Bydgoščiuje gyvenusių vokiečių – jie prieškariu sudarė apie penktadalį miesto gyventojų – 1939 m. aktyviai padėjo nacistams skersti iškiliausius miesto gyventojus, įskaitant dvasininkus, mokytojus ir net skautus. Karui pasibaigus, tai irgi nepadėjo jiems susilaukti užuojautos[6].

Žinant, ką Rytų Europos gyventojams teko patirti per karą, jų noras atkeršyti vietos vokiečiams atrodo suprantamas, galbūt net pateisinamas. Tačiau kerštas ne visada būdavo teisingas. Ne visi vokiečiai buvo nacistai ir ne visi jie darė pikta savo kaimynams. Daugelis jų taikiai gyveno šalia čekų ar vengrų ir ilgus šimtmečius buvo geri Čekoslovakijos ir Vengrijos piliečiai.

Kiti – pavyzdžiui, Žemutinės Silezijos ir Rytų Prūsijos, žemių, kurios buvo neginčijama prieškario Vokietijos dalis, o dabar priklausė Lenkijai – gyveno miestuose ir kaimuose, kurie ilgus šimtmečius buvo Vokietijos valstybės dalis.

Daugeliui žmonių prarasti savo namus, baldus, galvijus ir šeimos relikvijas buvo tragedija, nuo kurios jie niekada neatsigavo. Tačiau su etniniais vokiečiais buvo elgiamasi ne kaip su žmonėmis. Su jais buvo elgiamasi kaip su vokiečiais. Gerhardas Gruschka, jaunas silezietis, kuris patarnaudavo bažnyčioje ir atsisakė stoti į hitlerjugendą, nes tai būtų trukdę jam atlikti religines pareigas, buvo įkalintas priverčiamojo darbo stovykloje šalia Katovicų; stovyklos prižiūrėtojai lenkai versdavo jį dainuoti Horsto Wesselio dainą ir iš jo tyčiodavosi[7]. Vengrijoje palikti šalį buvo įsakyta ne tik tiems etniniams vokiečiams, kurie 1943 m. savanoriškai įstojo į SS, bet ir tiems, kurie karui baigiantis buvo paimti tarnauti į vermachtą per prievartą[8]. Herta Kuhrig, Sudetų vokiečio komunisto duktė, buvo išvaryta iš savo namų kaip ir vokiečių fašistų dukterys[9]. Nebuvo daroma jokio skirtumo tarp neabejotinų kolaborantų ir karštų antifašistų, kurie kentė tokią pačią diskriminaciją kaip ir vietos gyventojai.

Žinodami, kaip smarkiai jų nekenčia vietos gyventojai, dalis vokiečių suskubo išvykti iš Rytų Europos daug anksčiau, negu prasidėjo perkėlimai. Šis masinis milijonų žmonių persikėlimas buvo visiškai neorganizuotas. Kai apimti panikos jie paliko savo namus, daugelis jų pateko į kryžminę kovojančių kariuomenių ugnį arba turėjo kęsti šaltį ir alkį. Dešimtys tūkstančių vokiečių bandė bėgti per Baltijos jūrą, tačiau jų laivus nuskandino Sąjungininkų lėktuvai. 1945 m. sausio 16-osios rytą 100 000 vokiečių, gyvenusių Lodzės mieste, – dauguma jų buvo atvykę neseniai, kaip kolonistai – per apsnigtus kelius ir laukus pėsčiomis ir raiti pradėjo trauktis iš miesto. Daugelį jų užklupo tą pačią dieną mieste surengtas sovietų bombonešių antskrydis[10]. Praėjus keletui dienų, grafienė Marion Dönhoff pradėjo ruoštis palikti senovinį savo šeimos dvarą Rytų Prūsijoje. Dauguma jos kaimynų dar nebuvo išvykę: jie laukė nacių įsakymo evakuotis, tačiau taip ir nesulaukė. Kadangi Raudonoji armija priartėjo netikėtai greitai, Rytų Prūsijos gyventojai sumetė savo mantą į vežimus ir ėmė plūsti į Prūsų Olandijos (dabar Paslenkas) gatves; kaip prisiminė Dönhoff: „Miestas priminė užstrigusią patefono plokštelę. Furgonai važiavo iš dviejų pusių ir gatvės taip

užsikimšo, kad negalėjai pravažiuoti nei pirmyn, nei atgal." Pati ji pasiėmė tik „balnakrepšį su tualetiniais reikmenimis, tvarsčiu ir savo seną ispanišką Nukryžiuotąjį". Ji paskutinįsyk pavalgė, atsistojo ir palikusi maistą ir indus ant stalo išėjo iš namų. Išeidama net nesivargino užrakinti durų. Ji niekada nebegrįžo[11].

Po keleto mėnesių prasidėjęs tikrasis vokiečių perkėlimas buvo ne ką geriau organizuotas. Čekai 1945 m. pavasarį vadina „laukinių" išvarymo laikais, bet šis žodis ne visai perteikia stiprias emocijas, kurios lydėjo šį masinį iškeldinimą. Prieškario laikų Čekoslovakijos prezidentas Edvardas Benešas ėmė propaguoti etninių vokiečių deportaciją iš savo šalies nuo 1938 m., kai pabėgo į Londoną. Septynerius metus jis varstė Sovietų Sąjungos, Didžiosios Britanijos ir Jungtinių Valstijų vadovų duris, bandydamas įpiršti šį sumanymą. Jis ragino deportuoti vokiečius ir iš Vengrijos (iš dalies norėdamas atlaisvinti vietą vengrams, kuriuos jis taip pat tikėjosi pašalinti iš savo šalies). Nors perkėlimai buvo aptariami aukščiausiu valdžios lygmeniu ir jiems buvo rengiamasi iš anksto, nors Potsdamo rūmuose netrukus buvo suformuluotas reikalavimas vykdyti juos „tvarkingai ir humaniškai", – pirmąją perkėlimo iš Sudetų bangą sukėlė pyktis, kerštas, nacionalizmas ir minios įtūžis.

1945 m. gegužės 12-ąją, praėjus vos keletui dienų po nacių kapituliacijos, kalbėdamas per radiją Brno mieste Benešas paskelbė, kad vokiečiai per karą liovėsi elgtis kaip žmonės, todėl jų tauta „turi būti griežtai ir smarkiai nubausta... Turime išspręsti vokiečių problemą kartą ir visiems laikams." Po šio pareiškimo čekai sukėlė Brno centre riaušes, reikalaudami perduoti policijai vokiečių kolaborantus. Po keleto dienų ką tik įsteigtas Brno Nacionalinis komitetas per prievartą iškeldino iš namų daugiau kaip 20 000 vyrų, moterų ir vaikų ir privertė juos pėsčiomis eiti link Austrijos sienos, leidęs pasiimti tiek turto, kiek jie galėjo panešti[12]. Šimtai jų mirė pakeliui. Čekų statistiniais duomenimis, vien 1946 m. nusižudė 5558 vokiečiai[13].

Apytiksliai tuo pačiu laiku spontaniškai varyti vokiečius iš šalies pradėjo ir vienos vietovės Vakarų Lenkijoje (netoli Poznanės) valdžia. Taip elgtis ją skatino ne tik keršto troškimas, bet ir būstų trūkumas – į regioną, kuriame vis dar gyveno daug vokiečių, ėmė grįžti vis daugiau lenkų, o gyvenamieji pastatai buvo sugriauti. Pirmaisiais Didžiosios Lenkijos, regiono aplink Poznanę, administratoriais tapo slaptosios policijos pareigūnai komunis-

tai. Jie surinko čia gyvenusius vokiečius, susodino juos į sunkvežimius ir išsiuntė į paskubomis organizuotas tranzito stovyklas laukti, kol bus gauta transporto priemonių pervežti juos į Vokietiją. Kilnūs jausmai tam laikotarpiui nebuvo būdingi. Lenkų kareiviai ir saugumo policijos pareigūnai buvo mokomi džiaugtis, kad „iš lenkų žemių šalinamas vokiškas purvas… Kiekvienas pareigūnas, kiekvienas kareivis turi suprasti, kad šiandien jis vykdo istorinę misiją, kurios laukė ištisos kartos.“[14]

Šiuo ankstyvuoju pokario laikotarpiu, kai žmonių jausmai vis dar buvo atbukę, vietos gyventojai dažnai keršydavo vokiečiams, taikydami jiems tokio pat pobūdžio įstatymus ir apribojimus, kokius vokiečiai taikė jiems. 1945 m. vasarą čekai privertė vokiečius ryšėti ant rankovių baltus raiščius su raide „N“ – kuri reiškė *Nemec*, čekų kalba „vokietis“, – dažais išpiešdavo jiems ant nugarų svastikas, uždraudė sėdėti ant suolelių parkuose, vaikščioti šaligatviais, lankytis kino teatruose ir restoranuose[15]. Budapešte pasitaikydavo, kad išgyvenusių žydų minios užpuldavo ir sumušdavo buvusius fašistinės valdžios pareigūnus, kai šie eidavo į karo nusikaltėlių teismus ar iš jų, ir keletą kartų vos jų nenulinčiavo[16].

Lenkai versdavo vokiečius dirbti priverstinius darbus, kokius nacių okupacijos laikais buvo verčiami dirbti patys, – kartais buvusiose nacių koncentracijos stovyklose. Pasitaikydavo, kad buvę kaliniai dabar prižiūrėdavo savo buvusius sargybinius ir mušdavo bei kankindavo juos taip pat, kaip šie mušdavo ir kankindavo juos.

Kaip rašo vienas lenkų istorikas, šių stovyklų naudojimas pokario laikais, nors ir stulbina šiuolaikinius žmones, tuo laiku buvo racionalus sprendimas: nesugriautų pastatų buvo likę mažai, o stovyklos liko stovėti kaip stovėjusios. Jos dažnai būdavo naudojamos skirtingiems tikslams ir jų šeimininkai dažnai keitėsi[17]. Pavyzdžiui, mažoje nacistinėje priverčiamojo darbo stovykloje Potulicių kaime, prie Bydgoščiaus, iki 1945 m. sausio kalėjo daugiau kaip 11 000 žmonių; dauguma jų buvo lenkai, tarp jų – šimtai vaikų, dalis – sovietų belaisviai. Juos išlaisvinus stovyklą iš karto užėmė rusų kareiviai, jie apsistojo barakuose ir naudodami odą, likusią odos perdirbimo dirbtuvėse, kur per karą dirbo kaliniai, taisė savo batus. Praėjus keletui savaičių, vasarį stovyklos valdymą perėmęs pirmasis pokario laikų stovyklos vadas lenkas Eugeniuszas Wasilewskis rado ten tebegyvenančius kelis sovietų kareivius. Jis paprašė jų atlaisvinti vietą ką tik suimtiems vo-

kiečiams ir nacių kolaborantams – tarp jų buvo ir buvę vokiečių sargybiniai bei Potulicių stovyklos vadai.

Wasilewskis, prieškario laikais dirbęs prekybiniame laivyne – paskui, matyt, nenoriai įstojęs į komunistų partiją – valdė stovyklą iki liepos. Dauguma jo tarnautojų anksčiau patys kalėjo šioje stovykloje, ir daugelis jų siekė atkeršyti. Kaip rodo visų liudininkų pasakojimai, Wasilewskis bandė užkirsti kelią baisiausioms kerštavimo apraiškoms, ir vienas sargybinis, buvęs Potulicių kalinys, skundėsi, kad jis per daug atlaidus: „Kai aš kalėjau, padėtis buvo blogesnė.“ Tačiau per septynis jo vadovavimo stovyklai mėnesius kalinių skaičius išaugo nuo 181 iki 3387, ir sąlygos neišvengiamai pablogėjo[18]. Wasilewskiui išvykus, lapkritį stovykloje prasidėjo dėmėtosios šiltinės epidemija, o kitais metais jos tarnautojai buvo apkaltinti sukčiavimu, aplaidumu ir girtuokliavimu[19]. Per daugiau kaip penkerius stovyklos egzistavimo metus nuo alkio ir ligų ten mirė beveik 3000 vokiečių.

Nors archyvinių duomenų apie blogą Potulicių tarnautojų elgesį su kaliniais nėra, buvę sargybiniai ir kaliniai per interviu ir atsiminimuose pasakojo apie kankinimus ir patyčias, kuriuos toje ir kitose stovyklose tekdavo patirti deportuotiems vokiečiams. Vokiečiai buvo marinami badu, sargybiniai juos mušdavo, pildavo jiems ant galvų ekskrementus, išlupdavo auksinius dantis, padegdavo plaukus, versdavo kartoti „aš esu vokiška kiaulė“ ir ekshumuoti neseniai nužudytų lenkų ir sovietų kalinių kūnus. Kalėjimo Glivicėse komendantė Lola Potok – žydė, išgyvenusi Aušvice, bet netekusi daugelio savo šeimos narių, tarp jų motinos, brolių ir kūdikio sūnaus – kvosdavo vokiečius apie jų ryšius su nacistais, plakdama rimbu ir tuos, kurie pripažino turėję ryšių su nacistais, ir tuos, kurie ryšių su jais nepripažino, nes manė, kad jeigu jie neprisipažįsta kolaboravę, vadinasi, meluoja. Anot jos pačios, po kelių mėnesių ji „pasveiko“, atgavo savitvardą ir ėmė elgtis su vokiečiais kaip su žmonėmis. Jos elgesys pakito ne todėl, kad ji atleido jiems, bet todėl, kad, pasak jos pačios, nenorėjo tapti tokia kaip jie[20].

Ilgainiui vokiečių perkėlimas iš Lenkijos, Vengrijos ir Čekoslovakijos, o vėliau ir vengrų iš Čekoslovakijos vis dėlto tapo tvarkingesnis. Čekoslovakijos prezidentas išleido vadinamuosius Benešo potvarkius, kurie suteikė teisėtumo regimybę ankstesniam spontaniškam iškeldinimui. Šie potvarkiai leido atimti iš Čekoslovakijos vokiečių ir vengrų turtą, iškeldinti vokie-

čių ir vengrų tautybės gyventojus, perkelti čekus ir slovakus į vokiečiams ir vengrams priklausiusias žemes ir atimti iš vokiečių bei vengrų Čekoslovakijos pilietybę. Įsigaliojus šiems potvarkiams, perkėlimui skirtos transporto priemonės ėmė kursuoti reguliariau, perkeliamieji buvo aprūpinami maistu, jiems buvo leidžiama pasiimti baldų ir drabužių. Buvo įsteigtos komisijos nagrinėti painius turto ir tapatybės klausimus. Tapatybės problema buvo ypač aštri etniškai mišriose Lenkijos srityse, kur „polonizuoti" vokiečiai su žmonomis lenkėmis dažnai norėdavo pasilikti šalyje, kaip ir daugelis žmonių, priklausiusių mažoms etninėms grupėms, tokioms kaip kašubai ir mozūrai, kuriuos nacistai laikė „vokiečiais".

Sunkiausia buvo nuspręsti, ką daryti su žmonėmis, kurie per karą pasiskelbė esą *Volksdeutsche*, vokiečių kilmės; ši kategorija buvo specialiai sugalvota vokiško kraujo turintiems, bet nebūtinai vokiečių tautybės nacistų okupuotos Europos gyventojams. *Volksdeutsche* buvo rumunai, vengrai, čekai, lenkai ar kitų tautybių atstovai su vokiškai skambančiomis pavardėmis ir galimai vokiškomis šeimos šaknimis. Jie nebūtinai mokėjo kalbėti vokiškai ir dauguma niekada nebuvo Vokietijoje. Galimas daiktas, kad jie sutiko su nacių siūlymu įrašyti juos į *Volksdeutsche* sąrašus iš etninio pasididžiavimo, bet ne mažiau tikėtina, kad jie neprieštaravo iš baimės ar tiesiog norėdami, kad su jais būtų geriau elgiamasi. Kai kurie buvo priversti sutikti bauginimais. Lenkijoje viena komisija 1946 m. lapkritį nusprendė „reabilituoti" *Volksdeutsche* ir leisti jiems vėl tapti „lenkais", jeigu jie įrodys, kad pasirašė *Volksdeutsche* sąraše per prievartą ir per karą elgėsi, „kaip dera lenkų kilmės žmonėms". Tačiau saugumo policija kartais internuodavo *Volksdeutsche* priverčiamojo darbo stovyklose kartu su tikrais vokiečiais[21].

Vengrijoje, kur daug žmonių turėjo vokiškai skambančias pavardes, vienintelė įstaiga, tikrai žinanti, kurie žmonės įrašyti į *Volksdeutsche* sąrašus, buvo Surašymo biuras, ir iš pradžių jo vadovas atsisakė juos pateikti. Net po Vengrijos slaptosios policijos vizito 1945 m. balandį Surašymo biuro tarnautojai priešinosi: niekada anksčiau jie nebuvo atskleidę biuro duomenų nei kriminalinei policijai, nei kitoms tarnyboms, nei prieš karą, nei per karą, net vokiečių okupacinei vyriausybei, 1944 m. bandžiusiai sužinoti, kurie gyventojai yra žydai. Galiausiai biuras nusileido, bet tik po to, kai dešimt jo tarnautojų buvo suimti slaptosios policijos – buvo aiškiai leista

suprasti, kad prie šių suėmimų prisidėjo vietinė sovietų valdžia ir kad ji tik džiaugsis galėdama suimti ir kitus[22].

Rytų Europoje vokiečių perkėlimas palietė daugybę žmonių ir sukėlė bene didžiausio masto Europos istorijoje gyventojų kraustymąsi. Iki 1947 m. pabaigos Lenkiją perkėlimo traukiniais arba pabėgėlių vežimais paliko apytiksliai 7,6 milijono „vokiečių" – tarp jų etniniai vokiečiai, *Volksdeutsche* ir nesenai atvykę naujakuriai. Maždaug 400 000 jų mirė pakeliui į Vokietiją iš bado, nuo ligų arba žuvo patekę į kryžminę puolančios ir besitraukiančios kariuomenės ugnį[23]. Dar 2,5 milijono paliko Čekoslovakiją, o 200 000 buvo išvaryti iš Vengrijos[24]. Vokiečių tautybės gyventojai taip pat buvo deportuojami arba išvyko savanoriškai iš Ukrainos, Baltijos šalių, Rumunijos ir Jugoslavijos. Iš viso pokario laikotarpiu apytiksliai 12 milijonų vokiečių paliko Rytų Europą ir persikėlė į Rytų arba Vakarų Vokietiją.

Atvykę į Vokietiją pabėgėliai anaiptol nesulaukė šilto sutikimo. Beveik visur, kur jie apsistodavo, – nesvarbu, Rytų ar Vakarų Vokietijos okupacinėje zonoje, – iš karto tapdavo antrarūšiais žmonėmis. Jie kalbėjo rytų dialektais, laikėsi kitokių papročių bei tradicijų ir, žinoma, neturėjo jokios nuosavybės ir lėšų. 1945 m. visiškai nebuvo laiko paruošti jiems kokių nors pastogių, ir daugelis ėmė tiesiog klajoti ieškodami maisto. Tarp išvarytų žmonių siautė dėmėtosios šiltinės ir dizenterijos epidemijos, ir netrukus šios ligos ėmė plisti ir tarp vietos gyventojų. Sovietų zonoje ši problema buvo tokia rimta, kad valdžios institucijos tiesiogiai kreipėsi į vietos vadovus, ragindamos bent jau laikyti išvarytuosius vienoje vietoje ir „neleisti žmonėms keliauti toliau". Britanijos ir Amerikos zonų atstovai taip pat prašė perkėlimą sustabdyti ar bent jau vykdyti lėčiau[25].

Dabar kaltė už pirmuoju perkėlimo etapu kilusį chaosą ir tūkstančių žmonių mirtį dažnai priskiriama vyriausybėms, kurios išvarė vokiečius. Tačiau atsakomybė turi būti padalyta plačiau. Žinoma, jeigu nebūtų karo, jeigu Vokietija nebūtų surengusi invazijos į šį regioną ir jeigu nacistai nebūtų taip brutaliai elgęsi su Rytų Europos gyventojais, vokiečiai apskritai nebūtų buvę išvaryti. Išvarytųjų buvo tiek daug todėl, kad per karą į regioną persikėlė labai daug vokiečių „kolonistų", ir, tiesą sakant, daugelis vokiečių, kuriuos 1945 m. buvo numatyta perkelti, neturėjo šiame regione nei šeimų, nei šaknų. Tarp išvarytų iš Lenkijos etninių vokiečių buvo atvykėlių iš Vokietijos ir kitų Europos šalių, apgyvendintų nužudytų arba iškeldintų lenkų

ar žydų namuose ir ūkiuose. Vokiečių pareigūnai ir vokiečių verslininkai su šeimomis, iš kurių daugelis atvyko norėdami pasinaudoti nacistų jiems teikiamomis privilegijomis okupuotoje Europoje, taip pat buvo priversti išvykti. Jie neturėjo jokios moralinės teisės į lenkų žemę ar turtą, nors kai kurie vėliau laikė save „išvarytais", taigi „aukomis". Erika Steinbach, Vokietijos politikė, kuri vėliau tapo *Bund der Vertriebenen*, įtakingos ir balsingos išvarytųjų organizacijos vadove, buvo žemo rango vokiečių kapralo duktė; iš pradžių Steinbach šeima gyveno Hesėje, bet atsitiktinumo valia per karą jos tėvas buvo pasiųstas tarnauti į Rumios miestą Lenkijoje. Jos šeima buvo „išvaryta", veikiau, pabėgo, nes jie buvo okupantai, taigi tiesiog grįžo namo į Hesę, kur užaugo ir pati Steinbach[26].

Vokiečių perkėlimo politikai nuoširdžiai pritarė visi Vakarų sąjungininkai, jų vadovai daug apie tai galvojo net prieš Potsdamo konferenciją. 1944 m. Churchillis pasakė Bendruomenių rūmams, kad „[vokiečių] pašalinimas yra būdas" užtikrinti taiką ateityje, „kuris, mūsų manymu, bus geriausias ir ilgalaikis". Rooseveltas taip pat pritarė etninio valymo politikai ir kaip precedentą pateikė 1921–1922 m. Turkijos ir Graikijos apsikeitimą gyventojais[27].

Sovietų Sąjunga taip pat visiškai palaikė pašalinimą. Privačiame pokalbyje per karą Stalinas patarė Čekoslovakijos vadovybei „išspirti juos [Sudetų vokiečius] lauk. Dabar jie savo kailiu patirs, ką reiškia būti kitų stumdomam." Jis taip pat patarė lenkams „sudaryti vokiečiams tokias sąlygas, kad jie patys pabėgtų"[28]. Dar svarbiau, lenkų, čekoslovakų, rumunų ir vengrų policininkai sovietų padrąsinti deportavo vokiečius iš teritorijų, kurias faktiškai kontroliavo Raudonoji armija. Stalinas žinojo, kad ir lenkai, ir čekoslovakai prieš karo pabaigą kalbėjo apie vokiečių išvarymą, ir jau buvo padėjęs jų atsikratyti rumunams. O kai buvo priimtas sprendimas perbraižyti Lenkijos sienas ir pakeisti Sovietų Sąjungos užimtas rytines teritorijas buvusiomis vokiečių žemėmis vakaruose, lenkai apskritai neturėjo kito pasirinkimo kaip tik iškeldinti iš jų vokiečius. Jiems reikėjo vykdyti tokio neįsivaizduojamai didelio masto perkėlimą, kad be sovietų pagalbos jie niekaip nebūtų išsivertę.

Rumunijoje ir Vengrijoje prie vokiečių išvarymo ir deportavimo tiesiogiai prisidėjo Raudonoji armija. Vokiečių persekiojimas Vengrijoje buvo pradėtas sovietų 1944 m. gruodžio 22-osios įsakymu, kuriuo visiems vokiečiams Vengrijoje buvo nurodyta atvykti prie fronto linijos priversti-

niams darbams. Pasiruošimas didelio masto deportacijai prasidėjo 1945 m. vasarį, kai sovietų misija Sąjungininkų kontrolės komisijoje liepė Vengrijos vidaus reikalų ministerijai „paruošti visų Vengrijoje gyvenančių vokiečių sąrašą“ (kaip tik dėl šio įsakymo ir kilo ginčas su Surašymo biuru, pasibaigęs jo administratorių suėmimu)[29]. Tuo metu NKVD jau buvo organizavusi vokiečių deportavimą ir iš Rumunijos[30].

Vokiečių pašalinimas buvo neabejotinai populiarus visose šalyse, toks populiarus, kad vietinės komunistų partijos kur tik galėdamos suskubo pačios jį kontroliuoti – ir galų gale nuskynė už jį visus laurus. Lenkijos komunistų partija, svariausiai prisidėjusi prie vokiečių deportavimo, įgijo labai reikalingą pasitikėjimą; jos veiksmams atsargiai pritarė net dešinieji politikai, kurie nuo seno pasisakė už „homogeniškos“ lenkų valstybės sukūrimą – homogeniškumas tuo metu buvo laikomas labai priimtinu politiniu tikslu visoje Europoje[31]. Istorikas Stefanas Bottoni irgi mano, kad vienas iš veiksnių, padėjęs Rumunijos komunistų partijai pelnyti legitimumą žmonių akyse, buvo jos dvejopa politika Rumunijos tautinių mažumų atžvilgiu – atšiaurumas vokiečiams ir pastangos integruoti vengrų, slavų ir žydų bendruomenes[32].

Čekoslovakijos komunistai, prisidėdami prie vokiečių išvarymo, pelnė dar daugiau populiarumo negu jų draugai kitose Rytų Europos šalyse ir, galimas daiktas, pešė iš jų daugiau naudos, nes vykdydama vokiečių perkėlimą Čekoslovakijos komunistų partija ėmė atrodyti esanti viena iš pagrindinių šalies politinių partijų. Galų gale jos vadovaujami policininkai tiesiog nepaprastai energingai palaikė populiarią vyriausybės politiką. Klementas Gottwaldas, Čekoslovakijos komunistų partijos generalinis sekretorius, net ragino tautą atkeršyti ne tik už neseniai pasibaigusį karą, bet ir už pralaimėjimą Baltojo Kalno mūšyje 1620 m., kai Bohemiją nugalėjo Šventoji Romos imperija ir jos sąjungininkai, daugiausia vokiečiai: „Jūs turite pasiruošti paskutiniam atpildui už Baltąjį Kalną, nes čekų žemės turi būti grąžintos čekams. Mes atsikratysime visų svetimtaučių vokiečių didžiūnų palikuonių...“[33] Slovakų komunistų partijos regioninis laikraštis vartojo panašią tautinę retoriką prieš savo tautinę vengrų mažumą, įpindamas į ją šiokių tokių marksistinių gaidų: „Turtingos, našios Pietų Slovakijos žemės, iš kurių Vengrijos feodaliniai valdovai išvarė slovakų žemdirbius ir privertė juos pasitraukti į kalnus, turi būti grąžintos slovakų liaudžiai.“[34]

Netrukus paaiškėjo, kad visos specialios institucijos, įsteigtos vokiečių deportavimui palengvinti, gali būti panaudotos ir kitiems tikslams. Lenkijoje daugelis deportavimo stovyklų, pastatytų ar pritaikytų iškeldinamiems vokiečiams laikyti, galiausiai buvo paverstos stovyklomis ar kalėjimais režimo priešininkams. Čekoslovakijoje komunistų partija įkūrė sukarintą organizaciją, skirtą padėti perkėlimui, o 1948 m. panaudojo ją perversmui[35]. Taip kitataučių pašalinimas tiesiogine šio žodžio prasme padėjo institucinį pamatą terorui, kurio komunistai ėmėsi po metų ar dvejų.

Kadangi iškeldinimą organizavo vietos komunistų partijoms pavaldūs policininkai, joms dažnai tekdavo sėkmė administruoti vokiečių turto perskirstymą. Į komunistų rankas netikėtai pateko butai, baldai ir kitos vertybės, kurias jie galėjo naudingai išdalyti savo partijos šalininkams. Vokiečiai taip pat paliko ūkius ir gamyklas, kurios aidint visuomenės aplodismentams galėjo būti nedelsiant nacionalizuotos ir atiduotos valdyti lenkų ar čekų pareigūnams. Šis masinis turto nusavinimas padėjo psichologiškai paruošti visuomenę pritarti dar platesnio masto nacionalizacijai, kuri prasidėjo netrukus po vokiečių perkėlimo. Daugelis žmonių su pasitenkinimu stebėjo, kaip vokiečiai praranda savo namus ir įmones, ir manė, kad atimti turtą iš tautos priešų yra „teisinga“. Tai kodėl turėtų būti „neteisinga“ atimti turtą iš darbininkų klasės priešų?

Balsingų ir įtakingų iš Rytų Europos išvarytų vokiečių organizacijų pastangomis, pastaraisiais metais vokiečių iškeldinimas tapo žinomiausiu ir dažniausiai aptariamu etninio valymo pokario Europoje pavyzdžiu. Tačiau tai buvo tik vienas iš daugelio masinių etninio valymo projektų, įgyvendintų po karo.

Beveik lygiai tuo pačiu laiku, kai vokiečiai buvo varomi iš Silezijos ir Sudetų, Lenkijos ir Ukrainos pasienyje buvo prasidėjęs kitas apsikeitimas gyventojais. Kad ir kaip keista, sutartys, reglamentuojančios šį apsikeitimą – antrą didžiausią pokario laikų deportavimą – buvo pasirašytos ne tarp Lenkijos ir Sovietų Sąjungos, bet tarp Lenkijos ir Ukrainos sovietų respublikos, esaties, kuri tuo metu neturėjo jokio suvereniteto, ypač tarptautinių santykių srityje. Vienas Ukrainos istorikas mano, kad taip buvo padaryta sąmoningai. Jeigu kiti Sąjungininkai būtų prieštaravę gyventojų perkėlimui

arba jeigu jį lydintis smurtas būtų tapęs nekontroliuojamas, Stalinas visada būtų galėjęs paneigti savo teisinę atsakomybę: girdi, „ne mes tai sugalvojome, o ukrainiečiai“[36].

Kaip puikiai žinojo Stalinas, Pietryčių Lenkijoje ir Vakarų Ukrainoje tuo laiku liepsnojo tikrų tikriausias etninis karas. Šioje knygoje nesiimu aiškintis, kuri pusė šiame konflikte buvo kalta, o kuri teisi: pakanka pasakyti, kad jo šaknys glūdi senoje ekonominėje, religinėje ir politinėje konkurencijoje ir kad jį įžiebė ir iškraipė nacistinė okupacija bei dvi sovietų invazijos: pirmoji – 1939 m., antroji – 1943–1944 m. Taikos ir etninės harmonijos Rytų Lenkijoje ir Vakarų Ukrainoje kurti nepadėjo ir įvairių tautybių – lenkų, žydų, ukrainiečių, sovietų – bei skirtingų politinių įtikinimų partizanai, kurie tuo metu varžėsi dėl valdžios. Anksčiau Lenkijai priklausiusioje Volynės vaivadijoje (dabar priklauso Ukrainai) smurtas pasiekė siaubingą ir tragišką apogėjų 1943 m., kai ukrainiečių partizanai, priklausę Ukrainos sukilėlių armijai (*Ukrajinska povstanska armija* – UPA) sužinojo, kad vokiečiai pralaimi, o Raudonoji armija artėja. Jie nutarė, kad atėjo laikas įkurti savą valstybę. Vietinis partizanų vadas Mykola Lebedis paragino savo kovotojus „pašalinti iš visos revoliucinės teritorijos lenkų tautybės gyventojus“. 1943 m. vasarą jo kariai, iš kurių daugelis matė 1939 m. sovietų vykdytą lenkų deportavimą ir žydų žudynes per Holokaustą – arba patys jose dalyvavo, – išžudė apytiksliai 50 000 lenkų, kurie beveik visi buvo civiliai, ir išvarė iš Volynės dešimtis tūkstančių kitų[37].

Kaip puikiai parodo vienos lenkų paauglės iš Volynės pasakojimas apie masinę egzekuciją jos kaime, žmonės, kurie tą vasarą vykdė žudynes, išmoko ir nacių, ir sovietų pamokas. Ją, jos seserį, du brolius ir kaimynus ukrainiečių partizanai nuvarė į mišką už kaimo ir liepė nejudėti. Tai, kas įvyko paskui, tragiškai panėšėjo į daugelį kitų masinių egzekucijų, kurios buvo įvykdytos tame pačiame regione vos prieš kelis mėnesius:

> Aš atsiguliau, tarytum miegoti. Turėjau didelį šaliką ir užsidengiau juo sau galvą, kad nieko nematyčiau. Šūviai artėjo, aš laukiau mirties. Tačiau tada išgirdau, kad šūviai vėl tolsta, ir aš likau sveika... [mudvi su sese] atsistojome, ir aš pažiūrėjau į savo brolius, devynerių ir trylikos – jų galvos buvo peršautos. Iki šiol mano sąžinę slegia kaltė, nes tai aš liepiau jiems nusiimti skrybėles; jeigu jie būtų su skrybėlėmis, galbūt būtų likę gyvi...

> Kur [dabar] eiti? Nuėjome per pomiškį Lubomalo link. Sutikome kažkokią seną ukrainietę su mergaite. Mano sesuo paprašė, kad ji parsivestų mus namo, bet ji nesutiko... Laimei, artimiausias namas buvo užrakintas ir tuščias, mes atsigėrėme vandens iš lovio ir ėjome toliau. Prasidėjo mano klajonės.[38]

Lenkai atkeršijo. Lenkų partizanas Waldemaras Lotnikas prisiminė vieną iš atsakomųjų antpuolių tą pačią vasarą: „Prieš dvi naktis jie nužudė septynis žmones; mes tą naktį nužudėme šešiolika ukrainiečių, tarp jų aštuonerių metų mokinį... iš viso mūsų buvo trys šimtai, nesulaukėme pasipriešinimo ir neturėjome jokių nuostolių. Dauguma mūsų pažinojo daugelį Modrino gyventojų, taigi žinojome, kurie iš jų – nacių pagalbininkai, kurie – ukrainiečių nacionalistai. Juos ir išsirinkome.“ Po savaitės už tai atkeršijo ukrainiečiai: sudegino vieną lenkų kaimą, išžagino visas moteris ir nužudė visus, kurie negalėjo pabėgti. Lenkai atkeršijo vėl; šį kartą jų būrys susidėjo iš žmonių, „kurie per ukrainiečių antpuolius buvo netekę ištisų savo šeimų kartų ir todėl kupini tokios neapykantos, kad prisiekė atimsią akį už akį, dantį už dantį, ir savo žodžio laikėsi“[39].

Nenuostabu, jog prisimindami šiuos nesenus įvykius ir nespėję įsisąmoninti, kad siena pasikeitė, ir lenkai, ir ukrainiečiai priešinosi deportacijai. Iš pradžių sovietų ir Lenkijos pusės sutarė, kad apsikeitimas gyventojais turi būti griežtai savanoriškas, ir kai kurie abipus sienos gyvenę žmonės savo noru sėdo į traukinius, kurie kirto ją 1944 m. rudenį. Tačiau atėjo žiema, didžioji dalis Raudonosios armijos pajėgų nužygiavo į vakarus paskutiniam mūšiui už Berlyną, ir savanorių ėmė mažėti. Lenkų Armijos Krajovos partizanai, manydami, jog SSRS netrukus bus priversta grąžinti buvusias Lenkijos teritorijas Lenkijai – jie buvo įsitikinę, kad tuoj kils kitas pasaulinis karas – 1945 m. nenutraukė savo veiklos Vakarų Ukrainoje. „Vakarų Ukrainos teritorija neliks Sovietų Sąjungai, ji priklausė ir priklausys Lenkijai, – sakė vienas gyventojas lenkas NKVD informatoriui. – Amerika niekada neleis Sovietų Sąjungai jos pasiimti, nes karo pradžioje ji paskelbė, kad Lenkija bus tokia pati, kokia buvo iki 1939 m. Todėl išvykti [į Lenkiją] neverta.“[40]

Matydamas, kad gyventojai atsisako išvykti, ir žinodamas apie besitęsiantį etninį konfliktą, Stalinas dar labiau sugriežtino savo politiką etni-

nių lenkų atžvilgiu buvusiose Lenkijos žemėse, kurios dabar priklausė Ukrainos sovietų respublikai. Nikita Chruščiovas, tuometinis Ukrainos komunistų partijos sekretorius, 1944 m. rugsėjį parašė Stalinui, siūlydamas Vakarų Ukrainoje uždaryti visas lenkiškas mokyklas ir universitetus, uždrausti naudoti lenkiškus vadovėlius ir pradėti vežti lenkus į kitas SSRS vietoves dirbti pramonės objektuose[41]. Dėl tokios politikos (taip pat dėl to, kad Amerika neatėjo į pagalbą, o Trečiasis pasaulinis karas vis neprasidėjo) lenkai galiausiai vis dėlto pradėjo vykti į vakarus. Nors net 1946 m. vasarį NKVD sovietų teritorijoje vis dar rasdavo „baltalenkių" organizacijų narių ir juos suimdavo, regis, tai buvo paskutinės atviro pasipriešinimo kuopelės[42]. Sovietų dokumentų duomenimis, iki 1946 m. spalio iš sovietų Ukrainos į Lenkiją išvyko 812 668 lenkai[43]. Iš viso iš SSRS – Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos – į Lenkiją išvyko 1 496 000 lenkų[44].

Tai buvo esminis kultūrinis poslinkis: iš Lietuvos, Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos išvykę lenkai paliko miestus ir miestelius, kuriuose lenkų kalba vyravo ilgus šimtmečius. Daugelis važiavo į miestus ir miestelius, kuriuose ilgus šimtmečius buvo kalbama vokiškai. Senasis Jano Kazimierzo universitetas Lvove (Lwów), dabar pavadintame *Lviv*, paliko savo pastatus ir su išlikusiomis knygomis bei dėstytojais persikėlė į Breslau (dabar Vroclavas) ir įsikūrė išlikusiuose šio miesto tokio pat seno universiteto pastatuose. Valstiečiai, kurie savo derlių augindavo derlingumu garsėjančiame Ukrainos „juodžemyje", pamatė, kad Silezijos, kur jie buvo perkelti, dirvožemis kur kas smėlingesnis ir jam apdirbti reikia sudėtingų mechanizmų ir kitokių ūkininkavimo metodų. Kartais perkelti lenkai įėję į vokiečių namus atrasdavo ant viryklių tebestovinčius virdulius arba ant stalo stirksančius neplautus indus, kuriuos paliko ankstesni savininkai, tokie kaip grafienė Dönhoff, po paskutinio valgio nesivarginusi išplauti indų.

Ilgainiui Lenkijos vyriausybė sukūrė sudėtingą mitologiją apie šią „atgautą žemę" (pavadinimas *ziemie odzyskane* lenkų kalba skamba labai panašiai kaip „pažadėtoji žemė" – *ziemia obiecana*) ir apie slavų karalius, kurie valdė ją viduramžiais. Tačiau iš tikrųjų daugelis lenkų, atvykusių į „atgautas žemes", jautėsi kaip įsibrovėliai. Jų pirmasis derlius neužderėjo, nes jie nebuvo pratę prie naujų sąlygų. Jie nenorėjo itin daug dirbti ir skirti lėšų naujam gyvenimui, nes bijojo, kad vokiečiai sugrįš. Faktas, kad 1945–1946 m. lenkai iš visos Lenkijos keliaudavo į anksčiau Vokietijai priklau-

siusius miestus grobti vokiečių palikto turto, yra labai iškalbingas: žmonės taip nesielgia ten, kur jaučiasi kaip namie.

Ukrainiečiai, kurie atsidūrė vakarinėje naujos sienos pusėje, Lenkijoje, dar labiau piktinosi perkėlimu ir dar atkakliau jam priešinosi. Dauguma jų buvo girdėję pasakojimus apie 1932–1933 m. badą Ukrainoje, kurį Stalinas iš dalies sukėlė tam, kad numalšintų ukrainiečių nacionalizmą, ir neturėjo jokių iliuzijų dėl sovietų režimo. Jie nenorėjo vykti į sovietų Ukrainą, o kai kurie iš tų, kurie vis dėlto išvyko, netrukus bandė sugrįžti. 1945–1946 m. Ukrainos sukilėlių armijos ir Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Orhanizacija ukrajinskych nacionalistiv* – OUN) partizanai užpuldavo repatriacijos įstaigas, gadino kelius ir geležinkelių bėgius, kuriais buvo ketinama vežti deportuotuosius, ir net degino kaimus, į kuriuos atvyko gyventi repatrijuoti lenkai iš Lenkijos[45].

Lenkijos komunistai smogė atsakomąjį smūgį. 1945 m. balandį Žešuvo specialioji operatyvinė grupė, į kurią įėjo ginkluotų vietos gyventojų, policijos, slaptosios policijos ir Lenkijos kariuomenės būriai, pradėjo vykdyti priverstinio deportavimo planą, ketindama „išvalyti" penkis Lenkijos pavietus ir pašalinti iš jų ukrainiečius. Jos pastangos buvo gėdingai nesėkmingos. Vietos gyventojai taip stipriai rėmė Ukrainos sukilėlių armiją ir Ukrainos nacionalistų organizaciją, kad kartą Žešuvo vadovai paprašė savo slaptosios policijos viršininkų „papildomų žvalgybinių lėktuvų". Negalėdami sugaudyti ukrainiečių žemėje, jie manė iš oro galėsią geriau juos stebėti[46].

1947 m. Lenkijos vyriausybei rūpėjo jau ne vien etninis regiono valymas. Ji susidūrė su kur kas rimtesne problema: kaip išsaugoti savo valdžią Pietryčių Lenkijoje. Vietos administracija buvo bejėgė, o kai kuriose vietovėse ukrainiečių partizanai netgi susivienijo su WiN, lenkų nepriklausomybės judėjimo, likučiais[47]. Kovą ukrainiečių partizanai sukėlė krizę nukaudami Lenkijos gynybos ministro pavaduotoją generolą Karolį Świerczewskį, kai šis atvyko vadovauti mūšiui su apytiksliai 150 partizanų, kurie turėjo artilerijos ir kulkosvaidžių. Po šio įvykio komunistiniai Lenkijos laikraščiai prapliupo aiškiai „neinternacionalistiniu" etniniu pasipiktinimu, koneveikdami ukrainiečių „korikus", „banditus", „mėsininkus" ir „užsienio samdinius", kurie „fašistinėmis kulkomis" nužudė narsų lenkų tautos sūnų[48]. (Nors Świerczewskis buvo senas Raudonosios armijos karininkas

ir viename iš oficialių vidaus pranešimų apie jo mirtį sakoma, kad reikia „informuoti jo šeimą Maskvoje“.)[49]

Po Świerczewskio žūties Lenkijos režimas pagaliau sutelkė jėgas deportuoti ukrainiečius, bet ne į Sovietų Sąjungą – ten jie irgi galėjo sukelti bėdų – bet į buvusias vokiečių žemes Šiaurės ir Vakarų Lenkijoje. Griausmingai skelbdami ketiną atnešti „saugumą“ rytinei šalies daliai – ir šiam tikslui tikrai pritarė dauguma lenkų – balandžio pabaigoje jie pradėjo *Akcja Wisła*, operaciją „Vysla“, stambią karinę operaciją, kuriai vykdyti buvo skirtos penkios pėstininkų divizijos, 17 000 kareivių, 500 ginkluotų draugovininkų, pionierių, lakūnų ir Vidaus reikalų ministerijos karių. Sukarintos sovietų NKVD divizijos ir Čekoslovakijos kariuomenė teikė paramą pasienyje[50]. Liepos pabaigoje šioms didžiulėms pajėgoms pagaliau pavyko iškeldinti apytiksliai 140 000 ukrainiečių iš namų, susodinti juos į purvinus prekinius vagonus ir perkelti į Lenkijos šiaurę ir vakarus. Tai buvo kruvinas, žiaurus procesas, lygiai toks pats kruvinas ir žiaurus kaip žudynės Volynėje prieš trejus metus. Vienas ukrainietis, tuo metu vaikas, atsimena, kaip lenkų kareiviai nutraukė jo pusbrolio vestuves:

> Netikėtai kareiviai apsupo namą, kur buvo surengtos vestuvės, ir padegė jį padegamosiomis bombomis. Jie nužudė jaunąjį ir keletą svečių, kuriems nepavyko pabėgti, sumetė kruvinus lavonus į vežimą, kur jau gulėjo nužudytieji Zagrode. Kai jie rengėsi išvykti, netikėtai su balta suknele ir šydu pasirodė nuotaka. Ji maldavo jų palikti jos vyro Ivano kūną. Kareiviai juokėsi, surišo jai rankas virve, pririšo ją prie furgono ir nuvažiavo. Mergina iš pradžių bėgo, paskui parkrito ir buvo tempiama per purvą. Galiausiai kareiviai šovė į ją, nupjovė virvę ir paliko negyvą gulėti ant kelio.[51]

Nelikus juos palaikiusių ukrainiečių valstiečių bendruomenės, ukrainiečių partizanai nebegalėjo tęsti pasipriešinimo. Tie, kurie liko gyvi, buvo suimti, tardomi ir dažnai kankinami Javožne, dar vienoje buvusioje nacių stovykloje, kurioje iki tol buvo laikomi vokiečiai (kaip ir daugelis nacių stovyklų, ji gyvavo ilgai ir atliko daug funkcijų). Ukrainiečiai buvo išsklaidyti po visą Lenkiją. Paskutiniame XX a. dešimtmetyje kartą sutikau grupę jų palikuonių, gyvenančių netoli Luko, Varmijos Mozūrų vaivadijoje. Jie jau silpnai kalbėjo ukrainietiškai. Kadangi Lenkijos valdžia išleido nurodymą,

kad nė viename šalies mieste ukrainiečiai negali sudaryti daugiau kaip 10 procentų gyventojų, jie pamažu prarado savo kalbą, kultūrą ir savitumą.

Praėjus keletui savaičių po operacijos „Vysla“, Sovietų Sąjunga pradėjo panašią brutalią operaciją gretimose sovietų Ukrainos teritorijose. Per keletą dienų 1947 m. spalį sovietų slaptoji policija Vakarų Ukrainoje suėmė 76 192 ukrainiečius ir deportavo juos į gulagą[52]. Kai kurie istorikai mano, kad šios dvi operacijos buvo susijusios. Abiejų tikslas buvo amžiams sunaikinti pašėlusiai išdidžią ir nepaprastai vieningą Vakarų Ukrainos bendruomenę, kuri taip atkakliai priešinosi ir lenkams, ir rusams. Operacija „Vysla“ užtikrino, kad joks Sovietų Sąjungoje gyvenantis ukrainietis, išvengęs suėmimo ten, daugiau negalėtų atrasti Lenkijoje saugaus prieglobsčio[53]. Abi operacijos buvo populiarios. Lenkų valstiečiai, kuriems nedavė ramybės ukrainiečių partizanai, džiūgavo, kad jų nebeliko, ir buvo dėkingi juos išsklaidžiusiems sovietų ir lenkų kariams.

Operacija „Vysla“ buvo ypač brutalus gyventojų išsklaidymo vienos šalies ribose pavyzdys, bet jis buvo ne vienintelis. Kai Sąjungininkai nei Potsdamo, nei vėlesnėje Paryžiaus taikos konferencijoje nepritarė Čekoslovakijos vyriausybės sumanymui deportuoti iš Slovakijos vengrus, ji sugalvojo panašų sprendimą. Oficialiai vengrai iš Slovakijos buvo ne deportuojami, o tiesiog „savanoriškai“ išvyko. Siekiant paskatinti juos išvykti „savanoriškai“, iš vengrų Slovakijoje buvo atimta pilietybė, teisė vartoti savo kalbą viešose vietose ir lankyti pamaldas vengrų kalba. Nuo 1945 m. iki 1948 m. apytiksliai 89 000 vengrų tokiu būdu buvo „įtikinti“ išvykti iš Slovakijos į Sudetus, kur jie pakeitė išvarytus vokiečius, arba į pačią Vengriją. O į jų vietą iš Vengrijos atvyko apie 70 000 slovakų[54].

Už regiono ribų nepasigirdo nė vieno protesto žodžio. Vienas Vengrijos istorikas pareiškė, kad „vengrų mažumos likimas niekam nerūpėjo“[55]. Tačiau iš tikrųjų niekam nerūpėjo nė vienos mažumos likimas. Pasaulis beveik nepastebėjo etninio karo tarp lenkų ir ukrainiečių, jau nekalbant apie operaciją „Vysla“. Nepastebėjo jis ir kaip po karo iš Rumunijos pabėgo arba buvo išvaryta 100 000 vengrų, kaip iš Čekoslovakijos į Ukrainą išvyko 50 000 ukrainiečių, o iš Ukrainos į Čekoslovakiją sugrįžo 42 000 čekų ir slovakų[56].

1950 m. nedaug liko iš daugiatautės Rytų Europos. Liko tik nostalgija – ukrainiečių nostalgija, lenkų nostalgija, vengrų nostalgija, vokiečių nostal-

gija. 1991 m. lankiausi mažyčiame kaimelyje šalia Zablocko miesto Vakarų Ukrainoje. Jame gyveno viena ukrainiečių pora, kuri 1945 m., įbauginta įvairių pakraipų partizanų naktinių apsilankymų ir kovų, pavargusi nuo karo ir trokšdama taikos, sutiko palikti savo mylimą kaimą prie Sano upės Rytų Lenkijoje. Viską, ką turėjo, jie sukrovė į vežimą ir patraukė į rytus. Galų gale jie įsikūrė mediniame name ant kalvos viršūnės, kuris anksčiau priklausė vienai lenkų šeimai, ir liko ten gyventi. Po pusės šimtmečio jų anūkė, niekada nemačiusi Lenkijos, vis dar troško ją aplankyti. „Ar ji iš tiesų tokia turtinga ir graži, kaip jie sako?“ – vis klausinėjo ji.

Galų gale dauguma deportuotų vokiečių išvyko į Vokietiją, lenkai išvyko į Lenkiją, o ukrainiečiai galėjo išvykti į sovietų Ukrainą. Tačiau Rytų Europos žydai, priversti bėgti ir slapstytis, išvežti į koncentracijos stovyklas ar ištremti, 1945 m. neturėjo aiškios tėvynės, į kurią būtų galėję grįžti. Jeigu jie ir grįždavo į ankstesnes gyvenamas vietas, atrasdavo sugriautus namus, psichologiškai palaužtus žmones ir patirdavo dar blogesnių dalykų. Iš tikrųjų jų likimo po karo neįmanoma suvokti, nesuprantant, kad jie grįžo į miestus ir kaimus, kuriuos nuniokojo – ir dažnai vis dar niokojo – etninis, politinis ir kriminalinis smurtas.

Daugumai Vakarų Europos gyventojų, įpratintiems prie minties, kad po išvadavimo visur įsigalėjo taika, nelengva tai suvokti. Nelengva ir atnarplioti mitus bei emocijas, kurios nuo to laiko apvijo žydų patirties pokario Rytų Europoje temą. Tiesa, šiuolaikiniai politikai, kurie pasinaudodami praeitimi nori paveikti dabartį, retkarčiais vėl įpučia įvairių pokario laikų etninių ginčų. Iš Rytų Europos išvarytų vokiečių asociacijos aštuntajame ir devintajame XX a. dešimtmetyje atliko svarbų ir dažnai keblų vaidmenį Vakarų Vokietijos politikoje, kartais – taip pat ir lemiamais 1989 m. – ragindamos pakeisti Lenkijos ir Vokietijos sienas ir grąžinti jiems namus. Lenkai ir ukrainiečiai retkarčiais kivirčijasi nesutardami, kaip vertinti Ukrainos revoliucinę kariuomenę, kurią pirmieji atsimena kaip žmogžudžius, o antrieji dabar garbina kaip laisvės kovotojus. 2008 m. įtampa tarp slovakų ir vengrų pasiekė tokias aukštumas, kad vengrai, papiktinti vengrų aktyvistų suėmimo Slovakijoje, protestuodami net blokavo kelias sienos perėjas.

1. Raudonoji armija Vakarų Lenkijoje, 142 kilometrai nuo Berlyno, 1945 m. kovas

2. Reichstagas, 1945 m. balandis

3. Sovietų kareiviai, skirstantys maistą vokiečių civiliams, 1945 m. gegužė

4. Grandinių tiltas, Budapeštas, 1945 m. vasara

5. Varšuvos griuvėsiuose, lenkų šeima pietauja…

6. …ir moteris, parduodanti duoną prie gatvių kampo, 1945 m. vasara

7. Vokiečiai, išvaryti iš Sudetų, laukia deportavimo

8. Vokiečių valstiečiai („švabai“) išvyksta iš Vengrijos

9. Lenkų partizanai iš pogrindinių Nacionalinių ginkluotųjų pajėgų (NSZ), jie kovojo su vokiečiais ir ruošėsi kautis su Raudonąja armija. Visi šie vyrai žuvo praėjus keletui savaičių po to, kai buvo padaryta ši nuotrauka pietinėje Vidurio Lenkijoje, 1944 m. pavasaris

10. Lenkų partizanas priima amnestiją ir atiduoda savo ginklus

RINKIMAI

11. Mátyásas Rákosi kreipiasi į minią Budapešte, 1946 m.

12. Komunistų partijos nariai Lodzėje, Lenkijoje, demonstruoja prieš Vakarų imperializmą ir Winstoną Churchillį, 1946 m.

13. Rinkimų grafičiai Budapešte, 1945 m.: „Spekuliantus į kalėjimą! Komunistų partijos pergalė reiškia daugiau duonos ir daugiau maisto!“

14. Balsavimas Lenkijos kaime, 1947 m.

15. Triumfuojanti komunistų partija: Vengrijos elitas renkasi po Lenino, Stalino ir Rákosi portretais, 1949 m.

Ir vis dėlto žydų pokario Rytų Europoje – ir ypač žydų pokario Lenkijoje – istorija yra bene pavojingiausias emocinis minų laukas. Dažniausiai tai lemia painūs Rytų Europos žydų santykiai su Rytų Europos komunizmu: pokario laikais kai kurie žydai atliko iškilius vaidmenis keleto Rytų Europos šalių komunistų partijose ir todėl buvo laikomi naujojo režimo beneficiantais, nors kiti žydai kentėjo nuo to paties režimo rankų. Kartais Rytų Europos gyventojai ir žydai taip pat savotiškai varžosi dėl to, kas labiau nukentėjo. Rytų Europos gyventojus piktina faktas, kad pasaulis žino apie Holokaustą, bet ne apie jų patirtas kančias nacistų ir sovietų režimo laikais. Žydai kartais interpretuoja bet kokią diskusiją apie kitų tautų per karą patirtas kančias kaip jų pačių unikaliai tragiškos patirties juodinimą. Ginčų kyla dėl pinigų, turto, kaltės ir atsakomybės.

Prasiveržusios emocijos gali sukelti smarkų sprogimą. Jų sprogstamąją galią parodo vienas incidentas, kilęs paskutiniame XX a. dešimtmetyje, kai vienas prokuroras, dirbęs organizacijoje, kuri vėliau tapo Lenkijos tautos atminties institutu, ėmė tirti neįprastą Salomono Morelio (visi sutaria, kad jis buvo Lenkijos žydas ir komunistų šalininkas) bylą. Nuo 1945 m. vasario iki rugsėjo Morelis taip pat buvo Zgodos – priverčiamojo darbo stovyklos vokiečiams Aukštutinės Silezijos mieste Sventochlovicėse, kuri buvo įkurta pagalbinės, Aušvicą aptarnavusios stovyklos vietoje, – komendantas. Paskui jis liko tarnauti Lenkijos slaptojoje policijoje, ilgainiui tapo pulkininku ir buvo paskirtas vieno kalėjimo Katovicuose viršininku. Paskutinio XX a. dešimtmečio pradžioje Morelis emigravo į Izraelį.

Beveik visa kita informacija apie Morelį lieka ginčytina. Pasak Lenkijos tyrėjų ir prokurorų, iš karto po karo Morelis stojo tarnauti į Lenkijos saugumo policiją. Iš pradžių jis dirbo Liublino pilies kalėjime ir dalyvavo tardant Armijos Krajovos vadus. Paskui buvo perkeltas į Zgodą. Tarnaudamas ten pagarsėjo savo žiaurumu kaliniams, daugiausia vokiečiams, tarp jų moterims ir vaikams. Jis neduodavo jiems maisto, nesirūpino jų higienos sąlygomis, kankindavo juos savo malonumui, o kartais ir mirtinai sumušdavo. Dėl blogų sąlygų vasarą stovykloje kilo dėmėtosios šiltinės epidemija, ir apytiksliai 1800 kalinių mirė. Archyvinių dokumentų duomenimis, Vidaus reikalų ministerija už epidemijos protrūkį apkaltino Morelį, skyrė jam tris dienas namų arešto ir atėmė dalį atlyginimo.

2005 m. Lenkijos prokuroras, nusprendęs, kad Morelis kaltas dėl karo nusikaltimų, nusiuntė Izraelio valstybei, kur tuo metu gyveno Morelis, ekstradicijos prašymą – vieną iš keleto. Atsakydama į prokuroro prašymą, Izraelio teisingumo ministerija atsiuntė jam tūžmingą laišką. Morelis, pareiškė laiške Izraelio pareigūnai, yra ne karo nusikaltėlis, o viena iš karo aukų. Jis matė, kaip per karą lenkų policininkas nužudė jo tėvus, brolį ir žmoną. Jo vyresnįjį brolį nužudė, kaip buvo įvardyta laiške, „lenkų fašistas". Pasak Izraelio ministerijos pareigūno, stovykloje Sventochlovicėse, kuriai jis vadovavo, buvo ne daugiau kaip 600 kalinių, ir visi jie – buvę nacistai. Sanitarinės sąlygos buvo patenkinamos. Priimdamas sprendimą Izraelio pareigūnas vadovavosi ne faktais, o emocijomis: Morelis, pareiškė jis, nukentėjo nuo „genocido nusikaltimų, kuriuos vykdė nacistai ir jų kolaborantai lenkai", byla jam esanti iškelta iš lenkiško antisemitizmo paskatų ir jis nebus išduotas[57].

Šis susirašinėjimas sukėlė daug pykčio abiejose pusėse. Lenkai manė, kad izraeliečiai slepia tipišką komunistų nusikaltėlį. Izraeliečiai manė, kad lenkai puola tipišką žydų auką. Ir vis dėlto Morelio istorija buvo visiškai netipiška. Ji anaiptol nėra neteisybės lenkų ar žydų atžvilgiu „simbolis" ir į jo gyvenimo istoriją derėtų žiūrėti kaip į išimtį.

Pirmiausia Morelio istorija yra neįprasta todėl, kad, skirtingai nuo daugumos Rytų Europos žydų, jis išgyveno Holokaustą. Nėra lengva pasakyti tiksliai, ar reti buvo tokie atvejai, nes nežinomas tikslus išgyvenusiųjų skaičius. Ne visi žydai pokario Rytų Europoje užsiregistravo savo tikrąja tautybe ir ne visi norėjo būti palaikyti ryšius su žydų organizacijomis. Daugelis jų pakeitė pavardes, kad būtų laikomi „arijais", o po karo tiesiog jas pasiliko. Tačiau skaičiavimai rodo, kad net geriausiu atveju iš 3,5 milijono žydų, gyvenusių prieškario Lenkijos teritorijoje, po karo gyvų liko mažiau kaip 10 procentų. Apie 80 000 jų išgyveno nacių okupuotoje Lenkijoje. Kiti per karą gyveno Sovietų Sąjungoje, ir kai karas baigėsi, dauguma grįžo namo. 1946 m. birželį pokario Lenkijos teritorijoje gyveno apytiksliai 220 000 žydų. Tuo laiku jie sudarė mažiau kaip vieną procentą bendro Lenkijos gyventojų skaičiaus, kuris siekė maždaug 24 milijonus[58].

Apskaičiuoti, kiek žydų išgyveno Holokaustą Vengrijoje, yra dar sunkiau, nes šioje šalyje žydai nuo seno dažnai asimiliuodavosi, priimdavo

krikščionybę arba sudarydavo mišrias santuokas. Todėl pateikiami labai skirtingi 1945 m. Vengrijoje gyvenusių žydų skaičiai – jie svyruoja nuo 143 000 iki 260 000. Šiaip ar taip, Vengrijoje, kurios bendras gyventojų skaičius tuo metu siekė 9 milijonus, jų dalis irgi buvo labai maža. Kadangi paskutiniame karo etape nacistai daugiausia deportavo provincijoje gyvenusius žydus, taip pat ir kai vykdė garsiąją masinę jų deportaciją į Aušvicą, beveik visi likę Vengrijos žydai gyveno Budapešte[59]. Mieste, kuris tada turėjo apytiksliai 900 000 gyventojų, žydai buvo labai pastebima ir balsinga mažuma. Išsaugoję savo šeiminius ir profesinius ryšius, Vengrijos žydai greitai pradėjo vaidinti svarbų vaidmenį visuomenės gyvenime. Nieko panašaus nebuvo Lenkijoje ir juo labiau Vokietijoje, kur sovietų okupacinėje zonoje po karo liko tik apytiksliai 4500 išgyvenusių žydų, mažytė dalis 18 milijonų gyventojų turinčioje teritorijoje. Jie buvo ir liko beveik nepastebimi[60].

Salomonas Morelis buvo netipiškas ir tuo, kad po karo pasiliko Rytų Europoje. Dauguma žydų, kurie po karo grįžo į savo namus, pasiliko ten tik tiek laiko, kiek reikėjo sužinoti, ar liko gyvi jų giminaičiai, ir pažiūrėti, kas liko iš turto. Daugumai jų su siaubu tekdavo konstatuoti, kad neliko beveik nieko. 1946 m. memorandume Lenkijos žydų valdžios institucijos paaiškino, kad daugelis žydų paliko šalį daugiausia dėl to, kad tiesiog neįmanoma gyventi miestuose ar kaimuose, kurie tapo „jų šeimų, giminaičių ir draugų kapinėmis“[61]. Kai kurie išvyko todėl, kad užsienyje turėjo giminaičių, kurie kartais būdavo jų vieninteliai gyvi artimieji. Kiti, ypač tie, kurie karo metus praleido SSRS, išvyko todėl, kad nekentė komunizmo ir pagrįstai bijojo, jog žydų verslininkai ir prekybininkai komunistinėje valstybėje neturės jokios ateities.

Tačiau kiti išvyko iš baimės. Lenkija, Vengrija, Čekoslovakija ir Rytų Vokietija, kaip ir visa Rytų Europa, po karo buvo pavojingos vietos gyventi. Čia buvo pavojinga būti komunistų pareigūnu, pavojinga būti antikomunistu, pavojinga būti vokiečiu, pavojinga būti lenku ukrainiečių kaime, pavojinga būti ukrainiečiu lenkų kaime. Taip pat galėjo būti pavojinga būti žydu. Kai kurie po karo namo sugrįžę žydai buvo sutikti šiltai, su jais elgiamasi padoriai ir draugiškai. Kai vienas Lenkijos žydas, tarnavęs Raudonojoje armijoje, sugrįžo namo, jį šiltai sutiko kaimynai, maitino jį ir saugojo nuo vietinių Armijos Krajovos būrių, kurie medžiojo komunistus. Kiti Lenkijos žydai, turėję ryšių su komunistų partija, padėjo gelbėti ne žydus

Armijos Krajovos partizanus nuo NKVD. Emilis Sommersteinas – sionistų aktyvistas, paleistas iš sovietų gulago 1944 m. su sąlyga, kad taps Lenkijos laikinosios vyriausybės ministru žydų reikalams – slapta planavo nusiųsti į Londoną Armijos Krajovos pasiuntinius, aprengtus žydų ortodoksų drabužiais[62].

Tačiau yra ir pasakojimų, ir archyvinių dokumentų, liudijančių, kad pirmaisiais pokario mėnesiais ir metais Vengrijoje ir Lenkijoje, kaip ir Čekoslovakijoje bei Rumunijoje, pasitaikydavo brutalių ir kruvinų išpuolių prieš žydus, nors nesutariama dėl jų masto. Lenkijoje šiuo laikotarpiu „nužudytų žydų" skaičius, skirtingais vertinimais, siekė nuo 400 iki 2500[63]. Ir tokie statistinių duomenų skirtumai nestebina, nes nesutariama net dėl to, kiek žydų išgyveno, tačiau jie atspindi ir gilesnes abejonių ištakas. Su keliomis svarbiomis išimtimis, šie išpuoliai buvo pavieniai, ir – skirtingai nuo išpuolių prieš vokiečius Lenkijoje ar prieš vengrus Slovakijoje – jie nebuvo oficiali vyriausybės politikos dalis. Kai kuriuos išpuolius išprovokavo žydų sugrįžimas į namus, kurie jau buvo užimti kitų gyventojų, kai kuriuos – nesutarimai politiniais klausimais, ir ne visada aišku, kokios iš tikrųjų buvo konkrečių išpuolių priežastys. Ar žydai, kurie sugrįžę pareikalavo grąžinti jų namus, buvo nužudyti dėl turto, ar dėl to, kad buvo žydai? Ar žydai, kurie nuėjo dirbti į saugumo tarnybas, buvo nužudyti už tai, kad buvo komunistai, ar dėl to, kad buvo žydai? Ar žydų apiplėšimai buvo antisemitizmo aktai, ar tiesiog apiplėšimai?

Kur kas papraščiau, bent jau šia siaurąja prasme, įvertinti antisemitines riaušes, kartais vadinamas pogromais, kurių taip pat pasitaikydavo šiuo laikotarpiu. Pradedant 1945 m., antižydiško smurto proveržių buvo kilę Žešuvo, Krokuvos, Tarnuvo, Kališo, Liublino, Kolbušovos ir Meleco miestuose Lenkijoje, Kolbasovo, Svinos, Komarno ir Teplicanų miestuose Slovakijoje ir Ozde bei Kunmadarase Vengrijoje[64]. Du labiausiai pagarsėję tokio smurto proveržiai buvo 1946 m. liepos 4-osios pogromas Kelcuose, Lenkijoje, ir po keleto savaičių kilęs Vengrijos mieste Miškolce – jie tęsėsi nuo liepos 30-osios iki rugpjūčio 1-osios.

Kelcuose tariama riaušių priežastis – nors sunku patikėti, kad tokie dalykai vis dar buvo įmanomi XX a. – gandai apie kraujo aukas. Vienas lenkų vaikas, turbūt siekdamas išvengti bausmės, kad laiku negrįžo namo, pasakė tėvams, kad jį buvo pagrobę žydai ir ketino padaryti ritualine auka.

Jis pasakė, kad buvo uždarytas Kelcų Žydų komiteto pastato – savotiško bendrabučio ir bendruomenės klubo, kuriame tada gyveno kelios dešimtys Holokaustą išgyvenusių žydų – rūsyje. Jo girtas tėvas pranešė apie tai vietos policijai; policija iškilmingai išsiruošė tirti įvykio. Nors pastato gyventojai paaiškino policijai, kad jie neturi jokio rūsio ir todėl negalėjo jame laikyti vaiko, gandai pasklido po visą miestą.

Prie komiteto pastato ėmė rinktis minia. Atvyko kariuomenės būrys – keturiasdešimt kareivių iš Vidaus saugumo korpuso. Pastato viduje buvusių žydų vadovų pasibaisėjimui, kareiviai ėmė šaudyti ne į grėsmingą minią, bet į žydus. Užuot išsklaidę minią, jie, kaip ir policininkai bei draugovininkai, prisijungė prie jos. Prie minios pasibaigus pamainai prisijungė ir darbininkai iš vietinės gamyklos. Tą dieną žydai buvo žudomi įvairiausiose miesto dalyse, priemiesčiuose ir traukiniuose, kuriais keliavę žydai tragiško atsitiktinumo valia atvyko į Kelcus. Sutemus bent jau keturiasdešimt du žmonės buvo nužudyti ir daugybė sužeista. Iki šios dienos pogromas Kelcuose laikomos smarkiausiu antisemitinio smurto protrūkiu pokario Rytų Europoje[65].

Prieš kelias dienas iki riaušių Miškolce taip pat sklido gandai apie kraujo aukas – ir nors istorijos apie žydus ir krikščionių vaikus įžiebė smurtą Kunmadarase ir Teplicanuose – iš tikrųjų riaušes Miškolce sukėlė trijų spekuliantų, iš kurių du buvo žydai, suėmimas. Žinia apie jų suėmimą, tikriausiai paskleista policijos, greitai apskriejo miestą ir liepos 31-osios rytą, kai suimtieji turėjo būti perkelti iš vietinės areštinės į internavimo stovyklą, jų jau laukė minia. Susirinkusieji laikė plakatus su užrašais „Mirtis žydams“ ir „Mirtis spekuliantams“. Kai suimtieji pasirodė, minia juos puolė, vieną nužudė, o kitą sumušė taip smarkiai, kad jis atsidūrė ligoninėje. Trečiajam – kuris buvo ne žydas – pavyko pabėgti.

Tą popietę policininkai, nors per ankstesnes riaušes jų nebuvo nė kvapo, suėmė šešiolika žmonių ir apkaltino juos surengus viešą linčą. Papiktinta šių suėmimų, kitą dieną kita įsiutusi minia užpuolė ir užėmė policijos skyrių. Šį kartą buvo nužudytas žydas policininkas.

Abu šie įvykiai sukėlė nuoširdų pasibaisėjimą bei pasipiktinimą ir patraukė daugelio žmonių dėmesį visoje šalyje – o Kelcų atveju ir užsienyje. Pogromai paskatino naujas emigracijos bangas. Kaip paaiškino vienas žydas, tuo laiku gyvenęs Lodzėje, „nors jautėme, kad mūsų egzistavimas

remiasi į dribsmėlį, neleidome šiam jausmui paveikti savo sąmonės. Norėjome vėl gyventi kaip žmonės. Kelcų pogromas išsklaidė mūsų iliuzijas. Negalima čia pasilikti nė akimirkos.“[66]

Ne žydus šie įvykiai taip pat papiktino. Lenkijos ir Vengrijos inteligentija ir visų pakraipų politikai rašė emocingus pareiškimus, smerkdami tokias antisemitizmo atgyvenas, tokias pasibjaurėtinas šalyse, kur dar šviežia Holokausto atmintis. Lenkijos valstybė atliko teisminį tyrimą ir kai kuriuos iš piktadarių patraukė atsakomybėn; galiausiai devyni iš jų buvo nuteisti mirti. Vengrijoje, dieną po Miškolco riaušių, komunistų partijos Centro komitetas atvirai diskutavo apie antisemitizmą, turbūt pirmą ir paskutinį kartą[67]. Tačiau vėlesnio policijos tyrimo ir vidaus apklausų rezultatai nepatenkino nieko.

Už abu pogromus iš dalies buvo atsakingi režimo elementai. Kelcuose policijos, saugumo tarnybų darbuotojai ir kariškiai ne tik neužkirto kelio riaušėms, bet ir patys prisijungė prie minios: policijos elgesys paskatino minios smurtą. Miškolce vietos policija turbūt iš anksto pranešė miniai, kad spekuliantai bus miesto centre, ir tikrai pasišalino, kai pratrūko smurtas. Dar svarbiau tai, kad Rákosi, nors pats buvo žydas, liepos 23-iąją – vos prieš savaitę iki riaušių – lankydamasis Miškolce per masinį mitingą pasakė kalbą, smerkiančią spekuliantus: „Tie, kurie spekuliuoja forintu, kurie pakerta ekonominius mūsų demokratijos pagrindus, turi būti pakarti.“ Tuo pat metu vengrų komunistų partija klijavo plakatus ir dalijo brošiūras su „spekuliantų“ karikatūromis, jie buvo vaizduojami su karikatūriškais žydų veido bruožais[68]. Matyt, partija tikėjosi sutelkti visuomenės pyktį dėl hiperinfliacijos ir prastų ekonominių sąlygų į „žydus spekuliantus“ ir nukreipti jį nuo komunistų partijos[69].

Nėra jokių archyvinių dokumentų, liudijančių, kad kuris nors iš šių įvykių būtų buvęs iš anksto kruopščiai suplanuotas, juo labiau koordinuojamas iš užsienio, kaip kai kas teigė. Nors abiejuose miestuose buvo sovietų agentų ir patarėjų – vienas sovietų NKVD pareigūnas net pats dalyvavo riaušėse Kelcuose, – o visi šitie pogromai vyko tuo pačiu laikotarpiu, iki šiol nepavyko rasti jokių įrodymų, kad sovietai tiesiogiai juos organizavo[70]. Taip pat neaišku, ar rusai arba vietos komunistai manė, kad riaušės buvo jiems naudingos. Nors ir Vengrijos, ir Lenkijos valdžios organai kaltę suvertė antikomunistiniams judėjimams ir bažnyčiai – šiuo šmeižtu, regis, buvo patikėta – per vidaus debatus jie pripažino, kad riaušės atskleidė jų

pačių silpnybę. Kelcuose skirtingos saugumo tarnybų šakos ginčijosi viena su kita, nepakluso nurodymams ir galiausiai liepos 4-ąją nepajėgė suvaldyti minios, parodydamos savo nekompetentingumą. Po riaušių keletas vietinių partijos vadovų prarado savo darbo vietas[71]. Vengrijos komunistus suerzino ir įvykiai Miškolce. Rákosi paaiškino riaušes „fašistų infiltracija į mūsų partiją" ir prisiekė neleisti jai sklisti[72].

Abejų riaušių dalyvius neabejotinai rėmė ir dalis visuomenės. Tarytum iš viduramžių glūdumos atsklidę gandai, kad žydai žudo krikščionių vaikus arba kad žydų spekuliantai apiplėšinėja krikščionis valstiečius, netikėtai užvaldė keleto Rytų Europos provincijos miestų gyventojų protus, nors kiti jų tautiečiai ir baisėjosi tokiu elgesiu. Kai kas mano, kad šį proto užtemimą sukėlė ekonominės priežastys: lenkų istorikas Janas Grossas nurodo, kad masinės žydų žudynės per karą sukūrė „socialinį vakuumą, kurį greitai užpildė lenkų tautybės smulkioji buržuazija."[73] Jausdami, kokia netvirta jų padėtis, bijodami prarasti, ką jie taip neseniai įgijo, susidūrę su naujo komunistinio režimo grėsme, šio socialinio sluoksnio atstovai, mano Grossas, sutelkė savo įtūžį į sugrįžtančius žydus. Kažkas panašaus tikrai vyko, ir daugelis žmonių kitose šalyse liudijo pastebėję tokį patį reiškinį. Heda Kovály, žydė, išgyvenusi koncentracijos stovykloje, 1945 m. grįžo į savo šeimos namą viename Čekoslovakijos kaime: „Paskambinau į duris, po kurio laiko riebus nesiskutęs vyras jas atidarė, paspoksojo į mane minutėlę, o paskui sušuko: „Tai tu grįžai! O ne! Tik to mums ir trūko!" Aš apsisukau ir nuėjau į mišką. Tris valandas iki kito traukinio atgal į Prahą praleidau vaikščiodama samanota žeme po eglėmis, klausydamasi paukščių."[74] Bijodama neigiamos visuomenės reakcijos, Vengrijos komunistų partija faktiškai atsisakė padėti žydams susigrąžinti turtą. 1945 m. kovą *Szabad Nép* patarė žydams „suprasti" ne žydus, kurie apsigyveno jų butuose, net ir tuos ne žydus, kurie kolaboravo su fašistiniu režimu. Partijos pareigūnai Budapešte taip pat siūlė sugrįžusiems žydams „bandyti susitarti" su jų namų gyventojais, nors tokiomis sąlygomis susitarti tikrai buvo neįmanoma[75].

Kiti autoriai mano, kad priešiškumą lėmė kokios nors gilesnės priežastys negu ekonominė konkurencija. Kaip atkreipia dėmesį lenkų istorikas Dariuszas Stola, lenkai (kaip ir čekai, vengrai, rumunai, lietuviai) patyrė Holokaustą – regos, klausos ir net uoslės juslėmis – iš labai arti: taip arti, kaip Vakarų Europos gyventojai, tarp jų ir vokiečiai, net įsivaizduoti negalėjo.

> Psichologinė reakcija į tokią patirtį yra sudėtinga ir visiškai iracionali; atmintis yra savotiška konvulsija, su ja susiję jausmai yra intensyvūs ir nevaldomi, ir, svarbiausia, šie jausmai nebūtinai yra gailestis ar užuojauta... Nesu psichologas, bet linkstu į šią teoriją, nes nematau jokio kito paaiškinimo tam tikriems šiurpiems poelgiams, pavyzdžiui, kai žmogus meta granatą į prieglaudą žydų vaikams.[76]

Čia Stola kalba apie vieną liūdnai pagarsėjusį incidentą: 1945 m. rugpjūčio 12-osios naktį nežinomas užpuolikas iš tikrųjų metė granatą į žydų našlaičių prieglaudą Rabkos kaime, o paskui dar dvi valandas į ją šaudė. Stebėtina, bet niekas nežuvo. Tačiau prieglauda netrukus buvo uždaryta, o vaikai išvežti[77].

Stolos aiškinimas, nors išsakytas 2005 m., nedaug skiriasi nuo daugelio tų laikų Lenkijos intelektualų požiūrio. 1947 m. Stanisławas Ossowskis, garbus filosofas ir sociologas, priėjo prie tokios pačios išvados. „Užuojauta, – rašė jis, – nėra vienintelė įmanoma reakcija į kitų žmonių nelaimę... visai įmanoma, kad tie, kuriems likimas lėmė būti sunaikintiems, kitiems atrodys šlykštūs ir bus iškelti už žmogiškų santykių ribų." Jis taip pat pastebėjo, kaip ir vėliau kiti intelektualai, kad tie, kurie turėjo kokios nors materialinės naudos iš žydų naikinimo, dažnai jautėsi nesmagiai ar net kalti, todėl siekė, kad jų veiksmai atrodytų pagrįsti: „Jeigu kam nors suteikia naudos kito žmogaus nelaimė, atsiranda poreikis įtikinti save ir kitus, kad ta nelaimė buvo moraliai pateisinama."[78]

Kad ir kokia buvo neblėstančio priešiškumo priežastis, žydams tai tapo svariu akstinu palikti Rytų Europą ir emigruoti į Ameriką, Vakarų Europą, o daugiausia – į Palestiną. Praėjus trim mėnesiams po riaušių Kelcuose, iš Lenkijos į Palestiną išvyko apytiksliai 70 000 žydų. Jiems padėjo ir juos drąsino saujelė sionistų organizacijų, kurias šiam tikslui įkūrė ar finansavo jų tautiečiai Palestinoje ir Jungtinėse Valstijose. Pagal susitarimą su režimu, Lenkijos žydai palikdavo šalį per sutartą sienos perėjimo punktą Silezijoje, tada pėsčiomis ir krovininiais sunkvežimiais kirsdavo Čekoslovakijos teritoriją, o paskui keliaudavo į vieną iš Viduržemio jūros uostų, kur būdavo įlaipinami į laivus, plaukiančius į Palestiną (nors kai kurie pakeliui atsiskyrė ir patraukė į kitas šalis)[79].

Galų gale šis masinis kraustymasis ėmė kelti keblumų Lenkijos režimui –

imigracija į Palestiną, kurią pagal mandatą valdė Didžioji Britanija, vis dar buvo neteisėta, todėl kai britų spauda pradėjo rašyti apie žydų persikėlimą, jis buvo trumpam sustabdytas. Tačiau įkūrus Izraelio valstybę žydams vėl buvo leista išvykti, dar ir todėl, kad Lenkijos valstybė, tuo laiku vykdžiusi prievartinį ekonomikos centralizavimą, labai džiaugėsi galėdama atsikratyti smulkiųjų žydų bendruomenės verslininkų. Kad žydams nebūtų daroma kliūčių išvykti, naujoji Izraelio vyriausybė taip pat sudarė su Lenkijos vyriausybe šiai palankią prekybos sutartį, suteikdama Lenkijai stabilų laisvai konvertuojamos valiutos šaltinį. Rumunijos vyriausybė irgi sudarė panašią sutartį su Izraeliu, ir tikėtina, kad Sovietų Sąjunga aktyviai pritarė abiem šioms sutartims[80]. Vengrijoje amerikiečių žydų Jungtinis paskirstymo komitetas – stambi sionistų labdaros organizacija – maždaug tuo pat metu sumokėjo Vengrijos vyriausybei milijoną dolerių. Mainais trim tūkstančiams Vengrijos žydų iš karto buvo leista išvykti į Izraelį[81].

Neoficialiai kai kurios Rytų Europos valstybės net dar stipriau palaikė žydų išvykimą, kur kas labiau, negu jų vadovai vėliau pripažino. Visos jos, išskyrus Jugoslaviją, 1947 m. balsavo už Palestinos padalijimą: tuo metu Sovietų Sąjunga pritarė sumanymui įkurti Izraelio valstybę, ir viena iš svarbesnių tokios pozicijos priežasčių buvo ta, kad Stalinas manė Izraelį greitai prisijungsiant prie komunistinės stovyklos. Rytų Europos šalys taip entuziastingai palaikė Izraelį, kad 1947 m. pabaigoje Lenkijos, Čekoslovakijos ir Vengrijos vyriausybės įkūrė *Haganah*, žydų sukarintos organizacijos, kuri tapo būsimųjų Izraelio ginkluotųjų pajėgų branduoliu, mokomąsias stovyklas. Vengrijos kariuomenė ir slaptosios policijos pajėgos surengė mokymus apytiksliai 1500 Vengrijos žydų, o į Silezijos miestelį Bolkuvą pratyboms susirinkusius maždaug 7000 Lenkijos žydų karybos meno mokė ir Raudonosios armijos, ir Lenkijos kariuomenės kariai, o paskui ir *Haganah* kovotojai. Ši programa buvo remiama ir nacionaliniu, ir vietos lygmeniu. 1948 m. birželį Lenkijos komunistų partijos Centro komitetas skyrė šiai grupei „tam tikrą kiekį ginklų ir karinį mokomąjį poligoną pratyboms“. Bolkuve pratybos vyko atvirame ore, savanoriai su dainomis žygiuodavo per miestelį, o kai naujokams ateidavo laikas išvykti į Palestiną (per Prahą ir Marselį), vieno buvusio mokymų dalyvio žodžiais, vietos gyventojai lydėdavo juos su „gėlėmis ir transparantais – net lenkai labai simpatizavo jų laisvės kovai“. Programa truko

iki 1949 m. pradžios ir buvo tikimasi, kad ji suteiks ilgalaikę naudą: Lenkijos slaptosios policijos pareigūnai sudarinėjo žmonių, dalyvavusių šiuose mokymuose sąrašus. Komunistų partijai priklausantiems mokymų dalyviams jie siūlė tapti informatoriais ir bendradarbiauti „net kai jie išvyks į Izraelį“[82].

Izraeliui įgijus valstybės statusą, kelionės į Izraelį jau nebebuvo slaptos. 1948 m. Lenkijos valstybinė kelionių agentūra *Orbis* organizavo pirmą reguliarų traukinių maršrutą, kuris vėl ėjo per Čekoslovakiją, Austriją ir Italiją. Po vienos ar dviejų sėkmingų kelionių (kai žydai įsitikino, kad jie „iš tiesų keliauja į Izraelį, o ne į Sibirą“) paraiškų emigruoti vėl pagausėjo[83]. Jų skaičius sumažėjo šeštojo dešimtmečio pradžioje, beveik tikrai dėl Sovietų Sąjungos spaudimo: nors iš pradžių Stalinas rėmė Izraelį, iki to laiko jo palankumas virto įtarumu ir paranoja. Vis dėlto 1955 m. Lenkijoje liko mažiau kaip 80 000 žydų: daugiau negu du trečdaliai išgyvenusiųjų Holokaustą išvyko. Kitose Rytų Europos šalyse skaičiai buvo panašūs. Nuo 1945 m. iki 1957 m. savo šalis paliko 50 procentų Rumunijos žydų, 58 procentai Čekoslovakijos žydų ir 90 procentų Bulgarijos žydų. Vengriją taip pat paliko nuo ketvirčio iki trečdalio Vengrijos žydų[84].

Neproporcingai didelė neišvykusių žydų dalis nusprendė pasilikti, nes buvo komunistai, nes daug tikėjosi iš komunistinio režimo arba turėjo darbą komunistinės valstybės aparate. Ir nieko nuostabaus: tuo laiku, kai visų pakraipų antikomunistai buvo suimami ir žudomi, antikomunistiškai nusiteikę žydai paliko Rytų Europą. O paskutinis neįprastas Salomono Morelio istorijos bruožas yra tas, kad, būdamas žydas, jis ne tik pasiliko Lenkijoje, bet ir stojo tarnauti į saugumo policiją. Nors Rytų Europoje paplitęs mitas, kad dauguma slaptųjų tarnybų bendradarbių buvo žydai, didžioji dalis Lenkijos žydų netarnavo slaptojoje policijoje. O ir kaip jie galėjo? Dauguma jų išvyko ar planavo išvykti iš šalies.

Tiesa, buvo žydų, nors labai nedaug, kurie užėmė labai aukštus, labai iškilius postus ir Lenkijos komunistų partijoje, ir komunistų saugumo aparate. Tarp jų buvo Jakubas Bermanas ir Hilary Mincas, Bolesławo Bieruto vyriausieji patarėjai ideologijos ir ekonomikos (paminėjimo tvarka) klausimais; Julia Brystiger, vadovavusi slaptosios policijos skyriui, atsakingam už šnipų infiltraciją į Katalikų bažnyčią; Józefas Różańskis, žiaurus vyriausiasis slaptosios policijos tardytojas, ir jo pavaduotojas Adamas Humeris;

Różańskio brolis Jerzy Borejsza, rašytojas, kuris galiausiai tapo įtakingiausiu žmogumi pokario laikų leidybos srityje; ir Józefas Światło, aukšto rango slaptosios policijos pareigūnas, vėliau pabėgęs į Vakarus. Ši liūdnai pagarsėjusi grupė niekada nesudarė daugumos. Istoriko Andrzejaus Paczkowskio skaičiavimu, slaptosios policijos vadovybėje ankstyvuoju pokario laikotarpiu žydų daugių daugiausia buvo apie 30 procentų. Po 1948 m. jų skaičius sumažėjo dar labiau. Šiaip ar taip, jiems, be abejonės, teko neproporcingai didelė antikomunistų neapykantos dalis[85].

Vengrijoje padėtis buvo kitokia, nes visi pagrindiniai Vengrijos komunistai – Rákosi, Gerő, Révai, taip pat daugelis politinės policijos ir Vidaus reikalų ministerijos įkūrėjų, įskaitant Gáborą Péterį, buvo žydų kilmės. Tačiau net ir Vengrijoje anaiptol ne visi žydai rėmė komunistus. Tik ketvirtis gyventojų žydų balsavo už komunistų partiją per 1945 m. rinkimus. Ir nors pirmaisiais pokario metais svarbias pareigas užimančių žydų partijos vadovybėje liko daug, po 1948 m. santykinė žydų dalis valstybiniame aparate pradėjo mažėti, nes Vengrijos komunistų partija – panašiai kaip ir Rytų Vokietijos bei Rumunijos komunistų partijos – ėmė aktyviai verbuoti buvusiam režimui tarnavusius žemo rango pareigūnus, ypač policininkus, atvirai siekdama tapti populiaresnė jų aplinkoje ir kovoti su komunistų, kaip „elito“, „svetimšalių“ ar tiesiog „žydų“, stereotipu. („Nėra jokių priežasčių, dėl kurių jie negalėtų tapti mūsų bendražygiais, – sakė Rákosi vienam Amerikos žurnalistui, kalbėdamas apie buvusius fašistinės partijos narius. – Jie niekada aktyviai neprisidėjo prie režimo nusikaltimų. Jiems reikia tik pasirašyti pasižadėjimą ir mes juos priimsime.“)[86]

Dar svarbiau yra tai, kad komunistai nė vienoje šalyje nevykdė tokios politikos, kurią būtų galima pagrįstai apibūdinti kaip „prožydišką“, nors žydai ir užėmė svarbius postus Rytų Europos komunistų partijose. Priešingai, komunistų, įskaitant komunistus žydus, požiūris į žydų istoriją ir žydų tapatumą buvo labai ambivalentiškas, net kai vyko Holokaustas. 1942 m. Jakubą Bermaną, tuo metu gyvenusį Maskvoje, pasiekė siaubingos istorijos apie tai, kas nutiko Varšuvos žydams. O ilgainiui ir vienas iš jo brolių buvo uždusintas dujomis Treblinkoje. Tačiau jis stengėsi atsispirti gailesčiui: tikri komunistai negalėjo leisti nacistams lemti jų politikos. Viename iš laiškų, kuriuos jis rašė Leonui Kasmanui – taip pat žydui – patarė savo draugui neleisti besiplėtojančiai tragedijai savęs sutrikdyti ar atitraukti dėmesį nuo

svarbesnių dalykų. „Lenkijoje žydų padėtis yra baisi, – rašė jis. – Tačiau, man regis, nedera pernelyg stengtis šioje srityje... ir nors siekis mobilizuoti Lenkijos žydų mases į aktyvią kovą su okupantais yra svarbus ir teisingas... mūsų dėmesio centre turi būti kiti dalykai.“[87]

Po karo komunistų pozicija šiuo klausimu pasidarė dar prieštaringesnė. 1945–1946 m. Rákosi išreiškė nepasitenkinimą, kad antifašistiniuose teismo procesuose per didelis dėmesys sutelkiamas į „žmones, kurie kažką padarė žydams“, baimindamasis, kad tai gali būti nepopuliaru[88]. Rákosi taip pat garsėjo tuo, kad į pokalbius įpindavo antisemitinių komentarų, kuriais kartą įžeidė parlamento pirmininką Bélą Vargą, ir taip smarkiai, kad Varga atkirto jam: „Jūsų motina buvo žydė, taigi neišsižadėkite savo motinos.“ Jis taip pat bandė dangstyti žydų vaidmenį savo partijoje miglotais pareiškimais. Kai premjeras Ferencas Nagy, smulkiųjų ūkininkų atstovas, per vyriausybės posėdį išsakė nuomonę, kad tarp pokario Vengrijos politikų labai daug žydų, Rákosi ramiai atsakė, kad komunistų partija neturi tokios problemos: „Laimei, visi mūsų vadovai yra katalikai.“[89] Net Rytų Vokietijoje, kurioje žydų bendruomenės beveik nebuvo, atiduodant pagarbą žuvusiesiems kare iš pradžių buvo skiriami „kovotojai su fašizmu“, reiškę daugiausia komunistus, ir „fašizmo aukos“, reiškusios daugiausia čigonus ir žydus. Anot Jeffrey Herfo, „raumeningame komunistų diskurse apie Rytų Vokietijos antifašizmą toliau šmėkščiojo seni antisemitiniai žydo, kaip kapitalisto ir pasyvaus silpnuolio, stereotipai“[90].

Iš dalies šiuos keblius Rytų Europos komunistų ir Rytų Europos žydų santykius galima paaiškinti atskirų asmenų antisemitizmu, net žydų tautybės asmenų antisemitizmu. Daugiau ar mažiau šių santykių keblumą lėmė paties Stalino antisemitizmas, kuris ilgainiui stiprėjo, o prieš pat jo mirtį pasiekė kulminaciją ir paskatino jį surengti aukštą padėtį užimančių Sovietų Sąjungos žydų „valymą“. Tačiau pamatinė komunistų nerimo dėl žydų ir žydiškumo priežastis buvo susirūpinimas dėl savo partijų nepopuliarumo. Žinodami, kad labai daug tautiečių nelaiko jų teisėtais pretendentais į valdžią – tiksliau, žinodami, kad tautiečiai juos laiko sovietų agentais – jie pasitelkė tradicinius nacionalinius, religinius ir etninius simbolius, tikėdamiesi taip laimėti jų palankumą. Ypač dažnai šiuos simbolius komunistai naudojo 1945–1946 m., kai vis dar manė turį galimybę ateiti į valdžią per rinkimus. Tuo metu, kai Rákosi taikydamas antisemitinę retoriką kei-

kė juodąją rinką, Vengrijos komunistų partija parėmė sumanymą švęsti 1848 m. „buržuazinės revoliucijos“ metines ir, kai kurių senų partijos narių pasibaisėjimui, primygtinai reikalavo, kad jų šalininkai šalia raudonų partijos vėliavų neštų nacionalines Vengrijos vėliavas. Rákosi aiškino: „Mes vis dar turime problemų su patriotiškumu. Daugelis draugų baiminasi, kad nukrypstame nuo marksistinio kelio. Reikia demonstratyviai pabrėžti, kad mes pasirinkome raudoną vėliavą ir nacionalinę vėliavą... nacionalinė vėliava yra vengrų demokratijos vėliava.“[91]

Vokiečių komunistai elgėsi taip pat – norėdami patraukti buvusius kareivius į savo pusę, jie, dar karui nepasibaigus, atgaivino imperinės Vokietijos vėliavą. Jie taip pat nėrėsi iš kailio šlovindami tradicinius vokiečių didvyrius; pavyzdžiui, 1949 m. Veimare surengė Goethe's metų šventę ir kas ketverius metus rengdavo Bacho konkursą Leipcige. Lenkų komunistai irgi neatsiliko ir 1949 m. organizavo Chopino metų šventę. 1944 m. rugpjūtį Liublino laikinosios vyriausybės vadovas Edwardas Osóbka-Morawskis net viešai dalyvavo „stebuklo prie Vyslos“ minėjimo mišiose, kuriomis buvo pagerbta lenkų pergalė prieš bolševikus prie Varšuvos 1920 m., nors ši nacionalinė šventė turėjo aiškią antirusišką potekstę. Keistas renginys tapo dar keistesnis, kai į jį atvyko generolas Nikolajus Bulganinas, tuo laiku Sovietų Sąjungos Liaudies komisarų tarybos atstovas, vėliau tapęs Sovietų Sąjungos ministru pirmininku[92].

Siekdami pelnyti populiarumą, komunistai net ėmė nuolaidžiauti antisemitizmui. Daugelis komunistų tikėjosi, kad ignoruodama antisemitizmą ar net flirtuodama su juo jų partija atrodys „tautiškesnė“, „patriotiškesnė“, ne tokia sovietinė, ne tokia svetima ir legitimesnė. Lenkijoje paplitęs požiūris, kad partijos nepopuliarumą lemia „per didelis žydų skaičius“, pirmiausia susiformavo pačioje partijoje. Kai 1948 m. Władysławas Gomułka – karo laikų Lenkijos komunistų vadovas ir rimčiausias Bieruto konkurentas – neteko malonės, parašė Stalinui ilgą memorandumą, kuriame pareiškė, kad žydai komunistų partijoje yra kliūtis partijai plėsti savo atramą: „Kai kurie draugai žydai nejaučia jokių sąsajų su lenkų tauta ar lenkų darbininkų klase... arba laikosi pozicijos, kuri galėtų būti apibūdinta kaip „nacionalinis nihilizmas“.“ Todėl, pareiškė jis, „manau, būtina ne tik neleisti toliau didėti žydų daliai valstybės ir partijos aparate, bet ir laipsniškai mažinti jų procentą, ypač aukščiausiuose lygmenyse“[93].

Kaip ir antivokiškos nuotaikos Sudetuose, priešiškumas ukrainiečiams Lenkijoje ir vengrams Slovakijoje, antisemitizmas galiausiai tapo tik dar vienu įrankiu, dar vienu ginklu partijos arsenale. Šiuo požiūriu, žydų istorija po karo priklauso tam pačiam skyriui kaip ir aktyvesnės etninio valymo formos. Siekdamos populiarumo, komunistų partijos buvo pasirengusios kurstyti neapykantą vokiečiams, neapykantą vengrams, neapykantą ukrainiečiams ir net – regione, labiausiai nuniokotame Holokausto – neapykantą žydams. Lenkijos komunistų partija vėliau grįš prie šios temos ir 1968 m. pašalins daugumą savo narių žydų.

O kaipgi Salomonas Morelis? Galų gale, jis buvo „tipiška" šio laikotarpio figūra tik vienu atžvilgiu: kaip ir daugelis žmonių, kurie išgyveno karo siaubus ir pokario metų sumaištį, jis skirtingu laiku atliko skirtingus vaidmenis skirtingų tautų naratyvuose. Jis buvo Holokausto auka, komunistinis nusikaltėlis, žmogus, kurio visą šeimą išžudė nacistai, ir žmogus, apimtas sadistinio įsiūčio prieš vokiečius ir lenkus – įsiūčio, kurį galbūt sukėlė jo paties patirtos kančios, o galbūt ir visai kitos priežastys, kurios galėjo būti susijusios su jo komunistinėmis pažiūromis, o galėjo būti ir visai su jomis nesusijusios. Jis buvo labai kerštingas ir labai žiaurus. Komunistinė Lenkijos valstybė jį apdovanojo medaliais, pokomunistinė Lenkijos valstybė jį patraukė baudžiamojon atsakomybėn, Izraelio valstybė jį gynė, nors jis išreiškė norą išvykti į Izraelį tik praėjus pusei šimtmečio po karo, ir tik pabūgęs baudžiamojo persekiojimo. Galų gale jo gyvenimo istorija visiškai nieko neįrodo apie žydus ar lenkus. Ji tik parodo, kaip sudėtinga vertinti žmones, kurie gyveno labiausiai nuniokotoje Europos dalyje baisiausiais XX a. dešimtmečiais.

7 skyrius

JAUNIMAS

Jūsų antifašistinė veiksmo grupė turi būti tuojau pat paleista!.. Jūs turite laukti nurodymų iš Centro komiteto!

Walteris Ulbrichtas, 1945 m.[1]

Kam priklauso jaunimas, tam priklauso ateitis.

Vokiečių jaunųjų pionierių šūkis

1947 m. Stefanas Jędrychowskis, komunistų veteranas, Lenkijos Politbiuro narys ir vyriausybės ministras, parašė savo kolegoms memorandumą artima jo širdžiai tema. Šiame šiek tiek pompastiškai pavadintame – „Pastabos apie anglosaksų propagandą“ – memorandume jis skundėsi, kad Didžiosios Britanijos ir JAV žinių tarnybos Lenkijoje įtakingesnės negu sovietų ir lenkų, kad amerikiečių filmai pernelyg populiarūs, o amerikiečių mados per daug paplitusios. Jis primygtinai siūlė daugiau rodyti ir reklamuoti sovietų madas, griežčiau riboti Britų tarybos ir kitų organizacijų, kurios rengė Lenkijoje anglų kalbos kursus, veiklą ir atidžiau stebėti Vakarų ambasadas.

Tačiau labiausiai Jędrychowskį erzino akivaizdi *Polska YMCA*, Jaunųjų krikščionių asociacijos skyriaus Lenkijoje – įsteigto Varšuvoje 1923 m., o paskui uždrausto hitlerininkų – įtaka. 1945 m. balandį *Polska YMCA* atnaujino savo veiklą – šiek tiek padedama tarptautinio YMCA štabo Ženevoje, bet daugiausia vietos entuziastų pastangomis. YMCA buvo atvirai nepolitinė organizacija. Jos svarbiausios užduotys Lenkijoje buvo dalyti užsienio šalių paramą – drabužius, knygas, maistą – ir užimti bei šviesti jaunimą. Vis dėlto Jędrychowskis įtarė, kad ši organizacija turi slaptų motyvų. YMCA propaganda, rašė jis, vykdoma „kruopščiai… vengiant tiesioginių politinių akcentų“, ir dėl to ji esanti dar pavojingesnė. Jis rekomenda-

vo draugui Stanisławui Radkiewicziui, valstybės saugumo ministrui, atlikti šios organizacijos finansinį auditą ir atidžiai stebėti, kokias publikacijas ji rengia ir kokio pobūdžio mokymo kursus organizuoja[2].

Jis buvo ne vienintelis, kuriam šios organizacijos veikla kėlė nerimą. Apytiksliai tuo pačiu laiku Švietimo ministerija taip pat gavo pranešimą iš komunistinio jaunimo judėjimo, tada vadinto Kovojančio jaunimo sąjunga (*Związek Walki Młodych* – ZWM), vadovų, kurie piktinosi YMCA dar labiau negu Jędrychowskis. Jaunuosius komunistus erzino YMCA anglų kalbos pamokos, klubai ir biliardinės. Gdanske, skundėsi jie, ši organizacija remia mokyklų bendrabučius bei valgyklas ir dalija dėvėtus drabužius. Krokuvoje, sudariusi išperkamosios nuomos sutartį septyniasdešimt penkeriems metams, ji įsigijo vieną pastatą. Nors ZWM vadovai to nepripažino, patys jie nesugebėjo vykdyti tokios plačios veiklos[3].

Galimas daiktas, kad *Polska YMCA* kėlė ir rimtesnių įtarimų: pirmaisiais metais po bolševikų revoliucijos Didžiosios Britanijos agentas Paulas Dukesas iš tikrųjų pasinaudojo YMCA Maskvoje kaip priedanga savo šnipinėjimo veiklai, nors jokių reikšmingesnių rezultatų nepasiekė[4]. Net jeigu Lenkijos komunistai ir nebūtų žinoję šios istorijos, Varšuvos YMCA juos vis tiek būtų erzinusi. Jie nekentė YMCA, nes ji buvo madinga, jeigu galima teigti, kad pokario laikų Varšuvoje buvo toks dalykas kaip mada. Pavyzdžiui, YMCA pastate Varšuvoje gyveno Leopoldas Tyrmandas, romanistas, žurnalistas ir *flâneur*, taip pat pirmasis ir iškiliausias Lenkijos džiazo kritikas. Po karo Tyrmandas šiame pusiau sugriautame pastate išsinuomojo kambarį, kuris, kaip jis vėliau rašė, buvo „du su puse metro pločio, trys su puse metro ilgio, kitaip tariant – ola. Tačiau jauki“. Visur aplinkui buvo tik purvas, dulkės ir Varšuvos griuvėsiai: dėl to šis pastatas, tiesiog vieta pernakvoti nevedusiems žmonėms, „atrodė kaip prabangus viešbutis“. Erdvės nedaug, bet užtat švaru ir ramu[5].

Vakarais Tyrmandas užsimaudavo ryškiaspalves kojines ir siauras kelnes, kurias specialiai jam pasiuvo vienas siuvėjas, taip pat gyvenęs YMCA, ir leisdavosi į pirmą aukštą, kur buvo rengiami džiazo koncertai. Ten, „tarp užkandinės, skaityklos ir plaukimo baseino, galėjai rasti gražiausių merginų, šokančių tada madingu svingo stiliumi“. Šiais koncertais garsėjo ir Varšuvos, ir Lodzės YMCA skyriai. Vienas aistruolis atsiminė, kad gauti bilietą į YMCA koncertą buvo „svajonė... ten buvo kultūringa, elegantiška

ir nepaprastai smagu, net be alkoholio". Svarbiausia buvo pramoga: „Mes nieko nežinojome apie Katynę, nežinojome, kaip žmonės gyvena laisvose šalyse, neturėjome pasų, negaudavome naujų knygų ir nematydavome naujų kino filmų, bet jautėme natūralų poreikį susirasti pramogą, malonumą… tai džiazas mums ir teikė." Tyrmandas pats vėliau rašė, kad YMCA buvo „tikra civilizacijos sala vidury nuniokotos, trogloditiškos Varšuvos, miesto, kur žmonės gyveno žiurkių urvuose. Labiausiai mes vertinome kolegišką atmosferą, prašmatnumą, gerą nuotaiką."[6]

Bet, turėdama tokius priešus kaip Jędrychowskis ir Kovojančio jaunimo sąjunga, ši organizacija negalėjo ilgai gyvuoti. 1949 m. komunistinė valdžia paskelbė YMCA „buržuazinio fašizmo įrankiu" ir uždraudė jos veiklą. Pagauti keisto, Orwello plunksnos verto įsiūčio, komunistinio jaunimo aktyvistai atėjo į klubą ir plaktukais sudaužė visus džiazo įrašus. Pastatas buvo atiduotas kažkokiai organizacijai, pasivadinusiai Kareivių draugų lyga. Norėdami priversti pastato gyventojus išsikelti, jaunieji komunistai siekė sudaryti jiems nepakeliamas gyvenimo sąlygas – iš pradžių jie ankstyvą rytą keldavo triukšmą, o paskui atjungė vandenį ir elektrą. Galų gale išmetė visų gyventojų daiktus pro pastato langus ir išnešė jų lovas.

Tačiau kai kurie gyventojai vis tiek pasiliko, daugiausia todėl, kad neturėjo kur išsikelti. Pasiliko ir Tyrmandas. Pastate apsigyveno nauji gyventojai, kai kurie su žmonomis ir vaikais. 1954 m. šis namas buvo triukšmingas ir purvinas, salėje kabėjo džiūstantys skalbiniai, ore tvyrojo gaminamo maisto kvapas. Mažyčiuose kambariuose miegojo ištisos šeimos. Aplinka ėmė panėšėti į „Paryžiaus lūšnyną, – rašė Tyrmandas. – Smagus ir komfortiškas senasis YMCA dabar jau buvo tolimas idiliškos priešistorės atsiminimas."[7]

Polska YMCA atkūrimas pirmaisiais pokario metais buvo klasikinis reiškinio, kurį dabar vadiname „pilietine visuomene", pavyzdys[8]. Praeityje jis buvo vadinamas kitokiais vardais. XVII šimtmetyje Edmundas Burke'as su susižavėjimu rašė apie „mažus būrelius", mažas socialines organizacijas, iš kurių, kaip jis manė, kilo visuomeniškumo dvasia (ir kuriai, jo manymu, kėlė grėsmę Prancūzijos revoliucija). XIX a. Alexanderis de Tocqueville'is lygiai taip pat entuziastingai rašė apie „asociacijas", į kurias „neatsižvelgiant į amžių, visuomeninę padėtį ir polinkius nuolat buriasi amerikiečiai".

Jis nusprendė, kad jos padeda atsispirti diktatūrai: „Jeigu žmonės nori likti ar tapti civilizuoti, vienijimosi menas turi plėtotis ir tobulėti." Vėliau politologas Robertas Putnamas tą patį reiškinį apibrėžė kaip „socialinį kapitalą" ir nusprendė, kad savanoriškos organizacijos kloja pamatus tam, ką vadiname „bendruomene".

1945 m. bolševikai taip pat plėtojo pilietinės visuomenės teoriją, nors vertino ją visiškai priešingai negu Burke'as, Tocqueville'is ir jų pačių, Rusijos, inteligentija. Anot istoriko Stuarto Finkelio, jie manė, kad „viešoji sfera socialistinėje visuomenėje turi būti unitarinė ir vienbalsė". Jie nepripažino „buržuazinės" atviros diskusijos ir nekentė visų pakraipų nepriklausomų asociacijų, profesinių sąjungų ir gildijų, kurias vadino „separatistiniu" arba „kastiniu" visuomenės padalijimu. O buržuazinės politinės partijos jiems atrodė beprasmiškos. (Kaip rašė Leninas, „partijų pavadinimai – ir Europoje, ir Rusijoje – dažnai pasirenkami tik reklamos tikslais, o partijų „programos" dažniausiai rašomos vieninteliu tikslu – apgauti visuomenę".)[9] Vienintelės organizacijos, kurioms buvo leista teisėtai egzistuoti, faktiškai buvo komunistų partijos tąsa. Net visiškai nepolitiškos organizacijos turėjo būti uždraustos: kol revoliucija netriumfavo, tokio dalyko kaip nepolitinė organizacija negalėjo būti. Viskas buvo politiška. Ir jeigu kas nors nebuvo atvirai politiška, vadinasi, tai buvo užmaskuotai politiška.

Ši prielaida piršo išvadą, kad kiekviena organizuota grupė yra įtartina. Asociacijos, kurių nariai tvirtino besidomį futbolu ar šachmatais, galėjo būti puikiausia „priedanga" kokiems nors pavojingesniems dalykams. Sankt Peterburgo akademikas Dmitrijus Lichačiovas, vėliau tapęs garsiausiu Rusijos literatūros kritiku, 1928 m. buvo suimtas už tai, kad priklausė filosofinių diskusijų būreliui, kurio nariai sveikinosi vienas su kitu senąja graikų kalba. Kalėjime Lichačiovas, be kitų kalinių, sutiko Petrogrado skautų – organizacijos, kuri vėliau Rytų Europoje irgi buvo laikyta labai abejotina, – vadovą[10].

Šis gilus įtarumas pilietinei visuomenei buvo esminis bolševikinio mąstymo bruožas, kur kas esmingesnis, negu paprastai manoma. Finkelis nurodo, kad net sovietų vadovybei trečiajame dešimtmetyje eksperimentuojant su ekonomine laisve (Lenino Naujojo ekonominio plano laikais) literatūrinės, filosofinės ir dvasinės bendruomenės ir toliau buvo griaunamos nė kiek nemažėjančiais tempais[11]. Net ortodoksų marksistams laisvoji

prekyba buvo priimtinesnė negu laisvos asociacijos, neišskiriant net laisvų nepolitiškų sporto ar kultūros draugijų. Taip buvo ir valdant Leninui, ir valdant Stalinui, ir valdant Chruščiovui, ir valdant Brežnevui. Nors mirus Stalinui įvyko daug pokyčių, pilietinės visuomenės persekiojimas tęsėsi net aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje.

Rytų Europos komunistai paveldėjo šią paranoją – gal todėl, kad lankydamiesi Sovietų Sąjungoje dažnai su ja susidurdavo ir patys užsikrėtė, gal todėl, kad jų kolegoms slaptojoje policijoje ji buvo įskiepyta per mokymus, o gal todėl, kad kai kuriems iš jų sovietų generolai ir ambasadoriai jų šalyse karo pabaigoje aiškiai nurodė būti paranojiškiems. Pasitaikydavo atvejų, kad sovietų valdžia Rytų Europoje tiesiogiai įsakydavo vietos komunistams uždrausti tam tikras ar tam tikro pobūdžio organizacijas.

Kaip ir Rusijoje po revoliucijos, politinis pilietinių aktyvistų persekiojimas Rytų Europoje ne tik prasidėjo anksčiau negu tikrų politikų, bet ir buvo laikomas svarbesniu už visus kitus sovietų ir komunistų tikslus. Net 1945–1948 m., kai rinkimai Vengrijoje teoriškai vis dar buvo laisvi, o Lenkijoje vis dar teisėtai veikė opozicinė partija, tam tikroms pilietinėms asociacijoms jau buvo iškilusi grėsmė. Vokietijoje sovietų vadai pirmaisiais okupacijos mėnesiais nebandė uždrausti pamaldų ar religinių apeigų, bet jie dažnai griežtai drausdavo bažnyčios grupių susitikimus, tikinčiųjų vakarones ir net religinių ir labdaros asociacijų narių susitikimus už bažnyčios ribų – restoranuose ar kitose viešose vietose[12]. Nors Marxas tikėjo, kad „pagrindas lemia antstatą“ – tai reiškia, jog ekonomika lemia politiką ir kultūrą – pilietinės visuomenės puolimas regione prasidėjo anksčiau negu radikaliausi ekonomikos pokyčiai. Nors šis puolimas ne visose sovietų okupuotose Europos šalyse prasidėjo tuo pat metu, jo modeliai buvo labai panašūs. Daugelyje jų privati prekyba buvo vis dar teisėta, bet katalikiško jaunimo grupių veikla jau buvo draudžiama.

Kokią didelę reikšmę naujosios komunistų partijos teikė pilietinei visuomenei, itin akivaizdžiai parodo regiono jaunimo judėjimų istorija – galbūt todėl, kad komunistai šią socialinę grupę laikė svarbiausia. Iš dalies ypatingą komunistų susidomėjimą jaunuoliais lėmė aplinkybė, kad jų priešininkai fašistai teikė jaunimui didelę reikšmę ir labai sėkmingai jį organizuodavo. Jau 1932 m. Vokietijos komunistų partijos vadovas Ernstas Thälmannas paragino savo draugus, sekant nacių pavyzdžiu, didinti partijos

populiarumą „pasitelkiant sportą, drausmę, draugystę, skautų žaidimus ir žygius“: „Kodėl mes nepuoselėjame romantiškų revoliucinių jaunų darbininkų masių jausmų? Kodėl mes dirbame taip sausai ir nuobodžiai... Turime kurti magnetus, kad patrauktume proletarinį jaunimą...“[13]

Pakvaišimas dėl jaunimo taip pat atspindėjo tarp komunistų penktajame dešimtmetyje (ir tarp kairiųjų pažiūrų žmonių visoje Europoje) paplitusį tikėjimą, kad žmones galima pakeisti. Garsusis Stalino įtarumas genetikos atžvilgiu kilo kaip tik iš jo įsitikinimo, kad propaganda ir komunistinis švietimas gali visam laikui pakeisti žmogaus charakterį. Jis rėmė tokius šarlatanus kaip genetikos priešininkas Trofimas Lysenka, teigusį, kad įgytos savybės gali būti paveldėtos, ir sufalsifikavusį savo bandymus, kad tai įrodytų. Kol Stalinas buvo gyvas, Sovietų Sąjungos mokslininkai, kurių darbai prieštaravo Lysenkos teorijoms, rizikavo susilaukti persekiojimo[14]. Stalinas samprotavo paprastai: jeigu jaunuolius galima ugdyti ir formuoti švietimu bei propaganda ir jeigu jie gali perduoti šį įgytą elgesį savo vaikams, vadinasi, įmanoma sukurti „naujos“ veislės komunistinį žmogų – *Homo sovieticus*, apie kurį pakalbėsime vėliau.

Polska YMCA buvo tik viena iš daugelio jaunimo grupių, atgimusių iš karo nuolaužų. Ankstesniais laikais, kai dar nebuvo televizijos ir socialinės žiniasklaidos, kai daugelis žmonių neturėjo radijo, negalėjo įpirkti laikraščių, knygų, bilietų į muzikos koncertus ir teatrą, jaunimo grupės atliko tokį svarbų vaidmenį paauglių ir jaunuolių gyvenime, kad šiandien sunku įsivaizduoti. Jos organizuodavo tokius vakarėlius, koncertus, stovyklas, klubus, sporto renginius ir diskusijų grupes, kokių jaunimas negalėjo rasti niekur kitur.

Jaunimo grupių klausimas ypač aktualus buvo Vokietijoje, kur panaikinus hitlerjugendą ir jo moterišką šaką – Vokiečių mergaičių lygą – šioje srityje atsirado didžiulė tuštuma. Iki pat karo pabaigos beveik pusė vokiečių jaunuolių vakarais lankė hitlerjugendo ir Vokiečių mergaičių lygos susitikimus. Dauguma jų vasaras ir savaitgalius taip pat praleisdavo organizuotose stovyklose. Nors dabar buvo visiškai diskredituotos, tos organizacijos tenkino tikrą poreikį, ir kai tik karo veiksmai liovėsi, buvusių nacistinių jaunimo grupių nariai ir priešininkai pradėjo spontaniškai for-

muoti antifašistines organizacijas ir Rytų, ir Vakarų Vokietijos miestuose bei miesteliuose.

Šios pirmosios antifašistinės grupės buvo suburtos pačių vokiečių jaunuolių iniciatyva, o ne sovietų nurodymu. Visi suaugusieji, su kuriais susidurdavo šie jaunuoliai, buvo apimti nevilties. Kas penktas Vokietijos moksleivis buvo netekęs tėvo. Kas dešimto moksleivio tėvas buvo karo belaisvis. Kažkas turėjo imtis visuomenės pertvarkos ir, nesant suaugusiųjų valdžios institucijų, šio vaidmens ėmėsi keletas labai energingų jaunuolių. Noikelne, viename Vakarų Berlyno rajone, gegužės 8-ąją – dieną prieš paliaubas – susikūrė antifašistinė jaunimo organizacija, kuri gegužės 20-ąją jau turėjo 600 narių, buvo įkūrusi penkias prieglaudas ir išvaliusi nuolaužas iš dviejų sporto stadionų. Gegužės 23-iąją ši grupė surengė vaidinimą Noikelno teatre, jo pažiūrėti atėjo sovietų karininkai ir paprasti miestiečiai[15].

Wolfgangas Leonhardas, tuo metu atvykęs į Berlyną Walterio Ulbrichto lėktuvu, susitiko su kai kuriais šios Noikelno grupės nariais. Jam dar niekada nebuvo tekę sutikti ne sovietų politinių aktyvistų – jie buvo pirmieji: „Buvo justi tikras užsidegimas ir sveikas realizmas. Nelaukdami direktyvų, [grupės] nariai iš karto suprato, kad pirmiausia reikia organizuoti maisto ir vandens tiekimą būtiniausiems gyventojų poreikiams patenkinti.“ Jis žavėjosi jų veiksmingomis, dalykiškomis diskusijomis: „Per pusvalandį buvo pasiekta daugiau negu per visus nesibaigiančius susirinkimus, prie kurių aš buvau įpratęs Rusijoje.“[16] Panašios grupės ėmė organizuoti maisto dalijimą ir nuolaužų valymą visame Berlyne, kurį, Vokietijai pasidavus, pirmuosius du mėnesius visiškai kontroliavo sovietai. Vakarų sąjungininkai atvyko liepą, ir tik tada miestas buvo padalytas į okupacines zonas. Berlyno magistrato skaičiavimais, tuo metu prie spontaniškų antifašistinių grupių visame mieste jau buvo prisijungę 10 000 paauglių[17].

Bet beveik iš karto pradėjusios savo veiklą šios grupės pritraukė sovietų valdžios organų Vokietijoje dėmesį ir sukėlė jiems įtarimų. Liepos 31-ąją sovietų karinė administracija paskelbė pareiškimą, „leidžiantį“ sudaryti antifašistines grupes, vadovaujamas miesto valdytojų, bet tik „pateikus oficialų prašymą“. Kitaip tariant, visų kitų jaunimo organizacijų, sąjungų ir sporto klubų, net socialistų grupių – jeigu jos nebuvo gavusios aiškaus leidimo – veikla buvo uždrausta. Kitu, atskirai paskelbtu pareiškimu visoms

jaunimo grupėms buvo nurodyta skatinti „draugystę“ su Sovietų Sąjunga. Po trijų spontaniško egzistavimo mėnesių šias savarankiškai organizuotas grupes jau ėmė kontroliuoti valstybė.

Leonhardas, ką tik pirmą kartą savo gyvenime susidūręs su spontaniška pilietine visuomene, buvo vienas iš tų, kuriems teko užduotis ją sunaikinti. Jiems atvykus į Berlyną, Ulbrichtas netrukus susidomėjo „antifašistiniais komitetais, antinacistinėmis grupėmis, socialistų įstaigomis, nacionaliniais komitetais ir panašiais susivienijimais“, kurie susikūrė neturėdami tam leidimo. Leonhardas rašo, kad iš pradžių jį nudžiugino Ulbrichto dėmesys šioms grupėms, nes susitikimas su Noikelno antifašistais jam padarė nepaprastą įspūdį, tada jis buvo tikras, kad Ulbrichtas rengiasi pavesti jam „užmegzti su jais pažintį ir juos paremti“. Jis klydo. Visus šiuos komitetus, paaiškino jam Ulbrichtas, įkūrė nacistai. Didžioji jų dalis – priedangos organizacijos. Jis pasakė Leonhardui, kad jų užduotis yra sukliudyti tikrosios demokratijos plėtrai, ir įsakė: „Jie turi būti paleisti, ir tuojau pat...“ Leonhardas „su sunkia širdimi“ sutiko atlikti užduotį. Tik vėliau jis suprato, kodėl ji buvo paskirta:

> Stalinizmas negalėjo leisti nepriklausomai, paprastų žmonių iniciatyva kurtis antifašistiniams, socialistiniams ar komunistiniams judėjimams ir organizacijoms, nes nuolatos grėsė pavojus, kad tokios organizacijos išvengs kontrolės ir bandys priešintis direktyvoms, nuleistoms iš viršaus... Tai buvo pirma aparato pergalė prieš nepriklausomus antifašistinių, kairiųjų pažiūrų Vokietijos gyventojų sluoksnius.[18]

Nors Ulbrichtas ir jo sovietų partneriai nenorėjo spontaniškų komitetų, jie labai norėjo, kad jaunimas prisijungtų prie sankcionuotų grupių, kurios buvo tinkamai užregistruotos sovietų valdžios institucijose. Kadangi Vokietiją jie laikė „buržuazine“ demokratija ir nekomunistinėms politinėms partijoms vis dar buvo leidžiama egzistuoti, jie leido užsiregistruoti ir kai kurioms nekomunistinėms jaunimo grupėms, jeigu jos neprieštaravo visiškai savo veiklos kontrolei. Liepą centro dešinės pakraipos krikščionims demokratams buvo leista užregistruoti oficialų krikščionių demokratų „jaunimo sparną“. 1946 m. sovietų administratoriai išleido taisykles, leidžiančias steigti tam tikras meno bei kultūros draugijas[19].

Komunistų partija įkūrė ir savo jaunimo skyrių, optimistiškai manydama, kad daugelis jaunų vokiečių norės į jį įstoti. Tačiau jie nestojo ar bent jau stojo ne taip gausiai, kaip tikėtasi. 1945 m. spalį vadovybei pateiktame pranešime jaunasis (ar apyjaunis – jam tada buvo trisdešimt treji metai) Erichas Honeckeris, patikimas Maskvos komunistas – jis irgi atvyko pirmuoju lėktuvu iš Maskvos kartu su Ulbrichtu – informavo savo viršininkus, kad procesas vyksta lėtai. Jis su nerimu pranešė, kad jauni vokiečiai „prilygina politiką buvusios nacistinės partijos veiklai", ir išsakė susirūpinimą, kad daugelis jaunuolių „ieško individualių būdų savo problemoms spręsti" arba „tampa hedonistais ir juodosios rinkos prekeiviais"[20].

Kiti komunistai taip pat manė, kad vokiečių jaunimas nepakankamai politiškai aktyvus. Robertas Bialekas – dabar išvykęs iš Breslau ir laikinai „pasveikęs" nuo savo nusivylimo sovietų kariais, kurie išžagino jo žmoną, – taip pat skundėsi, kad jauni vokiečiai vis dar mąsto ir kalba vartodami nacistų žodyną. Bialekas buvo paskirtas Saksonijos komunistų partijos jaunimo skyriaus vadovu ir siekdamas padaryti naująją organizaciją patrauklesnę siūlė neatsisakyti priimti į ją buvusių hitlerjugendo narių. Jie, pareiškė jis, yra savaimingi vokiečių vadovai: „Mes galėtume pašalinti buvusius hitlerjugendo judėjimo vadovus, bet negalėtume išnaikinti įtakos, kurią jie yra įgiję, net jeigu įsakytų maršalas Žukovas."[21]

Ir nors komunistinės jaunimo grupės silpo, kitų grupių, ypač krikščioniškų, įtaka ir patrauklumas akivaizdžiai augo. Moralinėje ponacistinės Vokietijos dykvietėje bažnyčia atrodė kaip dvasiškumo ir etiškumo oazė. Ernstas Benda, vėliau tapęs teisininku, teisėju ir galiausiai Vakarų Vokietijos konstitucinio teismo pirmininku, tuo laiku irgi prisijungė prie krikščionių demokratų jaunimo sparno Rytų Berlyne kaip tik todėl, kad manė jo doktriną kylant iš „paprastų tiesų": „Būkite visiškai sąžiningi, nemeluokite, būkite teisingi, būkite teisingi savo politiniams priešininkams, elkitės dorai – o tai reiškia socialinį teisingumą."[22]

Manfredas Kleinas, jaunuolis, kuris sovietų karo belaisvių stovykloje buvo intensyviai agituojamas prisidėti prie komunistų partijos veiklos, 1945 m. rudenį taip pat grįžo į bažnyčią. Karui pasibaigus jis grįžo į Berlyną ir iš pradžių padėjo Honeckeriui organizuoti komunistinį jaunimo judėjimą, bet netrukus pasijuto nesmagiai. „Būdami tik dvidešimtmečiai, mes buvome beveik bejėgiai artimai susidūrę su šia sistema ir jos regimai tobula

ir nepaneigiama logika, – rašė jis savo atsiminimuose. – Buvau išauklėtas katalikiško tikėjimo dvasia ir užaugęs katalikiško jaunimo aplinkoje, todėl vis dar dėl daug ko abejojau." Galų gale jis prisijungė prie Krikščionių demokratų partijos jaunimo grupės. Tai įsiutino jo buvusius kolegas komunistus, bet paskui jie suprato, kad jis gali suteikti jiems naudos. „Esi protingesnis, negu aš maniau", – plačiai šypsodamasis pasakė jam Honeckeris. Sovietų draugai taip pat pritarė jo sprendimui: jie tikėjosi, kad dabar jis taps jų agentu krikščionių demokratų aplinkoje ir dirbs jų naudai[23].

1945 m. gruodį jaunieji komunistai suprato, kad reikia keisti savo taktiką. Jie nepajėgė pritraukti tiek narių, kiek kitų partijų jaunimo grupės, todėl nusprendė pakeisti žaidimo taisykles. Honeckeris paprašė, kad Bialekas pradėtų slapta organizuoti „spontanišką" visuomeninį judėjimą už „vieningą" vokiečių jaunimo judėjimą. Iniciatyva suburti visas vokiečių jaunimo grupes, kurias koordinuotų viena organizacija, turėjo kilti Saksonijoje ir apimti peticijas, susirinkimus ir kalbas. Jaunimo vadovai taip pat turėjo siųsti laiškus sovietų valdžios organams, reikalaudami įkurti vieną nepartinę jaunimo organizaciją. Kai sovietų karinės administracijos vadovai pritars šiam planui, manė jaunieji komunistai, „buržuaziniai" jaunimo vadovai neturės kito pasirinkimo, kaip tik sutikti: tada visas jaunimas priklausys naujajai organizacijai, ir santykinis jaunųjų komunistų silpnumas bus ne toks pastebimas[24].

Šį sumanymą paskatino nesėkmė: kadangi komunistų partija nepajėgė konkuruoti dėl jaunimo, jos vadovai nusprendė pašalinti konkuravimą. Nors šį planą sumanė vokiečių komunistai – regis, tai buvo Honeckerio mintis, – jis patiko ir sovietų vadams. 1946 m. sausį Wilhelmas Pieckas, tuometinis partijos Centro komiteto pirmininkas, užrašė, kokiu sprendimu baigėsi šio sumanymo aptarimas Karlshorste, sovietų armijos štabe Berlyne: „Vieningos antifašistinės jaunimo organizacijos sukūrimas: pritariame, bet spręskite Maskvoje." Ulbrichtas paklusniai iškėlė šį klausimą per kitą savo apsilankymą Maskvoje ir vasario pradžioje sugrįžo turėdamas jos leidimą. Taip gimė Laisvojo vokiečių jaunimo organizacija (*Freie Deutsche Jugend* – FDJ).

„Spontaniškas" Bialeko kvietimas vienytis kitus jaunimo vadovus užklupo netikėtai. Susirinkime, sušauktame aptarti šį klausimą, Honeckeris tvirtino, kad „daugelis" jaunimo grupių reikalauja sukurti vieningą Laisvo-

jo vokiečių jaunimo judėjimą. Kai krikščionių demokratų ir socialdemokratų jaunimo vadovai pasakė niekada negirdėję tokių reikalavimų, jis parodė keletą krepšių su šimtais laiškų. „Jiems pavyko užklupti mus netikėtai, – atsiminė Kleinas. – Tuo metu nesitikėjome tokio pasiūlymo.“ Netrukus buvo organizuotas steigiamasis susirinkimas, ir krikščionių demokratų, socialdemokratų bei komunistų jaunimo grupės sutiko jame dalyvauti. Nors ir dvejodami, jame sutiko dalyvauti ir katalikų bei liuteronų jaunimo grupių vadovai. Kleinas aptarė šį klausimą su Jakobu Kaiseriu, tuometiniu krikščionių demokratų vadovu Berlyne, šis sutiko, kad jam derėtų dalyvauti susirinkime, bet patarė būti apdairiam: „Niekas iš mūsų nežino, ar ilgai tai veiks.“[25]

Šis pirmas susirinkimas buvo surengtas 1946 m. balandį Brandenburge ir prasidėjo optimistiškai. Sugiedoję „Laisvojo jaunimo baladę“, dalyviai vieningai išrinko prezidiumą, į kurį įėjo Kleinas, Honeckeris ir Bialekas. Buvo pasakytos kelios sveikinimo kalbos. Pulkininkas Sergejus Tulpanovas, sovietų okupacinių pajėgų kultūros komisaras, pasakė jaunuoliams, kad „Hitlerio ideologija paliko gilius pėdsakus vokiečių jaunimo sąmonėje“ ir šiek tiek globėjiškai pagyrė susirinkusiuosius, kad jie iš jos išaugo: „Mes žinome, kaip sunkiai jūs dirbote, kad apsivalytumėte nuo viso to purvo.“[26] Po sveikinimų buvo pasakyta daugiau kalbų: apie jaunimo pasiekimus, apie merginų įtraukimo svarbą, apie būtinumą nacionalizuoti pramonę, apie Vakarų klastą. Daugelis kalbėtojų kreipdamiesi į susirinkusiuosius salėje vadino juos „draugais“. Žodį tarė ir vienas ar du katalikų atstovai. Taip, mes norime susivienyti, pasakė vienas, „susivienyti iš meilės Vokietijai“[27].

Nors salėje nuotaika buvo taiki, koridoriuose atmosfera kaito ir trečiąją dieną kilo konfliktas. Tą rytą kai kurie radikalesni komunistinių grupių delegatai šoniniame kambaryje surengė susirinkimą, per kurį vienas iš jų skundėsi bažnyčios grupės vadovais. Jis manė, kad juos reikia išvaryti. Ramindamas jį, Bialekas patikino, kad religingas jaunimas bus kontroliuojamas: „Mes suduosime bažnyčioms po dešimt smūgių per dieną, kol jos parkris. O kai mums vėl jų prireiks, šiek tiek paglostysime, kad užgytų jų žaizdos.“[28]

Nelaimei, šį pokalbį nugirdo vienas iš katalikiško jaunimo vadovų; jis užsirašė Bialeko žodžius ir persakė juos savo kolegoms. Kleinas ir keletas katalikiško jaunimo vadovų pareiškė neprisijungsiantys prie naujos organizacijos. Dalyviams garsiai apsižodžiavus, įsikišo vienas sovietų karininkas,

majoras Beilinas. Jis pažadėjo katalikams tam tikrą autonomiją organizacijoje ir jie sutiko pasilikti: 1946 m. sovietų okupantai vis dar rūpinosi, kad okupacinė zona bent jau atrodytų demokratiška ir pliuralistinė.

Tačiau netrukus jie liovėsi tuo rūpintis. Galiausiai susirinkimas į naujosios organizacijos centrinę tarybą išrinko šešiasdešimt du narius, tarp jų daugiau kaip penkiasdešimt buvo arba komunistai, arba socialistai. Visas svarbias pareigas tarpusavy pasidalijo komunistai. Honeckeris, aklai atsidavęs komunizmui, tapo ir liko Laisvojo vokiečių jaunimo vadovu, net kai jau nebebuvo jaunas (jis atsistatydino iš šių pareigų 1955 m., būdamas keturiasdešimt trejų metų). Netrukus Bogenzėje buvo atidaryta Laisvojo vokiečių jaunimo mokykla. Čia, atsiminė Kleinas, „labai greitai atsiskleidė tikrieji Honeckerio ir jo draugų ketinimai… vaikinai ir merginos buvo mokomi stalinistų-leninistų-marksistų ideologijos dvasia ir gaudavo tikslius nurodymus, ką turi daryti, kad padėtų socializmui laimėti įmonėse ir šalyje.“[29]

Sovietų draugų ketinimai taip pat tapo aiškesni. 1946 m. rugpjūtį Saksonijos valdžios organai paskelbė pavojų dėl to, kad vietos bažnyčios organizavo savas jaunimo poilsiavietes ir vasaros stovyklas. Į pagalbą atvyko sovietų pajėgos. Kareiviai įžengė į mišką ir, vieno tuo laiku rašyto pranešimo žodžiais, „parvedė vaikus namo“[30]. Spalį buvo grasinamai išjungta elektra per didelį krikščionių demokratų jaunimo susibūrimą Vakarų Berlyne. Visi jo dalyviai žinojo, kad visą elektrą Berlyne tuo metu tiekė elektros stotis sovietų kontroliuojamoje miesto pusėje. Nepasiduodami jie tęsė susirinkimą užsidegę žvakes[31].

Kitos jaunimo grupės buvo tiesiog išvaikytos. 1946 m. pavasarį sovietų valdžios organai sužinojo, kad Saksonijoje aktyviai veikia viena neregistruota evangelikų jaunimo grupė, pasivadinusi „Kristaus tarnais“ (*Entschieden für Christus*), kuri rengia Biblijos aptarimus ir pamaldas. „Tai įrodo, kad Vokietijos organizacijų veiklos kontrolė yra silpna“, pareiškė Saksonijos valdžia ir nedelsdama uždraudė šią organizaciją[32]. Kitą grupę, kuri įkūrė „nepriklausomą“ Laisvojo vokiečių jaunimo kuopelę Leipcige, ištiko panašus likimas. Nors grupės vadovai aiškino, kad jų nariai yra labiau linkę į intelektualią veiklą negu „darbininkai“, sudarantys daugumą Laisvojo vokiečių jaunimo narių, ir todėl jiems reikia savos organizacijos, ji taip pat buvo šiurkščiai išformuota[33]. Viename sovietų pranešime buvo skundžia-

masi, kad daugelio ryšių su bažnyčiomis neturinčių jaunimo grupių „veikla smarkiai peržengia religijos ribas“ ir kad jos vykdo „kultūrinį ir politinį darbą su jaunimu“, – kaip bažnyčios jaunimo grupės, žinoma, visada ir darydavo.

1946 m. žiemą sovietų valdžia Karlshorste taip pat informavo ką tik suformuotą vokiečių kultūros administraciją – vokiečių biurokratijos, įkurtos vykdyti sovietų politiką, šaką – kad visi meno ir kultūros būreliai, nepaisant to, ar jie skirti vaikams, jaunimui, ar suaugusiesiems, yra neteisėti, jeigu jie neprisijungę prie „masinių organizacijų“, tokių kaip Laisvasis vokiečių jaunimas, oficialios profesinės sąjungos ar oficiali kultūros sąjunga Kultūrbundas: „Kitaip jų neįmanoma kontroliuoti.“ Viena vokietė inspektorė, atsiųsta įvertinti padėties su „asociacijomis“, atrado daug tokių grupių, nesusijusių su masinėms organizacijoms. Regis, ji itin pasibaisėjo nepriklausomų šachmatų klubų gausa. Ji pareikalavo iš sovietų ir vokiečių valdžios kultūros institucijų nutraukti šių grupių – šachmatų, sporto, dainavimo klubų – veiklą, tačiau ši užduotis buvo baigta vykdyti tik 1948–1949 m. Kitos nepolitinės organizacijos buvo uždraustos tuoj pat. Pavyzdžiui, buvo griežtai uždrausti keliautojų pėsčiomis klubai, matyt, todėl, kad hitlerjugendas ypač mėgo rengti pėsčiųjų žygius (nors *Wandervogel*, garsūs vokiečių pėsčiųjų žygių ir gamtos klubai, įsteigti XIX a. pabaigoje, kadaise turėjo ir kairįjį, ne tik pronacistinį sparną)[34].

Kleinas toliau dirbo sistemoje. Nors ir susierzinęs dėl savo „simboliško krikščionio“ vaidmens Laisvojo vokiečių jaunimo organizacijoje, jis stengėsi įtikinti kitus simboliškus krikščionis balsuoti išvien, norėdamas išlaikyti organizaciją atvirą įvairių pakraipų jaunimui, bet nesėkmingai. Praėjus beveik lygiai metams po jos įsteigimo, šis trumpas sovietų ir vokiečių komunistų bandymas su nepartine jaunimo politika baigėsi. 1947 m. kovo 13-ąją Kleiną kartu su penkiolika kitų jaunųjų krikščionių demokratų vadovų suėmė NKVD. Sovietų karinis tribunolas nuteisė jį kalėti sovietų priverčiamojo darbo stovykloje. Jis išbuvo ten devynerius metus.

1946 m. birželio 19-ąją *Szabad Nép*, vengrų komunistų partijos laikraštis, pranešė sukrečiamą istoriją: prie Oktogono, judrios aštuonių gatvių sankryžos centriniame Budapešte, buvo nužudytas rusų karininkas. Per su-

sišaudymą taip pat žuvo dar vienas rusų karys ir moteris, apibūdinta kaip „jauna vengrų darbininkė". *Szabad Nép* paaiškino, kad žmogžudys, jaunuolis, vardu Istvánas Pénzesas, buvo kaimiškos katalikiškos jaunimo grupės Kalot narys, taigi „mūsų ekonominio atsigavimo ir laisvės priešas". Tyrėjai rado jo apdegusį kūną mansardoje, iš kurios matyti aikštė, ir nusprendė, kad jis buvo didesnio sąmokslo dalyvis: „Išdavikai, kurie prarado savo žemes, parazituojantys darbščių Vengrijos žmonių sąskaita, taikos sutarties ir valiutos reformos išvakarėse imsis visko, kad padarytų mūsų šalies gyvenimą neįmanomą."[35]

Neilgai galvoję, komunistai priėjo prie tolesnių išvadų apie šį nusikaltimą, kuris netrukus tapo žinomas kaip Oktogono žudynės. Kitą rytą *Szabad Nép* visą savo pirmąjį puslapį skyrė vedamajam straipsniui, pavadintam „Jaunimas ir demokratija": „Jau seniai laikas atimti ginklus ir granatas iš mūsų suklaidinto jaunimo... Po pirmadienio atakos mes turime pasakyti dešiniajam mūsų demokratijos sparnui, kad kova su fašistais yra nacionalinė kova, nacionalinė pareiga."[36] Dviejų nužudytų Raudonosios armijos karių laidotuvės kitą dieną irgi susilaukė didžiulio žiniasklaidos dėmesio. Anot *Szabad Nép*, jų laidotuvių ceremonijoje dalyvavo „šimtai tūkstančių" žmonių. Eidami paskui vengrų ir sovietų pareigūnus, laidotuvininkai nešė plakatus su tokiais šūkiais kaip „Mirtis išdavikams" ir „Sunaikinkite fašistinius žudikus". Vedamojo straipsnio autoriai pakartojo reikalavimą griežčiau elgtis su suklaidintu jaunimu: „Užkirskime kelią reakcinei kritikai... Neleiskime tam tikriems bažnyčios sluoksniams mokyti mūsų jaunuolių žudyti."[37]

Savo laidotuvių kalboje generolas Vladimiras Sviridovas, neseniai atvykęs Sąjungininkų kontrolės komisijos Vengrijoje pirmininkas, sakė: „Nors Raudonoji armija suteikė Vengrijos liaudžiai galimybę kurti naują gyvenimą demokratiniais principais, tam tikros reakcinės jėgos tarsi laukiniai šunys puola didžiausią Vengrijos liaudies sergėtoją, Raudonąją armiją." Sviridovas koneveikė Vengrijos politikus: „Čia, jūsų šalyje, kurią vadinate Sovietų Sąjungos drauge, fašistiniai nusikaltėliai tyko sovietų žmonių pasalose. Savo šalyje jūs kulkomis atsimokate už visą Raudonosios armijos pralietą kraują."[38]

Neoficialiai visi pripažino, kad tikrieji Oktogono žudiko motyvai buvo – ir lieka iki šiol – neaiškūs, jeigu jis apskritai buvo žudikas. Savo atsimini-

muose Smulkiųjų ūkininkų partijos politikas Ferencas Nagy, tuomet premjeras, tvirtino, kad Pénzesas buvo socialdemokratų jaunimo, o ne katalikų Kalot grupės narys, ir kad nusikaltimą jis įvykdė iš pavydo, nes nužudytasis sovietų kareivis tariamai flirtavo su jo drauge[39]. Kitas politikas manė, kad nusikaltimo priežastis buvo „paprastas meilės trikampis“, ir tai, pasak jo, paaiškina, kodėl Pénzesas, vargingas studentas, įvykdęs nusikaltimą nusižudė: iš sielvarto, kad atėmė gyvybę mylimai moteriai. Pasigirsdavo ir tokių šios istorijos versijų, kad jokio žmogžudžio apskritai nebuvo. Du rusų kariai tiesiog ėmė šaudyti vienas į kitą, o Pénzesą nužudė slaptosios policijos pareigūnai ir sudegino jo kūną, kad paslėptų savo nusikaltimą. Beveik visi sutiko, kad tyrimas vilkinamas, atliekamas netinkamai ir yra politizuotas[40].

Galų gale tai, kaip viskas buvo iš tikrųjų, neturėjo reikšmės. Kaltė dėl Oktogono žmogžudystės, kuri įvyko netrukus po to, kai buvo nuteistas tėvas Kissas – dvasininkas, apkaltintas organizavęs rusų kareivių nužudymą – buvo priskirta Kalot, nes jam sekėsi pritraukti jaunimą. Negana to, Kalot pritraukti jaunimą sekėsi daug geriau negu komunistų partijos Vengrijos demokratinio jaunimo sąjungai (*Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség* – Madisz), su kuria jis per praėjusius aštuoniolika mėnesių smarkiai konfliktavo. Pavadinimas Kalot – Katalikų žemdirbių jaunimo klubų nacionalinio sekretoriato (*Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete*) trumpinys, ir ši organizacija už Madisz buvo senesnė dešimtmečiu. Įsteigtas 1935 m. dviejų energingų jėzuitų, tėvo Töhötömo Nagy ir tėvo Jánoso Kerkai, Kalot veikė ir per karą, išlaikydamas savo katalikišką pobūdį ir populiarumą kaime, pasisakydamas už žemės reformą, valstiečių švietimą ir švelnios formos socializmą. Kalot nebuvo toks miestietiškas kaip *Polska YMCA* ar toks nesulaikomai veržlus kaip pirmosios antifašistinės grupės Vokietijoje. Kai kurie jo karo laikų vadovai susilaukė kaltinimų antisemitizmu[41]. Tačiau Kalot buvo autentiškas ir stengėsi pagerinti valstiečių gyvenimą. Jis išliko ganėtinai nepriklausomas nuo ankstesnių režimų – autoritarinio ir fašistinio, – todėl jų žlugimas jam nepakenkė. O svarbiausia, jis buvo populiarus. 1944 m. pabaigoje Kalot turėjo pusę milijono narių, išsisklaidžiusių po 4500 vietos organizacijų.

O Madisz, priešingai, buvo visiškai naujas judėjimas, sumanytas Ernő Gerő, vieno iš Mátyáso Rákosi artimiausių kolegų. Gerő ketinimai buvo

panašūs į Honeckerio ketinimus Vokietijoje: jis norėjo sukurti „visuotinę“ ir „nepartinę“ organizaciją, kuri „suvienytų darbininkus, valstiečius ir studentus“. Jis taip pat norėjo neleisti kitoms politinėms partijoms formuoti savų jaunimo grupių[42]. Šis sumanymas žlugo beveik iš karto. Per vieną iš pirmųjų organizacijos susirinkimų Budapešte 1945 m. sausį vienas Madisz vadovas jau skundėsi, kad „visi laiko Madisz priedangos organizacija“ komunistų partijai. Jis paragino savo draugus kovoti su tokiu įvaizdžiu: „Turime pasakyti žmonėms, kad mūsų komunistinį pobūdį šiuo metu lemia tik tai, kad ne komunistai prie mūsų dar neprisijungė. Turime pritraukti žmones iš bažnyčios organizacijų, skautų ir socialdemokratinių judėjimų...“ Jis tikėjosi, kad jaunuoliai stos į jo vadovaujamą sąjungą, kai supras, kokia pavojinga yra narystės joje alternatyva: „Tie, kurie ne su mumis, yra prieš mus... tie, kurie prieš mus, yra fašistai.“[43]

Kitas jaunas komunistų vadovas, Andrásas Hegedüsas, siūlė Madisz taikyti ir subtilesnius būdus jaunimui pritraukti. „Masėms reikia kultūros, turime patraukti jas kultūra, – teigė jis. – Turime puikią progą, nes dabar kino teatrai neveikia ir niekas negali pasiūlyti masėms kitų kultūrinių galimybių. Vėliau tai padaryti bus sunkiau.“ Hegedüsui – 1956 m. trumpam tapusiam Vengrijos premjeru – kultūra rūpėjo ne dėl pačios kultūros, jis ieškojo būdų, kaip „įtraukti žmones į judėjimą... griuvėsių valymu jų nesuviliosi, tai nėra labai maloni veikla.“[44]

Vis dėlto šiomis pirmosiomis pokario dienomis Madisz susilaukė šiokio tokio pasisekimo, ypač Budapešte ir ypač todėl, kad geri ryšiai su Raudonąja armija teikė jo nariams galimybę gauti maisto ir tapatybės dokumentus, kurie galėjo apsaugoti nuo deportavimo. Tačiau šios sąjungos pastangos organizuoti masinius mitingus beveik visada nueidavo perniek. Kai į vienas eitynes sausį susirinko tik keturiasdešimt žmonių, Madisz vadovybė kaltę dėl nesėkmės priskyrė „netinkamai propagandai“[45]. Po šešių mėnesių, vis dar nepajėgdama pritraukti jaunimo į mitingus, sąjungos vadovybė, kaip ir Rákosi, ėmė manyti, kad organizacijoje galbūt „per daug žydų“, ypač tam tikruose rajonuose. Kai kurie Madisz vadovai manė padarę klaidą „leisdami sionistams eiti greta“ jų per neseniai rengtas Gegužės pirmosios demonstracijas. Jiems atrodė, kad tai sudarė netinkamą įspūdį[46].

Už Budapešto ribų buvo dar sunkiau įtikinti jaunuolius pripažinti Madisz jų savaiminga vadove. Tarp kaimo jaunimo Kalot turėjo aiškią pers-

varą – ir tokią didelę, kad kartą Madisz net bandė sudaryti su juo sandorį: girdi, Madisz valdysianti Kalot kultūrinę veiklą ir sportą, o Kalot galėsiantis toliau savo nuožiūra plėtoti bažnytinę ir religinę veiklą. Nieko stebėtina, kad Kalot vadovai pasiūlymo atsisakė.

Matydamos, kad Kalot ir kitos įsitvirtinusios jaunimo organizacijos nesijungia prie Madisz, kitos teisėtos Vengrijos politinės partijos, aktyviausiai Socialdemokratų ir Smulkiųjų ūkininkų, ėmė organizuoti savas jaunimo grupes. Universiteto ir vidurinių mokyklų studentai taip pat įsteigė savą organizaciją – Vengrijos universitetų ir kolegijų asociacijų lygą (*Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége* – Mefesz). Kai šios grupės ėmė dygti kaip grybai po lietaus ir tapo aišku, kad nei propaganda, nei įtikinėjimai nepadės jų suvienyti po Madisz „skėčiu", sąjungos taktika tapo agresyvesnė. Grasinimai padažnėjo. 1945 m. birželį Madisz vadovybė parašė Smulkiųjų ūkininkų partijos jaunimo grupės vadovams laišką, reikalaudama, kad prieš steigdami naujas kultūros organizacijas jie prašytų leidimo. „Ateityje prašome gerbti šias taisykles, – buvo perspėjama laiške, – nes kitaip mes imsimės radikaliausių priemonių." (Laiškas buvo pasirašytas „su demokratine pagarba".)[47]

Visoje šalyje Madisz nariai, kartais padedami vietos komunistų partijos vadovų ir policijos, bandė konfiskuoti Kalot turtą ir neleisti jam rengti susitikimų. Katalikų bažnyčia užfiksavo dvidešimt septynis atvejus, kai vietos valdžia bandė uždrausti vietines Kalot grupes ir daugybę kitų bandymų trikdyti jų veiklą. Reaguodamas į šituos grasinimus Kalot nurodė savo jaunimo grupių vadovams neverbuoti naujų narių pernelyg aktyviai ir nedaryti per didelio spaudimo esamiems nariams: „Nariams, kurie nori išeiti, turi būti leista tai padaryti, leiskite jiems išeiti nieko nekomentuodami, o tuos, kurie nori prisijungti, šiltai priimkite, bet nekomentuokite kitų organizacijų sunkumų pritraukiant naujus narius."[48]

Antagonizmas vis tiek didėjo. 1945 m. rugpjūtį Madisz vadovai tarpusavy jau kalbėjo apie planą „likviduoti Kalot". Madisz laikraštis išspausdino daugybę straipsnių, kuriuose puolė Kalot, kaltino jį abejotina veikla karo laikais ir ypač bendradarbiavimu su tarpukario laikų sukarintu jaunimo judėjimu *levente*. Nors šis judėjimas nebuvo itin ideologinis, jo nariai karo pabaigoje buvo pasitelkiami kovoti su Raudonąja armija, o jo vadovas buvo ką tik nuteistas mirti. Atsakydamas Kalot išleido bukletą, kuriame atrėmė

šiuos kaltinimus – Katalikų bažnyčia, kaip ir Kalot, pasisakiusi prieš *levente* – bet leidinio tiražą konfiskavo slaptoji policija, motyvuodama, kad tai esanti „antisovietinė propaganda“[49].

Baimindamiesi dėl savo narių saugumo, kai kurie Kalot vadovai bandė siekti susitarimo. 1946 m. sausį tėvas Kerkai, vienas iš Kalot steigėjų, paprašė vieno sovietų pareigūno organizuoti Kalot vadovų vizitą į SSRS, kad jie galėtų „susipažinti“ su sovietų sistema. Po trijų mėnesių Kalot – nepaisydama bažnyčios hierarchų prieštaravimo – sutiko prisijungti prie dar vienos naujos grupės, Vengrijos nacionalinės jaunimo tarybos. Ši grupė, taip pat jaunųjų komunistų kūrinys, pateikė save kaip visiems priimtiną „koordinuojančią“ organizaciją.

Józsefas Mindszenty, tapęs Vengrijos primu ir jau pamažu beįgyjąs jį išgarsinusią antikomunisto reputaciją, prieštaravo Kalot sprendimui prisijungti prie šios naujos sąjungos. „Jūs įmetėte nepolitinį judėjimą į kasdieninės politikos pelkę“, – priekaištavo jis tėvui Kerkai. Atsakydamas į jo priekaištą, Kerkai pasakė, kad Vengrijai teks išmokti gyventi „sovietų valdžios kaimynystėje“ ilgą laiką, todėl reikia rasti vienokį ar kitokį *modus vivendi*[50]. Kitas Kalot vadovas, tėvas Nagy, net nuvyko į Romą prašyti Vatikano užtarimo prieš Mindszenty šiuo klausimu[51].

Po Oktogono žudynių greitai tapo aišku, kad jokio *modus vivendi* rasti nepavyks. Liepos 2-ąją generolas Sviridovas Sąjungininkų kontrolės tarybos susirinkime atvirai pareikalavo išformuoti „reakcinius jaunimo judėjimus“, motyvuodamas tuo, kad jie „auklėja savo narius fašistine dvasia“. Jis skundėsi Maskvai dėl „reakcinių sluoksnių stiprėjimo“ Vengrijoje ir tiesiai pasakė Vengrijos vyriausybei, kad ji turi ką nors daryti su „pogrindinėmis fašistinėmis organizacijomis“, kurios rado prieglobstį glausdamiesi prie šių teisėtų politinių partijų ir jaunimo judėjimų.

Nelaukdamas visos vyriausybės pritarimo, komunistas vidaus reikalų ministras László Rajkas ėmėsi vykdyti Sviridovo pageidavimą. Nuo liepos 18-osios iki 23-osios Rajkas uždraudė daugiau kaip 1500 organizacijų. Tačiau vien jaunimo grupėmis jis neapsiribojo. Pirmoji draudimų banga taip pat smogė Vengrijos sporto klubui (kurį *Szabad Nép* pavadino „išskirtine sportine aukščiausių, antidemokratiškiausių sluoksnių asociacija“), Prohaszkos darbo bendruomenei – vyskupo Prohaszkos bendruomenės paslaugų organizacijai, Kolegijų studentų asociacijai, keletui krikščionių

demokratų profesinių sąjungų („kurių nariai praeityje pagarsėjo kaip streiklaužiai“) ir kažkokiai draugijai, pasivadinusiai Didžiuoju *Emericana* ordinu, kaip buvo teigiama, jis rengė mistiškas apeigas, panašias į kukluksklano. Paskui Rajkas uždraudė Vengrijos karinę jūrų asociaciją, keletą vietinių medžioklės klubų, grafo Széchenyi karo veteranų asociaciją ir krikščionių demokratų Tabako pramonės darbuotojų asociaciją. Tarp uždraustų susivienijimų buvo profesinių asociacijų ir gildijų, kurios visos, kaip buvo teigiama, tarnavo „kapitalistų interesams“, taip pat „reakcingų“ visuomeninių organizacijų, katalikiškų ir protestantiškų organizacijų ir nekomunistinių profesinių sąjungų. Buvo pasakyta, kad daugelis jų slapta tarnauja „fašistams“ arba užsienio valstybių interesams. Galiausiai Rajkas uždraudė visus vietinius Kalot filialus[52].

Uždraudus Kalot, jo nariai pabandė pertvarkyti savo susivienijimą ir veikti prižiūrimi komunistų, tačiau jų pastangos buvo bergždžios. 1947 m. tėvas Nagy pabėgo iš Vengrijos į Argentiną. 1949 m. Vengrijos saugumo policija suėmė tėvą Kerkai ir nuteisė jį kalėti priverčiamojo darbo stovykloje. Į laisvę jis buvo paleistas tik po dešimtmečio, 1959 m., kai buvo pusiau aklas ir toks ligotas, kad nebegalėjo daryti jaunimui „reakcingos“ įtakos[53]. 1950 m. visos Vengrijos jaunimo organizacijos buvo priverstos susivienyti ir suformuoti vieną – Dirbančio jaunimo sąjungą (*Dolgozó Ifjúság Szövetsége* – DISZ). Jaunimo grupių pavadinimų ir akronimų painiavai buvo padarytas galas, pliuralizmui taip pat.

Ilgainiui komunistai patobulino savo metodus ir ėmė pulti pilietinę visuomenę subtilesniais būdais. Siekdamas sukurti konkurenciją tikrai pilietinei visuomenei, režimas steigė surogatines „oficialias“ pilietines grupes, organizacijas, kurios kartais atrodydavo nepriklausomos, bet iš tikrųjų buvo kontroliuojamos valstybės.

Kai kurias tvirčiausias pilietinės visuomenės institucijas jie mėgino sunaikinti ne tiesioginiais draudimais, bet apgaule ar ardomąja veikla: pakeisdami pagrindinius jų vadovus režimui ištikimais žmonėmis ar steigdami ištikimų komunistų kuopeles laisvesnėse organizacijose. Galiausiai tokius metodus visose regiono šalyse buvo imta taikyti prieš bažnyčias ir dvasininkiją, o daug vėliau, aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, – prieš

disidentus. Tačiau pirmiausia jie buvo išbandyti su nepaklusniausiomis jaunimo grupėmis, iš kurių garsiausios buvo Lenkijos skautų judėjimas ir Vengrijos liaudies kolegijos.

Skautų judėjimas turėjo stebėtinai gilias šaknis Rytų Europoje, ypač valstybėse, kurių sienos buvo perbraižytos po Pirmojo pasaulinio karo. Šių „naujų" valstybių – Lenkijos, Čekoslovakijos, Vengrijos – vadovai labai norėjo, kad jaunimas įsitrauktų į tų laikų nacionalinio atsinaujinimo ir pertvarkos projektus. Lordo Badeno-Powello modernus skautų judėjimas, daugiausia dėmesio skyręs sveikatingumo ugdymui, darbui ir tarnavimui visuomenei, rodės, tiesė kelią šio tikslo link. Skautų judėjimas, rašė vienas lenkų entuziastas 1924 m. išleistame buklete, jauniems lenkams ne tik paaiškino miglotą „charakterio" sampratą, bet ir pasiūlė konkrečių priemonių jį ugdytis[54].

Dar didesnę emocinę ir politinę reikšmę skautų judėjimas Lenkijoje įgijo per karą. Kai 1939 m. rugsėjį šalį užpuolė Vokietija, skautų judėjimo vadovai priėmė reikšmingą sprendimą pasitraukti į pogrindį ir prisijungti prie pasipriešinimo. Pasivadinę *Szare Szeregi* – „Pilkosiomis gretomis" – skautai tapo pasiuntiniais, ryšininkais, radijo operatoriais, slaugytojais ir galiausiai Armijos Krajovos partizanų kovotojais. Varšuvos sukilime kovojo ir žuvo vos dešimties ar dvylikos metų sulaukę skautai. Kai sukilimas pralaimėjo ir Armija Krajova buvo nugalėta, šie vaikinai ir merginos, kartais vis dar vilkėdami savo nudriskusias pilkas uniformas, atsidūrė sovietų koncentracijos stovyklose[55]. „Tais laikais skautai buvo kitokie negu šiandien, mes buvome išauklėti lenkiška dvasia", – rašė vienas jų[56].

Karui pasibaigus, pogrindinės „Pilkosios gretos" buvo paleistos, kaip ir visa Armija Krajova. Tačiau karui dar nepasibaigus išlaisvintose teritorijose, Balstogėje ir kituose Rytų Lenkijos miestuose, vėl ėmė formuotis skautų būriai. Beveik iš karto, kai buvo išlaisvinta Krokuva, keletas žinomų prieškario laikų skautų vadovų ten taip pat pradėjo organizuoti naujus būrius. Laikinosios vyriausybės Liubline jie apie tai neinformavo. O ir kodėl būtų turėję? Prieš karą jie nieko neprivalėjo informuoti apie savo veiksmus. 1946 m. pabaigoje judėjimas turėjo 237 749 narius; tarp jų buvo ir vaikinų, ir merginų. Kaip atsiminė vienas skautas, jie degte degė entuziazmu: „Atgavus nepriklausomybę, skautų judėjimas pirmaisiais mėnesiais augo kaip ant mielių. Skautai ir skautų vadovai, rodės, dygsta iš žemės. Kiekvieną naktį

degė stovyklų laužai, skautų dainas savo kiemuose traukė daugybė jaunuolių. Jaunimas buvo nepaprastai entuziastingas, kupinas energijos."[57] Kitas judėjimo dalyvis prisiminė vasaros skautų stovyklą, kurią lankė 1946 m. liepą:

> Atsimenu žavingą ir ypatingą atmosferą prie tradicinio stovyklos laužo, neplanuotas, gyvas diskusijas; vartodami paprastus žodžius, žmonės kalbėjo apie tai, ką išgyveno pastaraisiais metais, apie savo ateities planus, gyvenimo prasmę, draugystę... ir kai prie rusenančių gęstančio laužo nuodėgulių sudėdavome rankas tradicinei skautų maldai, mūsų veidai būdavo susimąstę, rimti, bet spindintys laime...[58]

Pirmiausia Lenkijos skautai nutarė būti nepolitinė organizacija. Tais šalies atstatymo laikais jie norėjo tik būti naudingi. Viena buvusi skautė prisiminė, kaip ji paprastomis savaitės dienomis dirbdavo prieglaudose, o savaitgaliais kartu su savo būrio nariais važiuodavo į buvusias Vokietijos teritorijas aplink Mozūrijos ežerus, padėdavo ten mokykloms steigti bibliotekas, kataloguoti istorinius paminklus ir net dalyvaudavo „kalbos pakeitimo komiteto", kuris vertė vokiškus vietovardžius ir gatvių pavadinimus į lenkų kalbą, veikloje[59]. Tačiau oficialioms institucijoms jų veikla beveik iš karto sukėlė nepasitenkinimą. 1944 m. pabaigoje ir 1945 m. pradžioje Lenkijos valdžia Liubline įsteigė laikinąją Skautų tarybą judėjimo veiklai prižiūrėti. Nors į šią tarybą įėjo keletas prieškario skautų vadovų, ji nedelsdama šiek tiek subtiliai pakeitė skautų priesaiką – dabar skautai turėjo prisiekti tarnauti „demokratinei Lenkijai", o žodžiai „tarnauti Dievui" buvo išbraukti. Ji taip pat sukūrė koordinuojančią organizaciją, Lenkijos skautų sąjungą (*Związek Harcerstwa Polskiego* – ZHP), kuri teoriškai turėjo vienyti visus būrius. Ši sąjunga turėjo padaryti spontaniškai besiformuojančias grupes paklusnias komunistinei administracijai, bet sumanymas nepavyko[60].

1945 m. pabaigoje kilo aiški įtampa tarp vyriausybės pareigūnų, kurie bandė kontroliuoti ir valdyti judėjimą (jie parašė dar vieną priesaikos versiją ir įtraukė į ją pasižadėjimą kurti „geresnį pasaulį"), ir paprastų skautų, nes kai kurie būriai kartais nepaisydavo reikalavimo informuoti Varšuvos vadovaujamą sąjungą apie savo veiklą. Daug žinomų „Pilkųjų gretų" vado-

vų įėjo į judėjimo vadovybę, ir nors jie taip pat liko oficialiai nepolitiški, kilo keletas politinių incidentų. 1945 m. vienoje demonstracijoje Bydgoščiuje dalyvavusius skautus apstulbino du šūviai, pasigirdę jiems einant pro vietinį slaptosios policijos štabą. Du skautai žuvo. Už šias žmogžudystes niekas taip ir nebuvo nuteistas[61]. 1946 m. per vieną „jaunimo susibūrimą“ Ščecine kilęs skautų ir jaunųjų komunistų apsižodžiavimas virto atviromis peštynėmis. Bent jau dvi skautės buvo smarkiai sumuštos[62]. Visoje šalyje buvo suimami skautai, kurie gegužės 3-iąją dalyvavo demonstracijose tradicinei Lenkijos konstitucijos dienai paminėti.

Keletą kartų 1947 m. Lenkijos valdžia svarstė, ar jai apskritai neuždraudus skautų judėjimo. Tačiau jie baiminosi, kad uždraudę pastūmės tūkstančius jaunuolių į pogrindininkų glėbį arba į mišką pas partizanus[63]. Todėl jie laukė. Ir galų gale jie nusprendė imtis taktikos, kuri, kaip minėjau, taps standartiniu įrankiu Rytų Europos komunistų arsenale: jie nusprendė sunaikinti judėjimą iš vidaus. Apytiksliai tuo pačiu metu Vengrijos komunistai priėmė panašų sprendimą savo tokio pat problemiško skautų judėjimo atžvilgiu.

Kaip ir Vengrijos bei Vokietijos jaunimo susivienijimai, 1948 m. vasarį politinės Lenkijos jaunimo grupės buvo sujungtos į vieną organizaciją – Lenkijos jaunimo sąjungą (*Związek Młodzieży Polskiej* – ZMP). Nuo to laiko skautų judėjimas ėmė tolti nuo savo ištakų. Švietimo ministerija pradėjo šio nacionalinio judėjimo „reorganizaciją“ – sujungė vyriškąją ir moteriškąją skautų atšaką, pašalino daugelį vyresnių vadovų ir pakeitė juos jaunesniais, mažiau patyrusiais ir lengviau ideologiškai paveikiamais. Pokyčiai buvo daromi pamažu. Iš pradžių būdavo pakeičiamas kuris nors aukštesnis vadovas; tada jis ar ji paskirdavo naują pavaduotoją; šis savo ruožtu paskirdavo naują regioninį vadovą ir taip toliau. Nauji šalies skautų judėjimo vadovai ėmė subtiliai keisti skautų veiklą. Be tradicinės skautų veiklos – pėsčiųjų žygių, stovyklavimo, išlikimo įgūdžių tobulinimo – dabar jie turėjo dar ir „dalyvauti šalies kasdieniame gyvenime“. Juos siuntė sodinti medžių, padėti tiesti telefono kabelių ir dirbti vaikų darželiuose. Kaip pasakė vienas biurokratas, juos buvo numatyta paversti jaunesniąja Lenkų tarnybos (*Służba Polska*), nekvalifikuotų darbininkų brigadų, kurios važinėjo iš vienos statybų aikštelės į kitą, versija. Kai kurie skautai net buvo siunčiami į gamyklas ar cechus mokytis profesijos[64].

Pertvarkytas skautų judėjimas jau nebebuvo skirtingų kartų organizacija. Anksčiau Lenkijos skautų būriams priklausė paaugliai ir dvidešimtmečiai vaikinai bei merginos, o dabar šešiolikos metų ir vyresni skautai būdavo „paaukštinami" – perkeliami į Lenkijos jaunimo sąjungą, todėl skautai tapo vaikų būreliais. Organizaciniu požiūriu ir finansiškai skautai galiausiai tapo Lenkijos jaunimo sąjungos padaliniu, o ne atskira organizacija. Dabar jos svarbiausia užduotis buvo politinis vaikų auklėjimas. Praktiškai jie net atrodė ir elgėsi kaip sovietų pionieriai, jaunesnio amžiaus vaikų organizacijos nariai. Jie net vilkėjo panašius baltus marškinius ir ryšėjo raudonus kaklaraiščius[65]. 1950 m. skautų priesaika buvo pakeista trečią kartą. Naujojoje versijoje buvo numatyta, kad skautai turi prisiekti Liaudies Lenkijai ir pažadėti skatinti „taiką ir tautų laisvę".

Patys skautai suprato, kas vyksta. Kaip vėliau atsiminė vienas skautų vadovas, „pamažu, kas mėnesį, į skautų judėjimą ėmė smelktis naujų žmonių. Buvo vienas toks Kosińskis, sakėsi esąs skautų vadovas. Tačiau jis buvo toks pats skautų vadovas, kaip aš – baleto šokėjas. Tai buvo [slaptosios policijos] pareigūnas. Baisus žmogus."[66] Tie, kuriems buvo ne vis vien, paliko judėjimą ir ėmėsi kitokios veiklos. Tie, kurie buvo per jauni, kad atsimintų, kaip ši organizacija atrodė kadaise, nesiskundė, o jų tėvai, norėdami, kad vaikai pritaptų ir nepakliūtų į bėdą, nieko jiems nesakė.

Žmonės, kurie bandė kurti alternatyvias jaunimo organizacijas, smarkiai rizikavo[67]. Kai kurie skautai pasitraukė į pogrindį, įsigijo ginklų, kurių tuo laiku vis dar buvo gana gausu, ir pradėjo savarankiškai mokytis kovoti. 1947 m. slaptoji policija išaiškino vieną tokią grupę Krotošyno mieste. Grupė buvo pasivadinusi *Zawisza*, darydama aliuzijas į riteriškumą. Jos vadovas, aštuoniolikmetis, suimamas nusižudė. Kiti nariai, keletas maždaug penkiolikos metų, buvo suimti ir nuteisti. Kita buvusių skautų grupė 1947 m. buvo „likviduota" Radzyminske. Slaptoji policija nusiuntė jų Lenkijos skautų sąjungos narių pažymėjimus švietimo ministrui kaip savotišką įspėjimą: štai, girdi, kas gali atsitikti, jeigu jaunimas nebus griežtai, kruopščiai ir energingai kontroliuojamas[68]. Net ir neginkluoti skautai, nepaklusę reikalavimui nutraukti senąją veiklą, galėjo sulaukti sunkios bausmės. 1950 m. septyniolikmetė lenkė iš Liublino nusprendė pakviesti savo senos skautų grupės narius į neoficialų susitikimą, norėdama tik aptarti dalykus, neaptariamus mokykloje. 1951 m. ji su savo septyniais draugais buvo suim-

ta, ir visi jie buvo nuteisti kalėti nuo dvejų iki penkerių metų: visos jaunimo grupės, kurios priminė autentiškus skautų būrius, turėjo būti sunaikintos, kad jų vietą galėtų užimti surogatiniai skautai[69].

Vengrijos komunistams Liaudies kolegijų judėjimas uždavė dar sudėtingesnį galvosūkį negu skautų judėjimas jų bendražygiams Lenkijoje. Skautų judėjimas buvo siejamas su prieškario patriotizmu ir „reakcingais" (tai yra centristinių pažiūrų) politikais, o Liaudies kolegijos buvo aiškiai populistinis, kairysis projektas. Pirmąsias Liaudies kolegijas prieš karą įsteigė grupė romantikų poetų ir rašytojų, puoselėjusių reformatoriškas idėjas. Pagal jų sumanymą, kolegijos, skirtos valstiečių vaikams šviesti, turėjo tarnauti kaip mokyklos, klubai ir bendrabučiai į miestą iš kaimų atvykusiems moksleiviams. Tai buvo ne įprastos mokyklos, o veikiau savotiški kibucai, mokantys studentus gyventi bendruomenėje, demokratiškai priimti kolektyvinius sprendimus, puoselėti tautinius šokius ir dainas. Nors judėjimas akivaizdžiai buvo socialistinės pakraipos ir daugelis jo vadovų per karą prisijungė prie komunistų partijos, tai nebuvo sovietų ar partijos institucija.

Po karo Györffy kolegijos – pirmosios Liaudies kolegijos, kuri atnaujino savo veiklą 1945 m. birželį – įkūrėjai manė galėsią tęsti savo veiklą tokia pat dvasia. 1944 m. gruodį kai kurie jos prieškario laikų moksleiviai ir mokytojai pradėjo reguliariai susitikinėti vienoje senoje vokiškoje mokykloje išlaisvintoje Budapešto dalyje ir iš karto ėmė rengti naują mokymo programą. Laikinoji vyriausybė skatino jų įkarštį ir atsiradus galimybei skyrė kolegijai naują pastatą, sodą su vaismedžiais ir poilsio namus prie Balatono ežero. Tačiau jos vadovai ketino likti nepriklausomi. Konferencijoje kolegijos atidarymui pažymėti jos prieškario laikų vadovas Lajosas Horváthas paragino susirinkusiuosius, kurių daugelis jau buvo komunistų partijos nariai, „kovoti už kolegijos autonomiją ir apsaugoti ją nuo partijos ir valstybės kišimosi". Vėlesniais mėnesiais jis ir kiti kolegijos nariai padėjo įkurti Nékosz, Nacionalinę liaudies kolegijų asociaciją, kuri ilgainiui įkūrė daugybę panašių įstaigų visoje šalyje[70].

Iš esmės Nékosz „autonomija" buvo pasmerkta iš pat pradžių, nes nei Györffy, nei kitos kolegijos visiškai neturėjo nepriklausomų lėšų šaltinių. Pastatus – pilis, senus kariuomenės įgulų pastatus, konfiskuotas vilas – jiems skyrė vyriausybė, o jų moksleiviai gyveno iš vyriausybės subsidijų[71]. Kartu su valstybės pinigais atėjo valstybės įtaka, o komunistų vadovybės

tikslai skyrėsi nuo Liaudies kolegijų vadovų tikslų. Iš pradžių konfliktas nuo visuomenės buvo slepiamas. Vadovaujančius postus užimantys komunistai viešai palaikė kolegijų judėjimą. Ir Rajkas, vidaus reikalų ministras, ir Révai, kultūros ministras, kolegijose reguliariai skaitydavo paskaitas, o Rajkas padėjo įkurti Budapešte Petőfi kolegiją. Pirmoji moksleivių karta tiesiog netvėrė džiaugsmu, kad gali mokytis šiose kolegijose. Miklósas Jancsó, Nékosz kolegijos absolventas, tapęs kino režisieriumi (jis buvo vienas iš keleto buvusių Liaudies kolegijų studentų, patekusių į kino verslą), pavaizdavo Liaudies kolegijų judėjimo aistrą ir įkarštį savo 1968 m. filme „Ryškūs vėjai“ (*Fényes Szelek*)[72], jo pavadinimas kilo iš Nékosz himno:

Ei, mūsų vėliava plazda ryškiuose vėjuose! Ei, ant jos parašyta:
„Tegyvuoja Laisvė!“
Ei, vėjai, pūskite! Ryškūs vėjai, pūskite, rytoj mes pakeisime
visą pasaulį!

Vėliau viena universiteto studentų grupė paklausė Jancsó, kodėl jo scenarijuje tiek daug muzikos – pirmoje jo pusėje daugiau dainų negu dialogų. Jis atsakė, kad tai buvo grynas realizmas: „Tuo laiku, po karo, jaunimui labai buvo būdinga kartu dainuoti gatvėse.“ Ivánas Vitányi, kitas buvęs Liaudies kolegijų studentas, taip pat atsiminė, kad „mes, valstiečių sūnūs ir dukterys, dainuodavome visą dieną.“[73]

Šių pirmųjų studentų įkarštį iš dalies lėmė tai, kad jiems kolegijos pasiūlė galimybę, kokios jie niekada anksčiau neturėjo – gauti išsimokslinimą. Kai kurie iš jų buvo pirmieji savo šeimose, išmokę deramai skaityti ir rašyti. 1948 m. kovą 158 Liaudies kolegijose mokėsi 8298 žmonės, iš kurių 35–40 procentų buvo kilę iš kaimų ar valstiečių šeimų, o 18–25 procentai – iš darbininkų. Dauguma jų buvo vyrai, bet buvo ir absolvenčių moterų, kurios vėliau tapo labai žinomos, tarp jų keletas aktorių. Kai kurios kolegijos siūlė vidurinį išsilavinimą, kai kurių kolegijų absolventams būdavo įteikiami mokytojų pažymėjimai, kitos galėjo suteikti aukštąjį išsilavinimą. Daugelio kolegijų mokymo programos ugdė kairiosios pakraipos, bet nebūtinai marksistinę pasaulėžiūrą. Pirmaisiais savo veiklos metais Győrffy kolegija organizavo seminarus apie 1848 m. revoliuciją ir muzikos istoriją, mokė anglų, prancūzų, vokiečių ir rusų kalbų, teikė galimybę studijuoti

„vengrų realizmą“ ir Vengrijos pramonės istoriją. Studentai gaudavo nemokamų teatro bilietų ir buvo skatinami jais pasinaudoti, jiems buvo duodamas laisvalaikiu rekomenduojamų perskaityti knygų sąrašas[74]. Viena iš kitų kolegijų, Vašvaros akademija, skatino savo studentus pusę metų studijuoti užsienyje[75].

Jeigu joms būtų buvę leista veikti savarankiškai, Liaudies kolegijos būtų su džiaugsmu išugdžiusios naują pažangios inteligentijos kartą. Tačiau Vengrijos komunistų tikslas buvo siauresnis. Jie manė, kad kolegijos gali padėti išspręsti dvi aktualiausias partijos problemas: pelnyti komunistams populiarumą kaime, kur jie buvo labai nemėgstami, ir pritraukti į partiją narių iš kaimų. 1945 m. vasarį Gerő parašė Rákosi raštą, nurodydamas, kad Vengrijai „trūksta kadrinių darbuotojų, ypač vadovų“. O tiksliau, „didžiausia problema yra ta, kad daugelis jų yra žydų kilmės“. Nors, kaip minėjau, Gerő ir Rákosi patys buvo žydai, abu bijojo, kad jeigu komunistų partija bus „pernelyg žydiška“, jai nepavyks pelnyti vengrų valstiečių paramos. Atrodė, Liaudies kolegijos teikė sprendimą: jos galėjo parengti iš valstiečių kilusius „liaudiškus“ komunistus – žodis „liaudiškas“ buvo savotiškas eufemizmas, reiškęs „ne žydus“ – ir taip „suvengrinti“ komunistų partiją[76].

Kolegijų transformacija pirmiausia prasidėjo vadovybėje, kurioje nuo pradžių buvo saujelė komunistų. Dabar jie nutarė paimti valdžią į savo rankas. Andrásas Hegedüsas, vienas Liaudies kolegijų studentas, taip pat Madisz, komunistų palaikomo jaunimo judėjimo, įkūrėjas, po daugelio metų viename interviu pripažino, kad komunistinė kuopelė Györffy kolegijoje buvo „gana karinga“ ir „tam tikru laipsniu terorizavo kitus grupės narius“. Kitas studentas, taip pat partijos narys, pripažino: „Toks jau visuotinis dėsnis – organizuota maža grupė gali primesti savo valią didesnei heterogeniškai grupei.“[77] Pamažu komunistai užvaldė demokratinius kolegijų savivaldos mechanizmus. Įgiję galią, jie įnešė į studentų gyvenimą daugiau politinių elementų. Jie ragino studentus propaguoti žemės reformą ir kooperatinę gamybą kaime, taip pat dalyvauti masiniuose komunistų partijos mitinguose, kurie vyko prieš 1945 m. ir 1947 m. rinkimus. Jų reikalavimu buvo keičiamos mokymo programos, derinant jas prie komunistų partijos linijos. 1946 m. priėmimo į Györffy kolegiją anketoje pretendentams buvo pateikiama tam tikrų akivaizdžiai šališkų klausimų: „Ar jūsų kaime pamaldūs žmonės yra geresni negu tie, kurie neina į bažnyčią? Kaip api-

būdintumėte reakcingą dvasininką? Ar jūsų kaime jaunimas religingas?“[78] Per vakaro susitikimus ir pokalbius kolegijose galų gale įsivyravo kritikos ir savikritikos sesijos. Tuo pačiu laikotarpiu Györffy kolegijos vadovas László Kardos, linkęs vartoti komunistines klišes – pavyzdžiui, kalbėti apie „draugiškus santykius su demokratiniu pasaulio jaunimu“ – pradėjo vaidinti vis svaresnį vaidmenį anksčiau laisvoje, beveik anarchiškoje, nehierarchinėje įstaigoje[79]. Tačiau pokyčius nostalgiški buvę studentai atsiminė su didžiausia nuoskauda: tai buvo tolydžio vis įnirtingesni išpuoliai spaudoje – studentai buvo kaltinami nepakankama ištikimybe, neprofesionalumu ir, ironiška, antisemitizmu – ir studentų vidaus „teismai“, tremiantys iš kolegijų tuos, kurie nepajėgė atitikti vis drastiškesnių politinio korektiškumo standartų. Visiems studentams buvo nurodyta nenuolaidžiauti savo ir kitų bendramokslių ideologinėms klaidoms ir ieškoti „valstietiško romantizmo“, kurį dabar buvo imta laikyti blogybe, taip pat „smulkiaburžuazinio dekadanso“ apraiškų. „Mes buvome sukrėsti, niekaip nesuvokėme, kodėl jie mus puola, nesupratome, kas vyksta. O nesuprasdami bandėme – mazochistiškai manydami esą kažkuo nusižengę – suvokti, kas negerai, ką padarėme netinkamai“, – atsiminė Alajosas Kovácsas, tuo laiku dirbęs mokytoju vienoje iš kolegijų[80]. Vienu iš tokių „teismų“ dramatiškai baigiasi filmas „Ryškūs vėjai“.

Šie idealistai turbūt ilgainiui būtų ėmę priešintis, ir net tuo laiku įvairiuose Nékosz organizacijos lygmenyse vyko rimtos kovos dėl valdžios. Tačiau 1949 m. režimui trūko kantrybė. Kolegijos buvo staiga ir ryžtingai nacionalizuotos, motyvuojant tuo, kad jos turi tapti „profesionalesnės“. Jos buvo įjungtos į bendrą valstybinių universitetų sistemą, jų pastatai buvo perduoti kitoms įstaigoms, specialūs literatūros sąrašai ir išvykos į teatrus buvo pamirštos, o idealistiniai savivaldos mechanizmai, kurie dažniausiai ir taip nebeveikė, buvo panaikinti. Sprendimas buvo pateisintas remiantis marksistine teorija. Kaip teigė Rákosi, „iš garsių senų knygų aš sužinojau apie socializmą viską. Iš jų sužinojau apie masines organizacijas, jaunimo asociacijas, moterų organizacijas, profesines sąjungas... tačiau tose knygose nė žodžiu neužsiminta apie Liaudies kolegijas, ir aš nemanau, kad jos būtinos.“[81]

Kitaip tariant, Liaudies kolegijos buvo institucija, nežinoma Marxui, Leninui ir Stalinui, ir nieko panašaus į jas neegzistavo Sovietų Sąjungoje. Todėl jos buvo panaikintos, kaip ir daugybė kitų susivienijimų, kurių ne-

paminėjo Marxas, Leninas ir Stalinas. Galų gale Lenkijos skautus, Vengrijos liaudies kolegijas, Vokietijos krikščionių demokratų jaunimą ir daugelį kitų įvairiausio pobūdžio institucijų – paplitusias ir išskirtines, politines ir nepolitines, pradedant šaudymo klubais, fechtavimosi komandomis ir liaudies šokių trupėmis ir baigiant katalikų labdaros organizacijomis – ištiko toks pats likimas. Užgimstančios totalitarinės valstybės negalėjo toleruoti jokios konkurencijos dėl savo gyventojų aistrų, talentų ir laisvalaikio.

8 skyrius

RADIJAS

Vieną žiemos dieną aš per kvailumą parašiau scenarijaus tekste: „Iš Rusijos link mūsų artėja šaltas atmosferos frontas.“ Diktorius perskaitė šį sakinį eteryje... ryte sulaukiau telefono skambučio: „Jus kviečia direktorius.“ Nuėjau susitikti su direktoriumi ir buvau tuoj pat pakviestas užeiti į jo kabinetą. „Zalewski, – pasakė jis man, – maniau, esate protingesnis. Nuo šiol atminkite, kad iš Rytų ateina tik šilti, geri dalykai.“ Tuo metu tai neatrodė juokinga...

Andrzejus Zalewskis, buvęs Lenkijos radijo darbuotojas[1]

„Kalba Berlynas.“

Šiais žodžiais atgijo Berlyno radijas. Buvo 1945 m. gegužės 13-oji. Jis tylėjo beveik dvi savaites, nuo to laiko, kai gegužės 1-ąją admirolas Dönitzas pranešė apie Adolfo Hitlerio mirtį. Dabar, Vokietijai kapituliavus, *Reichsrundfunk* radijo pastatą Mozūrų alėjoje, vakarinėje miesto pusėje, perėmė sovietų karinė administracija. Šis pastatas, specialiai suprojektuotas transliuoti radijo laidas ir turėjęs vieną iš moderniausių įrašų studijų Europoje, liko nesugriautas – iš dalies dėl to, kad buvo už centro, bet pirmiausia todėl, kad jį labai stengėsi išsaugoti Raudonoji armija. Nors iš kitų Berlyno pastatų liko tik griuvėsiai, didžioji dalis *Grossdeutscher Rundfunk* priklausiusios įrangos buvo nesugadinta, o daugelis radijo stoties darbuotojų liko gyvi[2]. Šiuo požiūriu radijo stotis tarp Berlyno įstaigų buvo beveik unikali.

Pirmoji laida truko tik valandą. Ji prasidėjo nuo Sovietų Sąjungos, Jungtinių Valstijų, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos valstybinių himnų, po kurių pasigirdo maršalo Stalino kreipimasis. Paskui klausytojai išgirdo diktoriaus skaitomas besąlyginės kapituliacijos sąlygas ir Churchillio, Roosevelto bei Stalino pareiškimus. Tada su sovietų karinės muzikos intarpais

buvo pateiktos naujienos iš viso pasaulio – tarp jų ir žinia apie Himmlerio suėmimą bei ketinimą teisti karo nusikaltėlius. Paskutinėje laidos dalyje diktorius papasakojo, kaip Maskvoje buvo švenčiama pergalė:

> ...milijonai maskviečių, užgniaužę kvapą, subėgo prie garsiakalbių. Kai suskambo pirmieji melodingi radijo stoties šaukiniai, vis daugiau jų rinkosi į Raudonąją aikštę, prie Kremliaus, ir priešais Lenino mauzoliejų laukė svarbių žinių. Kai jie pagaliau išgirdo, kad hitlerinė Vokietija besąlygiškai pasidavė, prasidėjo šventė... Vienas laimingas, melodingas balsas sušuko: „Triskart valio Didžiajam Stalinui!" Šį šūksnį pagavo visa aikštė...[3]

Radijas buvo svarbus maskviečiams, besiklausantiems jo savo tamsiuose butuose. Raudonosios armijos vadai neklydo manydami, kad jis bus svarbus ir vokiečiams, kurie klausysis jo savo tamsiuose butuose. Vos tik užėmę Berlyną, sovietų okupantai nedelsdami ėmė rūpintis naujosios radijo stoties laidų rengimu bei įrangos tvarkymu, ir po pirmosios laidos naujosios Berlyno radijo stoties repertuaras ėmė plėstis stebinamai greitai. Praėjus vos keletui dienų, gegužės 18-ąją, vienoje iš didelių įrašo studijų *Deutsche Oper* orkestras grojo Beethoveno (atstovaujančio vokiečių muzikai) ir Čaikovskio (atstovaujančio Rusijai) kūrinius. Po dviejų dienų *Deutschland Rundfunk* vėl transliavo Beethoveno ir Čaikovskio, taip pat Strausso ir Borodino kūrinius[4]. Gegužės 23-iąją radijas transliavo savo pirmąją programą vaikams[5]. Taip pat klausytojai galėjo išgirsti periodiškai skaitomas naujienų suvestines.

Visą šią veiklą prižiūrėjo grupė sovietų karininkų, kurie administravo naująją stotį ir atliko jos pirmųjų cenzorių funkcijas. Jie kontroliavo laidų rengėjus vokiečius, tarp kurių bent jau trys buvo Ulbrichto grupės nariai: Hansas Mahle, senas komunistas, vėliau įkūręs Rytų Vokietijos televiziją, Matthäusas Kleinas, vermachto karininkas, „atverstas" sovietų perauklėjimo stovyklose vokiečių kareiviams, ir, Wolfgangas Leonhardas, jauniausias iš jų, tuo metu dvidešimt ketverių. Prie jų netrukus prisijungė dvidešimt dvejų metų Markus Wolfas, su kuriuo Leonhardas kartu mokėsi Kominterno mokykloje, būsimasis Rytų Vokietijos šnipų viršininkas.

Kaip ir Rytų Europos slaptosios policijos istorija, „naujosios" Vokietijos radijo stoties istorija prasidėjo prieš 1945 m. Nors nesitikėjo iš karto gauti

tokios puikios priemonės, rusai pasirūpino iš anksto parengti keletą naujosios radijo stoties diktorių. Ir Kleinas, ir Mahle keletą metų dirbo drauge su Raudonosios armijos karininkais, atsakingais už politinę propagandą, daugeliui jų sovietų vadovybė vėliau patikėjo prižiūrėti, kaip Vokietijoje tvarkomi kultūros reikalai. Jau 1941 m. vokiškai kalbantys sovietų pareigūnai ir vokiečių komunistai kartu rašė propagandinius lapelius ir iš lėktuvų mėtė juos virš vokiečių pozicijų fronto linijoje. Tų metų lapkritį jie taip pat pradėjo leisti keletą laikraščių, tiesiogiai skirtų vokiečių karo belaisviams.

Po Stalingrado mūšio, 1943 m. liepą, vokiečių komunistai Maskvoje įsteigė Nacionalinį laisvos Vokietijos komitetą. Prie jų prisijungė keletas karo belaisvių, nutarusių tarnauti sovietams. Kartu šios dvi grupės leido Rudolfo Herrnstadto, vėliau tapusio žinomu Rytų Vokietijos redaktoriumi, redaguojamą laikraštį, kurį platino Raudonosios armijos užimtose Vokietijos teritorijose ir karo belaisvių stovyklose. Jie taip pat pradėjo aktyviai transliuoti radijo laidas. Skirtingu laiku skirtingos radijo stotys vokiečių kalba perduodavo žinias iš Maskvos, taip pat nuolatos ragindavo vokiečių karius sudėti ginklus ir nuversti Hitlerį. Mahle dirbo daugelyje stočių, įskaitant keletą tokių, kurios, apsimetusios nacių stotimis, transliuodavo dezinformaciją[6]. Wolfas tapo pranešėju ir komentatoriumi ir dirbdamas šį darbą užmezgė glaudžius ryšius su Walteriu Ulbrichtu. Jo žmona Emmi – moteris, kuri kartą privertė Leonhardą paskelbti žeminamą viešą prisipažinimą – vaikščiojo mūšių laukų pakraščiais, per megafoną ragindama vokiečių kareivius sudėti ginklus[7].

Nors Nacionalinis komitetas buvo sovietų fronto organizacija, jos vadovai labai stengėsi neatrodyti „pernelyg komunistiški“, ypač 1943 m. ir pirmoje 1944 m. pusėje, kai vis dar tikėjosi, kad Vokietijoje bus surengtas perversmas, kuris nuvers Hitlerį. Kaip minėjau, jo nariai pasirinko ne Veimaro Respublikos ar SSRS vėliavą, o juodą, baltą ir raudoną imperinės Vokietijos trispalvę. Taip pat buvo sukurta atskira Vokiečių karininkų lyga, turėjusi dirbti greta šio komiteto, kad paskatintų prie jos prisijungti buvusius vermachto karininkus, kuriems tiesiogiai bendradarbiauti su vokiečių komunistais galėjo pasirodyti nepriimtina[8].

Šia išskaičiavimo dvasia 1945 m. pavasarį šiek tiek užsikrėtė ir naujoji Berlyno radijo stotis. Kleinas ir Mahle buvo sutikę daug karo belaisvių ir žinojo, kad daugumą vokiečių atstums dalykai, kurie atrodys pernelyg

radikalūs ar pernelyg sovietiški. Jis išlaikė daug išorinių Vokietijos radijo bruožų, įskaitant sunkoką stilių ir į rimtąją kultūrą bei klasikinę muziką orientuotą repertuarą. Naujieji radijo vadovai paliko dirbti stotyje nacių laikų techninius darbuotojus ir net daugelį diktorių – atleisti buvo tik tie, kurių balsai labiausiai asocijavosi su nacistine propaganda. Birželį Wolfas rašė savo tėvams: „Mūsų čia šeši ir dar vienas karininkas, o „jų" – šeši šimtai... pelų smarkiai nepasijosi, nes daugelis jų – tiesą sakant, dauguma – yra nepakeičiami."[9] Vis dėlto klausimų dėl stoties pamatinės politinės orientacijos niekada nekildavo. Ir nė vienas iš jos vadovų neabejojo, kad jų politinės pažiūros galų gale triumfuos. Mahle manė, kad jo užduotis pereinamuoju laikotarpiu yra parūpinti masėms „veidrodį", kol jos ugdosi „demokratinę savimonę". Vykstant šiam procesui, reikėjo „skirtingų balsų" ir atvirų debatų, ir, žinoma, žiniasklaida turėjo pateikti juos „visuomenei, moderuodama šį disputą taip, kad formuotųsi masių savimonė ir stiprėtų jų demokratinis sąmoningumas"[10].

Ankstyvuoju laikotarpiu šių aiškių gairių laikėsi ne visa žiniasklaida; ypač dažnai skirtingų požiūrių pateikdavo laikraščiai. 1945 m. rugsėjį amerikiečių valdomoje Berlyno dalyje buvo pradėtas leisti *Der Tagesspiegel*, ekonomiškai liberalus laikraštis, bet jo egzempliorių – kaip ir konservatyvaus *Die Welt*, 1946 m. pradėto leisti Didžiosios Britanijos administruojamoje Vakarų Vokietijos zonoje – laisvai įsigyti mieste buvo galima tik iki 1948 m. Net sovietų zonoje visoms teisėtoms politinėms partijoms – socialdemokratams, krikščionims demokratams ir liberalams demokratams – iš pradžių buvo leidžiama leisti savus laikraščius su sąlyga, kad jie spausdins tam tikrą kiekį sovietų pateiktos medžiagos[11]. Šie ir kiti laikraščiai tapo rimtais konkurentais svarbiausiems sovietų remiamiems laikraščiams – Raudonosios armijos ruporui Berlyne *Tägliche Rundschau* ir *Berliner Zeitung*, kuriam kartu vadovavo Herrnstadtas ir vienas sovietų pulkininkas[12]. Vėliau nepriklausomiems laikraščiams ėmė kilti problemų. *Neue Zeit*, krikščionių demokratų laikraštis, už politinį nekorektiškumą buvo nubaustas tiražo sumažinimu (valdžia kontroliavo visus popieriaus išteklius). *Das Volk*, socialdemokratų laikraštis, buvo sujungtas su komunistų partijos laikraščiu *Deutsche Volkszeitung* ir paverstas *Neues Deutschland*, oficialiu Rytų Vokietijos komunistų partijos leidiniu, leistu nuo 1946 m. iki jos baigties, iš pradžių jį irgi redagavo Herrnstadtas.

Tačiau radijas niekada nenukrypdavo nuo partijos „linijos“. Nors iš pradžių jo šališkumas buvo subtilus, o pozicija „skirtingų požiūrių“ atžvilgiu atlaidesnė, Rytų Vokietijos radijas nuo pat pradžių buvo prokomunistinė ir prosovietinė monopolija. Vėlesniais metais Mahle prisiminė, kad „Centro komitetas buvo įsitikinęs, jog radijas turi atlikti tiesioginį, operatyvų ir organizuojantį vaidmenį vokiečių gyvenimo transformacijoje“. Ir 1945 m., ir 1946 m. radijas, be jokios abejonės, buvo prieinamiausia žiniasklaidos forma[13]. Jo klausėsi darbininkai, valstiečiai ir įvairiausių sluoksnių žmonės, ypač laikotarpiu, kai trūko popieriaus ir įsigyti laikraščių buvo sunku, tad komunistai ketino panaudoti tai savo pranašumui įtvirtinti.

Iš pradžių juos lydėjo sėkmė. Berlyne radijas iš karto įgijo ypatingą statusą kaip vienintelė tariamai „vokiška“ institucija mieste ir net visoje šalyje – bet kuriuo atveju tai buvo vienintelis viešas balsas, kuris kalbėjo aiškia vokiečių kalba. Radijas įgijo tokį didelį visuomenės pasitikėjimą, kad pirmaisiais stoties gyvavimo metais vokiečiai rašė jam tūkstančius laiškų, klausdami apie viską – pradedant rusų užsienio politika ir baigiant bulvių kainomis. Kai kurie klausytojai pageidavo daugiau klasikinės muzikos, kiti prašė transliuoti jos mažiau. Radijo stotis sulaukdavo ir pagyrimų – vienam klausytojui patiko laida apie Hölderleiną, kitam – apie pasakas, – ir kritikos. Dažnai žmonės savo laiškuose – daugelis jų prasidėdavo kreipiniu „Brangus radijau“ – kalbėdavo labai tiesiai. Daugybė laiškų autorių klausė, kada jų sūnūs, vyrai ir broliai grįš namo iš karo belaisvių stovyklų SSRS. O po laidos šia tema dar daugiau jų skundėsi, kad radijas pernelyg šviesiomis spalvomis pavaizdavo belaisvių padėtį, nes dauguma jų „grįžta iš Rusijos iškankinti ir ligoti“[14].

Laikydamasi sovietų praktikos, stotis atidžiai analizavo šiuos laiškus, vedė jų apskaitą pagal gvildenamas temas (pavyzdžiui, 1947 m. liepą 232 klausytojai rašė apie maisto trūkumą) ir kruopščiai skaičiavo, ar „neigiamų“ laiškų skaičius didėja, ar mažėja[15]. Bent jau per pirmuosius dvejus savo gyvavimo metus radijo stotis kaip įmanydama stengėsi atsakyti į aktualiausius klausytojų klausimus ir įtikinti juos, kad komunistai veda vokiečius į geresnę ateitį.

Bene garsiausias bandymas pateikti pagražintą komunizmo paveikslą klausytojų masėms buvo Markaus Wolfo autorinė laida „Klausiate, atsakome“. Keletą mėnesių, pradedant 1945-aisiais, Wolfas tiesioginiame eteryje atsakydavo į vokiečių klausytojų laiškus. Nors gaunami klausimai apėmė

daugybę temų, nors jie dažnai reikalaudavo konkrečių atsakymų („Kas bus su Berlyno zoologijos sodu?“), jis beveik visada, kaip išmoko Kominterno mokykloje Ufoje, atsakydamas įpindavo ideologinių gijų. Pavyzdžiui, birželio 7-osios laidoje jis karštai pritarė klausytojui, kuris žavėjosi Raudonosios armijos karių energija ir įkvėpimu, labai kritusiu jam į akis, nes vokiečiai „nuolatos buvo tikinami, jog Rusijoje ko nors siekiantys žmonės nevertinami“. Wolfas pareiškė, kad „visi tie, kurie tiki pasaka apie žmonių suniveliavimą SSRS, tapo Goebbelso propagandos aukomis“, ir gyrė sovietų sistemą, skatinančią „darbininkų kūrybiškumą“.

Kita klausytoja klausė, kada Vokietijoje bus galima įsigyti ne tik normuojamų maisto produktų. Wolfas iš pradžių priminė jai, kad „vokiečiai nevaikšto alkani“ ir turėtų tuo džiaugtis, paskui pabrėžė, jog „sunkumai padedant Raudonajai armijai yra įveikiami“, ir pagaliau patikino ją, kad „miesto tarybos maisto departamentas imasi visų įmanomų priemonių, stengdamasis aprūpinti Berlyną daržovėmis, salotomis ir kitais produktais“. Net atsakydamas į klausimą apie zoologijos sodą jis nepraleido progos priminti klausytojams, kaip smarkiai buvo pablogėjusi padėtis paskutinėmis Hitlerio valdymo dienomis, ir pažadėjo, kad netrukus prasidės geresni laikai: zoologijos sodas vis dar turįs devyniasdešimt du gyvūnus, tarp jų „dramblį, aštuoniolika beždžionių, dvi hienas, du jaunus liūtus, raganosį, keturis egzotinius bulius ir septynis meškėnus“[16].

Savo atsakymuose Wolfas paprastai girdavo komunizmą netiesiogiai ir nevartojo marksistinės frazeologijos. Tačiau jis beveik visada šlovindavo Raudonąją armiją ir sovietų sistemą, pateikdamas joms palankių palyginimų su Vokietijos kariuomene ir sistema. Ir visuose jo atsakymuose aiškiai skambėjo pažadas, kad gyvenimas, kuris valdant naciams paskutinėmis karo dienomis tapo nepakenčiamas, dabar greitai gerės.

Panašios taktikos buvo laikomasi rengiant ir kitas laidas. 1945 m. pabaigoje vienas laidų vedėjas apsilankė Saksonijoje, norėdamas ištirti „jaunimo“ padėtį tame regione, ir atrado daug teigiamų dalykų. Keletas buvusių hitlerjugendo narių sakę jam negalį „atsidžiaugti, kad nebereikia sveikinti savo vadovų“. Visi reiškę džiaugsmą, kad karas baigėsi. Mokyklos dar neveikė ir kilo daug sunkumų, bet reporteris įžvelgė vokiečių jaunimo laukiančią „laisvą ir gražią ateitį“. Žodžio „komunizmas“ jis neištarė nė karto[17]. Kitas reporteris aplankė Zachsenhauzeną ir parengė išties slogų pranešimą

apie paskutines dienas stovykloje. Nors reportažo pabaigoje jis karštai dėkojo Raudonajai armijai, laida irgi nebuvo itin ideologinė[18].

Bet ilgainiui stoties tonas pasikeitė. Po Berlyno 1946 m. savivaldybės rinkimų, per kuriuos Rytų Vokietijos komunistų partija patyrė pirmą didelį smūgį, propaganda tapo rėksmingesnė, diktorių simpatijos komunistams akivaizdesnės. Klausytojai iš karto pastebėjo šį pokytį ir savo laiškuose išsakė, ką apie jį mano. „Brangus radijau, – rašė vienas klausytojas 1947 m., – jūs pamažu tampate nuobodus. Jūsų vakarinės laidos ima kartotis." Kitas klausytojas skundėsi dėl griausmingo kalbos tono: „Galima pamanyti, kad klausaisi Maskvos radijo."

Iš dalies naują toną įkvėpė sovietų karininkai, kurie dirbo šalia radijo darbuotojų. Iki 1949 m. jie skaitė (ir cenzūravo) preliminarius tekstus prieš transliuojant juos į eterį ir svariai prisidėdavo sprendžiant finansinius radijo klausimus – pirmosiomis dienomis jie dosniai jį rėmė. 1945–1946 m. radijas konsultavosi su sovietų karininkais tokiais klausimais kaip naujų darbuotojų samdymas, lėšų skirstymas ir žinių politikos koordinavimas su laikraščiais[19]. Kad sovietų karininkai dalyvauja radijo stoties veikloje, net nebuvo slepiama: per įvairius renginius Mahle oficialiai pagerbdavo savo sovietų kolegas. Per vieną priėmimą radijo stotyje jis sakė negalįs atsidžiaugti jam tekusia „garbe jiems padėkoti, ypač maršalui Žukovui". Jis taip pat priminė radijo darbuotojams, kad radijas esąs „stambiausia kultūros institucija sovietų zonoje", ir primygtinai ragino juos palaikyti kuo artimesnį ryšį su sovietų armija: girdi, radijo darbuotojams „reikia dažnai susitikti su savo draugais ir galingais rėmėjais"[20].

Tačiau komunistų partijos nepopuliarumas tarp vokiečių apskritai, o berlyniečių ypač, galų gale privertė Mahle ir jo kolegas vokiečius susirūpinti. 1946 m. radijo stotis ėmė tiesiogiai konkuruoti su Radiju Amerikos sektoriuje (*Rundfunk im amerikanischen Sektor* – RIAS), kuris transliuodavo gyvesnes žinių laidas ir, dar svarbiau, geresnę muziką. Kai stotis pasijuto pralaiminti konkurencinę kovą Vakarų radijui ir kai Rytų Vokietijos komunistai ėmė pripažinti, kad gyvenimo sąlygos Vakarų Vokietijos zonose gerėja sparčiau, radijo vadovai pradėjo tarpusavio ginčą, kuris truks daugelį metų, – kaip patraukti mases?

Kai kurie iš jų nerimavo, kad stotis esanti pernelyg elitinė, kad ji prarado ryšį su partija ir kad ji per menkai supranta, ką „masės" iš tikrųjų

nori išgirsti. „Mes reikalaujame iš masių, kad jos mūsų klausytųsi, – ragino susimąstyti savo kolegas vienas radijo darbuotojas, partijos narys, pasisakydamas diskusijoje, surengtoje aptarti susiklosčiusią padėtį, – bet ar mes klausomės jų?“ Radijas, pareiškė jis, turi būti „megafonas liaudžiai“. Daugelis tos diskusijos dalyvių sutiko, kad per radiją turi skambėti daugiau „paprastesnių“ balsų ir kur kas mažiau partinių kalbų. Jie žinojo, kad laiškų autoriai laiko jų laidas nuobodžiomis, ir baiminosi, jog tai tiesa. 1948 m. vykusioje diskusijoje, kaip propaguoti partijos pirmąjį Dvejų metų planą, kai kurie diktoriai teigė, kad tiesiog transliuoti Ulbrichto kalbą šiuo klausimu nepakanka: „Kad klausytojams nepasidarytų nuobodu, radijas turi atrasti būdų informuoti apie planą įdomiai.“ Buvo nutarta parinkti geriausius reporterius ir pavesti jiems eiti į gatves ir iš žmonių imti interviu, kaip planas įgyvendinamas. Vėliau, diskutuodami apie radijo teatro vaidinimus, radijo komisijos nariai sutarė, kad „rašytojai privalo gebėti sukurti gyvas ir tikroviškas scenas iš medžiagos, kuri dažnai yra labai sausa“, ir turi išmokti derinti meninę išraišką su ideologija, nes „radijo ypatinga užduotis yra parengti kuo daugiau tokių rašytojų“[21].

Tačiau visuotinio pritarimo toks požiūris nesulaukė. Didėjant gyventojų nepasitenkinimui komunistų partija, kai kurie radijo, partijos vadovai ir ypač sovietų štabo Karlshorste karininkai pasiūlė kitą sprendimą. Už kultūrą atsakingi rusų karininkai pastebėjo, kad ideologijos ir kultūros derinys ne visada teikia pageidaujamų rezultatų: per vieną organizuotą „kultūros savaitę“, pastebėjo jie, žmonės atėjo pasiklausyti muzikos, bet paskaitų nelankė[22]. Jie ėmė baimintis, kad pastangos pagyvinti ideologiją tiesiog ją „atskies“. Tarp jų taip pat buvo manančiųjų, kad ilgos komunistų partijos vadovų kalbos, kad ir kokios nuobodžios, turi likti radijo repertuare. O kaip kitaip žmonės pažins savo vadovus? Jų išvada buvo tokia: ideologijos turi būti daugiau, ne mažiau – ir per radiją, ir visose kitose žiniasklaidos priemonėse.

Lenkijoje sovietai neužėmė jokios radijo stoties, nes ten jų nebuvo. Karui baigiantis šalyje neliko beveik jokios transliavimo įrangos, nes didžiąją jos dalį konfiskavo nacistiniai okupantai. Lenkijos radijas dingo iš eterio 1939 m. rugsėjį, skambant Chopino Noktiurno cis-moll, atliekamo Władysławo Szpilmano, „Pianisto“ autoriaus, garsams. Transliavimas trumpam

buvo atnaujintas 1944 m. rugpjūčio 8-ąją, prasidėjus Varšuvos sukilimui. Du mėnesius Armijos Krajovos *Radio Błyskawice* (radijo stotis „Žaibas") kiekvieną dieną didvyriškai išleisdavo keturias radijo suvestines, kuriose apžvelgdavo karo veiksmus, taip pat įvykius literatūros ir kultūros srityje. Tačiau pirmąją spalio savaitę, kai Armija Krajova pasidavė, jis nutilo.

Galutinai radijas grįžo į Lenkiją padedamas Raudonosios armijos karių, kontroliuojamas sovietų vadovybės. 1944 m. rugpjūčio 11-ąją traukinio vagone įrengtais sovietų siųstuvais netoli Liublino pradėjo transliuoti *Radio Pszczółka* (radijo stotis „Bitelė"). Kai Raudonoji armija įveikė vokiečių pasipriešinimą, radijo stotis persikėlė į miestą. Liubline *Radio Pszczółka* darbuotojai įsikūrė privačiame bute Chopino gatvėje. „Studija" buvo įrengta svetainėje, o kitas kambarys atliko dvi paskirtis: dieną jis būdavo priimamasis, o vakarais tapdavo diktorių miegamuoju. Pirmąsias laidas – visos jos buvo tiesioginės – sudarė kariuomenės pranešimai ir naujienos apie padėties pokyčius, daugiausia jos buvo skirtos lauko vadams ir partizanams, kurie galimai turėjo radiją. Išlaisvintame Liubline, Žešuve ir Balstogėje radijo stoties tarnautojai taip pat įrengė *radiowęzły* – lauko garsiakalbių sistemas – kad žmonės galėtų rinktis miesto aikštėse ir viešose vietose keletą kartų per dieną pasiklausyti laidų. Tuo metu radijas ėmė transliuoti gyvą muziką, atliekamą pabėgėlių menininkų, kurių daug atvyko į Liubliną po Varšuvos sukilimo nesėkmės[23].

Lenkijoje, kaip ir Vokietijoje, dalis pirmųjų radijo operatorių buvo komunistai. Jie buvo ne tokie garsūs ir žinomi rusams kaip dirbantieji naujajame Berlyno radijuje, bet tuo laiku žinomų ir patikimų lenkų komunistų buvo labai mažai. Pirmasis Lenkijos radijo vadovas Wilhelmas Billigas prieškariu buvo partijos narys ir dirbo inžinieriumi. Vėliau jis tapo Lenkijos branduolinių tyrimų agentūros vadovu (o daug vėliau – antikomunistinio Solidarumo judėjimo rėmėju)[24]. Visas pirmąsias radijo žinių laidas rašydavo už propagandą atsakingi Liublino laikinosios vyriausybės pareigūnai ir perduodavo radijui perskaityti.

Kai kurie pirmieji darbuotojai į radiją pateko atsitiktinai. Stefania Grodzieńska, vėliau tapusi garsia aktore ir rašytoja, 1944 m. rugsėjo 2-ąją pirmą kartą savo gyvenime pamatė mikrofoną, o rugsėjo 3-iąją tapo Lenkijos radijo diktore. Savo atsiminimuose ji aprašo pirmąsias visiškai improvizuotos Liublino radijo stoties veiklos savaites:

> Chopino gatvėje, be pranešėjų, buvo keletas technikų. Populiariausias iš jų buvo ponas Nierobiecas, gyvenęs kaime už Liublino. Jis pagarsėjo tuo, kad atsinešdavo į darbą didelį ąsotį su namine degtine. Ant ąsočio kaklo pakabindavo užrašų knygelę su rašikliu ir pastatydavo puodelį. Kas norėjo išgerti, parašydavo užrašų knygelėje savo vardą ir išgertą kiekį; pavyzdžiui, „Sikiryckis, pusė puodelio". Algos dieną Nierobiecas stovėdavo su savo užrašų knygele šalia kasininko ir surinkdavo iš mūsų užmokestį.[25]

Visuose komunistinių laikų pasakojimuose vėlesni mėnesiai vaizduojami kaip didvyriškas Lenkijos radijo istorijos laikotarpis. „Kai šalis buvo išlaisvinta, – buvo skelbiama viename vėliau parašytame pasakojime, – Lenkijos radijo technikai ėjo paskui priešakines fronto kovotojų gretas, bandydami išgelbėti dar likusią radijo įrangą", drąsiai atstatydami siųstuvus ir draugiškai bendradarbiaudami su Raudonąja armija. 1945 m. pabaigoje Billigas viešai paskelbė, kad taip greitai atkurti radiją pavyko tik todėl, kad lenkams „kilniai ir nesavanaudiškai padėjo Sovietų Sąjunga".

Billigas neperdėjo sakydamas, kad radijas buvo atkurtas labai greitai. Per trejus metus Lenkijos radijo technikai pastatė dvylika stočių ir dešimt siųstuvų. Jo padėkos žodžiai Sovietų Sąjungai iš dalies taip pat buvo pagrįsti. 1945 m. sovietai skyrė pinigų ir atsiuntė savo technikų padėti statyti siųstuvą Rašyne, Varšuvos priemiestyje, iš kur jis galėjo transliuoti visai šaliai. Pasak Billigo, Stalinas asmeniškai pritarė Rašyno siųstuvo statybai, ir nėra jokios priežasties abejoti jo žodžiais ar abejoti tuo, kad Sovietų Sąjunga norėjo atkurti Lenkijos radiją. Tačiau Lenkijoje dislokuota Raudonoji armija, regis, dažnai turėjo ir kitokių nurodymų. Gal teoriškai Sovietų Sąjunga ir norėjo paremti „komunistinį" radiją, bet NKVD pareigūnai taip pat bijojo, kad lenkai gali įkurti konkuruojančių Armijos Krajovos radijo stočių arba kad jie gali pritaikyti savo radijo imtuvus „priešo" signalams iš Londono pagauti.

Taigi, nors iš principo sovietų pareigūnai rėmė Lenkijos radijo atkūrimą, praktiškai jie įtariai žiūrėjo į visus, kurie bandė statyti ar reikalavo grąžinti transliavimo įrangą. 1945 m. birželį centrinė radijo valdyba gavo laišką, kurios autorius skundėsi, kad Silezijos mieste Zabže vietinis sovietų vadas uždraudė buvusiems radijo stoties darbuotojams transliuoti laidas. Laiško autorius buvo diplomatiškas: „Manome, kad tai nesusipratimas ir

kad klausimas bus išspręstas teigiamai Lenkijos ir Sovietų Sąjungos draugystės pagrindu." Kai apytiksliai tuo pačiu metu vietos valdžios pareigūnai pabandė įkurti radijo stotį Glivicėse, sovietų kariai net grasino jiems ginklais. Žemutinės Silezijos valdžios institucijoms taip pat sunkiai sekėsi įtikinti sovietų vadus perduoti radijo ir transliavimo įrenginius. Kai jiems vis dėlto pavyko gauti dalį įrangos, ją netrukus konfiskavo slaptoji Lenkijos policija[26].

Pačiomis pirmomis dienomis sovietų valdžios organai net į konfiskuotų vokiečių radijo stočių perskirstymą žiūrėjo įtariai. 1944 m. rugpjūtį – tik pradėjus veikti radijo stočiai *Pszczólka* – Raudonosios armijos vadai išleido įsakymą, nurodantį visiems išlaisvintos teritorijos gyventojams visą jų turimą radijo signalus perduodančią arba priimančią įrangą, „nepriklausomai nuo jos tipo ir naudojimo būdo", perduoti Lenkijos nacionaliniam išsivadavimo komitetui. O su tais, kurie pažeis šį nurodymą, skelbė įsakymas, „bus elgiamasi kaip su priešo agentais"[27]. Po keleto mėnesių komitetas išleido dar drastiškesnę šio įsakymo versiją: Bolesławas Bierutas paskelbė, kad nuo spalio 30-osios kiekvienas gyventojas, kuris turi radiją be leidimo, gali būti nuteistas mirti. Bent jau vienas toks nuosprendis buvo įvykdytas. 1945 m. gegužės 1-ąją Stanisławui Marinczenko iš Poznanės buvo įvykdyta mirties bausmė už tai, kad neteisėtai turėjo *Philips* radijo imtuvą[28].

Požiūris į laikraščius, periodinius leidinius ir leidybą tuo laiku taip pat buvo nepastovus. Teoriškai laikinoji vyriausybė palaikė spaudos laisvę. Visoms teisėtoms politinėms partijoms buvo leista turėti savų laikraščių – 1944 m. komunistų partija pradėjo leisti savo laikraštį, kuris galiausiai buvo pavadintas *Trybuna Ludu* („Liaudies tribūna"), bet buvo ir keletas kitų. 1944 m. Armija Krajova ir kitos pasipriešinimo grupės taip pat leido daugybę mažo tiražo laikraštėlių ir periodinių leidinių, ir žurnalistų iniciatyva pasirodė vienas ar du stambesni laikraščiai, tarp kurių žymiausias buvo *Życie Warszawy* („Varšuvos gyvenimas"). Tačiau labai trūko popieriaus – 70 procentų popieriaus fabrikų buvo sunaikinta, o kitur gamybos apimtis siekė tik penktadalį prieškario lygio. Nuo 1944 m. gruodžio, nacionalizavus likusius fabrikus, didžiąją dalį laikraštinio popieriaus gamintojų ėmė valdyti vyriausybė, o daugumą spaustuvių valdė viena įmonė – *Czytelnik*[29]. 1945 m. birželį buvo priimtas įstatymas, ribojantis privačią nuosavybę spausdinimo pramonėje, ir 1946 m. režimui nepalankiems laikraš-

čiams pasidarė sunku įsigyti laikraštinio popieriaus. Tačiau *Gazeta Ludowa* („Liaudies laikraštis"), drąsiausias iš visų teisėtų laikraščių ir drąsiausios politinės partijos – Valstiečių partijos – leidinys, toliau drąsiai ir atvirai kritikavo vyriausybę. Už propagandą atsakingi pareigūnai ne visada pajėgdavo suvaldyti ir komunistų partijos spaudą: kai kurie komunistiniai žurnalistai manė neprivalą klausyti propagandos biurokratų, įsivaizduodami, kad jie užima aukštesnę padėtį partijos hierarchijoje, todėl net partiniai laikraščiai ne visada laikydavosi partijos linijos[30].

Lenkijos radijas buvo ne toks drąsus, o iš pradžių jis buvo ir nelabai profesionalus. 1945 m. karas vyravo ne tik žinių laidose, bet ir visose kitose srityse. Diktoriai pasakojo prisiminimus apie savo patirtį, kviesdavo ja pasidalyti kitus žmones ir skaitydavo eteryje ilgus prarastų šeimos narių sąrašus. Kai kurie iš jų pasakodavo istorijas apie karą vaikams. Vasario 2-osios laidoje Varšuvos gyventojai buvo įspėti laikytis karo komendanto valandos, nes „hitleriniai barbarai" dar nepasidavė, nors fronto linija ir persikėlė į vakarus. Kitos įprastos temos buvo gamyklų ir mokyklų atstatymas, taip pat užsienyje tarnaujančių kareivių sveikinimai[31].

Radijas, kaip ir visos kitos naujos valstybinės įstaigos Lenkijoje tuo laiku, atliko ne tik tas funkcijas, kurioms jis buvo įkurtas. Pavyzdžiui, radijo studijos Bydgoščiuje 1945 m. birželį neturėjo beveik jokios įrangos ir rengė labai mažai laidų, bet samdė virėją, kuris kiekvieną dieną gamino pietus šimtui žmonių[32]. Radijo stočių viršininkai iš visos šalies nuolatos siųsdavo prašymus skirti daugiau lėšų, ypač muzikantams, kurių daugelis badavo. Sprendžiant iš jų laiškų, rašomų į Varšuvą, radijo darbuotojus kamavo tokios negalios kaip tuberkuliozė, reumatas, akių ir odos ligos[33].

Kaip ir pirmojo Varšuvos tramvajaus pasirodymą, gyventojai džiaugsmingai sveikino Lenkijos radijo sugrįžimą kaip nacionalinio atgimimo ženklą, ir netrukus jis tarsi magnetas pritraukė talentingų menininkų. Per savo pirmąjį koncertą tiesioginiame eteryje Władysławas Szpilmanas labai emocingai skambino Chopino Noktiurną cis-moll, tą patį kūrinį, kurį jis skambino 1939 m., paskutinėmis radijo transliavimo minutėmis. Nors visa jo šeima žuvo Treblinkoje ir Varšuvos gete, Szpilmanas toliau kūrė muziką. Jis dirbo radijuje iki 1963 m.[34]

Nors radijas pateikdavo save kaip visos tautos balsą, vidinis spaudimas laikytis Varšuvos linijos vis didėjo, o pateikiamų politinių požiūrių spektras

vis siaurėjo. Kai Bydgoščiaus radijo stoties darbuotojams nepavyko perduoti pranešimų apie pergalės šventimą Sovietų Sąjungoje gegužės 9-ąją, stoties vadovas jautėsi turįs pasiteisinti. Laiške Billigui jis aiškino, kad jo įranga esanti „primityvi, pasenusi" ir kad tą dieną ji tiesiog neveikė. Tačiau vietinis sovietų karo vadas ir slaptoji policija nepatikėjo šia istorija. Jie tvirtino, kad transliavimas neįvyko dėl „techninio personalo nelojalumo", ir atsiuntė iš Rašyno sovietų techniką atlikti tyrimo[35]. Toks spaudimas, taip pat virš visų gyventojų pakibusi smurto grėsmė, paaiškina, kodėl ilgainiui Lenkijos radijo laidų tonas tapo akivaizdžiai palankesnis naujajam režimui. Be to, bendradarbiaujantys radijo stočių darbuotojai gaudavo materialinių paskatų – galimybę maitintis valgyklose ir naudotis sveikatos priežiūros paslaugomis, – o tie, kurie mesdavo iššūkį viršininkams Varšuvoje, prarasdavo savo darbą ir nebegaudavo darbuotojams skirtų maisto kortelių.

Metų pabaigoje daugelis diktorių, net jeigu patys ir nebuvo komunistai, išmoko vartoti komunistinę frazeologiją. Tas pats Bydgoščiaus radijo stoties viršininkas, kuris gegužės 9-ąją gynėsi nuo kaltinimų neištikimybe, praėjus mėnesiui parašė laišką, aiškindamas, kad dabar jis susitinka su naujojo „propagandinio" vietos valdžios skyriaus atstovais bent jau tris kartus per savaitę. Rugsėjį jis paprašė automobilio ir megafono, kad radijo stoties darbuotojai galėtų nuvykti į vietas, kurių nesiekia jų signalas, ir šaukti gyventojams per megafoną šūkius (ir jo prašymas buvo patenkintas)[36]. Rudenį Katovicų radijo stotis patikino Varšuvą rengianti daugiau laidų, orientuotų į „darbo pasaulį" ir darbininkų klasę. Apytiksliai tuo pačiu laiku diktoriai Varšuvoje pradėjo planuoti laidas Spalio revoliucijai paminėti ir ėmė aiškinti centralizuoto planavimo pranašumus. Lapkritį, kai centrinių radijo valdymo organų atstovai susitiko planuoti savo būsimų laidų, vienas vadovas teigė, kad jie turi rengti daugiau laidų, giriančių politinės policijos ir milicijos vaidmenį: „Iš spaudos sužinome, kad „gaujos" įvykdo vis daugiau vagysčių ir žmogžudysčių… jų aukos paprastai būna demokratiniai aktyvistai, žmonės, kurių Lenkijai reikia labiausiai."

Tame pačiame susitikime radijo vadovai aptarė būsimą Valstiečių partijos, tuo metu vienintelės likusios nepriklausomos jėgos Lenkijos politikoje, kongresą. Dauguma jų manė, kad informacija apie kongresą turi būti pateikta, bet kai kurie teigė, kad „į Valstiečių partiją reikia žiūrėti atsargiai", nes dar nesą aišku, ar partija „atsikratė neigiamų elementų ir prisijungė

prie demokratinės stovyklos". Tuo laiku Valstiečių partija vis dar buvo teisėta. Tačiau tai, radijo vadovų požiūriu, nesuteikė jai savaimingos teisės perduoti savo žinių per radiją.

Metų pabaigoje radijo užduotys buvo aiškios, bent jau jo aukščiausiesiems vadovams. 1945 m. gruodį Billigas kalboje savo darbuotojams – toje pačioje, kurioje jis kalbėjo apie „kilnią ir nesavanaudišką" SSRS – išdėstė savo viziją apie radijo ateitį. Jis kalbėjo apie tai, kad reikia daugiau radijo stočių – „norime, kad radiją girdėtų valstiečiai, darbininkai, dirbanti inteligentija", – ir pasakė, jog kitais metais dvi naujos gamyklos pagamins jų apytiksliai 15 000. Jis atmetė nusiskundimus, kad per Lenkijos radiją transliuojama per daug „kalbų". Prieškario radijui pirmiausia rūpėjo palinksminti elitą, sakė jis savo bendradarbiams, o naujasis radijas atliks „milžinišką propagandinį vaidmenį. Tai nuostabus ginklas." Ir tai buvo ginklas, kuris galėjo pasiekti visus.

Radijas, paaiškino Billigas, gali padėti „sukurti naują žmogaus tipą, kuris užgimsta Lenkijoje... svarbiausias radijo tikslas yra sutelkti visuomenę įgyvendinti pagrindinę užduotį, kurią mums iškėlė istorija: atstatyti šalį, sustiprinti demokratiją, suvienyti tautą"[37]. Ateityje, po šios kalbos, Lenkijos radijas uoliai stengsis užtikrinti, kad tauta ir komunistų partija vienodai suprastų šiuos žodžius – atstatymas, demokratija, susivienijimas.

Rytų Vokietijos radijo pamatus padėjo Maskvoje parengti komunistai. Lenkijos radijas prasidėjo nuo sovietų įrangos. Vengrijos radijo ištakomis tapo potvarkis, parašytas rusų kalba ir paskelbtas Budapešto laikinosios vyriausybės 1945 m. sausio 20-ąją, antrąją jos gyvavimo dieną. Šiuo potvarkiu buvo atkurta Vengrijos spaudos agentūra ir Vengrijos radijas, nacionalinis radijo transliuotojas, o abiejų šių institucijų vadovu paskirtas Gyula Ortutay. Jis pirmiausia nusigavo į Budapešto radijo štabą, paskutinėmis karo dienomis naudotą kaip arklidės. Įranga buvo sudaužyta, šoninėje verandoje gulėjo pūvantis arklio lavonas, o vidiniame kieme žiojėjo sprogusios bombos išmušta duobė. Ortutay virš sugriauto pastato durų priklijavo raštelį: „Radijo darbuotojai: 21-ąją lauksime tų, kurie vis dar gyvi, pastogėje priešais liftą."[38]

Sovietų požiūriu, Ortutay buvo idealus žmogus šiai užduočiai. Žinomas etnografas, literatūros kritikas ir intelektualas socialistas, prieš karą dirbęs

Vengrijos radijuje, Ortutay taip pat buvo, kaip paaiškėjo, slaptas komunistų partijos narys, vienas iš keleto, kurie tuo laiku aktyviai dalyvavo Vengrijos politiniame gyvenime. Viešai Ortutay elgdavosi, tarytum priklausytų Smulkiųjų ūkininkų partijai, vienai iš keturių partijų, kurioms po karo buvo leista teisėtai egzistuoti, ir 1945–1946 m. palaikė glaudžius ryšius su pagrindiniais Smulkiųjų ūkininkų partijos politikais. Kartu jis konfidencialiai gaudavo nurodymus iš Vengrijos komunistų partijos vadovybės, kuri per slaptą ceremoniją 1945 m. kovą įteikė jam partijos bilietą su svetimu vardu.

Savaime suprantama, sovietų vadams Vengrijoje buvo žinoma, kad Ortutay yra slaptas komunistas. Formaliai pagal paliaubų sąlygas už Vengrijos žiniasklaidą buvo atsakinga Sąjungininkų kontrolės taryba, ir karui pasibaigus ši institucija leido kiekvienai teisėtai politinei partijai įsteigti laikraštį. Vengrijos komunistų partija sukūrė savo flagmaną *Szabad Nép*, Socialdemokratų, Smulkiųjų ūkininkų ir Valstiečių partijoms taip pat buvo leista turėti savus laikraščius. Netrukus Smulkiųjų ūkininkų partijos laikraštis *Kis Újság* tapo populiariausias šalyje[39]. Tačiau Vengrijoje, kaip ir visose kitose Rytų Europos šalyse, komunistams labiau rūpėjo radijas, ir Ortutay jiems tapo papildomu įtakos radijo stotims svertu. Labai greitai Vengrijos radijas ėmė visiškai kliautis sovietų įranga, siųstuvais, technikais ir sovietų patarėjais. Netrukus jis ėmė atspindėti ir sovietų pasaulėžiūrą.

Visa tai anaiptol nebuvo iš karto aišku nei plačiajai visuomenei, nei radijo darbuotojams, kurie perskaitė Ortutay pranešimą ir sugrįžo dirbti. Budapešto griuvėsiuose jie su didžiuliu įkarščiu kūrė planus, kaip atgaivinti Vengrijos radiją. Sąlygos buvo sunkios. *Magyar Radio* kalendorinėje darbo knygoje randame užrašą, kad gegužę „Lajosas Hernádi, pianistas, paprašė septynių minučių pertraukos dėl nepaprasto šalčio studijoje“[40]. Iš pradžių už darbą radijo darbuotojams buvo „mokama“ kasdieniu sriubos puodeliu, bet šis darbas teikė kitų pranašumų: jie gavo rusų ir vengrų kalba išspausdintas asmens tapatybės korteles, kurios galėjo padėti pateikėjui išvengti sulaikymo gatvėje ir deportavimo[41]. Tačiau pasiekti radijo būstinę kartais būdavo nelengva, nes mieste neveikė visuomeninis transportas. Pasakojama, kad vieną rytą, atėjus laikui pradėti dienos laidą, pastate dar nieko nebuvo. Valytoja uždėjo gramofono įrašą ir leido jį, kol atvyko kiti[42].

Kaip ir Lenkijoje bei Vokietijoje, daugelis Vengrijos radijo techninių darbuotojų dirbo stotyje prieš karą, bet kai kurie atėjo dirbti ir atsitiktinai.

Áronas Tóbiásas atėjo dirbti į radiją 1946 m. vasarą, baigęs vidurinę mokyklą, tikėdamasis užsidirbti pinigų mokytis kolegijoje. Jo užduotis buvo išrinkti „garsių Vengrijos rašytojų noveles, kurias sekmadienio popietę skaitydavo aktoriai“ – toks darbas aštuoniolikmečiui atrodė žavingas. Jis taip ir nestojo mokytis į kolegiją, liko dirbti radijo žurnalistu iki 1955 m.[43] Dar keletas žmonių į šį darbą buvo pakviesti. Tarp jų buvo ir Gyula Schöpflinas, nuo ketvirtojo dešimtmečio priklausęs komunistų partijai; jis tapo pirmuoju laidų redaktoriumi. Savo atsiminimuose – jis pabėgo iš Vengrijos 1949 m. – Schöpflinas rašė, kad Ortutay sprendimus personalo srityje jau lėmė jo slapta narystė komunistų partijoje, nors 1945 m. Vengrija teoriškai vis dar buvo daugiapartinė demokratija: „Žmonės buvo samdomi ir atleidžiami iš darbo dėl grynai politinių priežasčių.“ Ortutay taip pat nustatė politines laidų gaires: „Venkite visko, kas galėtų sutrikdyti harmoniją ir sutarimą tarp didžiųjų valstybių; laikykitės partijos politikos; remkite, skatinkite antifašistinę tarptautinę politiką; remkite demokratinės vyriausybės programą, žemės reformą, padėkite atstatyti šalį; visada ypatingą dėmesį skirkite pažangioms Vengrijos ir kitų šalių tradicijoms…“ Schöpflinas pats lankydavosi Vengrijos komunistų partijos štabe „bent jau kartą per savaitę“, prašydamas savo laidoms „gairių, išsamios partijos linijos“. Daug pagalbos jis nesulaukdavo, daugiausia todėl, kad radiją jau tiesiogiai kontroliavo Sąjungininkų kontrolės taryba, taigi, Sovietų Sąjunga. Vengrijos komunistai nekvaršino sau galvos dėl radijo, manydami, kad jį ir taip jau kontroliuoja sovietai[44].

Sovietų komunistai, priešingai negu jų bendražygiai vengrai, kurie iš pradžių nesuvokė radijo reikšmės, visada skyrė jam daug dėmesio. Nors iki karo pabaigos gyventojams buvo uždrausta turėti radiją, jie suteikė naujajai stočiai licenciją, paskyrė vieną sovietų karininką jos nuolatiniu „patarėju“ (ir svarbiausiu cenzoriumi) ir leido stočiai pasirengti transliuoti[45]. 1945 m. gegužės 1-ąją radijas buvo pasiruošęs veikti. Vidurdienį per strategiškai aplink Budapeštą išdėstytus garsiakalbius pasigirdo naujosios stoties šaukimai – keletas eilučių iš XIX a. revoliucinės dainos, smerkiančios Habsburgus, – ir programa prasidėjo. Kalbas pasakė kiekvienas iš keturių teisėtų politinių partijų vadovų; buvo perskaitytos žinios; skambėjo muzika. Klausytojai išgirdo keletą garsių vengrų autorių muzikinių kūrinių – Bartóko pjesę, paskui vieną vengrų operą, o galiausiai rusų operą „Borisas Goduno-

vas". Tada per garsiakalbius buvo transliuojama vienos valandos trukmės laida rusų kalba, skirta sovietų kariams[46].

Sprendžiant iš jų temų, didžiąją 1945 m. dalį radijo laidos dažniausiai neperžengdavo Ortutay nustatytų ribų; jose buvo kalbama apie žemės reformą, Vengrijos ir Sovietų Sąjungos draugystės draugiją, naujų profesinių sąjungų steigimą, karo nusikaltėlių teismus ir komunistinių partizanų istoriją, nors diktoriai vis dar balsiai skaitydavo „buržuazinių" (tai yra ne komunistų) rašytojų kūrinius ir transliuodavo pažįstamą muziką[47]. Tikriausiai todėl, kad tiesiogiai radijo veikloje dalyvavo sovietų pareigūnai, repertuare vyravo laidos rusų kalba (pavyzdžiui, „Mokomės dainuoti rusiškai"); jų persvara, galimas daiktas, taip pat rodo, kokią neviltį Raudonosios armijos kariams kėlė pasibaisėtinai sunki jų okupuotos šalies kalba. Metams baigiantis stotyje pasirodė ir dar neapsiplunksnavusios Vengrijos slaptosios policijos pareigūnai. Jie periodiškai reikalaudavo pateikti laidų su „politiškai įdomia" medžiaga įrašų kopijas. Slaptosios policijos pareigūnai saugojo radijo būstines – dar vienas ženklas, rodantis, koks politiškai reikšmingas buvo radijas – ir tikrindavo, kas įeina ir išeina. Galiausiai techniniam skyriui saugoti buvo atsiųstas atskiras slaptosios policijos būrys, tariamai dėl to, kad inžinieriai, kurių daugelis dirbo radijuje ir praeityje, buvo politiškai nepatikimi[48].

Bet dažniausiai *Magyar Radio* sovietų prižiūrėtojai pasitikėjo radijo darbuotojų komunistų intuicija, kuri turėjo jiems pakuždėti, kaip tinkamai parengti laidą. Daugelis jų, net ir nelankę Kominterno mokyklos, buvo puikiai perpratę partijos liniją ir tuo pagrindu darė sprendimus. Pavyzdžiui, kartą Mátyásas Rákosi liepė Schöpflinui tiesiogiai transliuoti László Bárdossy, karo laikų premjero, kuris priėmė lemtingą sprendimą sudaryti sąjungą su Vokietija ir paskelbti karą Sovietų Sąjungai, teismą. Teismas vyko likus kelioms dienoms iki pirmųjų rinkimų Vengrijoje ir jo transliavimas per radiją, kaip atsiminė Schöpflinas, buvo propagandinė katastrofa: „Bárdossy elgėsi kaip džentelmenas, jis drąsiai, oriai ir be emocijų atsakydavo į nerišlų teisėjo šūkavimą... Buvau įsitikinęs, kad jis kaltas, bet šis mūsų bandymas paveikti viešąją nuomonę davė priešingą rezultatą." Schöpflinas – anaiptol ne labiausiai užkietėjęs doktrinierius tarp Budapešto komunistų – nutraukė tiesioginį transliavimą teismo posėdžio viduryje. Bárdossy kalbėjo pernelyg įtikinamai ir jo žodžiai buvo pernelyg žalingi komunistų užmačioms. Nuo to laiko Schöpflinas transliavo tik šio teismo įrašo ištraukas[49].

Kurį laiką Ortutay sugebėjo išlaikyti bent jau politinės įvairovės regimybę. Iki 1945 m. *Magyar Radio* valdė privati holdingo bendrovė, kuri vyriausybės pavedimu rengė žinias. Ši bendrovė taip pat valdė spaudos agentūrą, reklamos agentūrą, spaustuves ir keletą smulkių bankų. Karui pasibaigus, jos savininkai, kurie visuomenės sąmonėje buvo susiję su tarpukario laikų Horthy režimu, atkakliai reikalavo grąžinti jų turtą. Juos iš dalies rėmė Smulkiųjų ūkininkų partija, kuri siūlė suteikti jiems kompensaciją, nors ir teigė, kad dauguma naujosios stoties akcijų turi priklausyti vyriausybei.

Ortutay priešinosi abiem sumanymams ir laimėjo. Vasaros pabaigoje iš buvusių savininkų buvo atimtos pilietinės teisės, jų turtas buvo konfiskuotas, o radijas visiškai atiteko valstybinei įmonei, pavadintai MKH Rt.[50] Šią įmonę savo ruožtu valdė ne vyriausybė – tuo laiku ji vis dar susidėjo iš labai įvairių pažiūrų politikų – bet valdyba, sudaryta iš visų pagrindinių Vengrijos politinių jėgų. Į ją įėjo po du narius nuo kiekvienos iš keturių teisėtų partijų – Komunistų, Socialistų, Valstiečių ir Smulkiųjų ūkininkų – taip pat du nariai, atstovaujantys profesinėms sąjungoms.

Jėgų pasiskirstymas atrodė lygus, bet praktiškai du profesinių sąjungų atstovai buvo komunistai, taigi komunistai turėjo keturis valdybos narius. Daugelis kitų delegatų priklausė tolimam kairiajam savo partijų sparnui, todėl rėmė komunistus. Kiti, kaip Ortutay, buvo susiję su komunistų partija slaptais ryšiais. 1946 m. pradžioje, praėjus vos metams po karo pabaigos, Vengrijos komunistų partija faktiškai kontroliavo radijo personalą, radijo valdybą, taigi lėmė ir radijo laidų turinį, nors nei visuomenei, nei partijos eiliniams nebuvo pasakyta, kad taip yra. Kai praėjus metams partija nusprendė sustiprinti savo ideologinę įtaką radijui, niekas negalėjo jai sukliudyti.

9 skyrius

POLITIKA

> Tvarkos įvedimas Europoje ir šalių ekonominio gyvenimo atkūrimas turi būti pasiektas procesu, kuris leis išvaduotoms tautoms sugriauti paskutines nacizmo ir fašizmo liekanas ir sukurti jų pasirinktas demokratines institucijas... Teisė dalyvauti šiuose rinkimuose ir iškelti savo kandidatus turi būti suteikta visoms demokratinėms ir antinacinėms partijoms.
>
> Jaltos sutarties protokolai, 1945 m. vasario 13 d.

> Šešėlis užtemdė žemes, kurias taip neseniai nušvietė Sąjungininkų pergalė... Komunistų partijos, kurios visose Rytų Europos valstybėse buvo labai mažos, tapo neproporcingai galingos ir įtakingos, palyginti su jų narių skaičiumi, ir siekia įgyti totalitarinę kontrolę.
>
> Winstonas Churchillis, kalbėdamas Fultone, Misūrio valstijoje, 1946 m. kovo 5 d.

Nuo Jaltos sutarties, pažadėjusios laisvus rinkimus Rytų Europoje, iki Winstono Churchillio kalbos „Geležinė uždanga", kurioje jis pranašavo totalitarizmo plitimą, praėjo metai. Per tuos metus įvyko labai daug svarbių pokyčių. Kiekvienoje užimtoje šalyje Raudonoji armija įsteigė slaptosios policijos tarnybas, suformuotas iš Maskvoje parengtų pareigūnų, vietos komunistus paskyrė kontroliuoti nacionalines radijo stotis ir pradėjo ardyti jaunimo grupes bei kitas pilietines organizacijas. Jie suimdavo, žudydavo ir deportuodavo žmones, kurie, jų manymu, buvo nusiteikę antisovietiškai, ir brutaliai vykdė etninio valymo politiką.

Šie pokyčiai nebuvo paslaptis, nematoma išoriniam pasauliui. Britanijos premjeras pats pirmą kartą pavartojo žodžius „geležinė uždanga" ne savo

garsiojoje kalboje Fultone, bet dar karui ką tik pasibaigus, 1945 m. gegužę, praėjus vos trims mėnesiams po Jaltos sutarties pasirašymo. Laiške Trumanui Churchillis rašė, kad „priešais jų priešakines linijas nusileido geležinė uždanga. Mes nežinome, kas vyksta už jos."[1] Churchillio pomėgis vartoti įspūdingus posakius paslėpė tiesą. Jis tikrai žinojo, kas vyksta „už geležinės uždangos", nes lenkų pabėgėliai, su kuriais jam tekdavo susitikti, ne kartą jam apie tai sakė, tuo jį labai erzindami.

Iš tikrųjų šilti santykiai tarp anglosaksų valstybių ir Sovietų Sąjungos ėmė šalti daug anksčiau. „Mūsų ir demokratinės kapitalistų frakcijos sąjunga laikosi todėl, kad ši yra suinteresuota neleisti įsivyrauti Hitleriui, – sakė Stalinas Georgiui Dimitrovui prieš karo pabaigą. – Ateityje mes kovosime ir prieš šią kapitalistų frakciją." Karui einant į pabaigą, įtampa sustiprėjo dar labiau. Nors pats pirmas Amerikos kariuomenės ir Raudonosios armijos susitikimas prie Elbės upės 1945 m. balandį buvo šventiškas ir draugiškas, netrukus kilo smulkių nesutarimų, kur ir kam turi pasiduoti vokiečiai – galų gale buvo surengtos dvi pasidavimo ceremonijos; vėliau sovietus papiktino staigus Jungtinių Valstijų sprendimas nutraukti lendlizo programą, pagal kurią Sovietų Sąjunga per karą lengvatinėmis sąlygomis įsigydavo amerikietiškų prekių[2]. Kai rugpjūtį JAV pirmą kartą panaudojo atominę bombą, Sovietų Sąjungoje kilo kita paranojos banga. To mėnesio pabaigoje tarp amerikiečių ir rusų kareivių Berlyne jau dažnai kildavo naktinių susišaudymų[3].

Bet didesnį abipusį nepasitikėjimą, kurį netrukus imta vadinti Šaltuoju karu, išprovokavo įvykiai Rytų Europoje, ypač Lenkijoje. Jau 1944 m. rudenį George'as Kennanas padarė išvadą, kad toliau už demokratiją kovojantys Lenkijos vyriausybės tremtyje nariai „buvo, mano akimis, pasmerkti pasmerkto režimo atstovai, tik niekas nesiryžo jiems šios žiaurios tiesos pasakyti"[4]. Po šešių mėnesių, 1945 m. gegužę, Harry Hopkinsas, vienas iš artimiausių Roosevelto patarėjų, nuvyko į Maskvą susitikti su Stalinu ir pranešti jam apie prezidento Trumano susirūpinimą dėl Sąjungininkų „negebėjimo įgyvendinti Jaltos susitarimus Lenkijoje". Atsakydamas Stalinas įnirtingai pasmerkė sprendimą atšaukti lendlizo programą ir pareiškė, kad SSRS reikia turėti „draugišką", tai yra „prosovietinę", Lenkiją prie savo sienų[5].

Vis dėlto Stalinas sutiko laikytis Jaltos sutarties protokolų, ir rinkimai buvo surengti, nors ir keistomis aplinkybėmis. Pradiniu sovietų okupa-

cijos ir koalicinio valdymo laikotarpiu Rytų Europoje – apytikriai 1945–1947 m. – kai kurios, nors ne visos, nekomunistinės politinės partijos vis dar turėjo juridinę teisę egzistuoti. Galėjo būti leidžiami kai kurie nekomunistiniai laikraščiai. Buvo vykdomos politinės kampanijos. Vienose šalyse politinės laisvės buvo ribojamos labiau, kitose – mažiau, vienur rinkimai buvo klastojami platesniu mastu, kitur rengiami daugiau ar mažiau sąžiningai, tačiau bent jau pačioje pradžioje Sovietų Sąjunga aiškiai ketino išsaugoti nors regimą ir daugiau ar mažiau tikrą demokratinio pasirinkimo galimybę.

Ir ji tikėjosi, kad tai jai bus naudinga. Kaip jau minėjau, ir Sovietų Sąjunga, ir jos sąjungininkai Rytų Europoje manė, kad demokratija suteiks jiems pranašumą. Tai svarbus aspektas, dažnai nepastebimas ir vertas pakartojimo: nors vienose šalyse komunistai labiau tikėjo savo pergale, kitose – mažiau, dauguma komunistų partijų regione netrukus po karo surengė rinkimus todėl, kad manė nugalėsiančios ir turėjo rimtų priežasčių taip manyti. Iš karto po karo beveik visos politinės Europoje veikiančios partijos pasisakė už politinius sprendimus, kurie, vertinant šiuolaikiniais standartais, buvo labai kairuoliški. Net centro dešinės krikščionys demokratai Vakarų Vokietijoje ir konservatoriai Britanijoje penktojo dešimtmečio pabaigoje norėjo suteikti valstybei svarbų vaidmenį ekonomikoje ir net nacionalizuoti kai kurias pramonės šakas. Visame žemyne beveik visi politikai pasisakė už plačias galias turinčių socialinės gerovės valstybių sukūrimą. Komunistų partijos labai gerai pasirodė Europos rinkimuose praeityje ir, atrodė, turėjo ne prasčiau pasirodyti ir ateityje. Prancūzijos komunistų partija laimėjo daugiausia balsų per 1945 m. parlamento rinkimus. Tai kodėl toliau į rytus esančiose šalyse turėjo būti kitaip?

Europos komunistai turėjo ir ideologinių priežasčių tikėti pergale. Pasak Marxo, darbininkų klasė anksčiau ar vėliau turi suvokti savo likimą ir susieti savo viltis su komunistų partija. Kai tik taip atsitiks, manė komunistai, darbininkų dauguma, savaime suprantama, išrinks komunistų partijas. Vėliau, duodamas vieną interviu, lenkų komunistas Leonas Kasmanas aiškino:

> Mes puikiai žinojome, kad prieš karą partiją palaikė gyventojų mažuma, bet manėme, kad tai apsišvietusi mažuma, tokia, kuri praskins šaliai kelią į pažangą. Mes taip pat žinojome, kad jeigu ateisime į valdžią ir vykdysime

tinkamą politiką, palenksime į savo pusę žmones, kurie nepasitikėjo mumis, netikėjo mumis ar buvo prieš mus.[6]

Ulbrichtas 1946 m. pradžioje savo kalboje partijos nariams išsakė panašų optimizmą:

> Mūsų klausia: ar jūs taip pat surengsite rinkimus sovietų zonoje? Mes sakome: taip, žinoma, ir jūs pamatysite, kaip mes organizuosime tuos rinkimus! Mes organizuosime juos atsakingai, kaip būtina rengiant tokius rinkimus, ir organizuosime juos taip, kad visuose miestuose ir kaimuose darbininkų klasė laimėtų daugumą.[7]

Bent jau viešai Ulbrichtas niekada nesvarstė galimybės, kad per rinkimus darbininkų klasės atstovai galėtų nelaimėti daugumos.

Pats Stalinas buvo ciniškesnis arba, galimas daiktas, jis niekada iki galo nesuvokė, ką europiečiai turi galvoje kalbėdami apie „demokratiją" ir „laisvus rinkimus". Per karą jis pasakė Lenkijos delegacijai iš Londono, vadovaujamai Stanisławo Mikołajczyko, tuometinio Lenkijos vyriausybės tremtyje vadovo, kad „yra tam tikrų žmonių – ir kairiųjų, ir dešiniųjų – kuriems mes negalime leisti dalyvauti Lenkijos politiniame gyvenime". Mikołajczykas atkreipė jo dėmesį, kad demokratijoje negalima diktuoti, kas gali dalyvauti politikoje, o kas ne. Atsakydamas „Stalinas pažiūrėjo į mane, tarytum aš būčiau... beprotis, ir užbaigė susitikimą."[8]

Vėliau, 1944 m. rugpjūtį, Stalinas atsainiai pasakė Lenkijos *émigré* vadovų grupei, kad Sovietų Sąjunga palankiai žiūrės į „demokratinių partijų koalicijos" sudarymą Lenkijoje – nors šiuos klausimus, žinoma, „turi spręsti patys lenkai". Sakydamas „koalicija" jis turėjo galvoje ikirinkiminę koaliciją, kurios nariai nekonkuruos vienas su kitu. Sakydamas „demokratinių" jis turėjo galvoje prosovietinių[9]. Jis akivaizdžiai teikė pirmenybę tokiems „rinkimams", kuriuose nebūtų jokio varžymosi. Tokiomis sąlygomis net Lenkijos komunistai turėjo galimybę laimėti. 1945 m. jis pasakė Władysławui Gomułkai: „Jeigu gerai organizuosite agitaciją ir elgsitės atsakingai, galite laimėti nemažai balsų."[10]

Keletas šalių pareigingai pritaikė Stalino formulę ir surengė rinkimus be konkurencijos. 1945 m. lapkritį Jugoslavijoje buvo surengti kaip tik tokie

rinkimai – Tito sovietams įtikinėti nereikėjo, jis ir pats buvo nusiteikęs persekioti savo priešininkus. Oficialiais duomenimis, už Jugoslavijos liaudies frontą, vienintelę partiją rinkimų biuletenyje, balsavo 90 procentų rinkėjų. Sovietų ambasadorius Belgrade karštai gyrė rinkimų organizavimą, sakydamas Viačeslavui Molotovui, kad šie rinkimai „sustiprino" šalį. Jis laikė juos dideliu pasiekimu[11]. Per 1945 m. lapkričio rinkimus Bulgarijoje komunistų partija taip pat subūrė kelias kairiosios pakraipos partijas į koaliciją, pavadintą „Tėvynės frontu"[12]. Abiejose šalyse tikros opozicinės – centro ir centro dešinės – partijos, kurios atsisakė prisijungti prie koalicijos, paragino savo tautiečius boikotuoti rinkimus, daugelis jų taip ir padarė. Komunistų partijos vis tiek paskelbė pergalę.

Tačiau, nepaisant visų NKVD ir vietos komunistų pastangų, ne visi regiono politikai sutiko prisijungti prie vieningų rinkiminių koalicijų ir ne visi darbininkai greitai įsisąmonino savo likimą. 1945–1946 m. regiono ekonomika vis dar buvo pakrikusi. Politinė prievarta sukėlė neapykantą Sovietų Sąjungai ir pasipiktinimą jos veiksmais. Todėl, užuot patvirtinę Marxo pranašystę, pirmieji laisvų ir pusiau laisvų rinkimų raundai didžiojoje regiono dalyje komunistams buvo katastrofiškai nesėkmingi. Po rinkimų komunistų partijų taktika pasidarė daug atšiauresnė.

Lenkijoje Stalinas iš pradžių elgėsi atsargiai, bent jau rinkimų srityje. Jo pasiuntiniai nevertė lenkų komunistų iš karto organizuoti vienpartinių rinkimų kaip Jugoslavijoje ar Bulgarijoje. Suėmus ir deportavus šešiolika Armijos Krajovos vadovų, Vakarų valstybės daug atidžiau stebėjo Lenkijos politiką, ir Stalinui turbūt atrodė svarbu palaikyti apgaulingą koalicinės laikinosios vyriausybės regimybę. Matyt, tokiais sumetimais Stalinas leido vienam paskutiniam nekomunistiniam lenkų lyderiui Stanisławui Mikołajczykui – politikui, kuris bandė ginčytis su juo demokratijos klausimu, – 1945 m. pavasarį grįžti į šalį ir legaliai imtis politinės veiklos.

Skirtingai nuo Lenkijos komunistų, iš kurių nė vienas nedalyvavo prieškario Lenkijos rinkiminėje politikoje, Mikołajczykas buvo žinomas plačiajai visuomenei. Iki 1939 m. jis buvo Lenkijos valstiečių partijos (*Polskie Stronnictwo Ludowe* – PSL) – remiamos kaimo gyventojų, siekiančios socialdemokratinių tikslų ir tikrai teisėtos – pirmininkas. Po

dvigubos vokiečių ir sovietų invazijos rugsėjį Mikołajczykas nusigavo į Londoną, kur prisijungė prie Lenkijos vyriausybės tremtyje. Kai 1943 m. generolas Władysławas Sikorskis žuvo per sukrečiančią lėktuvo katastrofą Gibraltare, Mikołajczykas pats tapo vyriausybės tremtyje premjeru. Užimdamas šį postą jis karo pabaigoje derėjosi su Stalinu, Rooseveltu ir Churchilliu dėl Lenkijos statuso ir šioms deryboms nesisekant darėsi vis piktesnis ir irzlesnis. Per vieną ypač nemalonų susitikimą su Stalinu ir Churchilliu Maskvoje 1944 m. spalį jis atsitiktinai sužinojo, kad, nepaisant paties Roosevelto patikinimo, Sąjungininkai Teherano konferencijoje (per kurią Churchillis pasiūlė, kad Lenkija galėtų „pajudėti į vakarus, kaip kareiviai, persirikiuojantys du žingsnius kairėn“) jau atidavė Rytų Lenkiją Sovietų Sąjungai. Jis apšaukė Churchillį ir pareikalavo pakeisti politiką. Britanijos premjeras irgi užriko: „Liaukitės, mums jau galvą skauda nuo jūsų prieštaravimų!“[13]

Po šešiolikos Armijos Krajovos vadovų suėmimo 1945 m. kovą Mikołajczykas jau nelabai tikėjo demokratijos galimybe Lenkijoje. Tačiau jis vis tiek nusprendė grįžti į šalį. Kaip teigia Krystyna Kersten, Mikołajczykas pasidavė „iliuzijai, jog Stalinas kalbėjo rimtai, kai pareiškė, kad jo tikslas yra ne komunistinė, o tik demokratinė Lenkija, draugiška SSRS“[14]. Už tai jį kritikavo daugelis lenkų ir Londone, ir Lenkijoje – jie manė, kad jo sugrįžimas suteikė teisėtumo regimybę faktiškai jau sovietų kontroliuojamai vyriausybei. Vienas *émigré* laikraštis niūriai pranašavo: „Istorija moko mus, kad diktatoriško totalitarizmo neįmanoma sustabdyti net didžiausiais kompromisais... Vienintelis būdas išsivaduoti yra laiku pakeisti pasaulio nuomonę mums palankia linkme.“[15] Mikołajczykas nurodė, kad Jaltos sutartis numatė „kuo greičiau surengti laisvus ir nevaržomus rinkimus, pagrįstus visuotine rinkimų teise ir slaptu balsavimu“. Jis buvo pasiryžęs priimti šį pažadą už gryną pinigą[16].

1945 m. birželį Mikołajczykas nuvyko į Maskvą ir dalyvavo diskusijoje, per kurią buvo nutarta įkurti laikinąją Lenkijos vyriausybę. Be jo, šiame susirinkime dalyvavo „Liublino lenkai“ – Bierutas, Gomułka ir kiti prosovietiniai politikai, kurie įėjo į Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetą, – ir kiti PSL vadovai. Susirinkime buvo sutarta įkurti Laikinąją nacionalinės vienybės vyriausybę, kuri valdysianti Lenkiją, kol bus galima surengti rinkimus. PSL atstovams šioje institucijoje buvo skirta trečdalis

vietų. Partija taip pat gavo kelis ministrų postus ir popieriaus normą, kad galėtų pradėti leisti laikraštį. Savo liūdnuose tremtyje parašytuose atsiminimuose Mikołajczykas rašė, kad, nors šiame susitarime „buvo numatyta, jog vieną dieną mes džiugiai naudosimės teisėmis, įvardytomis sutartyje... daugumai Lenkijos žmonių jis atnešė tik dar didesnį nusivylimą. Kadangi galiausiai [PSL] negavo net savo trečdalio vietų. Ji negavo nieko."[17]

Tačiau labai trumpą laiką jo šalininkai turėjo pagrindą tikėtis laimėti daugiau. Per pirmąsias keliones po Lenkiją Mikołajczykas triumfavo. Kai 1945 m. birželį jo lėktuvas nusileido Varšuvoje, jo pasitikti į oro uostą atėjo tūkstančiai žmonių. Minia lydėjo jo automobilių koloną per miestą, o paskui sveikindama jį susibūrė prie naujos laikinosios vyriausybės būstinės pietiniame priemiestyje. Kai po kelių dienų jis apsilankė Krokuvoje, džiūgaujantys jo šalininkai net pakėlė jo automobilį ant rankų ir nešė per gatves. Vėliau jie pakėlė ant rankų patį Mikołajczyką ir nešė jį užsikėlę ant pečių. Tačiau net per šiuos euforiškus susitikimus virš jo kybojo grėsmės šešėlis. Kai atvykęs į miestą Mikołajczykas kitą vakarą išėjo iš savo pirmojo susitikimo su partijos skyriaus Krokuvoje vadovais, į jį pasipylė kulkosvaidžio šūviai. Tačiau šaudžiusieji nesiekė jo nužudyti. Šūviais jie ketino jį išgąsdinti, ir tai jiems pavyko. Vėliau Mikołajczykas sužinojo, kad jam išvykus visi susitikimo dalyviai buvo suimti[18].

Paskui Mikołajczykas ir jo atsidavę šalininkai, žvelgiant retrospektyviai, ėmėsi nepaprastai drąsios ir nuostabiai tiesios politinės veiklos. Iš pradžių jis ir jo partija kovojo už teisę atvirai vykdyti opozicinę politiką, paskui itin pasižymėjo per pirmąjį viešą referendumą ir galiausiai bandė laimėti pirmuosius po karo parlamento rinkimus. Iki 1947 m. jie pralaimėjo visus tris mūšius, bet prieš tai išgąsdino ir Lenkijos komunistus, ir jų sovietų patarėjus, nes susilaukė nepaprastai didelio ir plataus palaikymo.

Iš pat pradžių Lenkijos komunistai kaip įmanydami stengėsi izoliuoti Mikołajczyką ir PSL. Jie greitai suformavo rinkiminę „koaliciją", kurią Stalinas buvo atsainiai pasiūlęs Mikołajczykui. Į šį prosovietinį bloką įėjo komunistai, šiek tiek nenoriai prisijungė Socialdemokratų partija ir, painiavai sukelti, dvi netikros partijos: dar viena surogatinė „Valstiečių" partija, kontroliuojama komunistų ir skirta rinkėjams suklaidinti, ir „Demokratų" partija, sukurta tuo pačiu tikslu. Tikroji PSL atsisakė jungtis prie šios sąmoningai painios koalicijos, taigi tapo vienintele teisėta partija, likusia už

jos ribų. Todėl Mikołajczyką ėmė palaikyti visi šalies antikomunistai, nuo švelniausių socialistų iki radikaliausių nacionalistų.

Po keleto mėnesių komunistinė vadovybė suprato savo klaidą. Komunistų partijos Centro komiteto susirinkime 1946 m. žiemą Gomułka pasakė kalbą, kurioje pirmą kartą atvirai užsipuolė PSL. Jis pavadino šios partijos vadovybę nauju reakcingu „priešu", veikiančiu išvien su Vakarų imperialistais. PSL, užsiminė jis, gali būti gerokai pavojingesnė negu vis dar miškuose besislapstantys antikomunistai partizanai[19]. Włodzimierzas Brusas, tuo metu jaunas komunistų partijos ekonomistas, dalyvavo tame susirinkime:

> Daugelį žmonių nustebino šio pranešimo nuožmumas, visų pirma todėl, kad jie suprato, jog juos [pačius] palaiko nedaug šalies gyventojų, taigi jie buvo linkę sudaryti tam tikras paliaubas, o ne kovoti. Ir antra, jie buvo pavargę po šio ilgo karo, patirtų sunkumų, nuostolių ir aukų… Regis, mane irgi truputį nustebino šis nuožmus puolimas.

Bet, anot Bruso, kiti susirinkimo dalyviai sutiko Gomułkos pasisakymą „su tam tikru pasitenkinimu". Girdi, pagaliau partija „sunaikins reakciją"[20].

Mikołajczykas pats rinko žinias apie žodinius ir fizinius išpuolius prieš savo partiją. Jo teoriškai teisėta partija nuo pat pradžių susidūrė su rimtu persekiojimu – jos nariai patirdavo policijos smurtą, buvo kankinami ir žudomi. Jau 1945 m. lapkritį jis nusiuntė pirmąjį iš daugelio savo oficialių skundų Lenkijos slaptosios policijos štabui dėl „masinių PSL narių suėmimų ir vertybių konfiskavimo Tarnobžege". Tą patį mėnesį policijos funkcionieriai ir komunistų partijos pareigūnai jėga neleido žmonėms dalyvauti PSL mitinge Tšebnicoje; jie įspėjo žmones kaimuose aplink Olesnicą, kad kiekvienam, besilankančiam tokiuose susirikimuose, gresia suėmimas; jie pagrobė dokumentus iš partijos būstinės netoli Lovičiaus. 1946 m. sausio 9-ąją Mikołajczykas sudarė Vroclave suimtų aštuoniolikos partijos aktyvistų sąrašą. Vėliau tą mėnesį jis sudarė aštuoniasdešimties Lodzėje areštuotų PSL narių sąrašą[21].

PSL nariai dažnai būdavo suimami dėl ginkluoto pogrindžio veiksmų. Pavyzdžiui, 1946 m. kovą vietos komunistai organizavo politinį mitingą Lapanovo mieste, įsikūrusiame į pietryčius nuo Krokuvos, PSL į jį nebuvo pakviesta. Pakeliui namo keletą politikų komunistų ir slaptosios policijos

pareigūnų iš kulkosvaidžių apšaudė pasaloje tykoję partizanai. Per susišaudymą septyni žmonės žuvo, trys buvo sužeisti. Kitą dieną policija nieko nesiaiškindama pradėjo areštuoti vietinius PSL narius, motyvuodama tuo, kad jie nebuvo mitinge, vadinasi, yra atsakingi. Jie taip pat padegė vieno vietinio partijos vadovo pastatus – ir jo namas, ir daržinė sudegė iki pamatų. Mikołajczykas skundėsi, kad funkcionieriai „veikia pagal mažiausio pasipriešinimo principą, neatlikdami tyrimo ir nebandydami rasti kaltininkų… Jie neabejotinai piktnaudžiauja valdžia."[22]

Per tokį sąmyšį PSL ėmė leisti *Gazeta Ludowa* („Liaudies laikraštį"), ir jau vien tai savaime buvo nepaprastas pasiekimas. Leidėjams buvo labai sunku gauti popieriaus ir jie neturėjo galimybių siųsti laikraščio prenumeratoriams paštu. Kartkartėmis jie prašydavo skaitytojų apsiriboti vienu egzemplioriumi – jiems nebuvo leidžiama nupirkti daugiau egzempliorių draugams, nes jų visada trūko. Kaip atsiminė Mikołajczykas, „turėjome tiek prašymų prenumeratai, kad būtume galėję kasdien išleisti 500 000 *Gazeta Ludowa* egzempliorių, bet mums skiriamo laikraštinio popieriaus niekada neužtekdavo daugiau kaip 70 000 egzempliorių. Šimtai mūsų laikraščių egzempliorių buvo nuslepiama komunistų platinimo vietose… kai kurie prenumeratoriai buvo įspėjami, kad jeigu neatsisakys savo prenumeratos, bus atleisti iš darbo."[23] Skirtingai nuo radijo, *Gazeta Ludowa* akivaizdžiai negalėjo pasiekti didžiosios daugumos lenkų. Tačiau tie, kuriems pavykdavo gauti laikraščio egzempliorių, jo straipsniuose su tiesmukomis antraštėmis, tokiomis kaip „Kaukė krenta" ir „UB [slaptoji policija] kankina lenkus", atrasdavo vaizdingų tikrovės aprašymų. *Gazeta Ludowa* spausdindavo suimtųjų vardus, suėmimų datas ir aprašymus, jo žurnalistai skundėsi dėl to, kaip su Mikołajczyku elgiamasi parlamento susirinkimuose. Nors jo partija tariamai turėjo trečdalį vietų, kai tik jis ar kuris nors iš jo atstovų kalbėdavo, kiti susirinkimo dalyviai imdavo šaukti ir švilpti, kad nebūtų girdėti, kas sakoma[24].

PSL puolimas nepadėjo jos pašalinti. Priešingai, nužudytų PSL narių laidotuvės pritraukė dideles ir maištingai nusiteikusias minias. Dvasininkai – tuo laiku vis dar galėję reikšti savo nuomonę – pamoksluose ėmė atvirai agituoti prieš vyriausybę. Vienoje parapijos bažnyčioje kunigas neva pareiškęs: jeigu „kas nors paklaustų, kas yra vadinamoji reakcija, turime aiškiai paskelbti, kad mes, krikščionys, ir esame ta reakcija ir kad mes lai-

mėsime mūšį su marksizmu". Vienas Centro komiteto narys savo kolegoms replikavo, kad „bloko [kairiosios koalicijos] idėja buvo nepakankamai išpopuliarinta tarp masių". Net paprastai silpna ir baikšti Socialdemokratų partija ėmė skųstis, kad slaptoji policija su PSL elgiasi pernelyg griežtai[25].

Suprasdami, kad jų šalininkų gretos retėja, Lenkijos komunistai bandė naudoti delsimo taktiką. Užuot surengęs rinkimus 1945 m. rudenį, kaip buvo padaryta Vengrijoje, Bulgarijoje ir Jugoslavijoje, Jakubas Bermanas, partijos vyriausiasis ideologas, įtikino Bierutą 1946 m. vasaros pradžioje surengti referendumą. Taip buvo padaryta, kaip jis sakė po daugelio metų, siekiant „ištirti" viešąją nuomonę, „atskirti grūdus nuo pelų" ir priversti žmones rinktis iš dviejų paprastų alternatyvų – už ar prieš Mikołajczyką[26]. Visuomenei pateikti klausimai buvo suformuluoti taip, kad skatintų atsakyti „Taip". Jų buvo trys: ar palaikote senato [prieškario laikų institucijos, neatlikusios beveik jokių reikšmingų funkcijų] panaikinimą? Ar palaikote žemės reformą ir stambiosios pramonės nacionalizavimą, kartu išsaugant privačią nuosavybę? Ar norite, kad Lenkija išsaugotų naujas teritorijas ir naująją vakarų sieną?

Komunistai į visus šituos klausimus tikėjosi atsakymo „taip", dėl to savo rinkiminei kampanijai pasirinko paprastą šūkį: „Triskart *Taip!*" Mikołajczykas priėmė iššūkį ir paragino savo šalininkus atsakyti „taip" tik į du paskutinius klausimus. Bermanas suprato, kad jam bus sunku ginčytis dėl vakarų teritorijų, o ir nacionalizacija, ir žemės reforma buvo tada populiarios, juo labiau kad į klausimą buvo įtraukta prieštaringa frazė „išsaugant privačią nuosavybę"[27]. Tačiau Mikołajczykas vis dėlto paragino savo šalininkus balsuoti „Vieną kartą *Ne*" atsakant į beprasmį klausimą apie senatą.

Iš tikrųjų visiems buvo nė motais, ar Lenkija turės antruosius parlamento rūmus, ar ne. Tačiau balsavimas šiuo klausimu tapo netiesioginėmis varžybomis tarp komunistų partijos ir Mikołajczyko PSL, ir komunistų partija darė viską, kas tik įmanoma, kad nugalėtų. Lenkijoje turbūt niekada nebuvo tokios rinkimų kampanijos kaip ši – nei anksčiau, nei vėliau: komunistų partija išspausdino 84 milijonus egzempliorių propagandinių plakatų, lapelių ir brošiūrų – nepaprastai daug tuo laiku, kai vis dar trūko popieriaus. Buvo įsakyta visoje šalyje ant kiekvienos sienos ir tvoros dažais užrašyti šūkį „Triskart *Taip!*" Per radiją ir viešus renginius buvo skaitomi kreipimaisi, nutaikyti į visus gyventojų sluoksnius: moteris, valstiečius, darbininkus,

inteligentiją. Kartais jie buvo šiurkščiai nacionalistiniai – „Triskart *Taip!* nebalsuoja tik vokiečiai" arba „*Taip* yra jūsų lenkiškumo ženklas". Kiti buvo populistiniai ir sentimentalūs. „Balsuokite triskart *Taip!* – jeigu nenorite, kad sugrįžtų žemvaldžiai" arba „Balsuokite triskart *Taip*! dėl mūsų vaikų klestėjimo ir laimės", – buvo raginami lenkai[28].

Kai kampanija pasiekė savo apogėjų, propagandą ėmė lydėti grasinimai. Lodzės slaptosios policijos bosas, Kuibyševo mokyklos absolventas Mieczysławas Moczaras, pasakė vietiniam PSL lyderiui suimsiąs kiekvieną, kuris išdrįs agituoti balsuoti „Vieną kartą *Ne*". Režimas taip pat nusprendė, kad referendumo kampanija yra tinkamas metas rengti atvirus ir smarkiai reklamuojamus Armijos Krajovos vadovų teismus, per kuriuos prokurorai darė miglotas užuominas apie partizanų pogrindžio ir PSL sąsajas. Žinoma, visi režimo priešininkai, ir ginkluoti, ir neginkluoti, iš tikrųjų palaikė PSL (nors PSL laikėsi atokiai nuo likusių partizanų) ir kai kurie iš jų slapta ėjo toliau, agituodami balsuoti „Dukart *Ne*" ar net „Triskart *Ne*". Režimas dėl to sunerimo. Besiartinant balsavimo dienai ir karinės, ir sukarintos organizacijos – kariuomenė, pasieniečiai, liaudies milicija ir slaptoji policija – buvo nusiųstos organizuoti mitingų ir demonstracijų. Kiekvienas, įtariamas raginimais balsuoti „netinkamai", rizikavo būti suimtas, tardomas ar susilaukti dar blogesnio likimo.

Tačiau propaganda davė priešingą rezultatą. Naktį prieš balsavimą Varšuvoje susirinko apytiksliai 20 000 aistruolių pažiūrėti Lenkijos ir Jugoslavijos futbolo komandų rungtynių, vienų iš pirmųjų tarptautinių rungtynių, kurios buvo surengtos po karo. Per pertrauką tarp kėlinių priešais žiūrovus atsistojo saujelė politikų komunistų, norėdami paraginti visus susirinkusiuosius balsuoti. Matydami, kad dar vienas neutralus renginys tuoj taps politiniu, ir supykdyti nuobodžios, dirbtinės vieno iš kalbėtojų kalbos, žiūrovai ėmė ploti ir švilpti – taip Lenkijoje reiškiamas nepritarimas. Kažkas paskleidė gandą, kad stadione yra Mikołajczykas, ir minia pradėjo skanduoti jo vardą. Jugoslavijos komanda atrodė sutrikusi – anot vieno žiūrovo, „apstulbusi", – bet rungtynės tęsėsi (Lenkija pralaimėjo). Rungtynėms einant į pabaigą, prie stadiono netikėtai prigužėjo jaunų aktyvistų, Kovojančio jaunimo sąjungos narių, kurie buvo čia atvežti dviem sunkvežimiais; miniai einant namo, jie pradėjo šaukti „Tegyvuoja liaudies Lenkija" ir „Tegyvuoja nacionalinė kariuomenė", bet susilaukė tik patyčių[29].

Kitą rytą – 1946 m. birželio 30-ąją – balsavimo teisę turintys lenkai ėmė nepaprastai gausiai plūsti prie balsavimo dėžių – iš viso referendume dalyvavo daugiau kaip 11 milijonų žmonių, 85,3 procento rinkėjų. Iš pradžių partija džiaugėsi, manydama, kad aktyvus rinkėjų dalyvavimas reiškia, jog tauta paklausė jos raginimų. Brusas, minėtasis jaunas ekonomistas, budėjo, rinkdamas pranešimus apie referendumo rezultatus provincijose. Jis atsiminė, kad, išgirdus skaičius, draugų nuotaikos „iš atsargių virto nepaprastai džiaugsmingomis". Tauta referendumo neboikotavo, kaip kai kurie iš jų baiminosi. Jeigu darbininkų klasė ir valstietija atėjo prie balsavimo dėžių, vadinasi, žinios turi būti geros. Partijos vadovybė iš karto prakalbo, kad reikia skubiai surengti parlamento rinkimus[30].

Euforija greitai atslūgo. Milijonai žmonių iš tikrųjų dalyvavo referendume, bet dauguma paklausė Mikołajczyko patarimo. Rezultatai buvo triuškinami. Kaip liudija dabar prieinami archyviniai dokumentai, tik ketvirtis gyventojų iš tikrųjų pasakė „Triskart *Taip!*" Dauguma pasakė *Ne* atsakydami bent jau į vieną iš klausimų[31]. Komunistai dešimt dienų galvojo, kaip jiems elgtis gavus tokius pribloškiamus rezultatus. Pagaliau jie paskelbė sufalsifikuotus skaičius, kurie pateikė visiškai priešingas proporcijas. PSL protestavo dėl akivaizdžios falsifikacijos. Jie negalėjo sužinoti tikrųjų skaičių, bet iš savo neoficialių apklausų žinojo, kad dauguma tikrai nepasakė „Triskart *Taip*!" Tačiau komunistai nieku gyvu nesutiko pripažinti, kad jų pateikti rezultatai suklastoti. Buvo paruošta dirva dar bjauriau suklastotiems parlamento rinkimams, kurie buvo surengti ne tuoj pat, o po šešių mėnesių.

Kas atsitiko? *Postmortem* aptardama savo nepavykusią referendumo kampaniją, komunistų partija priėjo liūdną išvadą, kad masinis lapelių platinimas davė priešingą rezultatą, o visur mirgantys šūkiai suerzino žmones. Propaganda buvo pernelyg įkyri ir šiurkšti. Kaip vidaus pranešime rašė vienas naujosios Propagandos ministerijos inspektorius:

> Paskelbus Liaudies referendumą, svarbiausia buvo agituoti už tris teigiamus atsakymus saikingai ir atsargiai – tai akivaizdu ir aišku kaip ant delno. Nežabotas agitacijos balsuoti „taip" srautas sukėlė įtarimą, kad čia slypi dar kažkas kita.[32]

Ateityje, sakė jie vienas kitam, agitatoriai turi būti geriau išmokyti atsakyti į du dažniausius visuomenės nusiskundimus: kodėl iš lenkų buvo atimtos rytinės teritorijos ir kodėl sovietų kareiviai iki šiol nepasitraukė iš Lenkijos. Nekompetentingi agitatoriai turėjo būti iš karto atleidžiami iš darbo. Nuo šiol žmonės turėjo būti agituojami ne plakatais ir lapeliais, o pokalbiais[33].

Nors iš dalies savo nesėkmę komunistai paaiškino propagandininkų „klaidomis", jiems vis tiek buvo sunku suprasti, kaip nuo jų galėjo nusisukti tiek daug darbininkų ir valstiečių. Tvirtai tikėdami ideologija, kuri, kaip jie manė, turėjo atnešti jiems pergalę – galų gale, juk darbininkai turėjo palaikyti darbininkų valstybę – jie kaip įmanydami bandė suprasti savo tautiečius. Net naujose vakarų teritorijose gyvenantys lenkai nebalsavo už jų aneksiją[34]. Vienas Varšuvos partijos komiteto narys priėjo prie išvados, kad jo tautiečių „mąstymas neįsivaizduojamai pakrikęs":

> Tai lemia kažkokia nesuvokiama pasipriešinimo dvasia ir visiškas neišmanymas, būdingas net tiems asmenims, kurių dalią demokratinė valdžia smarkiai palengvino. Kodėl, pavyzdžiui, tuose Radomo rajonuose, kur gyvena daugiausia darbininkai, daugelis rinkėjų per balsavimą tris kartus pasakė „ne"? Kodėl Ilžos ir Jendžejuvo valstiečiai balsuodami daugiausia atsakydavo „ne"? Kaip galima paaiškinti, kad net daugelis kareivių ir policininkų pasirinko neigiamus atsakymus?[35]

Referendumas buvo svarbus persilaužimas, net svarbesnis negu vėliau įvykę parlamento rinkimai. Viena vertus, komunistai pradėjo suprasti, kad propaganda turi savo ribas, nors iki galo tai įsisąmoninti jiems prireikė daugelio metų. Ne tik Lenkijos, bet ir kitų šalių komunistai galų gale priėjo prie išvados, kad daugiau nereiškia geriau. O dar svarbiau, kad dabar Lenkijos komunistai žinojo neturintys jokių galimybių „švariai" laimėti jokių rinkimų. Jie turėjo arba imtis grasinimų ir įbauginti Mikołajczyko šalininkus, arba tiesiog suklastoti rinkimų rezultatus.

Galų gale jie padarė ir viena, ir kita. Per šešis mėnesius, praėjusius nuo nepavykusio referendumo iki parlamento rinkimų 1947 m. sausį, slaptoji policija suėmė visą PSL vadovybę Krokuvoje; jie surengė kratą partijos būstinėje Varšuvoje ir ją apiplėšė; jie tardė, o paskui suėmė visus PSL spaudos skyriaus darbuotojus. Amerikos ambasadorius Varšuvoje diplomatinėje te-

legramoje rašė, kad „išvaikomi net tie PSL surengti mitingai, [kurie] skirti lenkų ir sovietų draugystei“[36]. Visus viešus rinkiminius mitingus organizavo tiesiogiai kariuomenė, nes, kaip sakė Brusas, „kariuomenės uniforma yra daug paveikesnė negu propagandininkas civiliniais drabužiais“[37]. Saugumo stiprinimo pretekstu po visą šalį buvo išsiuntinėti „propagandinėmis saugumo grupėmis“ pavadinti būriai, kurie turėjo „saugoti“ visuomenę nuo ginkluotų partizanų.

Rinkimams artėjant, režimo taktika pasidarė dar begėdiškesnė. Likus savaitei iki rinkimų, PSL kandidatai buvo išbraukti iš rinkimų biuletenių dešimtyje iš penkiasdešimt dviejų rinkimų apygardų – daugiausia šalies pietryčių kaimuose, kur gyventojai tradiciškai palaikė Valstiečių partiją. Paskutinį vakarą komunistų partija nusiuntė PSL pareigūnams tūkstančius suklastotų telegramų su vienodu tekstu: „VAKAR VAKARE PER LĖKTUVO KATASTROFĄ ŽUVO MIKOŁAJCZYKAS.“ Savo atsiminimuose Mikołajczykas rinkimų dieną, 1947 m. sausio 17-ąją, apibūdina kaip „juodą dieną Łenkijos istorijoje“:

> Milijonai žmonių, kuriems buvo liepta balsuoti atvirai, susirinko savo gamyklose, įstaigose ir kitose paskirtose vietose ir, iš garsiakalbių sklindant orkestrų muzikai, buvo ginkluotų sargybinių nuvesti į balsavimo vietas... Kai jie stovėjo ilgose eilėse, savo balsavimo lapelius – būtinai su numeriu 3 [komunistinio bloko numeriu] – buvo įsakyta laikyti aukštai virš galvų, kad matytų sargybiniai.

Ir vis dėlto, pasakoja jis, pakluso ne visi: „Šimtai tūkstančių šių drąsių žmonių slėpė rinkimų biuletenius, pažymėtus Lenkijos valstiečių partijos numeriu, ir, priėję prie balsadėžių, įsigudrindavo suglamžyti lapelius su numeriu „3“ ir įdėti į vokus lapelius su pačių pasirinktu numeriu...“[38] Kiti išsmukdavo iš eilės ir sugrįždavo vėliau, kareiviams jau išėjus. Tačiau tai neturėjo reikšmės. Oficialiais duomenimis, 80 procentų Lenkijos rinkėjų atidavė savo balsus už „demokratinį bloką“. Tik 10 procentų balsavo už PSL. Protestuodamas Mikołajczykas atsistatydino iš ministrų kabineto. Parlamentas išrinko Bierutą Lenkijos prezidentu, o Józefą Cyrankiewiczių, socialdemokratą, kuris norėjo, kad jo partija susijungtų su komunistais, – Lenkijos premjeru. Britanijos ir Amerikos ambasadoriai pareiškė oficia-

lius protestus ir boikotavo parlamento atidarymo dieną, bet tai nieko nepakeitė[39].

Po devynių mėnesių, 1947 m. spalį, Mikołajczykas pabėgo iš Lenkijos, nusigavo į Britanijos valdomą Vokietijos zoną ir lėktuvu atvyko į Angliją. Jis pareiškė buvęs slapta įspėtas, kad jį rengiamasi suimti. Nors atrodė, kad britai elgėsi su juo kaip su šiek tiek isterišku žmogumi, jis turbūt buvo teisus. Tokią pat padėtį Bulgarijos politiniame pasaulyje užėmęs Nikola Petkovas, opozicinės Agrarinės partijos vadovas, 1947 m. vasarą buvo suimtas, nuteistas mirti ir nužudytas. Panašią padėtį užėmęs Vengrijos politikas Ferencas Nagy, opozicinės Smulkiųjų ūkininkų partijos vadovas, apytiksliai tuo pačiu laiku šantažu buvo priverstas palikti šalį. Iš PSL liko tik pavadinimas, priskirtas fiktyviai „šešėlinei" partijai, sukurtai 1947 m. rinkimams, kuri nebeatliko jokio realaus politinio vaidmens, ir ją panaikinus Lenkijoje daugiau kaip trisdešimt metų nebuvo tikros teisėtos politinės opozicijos komunistų partijai[40].

Iš tiesų Lenkijos komunistų partijos nesėkmė per rinkimus turbūt nebuvo visiškai netikėta, bent jau Maskvoje: Stalinas neturėjo iliuzijų dėl politinės lenkų ištikimybės. Tačiau Sovietų Sąjungos vadovas prognozavo, kad kitose šalyse komunistų partijos rinkėjams atrodys daug patrauklesnės negu Lenkijoje. Jis manė, kad komunistų partija galėtų gerai pasirodyti per rudens rinkimus rytinėje Austrijoje, kur vis dar buvo dislokuota Raudonoji armija, ir daug vylėsi iš rinkimų Rumunijoje. O daugiausia jis tikėjosi iš rinkimų Budapešte.

Tiesą sakant, Vengrijos komunistai buvo visiškai tikri laimėsią pirmuosius po karo nacionalinius rinkimus, pirmus iš tikrųjų laisvus ir teisingus rinkimus Vengrijos istorijoje. Pirmą kartą visiška rinkimų teisė buvo suteikta moterims, valstiečiams ir neišsilavinusiems žmonėms[41]. Rinkimų kampanija buvo atvira, vykdoma spaudoje ir viešose vietose. Savo kandidatus iškėlė šešios partijos, kiekviena atskiru sąrašu: Smulkiųjų ūkininkų partija, kuri, kaip jau minėjau, savo socialinėmis ir filosofinėmis nuostatomis buvo labai panaši į PSL Lenkijoje, socialdemokratai, komunistų partija ir trys mažesnės partijos.

Pats Mátyásas Rákosi tikėjosi didelio triumfo. Bedarbystė ir nepasitenkinimas buvo tokie, kad buvo lengva išvesti piktas, agresyviai nusiteiku-

sias minias į gatves, ir partija darė tai kiek galėdama dažniau. Visoje šalyje komunistų vadovai organizuodavo manifestacijas, skanduodavo šūkius ir klijuodavo plakatus. Jie taip įsivyravo Budapešto gatvėse, kad Rákosi tvirtai prognozavo kairiosios koalicijos – komunistų partijos ir socialdemokratų – pergalę net Budapešto savivaldybės rinkimuose, kurie turėjo būti surengti keletu savaičių anksčiau negu nacionaliniai. Kartu šios dvi kairiosios partijos turėtų laimėti „apie 70 procentų, o galbūt net daugiau“ rinkėjų balsų, sakė jis Centro komitetui. Generolas Vorošilovas, tuo metu aukščiausias sovietų karininkas Vengrijoje ir Sąjungininkų kontrolės tarybos vadovas, įtarė, kad Rákosi perdeda, ir skundėsi Molotovui, jog Vengrijos komunistų vadovas pernelyg pamėgo masines demonstracijas[42]. Rákosi iš tiesų galėjo surinkti 300 000 žmonių gatvėse, bet jis „net nepradėjo kruopštaus šviečiamojo darbo tarp savo narių“. Vorošilovas taip pat eufemiškai išsakė nuomonę, kad Rákosi ekonominė politika neduoda norimų rezultatų – girdi, jis „nepakankamai dėmesio skiria“ ekonomikai[43].

Pačioje partijoje mažai kas drįso prieštarauti Rákosi. Jenő Széllas, tada dirbęs komunistų partijos propagandinėje įstaigoje (o 1956 m. sukilęs prieš komunistų valdžią), buvo paskirtas atsakingu už rinkimų propagandą Papos mieste Vakarų Vengrijoje. Prieš rinkimus Széllas buvo pakviestas į regioninį susirinkimą atsiskaityti apie pasiekimus. Klausydamasis, kaip susirinkimo dalyviai vienas po kito entuziastingai raportuoja apie masių palaikymą, jis ėmė nerimauti: „Visi pranešė, kad komunistų partija smarkiai pirmauja ir kad dvi darbininkų partijos gaus absoliučią daugumą... Ir aš tariau sau: „Vargšeli Széllai, arba tu prisijungsi prie minios ir meluosi, arba pasakysi tiesą ir pakliūsi į bėdą.“[44]

Széllas sukaupė drąsą ir pasakė tiesą. Jis pranešė susirinkusiems aktyvistams, kad Papoje kairiąją koaliciją mažai kas palaiko. Smulkiųjų ūkininkų partija ten esanti labai stipri ir net gali laimėti didžiąją daugumą (taip ir atsitiko). Rákosi nepatikėjo šia informacija ir pareiškė, kad draugas Széllas buvo suklaidintas, kad jis susitiko tik su reakcionieriais, kad Papoje bus sustiprinta propaganda ir kad visuomenės sąmoningumas bus atgaivintas. Galų gale draugas Széllas pamatys, kad viskas bus gerai.

Tačiau nieko gero nebuvo. Pirmąjį sukrėtimą komunistai patyrė Budapešto savivaldybės rinkimų naktį, 1945 m. spalio 7-ąją. Kai buvo paskelbti rezultatai, komunistai sužinojo, kad smulkieji ūkininkai gavo daugiau kaip

50 procentų balsų. Rákosi, „išblyškęs kaip lavonas, nugrimzdo į krėslą, netardamas nė žodžio". Nacionaliniai rinkimai lapkričio 4-ąją praėjo ne geriau. Kai rezultatai tapo žinomi partijos štabui, Széllas pamatė vieną aukšto rango komunistą „visą išbalusį, mėlynomis ir žaliomis dėmėmis išmuštu veidu, papilkėjusiomis lūpomis". „Kontrrevoliucija laimės, – pareiškė jis, netvirtai žengdamas iš kambario. – Dabar prasidės Baltasis teroras."[45] Rákosi, šį kartą turbūt geriau pasiruošęs, reagavo optimistiškiau. Jis įėjo į kambarį ir, kaip atsiminė Széllas, „plačiai šypsodamasis paklausė: „Kokios žinios, draugai?"

> Mes niūriai pranešėme jam, kokios žinios, ir parodėme rezultatus. „Liaukitės, draugai, – pasakė jis, – juk tai tik kelios apygardos, kelios supuvusios reakcingos apygardos, neleiskite šiems rezultatams jūsų apkvailinti..."
> Tada aš supratau, koks jis politikas... Jis puikiai suprato, kad mus ištiko visiška nesėkmė, bet tobulai atliko savo vaidmenį. Pasakęs einąs namo pamiegoti, tarė: „O jūs, draugai, paruoškite visa apimantį pranešimą apie rezultatus iki rytojaus 6.00 val." Gerai padirbėjote, pagyrė jis, ir išėjo, tariamai puikiai nusiteikęs... Esu įsitikinęs, kad vadovybė iš karto sušaukė susirinkimą ieškoti būdų, kaip ištaisyti nesėkmę.[46]

Gavę 57 procentus balsų rinkimus laimėjo smulkieji ūkininkai. Socialistų partija užsitikrino antrąją vietą, gavusi 17,4 procento rinkėjų balsų. Komunistų partija pelnė tik trečiąją vietą – ją parėmė vos 16,9 procento rinkėjų.

Nors jie jau anksčiau įtarė, kad Rákosi optimizmas perdėtas, sovietų valdžios atstovams Budapešte toks smarkus pralaimėjimas sukėlė nerimą, ir jie ėmė ieškoti atpirkimo ožių. Savo pranešime Maskvai Raudonosios armijos politinio skyriaus majoras Tugariovas pralaimėjimą aiškino „šalies ekonomine padėtimi" – infliacija, anglių stygiumi – taip pat tuo, kad „dešinieji vadovai" kažkaip įsigudrino kaltę už šiuos trūkumus suversti komunistams. Jis apkaltino Smulkiųjų ūkininkų partiją naudojant antisovietinius šūkius ir smurtą, ir labai skundėsi dėl klastingo kardinolo Józsefo Mindszenty, Vengrijos katalikų bažnyčios primo, elgesio. Tugariovas akivaizdžiai bijojo, kad dėl komunistų pralaimėjimo bus apkaltinti Raudonosios armijos kariai, – vagystės, prievartavimai ir deportacija

tikrai nepadidino jų populiarumo, – ir nenorėjo pats sulaukti padarinių. Jis teigė, kad vengrai patys „išprovokavo“ blogą sovietų kareivių elgesį. Jie duodavo kareiviams alkoholio, siuntė kareivius plėšti namų, o paskui paimdavo pagrobtas vertybes mainais į maistą ir daugiau alkoholio. O kaltė už tai buvusi priskirta komunistų partijai – dėl jos glaudžių ryšių su Sovietų Sąjunga[47].

Vorošilovas savo sąjungininkams priskyrė daugiau kaltės. Jis pranešė Stalinui, kad į Vengrijos komunistų partiją prasiskverbė „kriminalinių elementų, karjeristų ir nuotykių ieškotojų, žmonių, kurie anksčiau palaikė fašistus ar buvo net fašistinių organizacijų nariai“. Kalbėdamas apie esmingesnius dalykus, Vorošilovas šiek tiek eufemiškai paaiškino, kad „partijai kenkia, jog jos vadovai nėra vengrų kilmės“. Taip sakydamas, jis, žinoma, turėjo galvoje, kad partijoje per daug žydų[48]. Keletą metų Rákosi rengė teroro bangas kaip tik prieš tuos atpirkimo ožius, kurie buvo įvardyti Vorošilovo pranešime: Smulkiųjų ūkininkų partiją, Mindszenty, Bažnyčią ir komunistus žydus, ar bent jau kai kuriuos iš jų.

Trumpai tariant, smulkieji ūkininkai tikrai bandė pasinaudoti savo pergale. Zoltánas Tildy, Smulkiųjų ūkininkų partijos vadovas, ir Ferencas Nagy, dabar tapęs parlamento pirmininku, pareiškė Rákosi, kad smulkiesiems ūkininkams naujajame ministrų kabinete turi atitekti pusė vietų, o kita pusė turi būti padalyta tarp kitų partijų – ir toks reikalavimas buvo visai pagrįstas, nes jie laimėjo daugiau kaip pusę balsų. Jie taip pat pabandė atimti iš komunistų Vidaus reikalų ministeriją ir bent jau kai kurias iš jos funkcijų kontroliuoti patys.

Jiems nepavyko pasiekti nei vieno, nei kito tikslo. Vorošilovas – veikdamas pagal Molotovo nurodymus iš Maskvos – liepė Rákosi pasakyti Tildy ir Nagy, kad nors komunistai gavo tik apytiksliai 17 procentų balsų, tie 17 procentų atstovauja darbininkų klasei, „aktyviausiai jėgai šalyje“. Be to, „sunki ekonomikos atkūrimo našta gula ant darbininkų klasės pečių“, taigi darbininkų klasė nusipelno daug svaresnio vaidmens vyriausybėje. Be to, paaiškino jis, Tildy ir Nagy turi suprasti, kad „Vengrijos padėtis ypatinga. Nors ir nugalėjusi Vengriją kare, Sovietų Sąjunga kilniaširdiškai suteikė jai galimybę greitai atsinaujinti demokratiniu pagrindu“. Gausus darbininkų klasės atstovavimas naujajame parlamente esąs „garantija, kad Vengrija vykdys savo įsipareigojimus Sovietų Sąjungai“[49].

Normaliomis aplinkybėmis jokia demokratiškai išrinkta politinė partija nebūtų kreipusi jokio dėmesio į tokius grasinamus niekus. Tačiau 1945 m. lapkritį buvo suimtas tėvas Kissas. Raudonosios armijos vykdyti masiniai suėmimai dar nebuvo pamiršti. Policija jau pradėjo ardyti jaunimo grupes, o komunistinė propaganda persmelkė radiją. Sovietų patarėjai buvo pikti – ir Tildy pasidavė. Komunistams atiteko Vidaus reikalų ministerija – vidaus reikalų ministru tapo László Rajkas, vienas iš žymiausių komunistų, o Rákosi tapo ministro pirmininko pavaduotoju. Tildy tapo premjeru, bet išsilaikė šiame poste tik iki vasario, paskui į jo vietą buvo paskirtas Nagy.

Tada Smulkiųjų ūkininkų partija stulbinamai greitai pradėjo irti. Nuolat spaudžiama jos vadovybė darė vieną klaidą po kitos. Keletą mėnesių komunistai formavo laikinąsias koalicijas su kitomis partijomis, puldami iš pradžių vieną smulkiųjų ūkininkų politiką ar frakciją, paskui kitą, rengė prieš Smulkiųjų ūkininkų partiją manifestacijas, taip pat šiurkščiai koneveikė ją savo laikraščiuose ir per radiją. Kovo pradžioje kairioji koalicija organizavo žiniasklaidos kampaniją ir didžiulę demonstraciją, reikalaujančią pašalinti iš Smulkiųjų ūkininkų partijos „reakcinius elementus". Po dviejų dienų Nagy nusileido ir, kad nuramintų minią, pašalino tuos „reakcionierius". Vėliau kita smulkiųjų ūkininkų frakcija, vadovaujama Dezső Sulyoko, nusprendė atsiskirti ir pasivadino Vengrijos nepriklausomybės partija. Sulyokas tikėjosi atriboti savo kolegas nuo Tildy ir Nagy, dabar įnirtingai puolamų kairiojoje žiniasklaidoje, o savo pačių kolegų laikomų silpnais. 1946 m. pagausėjo smulkiųjų ūkininkų rėmėjų, tarp jų buvusių antifašistinio pasipriešinimo dalyvių ir jaunimo grupių vadovų, suėmimų.

Rudenį ėmė sklandyti paslaptingi gandai apie gresiantį policijos tyrimą. Pirmiausia slaptai, paskui viešai laikraščiai, politikai ir pagaliau sovietų valdžios organai Vengrijoje apkaltino Béla Kovácsą, partijos generalinį sekretorių ir artimą Nagy draugą, rengus perversmą. Kai Sovietų Sąjungos ambasadorius atvirai pavadino Kovácsą „sąmokslininku", Rákosi patarė Nagy atleisti jį iš pareigų. Tačiau Kovácsas išvyko „atostogauti" į kaimą, ir Vengrijos policija neskubėjo jo suimti. Tada Raudonosios armijos kariuomenės valdžios organai patys ėmėsi darbo. 1947 m. vasario 26-ąją jie suėmė Kovácsą: „Jo paties name jie perskaitė jam karo vado įsakymą jį suimti, apieškojo namą, konfiskavo jo dokumentus ir išsivedė."[50] Kovácsas aštuonerius metus kalėjo Sovietų Sąjungoje.

Paskui Smulkiųjų ūkininkų partija buvo sunaikinta taikant „saliamio“, kaip ją vėliau imta vadinti, taktiką. Suėmus Kovácsą, kiti partijos nariai ėmė trauktis iš politikos savanoriškai. Smulkiųjų ūkininkų partijos ir kitų dviejų teisėtų ne komunistų partijų vadovai vienas po kito pabėgo iš šalies. 1947 m. gegužę jų pavyzdžiu pasekė ir pats Nagy, nors taip niekada ir neišaiškėjo, ar jis tikrai norėjo išvykti. Tuo politiškai įtemptu metu, kai jo partija byrėjo, o kolegos bėgo iš šalies, jis priėmė keistoką sprendimą išvykti atostogų. Ne mažiau keista, kad jis pasiėmė kartu žmoną, bet paliko namie mažą sūnų. Gavęs iš Rákosi abejotiną pažadą, kad jam nesant šis nepriims jokių naujų nacionalizavimo įstatymų, Nagy išvyko į Šveicariją, tariamai susipažinti su šveicariškais žemdirbystės būdais („Neketinau dykinėti madinguose kurortuose“, – aiškino jis savo atsiminimuose).

Beveik iš karto, išvykęs iš šalies, Nagy sulaukė telefono skambučių iš Budapešto – iš pradžių skambintojai liepė jam grįžti, o paskui įspėjo negrįžti. Jo sekretorius buvo suimtas; jo atžvilgiu buvo pradėtas tyrimas dėl kaltinimų dalyvavus sąmoksle; jis galįs nepasiekti Budapešto, jeigu bandysiąs ten važiuoti, ir „taip pat įmanoma, kad kokia nors nelaimė gali įvykti kelyje“, galbūt prie sienos. „Nevertinkite padėties taip lengvabūdiškai“, – įspėjo Rákosi, kai Nagy įtūžęs pavadino kaltinimus sąmokslu „purvina klastote“. Kelias dienas draskytas abejonių, Nagy pagaliau pasirinko emigraciją. Jis parašė atsistatydinimo laišką, kurį perdavė mainais už savo sūnų: „Pagaliau, laikydamas rankose savo vaiką, aš padaviau komunistų emisarui savo laišką apie atsistatydinimą, dokumentą, kurio jie taip karštai troško, kad galėtų padaryti savo *coup d'état* „teisėtą“.“[51]

Komunistams privertus pasitraukti Nagy – kurio įkandin iš šalies išvyko ir daugiau politikų, – 1947 m. rinkimų rezultatai buvo iš anksto nulemti. Tačiau jie nutarė neleisti jokių netikėtumų. Prieš balsavimą iš rinkėjų sąrašų jie išbraukė tūkstančius žmonių, ne tik „priešus“, bet ir jų draugus bei giminaičius, taip pat žmones, kurie grįžo iš karo belaisvių stovyklų. Per komunistų rinkimų štabo susirinkimą liepą vienas įtakingas aktyvistas aiškiai išdėstė partijos ketinimus. Iš viso jis tikėjosi pašalinti apytiksliai 700 000 ar 800 000 rinkėjų. „Draugai, – paaiškino jis, – jums nederėtų pernelyg griežtai laikytis įstatymų... Mes turime panaudoti šnabždesių propagandą ir paskleisti žinią, kad po rinkimų socialdemokratai susijungs su komunistais. Taip pat turime paskleisti gandą,

kad kaimai, kuriuose komunistų partija laimės daugumą, iš vyriausybės gaus papildomą ekonominę pagalbą.“[52]

Kiti siūlė, kad aktyvistai tam tikriems rinkėjams „užmirštų“ įteikti registracijos dokumentus. Savo rajone Jenő Széllas pasirūpino, kad komunistų partija rinkimų biuleteniuose būtų įrašyta pirmuoju numeriu – skirstant partijų numerius biuleteniuose jis paprašė „pasitikėjimo vertos ponios“ traukti iš skrybėlės tariamai vienodus popierėlius su partijų pavadinimais, bet popierėlį su komunistų partijos pavadinimu buvo sulankstęs kitaip. Kiti komunistų aktyvistai būrė galvažudžių gaujas, kad šios žlugdytų kitų partijų susirinkimus. Dezső Sulyokas, dabar Vengrijos nepriklausomybės partijos vadovas, atsiminė, kas įvyko, kai jis bandė kalbėti viešame susirinkime:

> Minia ėmė garsiai šaukti: „Išmeskite jį pro langą! Užmušti jį! Pakarti jį! Išdavikas!“ ...Kai pagaliau atėjo mano eilė kalbėti, minia pasidarė dar agresyvesnė. Kadangi negalėjau pasakyti nė žodžio tame triukšme... mes atsistojome ir pradėjome giedoti popiežiaus himną; tada dalis minios ėmė keiktis, kiti – giedoti „Internacionalą“. Tai suteikė mums galimybę išsigelbėti. Kol minia stovėdama giedojo „Internacionalą“, mes greitai pasišalinome nuo pakylos... Tačiau minia pastebėjo mus ir vėl ėmė šaukti: „Neišleiskite jų, sulaikykite juos, meskite juos pro langus...“

Vėliau jis pasiskundė vidaus reikalų ministrui Rajkui, bet užuojautos iš jo nesulaukė. „Kaip komunistas, – pareiškė jam Rajkas, – galiu pasakyti, kad jeigu tai priklausytų nuo manęs, jūs visi būtumėte nužudyti.“[53] Netrukus Sulyokas taip pat pabėgo iš šalies.

Balsavimo dieną, 1947 m. rugpjūčio 31-ąją, apie 500 000 žmonių buvo išbraukta iš rinkėjų sąrašų, apytiksliai 8,5 procento visų rinkėjų. Dar 300 000 neatėjo prie balsadėžių, galimas daiktas, todėl, kad buvo pernelyg įbauginti. Kad būtų visiškai tikri, komunistai ėmėsi dar vienos apgaulės: jie paskirstė dešimtis tūkstančių papildomų mėlynos spalvos rinkimų biuletenių specialioms balsavimo brigadoms, kurias sudarė tariamai „atostogaujantys“ rinkėjai, apsistoję ne savo rinkiminėse apygardose; jos važinėjo iš vienos apygardos į kitą ir metė į dėžes pluoštus rinkimų biuletenių. Šių brigadų nariai beveik neslėpė, ką daro. Jie važinėjo Vengrijos ir net sovietų kariuomenės sunkvežimiais, juokdamiesi ir dainuodami, skubėdami iš

kaimo į kaimą; atrodė, kad jiems buvo smagu dalyvauti tame teatrališkame farse[54].

Tik keletas drąsių žmonių išdrįso protestuoti. Viena iš jų buvo Sára Karig, Socialdemokratų partijos narė nuo 1943 m. ir antinacistinio pasipriešinimo dalyvė nuo 1944 m. Švedų diplomato Raoulio Wallenbergo draugė ir kolegė, Karig padėjo šimtams Vengrijos žydų išvengti geto, įsigyti suklastotų dokumentų, paslėpti savo vaikus prieglaudose ir išvykti iš šalies. Ji taip pat padėdavo Vengrijos komunistams gauti suklastotų dokumentų. (Jos butas Budapešte, kaip prisiminė vienas žmogus, buvo „gimimo liudijimų gamykla".) Po karo ji liko Socialdemokratų partijoje ir toliau aktyviai dalyvavo politinėje veikloje. 1947 m. buvo paskirta vienos iš centrinių Budapešto apygardų rinkimų štabo vadove. Vykdydama savo pareigas, ji įkūrė neoficialią telefoninę liniją palaikyti ryšiui su balsavimo stotimis visoje apygardoje, norėdama žinoti, kiek žmonių balsavo. Dienai baigiantis, ji žinojo, kad balsuojant buvo sukčiaujama. Ji pranešė apie kelis dvigubo balsavimo atvejus policijai. Apgavikai – visi komunistų partijos nariai – buvo suimti, bet paskui beveik iš karto paleisti.

Kitą dieną buvo suimta pati Karig. Ji buvo be įspėjimo sulaikyta gatvėje, įtempta į juodą sovietų limuziną ir iš karto nuvežta į Raudonosios armijos štabą Badene, šalia Vienos. Ji buvo laikoma areštinėje tris mėnesius, tardoma ir kankinama, kaltinama šnipinėjimu. Galop Karig buvo pasakyta, kad ji bus ištremta iš šalies kaip „kliūtis Vengrijos demokratiniam procesui", nors jai ir nepateikti jokie kaltinimai. Ilgainiui ji atsidūrė Vorkutoje, vienoje iš toliausių sovietų gulago stovyklų. Jos draugams, šeimai ir partijos kolegoms Budapešte nebuvo suteikta apie ją jokios informacijos. Rákosi ir Rajkas teigė nežiną, kur ji yra. Net sovietų valdžios atstovai Budapešte nekaltai patikino, kad jiems nieko nežinoma – girdi, gal ji emigravo į Vakarus?

Karig grįžo namo tik 1953 m., mirus Stalinui[55]. Kol kalėjo, jos protesto malšintojams pavyko pasiekti savo: po metų Vengrijos vyriausybė jau liovėsi net apsimetinėti esanti parlamentinė demokratija. Vengrijos komunistų partija valdė viena.

Kaip ir kitų bloko šalių komunistai, Ulbrichtas ir jo aplinkos žmonės manė, kad kairieji gali laimėti ir laimės visuotinius rinkimus Vokietijoje. 1945 m.

rugsėjį Wilhelmas Pieckas neabejodamas rašė Vokietijos darbininkus ne tik „suvokiant, jog Hitleris [atvedė] į katastrofą", bet ir suprantant, kad Sovietų Sąjunga užtikrins „sparčią V[okietijos] plėtrą ir perspektyvas". Todėl jie rinksis politikus, kurie artimi Sovietų Sąjungai. Po keleto mėnesių Pieckas taip pat pareiškė, kad rinkimai tikrai atneš pergalę „proletariniam režimui"[56].

Vokietijos komunistai liko atsargūs vienu atžvilgiu. Kaip ir Vengrijos bei Lenkijos komunistai, jie norėjo eiti į rinkimus koalicijoje su Vokietijos socialdemokratais. Jeigu pavyktų nutrinti ribą tarp „švelniųjų" ir „griežtųjų" kairiųjų, manė komunistai, jie lengvai palenktų į savo pusę Vokietijos darbininkus. Ilgainiui visos Vidurio Europos socialdemokratų partijos buvo priverstos jungtis prie komunistų partijų. Tačiau pirmas „savanoriškas" kairiųjų susivienijimas – socialdemokratijos, kaip atskiros ir skirtingos nuo komunizmo esaties, panaikinimas – įvyko Rytų Vokietijoje.

Tai buvo nelengvas procesas. Socialdemokratija Vokietijoje ir Rytų Europoje turėjo ilgą ir garbingą istoriją, ir daugelis socialdemokratų Sovietų Sąjungos ir komunizmo atžvilgiu buvo nusiteikę labai priešiškai. Vokietijos komunistai savo ruožtu taip pat nuo seno niekino socialdemokratus[57]. XX a. pradžioje pats Leninas pradėjo garsųjį ginčą su Karlu Kautsky, vokiečių socialdemokratijos įkūrėju, išdrįsusiu teigti, kad revoliucija nebūtina, ir pasisakiusiu už valdžios įgijimą per rinkimus. Garsiajame 1918 m. pamflete „Proletarinė revoliucija ir renegatas Kautsky" Leninas suniekino savo kolegą Vokietijoje kaip „tauškalių", kuris „paisto nesąmones" apie buržuazinės demokratijos niekučius[58]. Kitose Rytų Europos šalyse socialdemokratų programa irgi paprastai buvo ne tokia radikali kaip komunistų. Jie pasisakė ne už proletariato diktatūrą, o už tai, ką mes dabar pavadintume socialinės gerovės valstybe, ir siekė evoliucijos, o ne revoliucijos. Tačiau svarbiausia komunistų neapykantos socialdemokratams priežastis – kad šie buvo populiaresni – ir prieš karą, ir vėliau.

Tačiau politinės nesėkmės patirtis ir pralaimėjimas nacistinei partijai demoralizavo garbią Vokietijos socialdemokratų partiją. Veimaro Vokietijoje kairieji buvo susiskaldę ir dešinieji tuo pasinaudojo. Dabar daugelis manė, kad Hitleris į valdžią atėjo dėl kairiųjų nesugebėjimo susivienyti. Otto Buchwitzas, senas socialdemokratas, 1946 m. kovą paskelbė palaikąs socialdemokratų ir komunistų vienijimąsi. „Reformizmas" patyrė nesėk-

mę, rašė jis. Dabar jo partijai atėjęs laikas priimti „revoliucinį socializmą" ir sudaryti sąjungą su komunistais.

Sovietų įtaka taip pat atliko tam tikrą vaidmenį. Otto Grotewohlis, socialdemokratų vadovas rytinėje Vokietijos zonoje, 1945 m. rugpjūtį paskelbė, kad jo partija turi teisę į nepriklausomybę ir nekels savo kandidatų vienu sąrašu su komunistais. Spalį jis tą patį pakartojo Kurtui Schumacheriui, socialdemokratų vadovui vakarų zonoje. Po dviejų mėnesių, gruodį, jis pasakė kalbą jungtiniame socialdemokratų ir komunistų susirinkime ir pateikė dešimt priežasčių, dėl kurių buvo prieš susivienijimą. Svarbiausia, pareiškė jis, „mūsų nariams broliška komunistų partija ėmė kelti didelį nepasitikėjimą"[59].

Netrukus jo tonas pasikeitė. 1946 m. vasarį jis pasakė vienam Britanijos pareigūnui, kad jam be galo neramu. Jis patiriąs didelį spaudimą – jis kalbėjo apie „rusų durtuvų kutenimą", – o partija irgi turi bėdų; jos „organizacijos provincijose visiškai užgniaužtos", paaiškino jis, ir daugiau nėra jokios prasmės priešintis jungimuisi su komunistais[60]. Grotewohlio požiūris pasikeitė todėl, kad 1945 m. rudenį pakito komunistų partijos ir sovietų karinės administracijos taktika. Dėl komunistų nesėkmės per rinkimus Vengrijoje, prastų komunistų partijos rezultatų Austrijoje (per nacionalinius rinkimus lapkritį ji laimėjo tik keturias vietas parlamente, nors tikėjosi kur kas daugiau) ir socialdemokratų partijos populiarumo vakarinėse Vokietijos okupacinėse zonose iš pradžių Rytų Vokietijos komunistai, o paskui ir jų sovietų prižiūrėtojai ėmė manyti, kad atėjo laikas kairiuosius suvienyti. 1946 pradžioje Raudonosios armijos vadams buvo liepta priversti abi kairiąsias partijas susijungti vietiniame lygmenyje. Per kelis vėlesnius mėnesius apytiksliai 20 000 jungimuisi pasipriešinusių socialdemokratų buvo „persekiojami, įkalinti ar net nužudyti"[61]. Berlyno miesto tarybos narė Ruth Andreas-Friedrich, atsidavusi socialdemokratė, savo dienoraštyje klausė: „Kas mes tokie, kad stotume prieš pasaulinės didvalstybės spaudimą? Rytinėje zonoje jungimosi procesas vyksta negailestingai stabiliai."[62]

Grotewohlis, kaip ir lenkų socialdemokratas Cyrankiewiczius, turbūt taip pat suprato, jog veikiant išvien su komunistais yra didelė tikimybė, kad jam bus atlyginta postu aukščiausiame valdžios lygmenyje (taip iš tikrųjų ir atsitiko: nuo 1949 m. iki savo mirties 1964 m. jis buvo VDR premjeras).

Gal iš baimės, gal siekdamas naudos, o gal dėl abiejų priežasčių, jis pritarė susivienijimui. Specialiame susivienijimo kongrese, vykusiame 1946 m. balandžio 21–22 d., gimė Vokietijos socialistų vienybės partija (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED). „Ne vienpartinė sistema, bet vieningo antifašistinio demokratinio fronto konsolidacija", – rašė *Neues Deutschland*, komunistų partijos laikraštis. „Šalia šios partijos, kuri atstovauja milijonams, ilgainiui neliks vietos jokioms kitokioms frakcijoms." „Ne vienpartinė sistema, bet, antra vertus, kitoms partijoms vietos nebus", – taip savo dienoraštyje Andreas-Friedrich gaižiai apibendrino šį teiginį[63].

Nors Grotewohlis palūžo nuo spaudimo, ne visi jo partijos nariai buvo linkę pasiduoti. Per audringą Berlyno socialdemokratų susirinkimą jie pertraukė Grotewohlį šūksniais „Liokajus!", „Nenorime priverstinio suvienijimo! Nesileisime išprievartaujami!" Paskui atmosfera įkaito dar labiau:

> Protestai stiprėja. Jie darosi piktesni, aistringesni. Kalbėtojo žodžiai skęsta juose tarytum pavasario potvynyje. „Išdavikas... apgaulė... atsistatydink... sustok..." ...Kažkas užgieda: „Pirmyn, broliai, į šviesą ir laisvę..." Jo lūpos pačios automatiškai dėlioja žodžius. Ir draugai sutartinai atsistoja. Visų veidai spindi pasididžiavimu ir susijaudinimu. „Šį kartą mes nepasidavėme. Pirmą kartą po trylikos metų mes gynėme savo laisvę."[64]

Daugiau kaip 80 procentų Berlyno socialdemokratų balsavo prieš susivienijimą su komunistų partija, ir šio balsavimo rezultatai įstūmė abi partijas į nepaprastai keistą padėtį. Nors Socialdemokratų partija nebeegzistavo didžiojoje Rytų Vokietijos dalyje, Berlyne SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) liko svarbi jėga. Negana to, ji tapo radikaliai antikomunistinė ir palaikė glaudžius ryšius su tokia pat antikomunistine vakarų SPD. Kurtas Schumacheris atidarė „Rytų biurą" (*Ostbüro*), skirtą pagalbai teikti rytų socialdemokratams, patiriantiems sovietų spaudimą. Ulbrichtas koneveikė Schumacherį savo ilgose kalbose ir vadino jį „reakcine jėga", kuri skatina „susiskaldymo politiką"[65].

Tokiame fone pirmoji po karo Vokietijos rinkimų kampanija, prasidėjusi 1946 m. rugsėjį, buvo įdomus spektaklis. Nuo pat pradžios sovietų karinė administracija ir jos propagandos skyrius, vadovaujamas pulkininko Tiulpanovo, planavo kampaniją nepaprastai kruopščiai. „Visi SED sprendi-

mai, – pareiškė Tiulpanovas, – turi būti suderinti su sovietų karinės administracijos vadovybe". Tiulpanovas įtikino aukštesnius pareigūnus laikinai sustabdyti reparacijos programą, padidinti žaliavų tiekimą į sovietų valdomą zoną ir net padidinti maisto davinius vaikams, kūdikiams ir nėščioms moterims[66].

Nors iš pradžių sovietų karinė administracija skeptiškai vertino savo vokiečių sąjungininkų politinius gebėjimus, vasaros pabaigoje ji ėmė labiau tikėti pergale. Galėdami gauti tiek popieriaus, kiek reikia, Vokietijos komunistai, kaip ir Lenkijos, išspausdino šimtus tūkstančių plakatų ir daugiau kaip milijoną agitacinių lapelių. Kitos partijos turėjo suktis kaip įmanydamos, kad apskritai gautų nors kiek popieriaus. SED sąmoningai naudojo raminamus šūkius – „Vienybė, Taika ir Socializmas!" ar „Suvienyta Vokietija: užsitikrinkime savo ateitį!" – ir vengė žodžio „komunizmas", taip pat bet kokių užuominų apie SSRS. Penkiuose rusų valdomos zonos regionuose SED taip pat atvirai rėmė sovietų pareigūnai. Kai kuriuose regionuose vietos vadai rezervavo teisę patvirtinti ar vetuoti konkrečius kandidatus ir leisti ar drausti rinkiminius sambūrius[67].

Vis dėlto rezultatai buvo toli gražu neįspūdingi. SED nepajėgė laimėti daugumos regioniniame lygmenyje ir buvo priversta dalytis valdžią su „buržuaziniais" krikščionimis demokratais ir liberalais demokratais. Berlyne, kur socialdemokratai rinkimuose dalyvavo atskirai nuo „suvienytos" SED ir kur rinkimai buvo surengti tuo pačiu metu ir rytinėje, ir vakarinėje miesto pusėje, rezultatai buvo katastrofiški. Socialdemokratai pasiekė tvirtą pergalę – jie surinko 43 procentus balsų sovietų sektoriuje ir 49 procentus iš viso. SED iš viso gavo tik 19,8 procento balsų ir atsiliko net nuo krikščionių demokratų, kuriuos palaikė 22,2 procento rinkėjų[68].

Partija bandė pateikti rezultatus teigiamu aspektu. *Neues Deutschland* antraštė paskelbė: „Didelė SED pergalė per rinkimus zonoje". Tačiau užkulisiuose vadovybė buvo nusivylusi, o rusai įsiutę. Sovietų vadovybė Maskvoje diskutavo apie politikos keitimą ir svarstė, ar nevertėtų pakeisti Tiulpanovo kuo kitu. Kai kurie Raudonosios armijos štabo Karlshorste karininkai net išreiškė abejonių, ar demokratija gali būti „sukurta tik durtuvais", ir pasisakė už liberalesnę politiką[69].

Tačiau sovietų karinė administracija ne tik neliberalizavo, bet dar labiau sugriežtino savo politiką. Vienas iš žmonių, kurie pajuto sustiprėjusį spau-

dimą, buvo Ernstas Benda. 1946 m. Benda studijavo teisę Humboldtų universitete Rytų Berlyne ir buvo krikščionių demokratų partijos (*Christlich Demokratische Union* – CDU) studentų asociacijos pirmininkas. Tuo laiku krikščioniška demokratija jam atrodė akivaizdus pasirinkimas: „Po to, ką patyrėme nacistinio režimo laikais, privalėjome aktyviai dalyvauti politikoje ir atnešti į politiką savo religinius įsitikinimus, pabandyti formuoti politiką pagal tai, kuo tiki.“[70]

Partija skyrė Bendai mažą biurą savo štabe Jėgerštrasėje, šalia universiteto, kur jis galėjo klausyti partijos vadovybės vidaus debatų. Tuo laiku CDU buvo pasidalijusi į „smarkiai provakarietišką“ ir antisovietinę frakciją, vadovaujamą Konrado Adenauerio Vakaruose, ir kitą grupę, vadovaujamą Jakobo Kaiserio Rytuose, kurios nariai manė, kad vis dar galima rasti kompromisą tarp Rytų ir Vakarų ir taip išvengti nuolatinio Vokietijos padalijimo. Ši partija anaiptol nebuvo „konservatyvi“ šiuolaikiniu požiūriu: „Jei paskaitytumėte partijos [Rytų Berlyno CDU] platformą šiandien, – aiškino Benda 2008 m., – ji pasirodytų nepaprastai kairuoliška.“

Tačiau net Bendos kairiosios pakraipos krikščioniška demokratija – tuo laiku jis pasisakė už socialinės gerovės valstybės kūrimą ir dalinę ekonomikos centralizaciją, išsaugant privatų verslą ir įmones – sukėlė konfliktą su komunistais universitete. Jis išsakė nepritarimą, kai 1947 m. komunistų partijos susirinkimo proga universitetas buvo nukabinėtas raudonomis vėliavomis, ir kartu su kitais aktyvistais išleido lapelių, kuriuose klausė, kur jie mokosi, „Humboldtų universitete ar Aukštesniojoje partijos mokykloje?“ Dauguma studentų tarybos narių – kurie, panašiai kaip ir kitose Berlyno institucijose, pasidalijo į skirtingas partijas palaikančias grupes – bendradarbiavo su Benda ir jo draugais iš CDU. „Nesvarbu, už kokią partiją jūs balsuojate, svarbiau, už kokią partiją jūs nebalsuojate“, – pasakė Benda viename to laikotarpio universiteto rinkimų sambūryje. „Ir visi suprato, ką aš turėjau galvoje taip sakydamas... Žmonės balsavo už komunistus ar prieš juos. Jeigu buvai prieš juos, buvo nesvarbu, ar esi socialdemokratas, krikščionis demokratas, ar kurios nors kitos partijos rėmėjas.“

1947 m. pabaigoje ir 1948 m. tokio pobūdžio protestų kildavo vis dažniau. Malšinami jie irgi buvo vis žiauriau. Manfredas Kleinas, CDU vadovas, bandęs bendradarbiauti su Laisvojo vokiečių jaunimo vadovais, buvo suimtas jau 1947 m. pavasarį, o po protestų Rostoko, Jenos ir Leipcigo

universitetuose kilo dar didesnė suėmimų banga. Kitą studentų vadovą, Arno Eschą, sovietų karinis tribunolas galiausiai nuteisė mirti[71]. Berlyną represijų banga pasiekė truputį vėliau, nes rytinė miesto dalis vis dar buvo akylai stebima iš vakarų pusės, bet galiausiai užplūdo ir jį. Paulas Wandelis, Humboldtų universiteto rektorius ir senas komunistas, pašalino tris pagrindinius studentų aktyvistus. Studentų taryba, kuriai vis dar vadovavo ne komunistų dauguma, balsavimu nutarė streikuoti.

Netrukus ir Bendos, ir rytų zonos krikščionių demokratų veikla nutrūko:

> Vieną dieną 1948 m. kovą išgirdau, kad vienas iš mano draugų, CDU priklausantis studentas, buvo suimtas Frydrichštrasėje [metro stotyje, kuri vedė į Vakarų Berlyną]... Labai aiškiai prisimenu, kad iš karto nuėjau į CDU štabą ir paskambinau kitam draugui, taip pat mūsų studentų grupės kažkur Daleme, amerikiečių valdomame sektoriuje, funkcionieriui. Paskambinau jam, pasakiau, ką išgirdau, ir paklausiau: „Ką galime padaryti?“ Kai tik ištariau šiuos žodžius, kažkas įsiterpė į mūsų pokalbį iš išorės... Jis pasakė tik kelis žodžius: *Seien Sie nur vorsichtig.* – „Tik būkite atsargus...“, ir aš iš karto supratau: kažkas, kieno darbas buvo klausytis telefoninių pokalbių, pasinaudojo galimybe asmeniškai mane įspėti.

Benda padėjo telefono ragelį, išėjo iš biuro ir iš karto nuskubėjo į metro stotį – ne Frydrichštrasės, kur buvo ką tik suimtas jo kolega, bet Kochštrasės, prie kitos sienos perėjos. Po kelių minučių jis buvo amerikiečių zonoje. Į Rytų Berlyną grįžo tik po keturiasdešimties metų[72].

1947 m. pabaigoje Mikołajczykas pabėgo iš Lenkijos ir gyveno Britanijoje. Nagy buvo emigracijoje Šveicarijoje ir rengėsi išvykti į Jungtines Valstijas. Jakobas Kaiseris atsistatydino iš sovietų zonoje veikusios Vokietijos krikščionių demokratų partijos vadovo pareigų ir netrukus, kaip ir Benda bei daugelis kitų jo kolegų, pasitraukė į Vakarų Berlyną. Nuo karo pabaigos praėjo mažiau kaip treji metai, bet beveik visa organizuota, teisėta opozicija komunistiniam režimui jau buvo pašalinta. Dažnai sakoma, kad 1948-ieji – Berlyno blokados metai – žymi Šaltojo karo ir „stalinizmo“ Vidurio Euro-

poje pradžią. Tačiau Rytų Europos stalinizavimas – ar sovietizavimas, ar totalitarizavimas – buvo smarkiai pažengęs gerokai anksčiau, kai 1948 m. dar nebuvo net prasidėję.

1947 m. rudenį Stalinas taip pat liovėsi apsimetinėti prieš kitas šalis, kad ketina laikytis Jaltos sutarties. Per karą, norėdamas parodyti savo geranoriškumą Vakarų sąjungininkams, jis uždarė Kominterną. Dabar jis sukūrė naują organizaciją – Komunistinį informacijos biurą, arba Kominformą – iš dalies norėdamas pademonstruoti agresiją tų pačių Sąjungininkų atžvilgiu.

Nors ir anksčiau Maskvoje kartais būdavo pakalbama, kad reikėtų atkurti tarptautinę „revoliucinių" komunistų partijų organizaciją, tiesioginis impulsas sukurti Kominformą buvo žinia, kad prezidentas Trumanas ir jo valstybės sekretorius generolas George'as C. Marshallas sumanė gausiomis investicijomis ir dideliais kreditais padėti atkurti Europos ekonomiką. Savo 1947 m. kalboje „Trumano doktrina" jis paskelbė, kad „totalitarinio režimo sėklas daigina kančios ir nepritekliai". Remiantis šia prielaida buvo sukurtas Marshallo planas, kuriuo numatyta skirti daug lėšų Europai gaivinti. 1947 m. birželį pasiūlyto Marshallo plano tikslas buvo atkurti Europos ekonomiką ir – priklausomai nuo jūsų požiūrio – arba padėti atremti komunistinės revoliucijos grėsmę, arba padėti įtvirtinti Vakarų kapitalizmą. Vienas šio plano rėmėjas Amerikoje tuo metu rašė, kad „planas sukurs Europoje palankią ekonominę aplinką demokratiniams procesams ir ekonominiam klestėjimui stiprinti ir plėtoti ". Konkrečiai planas gali „užkirsti kelią Europos politinės ir ekonominės struktūros žlugimui", taigi sumažinti tikimybę, kad Vakarų Europoje kils komunistinės revoliucijos, kurios buvo laikomos realia grėsme[73].

Iš pradžių Marshllo planas visiškai sutrikdė Sovietų Sąjungą. Kai ši programa buvo paskelbta, Lenkijos vyriausybė, troškusi prie jos prisijungti, iš karto kreipėsi į Maskvą, prašydama nurodymų. Molotovas atsakė kol kas neturįs jokios informacijos šiuo klausimu[74]. Jugoslavijos vyriausybė instinktyviai buvo linkusi atsisakyti, bet ji irgi nusiuntė raštą Sovietų Sąjungos vadovybei, prašydama patarimo[75]. O Čekoslovakijos vyriausybė – manydama, kad turi pasirinkimą – balsavimu nutarė priimti pasiūlymą ir dalyvauti Marshallo Pagalbos konferencijoje Paryžiuje. Stalinas išsikvietė Klementą Gottwaldą, Čekoslovakijos komunistų partijos vadovą, ir Janą Masaryką, šalies užsienio

reikalų ministrą, nepriklausiusį komunistų partijai, į Maskvą. Jis pasakė jiems, kad amerikiečiai „bando formuoti Vakarų bloką ir izoliuoti Sovietų Sąjungą", ir jiems nedera prie to prisidėti. Jis tiesiai šviesiai įsakė jiems nedalyvauti susitikime: „Turite atsisakyti dalyvauti Paryžiaus konferencijoje šiandien – tai yra 1947 m. birželio 10-ąją." Jie taip ir padarė[76].

Kominformas buvo Stalino atsakas į Trumano iššūkį. Ši institucija turėjo simboliškai sutvirtinti „jo" bloką, kad jo nariai ateityje galėtų veiksmingiau reaguoti į Vakarų „propagandą". Įkūrus ją turėjo būti pašalinta unikaliai „lenkiško" – ar vokiško, čekiško arba vengriško – kelio į komunizmą samprata. Visos svarbios pasaulio komunistų partijos turėjo laikytis vienos linijos – ir Rytų Europoje, ir Vakaruose. Stoti į Kominterną buvo pakviestos dešimties šalių – Bulgarijos, Čekoslovakijos, Vengrijos, Lenkijos, Rumunijos, SSRS ir Jugoslavijos, taip pat Prancūzijos, Italijos ir Triesto laisvosios teritorijos (tuo laiku ginčytinos teritorijos, galų gale padalytos tarp Italijos ir Jugoslavijos) – komunistų partijos.

Pirmasis šios organizacijos susirinkimas įvyko 1947 m. rugsėjį Lenkijos kalnų kurorte Škliarska Poremboje. Atrodo, ne visi šio susirinkimo dalyviai suprato jo tikslą. Lenkijos atstovas Gomułka, forumo šeimininkas, savo pirmoje kalboje pabrėžė „neoficialų susirinkimo pobūdį" ir naiviai kalbėjo apie „poreikį apsikeisti patirtimi tarp komunistų partijų". Tačiau jokio keitimosi patirtimi nebuvo. Sovietų delegacija paėmė iniciatyvą į savo rankas ir primetė savo darbotvarkę. Andrejus Ždanovas, Stalino kultūros bosas, pasakė griausmingą kalbą apie „naują jėgų išsidėstymą", „dviejų stovyklų susidarymą" ir „amerikiečių planą pavergti Europą". Galiausiai jis įteikė dalyviams susirinkimo rezoliucijos projektą, kuriame buvo tiesiai pasakyta, kad Europa pasidalijo į dvi dalis – palaikančią „SSRS ir jos sąjungininkų politiką", kuria „siekiama pakirsti imperializmą ir sustiprinti demokratiją", ir palaikančią „JAV ir Britanijos politiką, kuria siekiama sustiprinti imperializmą ir uždusinti demokratiją"[77].

Kai kurie Šaltojo karo istorijos tyrėjai Kominformo įkūrimą apibūdina kaip pasalą, netikėtą sovietų valdžios įtvirtinimą, nulėmusį visų steigiamojo susirinkimo dalyvių likimą. Kiti vadina jį persilaužimu, momentu, kai Sovietų Sąjunga atsisakė toleruoti pliuralizmą Rytų bloke. Revizionistai susirinkimą Škliarska Poremboje taip pat kartais vaizduoja kaip panišką reakciją į Vakarų agresiją, ir ypač į atvirą Marshallo plano imperializmą.

Tačiau atidžiau paskaičius susirinkimo delegatų pranešimus susidaro kitoks vaizdas. Jų pačių žodžiais, beveik kiekviena susirinkime dalyvavusi komunistų partija jau buvo užėmusi valdžią. Gomułka gyrėsi, kad, „nepaisant koalicinio vyriausybės pobūdžio“, Lenkijos komunistų partijos nariai užėmė visus postus „Saugumo ministerijoje, Nacionalinės gynybos ministerijoje ir visuose žemesniuose saugumo organuose“. Jis taip pat išsamiai papasakojo, kaip komunistų partija išstūmė Lenkijos socialistus, gyrėsi pergale prieš Mikołajczyko PSL ir džiaugėsi ją pakeitusios naujos, iškastruotos „Valstiečių partijos“ paklusnumu[78].

Vengrijos komunistų atstovas Józsefas Révai irgi turėjo kuo pasigirti. „Po paskutinių rinkimų, – pareiškė jis kitiems delegatams, – mes tapome pagrindine partija, nors dvidešimt penkerius metus buvome iš esmės maža, pogrindinė grupė.“ Jis pasakojo, kaip vengrų komunistai „pašalino Ferencą Nagy“ ir išardė Smulkiųjų ūkininkų partiją, su kuria „Amerikos ir Britanijos imperializmas siejo savo viltis“. Rumunų komunistai taip pat kalbėjo apie savo „demokratinių partijų bloko sėkmę“, kuri „leido suintensyvinti demokratinės plėtros procesą“ ir pašalinti priešininkus. Net Čekoslovakijos komunistų vadovas Rudolfas Slánský gyrėsi, kad jo partija jau sukūrė šalyje „liaudies demokratijos režimą“, nors dar ir neturi visiškos valdžios (po keleto mėnesių ją įgijo)[79].

Kominformas netapo nuolatine ar net itin įtakinga institucija. Ji niekada neatliko reikšmingesnio vaidmens bloko politikos koordinavimo srityje ir 1956 m. buvo panaikinta. ESPT – Ekonominės savitarpio pagalbos taryba, įsteigta 1949 m., – gyvavo daug ilgiau ir padarė kur kas didesnę ilgalaikę žalą, nes ji ilgiems dešimtmečiams iškraipė Rytų bloko šalių prekybą. Tačiau Kominformo sukūrimas tikrai žymėjo eros pabaigą. Po susitikimo Škliarska Poremboje Rytų Europos komunistų partijos pašalino net apgaulingą opozicijos regimybę.

Praktiškai tai reiškė visų socialdemokratijos pėdsakų pašalinimą. Vokiečių socialdemokratija jau buvo nugalėta. 1948 m. Lenkijos socialdemokratai taip pat buvo priversti jungtis su Lenkijos komunistų partija. Jungtinė partija buvo pakrikštyta Lenkijos vieningų darbininkų partija (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR), nors ir tada, ir vėliau ji dažnai buvo vadinama komunistų partija. Vengrijos komunistai irgi „prarijo“ Vengrijos socialistus 1948 m. Jų naujosios partijos pavadinimas – Vengrijos darbi-

ninkų partija (*Magyar Dolgozók Pártja* – MDP) – buvo parinktas Maskvoje: vengrai siūlė ją pavadinti Vengrijos darbininkų ir valstiečių partija, bet rusai pareikalavo išbraukti žodį „valstiečių". Savaime suprantama, MDP perėmė visą senosios socialistų partijos turtą, įskaitant laikraščius, ir pašalino visus ne visai entuziastingus narius[80]. Jos nariai šnekamojoje kalboje taip pat buvo vadinami „komunistais".

Šie pokyčiai turėjo poveikį ir kitoms institucijoms. Kaip tik prieš šių dviejų partijų susijungimą Rákosi, komunistų partijos vadovas, ir Árpádas Szakasitsas, socialdemokratų vadovas, atvyko į Vengrijos radijo studiją duoti tiesioginio (kaip buvo skelbiama) interviu. Atvykę jie valandai užsidarė viename kabinete. Jie pasirodė likus dviem minutėms iki laidos pradžios ir įteikė radijo reporteriui ne tik klausimų, kuriuos jis turėjo užduoti, bet ir numatytų atsakymų sąrašą. „Jeigu nesumausi šio reikalo, – šnibžtelėjo reporteriui į ausį jo viršininkas, – gausi 500 forintų premiją."[81] Demokratinės konkurencijos kaukė buvo nusimesta. Netrukus liautasi imituoti ir spaudos laisvę.

Panašaus sukirpimo politiką komunistai vykdė ir kitose bloko šalyse. Kaip ir kitos broliškos partijos, Čekoslovakijos komunistų partija dabar suprato, kad rinkėjų parama jai mažėja. 1946 m. parlamento rinkimuose ji laimėjo 38 procentus balsų. Tačiau partija žinojo, kad 1947 m. jos kandidatus geriausiu atveju palaikys tik 20 procentų rinkėjų (iš dalies dėl nepopuliaraus sprendimo nedalyvauti Marshallo plane). Kaip ir kiti „mažieji Stalinai", Gottwaldas pasirinko nedemokratinį kelią į valdžią. 1948 m. vasarį jis surengė konstitucinį perversmą, o paskui ėmė šalinti likusią opoziciją[82].

Tas pats įvyko Bulgarijoje: po kairiosios Bulgarijos tėvynės fronto koalicijos pergalės, Bulgarijos komunistai ištirpino ne komunistų partijas koalicijoje (Stalinas pasakė Dimitrovui: „Rinkimai baigti, jūsų opozicija gali ristis po velnių") ir nužudė vienintelį realų jų oponentą Nikolą Petkovą, kuris per 1946 m. rinkimus Bulgarijoje, įveikęs terorą ir rinkiminę apgaulę, laimėjo trečdalį balsų[83].

Kai kuriose šalyse kai kurioms „bloko partijoms" ar „koalicijos partijoms" buvo leista toliau veikti kaip savotiškam demokratiniam fasadui. Lenkijoje išliko kastruota Valstiečių partija. Rytų Vokietija toleravo oficialiai sankcionuotus „krikščionis demokratus" ir „laisvuosius demokratus" (FDP), kurie neturėjo nieko bendra su tikromis partijomis tokiais pava-

dinimais. Tačiau net šių partijų vadovai suprato, kad jų vaidmuo aiškiai ribotas, jeigu ne visiškai fiktyvus. Jie publikavo režimui draugiškus laikraščius ir žurnalus, gaudavo sinekūrų bei vyriausybės privilegijų ir niekada nekėlė jokios grėsmės komunistų partijos viešpatystei. 1948 m. pabaigoje „demokratinėse liaudies respublikose“ politika nesibaigė. Tačiau politika tapo kažkuo, kas vyko ne tarp kelių partijų, bet vienos partijos viduje. Ir tokia ji liko.

10 skyrius

EKONOMIKA

Naujas socialistinis žmogus turi mąstyti kaip Leninas, veikti kaip Stalinas ir dirbti kaip Stachanovas.

Walteris Ulbrichtas

Socializmo apibrėžimas: nepaliaujama kova su sunkumais, kurie neegzistuotų jokioje kitoje sistemoje.

Šeštojo dešimtmečio vengrų pokštas

Marksizmo klasikų požiūriu, pagrindas lemia antstatą. Kitaip tariant, tradiciniai marksistai manė kad visuomenės ekonomikos formos – darbo pasidalijimas, gamybos priemonės, kapitalo paskirstymas – lemia jos politiką, kultūrą, meną ir religiją. Remdamiesi tokia prielaida jie priėjo išvadą, kad norėdama pakeisti savo politinę sistemą šalis pirmiausia turi pakeisti savo ekonominę sistemą.

Tokia buvo teorija. Tikrajame gyvenime nauji Rytų Europos vadovai komunistai susidūrė su vištos ir kiaušinio dilema. Jie tikėjo, kad norint sukurti komunistinę visuomenę reikia transformuoti ekonomiką. Drauge jie suprato, kad negalės transformuoti ekonomikos, jeigu visuomenė tam priešinsis. Todėl pirmaisiais mėnesiais po karo komunistų partijų prioritetai buvo politiniai: jos sukūrė policijos pajėgas, pažabojo pilietinę visuomenę, prijaukino žiniasklaidą. Dėl to ekonominės revoliucijos Rytų Europoje 1945 m. nebuvo. Vyko institucinė revoliucija, po kurios valstybė pamažu perėmė į savo rankas ekonomiką. Naujasis režimas pradėjo nuo reformų, kurios, jų manymu, turėjo būti priimtos lengviausiai.

Pirmasis ir lengviausias pakeitimas buvo žemės reforma. Visame regione buvo tuščių ir savininkų neturinčių didžiulių dvarų. Žydų sklypai,

kurie buvo konfiskuoti nacistų, ir vokiečių žemė, likusi be priežiūros jos savininkams žuvus arba pabėgus, dabar pūdymavo. Dauguma stambiausių Rytų Vokietijos žemvaldžių prieš įžengiant sovietų kariuomenei pabėgo į Vakarus. Kadangi tuo laiku atrodė, kad didžioji dalis šių žemių niekam nepriklauso, niekas pernelyg neprieštaravo, kai jas perėmė valstybė.

1945 m. žemės reformos sumanymas irgi ne visiems atrodė itin „komunistiškas“ ir stiprių asociacijų su Sovietų Sąjunga nekėlė. Vengrijoje prieš karą žemės perskirstymas buvo svarbus daugelio liberalių reformuotojų tikslas ir niekas jo nesiejo su priverstiniu kolūkių kūrimu. Lenkijoje ir komunistai, ir ne komunistai manė, kad šūkis „žemės reforma“ bus populiarus, kaip tik todėl komunistai jį įtraukė į referendumą, bet jie beveik niekada netardavo draudžiamo žodžio „kolektyvizacija“. Pirmosios žemės reformos toli gražu nebuvo esminių ekonomikos pokyčių šaukliai, jomis tiesiog buvo siekiama įgyti vargingesnės valstietijos palaikymą, kaip buvo ir SSRS, kur pirmasis bolševikų revoliucijos šūkis buvo „Taika, žemė ir duona!“ Vos tik atvykę, Raudonosios armijos kariai energingai stengėsi vykdyti tokią pačią politiką – konfiskuodavo turtingesnių savininkų žemę ir išdalydavo ją vargingesniems valstiečiams[1]. Tačiau Rytų Europoje ši paprasta formulė nepadarė tokio poveikio, kokio laukė sovietų karininkai ir tikėjosi jų bendražygiai komunistai.

Vokietijoje žemės reforma, nors ilgainiui ir paveikė visus kaimo gyventojus, iš pradžių apsiribojo didelių dvarų, priklausiusių junkeriams, buvusiems Prūsijos aristokratams, žemių skirstymu. *Junkerland im Bauerhand* – „junkerių žemė ūkininkų rankose“ – tokį sklandžiai besirimuojantį šūkį pasirinko Wilhelmas Pieckas šiam projektui įgyvendinti. 1945 m. rugsėjo 3-iąją sovietų okupacinė valdžia išleido potvarkį, kuriuo konfiskavo Prūsijos Saksonijos regione visas valdas, didesnes negu 100 akrų žemės, taip pat su nacistine partija susijusių asmenų turtą. Buvo konfiskuota apytiksliai 7000 didelių dvarų. Tada žemė buvo suskirstyta mažais sklypais. Du trečdaliai jos atiteko pusei milijono bežemių žemės ūkio darbininkų, bedarbių miesto gyventojų ir pabėgėlių iš Rytų. Kita dalis liko valstybės rankose[2].

Žinoma, kai kurie žmonės, gavę žemės pagal šią programą, džiaugėsi ir buvo dėkingi sovietų pareigūnams, kurie ją įgyvendino. Jie puošė kaimų rotušes transparantais ir gėlėmis, dainavo dainas, gyrė komunistus. Tačiau tokį džiaugsmą reformos rezultatai sukeldavo retai. Daugeliu atvejų žemės

skirstymas vykdavo neteisingai ir nesąžiningai. Kai kuriose komisijose, sudarytose talkinti perskirstant žemę, vyravo buvę nacistai. Kitų komisijų nariai perskirstydami žemę suvesdavo asmenines sąskaitas ar net paskirdavo sau daugiau ir geresnės žemės. Kai kuriose vietovėse po žemės reformos dvarai padidėjo, o ne sumažėjo. Kai kurie „naujieji ūkininkai“ gavo žemės, bet negavo žemės ūkio įrankių, veislinių galvijų ir sėklų. Netrukus jie pradėjo badauti.

Ne visi tie, kurie neteko savo žemės, net stambių dvarų savininkai junkeriai, atitiko išpuikusių aristokratų stereotipą. Daugelis ūkius valdžiusių vyrų buvo žuvę arba kalėjo karo belaisvių stovyklose, todėl perskirstymo komitetai dažnai konfiskuodavo žemes iš moterų su vaikais ir taip juos visiškai nuskurdindavo. Erichas Loestas, tuo laiku dirbęs žemės ūkio darbininku Saksonijoje, vėliau pasakojo, kaip buvo užimtas dviejų malonių, pagyvenusių seserų, saksų aristokračių dvaras. Išvarytos iš namų jos sulaukė daug užuojautos, ypač kai jų vietą užėmė grupė pabėgėlių iš Silezijos, kurie visiškai nesirūpino jiems atitekusiu gražiu seserų namu. „Niekas nedainavo choru, negrojo joks pučiamųjų orkestras, – rašė Loestas, – niekam ir į galvą neatėjo kabinti girliandų. Viskas buvo visiškai kitaip, negu vėliau partijos pavedimu vaizdavo dailininkai ar aprašė rašeivos.“ Sileziečiai ilgėjosi namų ir norėjo grįžti į savo ūkius[3]. Kadangi tokia prieštaringa padėtis susiklostydavo dažnai, žmonės kaimuose nestojo į komunistų partiją taip gausiai, kaip tikėtasi[4].

Lenkijoje, kur žodis „kolektyvizacija“ turėjo ypač neigiamą reikšmę, žemės reforma buvo pasitikta dar įtariau. Rytinėje šalies dalyje daug žmonių turėjo šeimos narių ir draugų gretimoje sovietų Ukrainoje, kurios valstiečiai patyrė pirmąją žemės reformą, paskui kolektyvizaciją, o vėliau badą. Lenkijos valstiečiai labai bijojo, kad to paties netektų patirti ir jiems, todėl daugelis jų priešinosi daliniam žemės perskirstymui net žinodami, kad jiems jis galėtų būti naudingas, nes manė, jog reforma gali tapti įžanga į visos žemės kolektyvizaciją (daugelyje šalių taip ir atsitiko). Net teoriška žemės reformos idėja Lenkijoje niekada nebuvo tokia populiari kaip kitose šalyse. Keletas bandymų vykdyti žemės reformą trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje žlugo iš dalies todėl, kad didesnis turtas paprastai būdavo gerai valdomas ir daugelis reformuotojų manė, jog smulkūs ūkiai bus ne tokie produktyvūs[5]. Šiaip ar taip, dauguma šalies stambiausių dvarų buvo rytinėje Lenkijoje, kuri dabar priklausė Sovietų Sąjungai.

MASKVOS KOMUNISTAI: VENGRIJA, RYTŲ VOKIETIJA, LENKIJA

16. Iš kairės į dešinę: Istvánas Dobi, Mátyásas Rákosi, Ernő Gerő, Mihály Farkas, Józsefas Révai

17. Iš kairės į dešinę: Wilhelmas Pieckas, Walteris Ulbrichtas, Otto Grotewohlis

18. Bierutas (viduryje) priima sveikinimus per savo šešiasdešimtąjį gimtadienį

BAŽNYČIA

19. Partija iš pradžių nuolaidžiavo bažnyčiai: gynybos ministro pavaduotojas Jaroszewiczius eina šalia primo kardinolo Augusto Hlondo *Corpus Christi* procesijoje, 1947 m.

20. Vengrijoje prieš dvasininkus imamasi griežtų priemonių: kariškiai veda kardinolą Jószefą Mindszenty, Budapeštas, 1947 m.

ŽINIASKLAIDA

21. Sovietų kareiviai platina laikraščius rytinėje Vokietijos zonoje, 1945 m.

22. Vengrų valstiečiai, susibūrę prie savo kaimo radijo, 1951 m.

JAUNIMAS

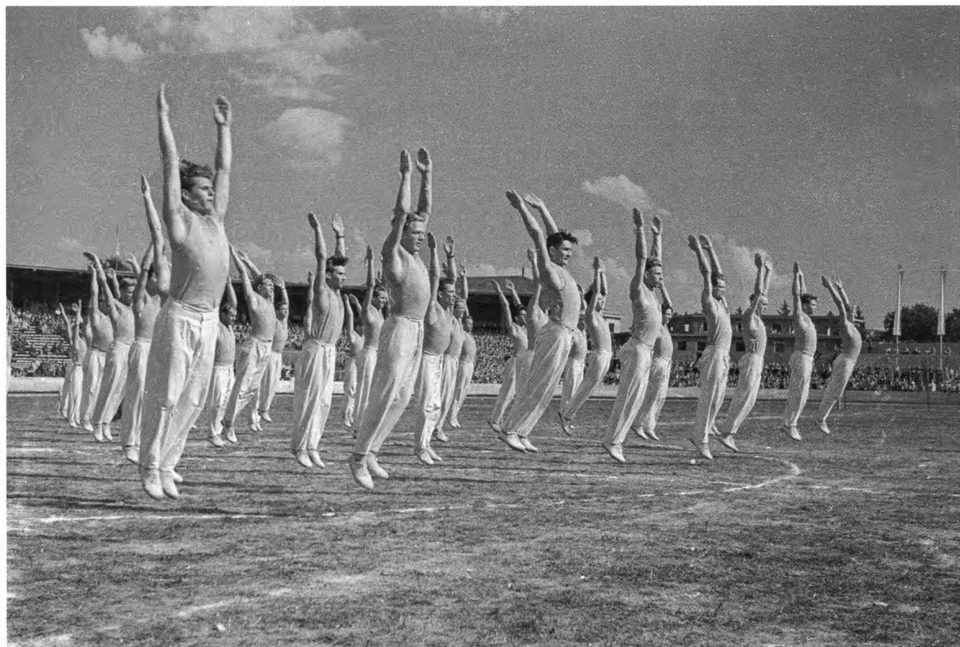
23. Laisvasis vokiečių jaunimas padeda formuoti jaunus protus

24. Laisvasis vokiečių jaunimas naudingai leidžia savo vasaros atostogas

25. Lenkijos jaunimo sąjunga atstato Varšuvą

26. Lenkijos jaunimo sąjungos gimnastų pasirodymas

27. Lenkų spartuoliai Gdanske registruoja savo dienos išdirbį

28. Kruopščiai surežisuotas auklėjamasis paveikslas. Zsófia Tevan ir Júlia Kollár pozuoja fotografui statybos aikštelėje Stalinvaroše

29. Adolfas Hennecke, vokiečių angliakasys, 287 procentais įvykdęs savo gavybos kvotą, sėdi po savo paties paveikslu, kuriame jis įamžintas laikantis grąžtą

30. Ignácas Piókeris, vengrų gamyklos darbininkas, įvykdęs savo išdirbio normą 1470 procentų (ir užbaigęs savo asmeninį penkmečio planą ketveriais metais anksčiau laiko)

31. Kultūros rūmai, Stalino dovana Varšuvai

Žinodami tai, Lenkijos komunistai veikė atsargiai ir iš pradžių prie mažų bei vidutinių žemės sklypų nagų nekišo. 1944 m. jie paskelbė įsaką dėl žemės reformos, kuriame nurodė nedelsiant konfiskuoti „ne lenkų tautybės Reicho piliečių", „Lenkijos piliečių, pasiskelbusių vokiečiais" (*Volksdeutsche*), ir „išdavikų" (patogiai miglotas pavadinimas) žemes, taip pat visus didesnius negu 100 hektarų ūkius[6]. Iš viso buvo konfiskuota apytiksliai 10 000 dvarų ir dar 13 000 jų buvo sumažinti[7]. Po šios pertvarkos maždaug 20 procentų visos dirbamosios žemės atiteko naujiems savininkams.

Bet net ši politika – perskirstyti tik turtuolių, vokiečių ir kolaborantų žemes – buvo ne tokia populiari, kaip tikėjosi kai kurie komunistai. 1945 m. gegužę viename susitikime Maskvoje Gomułka tai pripažino. „Šioje srityje mes nepakankamai dirbome agitacinį darbą", – subtiliai paaiškino jis. Nors žemės reforma valstiečiams turėjo sukelti dėkingumą režimui, pažymėjo Gomułka, jie vis tiek dar yra baikštūs ir vis dar linkę klausyti „reakcinių jėgų". Siekdama įveikti šią problemą, aiškino jis, Lenkijos komunistų partija nusprendė garsiai ir aiškiai pasisakyti prieš kolektyvizaciją. „Šiame etape nėra jokios prasmės net galvoti apie kolūkius Lenkijoje; mes tiesiai sakome ūkininkams, kad mūsų partija yra prieš kolūkius, kad ji neis prieš žmonių valią", – pareiškė jis. Kominterno vadovą Dimitrovą tokie jo žodžiai suerzino. „O ką, jeigu kai kurie ūkininkai norėtų, kad jų ūkiai būtų kolektyvizuoti, – pertraukė jis. – Ką darytumėte tada?" – „Mums neteko susidurti su tokia situacija", – atsakė Gomułka[8].

Vengrijoje žemės reforma turėjo daugiau galimybių sulaukti populiarumo. Šioje šalyje kaimo ekonomika vis dar buvo beveik feodalinė; 1939 m. apytiksliai 0,1 procento visų žemės savininkų vis dar valdė maždaug 30 procentų visos Vengrijos žemės ūkio žemės, daugelis jų gyveno senovinėse pilyse didžiulėse latifundijose. Daugumos valstiečių ūkių buvo mažyčiai ir jie gyveno labai vargingai. Tarpukario Vengrijoje buvo gausu savų populistinių žemės reformuotojų, nors jie paprastai pasisakydavo prieš sovietų modelio kolektyvizaciją ir ragino steigti privačius kooperatyvus, kurie pakeistų didžiulius aristokratų dvarus[9].

Po karo dauguma Vengrijos politikų pasiekė nelengvą sutarimą, kad žemės reforma būtina, bet jiems niekaip nepavyko sutarti dėl jos masto ar vykdymo laiko. Abi šias problemas už juos išsprendė sovietų okupantai – jie privertė laikinąją vyriausybę vykdyti žemės reformą nedelsiant, 1945 m.

pavasarį, motyvuodami tuo, kad turto perskirstymas paskatinsiąs visus Vengrijos valstiečius, vis dar kovojančius prieš Raudonąją armiją, mesti savo ginklus ir grįžti namo. Sovietų valdžios organai taip pat greitai priėmė sprendimą dėl reformos masto – ji palietė labai plačius gyventojų sluoksnius ir buvo vykdoma labai griežtomis priemonėmis. 1945 m. kovo potvarkiu dėl žemės reformos buvo konfiskuoti visi didesni negu 570 hektarų dvarai – žemė, galvijai ir žemės ūkio mašinos, taip pat visi ūkiai, priklausę „vokiečiams, išdavikams ir kolaborantams“. Bažnyčios turtui irgi nebuvo padaryta išimtis[10].

Visas šis turtas buvo išdalytas apytiksliai 750 000 bežemių Vengrijos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų. Tada visam žemės pardavimui buvo paskelbtas dešimties metų moratoriumas, siekiant sukliudyti valstiečiams ar kam kitam atkurti didelius ūkius. 1948 m. reforma buvo dar labiau išplėsta: turtingesni ūkininkai prarado teisę net nuomotis kitų ūkininkų žemę. Negana to, visa nedirbama žemės ūkio žemė dabar turėjo būti išnuomota žemės ūkio darbininkams ir kolūkiams už labai mažą mokestį[11].

Daugelis valstiečių buvo dėkingi komunistams už jiems skirtą žemę. Tačiau nemaža jų dalis jautėsi nesmagiai, kad „paėmė svetimą turtą“, ypač dėl to, kad dvasininkija pamoksluose dažnai tai smerkdavo. Kaimuose gyvenančių vengrų atmintyje vis dar buvo neišblėsę blogi prisiminimai apie Bélos Kuno 1919 m. komunistinę revoliuciją ir, kaip ir lenkai, jie šiek tiek žinojo apie tai, kas vyko Ukrainoje. Andrásas Hegedüsas, energingas jaunas Madisz vadovas, buvo išsiųstas į kaimą agituoti už reformą ir susidūrė su labai skirtinga reakcija – nuo dėkingumo iki priešiškumo. Kai kuriuose kaimuose žmonės jam sakydavo nenorį jokios žemės – tada „mes būdavome tikri, kad to kaimo dvasininkas yra reakcingas“. Kartais jam tekdavo panaudoti jėgą. Vienoje apskrityje, kurioje Hegedüsas lankydavosi nuolatos ir klaidingai buvo pristatomas kaip „draugas, kuris atvyko lėktuvu į Debreceną“ (iš tikrųjų jo nebuvo lėktuve, kuriuo iš Maskvos atskrido Mátyási Rákosi), vienas iš vietos administratorių, aristokratas, pareiškė su juo nebendradarbiausiąs. „Turėjau pranešti sovietų vadui, – prisiminė Hegedüsas. – Jis atvyko kartu su manimi ir pagrasino tam žmogui pastatysiąs jį prie sienos ir sušaudysiąs, jeigu jis per dvidešimt keturias valandas neįvykdys mano reikalavimų.“ Kartais jam būdavo grasinama – sykį net pakarti. Jau tada jis suprato, kad „partijos vadovybė pervertino politinį žemės pa-

pavasarį, motyvuodami tuo, kad turto perskirstymas paskatinsiąs visus Vengrijos valstiečius, vis dar kovojančius prieš Raudonąją armiją, mesti savo ginklus ir grįžti namo. Sovietų valdžios organai taip pat greitai priėmė sprendimą dėl reformos masto – ji palietė labai plačius gyventojų sluoksnius ir buvo vykdoma labai griežtomis priemonėmis. 1945 m. kovo potvarkiu dėl žemės reformos buvo konfiskuoti visi didesni negu 570 hektarų dvarai – žemė, galvijai ir žemės ūkio mašinos, taip pat visi ūkiai, priklausę „vokiečiams, išdavikams ir kolaborantams". Bažnyčios turtui irgi nebuvo padaryta išimtis[10].

Visas šis turtas buvo išdalytas apytiksliai 750 000 bežemių Vengrijos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų. Tada visam žemės pardavimui buvo paskelbtas dešimties metų moratoriumas, siekiant sukliudyti valstiečiams ar kam kitam atkurti didelius ūkius. 1948 m. reforma buvo dar labiau išplėsta: turtingesni ūkininkai prarado teisę net nuomotis kitų ūkininkų žemę. Negana to, visa nedirbama žemės ūkio žemė dabar turėjo būti išnuomota žemės ūkio darbininkams ir kolūkiams už labai mažą mokestį[11].

Daugelis valstiečių buvo dėkingi komunistams už jiems skirtą žemę. Tačiau nemaža jų dalis jautėsi nesmagiai, kad „paėmė svetimą turtą", ypač dėl to, kad dvasininkija pamoksluose dažnai tai smerkdavo. Kaimuose gyvenančių vengrų atmintyje vis dar buvo neišblėsę blogi prisiminimai apie Bélos Kuno 1919 m. komunistinę revoliuciją ir, kaip ir lenkai, jie šiek tiek žinojo apie tai, kas vyko Ukrainoje. Andrásas Hegedüsas, energingas jaunas Madisz vadovas, buvo išsiųstas į kaimą agituoti už reformą ir susidūrė su labai skirtinga reakcija – nuo dėkingumo iki priešiškumo. Kai kuriuose kaimuose žmonės jam sakydavo nenorį jokios žemės – tada „mes būdavome tikri, kad to kaimo dvasininkas yra reakcingas". Kartais jam tekdavo panaudoti jėgą. Vienoje apskrityje, kurioje Hegedüsas lankydavosi nuolatos ir klaidingai buvo pristatomas kaip „draugas, kuris atvyko lėktuvu į Debreceną" (iš tikrųjų jo nebuvo lėktuve, kuriuo iš Maskvos atskrido Mátyási Rákosi), vienas iš vietos administratorių, aristokratas, pareiškė su juo nebendradarbiausiąs. „Turėjau pranešti sovietų vadui, – prisiminė Hegedüsas. – Jis atvyko kartu su manimi ir pagrasino tam žmogui pastatysiąs jį prie sienos ir sušaudysiąs, jeigu jis per dvidešimt keturias valandas neįvykdys mano reikalavimų." Kartais jam būdavo grasinama – sykį net pakarti. Jau tada jis suprato, kad „partijos vadovybė pervertino politinį žemės pa-

dalijimo valstiečiams poveikį“[12]. Didžiojoje šalies dalyje žemės reforma paskatino žmones stipriau remti ne komunistų, o Smulkiųjų ūkininkų partiją, kurios kaimiškas etosas naujai smulkiųjų žemvaldžių klasei buvo kur kas patrauklesnis. Žemės reformos sustiprinti, jie buvo linkę palaikyti „savą“ partiją ir bažnyčią, o ne „miestiškus“ komunistus, nors prie reformų įgyvendinimo daugiausia prisidėjo kaip tik pastarieji[13].

Nors 1945–1946 m. apie kolektyvizaciją niekas nekalbėjo, Vengrijos ir Vokietijos – kaip ir kitų Rytų Europos šalių, išskyrus Lenkiją, – komunistų partijos sugrįžo prie šios minties (pirmoji – 1948 m., antroji – 1956 m.). Vengrų komunistai pradėjo nuo savanoriškos kolektyvizacijos programos, naudodamiesi kaimo ūkininkų bankrotų banga. 1950–1953 m. jie kerštingai persekiojo „buožes“, reikalaudami labai didelių žemės mokesčių bei draudimo įmokų ir versdami juos parduoti savo produkciją mažomis kainomis. Žodis „buožė“, pasiskolintas iš rusų kalbos, reiškia „turtingas valstietis“, ir vengrų kalba jis skamba nerangiai ir dirbtinai. Tačiau, kaip ir žodis „trockistas“ ar „fašistas“, jis greitai tapo politiniu terminu, kuris taip pat galėjo būti vartojamas įvardyti „bet kam, kas nepatinka komunistų partijai“. Vokiečių komunistai po 1956 m. taip pat primetė „savanorišką“ kolektyvizaciją, taip paskatindami tūkstančius Rytų Vokietijos valstiečių bėgti į Vakarus. Iki to laiko ten jau buvo pasitraukę daug kitų ekonominių pabėgėlių[14].

Karui pasibaigus, Ulrichui Festui buvo tik dešimt metų. Jo tėvas buvo dingęs be žinios. Vitenbergas, miestas, kuriame kelios jo šeimos kartos vertėsi bakalėjos prekyba ir turėjo nuosavą krautuvę, dabar atsidūrė sovietų okupacijos zonoje. Kaip atsiminė Festas:

> Viskas čia buvo suniokota. Vitrinos buvo išdaužytos ir žmonės išgrobstė iš parduotuvės visas bakalėjos prekes. Neliko nieko... durys buvo užrakintos, bet žmonės įlįsdavo į parduotuvę pro vitrinų angas. Mes apkalėme parduotuvės fasadą medienos gabalais, o paskui išpjovėme plokštę – stiklo plokštę – ir padarėme ją savotišku parduotuvės fasadu... iš esmės tai buvo anga ir tiek, apytiksliai dviejų metrų ilgio ir pusantro metro pločio. Ji tapo vitrina...[15]

Ištikti šios katastrofos, jo motina ir senelis neabejojo, ką daryti: jie vėl atidarė parduotuvę ir grįžo į verslą. Ir ne jie vieni taip pasielgė.

Tarpukariu Rytų Europa buvo ne tokia turtinga ir ne tokia industrializuota kaip vakarinė žemyno dalis[16]. Verslovės buvo smulkios, prekybos apimtis maža, o infrastruktūra prasta. Daugelis regiono valstybių, ypač nacistinė Vokietija, praktikavo korporatyvizmo formas, kurios teikė valstybei didelį vaidmenį verslo – ypač stambiojo – srityje. Vis dėlto elementariausiame lygmenyje Lenkija, Vengrija, Čekoslovakija ir kitos Rytų Europos šalys buvo aiškiai kapitalistinės. Maži cechai, mažos gamyklos ir mažmeninės parduotuvės – viskas priklausė privatiems savininkams. Dalis didmeninės prekybos, kaip ir Vakarų Europoje bei Jungtinėse Valstijose, vyko per kooperatyvus, bet tai paprastai būdavo privatūs kooperatyvai, kuriuos, siekdami sau naudos, organizavo patys prekiautojai. Visos šalys turėjo nusistovėjusias komercinės, korporacinės ir sutarčių teisės sistemas, vertybinių popierių biržas ir nuosavybės teisę.

Po karo smulkiesiems verslininkams, tokiems kaip Festai, iš pradžių buvo leista tęsti savo veiklą, bet ne todėl, kad naujoji valdžia buvo palankiai nusiteikusi smulkiųjų įmonių atžvilgiu ar jomis žavėjosi. Pats Leninas, teisingai įvardydamas smulkiųjų įmonių svarbą sveikai rinkos ekonomikai, rašė: „Deja, smulkioji gamyba vis dar plačiai paplitusi pasaulyje, o smulkioji gamyba gimdo kapitalizmą ir buržuaziją.“[17] Dauguma komunistų vadovų, kaip ir Leninas, jautė neapykantą mažoms įmonėms, nors ne visi ją viešai išreikšdavo. Pavyzdžiui, 1946 m. spalį Centro komiteto posėdyje Vokietijos komunistų vadovai diskutavo ne apie tai, *ar* valstybė turi perimti privačias parduotuves, bet apie tai, *kada* ji turi tai padaryti. Vienas iš posėdžio dalyvių pasisakė prieš skubotus veiksmus: girdi, per daug greitai išardžius privačių parduotuvių sektorių kiltų chaosas, kuris pastūmėtų žmones į reakcionierių rankas. Kitas pasisakė už greitesnius veiksmus, teigdamas, kad smulkiųjų verslininkų aplinkoje plinta pavojingos liberalios ekonominės idėjos: „Turime įrodyti mažmenininkams, kad planinė ekonomika yra pranašesnė liaudies ekonomikos forma.“[18]

Visi dalyvavusieji akivaizdžiai buvo priešiški privačiam verslui, nors labai stengėsi, kad jų nuostatos neišaiškėtų. Visuomenės reakcija į staigų visos prekybos nacionalizavimą galėjo būti labai neigiama. O svarbiausia, visi dalyviai suprato, kad privati prekyba vis dar būtina, nes jokios kito-

kios nėra. Rytų Europos miestų griuvėsiuose buvo neįmanoma sukliudyti badaujantiems žmonėms prekiauti, ir iš tikrųjų nebuvo jokių alternatyvių būdų skirstyti maistą. Labiausiai nuniokotose regiono dalyse būtų buvę sudėtinga organizuoti net produktų skirstymą pagal normas. Italų rašytojas Primo Levi, vos tik išvaduotas iš Aušvico, iš karto patraukė į artimiausią miestą:

> Kai tik vokiečiai atsitraukė, [Krokuvos] turgus spontaniškai suklestėjo ir po kelių dienų užėmė visą priemiestį. Viskas buvo perkama ir parduodama ten, jis tapo viso miesto centru; miestiečiai pardavinėjo baldus, knygas, paveikslus, drabužius ir sidabrą; valstietės, apsitūlojusios nuo galvos iki kojų, siūlė mėsos, naminių paukščių, kiaušinių, sūrių; berniukai ir mergaitės ledinio vėjo raudonai padažytomis nosimis dairėsi rūkorių, norėdami parduoti jiems tabako...[19]

Bet okupacinei valdžiai visame regione pradėjus normuoti produktus, įvedus mokesčių įstatymus ir taisykles, toks turgus įgijo prastą reputaciją ir buvo imtas vadinti juodąja rinka. Jame prekiaujantys žmonės jau buvo ne prekybininkai, o spekuliantai. Kad iš skverų ir aikščių išvalytų (jos akimis) purviną ir nevaldomą kapitalizmą, beveik visose regiono šalyse komunistinė valdžia iš karto ėmėsi nacionalizuoti mažmeninę ir didmeninę prekybą. Pavyzdžiui, Rytų Vokietijoje sovietų valdžios organai atgaivino prieškario laikų kooperatyvą *Konsum* ir sutvarkė jo valdymą taip, kad jis veiktų tiksliai kaip valstybinė įmonė, užuot tarnavęs savo nariams, kaip buvo anksčiau, kol jį uždarė nacistai. *Konsum* privilegijuotomis sąlygomis urmu įsigydavo prekių ir galėjo rinktis, kam jas parduoti[20].

Nors 1945–1946 m. smulkusis verslas formaliai buvo teisėtas, smulkieji Rytų Europos kapitalistai nuo pat pradžios suprato dirbantys priešiškoje aplinkoje. Kai pasakodamas savo šeimos istoriją Festas priėjo vietą, kai jo senelis nutarė vėl atidaryti savo parduotuvę, matyti, kad jų gyvenimas tuo laiku turėjo didvyriškos kovos bruožų. Iš karto po karo Festams tekdavo plūktis, kad iš valstybinių įstaigų (*Handel und Versorgung*), kurioms netrukus buvo pavesta skirstyti pagrindines prekes, gautų miltų ir cukraus paskyrų, o vėliau beveik visus pagrindinius produktus apskritai buvo imta skirstyti pagal maisto korteles. „Prekių mes gaudavome kur kas mažiau,

negu žmonės norėjo pirkti", – atsiminė Festas. Todėl jis ir jo šeima paimdavo iš klientų maisto korteles ir jas *Konsume* iškeisdavo į produktus, kurių negalėjo gauti patys. Iš šios veiklos jie negaudavo jokios naudos ir laikė ją paslauga klientams. Jie tikėjosi taip pelnyti pirkėjų ištikimybę ir išsaugoti parduotuvę[21].

Toje pačioje gatvėje kaip ir Festai tekstilės ir drabužių parduotuvę turėjusios Ulricho Schneiderio šeimos verslas patyrė panašią transformaciją. Schneiderių šeima prekyba irgi vertėsi kelias kartas ir taip pat iš savo parduotuvės nepaprastai daug vylėsi ir labai bijojo jos netekti. Paskutinėmis karo dienomis jo tėvas paslėpė prekes – paltus, sukneles, audinių ritinius – draugų namuose ir daržinėse. Tai, kas liko parduotuvėje, 1945 m. gegužę išgrobstė rusai. Raudonoji armija tada jų šeimos name įkūrė laikiną štabą, o vitrinose krovė karstus su savo žuvusių kareivių kūnais. Schneideris su tėvais persikėlė gyventi į butą virš parduotuvės. Rugpjūtį jo tėvas – kuris nebuvo nacistų partijos narys ir kažkaip išvengė suėmimo ir deportavimo – gavo okupacinio režimo leidimą atnaujinti prekybą.

Kaip ir Festai, Schneideriai užkalė savo vitrinas lentomis, palikdami tik kelias mažas angas, kad galėtų parodyti ir parduoti prekes, kurias buvo paslėpę gretimų namų pastogėse ir rūsiuose. Iš slėptuvės jie atsitempė kelias siuvimo mašinas ir pradėjo taisyti drabužius bei siūti skudurines lėles. „Daugiau nebuvo ką daryti", – atsiminė Schneideris.

Po keleto savaičių Schneiderio tėvas pradėjo reguliariai važinėti į Rūdinius kalnus prie Vokietijos ir Čekoslovakijos sienos, kur nuo seno buvo susitelkusios tekstilės pramonės įmonės. Nors šis regionas buvo už šimtų kilometrų, jis važiavo arkliais traukiamu vežimu: „Keliauti buvo labai sunku, nes visur buvo daugybė kontrolės punktų, ir jeigu juose budėdavo rusai, jį sulaikydavo." Jis neturėjo kito pasirinkimo, nes jokio kito prekių šaltinio nebuvo. Tačiau atsivežtas prekes jis tikrai galėjo parduoti[22].

Tikėdamiesi, kad padėtis pagerės, Festai, Schneideriai ir kiti smulkieji verslininkai 1945–1946 m. toliau stengėsi išsaugoti savo įmones. Tačiau 1947 m. tapo aišku, kad padėtis nepagerės. Tais metais pirmą kartą po karo vėl surengta Leipcigo mugė labai nuvylė tokius tekstilės prekiautojus kaip Schneideriai ir pakeitė jų požiūrį į verslo ateitį. Nors šią mugę, kuri nuo viduramžių buvo svarbus vokiečių komercinio gyvenimo įvykis, triukšmingai garsino propagandininkai, iš tikrųjų joje nebuvo prekiaujama jokiais

tekstilės gaminiais ar audiniais. Anksčiau „ten susitikdavai su kitais verslininkais ir sužinodavai, kas vyksta versle – kas gaminama, kas nauja", – paaiškino Schneideris. Tačiau dabar mugė tapo propagandiniu renginiu, o ne vieta apsikeisti realia verslo informacija.

Lenkijoje 1947-ieji taip pat buvo persilaužimo metai. Po parlamento rinkimų sausį „nugalėtojai" komunistai pradėjo vykdyti reformas, kuriomis siekė padidinti pramonės darbininkų skaičių, manydami, kad šie palaikys juos ateityje, ir tikėdamiesi sumažinti privačių gamybos ir mažmeninės prekybos įmonių savininkų skaičių, nes šie apskritai buvo nusiteikę prieš juos. Tai buvo liūdnai pagarsėjęs „mūšis už prekybą", kurį pradėjo ekonomikos ministras Hilary Mincas. Paskirtas asmeniškai Stalino, Mincas buvo prieškario laikų komunistas, tobulai įvaldęs ekonominį marksizmo žargoną. „Kovos dėl rinkos užkariavimo tikslas yra ne pašalinti kapitalistinius rinkos elementus, – pasakė jis Centro komiteto plenume balandį, – o tik užtikrinti, kad šiuos elementus kontroliuotų liaudies demokratijos valstybė."[23] Kitaip tariant, „laisvoji rinka" bus, bet ją tvirtai kontroliuos vyriausybė – o tai, žinoma, reiškė, kad ši rinka nebus laisva.

Faktiškai Mincas bandė sunaikinti privačias įmones, nors vengė tai pasakyti. „Mūšis už prekybą" buvo vykdomas griežtu kainų reguliavimu, dideliais mokesčiais, visuotinio licencijavimo ir leidimų sistema, taip pat baudžiamąja atsakomybe už netinkamą dokumentų pildymą. Visi verslininkai privalėjo turėti verslo licencijas, o norėdami jas gauti, turėjo įrodyti, kad jie yra „profesiškai kvalifikuoti", nors nežinia, ką tai reiškė chaotiškais pokario laikais. Buvo ribojamas skaičius darbuotojų, kuriuos galėjo samdyti vienas verslininkas, į šalį – net į Varšuvą – įvežamų ir iš jos išvežamų prekių kiekis. Kaip ir Vokietijoje, Lenkijoje komunistai taip pat iš esmės nacionalizavo didmeninę prekybą. Privačioms bendrovėms nebuvo leidžiama didmeninėmis kainomis pirkti ir parduoti tam tikrų prekių, tarp jų – maisto produktų.

Oficialiai komunistinė spauda skelbė, kad „mūšis už prekybą" atnešė didelę sėkmę, ir oficiali lenkų istoriografija taip teigė iki devintojo dešimtmečio. Tačiau ekonomistas Andersas Åslundas pažymi, kad ši sėkmė buvo trumpalaikė: „Sunku suprasti tokį džiūgavimą, nes „mūšis už prekybą" sudavė triuškinamą smūgį prekybai kaip visumai." 1947–1949 m. privačių prekybos ir paskirstymo įmonių sumažėjo perpus, o valstybinis sektorius

nesugebėjo jų pakeisti. Komunistams numarinus didmeninę prekybą, likusios privačios parduotuvės ir įmonės, ypač mažuose miestuose, negalėjo teisėtai įsigyti jokių prekių[24]. Bet kuriuo metu valdžia galėjo įvesti naujas taisykles ir niekas negalėjo prognozuoti nei kada, nei kokias. „Vieną dieną viena, kitą dieną kita ekonominės veiklos rūšis netekdavo teisinio savo egzistavimo pagrindo“, – prisiminė vienas ekonomistas[25]. Tačiau tokių veiksmų padarinius galėjo prognozuoti kiekvienas: greita juodosios rinkos (dabar slaptos) plėtra, chaotiškas prekių paskirstymas – ir chroniškas visuotinis deficitas. Viena buvusi kaimo kooperatyvo – nors praktiškai tai buvo valstybės valdoma didmeninės prekybos įmonė, taip pavadinta siekiant pagražinti tikrovę – atsimena, kad jos srityje buvo sunku nustatyti, ar trūkumas yra vagystės, ar nekompetencijos rezultatas. Atlikdama auditą, ji privalėjo patikrinti savo įmonės regioninių filialų buhalterijos knygas ir jose rasdavo gausybę klaidų: „Aš ne visada suprasdavau, dėl kokios priežasties trūksta pinigų... visos pardavėjos buvo neišsilavinusios, jos nemokėjo skaičiuoti ir matuoti.“ 1950 m. kooperatyvas jau buvo pašalinęs prieškario laikų „mėlyno kraujo“ vadybininkus ir pakeitė juos patikimais darbininkų klasės atstovais, vienu atveju – kirpėju. Nenuostabu, kad padėtis negerėjo[26].

Netrukus žmonės ėmė nebegerbti įstatymų, nes daugeliui vienintelis būdas likti versle buvo pažeisti įstatymą. Smulkieji verslininkai prarado turėtą gerbiamų žmonių statusą ir tapo *prywaciarze*: privatininkais, pusiau kriminalinėmis figūromis. Vieno talentingo inžinieriaus, kuris tuo laikotarpiu turėjo mažytį gamybos verslą, duktė prisimena, kaip ji varžydavosi pasakyti savo draugams, iš ko jos tėvas užsidirba gyvenimui[27]. Kai kurie verslininkai apeidavo darbuotojų skaičių ribojančias taisykles samdydami šeimos narius arba apeidavo verslo dydį ribojančias taisykles skirdami šeimos narius „savininkais“. Privatūs verslininkai taip pat išmoko vengti didelių investicijų – jos pritraukdavo per daug mokesčių inspektorių dėmesio – ir ieškodavo tokio verslo, kurį būtų galima pradėti ir nutraukti labai greitai, jeigu pasikeistų įstatymai. Ilgalaikis planavimas buvo neįmanomas.

Ilgainiui verslininkai išmoko dirbti išvien. Daugelis persivadino „meistrais“, nes toks pavadinimas leido jiems turėti mažytes įmones ir išvengti gėdingos „kapitalisto“ etiketės. Jie taip pat steigė gildijas, valstybines įstaigas, kurios kartais veikdavo savo narių interesais. Gildijos bandydavo gauti

žaliavų privačioms dirbtuvėms oficialiomis, valstybės nustatytomis kainomis. Jie taip pat pakeitė registracijos taisykles, kad automobilių mechanikai, santechnikai ir kiti galėtų tapti „meistrais". Buvęs vienos gildijos vadovas – formaliai valstybės tarnautojas – prisimena ne kartą „pritempęs taisykles" tikėdamasis, kad anksčiau ar vėliau visa sistema patobulės: „Maniau, kai žmonės daugiau pasimokys, jie pasikeis, o sistema taps protingesnė." Deja, sistema nepatobulėjo[28].

Vengrijoje mažmeninės prekybos nacionalizavimas vyko lėčiau, dar ir todėl, kad 1945–1946 m. komunistų partija iš pradžių neturėjo svarios daugumos parlamente, kad galėtų kontroliuoti kiekvieną ekonominės politikos aspektą, ir neįstengė primesti griežtų taisyklių ir didelių mokesčių. Tačiau partija vis tiek pradėjo „mūšį už prekybą" – ne taisyklėmis, o naudodami propagandą ir policiją. 1945 m. vasarą komunistų partija ėmė vis įnirtingiau koneveikti smulkiuosius verslininkus, smulkiuosius prekybininkus, neoficialius gatvės turgus ir galiausiai ėmė keikti juos beveik taip pat nuožmiai kaip ir fašistus. Liepą Budapešto policijos viršininkas paskelbė ketinąs „išvaduoti Budapešto darbininkus iš juodosios rinkos hienų". Iki rugsėjo apytiksliai šeši šimtai policininkų, lydimi šešių šimtų sovietų kareivių ir trijų šimtų detektyvų, sulaikė 1500 „spekuliantų", daugiausia per du reidus stambiuose Budapešto gatvės turguose.

Netrukus prieš verslininkus nukreiptos propagandinės kampanijos dėmesio centras išsiplėtė ir aprėpė ne tik gatvės turgų. Liepą *Szabad Nép* išspausdino seriją fotografijų, kuriose matyti, kaip darbininkai deda tramvajaus bėgius, o gretimose kavinėse žmonės sėdi gurkšnodami kavą – girdi, darbininkų klasė dirba, o jie sau mėgaujasi gyvenimu. Netrukus policija ėmė tikrinti Budapešto kavines, barus ir restoranus. Policija net uždarė *Café New York*, populiarią prieškario laikų kavinę; jos sandėliuose rastas maistas buvo konfiskuotas ir demonstratyviai paskirstytas grįžtantiems karo belaisviams[29].

Kyšiai ir ryšiai kai kuriems restoranų savininkams padėjo išsaugoti savo verslą. Tačiau po metų buvo surengta kita kampanija ir juos vėl užplūdo patikrinimų banga. 1946 m. birželį *Szabad Nép* pranešė, kad dešimt „prabangių" restoranų buvo uždaryti, nes, „siūlydami brangiausius uždraustus mėsos patiekalus, kad patenkintų saujelės žmonių poreikį, jie kėlė grėsmę socialinei taikai ir viešajai ramybei". Toks teiginys gal buvo ir

teisingas: komunistai surengė šią kampaniją manydami, kad ji bus populiari, ir dalis žmonių ją turbūt palaikė. Tais alkanais deficito ir infliacijos laikais išgalintieji gerai maitintis turbūt sulaukdavo labai didelio pasipiktinimo[30].

Kituose straipsniuose buvo bandoma ne tik parodyti privačių restoranų amoralumą, bet ir išjuokti juos. Keletas jų pašiepė „buržuazinę“ praktiką duoti arbatpinigių, o vienas šaipėsi iš frako, tradicinės Budapešto padavėjo aprangos:

> Šie senamadiški apdarai vis dar plačiai paplitę, jais vis dar vilki padavėjai, tarytum demonstruodami senų laikų liokajų dvasią... Netolimoje ateityje profesinės sąjungos uždraus padavėjams dėvėti uodegas... Tikimės, kad ši nesveika, nepatogi apranga išnyks, užleisdama vietą geresniems, tinkamesniems, patogesniems ir skoningesniems drabužiams.

Iš žiniasklaidos estafetę perėmė slaptoji policija, kuri pradėjo tikrinti privačias įmones, ieškodama sukčiavimo atvejų ir taisyklių pažeidimų. Vieną kepyklos elegantiškame rajone savininką policija sulaikė nustačiusi, kad į savo kepamą duoną jis „neįdėjo nė vieno gramo druskos“, nors tą mėnesį buvo gavęs jam skirtą druskos normą – keturis šimtus kilogramų[31]. Policininkai įtarė, kad jis parduoda druską juodojoje rinkoje. Kitas taikinys buvo *Bagdad Café* savininkas, nes tikrintojams pasirodė amoralus jo užeigos estetinis apipavidalinimas. „Įėjęs į restoraną, lankytojas patenka į drabužinę su veidrodžiais ant sienos, o šalia jų kaba paveikslas, kuriame pavaizduotos vakarinėmis suknelėmis vilkinčios merginos erotinėmis pozomis, demonstruojančios apnuogintas šlaunis“, – buvo skundžiamasi policijos pranešime. Dar blogiau policininkams pasirodė tai, kad „tarp darbuotojų yra du juodaodžiai“. Ši pastaba atskleidžia ne tik jų rasizmą, bet ir mąstymo ypatumus – įstaiga, galinti samdytis tokių egzotiškų svetimšalių, jiems atrodė be galo įtartina[32].

Tikėdamiesi išlikti versle, restoranų savininkai bandė įvairias prisitaikymo strategijas. Vienas kavinės savininkas tapo gatvės pardavėju; kiti įstojo į komunistų partiją, tikėdamiesi taip išsklaidyti politinius įtarimus. Ilgainiui daug kavinių savininkų patys ėmė siūlyti „nacionalizuoti“ jų įmones, vildamiesi, kad jiems bus leista likti bent jau savo buvusių įmonių „vadovais“.

Vienas toks prašymas, kurį 1949 m. pateikė ponia Lászlóné Göttler, skamba kaip pardavimo skelbimas:

> Prašau Nacionalinės bendrovės valdybą perimti mano restoraną, veikiantį nuo 1923 m., esantį Sašalomo rajone, Benierky g. 19, ir palikti mane jo vadove... Restoranas įsikūręs kampiniame name ir susideda iš žiemos alinės ir atskiro kambario, atviros verandos, terasos, bufeto ir kiosko sode. Iki šiol jis teikia geras pajamas, yra šalia konservų fabriko, nesumokėtų mokesčių neturi...[33]

Kai kuriems iš jų tai pavyko. Klárai Rothschild, nuo 1934 m. nuosavybės teise valdžiusiai *Clara Salon* prabangiausių Budapešto parduotuvių gatvėje *Váci Utca*, po nacionalizacijos pavyko likti savo parduotuvės vadove galbūt dėl to, kad ji buvo labai populiari tarp partijos vadovų žmonų. Rothschild stebėjo Paryžiaus madas ir pritaikydavo jas Budapešto skoniui. Dėl jos aukštos padėties jai net buvo leista važinėti į Paryžių, kad neatsiliktų nuo prancūzų stiliaus[34].

Ilgainiui beveik visi privatūs restoranai Budapešte tapo „liaudies" savitarnos užkandinėmis arba valstybei priklausančiomis „proletariškomis" alinėmis. Pasikeitė ir jų pavadinimai: tokius užrašus kaip *New York Café* pakeitė trumpi, vengriški pavadinimai – „Adamo bufetas" arba „Greita kava" – o kartais vietoj pavadinimo jie gaudavo numerius. Padavėjai ir arbatpinigiai dingo. Gerą aptarnavimą pakeitė eilės. Miestui, kuriam daugelį dešimtmečių energijos suteikdavo espreso kava ir kreminiai tortai, tokie pokyčiai buvo išties revoliuciniai.

Kadangi manyta, kad žemės reforma bus populiari, ji buvo vykdoma pirmiausia. Mažmeninės prekybos buvo imtasi vėliau, nes komunistai žinojo, kad jos nacionalizavimas bus nepopuliarus. Tačiau pagrindinis prizas buvo pramonė – ypač sunkioji. Pramonė visada domino komunistus kur kas labiau negu tokie „atsilikę" ekonomikos sektoriai kaip žemdirbystė ir tokios „nereikšmingos" sritys kaip mažmeninė prekyba. Marksistų pasaulėvaizdyje gamyba buvo ateitis. Plieno fabrikai, staklių gamyklos ir kitos pramonės įmonės turėjo modernizuoti šalį ir pašalinti senamadišką mąstymą. Svar-

biausias industrializavimo tikslas buvo politinis: girdi, kai tik visi gyventojai bus pramonės darbininkai, visi palaikys komunistų partiją – bent jau teoriškai taip turėjo būti. O kol kas savininkų klasės panaikinimas turėjo atimti iš opozicijos galingus sąjungininkus.

Esmingiausi pokyčiai turėjo palaukti, kol baigsis sovietų reparacijų ir visuotinio plėšikavimo laikotarpis. Dėl prastų komunistų rezultatų rinkimuose 1946 m. SSRS sutiko sulėtinti savo reparacijų rinkimą Vengrijoje, o 1948 m. reparacijų reikalavimai buvo sumažinti 50 procentų[35]. 1948 m. didelio masto reparacijų rinkimas baigėsi ir Vokietijoje, daugiausia Valterio Ulbrichto ir kitų komunistų vadovų prašymu, nes jie žinojo, kokią žalą tai daro komunistų partijos reputacijai[36]. Lenkijai ir Čekoslovakijai oficialiai reparacijos nebuvo uždėtos, taigi nebuvo ir oficialiai atšauktos, bet akivaizdžiausiomis formomis sovietų ir Raudonosios armijos plėšikavimas čia liovėsi 1947–1948 m.

Tačiau per tą laiką jos spėjo padaryti daug žalos. Per pokario laikotarpį grobstoma buvo viskas ir niekieno turtas nebuvo saugus. Tokioje atmosferoje pirma stambaus nacionalizavimo banga sulaukė dalies visuomenės pritarimo. Daugeliui žmonių masinė konfiskacija jau nekėlė pasibaisėjimo. Kiti manė, kad tik valstybė, perimdama turto valdymą, gali įvesti tvarką ir padaryti galą ekonominiam chaosui. Pavyzdžiui, 1945 m. spalį Lenkijos laikinoji vyriausybė staiga nacionalizavo visą žemę Varšuvos miesto ribose, įskaitant namus ir gamyklas[37]. Toks potvarkis prieš 1939 m. būtų papiktinęs visuomenę ir yra neįsivaizduojamas dabar. Tačiau 1945 m. sprendimas nacionalizuoti miesto žemę, kurios didžiąją dalį dengė nuolaužos, daugeliui lenkų atrodė visai logiškas[38]. Laikinosios vyriausybės 1946 m. sausio potvarkis, kuriuo šalyje buvo nacionalizuotos visos gamyklos su penkiasdešimt ar daugiau darbuotojų, irgi nesukėlė didelio pasipriešinimo. Daugelis tokių gamyklų ir taip neturėjo savininkų, o ankstesnieji jų valdytojai žuvo arba pabėgo. Kai šios įmonės tapo valstybės turtu, padėtis iš tikrųjų pasidarė stabilesnė: bent jau buvo aišku, kam jos priklauso[39].

Vokietijoje ką tik suvienyta komunistų partija stambių pramonės objektų nacionalizavimą iš pradžių pateikdavo ne kaip ekonominę politiką, bet kaip kovą su fašistais. Kaip ir junkeriai, vokiečių pramonininkai buvo apkaltinti bendrininkavimu su nacistais: jeigu prieš karą jie kažką įgijo iš šio bendrininkavimo, vadinasi, buvo teisinga iš jų tai atimti. Siekdama užsitikrinti

saugų užnugarį, komunistų partija pareiškė, kad pramonės nacionalizavimas turi būti viso „antifašistinio bloko" politika ir niekam iš teisėtų politinių partijų nevalia pasisakyti prieš ją. Iš pradžių Rytų Vokietijos krikščionių demokratų partijos vadovas Jakobas Kaiseris dvejojo. Nors iš principo jis pritarė nacionalizavimui (vėliau jis ėmė propaguoti jį Vakarų Vokietijoje), kartu baiminosi, kad jeigu sovietų zona įgyvendins jį viena pati, tokia politika padalys Vokietiją į dvi skirtingas ekonomikas – taip galų gale ir atsitiko. Tačiau spaudžiamas sovietų karinės administracijos Kaiseris galiausiai jam pritarė. Paskutinėje savo propagandinės kampanijos dalyje komunistai nusprendė 1946 m. surengti referendumą dėl nacionalizavimo. Baimindamiesi, kad jų referendumas nenueitų vėjais, kaip atsitiko Lenkijoje, jie surengė balsavimą tik Saksonijos žemėje ir apsiribojo įrašę į rinkimų biuletenius tik vieną klausimą: ar rinkėjai nori „karinių nusikaltėlių ir nacistinių nusikaltėlių gamyklas perduoti liaudžiai"? Jie išgavo norimą atsakymą[40].

O Vengrijoje nacionalizavimas vyko pamažu. Iš pradžių buvo nacionalizuotos anglių kasyklos, paskui – didžiausi pramonės konglomeratai ir galų gale – bankai. 1948 m. kovą vyriausybė nacionalizavo visas likusias gamyklas, kuriose dirbo daugiau kaip šimtas darbuotojų, ir valstybė tapo 90 procentų sunkiosios pramonės ir 75 procentų lengvosios pramonės įmonių savininke. 1948 m. šalyje buvo likę labai nedaug stambių privačių pramonės įmonių[41].

Kaip ir kitose Rytų Europos šalyse, Vengrijoje ši „sėkmė" turėjo politinę kainą. Praktiškai nacionalizavimas labai mažai paveikė paprastų darbininkų kasdienį gyvenimą: jiems buvo mokamas toks pats atlyginimas, jie dirbo tą patį darbą, patirdavo tokias pačias skriaudas. Koks jiems buvo skirtumas, ar jų viršininkai dirbo kapitalistui, ar Pramonės ministerijai? Kai kurie valstybės paskirti įmonių vadovai, įsivaizduodami siekią teisingo tikslo – juk jie buvo „liaudies tarnai" – buvo net dar arogantiškesni negu privatūs savininkai. Užuot padaręs komunistų partiją populiaresnę, nacionalizavimas dažnai tik sustiprindavo darbininkų nepatiklumą, o kai kur net sukeldavo streikus. Istorikas Padraicas Kenney aprašė, kas po nacionalizavimo įvyko tekstilininkų mieste Lodzėje:

> Jarišo gamykloje streikuotojams pavyko įrodyti, kad [gamyklos vadovo] veiksmai kenkė darbininkams ir valstybei. Nerūpestingai nustatęs per di-

> deles normas, neatsižvelgdamas į darbininkų ar mašinų pajėgumą, jis sudarė tokias sąlygas, kuriomis daugelis darbininkų nebegalėjo uždirbti premijų (o jos dažnai sudarydavo didžiąją darbo užmokesčio dalį). Jis taip pat įžeidė darbuotojų orumą, liepdamas jiems vietoj arklių tempti furgonus.[42]

Konfliktai Lodzėje pasiekė apogėjų 1947 m. rugsėjį, kai sustreikavo apytiksliai 40 procentų miesto darbininkų. Tačiau ne visose Lenkijos gamyklose darbininkai išdrįsdavo streikuoti. Kenney taip pat pažymi, kad anksčiau Vokietijai priklausiusiame Vroclave, kur gyveno beveik vieni pabėgėliai, streikų buvo daug mažiau, nes gyventojų socialiniai saitai buvo daug silpnesni. Vis dėlto Lodzė nebuvo išimtis. 1946 m. Silezijoje sustreikavo kalnakasiai ir gamyklos darbuotojai. Tais pačiais metais Gdansko ir Gdynės uostuose kilęs streikas baigėsi dviejų žmonių žūtimi[43].

Tokie konfliktai buvo gana paplitę: nacionalizavimas beveik visur politizavo įprastus darbo konfliktus. Kai gamyklos darbuotojai būdavo nepatenkinti darbo užmokesčiu ar darbo sąlygomis savo valstybei priklausančiose gamyklose, jie adresuodavo savo protestus tiesiai valstybei. 1947 m., kai streikai prasidėjo Čepelėje, darbininkiškame Budapešto rajone, darbininkai pagrobė dvidešimt sunkvežimių, nuvažiavo į miesto centrą ir pareikalavo, kad vyriausybė padidintų jų darbo užmokestį. Tą popietę vidaus reikalų ministras László Rajkas, lydimas oficialios vyriausybinės profesinės sąjungos vadovo, nuvyko į Čepelę. Darbininkai abu juos nušvilpė ir netruko susilaukti atpildo: politinė policija iš karto įsiveržė į streikuojančią gamyklą ir suėmė 350 žmonių. Paskui, norėdama išvengti panašių incidentų ateityje, policija išplėtė savo informatorių tinklą ir pradėjo „valyti“ ir kitas gamyklas. Jie rinko nepasitenkinimo įrodymus – „Senais reakciniais laikais su mumis buvo geriau elgiamasi negu dabar šioje vadinamojoje demokratijoje“, niurnėjo, kaip užrašyta policijos bylose, vienas darbuotojas, – nustatydavo „sumaištį keliančių“ darbininkų tapatybę ir išvarydavo juos iš darbo. 1948 m. Diošdjoro plieno liejykla vien per gegužę ir birželį inicijavo 113 „politinių“ drausminių procedūrų. Nuo 1949 m. bet kokios kalbos apie streiką buvo laikomos „antidemokratiniu“ nusikaltimu valstybei ir darbininkai galėjo būti pašalinti iš partijos vien už tai, kad užsiminė apie streiką[44].

Žvelgiant į ilgesnį laikotarpį, ekonomikos nacionalizacija neleido greitai įveikti karo sukelto deficito ir ištaisyti ekonomikos deformacijos. Centralizuotas planavimas ir fiksuotos kainos iškreipė rinkas, apsunkino prekybą ir tarp žmonių, ir tarp įmonių. Šias problemas dar labiau komplikavo padėtis nacionalinių valiutų srityje: vienose šalyse jos buvo silpnos, kitose jų nebuvo, o kai kuriose cirkuliavo keletas konkuruojančių valiutų. 1944–1945 m. Lenkijoje vienu metu cirkuliavo „okupaciniai" Lenkijos zlotai, sovietų rubliai ir nacių reichsmarkės. Be to, kai kuriose vietose kaip valiuta buvo naudojamos mielės ir alkoholis[45]. Savo okupacinėje Vokietijos zonoje sovietų pareigūnai iki 1945 m. rugpjūčio uždarė visus bankus ir konfiskavo visas banko sąskaitas. Savininkams liko prieinamos tik sąskaitos, kuriose buvo mažiau kaip 3000 reichsmarkių. Tokiais veiksmais jie vienu smūgiu iš turtingiausių vokiečių savo zonoje atėmė lėšas, iš privačios ekonomikos atėmė kapitalą ir visuose sektoriuose pagreitino bankrotus.

Kaip ir britai, prancūzai bei amerikiečiai, sovietų karinė valdžia Berlyne taip pat išleido naujus pinigus savo valdomai Vokietijos zonai. Jos pareigūnai pavadino ją „m-marke", išleido potvarkį, kad ji gali būti iškeista į reichsmarkes santykiu vienas su vienu, ir naudojo ją karių atlyginimams mokėti bei prekėms pirkti. Nors niekada viešai neprisipažino, jie iš karto pradėjo spausdinti „m-markes" kuo didesniais kiekiais – nuo vasario iki balandžio jų buvo prispausdinta 17,5 milijardo. Kiti sąjungininkai 1946 m. galų gale buvo priversti įvykdyti pinigų reformą vien tam, kad atitolintų hiperinfliaciją[46].

Vengrijoje naujosios nefiksuoto kurso valiutos, nacionalizavimo grėsmės, didelės reparacijų naštos ir bendro ekonominio nesaugumo derinys sukūrė bene ekstremaliausią visų laikų ir šalių istorijoje hiperinfliacijos protrūkį, trukusį apie pusantrų metų. 1946 m. vasarą, kai Vengrijos pengė nusirito į rekordines žemumas, ji buvo skaičiuojama tūkstančiais milijonų. Jos vertė mažėdavo perpus kiekvieną dieną, o kainos keitėsi kas valandą. Budapešto menininkas Tamásas Lossonczy tuo laiku rašė savo dienoraštyje:

> Vakar 10 val. ryto nuėjau į Kultūros ministeriją atsiimti pinigų už savo paveikslą, kurį ji nupirko muziejui. Buvo sutarta, kad už jį gausiu 10 gramų aukso. Pakeliui paklausiau vieno juvelyro, kiek kainuoja auksas. Ryte už

> vieną gramą aukso galėjai gauti 190–200 tūkstančių milijonų pengių. Doleris buvo vertas 170 tūkstančių milijonų pengių.

Lossonczy buvo sumokėta 2000 tūkstančių milijonų pengių. Tačiau jam baigus sandorį buvo popietė:

> ...Iki 14.00 val. aukso kaina pakilo iki 280 tūkstančių milijonų, o dolerio – iki 260 tūkstančių milijonų. Už tuos pinigus norėjau įstiklinti studijos langus; jų stiklinimas kainuoja 11 dolerių, kurie pagal vakarykščio vidurdienio valiutos kursą buvo verti 2860 tūkstančių milijonų, taigi aš patirsiu 860 tūkstančių milijonų nuostolį.[47]

Grynuosius pinigus neišvengiamai keitė mainai. Po kelių dienų Lossonczy parašė pardavęs vieną iš savo paveikslų už „dvidešimt kilogramų kvietinių miltų“. Rugpjūtį vyriausybė pagaliau įvykdė pinigų reformą. Vienas naujos valiutos vienetas, forintas, buvo vertas 400 000 kvadrilijonų pengių[48].

Ne visi iškraipymai atsispindėjo infliacijoje. Pikta propaganda, policijos persekiojimas ir politinis spaudimas nepadėjo – pusiau teisėta juodoji rinka toliau plėtėsi, įgaudama pačias įvairiausias formas – nuo primityvios gatvės prekybos, kurią Primo Levi matė Krokuvoje, iki subtilių kontrabandos operacijų. Pirmaisiais pokario mėnesiais dauguma Rytų Vokietijos gyventojų praleisdavo keletą valandų per dieną „dirbdami“ (kitaip tariant, „apsipirkdami“) juodojoje rinkoje. Berlyniečiai tada praleisdavo savo savaitgalius kaime, ieškodami, kur galėtų įsigyti maisto – nusipirkti arba į ką nors išmainyti[49]. Pagrindiniai maisto produktai buvo normuojami beveik visur. Nors normavimas užtikrino prasimaitinimo minimumą ir apsaugojo žmones nuo mirties badu, jis taip pat reiškė, kad juodojoje, ar laisvojoje, rinkoje produktų kainos smarkiai išaugo, sukeldamos dar didesnį nepasitenkinimą. Kaip pranešė vienas lenkų pareigūnas, „prekių trūkumas ir neveiksmingas paskirstymas sukelia didelį nepasitenkinimą. Lodzės darbininką labai skaudina, kad jo vaikai į pyragą gali tik pažiūrėti iš tolo, jį piktina, kad sunkiai dirbantys žmonės, tokie kaip jis, uždirba labai nedaug, o kažkoks parazitas kala didelius pinigus laisvojoje rinkoje, ir valstybė iš jo negauna nieko.“[50]

Nacionalizavimui įsibėgėjus, deficitas paaštrėjo, sukeldamas sunkumų ir gamykloms, ir pirkėjams. Iš nevilties Loinos chemijos fabrikas Rytų Vokietijoje pradėjo mainyti trąšas į maistą:

> Keturiolika vagonų bulvių ir daržovių, kurias buvo ketinta neteisėtai išvežti iš Haldenslebeno rajono, buvo išsiųsti atgal. Nė vienam pareigūnui neatrodė keista, kad Loinos fabrikas išsiuntė Nordge[r]merslėbeno ir Gro[s Z] anterslėbeno kaimo ūkininkams visą traukinį trąšų, norėdamas išmainyti jas į maistą, nors šių kaimų ūkininkai dar neįvykdė savo privalomų bulvių ir daržovių tiekimo normų.[51]

Nors šiuos mainus buvo bandyta įgyvendinti 1947 m., toks susitarimas galėjo būti sudarytas ir 1967 m. ar net 1987 m. Deficitas ir neatitikimai kamavo „liaudies demokratijos respublikas“ nuo pačios pradžios iki pat jų gyvavimo pabaigos. Rytų Europos šalių ekonomika po karo augo todėl, kad ji pradėjo nuo nulio – ji kūrėsi, tiesiogine šių žodžių prasme, tuščioje vietoje – bet netrukus atsiliko nuo Vakarų Europos šalių ekonomikos. Ir niekada nepasivijo.

Nors ir keistai skamba, daugelis partijos ekonomistų puikiai suprato, kas negerai. Lenkijos prekybos ir pramonės ministerijos archyvų Minco tėvonijos bylose yra daug laiškų, kuriuos iš visų šalies kampelių siuntė blaiviai mąstantys biurokratai: visi jie kantriai aiškino, kokį neigiamą poveikį daro padidėjusi valstybės kontrolė. Privačios įmonės, teigė daugelis jų, esančios produktyvesnės negu valstybinės. Greitas ir didelių, ir mažų įmonių nacionalizavimas pabloginęs ekonominę padėtį. 1947 m. pavasarį viena įstaiga, pavadinta Centriniu techninių įvesčių biuru, nusiuntė ministrui laišką, kad privačios įmonės „yra mažesni objektai negu valstybinės įmonės… ir todėl geba atlikti užsakymus greičiau, efektyviau ir paprastai mažesnėmis kainomis negu valstybinės. Taip yra todėl, kad privačios ir kooperacinės įmonės yra tiesiogiai suinteresuotos pelnu ir greita kapitalo apyvarta.“[52]

Šiame laiške, kuriuo iš esmės buvo prašoma pasigailėti privataus verslo, taip pat buvo išvardyti produktai, kuriuos gamino privačios įmonės, tarp jų – siurbliai, termometrai, mašinų dalys, svarstyklės ir statybinės medžia-

gos. „Mes patvirtiname, – apibendrino Techninių įvesčių biuras, – kad privačios ir kooperacinės įmonės aprūpina mus plataus diapazono gaminiais, kad galėtume geriau ir greičiau atrasti mažiausiai sąnaudų reikalaujančių gamybos priemonių.“

Atskiros įmonės taip pat bandė įrodyti, kad jų nacionalizavimas būtų žalingas ekonomikai, kartais ieškodamos paramos vyriausybėje. 1946 m. birželį *Anczyc* spaustuvės, įsikūrusios Krokuvoje, vadovai parašė laišką Švietimo ministerijai; įmonės specializacija buvo aukštos kokybės iliustruotos knygos, ir septyniasdešimt metų ją valdė ta pati šeima. Jie įtikinėjo, kad dėl „demokratinio“ jų įmonės pobūdžio, puikaus elgesio su darbuotojais ir unikalios kompetencijos grafikos srityje ji turėtų būti atleista nuo nacionalizavimo įstatymų: „Dabar, kai vyksta lenkų kultūros ir meno atkūrimas... pašalindami asmeninę savininko įtaką mes sukelsime grėsmę mūsų iliustruotų mokslinių ir meninių leidinių kokybei.“[53] *Anczyc* savininkai pridėjo juos palaikančių įvairių kitų įstaigų – Krokuvos knygų mėgėjų draugijos, Jogailos universiteto – laiškų, taip pat pačios spaustuvės darbuotojų liudijimą, kad „iš principo“ jie pritariantys nacionalizavimui, tačiau yra įsitikinę, kad „privati nuosavybė nepablogins“ jų „finansinės padėties“. Matydama, kiek daug šalininkų turi ši spaustuvė, Švietimo ministerija nutarė jai padėti ir persiuntė jos prašymą įvairioms kitoms institucijoms. Nepaisant tokio didelio palaikymo, išvengti nacionalizavimo nepavyko. Vienas Informacijos ir propagandos ministerijos biurokratas pareiškė, kad „bendrovė, prisidengdama tipografijos pramonei naudingos veiklos ir aukštos savo darbo kokybės pretekstu... nori likti pelno siekiančia įmone ir savintis techninių darbuotojų ir tarnautojų darbu sukuriamą pridėtinę vertę“. 1949 m. spaustuvė buvo nacionalizuota, o savininkų turtas konfiskuotas[54].

Įrodymai, kad privačios įmonės gali būti ir pelningos, ir mėgstamos savo darbuotojų, ne mažiau suerzino ir Vokietijos komunistus, kurie 1950 m. atliko privataus sektoriaus apžvalgą ir perdavė jos rezultatus Centro komiteto ekonomikos skyriui. Komiteto nariams jie turbūt padarė slogų įspūdį. Partijos inspektoriai išsiaiškino, kad privačiose įmonėse produktyvumas buvo aukštesnis, darbuotojai atrodė labiau patenkinti ir vis dar buvo labai palankiai nusiteikę privačių savininkų atžvilgiu. Vienos bendrovės savininkas „Kalėdų proga savo darbuotojams skyrė 12 500 markių“; kitas švenčių proga savo darbuotojams išmokėjo dviejų savaičių papildomą darbo už-

mokestį ir padovanojo po maisto produktų rinkinį, į kurį įėjo sviesto ir cukraus.

Nors kai kuriose gamyklose veikė komunistų partijos kuopelės, pranešimo autoriai pabrėžė, kad privačiose gamyklose „klasių kovos klausimas beveik neaptariamas“, o darbininkai neapsišvietę. Vienas jų, apstulbindamas partijos inspektorius, pareiškė, kad gamyklos savininkas „yra ne eksploatatorius, o verslininkas“. Jeigu jo įmonė būtų nacionalizuota, pareiškė kitas, „mes uždirbtume mažiau ir negalėtume švęsti Kalėdų“. Biurokratų reakcija į tyrimo rezultatus buvo atvirai ideologinė: Centro komiteto nariai nusprendė, kad „privačiose įmonėse turi būti pagerintas šviečiamasis ir propagandinis darbas“, taip pat pagyvinta profesinių sąjungų veikla[55].

Jų reakcija į palyginti sėkmingą privačių mažmeninės prekybos įmonių veiklą buvo analogiška. Sovietų valdomoje Vokietijos zonoje, 1948 m. skundėsi vienas ekonomistas, visiškai nevyksta „prekyba“, ją pakeitė „skirstymas“. Tačiau, užuot kūrusi geresnes sąlygas prekybai – tai yra nustojusi reguliuoti kainas ir leidusi plėtoti savo veiklą privačioms mažmeninės ir didmeninės prekybos įmonėms, vyriausybė nusprendė sukurti jų pakaitalą: valstybės valdomų „laisvų“ parduotuvių tinklą, pavadintą *Handelsorganization*. Šiose HO parduotuvėse žmonės galėjo tariamai rinkos kainomis be talonų nusipirkti plataus vartojimo prekių ir maisto produktų, kurių nebuvo kitur.

Kaip rašoma partijos surengto tyrimo ataskaitoje, visuomenės reakcija į šias parduotuves buvo prieštaringa. „Dabar galėsime nusipirkti svarbių prekių kasdieniam gyvenimui“, – džiaugėsi jų atsiradimu viena moteris. Kiti žmonės skundėsi, kad galimybė apsipirkti „laisvose parduotuvėse yra labai geras dalykas, bet ne tokiomis kainomis“, kad „darbininkas iš savo atlyginimo ten negali nieko įpirkti“ arba kad jos skirtos „tik labai pinigingiems žmonėms“[56].

Netrukus tapo aišku, kad net šios laisvos parduotuvės negali konkuruoti su privačiu sektoriumi; partijos ekonomistai niekaip nepajėgė suprasti, kodėl. Per kitą po keleto metų surengtą Centro komiteto ekonomikos skyriaus susirinkimą jie analizavo skaičius. Šie rodė, kad privataus sektoriaus įmonėse dirbančių žmonių smarkiai sumažėjo, ir tai nestebina žinant, koks finansinis ir politinis spaudimas buvo daromas privatiems savininkams. Tačiau privataus sektoriaus apyvarta didėjo. Privačios mažmeninės preky-

bos įmonės išlaikė savo „verslo ryšius“ su privataus sektoriaus pramonės įmonėmis, manė biurokratai, ir tai tikriausiai joms padeda parduotuvėms gauti „nekontroliuojamų prekių“ iš valstybinio sektoriaus. Privatus sektorius taip pat atrodė lankstesnis ir turėjo daugiau nuolatinių klientų.

Išvada: reikia sudaryti komisiją. Reikia teikti mažiau leidimų privačioms didmeninės prekybos įmonėms kurti. Reikia padidinti pelno mokesčius ir neišnuomoti privatiems verslininkams komercinių patalpų. Privačių mažmeninės prekybos įmonių apyvarta, nutarė komitetas, turi „sumažėti 10 procentų“. Jeigu tikrovė neatitinka ideologijos, reikia ją priversti atitikti[57]. 1949 m. Rytų Vokietijos Politbiuras net išleido potvarkį, kad kiekvienos valstybinės įmonės direktorius samdytųsi ne tik gamybos ir prekybos specialistus, bet ir turėtų pavaduotoją, atsakingą už politiką. Jis turėtų rodyti darbuotojams „drausmės ir nuolatinio budrumo pavyzdį“, pranešti jiems, kas vyksta šalyje, ir nuolat informuoti juos apie Sovietų Sąjungą: „Darbuotojai turi būti įsitikinę, kad pažangios demokratinės jėgos Vokietijoje gali nugalėti tik remiamos SSRS.“[58]

Ir kitose srityse, ir kitose Rytų Europos šalyse reakcija buvo tokia pati. Streikuotojų reikalavimai, viešas nepasitenkinimas ir prastai veikianti ekonomika neįtikino komunistų padaryti sistemą laisvesnę. Užuot atsitraukę nuo ideologijos, jie smarkiai sustiprino savo propagandą, pagreitino „reformą“ ir ieškojo naujų būdų įtikinti savo tėvynainius laikytis naujosios sistemos taisyklių. Kaip ir politikos srityje, nesėkmė paskatino imtis dar radikalesnių veiksmų.

Norint užkirsti kelią streikams, įveikti deficitą ir pakelti gyvenimo lygį iki Vakarų standartų, manė regiono komunistai, kontrolę reikia ne švelninti, o griežtinti. Taigi Rytų Europos vyriausybės viena po kitos ėmė sudarinėti kompleksiškus, daugiamečius, sovietų pavyzdžio centralizuotus planus, nustatydamos užduotis visose veiklos srityse – nuo kelių statybos iki batų gamybos. Vengrija 1947 m. rugpjūtį pradėjo savo Trejų metų planą, o 1950 m. paskelbė Penkmečio planą. Lenkija taip pat pradėjo Trejų metų planą 1947 m., o 1950 m. – Šešerių metų planą. Vokietija 1949 m. sausį pradėjo vykdyti Dvejų metų planą, o paskui, 1951–1955 m. – Penkmečio planą.

Šių pirmųjų planų kūrėjai užduotis dažnai laužsaid iš piršto, o jų supratimas apie kainodaros mechanizmus, švelniai tariant, buvo primityvus. Vienas iš pirmųjų Lenkijos ekonominių biurokratų likus keletui mėnesių iki pirmojo plano įsigaliojimo bandė stebėti anglių ir duonos kainų svyravimus, manydamas, kad tai galų gale padės jam nustatyti „teisingas" visų prekių kainas, kurių, jo manymu, paskui, žinoma, jau niekada nereikės keisti, nes komunistinėje ekonomikoje nebus jokios infliacijos. Vienu metu lenkų komunistai taip pat svarstė, ar jiems nevertėtų Lenkijoje tiesiog nustatyti tokias pačias pagrindinių prekių kainas kaip SSRS, kuri, jų manymu, turbūt jau buvo atskleidusi paslaptį, kaip jas teisingai nustatyti[59].

Mikroekonomikos lygmenyje planai taip pat buvo ne daugiau pagrįsti. Jo Langer, žinomo Slovakijos komunisto žmona, 1948 m. dirbo Bratislavos eksporto bendrovėje ir pati patyrė, kaip plano užduotys buvo „nuleidžiamos iš viršaus":

> Pirmąjį šoką patyriau, kai gruodį planavimo skyriaus vadovas paprašė manęs sudaryti lentelę, kurioje būtų pateikti tikslūs skaičiai, kiek dantų šepetėlių (kokių šerių, kokios spalvos ir taip toliau) aš planuoju tiekti į Šveicariją, Angliją, Maltą, Madagaskarą ir kitas šalis per pirmą ateinančių metų pusę. Iš kur galiu tai žinoti, pasakiau, juk mūsų atstovai įvairiose vietose yra paprasti mirtingieji ir juos gali ištikti liga ar mirtis… Jis nepaisė mano prieštaravimų ir liepė nedelsiant sudaryti savo prognozę.

Langer rašo, kad „kankinama sąžinės graužaties" ji pateikė išgalvotą statistiką. Jos viršininkas buvo patenkintas:

> Tada jis pavedė savo darbuotojams sudaryti tvarkingą lentelę, apibendrinančią panašius duomenis, gautus iš kitų mūsų skyrių. Prahoje ši diagrama buvo įtraukta į dar meniškiau pritemptą lentelę, kuri paskui buvo perduota dar aukštesnėms instancijoms. Pakeliui „į viršų" ji buvo sukergta su panašiais kitų ekonomikos šakų kūriniais, ir taip galiausiai gimė Planas didžiąja raide „P": svarbiausia mūsų nacionalinės ekonomikos atrama.[60]

Nors planai buvo kilę iš fantazijų pasaulio, komunistai labai jais tikėjo ir jiems garsinti rengė didžiules nacionalinio masto propagandines kam-

panijas. Didžiuliai transparantai, iškabinti ant pastatų ir gamyklų, ragino žmones „Įvykdyti Planą“, „Dirbti Planui“ ar „Pasiekti socializmo pergalę įgyvendinant Planą“. Plakatuose, transparantuose ir brošiūrose dažnai ir teigiama reikšme būdavo vartojamas ir žodis *Aufbau* – „statyba“ arba „statymas“. Radijo stotys kalbėjo apie planą kaip apsėstos. 1948 m. Rytų Vokietijos radijo laidų scenaristams buvo nurodyta „nuolatos“ komentuoti keturis skaičius, kurie buvo įrašyti į planą: 35 procentais padidinti gamybą, 30 procentų padidinti produktyvumą, 15 procentų padidinti darbo užmokestį ir 7 procentais sumažinti biudžetus.

Kad klausytojai nepradėtų bodėtis šiomis kalbomis (arba, kaip subtiliau pasakė radijo vadovai, siekiant išvengti „apatiškos reakcijos“), rašytojams taip pat buvo nurodyta pagyvinti šių keturių skaičių kartojimą interviu ir reportažais iš vietų. Jiems buvo rekomenduojama pasakoti apie įmones, kurios viršijo savo gamybos planus, ir „pozityviai kritikuoti“ atsiliekančiąsias. Taigi sėkmė turėjo būti priešpriešinama su nesėkme (laikina nesėkme, savaime suprantama), tikintis, kad taip šios laidos bus įdomesnės[61]. Lenkijos radijuje nuo 1950-ųjų iki 1956-ųjų „Šešerių metų plano aptarimas“ buvo laikomas vienu iš kiekvienos laidos politinių prioritetų – pradedant sporto, kultūros ir baigiant politikos laidomis.

Šie planai buvo reklamuojami ir kaip nesuskaičiuojamos daugybės problemų sprendimas. Rytų Vokietijos radijas 1948 m. patarė savo klausytojams nesijaudinti dėl Vakarų Vokietijos pinigų reformos, kuri tada supurtė Rytų Vokietiją: plano „įvykdymas ir viršijimas padės mums įveikti šią sunkią, bet būtiną valiutos problemą“[62]. Planai buvo skirti ne vien tik pramonei. „Iš menininkų mums pirmiausia reikia meno kūrinių, kurie padės mums kasdienėje kovoje dėl Penkerių metų plano įgyvendinimo“, – rašė vienas Rytų Vokietijos laikraštis[63]. Vokietijos kultūros biurokratai sudarinėjo metinius ir ketvirtinius planus, taip pat leido metines ir ketvirtines ataskaitas apie jų įvykdymą. Jie apėmė bendrus tikslus – pavyzdžiui, „Sovietų Sąjungos ekonominės ir kultūrinės plėtros propagavimą“, taip pat konkretesnius uždavinius. Viename 1948 m. plane buvo reikalaujama, kad kiekvienas šalies muziejus skubiai surengtų parodą apie Dvejų metų plano uždavinius ir jų vykdymą[64].

Lenkijoje vienu iš svarbiausių Šešerių metų plano, pradėto 1950 m. sausį, uždavinių tapo atstatyti Varšuvą. Plano pradžiai pažymėti buvo išleistas

prabangus 350 puslapių fotografijų albumas, kurio autorystė buvo priskirta pačiam Bolesławui Bierutui. Albumą sudarė fotografijos, rodančios Varšuvą tokią, kokia ji buvo – krūvos nuolaužų, griuvėsiuose tupintys vaikai, moterys, džiaustančios skalbinius apgriuvusiuose balkonuose, – ir būsimosios Varšuvos piešiniai: griežti socialistinio realizmo stiliaus dangoraižiai, įspūdingi vyriausybiniai pastatai, platūs bulvarai. Buvo numatyta skirti vietos ir „masiniams mitingams bei demonstracijoms“, sporto rūmams ir parkams[65].

Tačiau Lenkijos Šešerių metų planas išsikvėpė greičiau nei per šešerius metus. Jis įstrigo po Stalino mirties 1953 m., ir didžioji dalis planų taip ir liko neįgyvendinta. Nors miesto rekonstrukcija tęsėsi, daugelis pastatų, pavaizduotų tame Varšuvos albume, taip ir nebuvo pastatyti, o kiti buvo smarkiai pakeisti. Vėlesnė varšuviečių karta už tai buvo dėkinga.

Antra dalis

STALINIZMO APOGĖJUS

11 skyrius

REAKCINGI PRIEŠAI

> Mes mokome: kas ciesoriaus, dera atiduoti ciesoriui, o kas Dievo – Dievui. Tačiau kai ciesorius pats sėdasi ant altoriaus, mes griežtai sakome: jam ten ne vieta.
>
> Kardinolas Stefanas Wyszyńskis, 1953 m.

1948 m. pabaigoje Rytų Europos komunistų partijų ir jų sovietų sąjungininkų pastangomis naujose liaudies demokratijos šalyse jau buvo įvykę didžiulių pokyčių. Jie pašalino pajėgiausius savo potencialius priešininkus. Jie perėmė savo žinion institucijas, kurias laikė vertingiausiomis. Jie nuo nulio sukūrė politinės policijos tarnybas. Lenkijoje ginkluota opozicija buvo sunaikinta, o teisėta opozicija išardyta. Vengrijoje ir Rytų Vokietijoje nebeliko spontaniškų „antifašistinių" judėjimų, o tikros opozicinės partijos buvo pašalintos. Surengę sėkmingą *coup d'état*, komunistai įgijo absoliučią valdžią Čekoslovakijoje. Bulgarijoje, Rumunijoje ir Albanijoje dabar valdė ištikimos, prosovietinės komunistų partijos. Socialdemokratų partijos, nors ir turėjo regione gilias šaknis, dingo iš politinės arenos, kaip ir didelės privačios įmonės bei daugelis nepriklausomų organizacijų.

Tačiau socialistinis rojus vis dar buvo toli. Režimai pritraukė šiek tiek kolaborantų, įgijo šiek tiek nuoširdžių rėmėjų ir bandė išugdyti jų dar daugiau. Dešimtys tūkstančių žmonių įstojo į partiją ir jos įsteigtas visuomenines organizacijas – jaunimo judėjimus, moterų organizacijas ir oficialias profesines sąjungas. Tačiau komunistų partijos buvo nepopuliarios ir negalėjo tikėtis tvirtos paramos net tose institucijose, kuriomis pasikliovė labiausiai. Milijonai Rytų Europos gyventojų vis dar manė, kad komunistinė ideologija svetima, o komunistų partijos atstovauja svetimai valstybei. Rytų Europos komunistų partijos neįgijo teisėtumo per rinkimus ir nepelnė jo

savo ekonomine politika. Jų valdomų šalių ekonomikos jau pradėjo atsilikti nuo Vakarų šalių ekonomikų. Atsilikimą aiškiausiai matė Rytų Vokietijos, ypač Rytų Berlyno, gyventojai, kai 1948 m. Vakarų Vokietijoje buvo įvykdyta pinigų reforma. Tačiau kiekvienas, turėjęs giminių Vakaruose ar galėjęs klausytis Vakarų radijo, irgi apie jį žinojo.

Net Stalinas nelabai pasitikėjo savo šalininkais Rytų Europoje, todėl nusprendė, kad dabar, norėdami išlikti valdžioje, jie turi taikyti griežtesnius metodus. Per kitus apytiksliai penkerius metus Rytų Europos valstybės tiksliai mėgdžiojo sovietų vidaus ir tarptautinę politiką, tikėdamosi visam laikui atsikratyti savo priešininkų, pasiekti didesnį ekonomikos augimą ir propaganda bei valstybiniu švietimu išugdyti naują ryžtingų šalininkų kartą. Iki Stalino mirties 1953 m. visos regiono komunistų partijos siekė vienodų tikslų ir taikė vienodą taktiką. Tai buvo stalinizmo apogėjaus laikai.

Nors stalinizmo apogėjaus retorika visada skambėdavo nepaprastai pergalingai, šis laikotarpis prasidėjo krize. 1949 m. kovą Bolesławas Bierutas, tapęs neginčijamu Lenkijos komunistų partijos vadovu, aprašė savo problemą laiške Viačeslavui Molotovui, o šis perdavė šį laišką Stalinui. Bierutas iš pradžių pagyrė Lenkijos slaptosios policijos pareigūnus, kurie „atrėmė priešo atakas“ 1945–1946 m. Sovietų Sąjungoje parengti Lenkijos saugumo pareigūnai ne tik nugalėjo pogrindį ir „sunaikino Mikołajczyko PSL“, bet ir tapo „aštriu liaudies valdžios įrankiu mūšyje su klasiniu priešu ir prasiskverbusiais užsienio šnipais“. Tačiau jis nebuvo patenkintas. Kad ir daug pasiekusi, slaptoji policija vis dar nepajėgė „ryžtingai pertvarkyti savo darbo ir sėkmingiau užkirsti kelio priešo veiksmams“. Prie šių priešų Bierutas priskyrė ne tik pogrindžio judėjimus, bet ir „klerikalus“, Lenkijos socialdemokratus, buvusius Armijos Krajovos kovotojus ir net komunistus, „pašalintus iš partijos“[1].

Paskui Bierutas išvardijo daug Lenkijos slaptosios policijos „trūkumų“ ir pasiūlė, kaip juos pašalinti: visiškai uždaryti vakarinių žemių ir šiaurinių pajūrio teritorijų sienas, infiltruoti savo agentus į potencialių „priešų“ grupes, sustiprinti saugumą gamyklose bei partinėse įstaigose ir kruopščiai vykdyti „taktinį“ darbą tarp dvasininkijos, imantis visų įmanomų priemonių – nuo „prievartinių metodų“ kai kuriais atvejais iki „neutralizavimo“ kitais. Bieruto laiško tonas be galo paranojiškas, jame nuolatos kalbama apie šnipus, anglų ir amerikiečių agentus ir įvairiausio pobūdžio priešus:

> Pastaraisiais mėnesiais buvo galima pastebėti ženklų, kad saugumo tarnybas apėmė pasitenkinimo savimi jausmas, kad jos ne visai rimtai vertina priešo gebėjimus atkurti savo organizuotus tinklus, ne itin budriai ieško priešo veiksmų požymių, yra linkusios mechaniškai taikyti senus kovos metodus, kurių aiškiai nepakanka esant dabartinei situacijai...[2]

Bieruto paranoja tam tikru požiūriu buvo pagrįsta. Daugelis Lenkijos dvasininkų, buvusių Armijos Krajovos kovotojų, buvusių komunistų ir buvusių socialdemokratų buvo labai nepatenkinti padėtimi šalyje. Didelė Lenkijos visuomenės dalis tikrai labiau simpatizavo Jungtinėms Valstijoms negu Sovietų Sąjungai ir daugeliui žmonių išformuotos Armijos Krajovos idealai buvo kur kas artimesni negu naujosios Lenkijos kariuomenės, kuriai akivaizdžią įtaką darė sovietų karininkai.

Tačiau Bieruto paranoją neabejotinai sustiprino paties Stalino paranoja, kuri 1948–1949 m. nepaprastai paaštrėjo, iš dalies dėl tų pačių priežasčių. Milijonai Sovietų Sąjungos piliečių per Antrąjį pasaulinį karą pirmą kartą pamatė, kaip pasiturimai ir laisvai gyvena žmonės Vakarų Europoje, ir dabar grįžo namo į pasaulį, kuriame nebuvo jokių materialinių gėrybių. „Dviračiai buvo seni, prieškario gamybos, – rašė Josifas Brodskis apie savo vaikystę pokario Sovietų Sąjungoje, – o futbolo kamuolio savininkas buvo laikomas buržua.“[3] Visuomenėje iš tiesų augo nepasitenkinimas, net tarp įsitikinusių komunistų. Ir Stalinas, ir sovietų slaptoji policija tai žinojo. Per asmeninį pokalbį telefonu, kurį KGB užrašė į magnetofono juostą, vienas sovietų generolas, sugrįžęs namo iš fronto, sakė savo kolegai, kad „absoliučiai visi atvirai reiškia savo nepasitenkinimą gyvenimu. Traukiniuose – ir apskritai visur – visi tik apie tai ir kalba.“[4]

Karo laikais užėmusi naujas teritorijas ir žiauriai malšindama pasipriešinimo judėjimus, Sovietų Sąjunga taip pat įgijo ir daug naujų labai įtartinų gyventojų kategorijų. Kadangi jos sienos persikėlė kelis šimtus kilometrų į vakarus, milijonai prieškario Lenkijos, Rumunijos, Čekoslovakijos ir Baltijos šalių gyventojų dabar tapo Sovietų Sąjungos piliečiais. Daugelis jų, savaime suprantama, buvo priešiški Sovietų Sąjungai, kurią jie laikė nauja Rusijos imperijos forma, ir slaptoji policija tai irgi žinojo. 1945 m. KGB į visus naujų vakarinių teritorijų gyventojus žiūrėjo kaip į potencialius užsienio įtakos agentus, sabotuotojus ir šnipus. Net kai mirus Stalinui iš

gulago buvo paleista dauguma politinių kalinių, Baltijos šalių ir Ukrainos nacionalistai liko sovietų kalinimo vietose net iki septintojo dešimtmečio[5]. 1948–1949 m. Stalino įsakymu kilo nauja stambi suėmimų banga, mastu nenusileidžianti 1937–1938 m. Didžiajam terorui – suėmimais jis norėjo nuslopinti visuotinį nepasitenkinimą ir turbūt įbauginti naujus Sovietų Sąjungos piliečius. Po pokario metų tylos gulago stovyklos vėl pradėjo pildytis. O labiausiai jos suvešėjo 1950–1952 m. – ir kalinių skaičiaus, ir ekonominės reikšmės požiūriu.[6]

Paaštrėjusi Stalino paranoja taip pat tapo viena iš priežasčių, dėl kurių kilo Šaltasis karas, savo ruožtu toliau kurstęs jo nuogąstavimus. Vakarų įtarumas sovietų ketinimų Europoje atžvilgiu sustiprėjo 1946 m., kai Churchillis pasakė savo kalbą apie „geležinę uždangą“, ir tapo politika 1947 m., kai prezidentas Trumanas paskelbė apie Amerikos ketinimą „palaikyti laisvas tautas, kurios priešinasi ginkluotų mažumų ar išorinių jėgų bandymui jas pavergti“, pagarsėjusį Trumano doktrinos pavadinimu[7]. Galų gale „laisvų tautų palaikymas“ įgavo įvairių formų, nuo ekstravagantiškų – propagandinių lapelių mėtymo palei Rytų–Vakarų sienas iš oro balionų – iki pragmatiškų[8]. O veiksmingiausias Šaltojo karo „ginklas“ buvo radijo stotis „Laisvoji Europa“, transliavusi savo laidas iš Miuncheno; šią radijo stotį finansavo JAV vyriausybė, bet jos laidas savomis kalbomis rengė emigrantai ir tremtiniai. „Laisvoji Europa“ tapo tokia paveiki ne todėl, kad siūlė kontrpropagandą, bet pirmiausia todėl, kad pranešdavo patikimas žinias apie dienos įvykius[9].

Vakarų nuogąstavimų dėl sovietų ketinimų ir Stalino paranojos derinys galų gale sukėlė svarbesnių karinių ir diplomatinių pokyčių, kuriuos išsamiai aprašė daugelio puikių knygų apie Šaltojo karo istoriją autoriai[10]. 1949 m. balandį Vakarų Europa ratifikavo Šiaurės Atlanto sutartį ir sukūrė NATO. 1949 m. spalį Stalinas liovėsi apsimetinėti, kad netrukus Vokietija bus suvienyta, ir Vokietijos Demokratinė Respublika – taip pat vadinta Rytų Vokietija, VDR, arba DDR (*Deutsche Demokratische Republik*) – tapo atskira valstybe. Abiejose padalytos Vokietijos sienos pusėse pamažu prasidėjo Vokietijos perginklavimas, nors prieš kelerius metus tai buvo neįsivaizduojama; Vakarų Vokietijoje buvo įkurtas Bundesveras, Federalinės gynybos pajėgos, o Rytų Vokietijoje – Nacionalinė liaudies armija. Buvo imtasi papildomų priemonių kitų Rytų Europos šalių kariuomenių ištiki-

mybei užtikrinti. 1949 m. lapkritį Lenkijos gynybos ministru buvo paskirtas aukšto rango sovietų generolas Konstantinas Rokosovskis. Nors jis buvo lenkų kilmės (ir nors jo šeima vis dar nuoširdžiai tikina, kad jis gimė Varšuvoje), Rokosovskis padarė savo karjerą Raudonojoje armijoje ir niekada neatsisakė savo Sovietų Sąjungos piliečio paso. Jo buvimas Lenkijos vyriausybėje įtvirtino, simboliškai ir praktiškai, Lenkijos ginkluotųjų pajėgų ir užsienio politikos sovietų kontrolę[11]. Šiuo laiku aukštus postus Lenkijos ir Vengrijos ginkluotosiose pajėgose gavo ir kiti sovietų karininkai, tarp jų ir kalbantys tik rusiškai. Abiejų šalių kariuomenėse darbininkų ir valstiečių kilmės jaunesnieji karininkai greitai kilo, o vyresni buvo atleidžiami[12].

Bet 1948 m. Sovietų Sąjungos prestižui Rytų Europoje buvo suduoti dar trys konkretūs smūgiai. Pirmąjį sudavė amerikiečiai, kai Marshallo plano programoje dalyvaujančioms šalims ateinantiems dvejiems metams skyrė apytiksliai 4 milijardus dolerių – pirmąją dalį lėšų, numatytų šiame plane. Marshallo fondas buvo ne vienintelė priežastis, lėmusi greitesnį Vakarų Europos ekonomikos atsigavimą, bet jis suteikė būtiną moralinį ir finansinį postūmį. „Marshallo pinigai" tapo vienu iš įprastų paaiškinimų, kodėl tarp rytinės ir vakarinės žemyno pusės dabar ėmė formuotis gerovės atotrūkis[13].

Antrasis smūgis SSRS prestižui buvo suduotas, kai viena sovietų provokacija davė priešingą rezultatą, negu tikėtasi. Kai 1948 m. birželį Vakarų sąjungininkai paskelbė pradedą pinigų reformą ir įvedą Vakarų markę (galiausiai tapusią Vokietijos marke) savo okupacinėse zonose, Sovietų Sąjunga atsakė į tai veiksmais, kurie pagarsėjo kaip Berlyno blokada. Sovietų okupacinė valdžia blokavo susisiekimą su vakarine miesto dalimi keliais, geležinkeliais bei baržomis ir sustabdė elektros energijos, maisto ir degalų tiekimą į Vakarų Berlyną. Pinigų reforma tikrai pagreitino Rytų ir Vakarų Vokietijos ekonominę atskirtį, bet blokados tikslas buvo ne tik protestuoti prieš naujosios Vakarų markės įvedimą. Ja akivaizdžiai buvo siekiama iš Berlyno, o gal ir iš Vokietijos apskritai, išstumti amerikiečius. Raudonoji armija buvo įsitikinusi, kad jai pavyks. Vienas sovietų administratorius vėliau prisiminė, kad paskelbus blokadą sovietų kariuomenės štabo Karlshorste tarnautojai garsiai džiūgavo manydami, kad tai bus pabaigos pradžia: pagaliau Vakarų sąjungininkai paliks Berlyną![14]

Kaip visi puikiai žinome, sovietų sumanymas žlugo. Užuot pasitraukę, nuo 1948 m. birželio 24-osios iki 1949 m. gegužės 12-osios Vakarų sąjun-

gininkai organizavo nepaprastai intensyvų oro tiltą, kuriuo kiekvieną dieną į Berlyno Vakarų sektorių gabendavo tūkstančius tonų maisto ir degalų, kad aprūpintų ten gyvenančius du milijonus žmonių. Vakarų sąjungininkų pasiryžimas išlaikyti Berlyno oro tiltą ir nesitraukti iš Vokietijos sovietų vadovybei Maskvoje buvo labai netikėtas. Sovietų žvalgybininkai neįvertino Vakarų sąjungininkų galimybių išlaikyti oro tiltą ir prognozavo greitą jų atsitraukimą. Po kelių savaičių šie analitikai buvo priversti pakeisti savo požiūrį. Puiki logistika suglumino rusus Berlyne. Vienam sovietų karininkui atrodė, tarytum „lėktuvas sąmoningai skrido žemai virš Karlshorsto, kad padarytų jiems įspūdį. Vienas skirsdavo virš galvos, kitas dingdavo už horizonto, o trečias pasirodydavo, vienas po kito, be pertraukos, kaip konvejeris!“[15] Oro tilto sėkmė galų gale privertė sovietų vadovybę atšaukti blokadą, ir vėlesniais mėnesiais Vakarų Berlynas ėmė reikalauti oficialiai prijungti jį prie Vakarų Vokietijos. Sovietų žvalgyba regione pradėjo siųsti Stalinui pranešimus apie karo grėsmę. Jis buvo linkęs jais tikėti[16].

Trečią stiprų smūgį Stalino prestižui sudavė jo paties bloko narė. Josipas Brozas Tito, Jugoslavijos „mažasis Stalinas“, buvo vienintelis Rytų Europos komunistinis vadovas, kurio nekankino suvokimas, kad jis labai nemėgstamas savo šalyje. Nors jis turėjo daug priešų ir gana brutaliai juos pašalino, buvo aplinkybių, dėl kurių Jugoslavijos komunistų partijos valdžia šalyje buvo laikoma teisėta. Tito, vadovavusiam antinacistiniam pasipriešinimui ir sukūrusiam ištikimą kariuomenę bei slaptąją policiją, priešingai negu kitiems regiono vadovams, nereikėjo sovietų karinio palaikymo, kad išliktų valdžioje. Ir jam nepatiko didelis sovietų kišimasis į jo šalies reikalus. Nors įtampa augo jau kurį laiką, oficialiai Jugoslavija nuo sovietų bloko atskilo 1948 m. birželį, kai kiti bloko nariai nutarė pašalinti Jugoslaviją iš Kominformo.

Berlyno oro tilto sėkmės sukrėstiems sovietams visur ėmė vaidentis vakariečių sąmokslai ir anglų bei amerikiečių šnipų tinklai, o Tito atskilimas nuo bloko pakurstė sovietų nuogąstavimus, kad jis gali suirti dėl nuomonių skirtumo jo viduje. Jeigu Tito ištrūko iš Stalino įtakos sferos, tai kodėl negalėtų kiti? Jeigu jugoslavai gali formuoti savą ekonominę politiką, tai kodėl negali lenkai arba čekai? Galų gale „titoizmas“, arba „dešinysis nukrypimas“, tapo labai rimtu politiniu nusikaltimu: Rytų Europos kontekste „titoistas“ buvo kiekvienas, kuris norėjo, kad jo šalies komunistų partija

išlaikytų tam tikrą nepriklausomybę nuo Sovietų Sąjungos komunistų partijos. Kaip ir „trockizmas“, šis terminas galų gale galėjo būti pritaikytas bet kam, kas prieštaravo (ar atrodė prieštaraująs, ar buvo apkaltintas prieštaravimu) vyraujančiai politinei linijai. Titoistai taip pat tapo naujais atpirkimo ožiais. Dėl to, kad Rytų Europa nesuklestėjo kaip Vakarų Europos šalys, kalti tikrai buvo titoistai. Jeigu parduotuvės buvo tuščios, kalti buvo titoistai. Jeigu Vidurio Europos gamyklos nepagamindavo tiek produkcijos, kaip tikėtasi, vadinasi, jas sabotavo titoistai.

1948-aisiais Rytų bloke įvyko svarbus persilaužimas ir vidaus politikoje: tai buvo metai, kai Sovietų Sąjungos sąjungininkai Rytų Europoje nustojo bandyti teisėtai laimėti rinkimus ir liovėsi toleruoti bet kokias tikros opozicijos formas. Dabar policinė valstybė prieš menamus režimo priešus bažnyčioje, jau nugalėtoje politinėje opozicijoje ir net pačioje komunistų partijoje ėmė naudoti visą savo ginklų arsenalą.

Su režimo priešininkais buvo kovojama smurtu, suėmimais ir tardymais, bet tai buvo ne vieninteliai kovos būdai. Nuo 1948 m. komunistų partijos ėmėsi nuosekliai ardyti pilietinės visuomenės institucijas iš vidaus, ypač religines. Jie ketino ne sunaikinti bažnyčias, bet paversti jas „masinėmis organizacijomis“, priemonėmis skleisti valstybinę propagandą, tokiomis pat kaip komunistiniai jaunimo judėjimai, komunistiniai moterų judėjimai ar komunistinės profesinės sąjungos[17]. Prasidėjus šiam naujam laikotarpiui, komunistų partijos manė, kad jau nepakanka įbauginti priešininkus. Jie turėjo būti viešai pasmerkti kaip išdavikai ar vagys, pažeminti parodomuosiuose teismuose, smarkiai iškeikti žiniasklaidoje ir įkalinti naujuose, atšiauresniuose kalėjimuose ir specialiai suprojektuotose stovyklose.

Naujas komunizmo priešų puolimas buvo akivaizdžiausias ir teatrališkiausias stalinizmo apogėjaus epochos elementas. Tačiau Rytų Europos komunistams taip pat svarbu buvo sukurti veiksmingą švietimo ir propagandos sistemą, kuri užkirstų kelią naujiems priešams atsirasti ateityje. Remdamiesi teorija, jie tikėjosi sukurti ne tik naujo pobūdžio visuomenę, bet ir naujovišką žmogų, pilietį, kuris nepajėgs net įsivaizduoti alternatyvos komunizmo ortodoksijai. Per vieną audringą diskusiją Rytų Vokietijos radijuje apie mažėjantį klausytojų skaičių vienas aukšto rango komunistas teigė, kad „kiekvienoje programoje, kiekviename skyriuje reikia išsamiai aptarti partijos liniją ir laikytis jos kasdieniame darbe“[18]. Kaip tik taip ir

buvo daroma visose visuomeninio gyvenimo srityse: nuo 1948 m. marksizmo-leninizmo teorijos buvo pristatomos, aiškinamos ir aptariamos vaikų darželiuose, mokyklose ir universitetuose, per radiją ir laikraščiuose, per kruopščiai parengtas masines kampanijas, paradus ir viešus renginius. Kiekviena visuomeninė šventė tapo proga mokyti, o kiekviena organizacija, nuo maisto kooperatyvo *Konsum* Vokietijoje iki Chopino draugijos Lenkijoje, tapo priemone komunistinei propagandai skleisti. Visuomenė komunistinėse šalyse dalyvavo kampanijose už „taiką", rinko pinigus padėti komunistinei Šiaurės Korėjai, žygiavo paraduose per komunistines šventes[19]. Stebėtojams kitose šalyse – ir kai kuriems žmonėms pačiame bloke – atrodė, kad stalinizmo apogėjaus politinei sistemai iš tiesų gali pavykti pasiekti visišką kontrolę.

Nuo pačių pirmųjų sovietų okupacijos dienų bažnyčios tarnai buvo ujami ir persekiojami. Religiniai vadovai, kaip ir žinomi ir įtakingi pilietinės visuomenės nariai, tapo vienos iš pirmųjų Raudonosios armijos sukeltos smurto bangos aukų. Daug lenkų katalikų dvasininkų buvo išsiųsta į sovietų lagerius. Pokario stovyklose Vokietijoje buvo kalinami ir katalikų, ir protestantų dvasininkai, o ypač daug tarp šių stovyklų kalinių buvo katalikų jaunimo vadovų. Sovietų okupacinė valdžia kaip įmanydama stengėsi uždrausti religingo jaunimo stovyklas ir sambūris. Vengrijoje smurto prieš jaunimo grupes banga prasidėjo nuo tėvo Kisso – dvasininko, apkaltino organizavus Raudonosios armijos kareivių nužudymą – suėmimo 1946 m. ir ritosi vis toliau: buvo uždrausta katalikiško jaunimo grupė Kalot, prieš kalvinistų bei liuteronų dvasininkiją buvo surengtos šmeižto kampanijos ir panaudotos įvairios kitos teisinio ir asmeninio persekiojimo formos. Jau 1945 m. gegužę liuteronų vyskupas Zoltánas Túróczy buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn ir vieno iš liaudies teismų nuteistas kalėti, matyt, siekiant įbauginti kitus dvasininkus[20].

Komunistų vadovai instinktyviai nekentė ir bijojo bažnyčios vadovų, ir ne tik dėl savo doktriniško ateizmo. Religiniai vadovai buvo alternatyvios moralinės ir dvasinės valdžios šaltinis. Jie turėjo nepriklausomų finansinių išteklių ir ryšių su įtakingais žmonėmis Vakarų Europoje. Ypač jie bijojo katalikų dvasininkų – ir dėl jų glaudžių ryšių su Vatikanu, ir dėl menamos

tarptautinių katalikiškų labdaros organizacijų ir draugijų galios. Daugelyje šalių, ypač Lenkijoje ir Vokietijoje, bažnyčios vadovai per karą taip pat palaikė ryšius su antifašistine ar antihitlerine opozicija, ir dėl to karui pasibaigus jų statusas ir teisėtumas sustiprėjo. Bažnyčios organizacinė galia, kurią dar labiau stiprino jos ideologinė įtaka, buvo didžiulė. Ji turėjo pastatų, kur nepatenkinti žmonės galėjo susitikti, taip pat įstaigų, kur jie galėjo rasti darbą. Kiekvieną sekmadienį dvasininkai ir pamokslininkai turėjo nuolatinių klausytojų. Bažnyčios publikacijos turėjo nuolatinių skaitytojų. Dėl to bažnyčia svariai prisidėdavo prie pilietinių, labdaros bei įvairaus pobūdžio švietimo organizacijų veiklos ir jas rėmė.

Tačiau pirmaisiais metais ir naujieji režimai, ir jų sovietų sąjungininkai su bažnyčiomis elgėsi gana atsargiai. 1945 m. Raudonoji armija paprastai neuždarydavo, neuždrausdavo ir negriaudavo bažnyčių, kaip darė bolševikai Rusijos revoliucijos ir pilietinio karo laikais, taip pat masiškai dvasininkų nešaudė[21]. Dažniausiai Raudonosios armijos vadai Vokietijoje kaip įmanydami stengėsi padėti atnaujinti religinių institucijų – bažnyčių, mokyklų, net teologijos kolegijų – veiklą. Jie leido naujoms radijo stotims transliuoti pamokslus ir sankcionavo Biblijos ir kitos religinės literatūros spausdinimą. Taip buvo elgiamasi sąmoningai – norint atskirti naujuosius okupantus nuo jų nacistinių pirmtakų. Analizuodamas karinės administracijos veiksmus, vienas Vokietijoje dirbęs sovietų pareigūnas vėliau rašė: „Suteikdama bažnyčioms visišką veiksmų laisvę, sovietų okupacinė valdžia parodė savo religinę toleranciją“ ir pašalino „svarbią antisovietinės propagandos arsenalo dalį“[22]. Tačiau kartais sovietų karininkai elgdavosi priešiškai vien dėl savo religinio neišprusimo. Pavyzdžiui, 1949 m. vietiniam sovietų vadui sukėlė įtarimų jaunimo pasirengimas liuteronų konfirmacijos ceremonijai Nordhauzeno mieste, ir jis pareikalavo paaiškinti, kam „reikalinga tokia papildoma propaganda“. Koks, tūžo jis, yra šios ypatingos konfirmacijos ceremonijos tikslas: „Agituoti prieš marksizmą ir Rusiją?“[23]

Lenkijoje bažnyčia buvo dar labiau gerbiama, ir komunistų vadovai, trokšdami, kad juos laikytų „lenkais“, o ne „sovietais“ (tiksliau, žydais), iš pradžių rodydavo pagarbą visiems lenkų nacionaliniams simboliams, taip pat ir bažnyčios hierarchams. Aukšto rango komunistai žengdavo greta dvasininkų metinėse *Corpus Christi* procesijose, o komunistų vadovai įvairiomis progomis dalyvaudavo mišiose. Užkulisiuose Lenkijos komunistų

partijos vadovybė apibūdino šią politiką kaip būdą „apeiti“ bažnyčią: jie ketino iš pradžių reformuoti kitas institucijas, nuvilioti jaunimą nuo bažnyčios ir laukti, kol vyresnio amžiaus religingi žmonės galų gale išmirs.

Lenkijoje, kaip ir Vokietijoje, naujoji vyriausybė labai norėjo, kad kai kurios oficialios katalikiškos institucijos atnaujintų savo veiklą, ketindami tai pateikti kaip įrodymą, jog „padėtis normalizavosi“, o Raudonosios armijos buvimas nereiškia naujos okupacijos. 1944 m. rugpjūtį savo duris vėl atvėrė iškiliausia katalikiška institucija šalyje – katalikiškas Liublino universitetas, tokiu sprendimu labai įsiutindamas Londono vyriausybę tremtyje, nes juo nebyliai buvo pripažintas *status quo*. Netrukus Krokuvos arkivyskupija gavo oficialų leidimą publikuoti *Tygodnik Powszechny* („Visuotinį savaitraštį“), intelektualų katalikų savaitraštį, kuris netrukus tapo vienu iš įtakingiausių leidinių šalyje. Rašytojas ir komunistų intelektualas Jerzy Borejsza taip pat organizuodavo Krokuvoje komunistinės ir katalikiškos inteligentijos susitikimus, tikėdamasis orkestruoti paliaubas tarp bažnyčios ir partijos[24].

Vengrijoje komunistų partija taip pat bandė atrodyti tolerantiška, nors reikia pabrėžti žodį „atrodyti“. 1945 m. lapkritį Centro komiteto posėdyje, skirtame santykiams su bažnyčia aptarti, Mátyásas Rákosi pasakė: „Turime veikti apdairiai ir gerai apgalvoti, kaip ir kokia forma mes pulsime.“[25] „Veikdami apdairiai“ Vengrijos komunistai, bent jau pirmosiomis dienomis, nepuolė bažnyčios atvirai, siųsdavo savo brigadas padėti atstatyti bombardavimų apgadintų bažnyčių ir už tai susilaukdavo viešų pagyrimų[26]. Tačiau oficialioje žiniasklaidoje bažnyčios vadovai buvo vaizduojami kaip supuvę „reakcionieriai“, siekiantys atkurti Horthy režimą.

Bažnyčios buvo puolamos ir prisidengiant kitomis programomis. Per žemės reformą Vengrijos valstybė sąmoningai atėmė iš Romos katalikų bažnyčios daugiau negu tris ketvirtadalius jai priklausiusios žemės ir beveik pusę protestantų bažnyčioms priklausiusių žemių[27]. Viešai valdžia aiškino, kad šis bažnyčios turto konfiskavimas buvęs šalutinis ekonominės reformos teisinis padarinys ir neigė kaltinimus religijos puolimu. Bažnyčios negavo jokios kompensacijos. Dvasininkai ir kiti bažnyčios tarnai tapo savotiškais valstybės tarnautojais, nes religinės organizacijos pirmą kartą tapo visiškai priklausomos nuo valstybės dotacijų.

Tačiau 1947 m. pabaigoje dauguma regiono komunistų partijų, žinodamos, kad jos vis tiek nepopuliarios, nutarė nebedangstyti savo priešiškumo

partijos vadovybė apibūdino šią politiką kaip būdą „apeiti“ bažnyčią: jie ketino iš pradžių reformuoti kitas institucijas, nuvilioti jaunimą nuo bažnyčios ir laukti, kol vyresnio amžiaus religingi žmonės galų gale išmirs.

Lenkijoje, kaip ir Vokietijoje, naujoji vyriausybė labai norėjo, kad kai kurios oficialios katalikiškos institucijos atnaujintų savo veiklą, ketindami tai pateikti kaip įrodymą, jog „padėtis normalizavosi“, o Raudonosios armijos buvimas nereiškia naujos okupacijos. 1944 m. rugpjūtį savo duris vėl atvėrė iškiliausia katalikiška institucija šalyje – katalikiškas Liublino universitetas, tokiu sprendimu labai įsiutindamas Londono vyriausybę tremtyje, nes juo nebyliai buvo pripažintas *status quo*. Netrukus Krokuvos arkivyskupija gavo oficialų leidimą publikuoti *Tygodnik Powszechny* („Visuotinį savaitraštį“), intelektualų katalikų savaitraštį, kuris netrukus tapo vienu iš įtakingiausių leidinių šalyje. Rašytojas ir komunistų intelektualas Jerzy Borejsza taip pat organizuodavo Krokuvoje komunistinės ir katalikiškos inteligentijos susitikimus, tikėdamasis orkestruoti paliaubas tarp bažnyčios ir partijos[24].

Vengrijoje komunistų partija taip pat bandė atrodyti tolerantiška, nors reikia pabrėžti žodį „atrodyti“. 1945 m. lapkritį Centro komiteto posėdyje, skirtame santykiams su bažnyčia aptarti, Mátyásas Rákosi pasakė: „Turime veikti apdairiai ir gerai apgalvoti, kaip ir kokia forma mes pulsime.“[25] „Veikdami apdairiai“ Vengrijos komunistai, bent jau pirmosiomis dienomis, nepuolė bažnyčios atvirai, siųsdavo savo brigadas padėti atstatyti bombardavimų apgadintų bažnyčių ir už tai susilaukdavo viešų pagyrimų[26]. Tačiau oficialioje žiniasklaidoje bažnyčios vadovai buvo vaizduojami kaip supuvę „reakcionieriai“, siekiantys atkurti Horthy režimą.

Bažnyčios buvo puolamos ir prisidengiant kitomis programomis. Per žemės reformą Vengrijos valstybė sąmoningai atėmė iš Romos katalikų bažnyčios daugiau negu tris ketvirtadalius jai priklausiusios žemės ir beveik pusę protestantų bažnyčioms priklausiusių žemių[27]. Viešai valdžia aiškino, kad šis bažnyčios turto konfiskavimas buvęs šalutinis ekonominės reformos teisinis padarinys ir neigė kaltinimus religijos puolimu. Bažnyčios negavo jokios kompensacijos. Dvasininkai ir kiti bažnyčios tarnai tapo savotiškais valstybės tarnautojais, nes religinės organizacijos pirmą kartą tapo visiškai priklausomos nuo valstybės dotacijų.

Tačiau 1947 m. pabaigoje dauguma regiono komunistų partijų, žinodamos, kad jos vis tiek nepopuliarios, nutarė nebedangstyti savo priešiškumo

bažnyčiai. Jaunimo paversti karštais komunistais greitai nepavyko, o religingi žmonės mirė ne taip greitai. Rugsėjį Józsefas Révai, tuomet atsakingas už ideologiją, jau prakalbo apie tai, „kad reikia padaryti galą klerikalų reakcijai“[28]. Spalį Varšuvoje įvyko Lenkijos slaptosios policijos regioninių skyrių vadovų susirinkimas, per kurį Julia Brystiger, Penktojo slaptosios policijos skyriaus, atsakingo už darbą su dvasininkija, vadovė, pareiškė, kad „kova su priešiška klerikalų veikla, be abejonės, yra viena iš sudėtingiausių mūsų laukiančių užduočių“. Brystiger, viena iš saujelės nepaprastai nekenčiamų slaptosios policijos pareigūnių, pristatė keletą naujų puolimo metodų – „sistemingai“ tirti provincijų bažnyčias, infiltruoti į jas savo agentų, verbuoti dvasininkus informatoriais, „panaudoti jaunimo aktyvistus“, stebėti mokytojų ir pedagogų religingumą[29]. Ilgainiui tokie metodai tapo įprasti visame bloke.

Rytų Vokietijoje ir slaptoji, ir paprasta policija – *Volkspolizei* (Liaudies policija) – netrukus vėl ėmė persekioti „priešus“ religinėse jaunimo grupėse. 1949 m. gruodį *Volkspolizei* generalinis inspektorius tai, kas liko iš *Junge Gemeinde*, protestantų jaunimo judėjimo, įvardijo kaip priešišką organizaciją, kurios pagrindinis tikslas esąs sugriauti Laisvąjį vokiečių jaunimą (*Freie Deutsche Jugend* – FDJ). Pokalbyje su FDJ vadovybe inspektorius pareiškė, kad „jeigu po religinio kulto priedanga buriasi nusikaltėliai, mes, žinoma, ryžtingai imsimės prieš juos visų įstatyminių priemonių“[30]. Netrukus komunistai prabilo dar grėsmingiau. Walteris Ulbrichtas pavadino *Junge Gemeinde* „agentų centru“, kuris „palaiko ryšius su vadinamosiomis jaunimo grupėmis“ Vakarų Berlyne. Rytų Berlyne administratoriai gavo ypatingą nurodymą „sutrikdyti ir nutraukti bažnyčioje ir *Junge Gemeinde* įsitvirtinusių reakcinių grupių veiklą, tarnaujančią užsienio imperialistams, kuria siekiama sukliudyti socializmo statybai, sabotuoti kovą už taiką ir neleisti suvienyti Vokietijos.“[31]

Prieš 1949 m. daugiausia buvo persekiojama saujelė įtakingų krikščioniško jaunimo vadovų. Tačiau dabar antibažnytinė propaganda tapo atviresnė. Režimas uždraudė *Junge Gemeinde* simbolį *Kreuz auf der Weltkugel* – kryžių ant apskritimo, simbolizuojančio Žemės rutulį. FDJ grupės ėmė lankyti bažnyčios susirinkimus ir trukdyti jų dalyviams. (Vienoje FDJ ataskaitoje su pasitenkinimu pasakojama apie „motociklų lenktynes“, kurios buvo surengtos prie vienos krikščionių grupės susirinkimo vietos.)[32] FDJ taip pat

organizavo susirinkimus vidurinėse mokyklose, jų tikslas buvo „protestuoti prieš fašistinį terorą Vakarų Vokietijoje“ ir „demaskuoti bei pašalinti iš mokyklų priešiškus elementus“, tai yra mokinius katalikus ir protestantus. Vaikus, įtariamus turint religinių polinkių, tardydavo mokyklų „tribunolai“. Tai buvo masiniai, vieši ir dažnai labai teatrališki renginiai. Vienas toks spektaklis įvyko mokykliniame teatre Vitenberge: mokiniai, kurie atsisakė stoti į FDJ arba nesutiko nebesilankyti bažnyčioje, buvo vienas po kito visos mokyklos akivaizdoje iškoneveikti, pasmerkti ir išvaryti. Daugelis jų paliko sceną verkdami[33].

1954 m. valstybė net įvedė *Jugendweihe* – pasaulietišką alternatyvą protestantų sutvirtinimo apeigoms, ceremoniją, kuri turėjo suteikti jaunuoliams „naudingų žinių pagrindiniais mokslinės pasaulėžiūros ir socialistinės moralės klausimais... auklėti juos socialistinio patriotizmo ir proletarinio internacionalizmo dvasia, padėti jiems pasiruošti aktyviai dalyvauti kuriant pažangią socialistinę visuomenę ir pagrindines prielaidas laipsniškam perėjimui į komunizmą“. Pastoriai protestavo, ir nors iš pradžių šioje ceremonijoje dalyvaudavo tik apie šeštadalį jaunuolių, septintajame dešimtmetyje jų jau dalyvaudavo daugiau kaip 90 procentų[34].

Už tai, kad viešai atsisakė išsižadėti religijos, daug vaikų – skirtingais vertinimais, nuo 300 iki 3000 – buvo pašalinti iš mokyklos ir dar daugiau jaunuolių iš universitetų. Kai kuriems iš jų pavyko nusigauti į Vakarų Vokietiją ar Vakarų Berlyną; Vakarų Vokietijos vidaus reikalų ministerija pasirūpino bėgti priverstų vaikų švietimu ir apgyvendinimu, o tai, savaime suprantama, dar labiau sustiprino paranoją rytinėje šalies pusėje[35]. Kiti religingų šeimų vaikai tiesiog net nebandydavo stoti į universitetą. Atsisakęs mokykloje stoti į FDJ, Ulrichas Festas, parduotuvės savininkas iš Vitenbergo, žinojo, kad jam ir jo draugams niekada nebus leista įgyti aukštojo išsilavinimo: „Mes buvome labai maža grupė, bet visi kažkaip galvojo tą patį: „Ne, mes to nedarysime.“[36]

Vengrijoje įvykiai klostėsi pagal panašią schemą: iš pradžių niūrios kalbos apie šnipinėjimą, paskui persekiojimas, draudimai ir suėmimai. 1948 metus Rákosi pradėjo pritardamas Révai: „Iki šių metų pabaigos turime padaryti galą klerikalinei reakcijai.“[37] Vos per keletą mėnesių komunistai nacionalizavo šimtus bažnyčių mokyklų, kartais sutikdami įnirtingą pasipriešinimą. Per liūdnai pagarsėjusį incidentą Počpetrio kaime policija su

lazdomis puolė vietos gyventojus, kurie susirinko protestuoti prieš jų mokyklos nacionalizavimą. Pasigirdo šūvis, žuvo vienas policininkas. Paskui buvo suimti vietinis notaras ir dvasininkas; galiausiai notaras buvo nuteistas mirti ir nuosprendis jam buvo įvykdytas. Visą laiką buvo įtariama (o dabar yra ir tam tikrų dokumentinių įrodymų, pagrindžiančių šiuos įtarimus), kad visą šį incidentą išprovokavo ir organizavo politinė policija. Tuo laiku šis incidentas buvo panaudotas propagandiniame kare prieš bažnyčios mokyklas. Birželį daugiau kaip 6500 jų buvo priverstos atsisakyti savo religinio tapatumo ir tapti valstybinėmis mokyklomis[38].

Netrukus imta naikinti vienuolynus. Dėro mieste vienuolėms buvo liepta per šešias valandas susirinkti daiktus ir išvykti. Pietų Vengrijoje iš vienuolynų vidury nakties buvo išvaryta 800 vienuolių vyrų ir apytiksliai 700 vienuolių moterų; pranešus, kad jiems leidžiama pasiimti po 25 kilogramus knygų ir drabužių, vienuoliai ir vienuolės buvo susodinti į sunkvežimius ir prievarta išvežti. Maždaug 800 įvairiose šalies ligoninėse dirbusių vienuolių buvo pranešta, kad joms nebeleidžiama teikti pagalbą ligoniams – dėl šio potvarkio daugeliui ligoninių teko sumažinti paslaugų. Kai kurios vienuolės paskui buvo grąžintos gyventi su savo šeimomis arba nusiųstos dirbti į gamyklas, kitos galiausiai buvo deportuotos į Sovietų Sąjungą[39]. Sándoras Keresztesas, buvęs katalikiškos pakraipos politikas, kurį patį nuolatos sekė policija – jis turėjo aštuonis vaikus, ir vien tai buvo laikoma įtartina – pasamdė grupę vienuolių adyti nailoninių kojinių, norėdamas suteikti joms galimybę likti kartu ir apsaugoti nuo bado[40].

Lenkijoje partijos taktikos pasikeitimas 1948 m. sutapo su katalikų primo Augusto Hlondo mirtimi. Jam iškeliavus anapilin, tarp dvasininkijos plačiai paplitęs įsitikinimas, kad režimas netrukus žlugs ir kad Vakarų valstybės privers SSRS pasitraukti iš Rytų Europos, ėmė silpnėti[41]. Bažnyčia toliau buvo demoralizuojama dvasininkų suėmimais, įsakais, draudžiančiais mokyti katekizmo mokyklose, ir seminarijų uždarymu. Katalikiškos ligoninės ir slaugos namai irgi buvo uždaryti, kaip ir dar likusios labdaros organizacijos. 1950 m. pradžioje buvo sulaužytas dar vienas tabu – režimas užsipuolė *Caritas*, pagrindinę katalikų labdaros draugiją. *Caritas* administravo 4500 prieglaudų, prižiūrėjo 166 700 našlaičių, išlaikė 241 sriubos virtuvę ir skirstė iš užsienio, daugiausia iš Jungtinių Valstijų, gautas paramos lėšas, kurios padėjo atstatyti bažnyčias, mokyklas ir moterų vienuolynus.

Pirmaisiais mėnesiais po karo *Caritas* buvo vienas iš nedaugelio vaistų šaltinių Lenkijoje. Tačiau organizacijos galia, prestižas ir nepriklausomybė paakino partiją surengti prieš ją ypač įnirtingą puolimą. 1950 m. sausį Lenkijos spaudos agentūra paskelbė, kad *Caritas* pateko į „aristokratų“ ir nacių šalininkų kontrolę ir kad daugumos jos vadovų atžvilgiu pradėtas tyrimas dėl neteisėto turto pasisavinimo. *Caritas* buvo iš karto paskirtas valstybės administravimas, o jos vadovybė pašalinta. Iš esmės buvo nacionalizuota labdara. Apstulbę Lenkijos vyskupai vieningai paneigė visus kaltinimus ir demaskavo *Caritas* puolimą:

> Susirūpinimas visuomenės gerove... [čia] niekuo dėtas, tikslas yra sugriauti *Caritas* kaip Bažnyčios instituciją ir kartu apšmeižti bei apjuodinti katalikybę, siekiant sužlugdyti Lenkijoje Bažnyčią. Toks įspūdis susidaro matant, kokio plataus masto kampanija organizuota spaudoje ir per radiją, konferencijose ir susirinkimuose... Kai kuriose vietovėse buvo surengta tikra dvasininkų medžioklė. Ankstyvą rytą juos ištraukė iš lovos šautuvais ginkluoti milicininkai, kartais jie neleisdavo laikyti Šventų Mišių arba nutraukdavo religines apeigas... kartais dvasininkus jie išsivesdavo vis dar vilkinčius liturginiais drabužiais.[42]

Prieš *Caritas* nacionalizaciją protestuojantys dvasininkai buvo smarkiai baudžiami. Vienam kunigui, kuris garsiai perskaitė protestą savo parapijiečiams, buvo skirta 75 000 zlotų bauda, tais laikais didžiuliai pinigai[43]. Kai grupė Katovicų kunigų parašė laišką, pasisakantį prieš vietinės katalikiškos mokyklos uždarymą, dvasininkus toje vietovėje vėl buvo imta tampyti į slaptosios policijos įstaigas. Viename bažnyčios vidaus pranešime teigiama, kad „būtų sunku rasti Katovicų vyskupijoje dvasininką, kuris nebuvo iškviestas, ir ne vieną, o du, tris, keturis ir daugiau kartų į Valstybės saugumą, kur po ilgų, kartais penkias ar šešias valandas trunkančių kvotų jie buvo verčiami pasirašyti įvairius protokolus ir pareiškimus“[44].

Bažnyčios vadovybė kitiems dvasininkams rekomendavo nereikšti panašių protestų. 1954 m. šalyje buvo likusios tik aštuonios katalikiškos pradinės mokyklos, iš kurių šešios gyvavo paskutines dienas ir rengėsi nutraukti savo veiklą. Likusios dvi išliko tik dėl to, kad tose vietovėse kitų mokyklų nebuvo. Katalikiškos ligoninės ir slaugių mokyklos irgi buvo

uždarytos, taip pat buvo uždraustos paskutinės nepriklausomos religinės grupės, tarp jų *Bratni Pomoc* („Broliška pagalba"), seniausia studentų labdaros organizacija šalyje. Kai kurie vienuolynai liko neuždaryti, bet jie taip pat patirdavo spaudimą. Vienuolėms nebebuvo leidžiama mokytis slaugių mokyklose, kurios anksčiau priklausė jų ordinams, o likę vienuoliai buvo atidžiai stebimi. Vis dėlto katalikiškas Liublino universitetas liko neuždarytas, vienintelis Rytų Europoje. Tačiau jo rektorius buvo areštuotas už tai, kad universiteto teritorijoje kliudė veikti Lenkijos jaunimo sąjungos organizacijoms, o universiteto taryba patirdavo didelį spaudimą paklusti partijos nurodymams[45].

Per visą bloką ritosi dvasininkų suėmimų bangos – 1953 m. Lenkijoje kalėjo apie 1000 kunigų – ir dažnai kulto tarnai buvo suimami be jokio pagrindo, vien tik komunistų partijos užgaida. Laisvėje likę dvasininkai buvo labai įtariai stebimi. Parapijos dvasininkui Krotošyne buvo iškelta byla už tai, kad jis „aiškiai priešiškas dabartinei tikrovei ir atskleidžia savo priešiškumą dviprasmiškuose pamoksluose, individualiuose pokalbiuose ir pasisakymuose"[46]. Vienas informatorius Budapešte išgirdo „atsargią, gerai apgalvotą", bet vis dėlto aiškiai kontrrevoliucinę gaidą pamoksle apie didvyrišką šventojo Pauliaus elgesį. Jam taip pat pasirodė įtartina, kad bažnyčios choras giedojo „mažai žinomą giesmę, kupiną sielvarto ir nevilties"[47]. Tarp įkalintųjų Vokietijoje buvo keletas dvasininkų, tarp jų Johannesas Hamelis iš Halės ir diakonas Herbertas Dostas iš Leipcigo, abu jie turėjo daug jaunų sekėjų, taip pat pasaulietiškų vadovų, tokių kaip Erichas Schumannas, apkaltintas Vokietijos konstitucijos pažeidimu[48]. Bažnyčios diskreditavimo kampanijos buvo aptariamos aukščiausiu lygmeniu. Vengrijoje Politbiuras nutarė, kad gamyklos vadovai turi „organizuoti seminarus apie bažnyčios, kaip svarbiausios kapitalizmo atramos, vaidmenį" ir kad slaptoji policija turi pradėti „šnabždėjimo kampanijas" darbovietėse bei gyvenamuosiuose rajonuose ir kaltę dėl neįvykdytų gamybos uždavinių priskirti klerikalų sabotažui[49].

Tačiau slaptas puolimas buvo ne pats baisiausias dalykas, kurį teko patirti bažnyčiai. Penktojo dešimtmečio pabaigoje aukščiausi bažnyčios vadovai regione susilaukė ir atviro puolimo. 1952–1953 m. žiemą aukščiausieji Krokuvos arkivyskupijos hierarchai tapo kaltinamaisiais makabriškame teismo procese, kuriame buvo panaudoti sufabrikuoti įrodymai, figūravo nema-

tomas rašalas ir suklastoti dokumentai[50]. Arkivyskupo Józsefo Grőszo, antro aukščiausio katalikų dvasininko Vengrijoje, veiklos tyrimas taip pat baigėsi dvasininkų ir pasauliečių suėmimais, kaltinant „ginkluoto sąmokslo" ir teroro aktų rengimu[51]. Per ankstesnius puolimus buvo apšmeižtas Vengrijos kalvinistų vyskupas László Ravaszas ir liuteronų vyskupas Lajosas Ordassas. Pastarasis buvo apkaltintas neteisėta prekyba užsienio valiuta, 1947 m. rugpjūtį suimtas ir nuteistas dvejiems metams laisvės atėmimo kalėjime[52]. Tačiau iš visų šių „kriminalinių" bylų dvi buvo tiriamos itin maniakiškai ir tendencingai. Jų tikslas buvo susidoroti su pagrindiniais Rytų Europos katalikų vadovais: kardinolu Józsefu Mindszenty, kurį 1945 m. Vatikanas paskyrė Vengrijos primu, ir kardinolu Stefanu Wyszyńskiu, 1948 m. spalį paskirtu į tokias pačias pareigas Lenkijoje.

Vienaip ar kitaip, dvasininkai turėjo dirbti politinėje sistemoje, kuri juos vadino savo pagrindiniais priešais. Kai kurie dvasininkai manė, kad vienoks ar kitoks bendradarbiavimas ar net kolaboravimas su komunistų partijomis yra vienintelis būdas išlikti ir apsaugoti tikinčiuosius. Kiti tokiam požiūriui karštai prieštaravo. Niekas negalėjo žinoti ateities, ir tuo laiku ne visada buvo aišku, koks pasirinkimas yra „teisingas" ir „moralus". Prieštaringa situacija ypač ryškiai atsiskleidžia atidžiai panagrinėjus kardinolo Mindszenty ir Wyszyńskio, dviejų nepaprastų žmonių, kurie šiuo laiku pasuko labai skirtingais keliais, istorijas.

Sociologiniu požiūriu, šie du žmonės turėjo daug bendra. Abu buvo dievobaimingų, kukliai gyvenančių provincijos ūkininkų sūnūs ir abu už savo išsilavinimą ir pasiekimus turėjo būti dėkingi bažnyčiai. Savo atsiminimuose Mindszenty su dėkingumu prisimena tėvų sprendimą leisti jį mokytis į vidurinę mokyklą, kurią lankė nedaug jo bendraamžių[53]. Pirmieji Wyszyńskio vaikystės atsiminimai buvo du šventi paveikslai, kuriuos jis nuolatos matydavo savo miegamajame: Juodoji Čenstakavos Dievo Motina ir Aušros Vartų Palaimintoji Mergelė, kurią labiausiai gerbė jo motina[54].

Abu jie buvo patriotai ir abu garsėjo kaip kovotojai su tironija. 1919 m. Mindszenty trumpam buvo suėmusi trumpaamžė Vengrijos komunistų vyriausybė, o 1944 m. jį vėl suėmė Vengrijos fašistinė „Sukryžiuotų strėlių" vyriausybė, kai jis atsisakė prisiekti jos vadovui Ferencui Szálasi[55]. Wys-

zyńskis nacistinės okupacijos laikotarpiu, uždarius universitetą, dirbo Varšuvoje „pogrindiniu“ mokytoju. Visą karą jis palaikė glaudžius ryšius su Armija Krajova. Per Varšuvos sukilimą šiaurinėje miesto dalyje jis tarnavo Žoliobožo rajono ir Laskų ligoninės kapelionu.

Abu šie žmonės buvo politiškai išprusę ir suvokė, kokie pavojai jiems gresia užimant tokias pareigas. 1948 m. paskirtas primu Wyszyńskis ironiškai pastebėjo, kad jam dažnai buvo siūlomos knygos kankinystės tema, taip pat šventųjų kankinių paveikslai. Visi jo aplinkos žmonės baiminosi, kad bet kurią akimirką gali atvykti policija: „Man gresiantis suėmimas atrodė toks tikras, kad net mano vairuotojas ieškojo naujo darbo.“[56] Tais pačiais metais, irgi baimindamasis būti suimtas, Mindszenty paskelbė iš anksto atleidžiantis tiems katalikams, kurie galėtų būti priversti pasirašyti jį smerkiančius laiškus ar peticijas: „Nenoriu, kad nors vienas katalikas dėl manęs prarastų savo pragyvenimo šaltinį. Jeigu katalikų tikintieji pasirašys mane smerkiančius laiškus, tegu žino, kad taip elgiasi ne savo laisva valia. Melskimės už mūsų mylimą Bažnyčią ir mūsų brangią Vengriją.“[57]

Savo pirmaisiais metais primo pareigose abu jie daug mąstė apie bažnyčios vaidmenį valdant komunistiniam režimui, aptardavo galimą pasirinkimą su savo kolegomis, meldėsi, prašydami Dievo parodyti teisingą kelią. Ir abu elgėsi pagal sąžinę, rinkdamiesi sprendimus, kurie, jų manymu, geriausiai tarnavo religinėms institucijoms ir tikintiesiems. Ir, kaip rodo jų atsiminimai, mąstydami, kokį kelią geriausia rinktis, jie galų gale priėjo labai skirtingas išvadas. Itin religingiems žmonėms šie pasirinkimai nebuvo nei lengvi, nei akivaizdūs.

Mindszenty buvo politiškesnis, tiesmukesnis ir atviriau priešiškas komunizmui. Jo konfliktas su Vengrijos vyriausybe prasidėjo labai anksti. Kai 1945 m. Mindszenty, kaip naujasis primas, lankėsi Vatikane, jam buvo pažadėta, kad Amerikos katalikai suteiks Vengrijai labdaringą pagalbą. Tai įsiutino komunistus ir jie bandė neleisti pagalbai pasiekti Vengriją. Mindszenty viešai pasmerkė tokius jų veiksmus: „Šios amerikiečių aukos buvo pasaulinės Bažnyčios visa apimančio solidarumo ženklas. Pasauliniam bolševizmui tai labai nepatiko.“ Jis lygiai taip pat tiesiai pasmerkė komunistų partiją už teisės normų ignoravimą. Prieš rinkimus 1945 m. spalį jis paskelbė laišką, kuriame neminėjo jokios partijos pavadinimo, bet pasmerkė policijos smurtą bei savavališkus suėmimus ir pareiškė, kad „ankstesniąją

totalitarinę diktatūrą, regis, keičia kita“. Mindszenty paskelbus šį laišką, Rákosi sušaukė nepaprastąjį susirinkimą, ir kai kuriose vietovėse policija bandė neleisti dvasininkams garsiai perskaityti jo bažnyčioje[58].

Padidėjus katalikiško ir protestantiško jaunimo grupių spaudimui, Mindszenty ėmė garsiai ir viešai jas ginti. 1946 m. gegužę jis asmeniškai dalyvavo katalikų Tėvų asociacijos demonstracijose, protestuodamas prieš siūlymą uždaryti bažnyčios mokyklas. 1947 m. kovą jis viešai pasmerkė religijos panaikinimą visose mokyklose ir įspėjo, kad „žadėti religijos laisvę kuriant antireligines institucijas yra veidmainystės viršūnė“. Kai Vengrijos vyskupai 1947-uosius paskelbė šventais metais – Marijos metais – Mindszenty visa galva pasinėrė į šventinius renginius. Šimtai tūkstančių piligrimų suplūsdavo susitikti su juo per masinius susibūrimus visoje šalyje, nepaisydami dirbtinių kliūčių, tokių kaip traukinių „gedimai“ ir „uždaryti“ keliai. Jis drąsino juos įkvepiančiomis ir provokuojančiomis kalbomis: „Katalikiškos parapijos turi būti budrios tokiais kovos laikais… Mes nekenkiame niekam ir nekenksime ateityje. Tačiau jeigu bus bandoma sunaikinti teisingumą ir meilę, pačius mūsų pamatus, turime teisę gintis.“[59]

Mindszenty kalbėdavo tiesiai šviesiai, neidavo į kompromisus ir nesiderėdavo. Į kiekvieną puolimą jis atsakydavo bažnyčios kontrataka. Jis pareiškė nepasirašysiąs jokių sutarčių su valstybe, jeigu režimas nesutiks grąžinti konfiskuotų bažnyčios pastatų ir lėšų, atkurti išardytų asociacijų ir užmegzti diplomatinių santykių su Vatikanu. Komunistų partija, savaime suprantama, neketino sutikti su tokiomis sąlygomis, ir 1948 m. rudenį partinė spauda pradėjo kampaniją su nauju šūkiu: „Sunaikinkime Mindszenty klaną!“

Po Kalėdų jis buvo suimtas. Iš jo buvo atimti drabužiai ir asmeniniai daiktai, jis daugelį savaičių buvo be paliovos tardomas ir kankinamas. Mindszenty rašo, kad buvo mušamas per kojų padus ir spardomas ant kameros grindų. Galų gale jis buvo priverstas stoti prieš žeminamą parodomąjį teismą, per kurį viešai „prisipažino“ absurdiškais nusikaltimais, tarp jų kėsinimusi pagrobti Vengrijos karūnos brangakmenius ir sąmokslo rengimu siekiant grąžinti erchercogą Otto von Habsburgą į Vengrijos sostą. Po teismo jis kalėjo iki 1956 m. spalio[60].

Wyszyńskio likimas buvo kitoks, ir ne vien dėl to, kad Lenkija buvo kitokia, bet ir todėl, kad Lenkijos primas pasirinko kitokią taktiką. Jis iš pri-

gimties buvo linkęs siekti kompromiso. Nors taip pat buvo atvirai persekiojamas nuo pat kadencijos pradžios – jis tapo primu 1948 m., mirus Hlondui, kaip tik tada, kai įsibėgėjo propagandinė kampanija prieš bažnyčią, – jis vis dėlto siekė išvengti atviro konflikto. Jis vengė ugningų pamokslų ir viešos režimo kritikos, mieliau protestuodamas užkulisiuose. Savo atsiminimuose jis apgailestavo, kad žmonės ne visada žinojo apie jo nematomą kovą: „Visuomenė net nenumanė, kiek daug laiškų, memorandumų, protestų buvo parašyta… ginant Bažnyčios teises." Jis net siekė atrasti tam tikrų sąlyčio taškų su komunistine ideologija, įrodinėdamas, kad bažnyčia tradiciškai gina „socialinį teisingumą", ir pasiskelbė palaikąs ekonomikos pertvarką ir žemės reformą, kurią, jo manymu, jau seniai buvo laikas įvykdyti. Jis sutiko, kad „siauras komunistų ateizmas" apsunkino bendradarbiavimą su jais, bet vis tiek siekė rasti bendrą kalbą[61].

Nuo pat savo kadencijos pradžios Wyszyńskis taip pat pradėjo derybas dėl susitarimo tarp valstybinės valdžios ir bažnyčios – vėliau jis tapo žinomas kaip „savitarpio supratimo sutartis". Jis pavedė trim aukšto rango vyskupams reguliariai susitikti su komunistų pareigūnais. Jie tęsė šiuos susitikimus net tada, kai bažnyčios veikla buvo apribota dar griežčiau, nors patys komunistai įvairiais pretekstais vengdavo ir delsdavo su jais susitikti. 1950 m. balandį Wyszyńskis pagaliau pasirašė tą išganingąjį – arba pragaištingąjį, priklausomai nuo požiūrio, – dokumentą. Be kitų sąlygų, jis įpareigojo Lenkijos bažnyčios vadovus „pranešti dvasininkijai, kad jų ganytojiškas darbas, pagal bažnyčios mokymą, yra ugdyti tikinčiųjų pagarbą įstatymams ir valstybės prerogatyvoms"[62]. Iš esmės bažnyčia įsipareigojo nepalaikyti pasipriešinimo pogrindžio ir apskritai bet kokio antikomunistinio pasipriešinimo. Sutartis buvo prieštaringa ir liko tokia daugelį metų. Daugeliui tikinčiųjų atrodė, kad nueita per toli, kad tai gėdingas kompromisas, kuris sustiprino režimo teisėtumą ir susilpnino bažnyčią. Kai vienam dvasininkui, kuris 1950 m. buvo įkalintas ir tardomas policijos, buvo pranešta apie šią sutartį, jis pamanė, kad tai melas, kuriuo iš jo siekiama atimti norą priešintis. Kaip jis pats vėliau rašė, jam atrodė neįmanoma, neįsivaizduojama, kad Lenkijos katalikų primas pasirašytų tokią kolaborantišką sutartį.

Wyszyńskis pats labai sunkia širdimi apsisprendė pasirašyti šią sutartį, ir kartais atrodė, kad dėl to gailisi. 1953 m. vienoje vyskupų konferencijoje

jis pasakė, kad visos jų pastangos bendradarbiauti su režimu ir prie jo prisitaikyti buvo suprastos tiesiog kaip „silpnybė“: „Vyriausybė niekada nesiliovė žiūrėti į bažnyčią politiniu aspektu. Bažnyčia esanti Vatikanas, vyskupai – agentai ir šnipai.“ Atrodė, kad jis beveik apsidžiaugė, kai 1953 m. rugsėjį pagaliau buvo suimtas, nes tai padarė jo padėtį šiek tiek aiškesnę. „Darbininkų, valstiečių, inteligentų – įvairiausių tautos atstovų yra kalėjime, todėl gerai, kad kalėjime taip pat yra dvasininkų primas, nes mūsų užduotis – būti su tauta“, – pasakė jis vienam kolegai dvasininkui[63].

Wyszyńskis suprato, kodėl tiek daug dvasininkų ir tikinčiųjų nepritarė valstybės ir bažnyčios sutarčiai, ir žinojo, kad Mindszenty atsisakė pasirašyti panašų dokumentą. Derėtis jis nusprendė ne todėl, kad turėjo kokių nors iliuzijų dėl režimo prigimties: jis žinojo, jog pasirašydamas sutartį laimės tik šiek tiek daugiau laiko ir nieko daugiau. Tačiau laikas buvo kaip tik tai, ko jis norėjo. Lenkijos bažnyčia smarkiai nukentėjo per karą, rašė jis vėliau: tūkstančiai dvasininkų buvo suimti, tūkstančiai mirė ir vokiečių, ir sovietų koncentracijos stovyklose, ir dvasininkijai reikėjo laiko atsigauti. Bažnyčia turėjusi bet kokia kaina siekti, kad nebūtų taip sugriauta, kaip Rusijos stačiatikių bažnyčia po revoliucijos: „Turėjome laimėti laiko ir įgyti jėgų ginti Dievo karalystei.“[64] Jis žiūrėjo į sutartį kaip į būtiną kompromisą, kuris suteiks šiokį tokį atokvėpį ir bent jau neleis režimui lengvai tvirtinti, kad bažnyčia užsispyrusi ar nepaklusni.

Šitos dvi skirtingos pozicijos davė skirtingų rezultatų. Mindszenty atvira konfrontacija turėjo tą pranašumą, kad buvo aiški. Tuo metu daugelis žmonių žavėjosi juo kaip nepalaužiamu kovotoju už tiesą, ir vis dar žavisi šiandien. Vengrijoje buvo sunaikintos bažnyčios mokyklos ir įstaigos, suimami ir žudomi nekalti žmonės, ir jis turėjo drąsos tai pasakyti. Dėl savo atvirumo jis vėliau tapo svarbiu antikomunistų simboliu Vengrijoje ir visame pasaulyje. Kai 1956 m. jį pagaliau išvadavo vengrų sukilėliai, prie kalėjimo jo laukė džiūgaujanti minia[65]. Ir vis dėlto jo drąsa neapsaugojo Vengrijos bažnyčios nuo sunkių represijų. Po jo suėmimo, kankinimo ir žeminamo viešo parodomojo teismo Vengrijos vyskupai buvo priversti pasirašyti panašią „savitarpio supratimo sutartį“, kokią nenoriai buvo pasirašęs Wyszyńskis, bet daug blogesnėmis sąlygomis[66]. Vengriškoje sutarties versijoje bažnyčia ne tik pripažino Vengrijos Liaudies Respublikos konstituciją, bet ir įsipareigojo raginti tikinčiuosius padėti įvykdyti Penkmečio planą. Sutartis

aiškiai įpareigojo dvasininkus nesipriešinti žemės ūkio kolektyvizavimui. Praėjus savaitei po jos pasirašymo valstybė išleido įsakymą, panaikinantį Vengrijoje vienuolių ordinus[67].

Nuolaidesnė Wyszyńskio taktika teikė lankstumo pranašumų. Jis siekė išvengti konfrontacijos, apsaugoti dvasininkus nuo kalėjimo ir išsaugoti kuo daugiau veikiančių bažnyčios institucijų. Jo pozicija buvo ne tokia moraliai aiški kaip Mindszenty ir negalėjo taip įkvėpti žmonių, o iš jo švelnių pamokslų paprasti žmonės negalėjo susidaryti aiškios nuomonės apie tikrąjį bažnyčios požiūrį į komunizmą. Tačiau tikriausiai kaip tik dėl savo taikingos pozicijos Wyszyńskis buvo suimtas palyginti vėlai, ne 1949 m., o 1953 m., išvengė teismo, o Lenkijos bažnyčia stalinistinį laikotarpį pergyveno be didesnių nuostolių, bent jau palyginti su Vengrijos, Čekoslovakijos ir Vokietijos bažnyčiomis. Wyszyńskis pats manė, kad dėl jo taikingo tono komunistams buvo sudėtingiau pulti Lenkijos katalikų bažnyčią. Kadangi jis sutiko su tokia daugybe jų reikalavimų, buvo sunku kaltinti jį reakciniu nesutaikomumu. Bent jau iki devintojo dešimtmečio Wyszyńskio nustatyto tono laikėsi ir kiti Lenkijos dvasininkai, dauguma jų viešai pripažindavo partijos valdžios teisėtumą. Per visą komunistinį laikotarpį dauguma Lenkijos dvasininkų siekė išvengti atviro politinio konflikto ir toliau vykdė savo tradicines pareigas. Palyginus, Vengrijos bažnyčios – ir katalikų, ir protestantų – buvo labiau demoralizuotos per stalinistinį laikotarpį, o aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje jas smarkiau veikė slaptosios policijos agentų įtaka. Skirtingai nuo Katalikų bažnyčios Lenkijoje ir Protestantų bažnyčios Vokietijoje, Vengrijos bažnyčios neatliko didelio institucinio vaidmens politinėje komunizmo opozicijoje, kuri formavosi devintajame dešimtmetyje.

Abi pozicijos turėjo savų pranašumų ir trūkumų, o skirtingi dviejų iškilių regiono katalikų vadovų pasirinkimai turėjo atgarsį ir tarp paprastų dvasininkų, ir tarp tikinčiųjų pasauliečių. Kai kurie pasirinko iššūkį ir kalėjimą. Kiti – ne tokį įspūdingą derybų, kompromisų ir užkulisinių protestų kelią, manydami, kad taip bus geriau jų parapijiečiams. Vienas liuteronų dvasininkas Rytų Vokietijoje, Hansas-Jochenas Tschiche, pasakė sau: „Mes esame bažnyčia ne tik stipriesiems, bet ir daugumai. Bažnyčia yra silpniems ir baikštiems, ir jeigu aš įsitrauksiu į didelį konfliktą su valstybe, tai gali jiems pasirodyti pernelyg baugu."[68]

Bet tai buvo ne vieninteliai keliai, kuriuos galėjo rinktis tikintieji valdant naujajam režimui. Netrukus atsirado ir kitokių pasirinkimų.

Nuo pirmųjų sovietų okupacijos dienų naujosios slaptosios policijos tarnybos siekė slapta užverbuoti dvasininkus ir religingus žmones į savo gretas, kaip ir daugelio kitų profesijų atstovus. Tačiau iš dvasininkų buvo reikalaujama ne tik slapta bendradarbiauti; slaptoji policija norėjo, kad dvasininkija atvirai dirbtų režimui, veikdama kaip komunistų partijos atšaka. Tai aiškiai buvo sovietų idėja[69]. Pasak Józefo Światło, aukšto Lenkijos slaptosios policijos pareigūno, kuris dezertyravo 1953 m., generolas Serovas pats pasiūlė „ne likviduoti bažnyčią, bet pamažu paversti ją sovietų politikos įrankiu". Sumanymo esmė buvo „prasiskverbti į bažnyčią, suskaldyti ją į kuo daugiau besikivirčijančių frakcijų – kaip buvo padaryta Rusijoje prieš 1929 m. – ir silpninti jos autoritetą visuomenėje"[70]. Toks likimas ištiko Rusijos stačiatikių bažnyčią, kuri ketvirtajame dešimtmetyje iš esmės jau buvo valstybinė institucija.

1949 m. spalį įvykusiame Kominformo susirinkime Karlsbade Stalinas pats labai aiškiai išdėstė šios politikos esmę ir įsakė komunistų partijoms bloko šalyse, pradedant Čekoslovakija, imtis griežtesnės taktikos:

> Reikia izoliuoti katalikų hierarchiją ir įvaryti pleištą tarp Vatikano ir tikinčiųjų. Jeigu mums tai pavyks Čekoslovakijoje, imsimės veikti prieš katalikus Lenkijoje, Vengrijoje ir kitose šalyse. Taip pat turime išnaudoti žemesnio lygmens dvasininkų finansinius sunkumus. Mūsų priemonės atskirs žemesnio lygmens dvasininkus nuo hierarchų. Vyriausybės turi reikalauti iš dvasininkų prisiekti piliečio priesaika, komunistų partijos turi priversti dvasininkus skleisti Marxo, Engelso ir Lenino idėjas per tikybos pamokas, pamokslus ir kiekviena proga, kai jie turi tiesioginių kontaktų su savo tikinčiaisiais. Mes turime kariauti sisteminį karą prieš hierarchiją; iki 1949 m. gruodžio bažnyčias turime kontroliuoti visiškai.[71]

Vengrijos valdžia tiksliai įgyvendino šią taktiką ir derino ją su masine „kampanija už taiką", kurią 1948 m. buvo pradėta vykdyti visoje šalyje. Šis judėjimas už taiką, kaip minėjau, nė iš tolo nepriminė spontaniškų, masinių judėjimų už taiką, kurie ilgainiui kilo kai kuriose Vakarų Europos šalyse; ši kampanija buvo organizuota „iš viršaus", vyriausybės, ir įgyvendinama pasitelkiant komunistų partijos aktyvistus, kurie organizavo taikos demonstracijas, taikos lenktynes bei taikos konferencijas ir rinko pinigus

taikos obligacijoms. Žurnalistams buvo nurodyta rašyti apie taikos kampaniją, o dizaineriams pavesta kurti plakatus ir brošiūras, skatinančias taiką.

Vengrijoje, kaip ir kitose Rytų Europos šalyse, aktyvistai taip pat pradėjo taikos peticijos parašų rinkimo lenktynes. Peticijos buvo išsiuntinėtos į mokyklas, įstaigas ir gamyklas, kur partijos nariai rungtyniavo vienas su kitu, kuris surinks daugiau parašų. 1950 m. pavasarį ši kampanija tapo beveik isteriškai intensyvi. Gegužės pradžioje 24 583 „taikos aktyvistai" surinko 6 806 130 parašų po peticija, reikalaujančia išsaugoti pasaulyje taiką – nepaprastai daug, turint galvoje, kad tuo laiku šalyje gyveno apytiksliai 9 milijonai žmonių[72].

Dvasininkų taip pat buvo prašoma pasirašyti peticijas, ir kai kurie jas pasirašė. Kiti išsisuko arba apskritai atsisakė prisidėti prie šios kampanijos, teigdami nežinantys, ar jų įžadai leidžia jiems pasirašyti politinę peticiją. Galiausiai arkivyskupas Grőszas, po Mindszenty suėmimo paskirtas Vengrijos primu, išsprendė šią problemą. Jis viešai paskelbė, kad Katalikų bažnyčia visada skatino taiką. Tačiau tik Vatikanas turįs teisę spręsti, ar katalikų dvasininkas gali prisijungti prie tarptautinės organizacijos ir pasirašyti kokius nors susitarimus. Todėl jis nepasirašysiąs nei šios taikos peticijos, nei jokios kitos ir raginąs kitus Vengrijos dvasininkus taip pat to nedaryti[73].

Toks pareiškimas suteikė komunistų partijai ir jos šalininkams trokštamą ginklą. Partiniai žurnalistai iš karto apkaltino bažnyčią karo kurstymu. György Lukácsas, vengrų filosofas, kuris kartais bendradarbiaudavo su komunistų partija, o kartais ne, pasmerkė „veidmainišką" arkivyskupo sprendimą. Komunistų partijos vadovybė buvo sužavėta: sekretoriatas nusprendė, kad dabar taikos judėjimas turi būti „panaudotas supriešinti žemesnio lygmens dvasininkus su jų vyresniaisiais"[74]. Spaudimas žemesnio rango dvasininkijai sustiprėjo – o tiems, kurie metė iššūkį arkivyskupui Grőszui ir sutiko prisijungti prie „taikos judėjimo", buvo siūlomas atlygis.

Netrukus buvo nustatyti galimi kolaborantai, ir Józsefas Révai organizavo „taikos mitingą", kuris tapo „taikos dvasininkų" organizacijos steigiamuoju susirinkimu. Viskas šiame susirinkime buvo suplanuota iš anksto, įskaitant jo baigiamuosius pareiškimus, kuriuos galiausiai pasirašė 279 dvasininkai ir vienuoliai, apytiksliai 2 procentai šalies dvasininkijos. Net dalyvių nuotaika buvo numatyta iš anksto. Viename Centro komiteto po-

sėdyje Jánosas Kádáras – po 1956 m. tapęs Vengrijos diktatoriumi – paskelbė, kad „susirinkimo atmosfera neturi būti nei per daug šventiška, nei pernelyg santūri“:

> Turi būti sukurta karo atmosfera. Jie turi pabrėžti Mindszenty politikos klaidas, kritikuoti episkopato politiką valdžios atžvilgiu... dvasininkai turi papasakoti apie grasinimus, kurių jie sulaukė dėl savo demokratinių įsitikinimų ir dėl savo ketinimo dalyvauti šiame susitikime... Kalbose turi būti kritiškų pastabų apie vyskupus, kalbėtojai turi pareikalauti, kad episkopatas pakeistų savo nuomonę apie demokratiją ir taiką, kalbėtojai neturi būti pernelyg radikalūs, kad nepažeistų vienybės jausmo susirinkime.[75]

Ne mažiau kruopščiai suplanuotas buvo ir Lenkijos „pažangių“ dvasininkų, kaip juos vadino lenkų komunistų partija, organizacijos kūrimas. (Šnekamojoje kalboje – ir ironiškai – daugelis lenkų šią klerikalų grupę pravardžiavo „dvasininkais patriotais“.) Šie lenkų dvasininkai buvo prišlieti ne prie taikos judėjimo, kaip Vengrijoje, o prie „oficialios“ karo veteranų organizacijos Kovotojų už laisvę ir demokratiją sąjunga (*Związek Bojowników o Wolność i Demokrację* – ZBoWiD), kurią sukūrė komunistų partija, nes tikrų veteranų grupės, neoficialiais santykiais ir glaudžiais emociniais ryšiais susijusios su Armija Krajova, buvo pernelyg pavojingos režimui ir todėl netoleruojamos.

Prie šio judėjimo prisijungusiems dvasininkams iš karto buvo suteiktos privilegijos, tokios kaip medicinos paslaugos ir vietos sanatorijose, taip pat skirta statybinių medžiagų bažnyčioms statyti, o kai 1950 m. sausį buvo išformuotas *Caritas*, už bendradarbiavimą jie galėjo tikėtis dar didesnio atlygio. Su valstybe bendradarbiaujantys dvasininkai galėjo perimti *Caritas* turtą, patalpas ir projektus. Tuo laiku Lenkijos slaptoji policija buvo pradėjusi skatinti „oficialių“ katalikiškų publikacijų ir organizacijų kūrimą. Jau buvo leidžiamas „oficialus“ katalikiškas laikraštis *Dziś i Jutro* („Šiandien ir rytoj“), taip pat įsteigta „oficiali“ katalikiška pseudopolitinė partija *Pax*, apie kurią pakalbėsime šiek tiek vėliau. Po šių pokyčių pažangūs dvasininkai pradėjo stojimo į savo organizaciją vajų ir 1952 m. surengė nacionalinę konferenciją, į kurią atvyko apie 350 dvasininkų[76].

Tačiau bažnyčia pasipriešino. Vengrijoje vyskupų taryba atleido taikos dvasininkus iš pareigų. Krokuvoje kardinolas Sapieha asmeniškai išsikvietė vietinius pažangius dvasininkus ir liepė jiems pasitraukti iš judėjimo. Abiejose šalyse režimą palaikančius dvasininkus kartais ujo ir tikintieji. Viename Vengrijos kaime tikintieji „neatlikdavo išpažinties, nebeimdavo šventosios komunijos iš taikos dvasininko" ir pertraukdavo jo pamokslus riksmais[77].

Dėl tokio priešiškumo šie judėjimai niekada netapo masinėmis organizacijomis, dalijančiomis prokomunistinę literatūrą ir stiprinančiomis paramą režimui. Nors jos ir plėtėsi, bet ne taip plačiai, kaip tikėjosi režimas: judėjimo apogėjaus laikais Lenkijoje buvo apytiksliai 1000 pažangių dvasininkų ir dar 1000 jiems prijaučiančiųjų. Vengrijoje taikos dvasininkų grupė niekada neskelbė oficialaus savo narių skaičiaus: kartą šio judėjimo vadovybė pareiškė turinti daugiau kaip 3000 narių, nors Miunchene įsikūrusi „Laisvoji Europa", amerikiečių palaikoma radijo stotis, vėliau pranešė, kad tikrų aktyvistų yra 150. Abi grupės leido laikraščius – „Kapeliono balsą" Lenkijoje ir „Kryžių" Vengrijoje – ir periodiškai rengė susirinkimus.

Nesunku suprasti, kodėl dauguma dvasininkų neprisijungė prie šio judėjimo: toks pasirinkimas buvo nesuderinamas su jų vertybių sistema ir jam prieštaravo jų hierarchai. Daug sunkiau suprasti motyvus tų, kurie prie jo prisijungė. Istoriko Józsefo Gyulos Orbáno manymu, maža dalis, apie dešimtadalį, kolaboravo nuoširdžiai norėdami bendradarbiauti su nauja valdžia. Kai kurie iš jų buvo marksistai arba kairieji socialistai ir daugiau ar mažiau tikėjo partijos ekonomine programa. Kiti tikėjosi, kad dirbdami su komunistais galės pagerinti savo parapijiečių gyvenimą. Lenkijos bažnyčios istorikas tėvas Tadeuszas Isakowiczius-Zaleskis taip pat mano, kad kai kurie pažangūs dvasininkai, ypač kalėję vokiečių koncentracijos stovyklose, buvo psichologiškai palaužti to, ką jiems teko patirti per karą, todėl lengvai pasidavė komunistų manipuliacijoms[78].

Kiti buvo priversti paklusti šantažu arba mušimu. Vyskupas Miklósas Beresztóczy, vėliau tapęs Vengrijos taikos dvasininkų vadovu, 1948 m. buvo suimtas ir žiauriai kankintas. Kitas dvasininkas prisijungė prie šio judėjimo, kai buvo apkaltintas padegimu (jo parapijoje sudegė šieno stirta), tikėdamasis išvengti kalėjimo. Światło, dezertyravęs slaptosios policijos pareigūnas, tvirtino, kad Lenkijos saugumo tarnybos nusivylė judėjimu:

„Dvasininkai patriotai yra [saugumo tarnybos] kūriniai, daugeliu atvejų fiziškai ir morališkai palaužti sovietų ar nacių stovyklų.“[79] Keletas iš oficialius susirinkimus lankančių dvasininkų buvo tik slaptosios policijos agentai, apsirengę sutanomis. Pirmajame Vengrijos taikos dvasininkų susirinkime stebėtojams krito į akis paslaptingi „pranciškonai“, kurių niekas nebuvo matęs anksčiau ir niekada nesutiko vėliau.

Dar kiti prisijungė tikėdamiesi iškilti ir gauti privilegijų, ir slaptoji policija aktyviai ieškojo dvasininkų, kurie buvo nepatenkinti savo padėtimi, turėjo neįgyvendintų ambicijų ar nesutarė su savo vyresniaisiais. Tėvas Henrykas Weryńskis, lenkų kunigas, kadaise ryžtingas prieškario režimo šalininkas, labai tiko į šią kategoriją. Prieš karą Weryńskis dirbo katalikų spaudos agentūroje ir turėjo didelių politinių ir literatūrinių ambicijų. Jis per rinkimus į parlamentą net kėlė savo kandidatūrą, bet nieko nepešė. Po karo perėjo į priešingą stovyklą ir nuo to laiko ėmė greitai kilti karjeros laiptais.

Weryńskis buvo vienas iš pirmųjų dvasininkų, sutikusių tapti aktyviais slaptosios policijos agentais. Slaptoji policija mokėjo jam mėnesinį 5000 zlotų atlyginimą ir pasirūpindavo, kad jo vyriausybei palankūs straipsniai būtų publikuojami visuose katalikiškuose laikraščiuose, kurie iki tol nesutikdavo jų spausdinti. Mainais jis padėdavo slaptajai policijai nustatyti kitus „potencialiai pažangius“ dvasininkus. Jis skųsdavo visus savo kolegas Krokuvoje – ir dvasininkus, ir pasauliečius – rašydavo pranešimus ir viešai reikšdavo savo dėkingumą valdžiai. Vietos pažangių dvasininkų komiteto susirinkime Krynicoje 1951 m. jis paskelbė, kad prieškario vyriausybė, „nors ir mylima daugelio dvasininkų, niekada jais taip gerai nesirūpino“ kaip komunistai[80]. Pasak Światło, Weryńskis atskleisdavo policijos agentams net tą informaciją, kurią sužinodavo klausydamasis išpažinčių. Światło tvirtino asmeniškai davęs Weryńskiui kuponą sutanai pirkti[81].

Baimė, slogi stalinizmo politika ir abejonės dėl ateities turbūt irgi paveikė daugelį dvasininkų. Kardinolo Mindszenty suėmimas ir nerišlus „prisipažinimas“ sukėlė siaubą katalikų dvasininkams visame sovietų bloke. *Caritas* ir kitų religinių labdaros organizacijų nacionalizavimas Lenkijoje, vienuolynų likvidavimas Vengrijoje ir bažnyčios mokyklų uždarymas visose Rytų bloko šalyse daugeliui turbūt atrodė kaip tradicinės bažnyčios galo pradžia. Lenkijos kardinolą Sapiehą šiuo laikotarpiu buvo apėmusi tokia

neviltis, kad jis paskelbė perspėjimą netikėti jokiais jo pareiškimais ar „prisipažinimais“[82]. Tokioje atmosferoje apsisprendimas kolaboruoti turbūt neatrodė toks morališkai smerktinas kaip vėliau.

Ne mažiau sudėtingi motyvai pastūmėdavo dvasininkus bendradarbiauti ne tik viešai, bet ir slaptai. Sándoras Ladanyi, Vengrijos liuteronų bažnyčios istorikas ir liuteronų pastoriaus sūnus, pažymi, kad nors daug informatoriais tapusių dvasininkų buvo kankinti, nors daugelis kitų buvo karjeristai kaip Weryński – dvasininkai, teologijos studentai, mokytojai, kurie jautėsi neįvertinti ar norėjo mokytis užsienyje, – buvo ir kur kas prieštaringesnių bendradarbiavimo priežasčių. Slaptoji policija nuolatos bandydavo priversti kunigus ir pastorius teikti jai informaciją – kur kas dažniau negu kitus visuomenės narius – ir kai kurie bendradarbiavo savanoriškai, tikėdamiesi nukreipti valdžios dėmesį ir kartu stengdamiesi kuo mažiau jai padėti. Kai kurie sutiko būti informatoriais, bet nieko nepasakė. Daug vengrų informatorių bylų baigiasi įrašu, kad šis dvasininkas turi būti išbrauktas iš informatorių sąrašų, nes „jo teikiama informacija nenaudinga“. Dar kiti buvo atvirai ar subtiliau šantažuojami. Protestantų dvasininkus slaptoji policija laikė ypač pažeidžiamais šantažu, nes jie turėjo šeimas. Jiems buvo galima pagrasinti neleisti mokytis jų vaikams arba neskirti vaistų jų žmonoms (katalikų dvasininkai neturėjo žmonų ir vaikų, todėl buvo laikyti sunkiau „palenkiamais“ ir su jais dažnai būdavo elgiamasi šiurkščiau)[83].

Galiausiai paaiškėjo, kad taikos dvasininkai ir dvasininkai patriotai anaiptol ne tokie jau naudingi režimui. Užkulisiuose Vengrijos valdžia kritikavo taikos dvasininkus už tai, kad jie „nepakankamai daug pasiekė kovoje su klerikaline reakcija“. Lenkijoje šio judėjimo niekada iš tikrųjų nevertino nei partija, nei visuomenė: galų gale pati frazė „dvasininkas patriotas“ virto įžeidimu. Kai jie atitolo nuo bendros bažnyčios pozicijos, daugelis tikinčiųjų ėmė jų nepaisyti, ir jie, kaip propagandos šaukliai, tapo ne tokie naudingi režimui. Vis dėlto, atrodo, jų veikla liūdino, net demoralizavo kitus dvasininkus, ir bažnyčios vadovai darbui su jais skyrė daug laiko ir energijos. Kardinolas Wyszyńskis dažnai susitikdavo su pažangiais dvasininkais ir keletą kartų spėjo su jais susitikti net 1953 m., per tuos kelis mėnesius, kurie buvo likę iki jo suėmimo. Kurį laiką visuotinio katalikų dvasininkų „atsivertimo“ į komunistinį tikėjimą perspektyva turbūt atrodė visai tikėtina.

Svarbiausia, balsingos prokomunistinės dvasininkijos grupės egzistavimas padidino moralinę to laikotarpio painiavą. Ar bažnyčia už, ar prieš komunizmą? Ar naujoji *Caritas* labdaros draugija Lenkijoje tikra, ar surogatinė? Jeigu taikos dvasininkai iš tikrųjų kovoja už taiką, ar nederėtų visiems jų palaikyti? Dvasininkų kolaboravimas skatino kolaboruoti ir kitus visuomenės narius: jeigu „šventi“ žmonės gali priimti dovanas ir malones iš režimo mainais už bendradarbiavimą, tai kodėl negali visi?

12 skyrius

VIDAUS PRIEŠAI

> Partija žada tik viena: po pergalės, vieną dieną, kai tai nebegalės pakenkti, slaptų archyvų dokumentai bus paviešinti. Tada pasaulis sužinos, kas slypėjo už šio lėlių spektaklio...
>
> Arthur Koestler, *Darkness at Noon*, 1941 m.[1]

> Mušamas žmogus prisipažins viską, ką iš jo nori išgirsti tardytojai, prisipažins, kad jis yra anglų ar amerikiečių šnipas arba dar balažin kas. Tačiau tiesos taip sužinoti neįmanoma.
>
> Lavrentijaus Berijos pasisakymas slaptame Politbiuro susirinkime po Stalino mirties 1953 m., iš archyvinių dokumentų, paskelbtų po 1991 m.[2]

Paranojiškoje stalinizmo apogėjaus atmosferoje „reakcingi klerikalai“ buvo akivaizdūs taikiniai. Tačiau buvo ir daug kitų potencialių priešų. Per šalį nusiritus streikų ir ekonominių katastrofų bangai, Lenkijos slaptoji policija nusprendė „kruopščiai ištirti darbininkus cechuose ir visus administracijos lygmenis... surinkti tikslią žvalgybinę informaciją, kokios politinės įtakos veikė darbininkus praeityje ir dabar“. Pasirausę po savo bylas, pareigūnai nustatė dvidešimt penkias „priešų“ kategorijas. Jos apėmė visus buvusius Armijos Krajovos kovotojus, visus nors kiek aktyvius prieškario socialdemokratų judėjimo dalyvius ir visų kitų politinių partijų narius, taip pat visus tuos, kurie tarnavo lenkų ginkluotosiose pajėgose užsienyje. Daugelis žmonių, kurie buvo paleisti iš kalėjimų 1947 m. ar buvo amnestuoti iš karto po karo, taip pat susilaukė naujų įtarimų. Galų gale šis sąrašas išaugo iki keturiasdešimt trijų kategorijų. 1954 m., pasak Andrzejaus Paczkowskio, į „kriminalinių ir įtartinų elementų registrą“ buvo įtraukta 6 milijonai

pavardžių, arba kas trečias suaugęs Lenkijos gyventojas. 1948 m. Lenkijoje buvo 26 400, 1950 m. viduryje – 35 200, o 1954 m. – 84 200 politinių kalinių, kalinčių vairiose šalies vietovėse[3].

Panašūs procesai vyko visose bloko šalyse. Vengrijoje slaptoji policija nenuleido akių nuo „potencialių" priešų. Rytų Vokietijoje Stasi siekė nustatyti tikrus ir įsivaizduojamus Vakarų šnipus. Čekoslovakijoje policija siekė išaiškinti žmones, kurie pasisakė prieš 1948 m. komunistinį *coup d'état*, arba tuos, kurie, jų manymu, galėjo būti prieš jį nusiteikę. Rumunijos slaptoji policija 1950 m. gegužę pradėjo ypatingą operaciją prieš visus likusius 1919–1945 m. laikotarpio vyriausybės ministrus, tarp kurių buvo keletas labai pagyvenusių žmonių, kaip ir stačiatikių bei katalikų dvasininkus[4].

Per šią antrąją tardymų ir suėmimų bangą aukomis dažnai tapdavo ir valstiečiai bei kaimo žemvaldžiai. 1952 m. rudenį slaptoji policija suėmė dešimtis tūkstančių Lenkijos valstiečių, kurie nepajėgė įvykdyti privalomų grūdų pyliavų[5]. 1948–1953 m. apytiksliai 400 000 Vengrijos valstiečių buvo suimta dėl to, kad nepajėgė įvykdyti jiems nustatytų gamybos normų, ir net 850 000 buvo skirtos baudos[6]. Rumunijoje, siekiant atlaisvinti vietą kolektyvizacijai, 1949 m. iš savo ūkių per keletą minučių buvo iškeldinta beveik 3000 žemvaldžių[7].

Bet masiniai sovietų stiliaus suėmimai sukūrė ir sovietų stiliaus problemą: kur visus šiuos pavojingus priešus laikyti? Lenkijoje valdžia tiesiog kišo juos į kalėjimus, nepaisydama to, kad jie greitai persipildė ir kalinimo sąlygos ėmė blogėti. Wacławas Beynaras, buvęs Armijos Krajovos partizanas, buvo suimtas 1948 m. ir atsidūrė tvankioje kameroje Rakovieckos kalėjime Varšuvoje. Oras kameroje buvo toks drėgnas, kad kaliniai, tarp jų daug Varšuvos sukilimo veteranų, nusivilkdavo savo marškinius ir mojuodavo jais, siekdami sukurti vėjelio iliuziją. Kameroje nebuvo tualeto, ir kaliniai buvo išvedami pasinaudoti juo tik du kartus per dieną; tokia tvarka greitai tapo kankinimo forma tiems, kuriems nuo kalėjimo maisto paleisdavo vidurius. Per tardymus kvotėjai „primityviai" mušė Beynarą, smūgiuodami jam kumščiu į veidą ir spardydami šonus; paskui jam buvo paskelbtas mirties nuosprendis, kurį jis išklausė „santūriai: niekaip negalėjau patikėti, kad esu nusikaltėlis".

Galiausiai mirties nuosprendis Beynarui buvo pakeistas ilgu laisvės atėmimu; jis buvo nusiųstas į Vronkas, daug didesnį kalėjimą šalia Poznanės,

kur kalėjo apytiksliai 4000 žmonių, daugiausia politinių „nusikaltėlių". Atvykę „mes visi verkėme kaip vaikai", atsiminė jis, bet labiausiai sielvartavo vienas nuteistasis, anksčiau kalėjęs Dachau koncentracijos stovykloje. Jam tai atrodė tiesiog *déjà vu*[8]. Kitas jo nelaimės draugas buvo Stanisławas Szostakas, 1944 m. kartu su generolu Vilku suimtas netoli Vilniaus, o paskui dar kartą suimtas 1948 m. Ščecine ir iš karto įmestas į kamerą su nacių kolaborantais. Vronkose, prisiminė jis, buvo „pilna utėlių, trūko oro, buvo karšta vasarą ir šalta žiemą". Ir jis, ir Beynaras buvo paleisti tik 1956 m.[9] Liublino pilis, baugus viduramžių statinys, 1944–1945 m. naudojamas kaip atsarginis kalėjimas ir Armijos Krajovos karių egzekucijos vieta, atliko kalinimo vietos funkciją iki 1954 m. Buvo manyta, kad jos tamsa, purvas ir tyla sustiprina kalinių siaubą[10].

Tačiau ne visi suimtieji pateko į Lenkijos kalėjimus. Dešimtys tūkstančių lenkų, kaip ir daugelis vokiečių, buvo nusiųsti tiesiai į sovietų gulagą. Vokiečius dažniausiai suimdavo patys NKVD pareigūnai – kartais Vakarų Berlyno gatvėse – ir siųsdavo teisti tiesiai į SSRS. Vėliau pavyko dokumentuoti kelis šimtus atvejų, kai vokiečiai po karo buvo suimti Vokietijoje, o tardyti ir nužudyti – Maskvoje[11]. Vengrų komunistai, taikydami kitą sovietų represinę praktiką, izoliavo buvusius aristokratus, prieškario laikų karininkus, buvusius žemvaldžius ir „politiškai nepatikimus asmenis", gyvenančius Vengrijos pasienyje su Austrija ir Jugoslavija, ne įkalindami juos kalėjimuose, bet ištremdami į mažus kaimus Rytų Vengrijoje. Ši perkėlimo politika teikė du papildomus pranašumus: vykdydami ją vengrų komunistai atlaisvino didelius butus stambiuose miestuose legionams naujų partijos biurokratų, kuriems reikėjo tinkamų gyvenamųjų patalpų, ir suteikė kaimo bendruomenėms naujų nekvalifikuotos darbo jėgos išteklių, nors nebūtinai produktyvių[12]. Panaši politika buvo vykdoma ir Rumunijoje – šioje šalyje iš savo namų buvo ištremta apytiksliai 44 000 žmonių, gyvenusių šalia Rumunijos ir Jugoslavijos sienos. Ištisos šeimos buvo įsodintos į traukinius, išvežtos į retai apgyventą regioną – Baragano stepę, ir paliktos tyruose manytis, kaip išmano[13].

Dalis suimtųjų buvo nusiųsta į koncentracijos stovyklas. 1949 m. NKVD gulago stovyklos Vokietijoje (aprašytos 5 skyriuje) buvo panaikintos, nes pritraukdavo per daug Vakarų dėmesio ir formavo blogą sovietų okupacinio režimo įvaizdį. Tačiau apytiksliai tuo pačiu metu kitos Rytų Europos

vyriausybės statė visiškai naujas stovyklas. Nors jos ir nebuvo sovietų gulago dalis, buvo sukurtos pagal jo modelį. Kaip ir SSRS, jų kaliniai turėjo dirbti už maistą ir „teikti naudą" ekonomikai.

1949–1953 m. Čekoslovakijos režimas turėjo aštuoniolika tokių stovyklų netoli Jachimovo, Šiaurės Vakarų Bohemijoje; jų kaliniai dirbo urano kasyklose, išgaudami žaliavas naujai sovietų branduolinių ginklų programai. Kaliniai negaudavo jokios specialios aprangos ir apsaugos nuo radiacijos, todėl mirtingumas buvo didelis[14]. Rumunijos režimas taip pat sukūrė tinklą stovyklų, tarp kurių labiausiai pagarsėjo pastatytos palei Dunojaus ir Juodosios jūros kanalą. Šio kanalo statybą rėmė sovietai, nors sumanymo ekonominė grąža buvo abejotina. Kanalo statybos didžiausio įkarščio laikais čia buvo „įdarbinta" apytiksliai 40 000 kalinių, maždaug ketvirtis iš 180 000 Rumunijos stovyklų įnamių[15]. Bulgarijos režimas taip pat pastatė keletą ypač sadistiškų priverčiamojo darbo stovyklų (ir naudojo jas net iki septintojo ir aštuntojo dešimtmečio, kai dauguma sovietų stovyklų jau buvo išformuotos)[16]. Nors ir laikydamasis „antistalinistinės" politinės orientacijos, Tito Jugoslavijoje irgi steigė priverčiamojo darbo stovyklas, viena iš jų buvo įkurta Adrijos jūros saloje, kur trūko vandens ir pagrindinis kankinimas buvo troškulys[17].

Net šiame žiaurių įstaigų sąraše Rečkas, labiausiai pagarsėjusi Vengrijos priverčiamojo darbo stovykla, nusipelno ypatingos vietos. Internavimas – laisvės atėmimas be teismo – nuo pat pradžių buvo labai būdingas Vengrijos sistemai: aplink Budapeštą ir kitus stambius miestus buvo pastatyta daug internavimo stovyklų[18]. Tačiau 1950–1951 m. režimui ėmė atrodyti, kad šios laikinos įkalinimo vietos yra nepakankamai griežtos ir ne visai saugios ypač pavojingiems politiniams nusikaltėliams kalinti. Ieškodama geresnio sprendimo, Vengrijos vadovybė kreipėsi patarimo į Rudolfą Garasiną.

Po savo nelabai sėkmingos karo laikų partizaninės veiklos (aprašytos 4 skyriuje) Garasinas grįžo į Sovietų Sąjungą. Ten, jeigu tikėsime jo oficialia biografija, jis iki 1951 m. dirbo valstybinės spaustuvės direktoriaus pavaduotoju, tačiau paskui netikėtai grįžo į Vengriją ir ėjo ne vienas aukštas pareigas vyriausybinėse institucijose – iš pradžių Teisingumo, o paskui Vidaus reikalų ministerijoje[19]. Partijos nario anketoje jis vėliau pateikė apie save truputį išsamesnės informacijos, nurodydamas, kad penktojo dešimtmečio pradžioje vadovavo „karinės statybos būriui Sibiro miškuose prie

Novosibirsko“ – o tais laikais „statybos darbus miškuose prie Novosibirsko“ vykdė beveik vien tik sovietų gulagas[20]. Tiriant Vengrijos vyriausybės archyvų dokumentus, jo vardas buvo aptiktas ir Mátyáso Rákosi susirašinėjimo bylose – juodu keletą kartų aptarė „padėtį priverčiamojo darbo stovyklose“. Pavyzdžiui, 1953 m. birželį jis nusiuntė Rákosi pranešimą, kuriame pateikė statistiką ir informaciją apie internuotus žmones, taip pat nurodė, kiek žmonių dirba stovyklų valdyboje[21].

Nors niekas to niekada viešai neskelbė, visi – partijos vadovai, valstybės pareigūnai ir kaliniai – faktiškai laikė Garasiną žmogumi, kuris „importavo“ į Vengriją sovietų gulago modelį[22]. Jo sugrįžimas į Budapeštą 1951 m. sutapo su naujos Visuomeninių darbų valdybos (jos vengriško pavadinimo akronimas – KÖMI) sukūrimu tų pačių metų gruodį. Šis naujas departamentas turėjo, „viena vertus, rūpintis liaudies ekonomikos interesais, antra – rūpintis teisėsauga“[23]. Kitaip tariant, KÖMI, kaip ir sovietų gulagas, siekė sukurti pelningų įmonių, kurios panaudotų kalinių darbo jėgą gamyklose, kasyklose ir statybų projektuose. Iš pradžių departamentas, kaip ir Garasinas, buvo pavaldus Teisingumo ministerijai. 1952 m. ir Garasinas, ir departamentas buvo priskirti Vidaus reikalų ministerijai. 1953 m. sausį KÖMI „įdarbino“ apytiksliai 27 000 kalinių.

Rečkas buvo tik viena iš Garasino imperijos – didžiulio departamento, kuris taip pat valdė netvarka pagarsėjusias tranzito ir internavimo stovyklas Kistarčoje, Kazincbarcikoje ir Tisaleke – stovyklų. Tačiau Rečke buvo kalinami žinomiausi ir iškiliausi žmonės, ir jis buvo visiškai įslaptintas. Jam nebuvo suteiktas oficialus numeris kaip kitoms stovykloms, o kaliniams buvo draudžiama palaikyti bet kokį ryšį su išoriniu pasauliu. Dokumentų apie pirmąsias stovyklos dienas išlikę labai mažai, galbūt todėl, kad sprendimą ją statyti priėmė Jánosas Kádáras, vėliau tapęs Vengrijos vadovu[24].

Vengrų tautos atmintyje Rečkas tapo simboliu, tačiau jis simbolizuoja ne tik slaptumą, bet ir absurdiškus likimo posūkius, kurie galėjo nutikti žmonėms stalinizmo apogėjaus laikais. Rečkas egzistavo neilgai – nuo 1950 m. iki 1953 m. spalio – bet per tą laikotarpį žmonės tapdavo jo kaliniais dėl politinių priežasčių, dėl ekonominių priežasčių ir be jokių ypatingų priežasčių. Daugelis kalinių buvo Smulkiųjų ūkininkų partijos nariai arba socialdemokratai, daugiausia tie, kurie priešinosi savo partijos jungimuisi su komunistų partija. Kiti kaliniai – buvę aristokratai arba žmonės, turėję ry-

šių su užsieniečiais, net jeigu šie buvo labai trumpalaikiai ir paviršutiniški. Vienas iš jų, Aladáras Györgyey, meno istorijos studentas, buvo įkalintas už tai, kad neilgą laiką bičiuliavosi su studentu iš Prancūzijos[25]. Kitas žmogus ten atsidūrė dėl to, kad automobiliu atsitrenkė į Rákosi automobilį. Jis vėlavo į vestuves ir skubėjo[26]. György Faludy, vengrų poetas, buvo nusiųstas į Rečką, kai sugrįžo į šalį iš Jungtinių Valstijų. Jis aktyviai dalyvavo Socialdemokratų partijos veikloje, ėmė dirbti jos laikraštyje, ten užmezgė pažintį su keletu žmonių, kuriuos įtraukė to laiko parodomųjų teismų sūkurys, – ir buvo nuteistas kaip Amerikos šnipas[27].

Kaip ir tarp ankstesnių suėmimų bangų aukų, tarp Rečko įnamių taip pat buvo daug karo laikų antifašistinio pasipriešinimo dalyvių. Vieną iš jų – priklausiusį grupei, kuri 1944 m. atsiskyrė nuo Vengrijos režimo kovoti su vokiečiais – per tardymą sumušė sargybinis, šaukdamas: „Kas sugebėjo organizuoti sąmokslą 1944 m., tas lengvai gali būti liaudies priešas po 1945 m.“[28] Režimas norėjo jų atsikratyti, kol jie dar nesumanė vėl kilti į kovą.

Palyginti su didžiuliais sovietų lageriais, kurių šešėlyje buvo pastatyta, Rečko stovykla buvo labai maža. Net kai buvo išsiplėtusi labiausiai, čia kalėjo tik 1700 žmonių, o daugelis pastatų pačios stovyklos teritorijoje ar netoli jos – pavyzdžiui, kuriuose gyveno jos darbuotojai, buvo tik dideli ūkininkų gyvenamieji namai, likę iš prieškario laikų. Pati stovykla buvo įsikūrusi miško proskynoje; sargybiniai gyveno mažame dvaro name netoliese. Kai ten apsilankiau 2009 m., iš barakų beveik nieko nebebuvo likę. Vienas ar du iš jų buvo atstatyti, norint įrengti juose muziejų, bet kitų nebeliko; vietos, kur jie stovėjo, pažymėtos ženklais ar žymėmis žemėlapyje. Vietos archeologai paženklino ir kitas svarbias vietas, kur buvo bausmės kameros, kitų barakų pamatai, įėjimas į stovyklą, bet stipriausią įspūdį palieka purvas, tas pats purvas, apie kurį rašė Faludy – jis buvęs toks klampus, kad žmonės jame pamesdavo savo batus.

Kaip ir sovietų stovyklas, pagal kurių pavyzdį buvo sukurta, Rečko stovyklą nuo pamatų pastatė patys kaliniai, o pastatę kirto medžius ir dirbo kasykloje, kad „užsidirbtų“ maisto, kurį jie valgydavo stovėdami lauke, nežiūrint, ar kaitino saulė, ar snigo, ar lijo; kaip prisiminė Faludy:

> Pusryčiams gaudavome pusę pintos miežių kavos, pietums – sriubos ir daržovių, o vakarienei – daržovių. Valgydavome ant kalvos šlaito priešais

> stovyklos virtuvę, kur katilus ir virėjus nuo lietaus saugojo rifliuotos geležies lakštas, užkeltas ant keturių baslių. Mes išgerdavome karštą sriubą, šaukštu sukabindavome daržoves (automatiškai skaičiuodami mažyčius arklienos gabaliukus, kurių mums įdėdavo tris kartus per savaitę)...[29]

Kaip ir gulage, Rečke egzistavo hierarchija – pavyzdžiui, su buvusiais socialdemokratais buvo elgiamasi geriau negu su buvusiais centro dešiniųjų partijų nariais, o kai kuriems kaliniams buvo leidžiama kolaboruoti ir tapti brigadininkais. Kaliniai vadino juos rusiškai – *načalnikais*, t. y. „viršininkais". Kaip ir gulage, Rečke buvo sukurta sudėtinga kontrolės ir bausmių sistema. Sargybiniai reguliariai išrikiuodavo ir skaičiuodavo kalinius, neatsižvelgdami į oro sąlygas. Patikrinimai trukdavo ilgai, nes sargybinių aritmetiniai įgūdžiai buvo labai menki. Pažeidusieji kokias nors taisykles galėjo būti įmesti į bausmės baraką ir negauti maisto arba nakčiai uždaryti gulėti ant lentos „šlapioje" kameroje, kur iš visų pusių varvėjo vanduo ir kartais siekdavo iki kelių. Patikrinti, ar laikomasi visų šių sovietų naujovių ir, galimas daiktas, pateikti pasiūlymų, kaip patobulinti stovyklos darbą, joje periodiškai lankydavosi sovietų patarėjai; neretas svečias būdavo ir Rákosi. Kaip ir SSRS, laukiant jų atvykimo būdavo sukuriamas Potiomkino kaimas: kaliniams būdavo liepiama apsišvarinti, sutvarkyti darbo vietas, pasodinti aplink stovyklą gėlių.

Kai mirus Stalinui buvo uždaromi gulago lageriai, užsidarė ir Rečkas. Už tai, kad importavo į Vengriją sovietų stiliaus koncentracijos stovyklas, Garasinas buvo apdovanotas – ar gal nubaustas – Vengrijos ambasadoriaus postu Mongolijoje. Partijos bylose taip pat yra jo draugų vengrų rašytų prašymų suteikti jam pagalbą – jam reikėjo pinigų gerklės operacijoms, kurios galėjo būti atliktos tik Maskvoje, o jo pensija buvo labai maža. Jo septyniasdešimtąją gimimo dieną kažkas parašė laišką, rekomenduojantį Vengrijos Politbiurui apdovanoti jį medaliu. Netrukus jis mirė[30].

„Priešų" sąraše, kurį Bolesławas Bierutas nusiuntė Viačeslavui Molotovui 1949 m. pavasarį, buvo viena labai ypatinga kategorija: „partijos nariai, pašalinti iš partijos". 1949-ųjų pabaigoje ir 1950-aisiais ši priešo kategorija įgijo daug didesnę reikšmę. Visame bloke komunistų partijos vadovai ir

kartais kariuomenės vadai tapo pagrindiniais įtariamaisiais; jie būdavo suimami, o paskui teisiami parodomuosiuose teismuose. Iki tol ištikimi partijos nariai ir apdovanojimais pagerbti generolai buvo „demaskuojami" kaip išdavikai ar šnipai. Tarp komunistų, ilgą laiką ištikimai tarnavusių partijai, o dabar patekusių į šią kategoriją, buvo László Rajkas, Vengrijos vidaus reikalų ministras, Gáboras Péteris, slaptosios policijos įkūrėjas ir vadovas, Rudolfas Slánský, Čekoslovakijos komunistų partijos generalinis sekretorius; Władysławas Gomułka, Lenkijos komunistų partijos generalinis sekretorius; Paulas Merkeris, svarbus Rytų Vokietijos Politbiuro narys, ir Ana Pauker, Rumunijos užsienio reikalų ministrė. Albanijoje ir Bulgarijoje taip pat buvo aukų.

Revoliucijos, ryjančios savo vaikus, spektaklis buvo ne naujiena. Lygiai toks pat pakvaišimas buvo apėmęs sovietų vadovybę Didžiojo valymo ir Didžiojo teroro laikotarpiu ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Diplomatai, stebėtojai ir žurnalistai, matę tų laikų parodomuosius teismus, per kuriuos tarptautinę šlovę pelnę revoliucionieriai, tokie kaip Levas Kamenevas, Grigorijus Zinovjevas ir Nikolajus Bucharinas, teikė žeminamus prisipažinimus, laikė juos groteskišku spektakliu, įrodančiu, kad pamišėliškas Stalino valdžios siekimas neturi jokių ribų. Fitzroy Macleanas, Britanijos diplomatas, matęs Bucharino teismą, pavadino šiuos organizuotus renginius, per kuriuos žmonės „viešai prisipažindavo įvykdę fantastiškų nusikaltimų, savęs žeminimo orgijomis", lydimomis „kraugeriškų valstybės prokuroro kliedesių". Vienas po kito, prisiminė jis, aukšto rango pareigūnai stojo prieš teismą ir stiklinėmis akimis prisipažindavo „padarę daugybę neįtikėtinų piktadarybių"[31].

Siekiant logiškai paaiškinti 1936 m., 1937 m. ir 1938 m. sovietų parodomuosius teismus buvo parašyta daugybė knygų. Aišku, tai buvo priemonė politiniam terorui vykdyti, bet parinktas laikas, metodai ir politika vis tiek palieka daug neaiškumų. Teorijų yra daug. Pabėgęs iš Rytų Vokietijos Wolfgangas Leonhardas – tuo laiku jau profesorius Leonhardas – nagrinėjo šį klausimą savo garsiojoje metinėje paskaitoje Jeilio universitete ir buvo įtraukęs jį į savo kursą apie sovietų istoriją. Pateikdamas galimus Didžiojo valymo paaiškinimus, Leonhardas minėjo Stalino pamišimą, istorinę rusų baimę dėl galimos užsienio invazijos ir labai didelį Saulės dėmių aktyvumo protrūkį ketvirtajame dešimtmetyje[32]. Tačiau Rytų Europoje 1949-aisiais

ir 1950-aisiais surengti parodomieji teismai savaip nušviečia ankstesnius parodomuosius teismus Maskvoje. Jau vien pats faktas, kad jie buvo rūpestingai organizuoti dalyvaujant sovietų patarėjams ir kruopščiai imituojant teismus Maskvoje, rodo Staliną manius, kad tie teismai buvo politiškai sėkmingi, verti pakartoti jo naujose satelitinėse valstybėse.

Ir Sovietų Sąjungos, ir Rytų Europos istorijoje tokių teismų maratonai neabejotinai žymėjo panašų posūkį. Ir ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Rusijoje, ir penktojo dešimtmečio pabaigoje Rytų Europoje partijos ekonominė politika neatnešė lauktų rezultatų, ir partijos narius buvo beapimąs nusivylimas. Šie teismai panaikino Stalino (ketvirtajame dešimtmetyje) ir „mažųjų Stalinų" (penktajame dešimtmetyje) kaltę dėl įvairių ekonominių nesėkmių. Kartu jie leido partijos vadovams atsikratyti savo pavojingiausių vidaus priešų, įbaugino ir nutildė potencialius partijos priešininkus. Parodomieji teismai ne tik padėjo komunistų vadovams pasiekti savo tikslus partijoje, kad ir kokie jie buvo, bet atliko ir viešą funkciją: kaip ir beveik kiekvienas stalinistų sumanymas, jie turėjo auklėjamąjį tikslą. Komunistinė Europa nepralenkė kapitalistinės Europos, infrastruktūros projektai buvo ydingi arba laiku neįgyvendinami, aprūpinimas maistu blogas, gyvenimo lygis žemas, ir parodomieji teismai pateikė paaiškinimą, kodėl taip yra: nes pažangai trukdė užsienio šnipai, niekšiški sabotuotojai ir išdavikai, apsimetę ištikimais komunistais.

Rengiant Rytų Europos parodomuosius teismus, nuo pat pradžios dalyvavo sovietų slaptosios policijos pareigūnai. Dokumentai ir žodiniai liudijimai patikimai įrodo, kad Maskvos pareigūnai įsakydavo pradėti suėmimus, padėdavo pasirinkti aukas ir vadovaudavo tardymams. Per Čekoslovakijos komunistų partijos suvažiavimą 1949 m. gegužę Fiodoras Bielkinas, Vengrijoje rezidavęs aukšto rango NKVD generolas, pasivedė į šalį Vengrijos gynybos ministrą Mihály Farką ir pasakė jam, kad Maskva „priėjo išvadą, jog Rajkas yra Europos trockistų organizacijos, kuri palaiko ryšius su amerikiečiais, rezidentas [šnipų vadovas] Vengrijoje". Partijos žargonu tai reiškė, kad „numatomo teismo dokumentai jau ruošiami"[33].

Lenkijoje Gomułkos likimą lėmė 1948 m. balandžio mėnesio memorandumas „Dėl antimarksistinės ideologinės orientacijos Lenkijos darbininkų partijos vadovybėje", parengtas Michailui Suslovui, Sovietų Sąjungos Centro komiteto sekretoriui. Jo autoriai, trys sovietų partiniai biurokratai,

ideologijos specialistai, skundėsi dėl kai kuriems Lenkijos komunistams būdingos „nacionalistinės pakraipos“, kurią parodo faktas, kad jie „tylėjo apie Sovietų Sąjungos patirtį ir pasisekimus“ ir „ignoravo stalinistų-leninistų mokymą“. Jie įvardijo Gomułką kaip šios pakraipos vadovą, suniekino jo „lenkiško marksizmo“ sampratą ir skundėsi dėl jo kategoriško atsisakymo kolektyvizuoti Lenkijos žemės ūkį. Iš esmės jie įtarė Gomułką „dešiniuoju nukrypimu“, kitaip tariant – „titoizmu“, o tai buvo kitas būdas pasakyti, kad jis gali būti ne visai ištikimas SSRS. Jie bijojo, kad Lenkijos vieningoji darbininkų partija gali priartėti prie „socialdemokratijos“, ir išreiškė didelį susirūpinimą ideologinėmis Lenkijos kariuomenės nuostatomis; jos vadovai, Maskvos skoniu, irgi buvo nevisiškai prosovietiški, nors dabar jai tvirtai vadovavo generolas Rokosovskis[34].

Supratęs, koks sprendimas gali būti priimtas remiantis šiomis išvadomis, Gomułka gruodį atvyko į Maskvą jų užginčyti. Paskui jis parašė savo liūdnai pagarsėjusį memorandumą (cituotą 6 skyriuje), skųsdamasis, kad Lenkijos komunistų partiją užvaldė žydai, ir skelbdamas, kad jis visada laikė Sovietų Sąjungą „geriausiu Lenkijos draugu“, o Staliną – didžiuoju „mokytoju“[35]. Nepaisant šių pastangų, netrukus buvo suimti artimiausi Gomułkos bendražygiai – tarp jų generolas Marianas Spychalskis, Politbiuro narys, ir didelė grupė Lenkijos kariuomenės karininkų. Bierutas reguliariai informuodavo Staliną apie pažangą tiriant jų bylas. Pagaliau 1951 m. buvo suimtas pats Gomułka[36].

Sovietų ideologai 1948 m. parengė panašų dokumentą apie Čekoslovakijos komunistų partiją ir nusiuntė jį Suslovui. Pavadintas „Dėl keleto Čekoslovakijos komunistų partijos klaidų“, šis dokumentas yra platesnis, labiau teoriškas ir vingresnis negu memorandumas apie Lenkijos komunistų partiją, jame įvardytos rimtos problemos daugelyje sričių. Tačiau jame buvo keletą kartų besta pirštu į Slánský, kaltinant neteisingu komunistų partijos kadrų parinkimu[37]. Remdamasis šiuo dokumentu Stalinas 1951 m. liepą parašė Klementui Gottwaldui laišką ir nusiuntė jį per emisarą – iš esmės jis įsakė Čekoslovakijos komunistų partijos vadovui suimti Slánský[38]. Tai buvo nepaprastai keblu Gottwaldui: Čekoslovakijos komunistų partija visoje šalyje buvo pradėjusi Slánský penkiasdešimtmečio minėjimo kampaniją. Viena anglių kasykla išdidžiai persivadino „Partizanu Slánský“, kitos gamyklos irgi reikalavo tokios pačios privilegijos[39].

Netikėdami, kad jų kolegos Rytų Europoje sugebės tinkamai parengti teismo procesus, ten, kur vietos policininkai neklausė sovietų „patarimų“ šiuo ir kitais klausimais, Maskvos komunistai vadovauti tyrimams nusiuntė sovietų slaptosios policijos pareigūnus: Bielkiną – į Budapeštą, Aleksandrą Besčasnovą – į Prahą[40]. Su savimi jie atsivežė patarėjų komandas, pasirengusias planuoti ir orkestruoti teismus. Prahoje Besčasnovas kartu su savo padėjėjų grupe apsigyveno priemiesčio viloje, pasisamdė keturis visą dieną dirbančius vertėjus ir reguliariai siuntė pranešimus Stalinui[41]. Budapešte Vengrijos tyrėjus visada lydėjo sovietų mentoriai. Vienas lenkų pareigūnas, iš Varšuvos atvykęs sužinoti apie vengrų kolegų „pažangą“, apstulbo sutikęs vieną rudaplaukį NKVD generolą, neseniai atvykusį iš Maskvos, kuris, atrodė, daug daugiau negu vengrai žinojo apie „tikrą viso reikalo motyvaciją“, nors atvykėliams iš Lenkijos jis nieko tiesiogiai nepasakė[42].

Suimtųjų tapatybės ir jų tariamų sąmokslų prigimtis taip pat atitiko patį Staliną tuo laiku apsėdusį pakvaišimą. Nors visiškai aiškių taisyklių nebuvo, tam tikro tipo žmonėms kilo didesnis pavojus būti suimtiems negu kitiems. Potencialūs įtariamieji buvo „dešinieji nukrypėliai“ ir „titoistai“, tokie kaip Gomułka, taip pat „kairieji nukrypėliai“, dar vadinti „kosmopolitais“ arba „sionistais“ – kitaip tariant, žydai. Kaip minėta, pastaroji priešų kategorija užėmė pirmą vietą stalinistų paranojų sąraše 1948 m. įkūrus Izraelio valstybę, kai Stalinas pradėjo plačią kampaniją prieš Sovietų Sąjungos žydus. Paskutiniais gyvenimo metais jo pakvaišimų sąrašą papildė įkyri mintis, kad Sovietų Sąjungoje veikia gydytojų žydų grupė, kuri tariamai bando nužudyti ar nunuodyti partijos vadovus. Jo veiksmus Rytų Europoje, galimas daiktas, skatino ir pragmatiškesni motyvai. Jis ir jo pakalikai akivaizdžiai manė, ir ne be pagrindo, kad žydų komunistų persekiojimą palankiai sutiks visų kitų tautybių atstovai.

Kitas taikinys buvo komunistai, kurie per karą gyveno toli nuo Maskvos, savo šalyse arba Vakarų Europoje. Visiems, turėjusiems ryšių su užsienio komunistų partijomis, visiems, kovojusiems tarptautinėse brigadose per Ispanijos pilietinį karą, ir visiems, turėjusiems giminių už savo šalies ribų, taip pat kilo pavojus būti apšauktiems kairiaisiais ar dešiniaisiais nukrypėliais. Rajkas dalyvavo kovose Ispanijoje, o per karą gyveno Budapešte. Kitas akivaizdus taikinys buvo Merkeris, žydas, karą pralaukęs Meksikoje.

Gomułka per karą gyveno Varšuvoje (kaip tik tuo laiku, kai Bierutas rezgė prieš jį pinkles: jau 1944 m. birželį jis pasakė Kominterno vadovybei, kad Gomułka nėra vertas būti komunistų partijos sekretoriumi, ir paprašė Maskvos padėti jį nušalinti)[43].

Sovietų scenarijaus ne visada buvo laikomasi tiksliai. Bloko šalių vadovai taip pat žaidė laiku, keitė nurodymus ir rengė suėmimus bei teismus atsižvelgdami į savo pačių politinius poreikius. Gottwaldas delsė suimti Slánský, kol jam pačiam iškilo grėsmė. Gomułkai teismas apskritai nebuvo surengtas: Bierutas, nors ir labai norėjo suimti šį populiarų partijos bosą, jo nekankino ir nesurengė jam parodomojo teismo, nors ir buvo spiriamas tai daryti. Jis turbūt bijojo, kad Gomułkos populiarumas po parodomojo teismo galų gale tik padidės, o ne sumažės, ir, galimas daiktas, abejojo, ar jo konkurentą, daugeliu požiūrių labai tvirtą žmogų, pavyktų priversti prisipažinti įsivaizduojamais nusikaltimais. Bierutas turbūt taip pat bijojo ilgalaikių Gomułkos sunaikinimo padarinių, kaip kad Gottwaldas, regis, bijojo ilgalaikių Slánský baigties padarinių. Nors abu jie nė kiek nedvejodami įsakydavo suimti ir kankinti dvasininkus ar aukšto rango karininkus, komunistų partijos generalinio sekretoriaus – ir Gomułka, ir Slánský tuo metu užėmė šį postą – nužudymas galėjo būti nepaprastai pavojingas visiems kitiems. Paskui galėjo ateiti eilė ir bet kuriam iš jų; kaip teigia vienas vengrų istorikas: „Kai kirvis nukrypo į partijos galvą, įsijungė kitų partijos vadovų… savisaugos mechanizmas.“[44]

Rytų Vokietijoje vadovybė turėjo kitų priežasčių susilaikyti nuo tokių veiksmų ir kitose bloko šalyse prasidėjus aukšto rango komunistų suėmimams dauguma Vokietijos komunistų iš pradžių jų išvengė. Tuo laiku Sąjungininkų kontrolės taryba vis dar buvo įtakinga Vokietijoje, o įvykiai Berlyne sulaukdavo labai didelio užsienio žiniasklaidos dėmesio. Vėliau, oficialiai įkūrus Rytų Vokietijos valstybę – Vokietijos Demokratinę Respubliką – prasidėjo uždelstas partijos valymas. Apie dešimt Vokietijos komunistų buvo suimta ir keletui jų galų gale buvo skirta ir įvykdyta mirties bausmė. Tačiau vieši parodomieji teismai jiems nebuvo surengti, nes ir Sovietų Sąjungos, ir Rytų Vokietijos vadovybė baiminosi dėl to, kaip jie bus sutikti Vakarų Vokietijoje. Ten tokie teismai galėjo būti ne tik pasmerkti, bet ir demaskuoti, nes norint, kad jie „pasisektų“, reikėjo sukurti įtikinamą sąmokslo istoriją ir įtaigiai ją pateikti, o tuo metu Vakaruose gyveno per

daug vokiečių komunistų, kurie galėjo dekonstruoti išgalvotą „sąmokslo“ istoriją ir demaskuoti ją kaip pramaną.

Net šalys, kurios nesurengė parodomųjų teismų, jiems ruošėsi – vykdė suėmimus ir tardymus pagal sovietų nurodymus. Pasiruošimui įsibėgėjus, reikėjo kuo labiau koordinuoti skirtingų bloko šalių veiksmus. Kad parodomieji teismai pavyktų, manė sovietų slaptosios policijos pareigūnai, reikia sudėtingo istorijos siužeto, sąmokslo, apimančio daug veikėjų; todėl sovietų patarėjai skatino savo kolegas Rytų Europoje susieti Prahos, Budapešto, Berlyno ir Varšuvos išdavikus į vieną istoriją. Tam jiems reikėjo centrinės figūros, kažko, kuris pažinotų kai kuriuos pagrindinius veikėjus ir kurį būtų galima įtikinamai ar pusiau įtikinamai apkaltinti juos visus užverbavus. Galų gale jie rado žmogų, atitinkantį šiuos reikalavimus: šiek tiek ekscentrišką Harvardo universiteto absolventą, Jungtinių Valstijų valstybės departamento pareigūną Noelą Fieldą.

Fieldas tapo tikra garsenybe. Nuo to laiko, kai Rytų Europoje prasidėjo parodomieji teismai, jis buvo vadinamas Amerikos šnipu, agentu, dvigubu agentu ir provokatoriumi, kurį CŽV atsiuntė sukelti sumaišties tarp Rytų Europos komunistų[45]. 1954 m. savo „reabilitacijos“ bylos parodymuose, kuriuos neseniai atrado vengrų istorikė Mária Schmidt, Fieldas tiesiai pareiškė buvęs tiesiog komunistas ir dirbęs išvien su NKVD. Dabar tokią versiją patvirtina ir daug kitų dokumentų. Fieldas rašė, kad jis nuo 1927 m. slaptai dirbo SSRS, gyveno „nelegalų gyvenimą, visiškai nesusijusį“ su jo „oficialiu gyvenimu“, ir gerai pažinojo kitus amerikiečių komunistų partijos narius, tarp jų Algerą Hissą ir Whittakerį Chambersą[46].

Nors jis pažinojo ir Alleną Dullesą – per karą dirbusį JAV žvalgybininku Šveicarijoje, vėliau tapusį CŽV vadovu – ir galbūt net turėjo su juo kokių nors reikalų, nėra jokių įrodymų, kad Fieldas kada nors buvo tapęs Amerikos agentu, kaip teigė vengrų, čekų ir lenkų prokurorai. Vis dėlto, sovietų požiūriu, Fieldas buvo tobula auka. 1936 m. jis išėjo iš tarnybos Valstybės departamente, per karą dirbo Ženevoje, Vieningos pagalbos komitete, kuris teikė pagalbą pabėgėliams iš hitlerinės Vokietijos valdomų teritorijų. Savaime suprantama, daugelis šių pabėgėlių buvo komunistai, taigi jis turėjo draugų ir pažįstamų visoje Rytų Europoje.

Likimo ironijos valia Fieldas pateko į sovietų rankas, nes norėjo pasinaudoti tomis draugystėmis ir pažintimis. 1949 m. pavasarį Fieldas buvo

bedarbis ir bijojo grįžti į Jungtines Valstijas, kur jo pavardė jau buvo paminėta viešuose Algero Hisso teismo posėdžiuose. Iš Rytų Berlyno jis nuvyko į Prahą, iš ten – į Varšuvą, matyt, ieškodamas darbo, nes Vieningos pagalbos komitetas savo skyrių Šveicarijoje uždarė[47]. Jis grįžo į Prahą gegužę – ir greitai dingo. Fieldo žmona Herta ėmė jo ieškoti ir rugpjūtį dingo pati. Fieldo brolis Hermannas ir jo podukra Erica Wallach taip pat dingo, pirmasis – Varšuvoje, antroji – Rytų Berlyne.

Fieldo simpatijos komunizmui nesukliudė sovietų ir Rytų Europos prokurorams suausti sudėtingo teorijų tinklo aplink jį ir jo šeimą ir išgalvoti istorijų, kurios ribojosi su fantastika. Norint iš tikrųjų išsamiai išnagrinėti šią keistą Rytų Europos stalinizmo istorijos dalį, reikėtų parašyti kitą knygą, tokios pat apimties kaip ir ši. Apsiribosiu pasakydama, kad po 1949 m. pažintis su Fieldu ar net trumpas susitikimas su juo buvo pakankama priežastis apkaltinti bet kurį komunistinės Europos gyventoją, kad ir koks aukštas buvo jo rangas, kad ir kokių gerų ryšių jis turėjo. Fieldo šešėlis aptemdė net tuos, kurie nebuvo suimti. Jakubas Bermanas, vienas komunistinės Lenkijos vadovas, atsakingas už ideologiją – po Bieruto antras svarbiausias žmogus komunistų partijos hierarchijoje – daug metų gyveno slegiamas įtarimo šešėlio dėl to, kad jo sekretorė Anna Duracz kartą buvo trumpai susitikusi su Fieldu.

Budapešte, suėmus Fieldą, įvykiai ėmė plėtotis labai greitai. Jį įkalinus, netrukus buvo suimtas Tiboras Szőnyi, aktyvus antinacistinio pasipriešinimo dalyvis, per karą gyvenęs Šveicarijoje ir pažinojęs Fieldą. Jį tardę tyrėjai išsiaiškino, kad Szőnyi taip pat buvo pažįstamas su Rajku, ir labai tuo apsidžiaugė, nes tokios sąsajos leido jiems įvelti į bylą Rajką kartu su daugybe kitų žmonių. 1950 m. Berlyne buvo suimta vienuolika Rytų Vokietijos gyventojų, kurie, kaip teigiama, pažinojo Fieldą, tarp jų Merker. Po dvejų metų, kai Slánský ir trylika jo partijos draugų pripažino kaltinimus titoizmu, sionizmu, išdavyste ir sąmokslu, kaltintojai dar pareikalavo prisipažinti, kad jų veiklą organizavo „gerai žinomas agentas“ Noelas Fieldas.

Nors Fieldas buvo pagrindinė bylos figūra, pats jis teisiamas nebuvo. Tačiau kiti kaltinamieji viešai ir labai išsamiai prisipažino buvę vedami jo blogos rankos. Savo parodomajame teisme Szőnyi pareiškė, kad Fieldas ir Dullesas įtikino jį skleisti „šovinistinę ir proamerikietišką dvasią“ tarp vengrų diasporos atstovų Šveicarijoje[48]. Rajkas prisipažino, kad jis, Fieldas ir

Tito rezgė sąmokslą nužudyti Vengrijos vadovus. Béla Szászas prisipažino rezgęs absurdišką sąmokslą, padedamas auklės danės, kurią jis truputį pažinojo, ir vieno anglo, kurį jis kartą buvo sutikęs, kai gyveno emigracijoje Argentinoje. Szászo kaltę įrodė faktas, kad per karą jis tranzitu važiavo per Šveicarijos teritoriją, nors jis ten nebuvo sutikęs Fieldo ir niekada nieko apie jį negirdėjo[49]. Gejza Pavlikas, čekas, suimtas Vengrijos slaptosios policijos 1949 m., prisipažino prisijungęs prie didelio Fieldo ir CŽV organizuoto trockistų judėjimo, ketinusio infiltruoti savo agentus į Čekoslovakijos komunistų partijos vadovybę[50]. Prahoje Slánský prisipažino, kad pasidavęs Fieldo įtakai jis „leido priešiškiems elementams prasiskverbti į aukščiausius Centro komiteto lygmenis" ir, padedamas laisvųjų mūrininkų, sionistų, titoistų ir kitų priešiškų grupių, organizavo „antivalstybinį centrą". Otto Šlingas, Čekoslovakijos regioninis partijos bosas, prisipažino nuo karo laikų dirbęs Britanijos slaptosioms tarnyboms. Bedřichas Geminderis, partijos tarptautinio skyriaus vadovas, prisipažino palaikęs ryšius su „Izraelio diplomatais". Tai, kad jie iš tikrųjų buvo diplomatai, o ne šnipai, neturėjo jokios reikšmės. Pasaulyje, kuriame Fieldas buvo nusikaltimų organizatorius, bet kuris užsienio šalies konsulas, kad ir kokią nereikšmingą padėtį užimtų, buvo pavojingas slaptasis agentas[51].

Sovietų patarėjai ne tik parašė šių parodomųjų teismų scenarijus, bet ir padėjo „įtikinti" aukas prisipažinti reikiamais nusikaltimais jau anksčiau išbandytais būdais. Menas išgauti prisipažinimą buvo jau ištobulintas sovietų sistemoje, kur „įprasti metodai", kaip juos vėliau įvardijo vienas čekų autorius, prasidėjo „nesibaigiančiais aukos tardymais, tardytojams dirbant pamainomis, kad jis ar ji gautų kuo mažiau poilsio". Be to, aukos dar buvo „mušamos, kankinamos alkiu ir troškuliu, uždaromos tamsiose patalpose, gąsdinamos represijomis prieš šeimos narius, išmušamos iš pusiausvyros subtiliai surežisuotomis akistatomis, apgyvendinamos kamerose kartu su provokatoriais; taip pat buvo slaptai klausomasi jų pokalbių kamerose ir naudojama daug kitų subtilių metodų"[52]. Apie tokius kankinimus dažniausiai būdavo kalbama eufemiškai. Bierutas ir jo pagalbininkas Bermanas dažnai liepdavo policijai sukurti „tokias sąlygas, kad jie sakytų tiesą"[53]. Čekų tardytojams buvo pasakyta, kad „tokie žmonės yra labai užsispyrę ir mes negalime duoti jiems laiko pasiruošti teismams"[54].

Konkretūs kankinimo būdai būdavo parenkami priklausomai nuo kalinio asmenybės ir bylos. Szászas buvo „septynis kartus verčiamas stovėti dvidešimt keturias valandas“, per kalinimo laikotarpį jam buvo sulaužyti penki šonkauliai. „Nežinia, ar liepti, ar savo malonumui, jie su manimi tiesiog smaginosi, kad nenuobodžiautų. Jie liepdavo man stovėti nejudant, paskui užrikdavo ant manęs arba spirdavo į duris ir tuo pretekstu, kad aš sujudėjau, puldavo mane ir suspardydavo...“[55] Lenkijos tardymų protokoluose yra įrašų, liudijančių, kad sargybiniai degindavo kaliniams kojas ir rankas, raudavo jiems plaukus, versdavo juos daug valandų klūpoti iškėlus aukštyn rankas arba valandų valandas stovėti ant vienos kojos[56]. Generolas Spychalskis buvo laikomas nuogas drėgnoje, tamsioje, apipelijusioje kameroje[57]. Čekoslovakijos policija taip smarkiai sumušė vieną nėščią moterį, kad sukėlė jai persileidimą. Kita čekė, taip pat nėščia, buvo priversta dešimt dienų miegoti be drabužių, čiužinio ir antklodžių. Kai ji paprašė gydytojo jų parūpinti, buvo atrėžta: „Bus geriau, jeigu kita tokia bjaurybė kaip tu neateis į pasaulį“[58].

Tardymais taip pat buvo siekiama „palaužti“ auką psichologiškai. Kaliniams buvo rodomos jų sutuoktinių kalėjime fotografijos arba buvo sakoma, kad neprisipažinus nukentės jų vaikai, juos būdavo bandoma paskatinti atsiverti „maloniam“ tardytojui ar tariamai užjaučiančiam kameros draugui. Rytų Europoje tardytojai atrado, kad itin veiksmingas būdas gniuždyti įkalintus komunistus psichologiškai – nuolatos kapstytis po jų praeitį. Jie po daugelį kartų vis kitokiais žodžiais kvosdavo įtariamuosius apie kelių dešimtmečių senumo įvykius, išsamiai klausinėdavo apie jų veiklą pogrindyje ir karo metais.

Kaip puikiai atskleidė Istvánas Révas, ši praeities manija buvo sąmoninga. Galų gale nė vienas buvęs komunistinio pogrindžio dalyvis negalėjo būti visiškai tikras dėl to, kas įvyko per tuos slapto gyvenimo metus. Jis niekada negalėjo būti visiškai tikras dėl to, su kuo jis iš tikrųjų kalbėjo ir kokie slapti žaidimai buvo žaidžiami jam nežinant:

> Politinių bylų tyrimas būdavo pradedamas nuo klausimų, susijusių su verbavimu į „fašistinės“ politinės policijos gretas, ir ne tik siekiant tiksliai chronologiškai atkurti įvykius, bet ir norint, kad kaltinamąjį apniktų abejonės ir jis pasijustų bejėgis. Kaltinamasis pats niekada nežinodavo visų

> faktų, susijusių su savo veikla; dėl nelegalaus veiklos pobūdžio jam visada būdavo prieinama tik dalinė, fragmentiška informacija, visada kelianti abejonių... Jis negalėjo būti visiškai tikras, jis negalėjo aiškiai atsakyti į visus klausimus, visi jo ankstesni veiksmai galėjo būti apibūdinti kitokiu požiūriu.[59]

Beveik kiekvienas žmogus, kuris kada nors veikė pogrindyje, galėjo būti pagautas meluojant, sutrikdytas ar suklaidintas. Kiekvieną galima buvo priversti jausti kaltę dėl kokių nors galbūt atsitiktinai pasakytų žodžių ar atsitiktinių veiksmų. Kai kurie buvę pogrindininkai atvirai tai sakydavo, ar tuo laiku, ar vėliau. Per ilgą tardymą Gomułka buvo kamuojamas nesibaigiančiais, pasikartojančiais klausimais. Ilgus mėnesius skirtingi žmonės jo kasdien prašydavo vis iš naujo skirtingais požiūriais pasakoti tas pačias istorijas, ir beveik visos jos buvo susijusios su „prieštaringais“ įvykiais dabar tolimoje praeityje. Jo buvo klausinėjama, kaip jis susipažino su vienais žmonėmis, kada jis pirmą kartą išgirdo kitų žmonių vardus. Tardytojai reikalavo, kad jis prisimintų dešimtmečio senumo įvykius. Kartais vienam asmeniui ar incidentui būdavo skiriama visa diena[60].

Keletą kartų Gomułkai buvo užduodami klausimai apie Spychalskį, kuris karo laikais buvo ginkluotų komunistų būrių vadas ir eidamas šias pareigas vykdė operaciją prieš Armiją Krajovą, tariamai kartu su gestapu. Jis buvo klausinėjamas apie kai kuriuos nesenus Spychalskio pasisakymus – ar jis iš tiesų sakęs, kad Lenkijos kariuomenei reikia atsikratyti sovietų patarėjų? Taip pat jis turėjo nepaprastai smulkiai papasakoti apie komunisto Marcelio Nowotko nužudymą – jis buvo nužudytas nacių okupacijos laikais ir veikiausiai tai padarė vienas iš Nowotko draugų komunistų. Be to, Gomułkai buvo pareikšti kaltinimai, kad jis sąmoningai priimdavo dirbti „nepatikimus“ žmones. Į šį kaltinimą jis atsakė savo tardytojams priimdavęs jų įvardytus žmones dirbti, nes manė, kad tie „nepatikimieji“ yra sovietų agentai ir jis privalo pasinaudoti jų gebėjimais.

Tardymai nepraėjo be padarinių. Gomułkos tardytojai iš pradžių apibūdino jį kaip „ramų“. Tačiau vėliau jis tapo „nervingas“ ir „verksmingas“. Retkarčiais jis rašydavo graudžius laiškus Centro komitetui: „Iki šiol vis dar nežinau nei savo suėmimo priežasties, nei savo bylos eigos, nors jau vienuolika mėnesių esu izoliuotas.“ Jis ėmė skųstis kojos skausmais, judėjimo

trūkumu ir bloga sveikatos priežiūra. Jis rašė graudžius laiškus savo sūnui, dejuodamas, kad visi jį užmiršo: „Anksčiau ar vėliau mano jėgos išseks." Apie visa tai buvo pranešta Maskvai. Vėliau, kai mirus Stalinui Gomułka buvo paleistas ir po kurio laiko pakeitė Bierutą komunistų partijos vadovo poste, Nikita Chruščiovas meiliai teiraudavosi Gomułkos apie jo sveikatą, net siūlydavo atsiųsti gydytojų iš Sovietų Sąjungos, kad šie padėtų jam pasveikti.

Tačiau jo „nervingumą" ir „verksmingumą" tikrai lėmė ne tik susirūpinimas pašlijusia sveikata, bet ir daug rimtesni nuogąstavimai. Gomułka ganėtinai žinojo apie komunizmą, kad suprastų, jog netrukus jį gali pradėti kankinti ir net nužudyti. Tačiau iš jo pasakojimo ir iš pasakojimų apie Slánský, Spychalski ir kitų aukų tardymus taip pat aišku, kad praeities – tamsios, painios, sąmokslininkų praeities – narpliojimas sukeldavo emocinę ir psichologinę traumą net visiškai nenaudojant smurto. Regis, sovietų draugai labai gerai suprato, kad žmones, su kuriais jie turi reikalą, galima supainioti, priversti suabejoti savimi ir net jausti kaltę. Taip dezorientuoti buvo galima ir tuos, kurie buvo suimti, ir tuos, kurie suimti nebuvo – arba dar nebuvo. Kol dar pats nebuvo įkalintas, čekų komunistas Oskaras Langeris sakė savo žmonai: „Gal šie žmonės ir nekalti kasdiene šio žodžio prasme. Tačiau dabar atskirų žmonių likimas ir interesai yra antraeiliai. Sprendžiama mūsų visų ateitis, galbūt net žmonijos ateitis."[61] Galbūt žvelgiant iš aukščiau, iš tokių aukštybių, kad paprasti mirtingieji negali net įsivaizduoti, suėmimai esą kam nors reikalingi. „Tamsoje, – rašo Révas, – visada sunku paaiškinti, kas yra aplinkui, nes niekam negalioja įprasti dėsniai."

Kiti jo bendražygiai irgi jautėsi sutrikę. Tiesą sakant, ir Rytų, ir Vakarų Europoje komunistus, komunistų šalininkus ir buvusius komunistų šalininkus apėmė grėsmingas *déjà vu* jausmas. Arthuras Koestleris, vokiečių ir vengrų rašytojas, raudodamas sėdėjo šalia savo radijo imtuvo Londone ir „dvi dienas tampomas konvulsijų" klausėsi Prahoje teisiamo savo seno draugo Otto Katzo viešo pripažinimo[62]. Jis ir kiti komunistai jau buvo patyrę visa tai anksčiau, nors daugelis užgniaužė šiuos blogus prisiminimus dėl kovos su fašizmu. Dabar jie akivaizdžiai susidūrė su sovietų režimo dviveidiškumu. Ir visi partiniai šūkiai vėl atrodė tušti ir grėsmingi. „Mano gyvenimas baigiasi, – pasakė Čekoslovakijos režimo auka Geminderis, – ir vienintelis dalykas, kurį aš galiu padaryti, tai stoti į tiesos kelią ir taip išgel-

bėti partiją… aš einu į kartuves su sunkia širdimi, bet palyginti ramus… oras pasidarys grynesnis ir viena kliūtis pergalingame kelyje į socializmą bus pašalinta. Partija visada teisi…“[63]

Iškilių komunistų suėmimų ir teismų 1949–1953 m. politinį poveikį įvertinti nelengva. Tuo laiku parodomieji teismai buvo įprastas reginys Rytų Europoje. Prieš juos stojo Armijos Krajovos kariai Lenkijoje, kunigai ir pastoriai, ir net pats kardinolas Mindszenty viešai prisipažino rezgęs sąmokslą, kurio tikslas buvo sukelti Trečiąjį pasaulinį karą. Tačiau paprastus žmones vieši didvyriškų šalies vadovų prisipažinimai absurdiškais nusikaltimais ir išgąsdino, ir sutrikdė[64]. Jeigu kaltinimai buvo neteisingi, tai reiškė, kad partija pasiekė naujas paranojos aukštumas. Tačiau jeigu jie buvo teisingi, vadinasi, visoje šalyje iš tikrųjų knibždėte knibždėjo priešų ir šnipų. Net slaptosios policijos pareigūnams prisipažinimai kėlė keistą baimę, sumišusią su netikėjimu. Szászo tardytojas lazdą, kuria mušdavo kalinius, juokais vadino „liaudies pedagogu“, ir vis dėlto į jo cinizmą buvo „įaustas kažkoks fanatiškas ir sentimentalus aklas tikėjimas“[65].

Ilgainiui teismai pasėjo abejonių komunistų vadovybės patikimumu ir net sveiku protu, nors tuo laiku ne visi drįsdavo jas išsakyti. Vienas istorikas pasakoja istoriją apie dvi seseris vengres, abi įsitikinusias komunistes, kurios teismų laikotarpiu slapta viena nuo kitos nusivylė režimu. Nors gyveno tame pačiame bute, kiekviena manė, kad kita vis dar tiki režimu, ir abi toliau kartojo stalinistų šūkius, net kalbėdamosi tarpusavy, kaip ir išėjusios iš namų[66]. Visuomenės nariai, kaip ir kaltinamieji, irgi turėjo elgtis taip, tarytum tikėtų tuo, kas sakoma, net jeigu tuo ir abejojo.

Tačiau tuo metu iškilių komunistų suėmimai sustiprino viešąją erdvę persmelkusią paranoją, kuri pasiekė naujas aukštumas 1949 m., išliko didelė iki Stalino mirties 1953 m. kovą ir padarė didelį poveikį visuomenei, vadovybei ir slaptajai policijai. Kadangi kaltinamieji tariamai buvo užsienio šnipai, jų suėmimus lydėjo ypač įnirtingos antiamerikietiškos ir antivakarietiškos propagandos bangos. 1952 m. propagandinis Lenkijos komunistų partijos Centro komiteto skyrius išleido partiniams agitatoriams brošiūrą, kurioje buvo pateiktos tipiškos kalbos. Vienoje iš jų, vartojant tipišką tų laikų frazeologiją, buvo skelbiama, kad „Amerikos imperialistai atkuria

neonacistinį vermachtą ir rengia jį Lenkijos puolimui", o Sovietų Sąjunga „padeda plėtoti Lenkijoje technologijas, kultūrą ir meną"[67]. Apytiksliai tuo pačiu metu Rytų Vokietijos aktyvistams taip pat buvo išdalytos brošiūros, instruktuojančios, kaip dera aiškinti Vakarų Vokietijos politiką savo klausytojams Rytų Vokietijoje:

> Kas yra tie „vokiečių" politikai? Jie yra kapitalistai monopolistai, kurių turtas buvo nusavintas Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, ir jų bičiuliai Vakarų Vokietijoje. Jie yra junkeriai, kurie prarado savo žemę ir persikėlė į Vakarų Vokietiją. Jie mano, kad sukėlę naują karą galės atgauti savo turtus. Jie yra karo nusikaltėliai, militaristai, svajojantys apie naujus „žygdarbius", ir anglų ir amerikiečių liokajai, tokie kaip Adenaueris, Blücheris, Kaiseris, Schumacheris ir taip toliau.[68]

Ir lenkų, ir vokiečių propagandininkai taip pat gavo nurodymus, kaip vykdyti „kovą su vabalu" – visos šalies masto kampaniją atsikratyti lenkų ir vokiečių bulvių laukus niokojusių bulvinių Kolorado vabalų, kurie tą vasarą užplūdo Vidurio Europą – ir *Trybuna Ludu*, ir *Neues Deutschland* dėl jų antplūdžio tiesiogiai apkaltino amerikiečius: girdi, JAV lakūnai išmetė tūkstančius šių parazitų iš savo lėktuvų virš Rytų Vokietijos, iš kur šie patraukė toliau į rytus. Lenkijos moksleiviai buvo primygtinai raginami burtis į brigadas ieškoti, rinkti ir naikinti šių vabalų, o gamyklų darbininkai savaitgalius leisdavo laukuose juos rinkdami[69]. Rytų Vokietijos gyventojai, kurie praminė šiuos vabalus *Amikäfer*, tai yra *Ami* (amerikiečių) vabalais, pakvietė komunizmui prijaučiančius užsienio žurnalistus iš Kinijos, Lenkijos, Čekoslovakijos, Prancūzijos ir Italijos paliudyti žalą, padarytą *Amikäfer*. Paskui žurnalistai ir jų kolegos vokiečiai pasirašė bendrą protesto notą: „Kolorado vabalai yra mažesni negu atominės bombos, bet jie irgi yra JAV imperializmo ginklas prieš taiką mylinčius darbo žmones. Mes, taikai tarnaujantys žurnalistai, smerkiame šį naują kriminalinį amerikiečių karo kurstytojų metodą."[70]

Nors žvelgiant retrospektyviai tokia frazeologija atrodo absurdiška, tuo laiku ji sukeldavo tikrų ir tragiškų padarinių. Vengrijoje dėl maisto trūkumo plačiai ir piktai buvo kaltinami ne vabalai, o buožės, turtingi valstiečiai, kurie tariamai slėpė savo produkciją, kad pakenktų režimui. „Valstybės priešai

bando sutrukdyti mums aprūpinti duona visą šalį", skelbė 1950 m. kino kronika. Tais pačiais metais vienam valstiečiui, kuris norėdamas išsivirti pietus susikūrė lauke laužełį, netyčia apvertė puodą ir nepajėgė suvaldyti liepsnos, buvo iškelta kruopščiai parengta byla. Nors niekas nenukentėjo ir derliui nebuvo padaryta žala, žmogaus laukas sudegė. Vietos prokuroras ištyrė šį įvykį ir iš pradžių buvo linkęs nutraukti bylą, manydamas, kad gaisras kilo dėl nelaimingo atsitikimo.

Tačiau kai jį vidury nakties aplankė slaptosios policijos pareigūnai ir pasakė, kad kaltinamasis šioje byloje yra buožė, kuris įvykdė kriminalinį padegimą ir nusikalto valstybei, prokuroras pakeitė savo nuomonę. Kitą rytą jam dar paskambino Teisingumo ministerijos pareigūnas ir pasakė, kad jis turi tris dienas baigti bylos tyrimui, kurį atidžiai stebi aukščiausi pareigūnai. Visos šalies žiniasklaidoje kilo kampanija prieš tariamą kenkėją ir žmogus buvo greitai nuteistas. Jam buvo skirta ir nedelsiant įvykdyta mirties bausmė. Kaip atsiminė jo duktė, „kai ėjome į teismo salę, matėme, kad popietei jau ruošiamos kartuvės"[71]. Valdžia akivaizdžiai ieškojo kaip tik tokios bylos, tai liudija ir to laikotarpio Rákosi asmeninis susirašinėjimas. Nuo 1948 m. jis skundėsi pernelyg švelniais nuosprendžiais valstiečiams, kaltinamiems tokiais nusikaltimais kaip maisto produktų kaupimas ar neteisėtas gyvulių skerdimas. „Priimdami nuosprendžius tokiose bylose turime atsižvelgti į klasinę kilmę", – pareiškė jis laiške Ernő Gerő[72].

Šiuo laikotarpiu taip pat pagaliau pradėjo materializuotis tai, kas nuo pat pradžių buvo brukama į galvas Rytų Europos slaptosios policijos darbuotojams: kad visos nepriklausomos organizacijos yra iš esmės įtartinos, kad bet kokie ryšiai su užsieniečiais, labai tikėtina, susiję su šnipinėjimu – dabar jie aukščiausiu lygmeniu matė įrodymus, kad tokie perspėjimai buvo teisingi. Po kiekvieno iškilaus komunisto suėmimo įtarimai krisdavo ir ant aukos giminių, kolegų, darbdavių ir tarnautojų, ir daugelis jų buvo suimti. Suėmusi Pálą Justusą, socialdemokratą, figūravusį Rajko procese, slaptoji policija areštavo ir Justuso žmoną, jo sekretorių, jo draugus, o paskui jo draugų pažįstamus, ir György Faludy buvo vienas iš jų. „Jie prisikas ir prie jūsų, drauge Faludy", – be emocijų pasakė jam jo vairuotojas, po kelių dienų taip ir atsitiko[73]. Beveik visi jautė, kad ir jiems gali būti pateikti kaltinimai, ir beveik visi ėmėsi priemonių savo nekaltumui įrodyti. Laikraščio,

kuriame dirbo Faludy, būstinėje visi darbuotojai susirinko pasiklausyti per radiją skaitomo nuosprendžio Rajkui:

> Tokie eretikų deginimai buvo sutinkami kaip šventiški ir džiaugsmingi įvykiai, ir tam tikru požiūriu jie iš tikrųjų buvo tokie: po ilgų savaičių netikrumo tai buvo kulminacijos akimirkos ir užbaigdavo suėmimo kampanijas, taigi bent jau kelias savaites, kol neprasidėdavo nauja suėmimų banga, žmonės pasijusdavo saugūs. Tačiau jeigu deginamas eretikas buvo plačiai žinomas kaip ištikimas komunizmo šalininkas, auditorija – o tai reiškia visa šalis – jautė, kad toks pats įtarimas [krinta] ir ant jų, taigi buvo patartina dalyvauti tokiuose kolektyviniuose radijo klausymuose ir partijos susirinkimuose, jeigu nenorėjai būti apkaltintas bendrininkavimu.[74]

Net tie, kurie nebuvo suimti, tapdavo parijais. Jo Langer atostogavo toli nuo Prahos, kai sužinojo, kad suimtas jos vyras. Iš savo sukrėstų draugų ji iš karto sulaukė „dėmesio, užuojautos, noro padėti ženklų, apkabinimų su ašaromis akyse. Tačiau mažai žodžių. Svarbiausia, jie visiškai nekomentavo jo suėmimo. Kai man buvo paskambinta, viešbučio numeryje buvome šešiese, visi geri draugai. Tačiau tokiu momentu ir tais laikais kas drįso pasitikėti penkiais kitais žmonėmis? Ar net sienomis.“ Vėlesniais mėnesiais ir metais Langer prarado darbą, butą ir daugumą draugų. Ji su savo maža dukra vos išgyveno. Ir tik keletas drąsių žmonių drįso bendrauti su valstybės priešo žmona[75].

Kitaip tariant, šeštojo dešimtmečio pradžioje regiono slaptosios policijos tarnyboms buvo sudarytos sąlygos baigti užduotį, kurią jos pradėjo 1945 m.: pašalinti visas vis dar likusias visuomenines ir pilietines institucijas kartu su visais žmonėmis, kurie vis dar galėjo joms simpatizuoti. Viena iš tų galiausiai sunaikintų institucijų buvo Vengrijos laisvieji mūrininkai.

Laisvieji mūrininkai turėjo gilias šaknis Rytų Europoje, kur jie nuo seno buvo susiję su modernizavimo projektais ir, iš pradžių, Apšvieta. Pirmoji ložė Vengrijoje buvo įkurta 1749 m. – masonų idėjos buvo importuotos į šalį tuo pat metu ir iš Lenkijos, ir iš Prancūzijos – ir laisvieji mūrininkai svariai prisidėjo prie 1848 m. Vengrijos revoliucijos. Nelabai mėgti tarpu-

kario laikotarpiu ir uždrausti nacistų, laisvieji mūrininkai nevykdė viešos veiklos iki 1945 m., kai jų grupė įsteigė pirmąją pokario laikų ložę. Septyniasdešimt šeši nauji nariai buvo, tuometinio nario žodžiais, „įprasti buržua“ – gydytojai, advokatai, universiteto profesoriai, valstybės tarnautojai. Palaiminti laikinojo miesto mero, kuris pats buvo laisvasis mūrininkas, jie atgavo savo seną pastatą, puikų statinį Budapešto centre[76]. Iš esmės tai buvo tarptautinė organizacija ir gaudavo tam tikrą pagalbą iš užsienio. Jie pradėjo organizuoti koncertus, paskaitas ir labdaringus renginius.

1950 m. pabaigoje ši organizacija jau nebeegzistavo. Ji buvo uždrausta, slaptoji policija surengė kratą jos pastate ir konfiskavo knygas bei paveikslus[77]. Jau buvo tiriama visų laisvųjų mūrininkų vadovų veikla. Svarbiausias ir išsamiausias buvo Gézos Supkos, pagrindinės Budapešto ložės didžiojo magistro, veiklos tyrimas. Supka, 1950 m. šešiasdešimt septynerių, tuo laiku jau buvo daug pasiekęs savo profesiniame ir visuomeniniame gyvenime – puikų išsilavinimą turintis archeologas, Nacionalinio muziejaus vadovas, parlamento narys, pagrindinio literatūrinio žurnalo ir trumpaamžio pokario laikų centristinės pakraipos laikraščio įkūrėjas. Jis nebendradarbiavo su fašistais ir nesusikompromitavo per karą. Didžiąją savo gyvenimo dalį jis skyrė labdaringai ir patriotinei veiklai.

Vis dėlto, saugumo tarnybų požiūriu, Supka kėlė didelę grėsmę Vengrijos nacionaliniam saugumui. Storoje ir išsamioje Supkai užvestoje policijos byloje esančioje jo gyvenimo santraukoje, rašytoje 1950 m., jis apibūdinamas kaip „anglosaksų interesų Vengrijoje agentas“ ir išdavikas, rezgantis sąmokslą nuversti režimą: „Anot mūsų agentų pranešimų, 1949 m. rugpjūtį Supka gavo laišką iš Jungtinėse Valstijose gyvenančio grafo Gézos Teleki, šis rekomendavo jam palaikyti reguliarius ryšius su politiniais asmenimis, kuriais jie abu gali pasikliauti pakeitus režimą. Šiuo tikslu Supka siekia užmegzti plačius ryšius…“[78]

Ankstesniais metais Vengrijos slaptoji policija buvo sulaikiusi ir kvotusi daugelį Supkos draugų ir pažįstamų. Kaip rodo jo policijos byla, daugelis jų bendradarbiavo. Jo laikraštyje dirbęs žurnalistas grasinimais – ar kankinimais – buvo priverstas paskelbti, kad Supka yra „amerikiečių žmogus“, kad jis nuo 1944 m. verbavo „rėmėjus savo judėjimui“, dažnai skaitė užsienio laikraščius, o po karo dažnai lankydavosi Amerikos ambasadoje „pasikalbėti su savo viršininku“. Žurnalistas tvirtino lankęsis JAV ambasadoje kar-

tu su Supka ir pastebėjęs, kad Supkos santykiai su visais jos darbuotojais įtartinai geri. Negana to, „turiu žinių, kad jis dalyvauja kokteilių vakarėliuose su anglosaksais", sakė žurnalistas. Apytiksliai tuo pačiu laiku slaptoji policija pradėjo tikrinti Supkos paštą – nukopijuodavo laiškus ir įdėdavo juos atgal į vokus. Tarp nukopijuotų „įrodymų" prieš jį buvo pranešimų iš Paryžiaus apie jo žurnalo prenumeratos atnaujinimą.

Vis dėlto labiausiai slegiantis bylos elementas yra pluoštas dažnų, beveik kasdienių pranešimų, kuriuos rašė kažkoks labai artimas Supkai asmuo. Nors jis policijos byloje neįvardytas, informatorius turbūt buvo artimas draugas ar asmeninis sekretorius, nes žinojo, kur Supka eina, su kuo kalbasi ir, labai tiksliai, ką mano įvairiais klausimais, kurie aptariami tik su artimais žmonėmis. Supka dažnai patikėdavo šiam informatoriui savo mintis, o šis smulkiai aprašydavo jas savo pranešimuose valdžios organams. Savo pranešimais jis netyčia suteikė mums galimybę pamatyti, kaip gyveno žmogus, kuris žinojo, kad jam gresia pavojus, kuris žinojo, kad yra sekamas, bet vis dar naiviai tikėjo šalia esančių žmonių, įskaitant informatorių, geranoriškumu.

Kai atmosfera Budapešte ėmė darytis vis slogesnė, iš pradžių Supka galvojo apie emigraciją. „Politinė padėtis pasikeis dar negreitai", – sakė jis informatoriui 1949 m. gruodžio 20-ąją ir svarstė, ar jam irgi neišvykus iš šalies, kaip padarė kai kurie jo draugai, tarp jų – šalies banko viceprezidentas. Tačiau jis negalėjo apsispręsti ir bijojo kreiptis dėl paso, kad nepatrauktų valdžios organų dėmesio. Informatorius nusiuntė šią informaciją Supkos bylą tiriančiam pareigūnui, kuris savo ruožtu liepė jam „sužinoti tikslų jo ir šio banko viceprezidento pokalbio turinį, taip pat stebėti Supką ir pranešti, kai tik pastebės nors kokių požymių, kad šis rengiasi išvykti".

Informatorius vykdė nurodymą. Jis toliau pranešdavo apie Supkos požiūrį į pačius įvairiausius dalykus. Sausį Supka pasakė jam, kad yra nusivylęs Amerikos diplomatija Kinijoje, nes ji esanti pernelyg neryžtinga: jis tikėjęsis, kad amerikiečiai laikysis labiau antikomunistinės pozicijos. Tačiau jis džiaugėsi, kad į Eisenhowerio pareigas buvo paskirtas generolas Bradley, nes jis esąs laisvasis mūrininkas – kaip ir Trumanas bei MacArthuras. (Supkos bylą tiriantis pareigūnas čia parašė pastabą: „Visi šie pranešimai patvirtina mūsų prielaidą, kad Supka palaiko glaudžius ryšius su imperialistinių valstybių atstovais.")

Supka taip pat pasakė informatoriui, kad Vengrija turi dvi stiprias sąsajas su Vakarais: bažnyčią ir laisvuosius mūrininkus. Pastarieji, jo tvirtu įsitikinimu, galėjo išvengti slaptosios policijos akių. Tačiau po kelių dienų, pažymėta byloje, „kai be dvidešimties minučių dvyliktą nakties mūsų agentas išėjo, į Supkos butą atvyko nežinomas jaunas asmuo iš Britanijos ambasados ir atnešė biuletenį, laikraščių..." Bylą tiriantis pareigūnas tuoj įsitvėrė šios detalės kaip savo prielaidos įrodymo: „Supka yra svarbiausias imperialistinių valstybių atstovas Vengrijoje. Šio teiginio pagrindu mes darome išvadą, kad jų veiklos dėmesio centras yra laisvųjų mūrininkų judėjimas... tai, kad pas Supką lankėsi asmuo iš Didžiosios Britanijos ambasados, įrodo, kad jis turi tiesioginių ir reguliarių ryšių su Vakarų valstybėmis."

1950 m. pavasarį informatorius ėmė rašyti pranešimus apie Supkos mintis ir lankomas vietas beveik kiekvieną dieną. Supka pasakė informatoriui, kad jis pasiruošęs būti suimtas bet kuriuo metu ir jau užmezgė pažintį su gerų ryšių turinčiais draugais, kurie, kaip jis tikėjosi, padės jam, jeigu taip ir atsitiks. Jis pasakė žinąs, kad jo nutarta nebekviesti į jokius susibūrimus, nes žmonės jo vengia, ir kad esąs sekamas. Tačiau dabar jis nusprendęs neemigruoti, nes yra per senas ir silpnos sveikatos, ir paprašė informatoriaus padėti jam apsisaugoti nuo neišvengiamo, jo manymu, suėmimo. Jis bandąs gauti akademinį paskyrimą į kokį nors tolimą kaimą ir galbūt informatorius galėtų padėti jam rasti tinkamą vietą.

Liepą Supka su informatoriumi aptarė padėtį Korėjoje ir keleto laisvųjų mūrininkų suėmimą. Rugsėjį jie aptarė valstybės ir bažnyčios sutartį ir galimybę, kad amerikiečiai Europoje pradės karą. 1951 m. birželį Supka pasakė informatoriui, kad jo name lankėsi policija, ir prisipažino vėl išsigandęs deportavimo. Jie taip pat aptarė Gyula Schöpflino, buvusio radijo vadovo, pabėgimą į Didžiąją Britaniją, Rajko teismą, kuris Supkai kėlė daug abejonių, ne itin gerą Supkos sveikatą ir kitus dalykus. Vis dėlto Supką lankydavo daug žmonių. Jo valytoja pasakė informatoriui visų jų pavardes, o šis perdavė informaciją bylą tiriančiam pareigūnui.

Paskui Supką apėmė depresija, jis bijojo suėmimo. Jis gavo iš gydytojo keletą medicinos pažymų, kurios, kaip jis tikėjosi, turėjo padėti jam išvengti arešto ar deportavimo. Jis bandė kreiptis į kai kuriuos pažįstamus žmones komunistų partijos vadovybėje. Jis susisiekė su keletu laisvųjų mūrininkų, kurie, atrodė, buvo sudarę taiką su režimu – vienas iš jų vilkėjo visiškai nau-

ju kostiumu ir turėjo naują automobilį – ir aptarė gandus, kad tokie žmonės kaip jis siunčiami dirbti į kolūkius Sovietų Sąjungoje. 1952 m. rugpjūtį jis pasakė informatoriui dabar labai retai išeinąs iš savo buto. Informatorius savo pranešime slaptajai policijai pareiškė, kad Supka nenori matyti dabarties pasaulio, nes šis tapo visiškai kitoks, negu jis įsivaizdavo:

> Jis pridūrė, kad dabar, kai žino, kuo viskas baigėsi, dažnai klausia savęs, ar verta buvo kovoti prieš tiek daug dalykų. Jam beveik septyniasdešimt metų ir jis negali prisitaikyti prie dabartinių sąlygų. Todėl viskas, kuo jis tikėjo, tapo nereikšminga. Jis vis dar tiki laisve, ir nors turi mažai žinių apie padėtį Jungtinėse Valstijose, žino, kad Anglijoje pilietinė laisvė vis dar gyva. Jis nesitiki sulaukti dienos, kai kils Trečiasis pasaulinis karas, kuris, jo nuomone, yra neišvengiamas, bet yra įsitikinęs, kad vieną dieną į pasaulį ateis laisvė – ne suklastota suklastotos Spalio revoliucijos laisvė, o tikroji. Labiausiai jį liūdina, kad buvo uždrausta Laisvųjų mūrininkų ložė, ir jis laiko tai dideliu smūgiu pilietinei visuomenei... Visą savo gyvenimą jis buvo nusiteikęs prieš religiją ir klerikalus, tačiau negali sutikti su bažnyčios ir dvasininkų persekiojimu... jis esąs persekiojamųjų pusėje.

Nors švęsti gausiu būriu buvo neįmanoma, vis dėlto draugai mažomis grupėmis atėjo pasveikinti buvusio didžiojo magistro Supkos su jo septyniasdešimtuoju gimtadieniu. Paskui, anot informatoriaus pranešimų, jis dažnai sirgdavo, nors vis dar mėgdavo pakalbėti apie politiką. Géza Supka mirė 1956 m. gegužę, likus penkiems mėnesiams iki Vengrijos revoliucijos. Į jo laidotuves atėjo apie 400 žmonių. Kaip pranešė informatorius, „buvo atnešta keletas vainikų ir keli žmonės padėjo ant jų akacijos lapų, laisvųjų mūrininkų simbolį...“

13 skyrius

HOMO SOVIETICUS

> Mes stebėjome procesiją, mases, nešančias raudonas vėliavas, mergaites baltomis suknelėmis. Su mumis buvo Grigorevas, Sąjungininkų kontrolės komisijos sovietų patarėjas... Kai visa aikštė buvo pilna žmonių, jis pasisuko į mane ir paklausė: „O jeigu – tarkime – šie 200 000 proletarų būtų susirinkę čia prieš šešis mėnesius, juk jie lygiai taip pat karštai būtų sveikinę „Sukryžiuotų strėlių" fašistus, tiesa?
>
> Gyula Schöpflinas savo atsiminimuose[1]

Stalinizmo apogėjaus laikų parodomieji teismai, suėmimai ir dvasininkijos puolimas sukrėtė ir pačių Rytų Europos šalių gyventojus, ir tarptautinę bendruomenę. Tačiau spaudimas „iš viršaus" buvo tik vienas iš komunistų režimo įrankių, kuriuo jie siekė įtikinti savo piliečius turį teisę valdyti. Jie taip pat bandė ugdyti entuziazmo kupinas ir bendradarbiauti trokštančias „apačias". Pirmaisiais pokario metais režimas įnirtingai puolė pilietinės visuomenės institucijas, o po 1948 m. pradėjo kurti naują valstybės kontroliuojamų mokyklų ir masinių organizacijų, kurios turėjo įtraukti piliečius nuo pat jų gimimo, sistemą. Kartą patekę į totalitarinę sistemą, manė valdantieji, komunistinių valstybių piliečiai niekada nenorės ar negalės jos palikti. Jie turėjo tapti, kaip sarkastiškai sakė vienas senas sovietų disidentas, *Homo sovieticus* rūšies individais, sovietiniais žmonėmis. *Homo sovieticus* ne tik turėjo niekada nesipriešinti komunizmui, jam apie tai negalėjo kilti net minties[2].

Stalinizmo apogėjaus laikais ideologinio auklėjimo programos apėmė visus be išimties piliečius – net pačius jauniausius. Nors ilgą laiką komunistų prioritetas buvo paaugliai, dabar jų dėmesio centras išsiplėtė ir apėmė darželinukus. Mažiausi vokiečių vaikai „yra mūsų švariausia ir geriausia žmogiškoji medžiaga", – 1949 m. paskelbė Otto Grotewohlis, naujasis Rytų

Vokietijos premjeras. – Jie yra mūsų ateities aukso atsargos.“ Todėl, ragino jis, reikia pasirūpinti, kad „jie netaptų reakcinių jėgų aukomis“ ir „neaugtų kaip papuola, be priežiūros ir dėmesio“[3].

Požiūris į mažus vaikus kaip į tuščius lapus ar į molio gabalus, kuriuos režimas gali formuoti kaip tinkamas, Vokietijoje nebuvo naujas: nacistai vartojo labai panašias metaforas (kaip, beje, ir jėzuitai). Tačiau turinys, kurį Vokietijos komunistai bruko į tariamai tuščias kūdikių smegenis, buvo ne nacistinis. Jau 1945 m. birželį vienas Berlyno laikraštis rašė apie žalą, padarytą vaikams nacių auklėjimo metais:

> Pamąstykime štai apie tokius faktus. Vaikai imliausi nuo penktų iki septintų gyvenimo metų. Prisiminkime, kiek truko nacių valdymas. Tai reiškia, kad visi jaunuoliai... užaugo visą laiką veikiami melo, kuris jiems buvo brukamas į galvą mokykloje ir hitlerjugende.[4]

Sovietų okupacinė valdžia iš karto uždraudė privačius vaikų darželius ir uždraudė buvusiems naciams ir jų parankiniams – nors tiksliai šios kategorijos neapibrėžė – dirbti auklėtojais vaikų darželiuose. Kai dėl šio įsako ėmė trūkti auklėtojų, sovietų okupacinis režimas, kuris tikrai turėjo svarbesnių reikalų, organizavo šešių mėnesių kursus naujiems ikimokyklinių įstaigų auklėtojams[5].

Tai buvo tik pradžia. Sovietų Sąjungos pageidaujamos įtakos švietimui mastas ir pobūdis tiesiog apstulbino daugelį Rytų Europos gyventojų ir ypač Vokietijos pedagogus, kurių daugelis džiaugsmingai tikėjosi, kad kairysis režimas palaikys pažangią, avangardistinę pedagogiką, propaguotą trečiajame dešimtmetyje, daugiausia dėmesio skyrusią spontaniškumui, kūrybiškumui ugdyti ir pasisakiusią už tokį ugdymą, kurį dabar pavadintume „orientuotu į vaiką“. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Budapešte ir Berlyne buvo Montessori vaikų darželių; Januszas Korczakas, pažangus pedagogas ir knygų vaikams autorius, Varšuvos vaikų prieglaudose eksperimentavo su „savivaldos“ idėja, skatindamas vaikus rašyti savas taisykles ir formuoti savus parlamentus[6].

Dabar Rytų Europos pedagogai sužinojo, kad „tinkami“ mokymo metodai pateikti ne Montessori vadovėliuose, o Sovietų Sąjungos edukologijos teoretikų raštuose, ir pirmiausia Antono Makarenkos, ypatingo Stalino nu-

mylėtinio, veikaluose. Ketvirtajame dešimtmetyje Makarenka buvo Gorkio kolonijos, pataisos mokyklos nepilnamečiams nusikaltėliams, vadovas. Jo metodai daugiausia buvo pagrįsti bendraamžių spaudimu, kartojimu ir indoktrinavimu; ypač didelę reikšmę jis teikė gyvenimui ir darbui kolektyve. Iškalbiausi jo knygos apie Gorkio koloniją „Kelias į gyvenimą" pasažai skirti kolektyvinio darbo džiaugsmams: „Tai buvo džiaugsmas, galbūt didžiausias džiaugsmas, kokį tik galima atrasti pasaulyje – jausmas, kurį patiriame, kai veikiame kaip vienas kūnas, jaučiame stiprų ir glaudų ryšį su greta esančiais žmonėmis, ramią, milžinišką kolektyvo galią, jausmas, kuris persmelkia atmosferą savo intensyvumo virpesiais."[7]

Kaip ir Trofimas Lysenka, stalinistų biologas šarlatanas, tikėjęs įgytų bruožų paveldimumu, Makarenka manė, kad žmonių prigimtį galima pakeisti. Bet kuris vaikas, kad ir kokia neperspektyvi jo prigimtis, kad ir kokie reakcingi jo tėvai, galėjo būti išugdytas geru Sovietų Sąjungos piliečiu. Girdi, reikia tik įtraukti jį į komandą, pasakyti jam, kad visi dirba grupės labui, kantriai jo akivaizdoje kartoti šūkius, ir jis pasikeis. Nors tikrasis Makarenka buvo subtilesnis negu jo sekėjai, šiurkštus „makarenkizmas" (kaip ir šiurkštus „lysenkizmas") labiau priminė įprastą ideologinį smegenų plovimą.

Pažangūs pedagogai netrukus buvo priversti trauktis. „Aš per daug dėmesio skyriau savarankiškai vaikų veiklai, neįvertinau politinio vadovavimo būtinybės ir [klaidingai] maniau, kad žmonės mokosi per patirtį", – savo atsiminimuose pareiškė viena vokiečių edukologijos teoretikė, atgailaudama dėl padarytų klaidų. Ji taip pat apgailestavo neklausiusi Ericho Honeckerio patarimų, nes jis, nors ir nebuvo mažų vaikų ugdymo ekspertas, „į visus klausimus žiūrėjo turėdamas aiškią politinę-ideologinę klasinę poziciją", taigi darė „teisingas išvadas"[8]. Apytiksliai tuo pačiu metu Korczakas – tragiškai žuvęs Treblinkoje kartu su savo auklėtiniais našlaičiais – Lenkijoje buvo pasmerktas už tai, kad propagavo „ugdymą, skatinantį aklai pataikauti esamai tvarkai"[9].

Vargu ar kuris nors iš tunto visiškai naujų vaikų darželių auklėtojų, baigusių tik šešių mėnesių mokymo kursus, suprato šiuos teorinius debatus ir juo labiau sugebėjo remtis jais per pamokėles. Tačiau praktinis auklėtojo darbas, kaip jie ir jų kolegos kitose bloko šalyse netrukus suprato, buvo nesudėtingas. Pagrindinis visų vaikų, pradedant darželinukais, mokymo

programos dalykas turėjo būti politika. Priimtinos temos apėmė darbininkų klasės, Rusijos revoliucijos ir Sovietų Sąjungos pasiekimų istoriją. Vaikai turėjo dalyvauti įvairiose partijos kampanijose – prisidėti prie „kovos už taiką", reikšti paramą Šiaurės Korėjai, padėti vykdyti Penkmečio planą. Auklėtojai, kurie nemokė šių dalykų ar nedalyvaudavo šiose kampanijose, rizikavo prarasti savo darbo vietas.

Dalį medžiagos, savaime suprantama, reikėjo pritaikyti mažiems vaikams. Lenkijoje Stalino kultas buvo diegiamas visiškai prasimanytais pasakojimais apie sovietų diktatoriaus vaikystę, kuri iš tikrųjų buvo gana niūri. Lenkų vaikai buvo mokomi vadinti Staliną jo vaikystės pravarde – Soso (jie taip pat išmoko vadinti Feliksą Dzeržinskį, baisųjį sovietų slaptosios policijos įkūrėją, pravarde Franekas) ir skaitė apie įvairius jo žygdarbius bei jaunystės pasiekimus. Populiariuose vaikų žurnaluose buvo spausdinami pasakojimai, kurstantys susižavėjimą Stalinu, tokie kaip istorija apie vaiką, kuris klausia savo motinos, ką reiškia žodis „generalisimas". Ji paaiškina, kad SSRS suteikė Stalinui šį ypatingą titulą kaip padėkos ženklą, nes „visa sovietų šalis karštai mylėjo savo vadovą". Sužavėtas tokio tvirto tikėjimo, vaikas pasiryžta išmokti rašyti sudėtingą žodį „generalisimas" ir įsimena tai visam gyvenimui.

Centralizuotą planavimą šlovindavo tokios knygelės kaip „Šešerių metų Bronekas ir Šešerių metų planas"[10]. Kapitalizmo blogį atskleisdavo tokie pasakojimai kaip istorija apie poną Twisterį, amerikietį, kuris lankydamasis Leningrade pasibaisėjo, kai pamatė, kad jo viešbutyje apsistojo juodaodis, arba eilėraščiai apie amerikiečių karo planus:

Pakvaišusi Amerika
Svajoja apie karą
Ir fronto linijas
Žemėlapyje žymi krauju.[11]

Romanistai taip pat triūsė išsijuosę, stengdamiesi parūpinti naujųjų laikų vaikams skaitinių. Penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštajame dešimtmetyje Alex Wedding – komunistė, kurios knygos 1933 m. Hitlerio įsakymu buvo sudegintos, – Rytų Vokietijoje išleido knygų vaikams seriją. Pirmoji buvo *Die Fahne des Pfeiferhänsleins*, pasakojimas apie XV šimtme-

čio valstiečių sukilimą ir sukilėlių vadą, kuris svajoja apie „laisvą tėvynę" be valdovų ir valdinių. Sukilimas baigiasi pralaimėjimu, bet sukilėliai nepraranda vilties: „Kada nors laisvės saulė prasiverš pro debesis. Kada nors mūsų tremtis baigsis, ir mes vėl pamatysime savo tėvynę, gražiąją tėvynę, laisvą nuo despotiškos kunigaikščių ir valdovų valdžios... ir tada laisvės vėliava plevėsuos visuose bokštuose..."[12]

Anksčiau sukurtos istorijos vaikams kartais būdavo perrašomos, kad atitiktų naująją ideologinę dvasią. Su keletu subtilių pakeitimų buvo naujai išleista lenkų vaikų pamėgta komiksų knygelė „Ožiuko Matoleko nuotykiai". Prieš karą Matolekas, pažvelgęs į Varšuvą, išvydo karalių pilį ir bažnyčios smailę. Po karo jis pamatė tik Kultūros rūmus ir aukštą Stalino paminklą. Prieš karą policininkai, apsigaubę neperšlampamais apsiaustais, grūmojo Matolekui savo lazdelėmis už eismo taisyklių pažeidimus. Po karo, kaip atsiminė vienas skaitytojas, „malonūs socialistiniai milicininkai mandagiai rodė jam kelią". Originalo Matolekas atrado lobį ir atidavė jį „vargingiems lenkų vaikams". Kadangi valdant komunistams vargingų vaikų nebuvo, pokario Matolekas atidavė lobį „mieliems" lenkų vaikams[13].

Vadovėlius taip pat reikėjo perrašyti, kad jie atspindėtų naująją tikrovę. 1945 m. lapkritį, tuo laiku, kai Lenkijos švietimo ministerijos biurokratai vis dar gaudavo iš Jungtinių Tautų paramos agentūros batų ir megztinių ir dalydavo juos skurstantiems mokytojams, ši institucija užsakė parašyti naują švietimo istoriją, kuri turėjo akcentuoti „kovą dėl demokratinio švietimo", taip pat įsteigė komitetą parašyti naujiems istorijos vadovėliams[14]. Kadangi perrašymo procesas vyko nepakankamai greitai, buvo imtasi drastiškesnių priemonių: trumpą laikotarpį, 1950–1951 m., Lenkijos mokyklose buvo leista naudoti tik sovietų istorijos tekstus[15]. Rytų Vokietijoje istorijos vadovėliai perrašomi buvo sėkmingiau. Istorijos mokymo programos sudarytojai trylikamečiams pokario laikotarpį apibūdino taip:

> Padedamoms sovietų okupacinės valdžios, demokratinėms jėgoms rytinėje Vokietijos dalyje... pavyko atimti galias iš kapitalistų monopolininkų bei žemvaldžių ir įtvirtinti antifašistinę demokratinę santvarką. Šią antifašistinę demokratinę santvarką... palaiko ir remia didžioji socialistinė Sovietų Sąjunga, kuri gerbia vokiečių liaudies nacionalines teises ir atstovauja jos nacionaliniams interesams.[16]

Dar labiau negu vaikų darželių auklėtojus reikėjo perkvalifikuoti – arba pakeisti – ugdymo įstaigų darbuotojus – mokytojus. Sovietų karinis režimas iš pradžių 1945 m. rugpjūčio įsaku paskelbė „demokratinį Vokietijos mokyklos atnaujinimą“ ir pareikalavo pasirūpinti, kad mokyklose dirbtų „naujo demokratinio tipo mokytojai, atsakingi ir kompetentingi“. Netrukus švietimo politika sovietų Vokietijos zonoje buvo patikėta aukščiausio rango ir patikimiausiems „Maskvos“ komunistams: Antonui Ackermannui, kuris karo laikais vadovavo Nacionaliniam laisvos Vokietijos komitetui; Paului Wandeliui, ne Vokietijos, o Sovietų Sąjungos komunistų partijos nariui, ir Otto Winzeriui, vienam iš tų vokiečių komunistų, kuriuos sovietai atskraidino į Vokietiją kartu su Ulbrichtu[17]. Atėjus tinkamam laikui, sovietų valdžia panaudojo švietimo reformą kaip denacifikacijos būdą, taip pat kaip priemonę suteikti ambicingiems, režimui palankiems jaunuoliams galimybę greitai palypėti socialinės hierarchijos laiptais[18]. Senieji mokytojai buvo pakeisti ištisa *Neulehrer* – „naujųjų mokytojų“, dažnai labai menkai parengtų, karta, tikintis, kad jie atsidėkos naujajam režimui vykdydami visus jo nurodymus.

Skirtingai nuo Vokietijos, Lenkijoje pirmaisiais chaotiškais pokario metais dauguma mokytojų buvo palikti ramybėje, nors šios profesijos atstovai karo laikais palaikė glaudžius ryšius su pogrindžiu. Daugumoje Lenkijos vietovių nacių okupacijos laikais iš vaikų apskritai buvo atimta galimybė lankyti mokyklą – vokiečiai ketino paversti lenkus neraštingų baudžiauninkų tauta – ir daug vaikų nemokėjo nei skaityti, nei rašyti. Atnaujinti normalų mokymą buvo laikoma nacionaliniu prioritetu. 1945 m. rugsėjį valstybės saugumo ministras Stanisławas Radkiewiczius net pasirašė vidaus potvarkį, kuriuo paskelbė, kad „dėl mokykloms padarytos didelės žalos“ slaptoji policija turi „suimti mokytojus tik jeigu tai visiškai būtina“, o jeigu juos vis dėlto būtina įkalinti, jų bylos turi būti tiriamos ir peržiūrimos kuo greičiau[19].

Tačiau ilgainiui prie ideologijos nesitaikantys lenkų mokytojai sulaukė bauginimų, grasinimų ir galų gale buvo atleisti iš darbo. Jų veiksmus ir elgesį stebėjo vietiniai slaptosios policijos pareigūnai, iš kitų vietovių atsiųsti mokyklos vadovai, jų pačių kolegos – ir net mokiniai. 1946 m. Švietimo ministerija sužinojo, kad mažame Čluchuvo mieste vieno slaptosios policijos pareigūno paauglys sūnus grasino ir savo mokytojams, ir savo bendra-

klasiams. Girdamasis „galįs be leidimo bet kada įeiti į UB [saugumo tarnybos] pastatą", jis gąsdino vieną vaiką pasirūpinsiąs, kad šis būtų „uždarytas į cypę", ir grasino kitam už tai, kad šis skambino pianinu „religinę" Kalėdų giesmę („Tyli naktis"). Kai kartą mokytojas per geografijos pamoką papasakojo apie „Rusijos istorinį veržimąsi Konstantinopolio link", jis džiūgaudamas pasakė kitam mokiniui, kad „senis ką tik pats išsikasė sau duobę". Nors mokėsi labai prastai („jis nemokėjo atlikti paprastų aritmetikos veiksmų... o prancūziškai išstenėdavo vos keletą žodžių"), berniūkštis gyrėsi, kad dėl savo tėvo įtakos baigs mokyklą visai nesistengdamas. Kai mokyklos vadovė pagaliau iškvietė berniuko tėvus ir pasiskundė jo elgesiu, ji pati po dviejų valandų gavo šaukimą į vietinį slaptosios policijos skyrių[20].

Šis konkretus atvejis buvo išspręstas mokyklos naudai, nes net slaptajai policijai nepatiko, kai jos tarnautojų vaikai grasindavo mokyklos draugams suėmimu. Tačiau kitos istorijos baigėsi ne taip laimingai – pavyzdžiui, kartais mokytojams būdavo priskiriama atsakomybė už mokinių politines pažiūras. Jeigu vaikai išsakydavo „reakcingą" ar antikomunistinį požiūrį, mokytojai galėjo prarasti savo darbo vietas dėl tariamai darytos „blogos įtakos" vaikams[21]. 1947 m. sausį apytiksliai trisdešimt ginkluotų slaptosios policijos pareigūnų atėjo į vieną Lenkijos vidurinę mokyklą netoli Sobiešyno, įsiveržė į klasę, liepė visiems iškelti rankas ir išeiti į lauką. Kai kuriuos mokinius jie atskyrė, tardė ir mušė, nepaisydami mokyklos direktoriaus protestų. Vienas pareigūnas jam šiurkščiai paaiškino, kad šie mokiniai kilę iš „banditų" šeimų ir kad keletas mokyklos mokytojų jau suimti. Kitaip tariant, šiuo reidu buvo siekiama nubausti visą įstaigą už tai, kad ji nepajėgė palaikyti ideologiškai teisingos atmosferos[22].

Tačiau 1948 m. nuotaika pasikeitė dar smarkiau ir Lenkijos švietimo ministerija ėmėsi tikrinti visų mokyklų vadovų, mokytojų ir pedagogų „ideologines ir profesines vertybes", „stiprinti ideologinį puolimą tarp mokytojų ir studentų" ir ugdyti būsimų mokytojų „sąmoningumą"[23]. Apytiksliai tuo pačiu metu vienas vokiečių švietimo srities biurokratas paskelbė, kad sovietų švietimas po trisdešimties eksperimentavimo metų pagaliau pasiekė savo zenitą: Sovietų Sąjungos patirtis įrodė, kad švietimas, „pagrįstas socialistiniu humanizmu", gali būti sėkmingas. Todėl visi Vokietijos mokytojai, kurie siekė tapti „kvalifikuotais pažangiais pedagogais", turėjo „pažinti, studijuoti ir nepaliaujamai mokytis taikyti marksistinę edukologiją, kurią

sukūrė Marxas ir Engelsas, skleidė Josephas Dietgenzas, Augustas Bebelis ir Karlas Liebknechtas ir toliau išplėtojo Leninas ir Stalinas“[24]. Panašios programos buvo parengtos visų bloko šalių mokytojams.

Nuo 1948 m. visose bloko šalyse į mokytojų rengimo kolegijų mokymo programas buvo įtraukti Marxo, Lenino ir Makarenkos veikalai. Dabar daug dėmesio buvo skiriama naujų švietimo kadrinių darbuotojų klasinei kilmei ir stengiamasi parinkti „tinkamos“ klasinės kilmės mokytojus. Lenkijos švietimo ministerijos duomenimis, 1948 m. 52 procentai parengtų naujų mokytojų buvo darbininkų kilmės, 32 procentai – valstiečiai ir 7 procentai – „amatininkų“ vaikai. Jeigu šie statistiniai duomenys teisingi, tik 9 procentai tais metais rengiamų mokytojų buvo kilę iš „inteleligentiškų“ šeimų[25].

Užduotis proletarizuoti profesūrą pasirodė kur kas sunkesnė. Rytų Vokietijoje daug universitetų rektorių 1945 m. gegužę bandė atnaujinti veiklą, norėdami atkurti „vokiečių universitetų tradicijas“, bet jų kandidatūras beveik iš karto atmetė sovietų pareigūnai, kuriems kėlė siaubą jų „reakcinės filosofinės pasaulėžiūros“ ir ankstesni ryšiai su nacistais. Prasidėjo masinė denacifikacija – ir priverstinė, ir savaiminga, nes daugybė vokiečių dėstytojų pabėgo į Vakarus. 1946 m. sausį prasidėjus žiemos semestrui, trys ketvirtadaliai Berlyno, Leipcigo, Halės, Greifsvaldo ir Rostoko universitetų dėstytojų buvo išvykę, ir sovietų karininkai aktyviai ieškojo jiems pamainos[26]. Nepajėgdami valdyti universitetų sistemos patys, jie sukūrė vokišką organizaciją – Centrinę švietimo administraciją, kuriai dažnai kėlė nerealius reikalavimus. 1947 m. kovą sovietų karinė administracija išleido įsaką „dėl naujos dėstytojų kartos rengimo“, kuriuo pareikalavo iš Centrinės švietimo administracijos per dešimt dienų rasti „200 aktyvių antifašistų“. Kaip teigė vienas Vokietijos administracijos narys, „visoje Vokietijoje negalėtume rasti 200 aktyvių antifašistų, kurie būtų akademiškai kvalifikuoti“. Vis dėlto vokiečiai galų gale pasiūlė septyniasdešimt penkis „plačių politinių pažiūrų“ dėstytojus, bet sovietų administratoriai trisdešimt dviejų kandidatūras atmetė. Dauguma kitų buvo vyresni negu penkiasdešimties metų, taigi ne visai tinkami kandidatai dalyvauti mokomojoje programoje[27].

Nuo 1948 m. Rytų Vokietijoje, kaip ir Vengrijoje bei Čekoslovakijoje, valdžia pradėjo sistemingiau pulti istorijos, filosofijos, teisės ir sociologijos fakultetus ir pavertė juos ideologijos diegimo priemonėmis, kaip buvo pa-

daryta Sovietų Sąjungoje. Istorija tapo marksistine istorija, filosofija tapo marksistine filosofija, teisė tapo marksistine teise, o sociologija dažnai apskritai dingdavo. Dauguma išgyvenusių mokslininkų humanitarų tuo laiku jau buvo išvykę, bet tiksliųjų mokslų specialistus sovietų valdžia stengėsi išsaugoti. Kaip pasakė vienas Rytų Vokietijos kultūros srities biurokratas, „Kai [į Vakarų Vokietiją] išvyksta reakcinis filosofas ar istorikas, mes džiaugiamės, bet su gydytojais, matematikais ar technikais, kurių mums reikia ir kuriems neturime pamainos, padėtis yra kitokia."[28] Tačiau mokslininkai buvo aukštojo mokslo įstaigų personalo dalis ir pokyčiai juos taip pat paveikė. Vienas chemikas, nusprendęs išvykti į Vakarus, pasakė savo sprendimo priežastis dviem komunistų funkcionieriams. Viena iš jų, pranešė jie savo viršininkams, esanti ta, kad „jis nebegali prisiimti atsakomybės už tai, kad jo vaikams tenka mokytis mūsų vidurinėse mokyklose"[29]. Dėl to ilgainiui Rytų Vokietijos universitetai beveik visiškai pasikeitė. Palyginti per trumpą laiką nauja karta daug jaunesnių dėstytojų – arba labiau ideologiškų, ciniškesnių, arba lengviau įbauginamų – užėmė visus mokomuosius etatus ir nuo jų sprendimo ėmė priklausyti, kas užims dėstytojų vietas ateityje.

Lenkijoje padėtis buvo kitokia, iš dalies todėl, kad karas, Varšuvos sukilimas ir Katynės žudynės smarkiau praretino lenkų inteligentijos gretas. 1939 m. nacistai nusiuntė visus seniausio šalyje Krokuvos Jogailos universiteto dėstytojus į Zachsenhauzeną (kur jie buvo įkalinti kartu su daugiau kaip tūkstančiu Prahos ir Brno universitetų studentų)[30]. Lenkijoje atleisti iš darbo dėstytoją buvo ne taip paprasta, nes sunku buvo rasti jam bent minimalius kvalifikacijos reikalavimus atitinkančią pamainą, todėl universitetų fakultetuose karštų jaunų ideologų čia buvo kur kas mažiau negu Rytų Vokietijoje. Net 1953 m. teisės studentai Krokuvoje vis dar galėjo studijuoti daugumą savo dalykų, įskaitant Lenkijos teisės istoriją, teisės teoriją ir logiką, mokomi prieškario dėstytojų. Tik vieną ar du privalomus marksizmo-leninizmo kursus dėstė naujai paskirti asmenys. Kaip savo puikioje studijoje apie stalinizmo apogėjaus laikų Rytų Europos universitetus atkreipia dėmesį Johnas Connelly, skyrėsi ir lenkų akademinio gyvenimo kultūra. Daugelis išgyvenusių dėstytojų per karą dirbo „skrajojančiuose universitetuose", mokydami studentus slapta, ir jų patriotizmas neišblėso. Daugelis aukštojo mokslo įstaigų vadovų paprastai veidmainiškai deklaruodavo ištikimybę režimui, bet mokydavo, dėstydavo, samdydavo ir atleisdavo

personalą visiškai neatsižvelgdami į politiką. Net penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo pradžioje vyresni dėstytojai nuolat gindavo jaunesnius studentus ir kolegas nuo policijos tyrėjų[31]. Šeimos, ištikimybės saitai ir akademinė įtaka dažnai pasirodydavo esanti stipresnė, bent jau užkulisiuose, negu baimė užsitraukti partijos ar slaptosios policijos nemalonę.

Tačiau komunistų partijoms daug svarbiau buvo proletarizuoti studentiją. Buržuaziniai dėstytojai galų gale turėjo išmirti, o tada juos galėjo pakeisti uolūs darbininkų klasės atstovai. Lenkiškai ši akademinės protekcijos banga buvo vadinama *awans społeczny* – šią labai gremėzdišką biurokratinę frazę apytiksliai galima išversti kaip „socialinė pažanga". Ilgainiui šis terminas tapo nepaprastai svarbus, nes jį imta vartoti kalbant ir apie politiką – greitą aukštojo išsilavinimo suteikimą valstiečių ir darbininkų vaikams, – ir jos suformuotą „socialiai pažangią" klasę. Panašaus pobūdžio socialinė pažanga buvo pagrindinis kiekvienos Rytų Europos šalies tikslas. 1949 m. sakydamas kalbą Rytų Vokietijos komunistų partijos kongrese, Grotewohlis pasiūlė išskirti ir remti „darbininkus ir valstiečius" iš Jaunųjų pionierių organizacijos. Jie, pasakė jis, „nuo pat mažų dienų buvo visiškai kitaip auklėjami", todėl galėjo tapti „iš tiesų naujoviška, demokratine, socialistine inteligentija... kurios mums reikės vadovaujant ekonomikai ir įgyvendinant socialistines priemones"[32].

Siekiant sukurti „naują, demokratinę, socialistinę inteligentiją", kuri pakeistų seną, įtartiną, buržuazinę inteligentiją, buvo imtasi įvairiausių priemonių, nuo žavingų iki absurdiškų. Lenkijoje, kur nacių okupacijos laikotarpiu visų rūšių mokyklos buvo per prievartą uždarytos, pokario laikais neraštingumo lygis siekė net 18 procentų. 1951 m. partija pradėjo masinę „kovos su neraštingumu" kampaniją, pirma įvykdžiusi mokyklų reformą, kuri sustiprino profesinį mokymą[33]. Šios programos pasisekimas įtikino daugelį intelektualų, kad partijos ketinimai geri. Vienas lenkas, buvęs mokyklos mokytojas, nors pats ir nebuvo komunistas, pirmaisiais savo profesinės veiklos metais mokė pabėgėlius iš Ukrainos suaugusiųjų raštingumo kursuose ir žavėjosi jų poveikiu: „Jie tapo kitokiais žmonėmis." Dalyvaudamas šioje kampanijoje jis patikėjo, kad partija, nors ir daro klaidų, iš tikrųjų vadovaujasi gerais ketinimais[34].

Bet tik skaityti ir rašyti išmokyti žmonės negalėjo suformuoti naujojo elito. Visose bloko šalyse buvo imtasi ir kitokių, agresyvesnių socialinio

mobilumo skatinimo veiksmų. Darbininkų ir valstiečių vaikams buvo teikiama pirmenybė priimant į universitetus, mokymo kursus, darbą ir skiriant į aukštesnes pareigas. Rytų Vokietijoje švietimo biurokratai aktyviai agitavo darbininkus ir valstiečius stoti į specialius kursus, skirtus sudaryti jiems sąlygas greitai kilti karjeros laiptais. Studentai galėdavo mokytis šiuose kursuose, kuriuose jie būdavo rengiami stoti į universitetą, jeigu turėjo tinkamos socialinės kilmės tėvus ir galėjo pateikti „demokratinių organizacijų" – profesinių sąjungų arba jaunimo grupių – „politines charakteristikas"[35]. Lenkijos jaunimo sąjungos aktyvistai padedami „techninių sekretorių" – t. y. funkcionierių, kurie buvo paskirti į dekanatus ir „pasiaukojamu darbu prisidėjo prie proceso tobulinimo", – iš esmės ėmė kontroliuoti priėmimo į Lenkijos universitetus procesą. Dėl tokių priemonių 1945–1952 m. darbininkų ir valstiečių kilmės studentų skaičius Rytų Vokietijos universitetuose išaugo nuo 10 iki 45 procentų. 1949 m. darbininkų ir valstiečių kilmės studentų dalis Lenkijos universitetuose pasiekė 54,5 procento[36].

Siekdami dar labiau pagreitinti darbininkų ir valstiečių socialinę pažangą, Lenkijos komunistai taip pat steigė savas alternatyvias aukštojo mokslo įstaigas. Studentams be vidurinio išsilavinimo po šešių mėnesių mokslo Centrinėje partijos mokykloje buvo siūloma galimybė gauti lenkų bakalauro laipsnį – *matura*, panašų į vidurinės mokyklos baigimo pažymėjimą. Su šia vadinamąja „mažąja *matura*" jie galėjo stoti į universitetą. Nors kitos įstaigos tuo laiku irgi siūlė greitesnių būdų įgyti išsimokslinimą – daug jaunuolių baigė dvejų metų parengiamuosius kursus, kurie suteikdavo galimybę stoti į universitetą nebaigus vidurinės mokyklos, – Centrinė partijos mokykla taikė kitokius kriterijus: „politinis sąmoningumas" čia buvo laikomas daug svarbesniu dalyku negu gebėjimas gerai skaityti ir rašyti.

Šių pastangų rezultatas buvo toks, kokio ir derėjo tikėtis. 1948 m. Centrinis komiteto sekretoriatas skundėsi, kad apytiksliai 20 procentų Centrinės partijos mokyklos studentų, daugiausia vidurinio išsilavinimo neturintys jauni darbininkai, negali užbaigti kursų, nes neįstengia konspektuoti paskaitų[37]. Pasakojama, kad šeštajame dešimtmetyje daugiau kaip penkiasdešimt Humboldtų universiteto Rytų Berlyne studentų ištiko nervinis pakrikimas[38]. Dėstytojai, ypač Lenkijoje, mokymo kurso pradžioje kartais tyliai patardavo jauniems darbininkams tuščiai negaišti laiko ir grįžti į savo gamyklas – girdi,

vis tiek nieko nepešite. Taip pat būdavo pranešimų, kad kai kurie lenkų studentai klastoja savo socialinę kilmę: „Prekiautojų, buožių ir prieškario laikų pulkininkų sūnūs ir dukterys atėjo į egzaminus purvinais darbiniais drabužiais“, apsimesdami, kad jie darbininkai, pasipiktinęs rašė vienas pranešimo autorius[39]. Vengrijoje kai kuriems studentams iš buržuazinių šeimų buvo iš karto patarta iš pradžių truputį padirbti darbininkais ir tada vėl bandyti stoti į universitetą. Nedidelis ištikimybės demonstravimas, toks kaip vadovavimas jaunimo grupei, taip pat padėdavo gauti vietą universitete[40]. Tačiau materialinis atotrūkis tarp darbininkų bei valstiečių kilmės universiteto studentų ir prieškario inteligentijos vaikų išliko – pirmieji dažnai gyvendavo skurdžiuose universiteto studentų bendrabučiuose, o antrieji – namuose, – ir abi grupės dažnai laikydavosi atokiai viena nuo kitos[41].

Vokietijoje kai kurie bandymai perkvalifikuoti darbininkus ir išmokyti dirbti kultūros srityje taip pat baigėsi fiasko. Kartą rašytojui Erichui Loestui buvo pavesta išmokyti grupę gamyklos darbininkų dirbti *Volkskorrespondenten* – liaudies korespondentais. Logika buvo paprasta: jeigu proletariatas išmoks žurnalistikos meno, laikraščiai savaime taps ideologiškai teisingi ir buržuazinių žurnalistų nebereikės. Bent jau taip turėjo būti teoriškai. Praktiškai įgyvendinti konkrečią Loestui pavestą užduotį – išmokyti darbininkus rašyti teatro spektaklių recenzijas – labai nesisekė:

> Grupėje buvo penkiolika žmonių – dvylika moterų ir trys vyrai, visi darbininkai. Įmonėje jų buvo paklausta: „Mums reikia žmonių šiai grupei; kas iš jūsų mėgsta teatrą?“ Jie pakėlė rankas ir buvo išrinkti: „Gerai, Hildegarda, dabar tu esi šios grupės narė.“ Mes kartu apsilankėme teatre ir tą pačią ar kitą dieną vėl susitikome. Aš paaiškinau jiems, bandžiau paaiškinti, kaip rašoma spektaklio recenzija. Ir paskui mes kartą parašėme. Tuo metu man buvo dvidešimt penkeri metai ir aš mėgau lankytis teatre... Tai buvo siaubinga. Visi buvome nusiminę. Aš buvau nusiminęs, jie buvo nusiminę dar labiau... Jie turėjo parašyti spektaklio recenziją, bet nepajėgė to padaryti ir neišmoko iš manęs. Po pusės metų visas šis projektas žlugo. Mes pratempėme vieną žiemą.[42]

Bet siauresniu požiūriu ši politika buvo sėkminga: galų gale ji pakeitė miesto inteligentijos sudėtį. Vienas lenkas pamena, kad jo elitinėje Varšu-

vos mokykloje šeštajame dešimtmetyje beveik visi mokiniai buvo kilę iš kaimo. Kai mokytojas paklausė vaikų, kur jie ketina praleisti vasaros atostogas, visi beveik vienu balsu atsakė: „Aš atostogausiu pas senelius kaime." Jam prireikė daugelio metų suprasti, kad daugumoje Europos sostinių dauguma žmonių neturėjo senelių, gyvenančių mažyčiuose ūkiuose ir auginančių bulves[43]. Socialinės pažangos politika taip pat išugdė ištikimų, nors nebūtinai talentingų komunistų partijos vadovų kartą. Kaip aiškina vienas istorikas, kai kurie žmonės iš pat pradžių pamatė, kad sistema, jeigu jie žais pagal taisykles, gali suteikti jiems galimybę iškilti, nepriklausomai nuo jų kilmės ir gebėjimų:

> Jie aktyviai dalyvaudavo partijos veikloje, visada turėdavo ką pasakyti per susirinkimus ir pasitarimus – ir jų pasisakymai visada atitikdavo „liniją" ir būdavo „korektiški", kaip mes tada sakydavome. Jie gindavo vadovų ir partinės organizacijos pozicijas, po darbo dalyvaudavo „kultūrinėje" ir kitokioje visuomeninėje veikloje. Nepriklausomai nuo jų darbo kokybės ir profesinio pasirengimo, jie greitai kilo, nors nebūtinai darbo vietoje. Dažniau jie būdavo paaukštinami perkeliant į vadovaujamas pareigas arba išsiunčiami į kursus... Kartais jie patekdavo į partijos aparatą.[44]

Pažvelgę į visuomeninę Rytų Europos devintojo dešimtmečio komunistinių vadovų kilmę matome, kad daug kuklios kilmės aktyvistų galų gale iškilo net į pačią viršūnę. Mieczysławas Rakowskis gimė valstiečių šeimoje, paauglystėje dirbo tekintoju, 1956 m. Varšuvos socialinių mokslų institute įgijo daktaro laipsnį ir 1988 m. tapo Lenkijos premjeru. Milošas Jakešas gimė valstiečių šeimoje, dirbo batų fabrike, 1958 m. Maskvos aukštojoje partinėje mokykloje įgijo mokslinį laipsnį ir 1987 m. buvo paskirtas Čekoslovakijos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi. Egonas Krenzas, pabėgėlių iš Rytų Prūsijos vaikas, aštuntajame dešimtmetyje tapo jaunųjų pionierių vadovu, o 1989 m. spalį buvo paskirtas Rytų Vokietijos premjeru, nors išsaugojo šį postą tik iki 1989 m. gruodžio. Jie buvo vieni iš tų žmonių, kuriems pavyko ypač sparčiai žengti „socialinės pažangos" keliu. Ir visi jie pasiekė valdžios viršūnę per vėlai, kad spėtų ja pasidžiaugti.

Per pamokas ir darbo valandomis komunistinio švietimo vadovai galėjo apsaugoti vaikus, studentus, jaunimą ir jaunus darbininkus nuo reakcingų jėgų poveikio. Tačiau po mokyklos – savaitgaliais, vasarą – jie vis dar galėjo patirti žalingą įtaką. Makarenka manė, kad sovietų vaikai ir paaugliai turi būti visada užimti kolektyviniu darbu, sportu ar mokymusi. Penktojo dešimtmečio pabaigoje Rytų Europos biurokratai siekė tokio paties idealo. 1951 m. Lenkijos mokytojų konferencijoje daug laiko buvo skirta užklasiniam ugdymui. Dalyviai nutarė, kad jis turi būti panaudotas „gilinti ir praplėsti žinias, gautas mokykloje... sukurti sąlygas kolektyviniam gyvenimui, ugdyti vertingus, socialiai naudingus charakterio bruožus, atitinkančius socialistinės moralės dvasią".

Vienas iš pasisakiusiųjų, kalbėdamas konkrečiau, pareiškė, kad užklasinės veiklos programos apsaugos vaikus nuo blogos įtakos: „Jeigu neorganizuosime vaikų laiko, kurį jie praleidžia už mokyklos ribų, sudarysime sąlygas reakcingiems dvasininkams ir kitiems reakcingiems elementams bei imperializmo agentams vykdyti priešišką veiklą." Tokios neigiamos veiklos pavyzdžiai, pateikti konferencijoje, apėmė „vaikų priežiūros dienos organizavimą Varšuvos bazilikos rūsyje" ir „dvasininkų dalyvavimą organizuojant įvairius sporto ir kitokius renginius vaikams" (nors nedaug dvasininkų tuo laiku turėjo galimybių juos organizuoti)[45].

Norėdami apsaugoti vaikus ir jaunus darbininkus nuo ryšių su reakcijos atstovais, švietimo sistemos vadovai visose bloko šalyse sukūrė didelį tinklą užklasinių ir vakarinių klubų, komandų ir organizacijų, kuriuos visus kontroliavo valstybė, nors jie nebūtinai buvo politiniai. Kai kurios iš šių oficialių popamokinių programų net buvo sąmoningai nepolitiškos ir apėmė pačią įvairiausią veiklą – nuo muzikos ir tautinių šokių iki tapybos ir rankdarbių. Ypač populiarūs buvo šachmatų klubai. Sumanymas buvo pritraukti vaikus į vietą, kur jiems būtų galima subtiliai daryti įtaką. Net jeigu ta įtaka ir nebus labai didelė, manė programų organizatoriai, bent jau žinosime, kad vaikai dainuoja, siuvinėja ar žaidžia šachmatais patalpose, kur ant sienos kaba Stalino portretas, prižiūrimi ideologiškai patikimų pedagogų. Visi šie užsiėmimai buvo nemokami, taigi labai patrauklūs dirbantiems tėvams[46].

Taip pat vaikams buvo siūloma ir atviriau politiška veikla. Lenkijoje Vaikų draugų draugija organizavo ne tik popamokinius klubus, bet ir „masi-

nes akcijas", tokias kaip kolektyvinis naujametinių eglučių (kuriomis buvo siekiama pakeisti Kalėdų eglutes) puošimas. Vengrijoje jaunieji pionieriai organizavo mičiurininkų klubus, kur eksperimentavo su medvilne ir kitais augalais kaip Ivanas Mičiurinas, Lysenkos kolega botanikas ir genetikos priešininkas[47]. Vokietijoje jaunieji pionieriai taip pat dalyvaudavo jaunųjų technikų ir jaunųjų mokslininkų klubuose, kurių tikslas buvo nukreipti vaikus partijai naudingomis profesinėmis kryptimis[48].

Bet gardžiausias kąsnis komunizmui atsidavusiems pedagogams buvo vasaros atostogos, du ilgi dykinėjimo mėnesiai, kurie teikė gundančias galimybes norintiesiems daryti įtaką jaunimui. Atvykę į vasaros stovyklas jaunuoliai ne tik atsidurdavo toli nuo savo šeimų ir įvairių reakcinių įtakų, bet ir patekdavo į aplinką, kurią, teoriškai, partija ir jaunimo judėjimai galėjo kontroliuoti iki smulkiausių detalių. Žinoma, vasaros stovyklos nebuvo naujas dalykas šioje pasaulio dalyje. Tačiau Rytų Europoje tik valstybė galėjo organizuoti jaunimo vasaros stovyklas – ir valstybė į šią veiklos sritį žiūrėjo labai rimtai. Vokietijoje vasaros stovykloms buvo teikiama tokia didelė reikšmė, kad dėl jų vykdavo Politbiuro ir Centro komiteto debatai. Lenkijoje švietimo ministerija 1948 m. įkūrė specialią Vasaros atostogų vaikams ir jaunimui organizavimo komisiją[49].

Iš pradžių poilsiauti vasaros stovyklose galėjo tik ideologiškai korektiškų šeimų vaikai. Pirmaisiais pokario metais tik apytiksliai 10 procentų Rytų Vokietijos vaikų lankė vasaros stovyklas. Tačiau Rytų Vokietijos Politbiuras netrukus suprato, kad stovyklų labiausiai reikia kaip tik ideologiškai „nekorektiškų" šeimų vaikams, nes ten juos galima mokyti „tvirtos draugystės su visais taiką mylinčiais žmonėmis, ypač su didžiosios Sovietų Sąjungos liaudimi ir geriausiu visų vaikų draugu ir mokytoju didžiuoju Stalinu". Todėl 1949 m. Vokietijos komunistai pradėjo naują kampaniją – *Frohe Ferientage für alle Kinder* („Linksmos atostogos visiems vaikams") – ir įpareigojo valstybines įmones ją remti. Iki 1951 m. vasaros maždaug 75 procentai vaikų sovietų Vokietijos zonoje dalyvavo vienokioje ar kitokioje vasaros programoje su nakvynėmis.

Kai tik šios stovyklos buvo įsteigtos ir pradėjo veikti, visa jų programa buvo sustyguota iki menkiausių smulkmenų. Vokietijoje nurodymus stovyklų vadovams sudarė centrinė Laisvojo vokiečių jaunimo taryba ir komunistų partijos Centro komitetas. Jie diktavo viską – pvz., kiek valandų

per trijų savaičių stovyklos sesiją reikia skirti plaukimui (aštuoniolika), o kiek praleisti dainuojant (dvi su puse). Stovyklautojai turėjo būti informuojami apie Penkmečio plano pranašumus ir mokomi komjaunimo, sovietų komunistinio jaunimo sąjungos, „demokratinio pasaulio jaunimo avangardo", istorijos. Stovyklautojai turėjo grupėmis skaityti sovietų rašytojo Nikolajaus Ostrovskio romaną „Kaip grūdinosi plienas". Kiekviena diena privalėjo prasidėti nuo mankštos ir rytinio patikrinimo, o tam tikromis dienomis – liepos 18-ąją, „Tarptautinių brigadų dieną"; rugpjūčio 6-ąją, per Hirosimos bombardavimo metines; rugpjūčio 18-ąją, dieną, kai Buchenvalde buvo nužudytas Ernstas Thälmannas – turėjo būti surengtos ypatingos ceremonijos[50].

Tradiciniai žaidimai – slėpynės ir gaudynės, „perimk vėliavą" – taip pat buvo pritaikyti naujajai erai. Pavyzdžiui, 1950 m. vienas stebėtojas taip aprašė vieną vokiečių vasaros stovyklos žaidimą:

> Berniukai ir mergaitės slėpėsi ant šlaitų, po krūmais ir medžiais, ir užsimaskavę šliaužė pirmyn... Mes atsitiktinai susitikome pionierių vadovę su raudonu raiščiu ant rankovės ir paklausėme jos, ką vaikai žaidžia. Ji paaiškino, kad vaikai buvo padalyti į dvi kariuomenes – Liaudies kariuomenę ir kapitalistinę kariuomenę. Ji parodė į Laisvojo vokiečių jaunimo vėliavą, iškeltą ant kalno, kurį siekė užimti kapitalistinė kariuomenė... Ant kitos kalvos įsitvirtinusi „Liaudies kariuomenė" šaukė kapitalistinei kariuomenei: „Nekovokite už kapitalistus, perbėkite į Liaudies kariuomenę", ir panašius šūkius. Kovodami jie turėjo nuplėšti priešininko rankovės raištį. Pionierius be rankovės raiščio buvo laikomas žuvęs.

Paskui stovyklos vadovas jiems paaiškino, kad šie kariniai žaidimai rengė vaikus „kovai už taiką": „Vaikai turi žinoti, ką ginti!"[51]

Mokymas neapsiribojo tik žaidimais. Maždaug tuo pačiu laiku centrinė Vengrijos jaunimo judėjimo taryba taip pat išleido instrukciją vasaros stovyklų vadovams. Šalia kitų nurodymų jiems buvo pateikta patarimų, kaip tinkamai elgtis su nepaklusniais stovyklautojais. Jie turėjo išardyti nepaklusniųjų grupuotes, bet „ne smurtu". Siekdami stovyklautojų pagarbos, grupės vadovai privalėjo rodyti jiems pavyzdį: kiekvieną rytą jie turėjo atsikelti ir apsirengti anksčiau už visus.

Jeigu nepadėtų kitos priemonės, turėjo būti skiriamos bausmės – bet tik tokios, kurios, pagal Makarenką, turėtų teigiamą poveikį visai grupei. Itin rekomenduojama buvo „ekskomunikacijos“ bausmė – pavyzdžiui, jei stovyklautojas atsisakydavo prisidėti prie grupės veiklos, kiti stovyklautojai turėjo nevadinti jo „draugu“ ir su juo nesikalbėti. Toks bendraamžių spaudimas, aiškino instrukcijos autoriai, ne tik privers nepaklusnų stovyklautoją persigalvoti ir vėl prisijungti prie grupės, bet ir parodys kitiems, kad būti vadinamam „draugu“ yra didelė garbė, ir paskatins juos smarkiai stengtis būti vertus tokio kreipinio[52].

Stovykloms plečiantis, standartai sumenko. Viena buvo paskelbti, kad kiekvienas vaikas turi lankyti vasaros stovyklą, ir visiškai kas kita per trumpą laiką pastatyti ir įrengti stovyklas, parengti jų vadovus. Per vieną stovyklų Vengrijos kaimuose patikrinimą 1950 m. buvo nustatyta, kad nors teoriškai vaikai turėjo būti užimti nuo aštuntos ryto iki šeštos vakaro, praktiškai jie išeidavo namo daug anksčiau. Kai kuriose stovyklose vaikai išeidavo net prieš pietus. Kai stovyklos vadovai ruošėsi be galo svarbiai, dieną užbaigiančiai vėliavos nuleidimo ceremonijai, „visi buvo išėję“. Inspektoriai skundėsi, kad stovyklos vadovams trūksta organizacijos ir iniciatyvos: „Nė vienoje iš šių stovyklų nematėme, kad būtų organizuojama grupinė veikla, skiriama laiko švietimui.“ Dar blogiau, kad kai kurie stovyklos vadovai „nesuprato, kaip svarbu kovoti su klerikaliniais reakcionieriais... vienas grupės vadovas grojo vargonais bažnyčioje“. Pasiūlytas sprendimas: „Daugiau ideologinio švietimo.“[53]

Dėl tokių problemų darbo galimybės entuziastingiems jaunimo aktyvistams buvo faktiškai beribės, nors dirbti buvo nelengva. Krzysztofas Pomianas šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo Lenkijos jaunųjų komunistų Mokotove, viename Varšuvos rajone, vadovas:

> Jaunimo ir net moksleivių vadovas privalėjo dalyvauti nesibaigiančiuose susirinkimuose, kurie trukdavo iki vėlyvo vakaro. Susirinkimai, grupinis dainavimas, žygiavimas, demonstracijos, tikrinimai, ar visi dalyvavo švenčiant gegužės 1-ąją, liepos 22-ąją... Kai kurie vadovai žiūrėjo į šiuos susirinkimus atsakingai ir elgėsi nepaprastai rimtai, kiti priimdavo visa tai šiek tiek skeptiškai... Žali marškiniai, raudoni kaklaraiščiai, „Jaunimo himno“ giedojimas prieš pamokas – man buvo lengviau visa tai pakelti,

> nes buvau kilęs iš komunistų šeimos, ir priverstinė komunistinė „liturgija" manęs taip smarkiai netrikdė kaip kitų.[54]

Tačiau besilaikantieji reikalavimų galėjo likti „jaunimo vadovais" daugelį metų. Honeckeris iš Laisvojo vokiečių jaunimo vadovo pareigų atsistatydino tik 1955 m., būdamas keturiasdešimt trejų metų amžiaus, ir sklandžiai įsiliejo į Rytų Vokietijos komunistų partijos vadovybės gretas. Józefas Tejchma, aktyviai dalyvavęs Lenkijos jaunimo sąjungos veikloje nuo 1948 m. iki 1956 m., kai jam buvo dvidešimt devyneri metai, 1974 m. tapo kultūros ministru. Andrásas Hegedüsas, vienas iš 1945 m. Vengrijos jaunųjų komunistų steigiamojo susirinkimo dalyvių, po dešimtmečio netikėtai buvo paskirtas Vengrijos premjeru, nors netrukus, kai Vengrijoje kilo revoliucija, buvo priverstas bėgti iš šalies. Žaidžiantieji šį žaidimą galėjo daug laimėti, bet žaisti jį buvo sunku[55].

Darbas su vaikais ir jaunimu partijos propagandininkams teikė labiausiai viliojančias perspektyvas – juk jie buvo, tiesiogine šio žodžio prasme, partijos ateitis. Tačiau partijos aktyvistai taip pat manė turį ypatingą misiją palenkti į savo pusę „mėlynąsias apykakles" – pramonės darbininkus ir darbininkes (bet daugiausia darbininkus), kurių vardu ir buvo įvykdyta revoliucija. Todėl, siekdami padidinti darbininkų klasės sąmoningumą, gamyklas ir darbo vietas jie irgi pavertė ideologinio švietimo centrais, taikydami dalį tų pačių būdų – paskaitas, transparantus, plakatus, susirinkimus – kaip ir mokyklose. Penktojo dešimtmečio pabaigoje darbas pats savaime buvo naujai apibrėžtas kaip politinė veikla. Dirbti gamykloje, ypač sunkiosios pramonės srityje, reiškė tarnauti ne tik valstybei ir ekonomikai, bet ir pačiai partijai.

Faktiškai ideologija užpildė labai svarbų plyšį to laikotarpio ekonomikoje. Valstybei priklausančiose gamyklose našiau dirbantieji negaudavo didesnio atlyginimo; darbo užmokestis buvo nustatytas centrinės vyriausybės biurokratų ir nebuvo jokio stimulo gaminti daugiau ar geriau. Pagunda nedirbti – arba dirbti lėtai ir prastai – buvo labai stipri. Nauji gamyklų vadovai žinojo, kad jie turi rasti būdą motyvuoti žmones, todėl dabar jie tai darė tiesiogiai susiedami darbininkų darbo našumą su nacionaliniu Penk-

mečio ar Šešerių metų planu: kasdienę „normą" arba kvotą turėjo pramonės šakos, gamyklos ir darbininkai, ir darbininkams buvo mokama pagal įvykdytą kvotą. Jie taip pat rungtyniaudavo vienas su kitu „socialistiniame lenktyniavime", stengdamiesi ne tik įvykdyti, bet ir viršyti savo kvotas, kad greičiau įvykdytų nacionalinį planą.

Bet ir ši mintis nebuvo nauja. Prieš karą socialistinis lenktyniavimas buvo taikomas Sovietų Sąjungoje siekiant spręsti panašias problemas – padidinti darbininkų motyvaciją, darbo našumą, smarkiai pagreitinti ekonomikos augimą. Kaip ir jų bendražygiai Rytų Europoje penktojo dešimtmečio pabaigoje, Sovietų Sąjungos vadovai ketvirtojo dešimtmečio pradžioje taip pat siekė įrodyti savo ekonominio modelio pranašumą, vis dar tikėdamiesi, kad jis netrukus padės pralenkti kapitalistinius Vakarus. Norėdami įkvėpti savo vangius darbininkus, sovietų propagandininkai sutelkė dėmesį į rinktinę grupę labai našiai (arba tariamai labai našiai) dirbančių darbininkų. Jie buvo „spartuoliai", Darbo didvyriai. Jie iškasdavo daugiau anglių, pagamindavo daugiau geležies strypų ir nutiesdavo daugiau kilometrų kelio, negu visi kiti darbininkai. Jų pavyzdys buvo Aleksejus Stachanovas, Donbaso kalnakasys, kuris 1935 m. rugpjūčio 31-ąją, kaip buvo teigiama, iškasė 102 tonas anglių per penkias valandas ir keturiasdešimt penkias minutes, keturiolika kartų viršydamas jam nustatytą gavybos kvotą. Apie Stachanovo pasiekimą buvo raportuota Stalinui, ir paskui buvo sukurtas miniatiūrinis šio darbininko asmenybės kultas. Apie Stachanovą buvo rašomi straipsniai, knygos, spausdinami plakatai su jo atvaizdais, jo vardu buvo vadinamos gatvės ir aikštės. Vienas Ukrainos miestas jo garbei buvo pervadintas Stachanovu. Darbo didvyrius taip pat buvo imta vadinti stachanoviečiais, ir visoje Sovietų Sąjungoje buvo rengiami stachanoviečių lenktyniavimai.

Rytų Europos komunistai puikiai žinojo Stachanovo kultą, ir kai kurie iš jų labai tiksliai pamėgdžiojo jo modelį. Rytų Vokietijos „stachanovietis" buvo Adolfas Hennecke, angliakasys, kuris 1948 m. nustebino savo draugus, kai įvykdė gamybos kvotą 287 procentų. Tai buvo daug mažiau negu Stachanovo rekordas – kaipgi vokietis galėtų pralenkti rusą – bet Hennecke vardas vis tiek netrukus pasirodė ant plakatų ir bukletų. Spalio 13-oji, jo didžiojo žygdarbio sukaktis, kelerius metus buvo švenčiama kaip valstybinė šventė.

Lenkija taip pat turėjo angliakasį spartuolį, vardu Wincenty Pstrowskis. 1947 m. jis įvykdė normą 273 procentais, o paskui įsiteikė valdžiai, paskelbdamas iššūkį: „Kas gali išgauti daugiau negu aš?" Pstrowskis buvo toli gražu ne tokia vykusi figūra kaip Hennecke. Nors jo praeitis buvo ideologiškai švari – per karą jis emigravo iš Lenkijos ir Belgijoje įstojo į komunistų partiją – jis nebuvo visiškai patikimas propagandininkas. Per viešus susitikimus jis dažnai verksmingai pasakodavo prisiminimus apie metus, praleistus emigracijoje, užuot skaitęs entuziastingai miniai paskaitą apie sunkaus darbo džiaugsmą. Dar blogiau buvo tai, kad 1948 m. jis netikėtai mirė, galimas daiktas, dėl nevykusios dantų operacijos. (Jis norėjo gražiau atrodyti fotografijose, bet, matyt, chirurgui iš karto ištraukus per daug dantų, kilo kraujo užkrėtimas.)[56] Pstrowskiui mirus, lenkai sukūrė apie jį eilėraštuką:

Chcesz się udać na sąd boski
Pracuj tak jak górnik Pstrowski.

Apytiksliai išvertus: „Jeigu nori greit į dangų, dirbk taip pat uoliai kaip kalnakasys Pstrowskis", tik lenkiškai tai rimuota. Vengrai sukūrė panašų eilėraštuką apie savo garsiausią spartuolį: „Merginos man jau neberūpi, man mieliau žiūrėti į Ignácą Piókerį." Piókeris buvo gamyklos darbininkas, 1949 m. įvykdęs normą 1470 procentų ir 1951 m. baigęs savo asmeninį penkmečio planą ketveriais metais anksčiau grafiko[57]. Tačiau ne visi iš jų juokėsi. Kurį laiką kai kurie Rytų Europos darbininkai iš tikrųjų rungtyniavo vienas su kitu, kad pakartotų Hennecke, Pstrowskio ir Piókerio žygdarbius, ir ne tik gamyklose. Vokietijoje, rašo vienas istorikas:

> ...viena septyniolikmetė išrūšiavo 20 000 cigarečių per vieną dieną, viršydama ankstesnį 14 000 rekordą. Vienas šešiolikmetis per valandą sumontavo 20 radijo lempų. Vienas Leipcigo traukinio konduktorius inicijavo „500 judėjimą", kurio tikslas buvo su kiekvienu garvežiu nuvažiuoti 500 kilometrų per dieną. Sunkvežimių prižiūrėtojas jį nurungė: jis pradėjo „100 000 judėjimą" – užsibrėžė tikslą, kad jo prižiūrimų sunkvežimių vairuotojai nuvažiuotų 100 000 kilometrų be gedimų. Nevalia pamiršti ir „4000 litrų judėjimo", pradėto darbo didvyrės, kuri įsipareigojo kasmet primelžti 4000 litrų pieno.[58]

Kadangi planai ir kvotos buvo nustatytos visoms įmonėms ir įstaigoms, galiausiai spartuolių atsirado – arba buvo sukurta – pačiose įvairiausiose srityse. Rytų Vokietijoje buvo rengiamas Hennecke akademinis lenktyniavimas moksleiviams ir Hennecke varžybos universiteto studentams, kurie rungėsi vienas su kitu, kuris užbaigs mokslus per rekordiškai trumpą laiką[59]. Taip pat buvo „brigadų didvyrių", tokių kaip Vengrijos „jaunimo brigada" Stalinvarošo plieno gamykloje, kuri dirbo taip greitai, kad išnaudojo visas plytas. Matydami, kad brigadai reikia dar 14 000 plytų, į pagalbą atėjo prie jos prijungti jaunimo aktyvistai: „Jie pamatė problemą ir mobilizavo jaunimą iš kitų statybų aikštelės dalių... nuo 10.30 val. ryto iki 2.30 val. nakties brigada per gilų, iki kelių siekiantį purvą ir smarkų lietų gabeno plytas ten, kur jų reikėjo. Taip jie padėjo brigadai įvykdyti savo pažadą ir pabaigti darbą vienu mėnesiu anksčiau."[60]

Trumpą laikotarpį sėkmingi darbo didvyriai iš tikrųjų buvo privilegijuota grupė, atlikusi svarbų vaidmenį komunistiniame naratyve. Geri darbininkai buvo giriami darbo vietose, o kartais ir visos šalies mastu, ne tik už pasiektus rekordus, bet ir už svarų indėlį kuriant visos visuomenės gerovę – arba, laikui einant vis dažniau, už nuopelnus partijai – ir apdovanojami buvo ne tik materialiai. Jų vardai puikavosi ant plakatų ir garbės lentų. Jie buvo pagerbiami laikraščiuose ir per radiją, dalyvaudavo viešuose renginiuose, paraduose, buvo rodomi per kino kronikas. Kartais jie sulaukdavo netikėtų privilegijų; viena tekstilės darbininkė iš Lenkijos atsiminė:

> 1950-aisiais ar 1952-aisiais... tiksliai neatsimenu... buvau išrinkta geriausia gamyklos stachanoviete. Aš įvykdžiau išdirbio normą 250 procentų... vieną dieną atėjau į darbą vilkėdama, savaime suprantama, kasdieniais drabužiais – kas gi eina į darbą sekmadieniniais drabužiais. O jie įteikė man bilietą, sakydami, kad aš eisiu į stachanoviečių pokylį. Aš pasakiau neisianti, nes nesu pasipuošusi, bet jie liepė eiti. Taigi aš nuėjau kartu su kitais. Tai buvo nuostabus potyris: aš, paprasta siuvimo cecho darbininkė, atėjau į priėmimą pas patį prezidentą Bierutą. Bierutas pasveikino mus ir padėkojo už gerą darbą. Aš gavau pagyrimo raštą. Namo grįžome ryte. Motina puolė mane barti – girdi, kur tu buvai? Parodžiau jai raštą, bet ji netikėjo manimi. Apsiverkiau ir bandžiau įtikinti ją, kad buvau Varšuvoje pas Bierutą! Po kurio laiko ji patikėjo manimi. Ir kai patikėjo, taip didžiavosi, taip didžiavosi.[61]

Tačiau grynai ekonominiu požiūriu darbininkų spartuolių judėjimas nebuvo naudingas. Viena vertus, jis sukūrė iškreiptus stimulus: darbininkai varžėsi, kuris baigs darbą greičiau, ir ignoravo kokybę. Todėl „socialistinis lenktyniavimas“ taip ir nepadidino ekonomikos produktyvumo – nei Sovietų Sąjungoje, nei kitose šalyse. Ekonomikos istoriko Paulo Gregory vertinimu, SSRS stachanoviečių judėjimas apskritai neturėjo jokio poveikio darbo našumui: didelės premijos ir didesni darbo užmokesčiai stachanoviečiams neutralizuodavo tą vertę, kurią pramonė gal ir įgydavo dėl antžmogiškų atskirų darbininkų pastangų[62].

Politiniu požiūriu, šio judėjimo poveikis buvo įvairesnis. Kai kuriose vietose kasdienės kvotos tapo nesantaikos obuoliu, ypač dėl to, kad jos ėmė didėti greičiau negu darbo užmokestis ir gyvenimo lygis, ir partija turėjo atrasti naujų būdų įveikti nepasitenkinimą. 1952 m. viena didelė Budapešto gamykla pakvietė partijos aktyvistų skaityti darbuotojams paskaitos apie tai, „kaip darbininkai gyveno Horthy režimo laikais“, „kokia yra tikroji jaunų darbininkų padėtis šiandien“, „ką atneš ateitis“ ir apie „tarptautinę padėtį ir kovos už taiką pasiekimus“. Darbininkams buvo sakoma, kad blogi dalykai jau praeityje, aiškinama, kaip smarkiai pagerėjo gyvenimas ir kaip jis dar pagerės ateityje, kai tik bus nugalėtas kapitalizmas[63].

Vokietijoje partija atremdavo kai kuriuos nusiskundimus dėl aukštų kvotų naudodama *Betriebsfunk*, darbovietės radijo stotis. Partijos aktyvistai padėdavo darbininkams rengti radijo laidas, kurios būdavo transliuojamos visoje gamykloje per garsiakalbių sistemas. 1949 m. per vieną susirinkimą, sušauktą aptarti *Betriebsfunk* plėtojimą šalies gamyklose, Vokietijos radijo biurokratai sutiko, kad tokios laidos yra nepaprastai reikšmingos. „Mes turime atrasti žodžius, kurie pasiektų sunkiai dirbančius žmones“, – pasakė vienas iš jų; galbūt tie, kurie „prarado pasitikėjimą radiju“, į savo pačių įmonių pranešimus žiūrės kitaip. Buvo numatyta organizuoti pietų meto laidas ir laidas, transliuojamas po darbo, kurių galėtų klausytis darbininkai, laukiantys transporto važiuoti namo. Sumanymas buvo „kiekvieną dieną įvertinti darbuotojų pasiekimus“ (nors kai kurie iš jų manė, kad „per daug politikos yra negerai“, net per *Betriebsfunk*, taigi jo programa buvo paįvairinta muzika ir lengvomis pramoginėmis laidomis)[64].

Vis dėlto spartuolių judėjimas atnešė tam tikros politinės naudos. SSRS Stalinas panaudojo spartuolius kaip įrankį Sovietų Sąjungos technokratų ir

vadovų klasei pakeisti. Kalboje stachanoviečių kongrese 1935 m. jis ragino susirinkusius darbininkus spartuolius „pralaužti kai kurių mūsų inžinierių ir technikų konservatyvumą“ ir „suteikti erdvės naujoms darbininkų klasės jėgoms“[65]. Daugelis šių „inžinierių ir technikų“ paskui buvo apkaltinti dėl sistemos nepajėgumo užtikrinti greitos ekonomikos plėtros ir atsidūrė gulage. Rytų Europoje spartuolių judėjimai atliko panašiai revoliucingą, nors truputį kitokią funkciją. Praktiškai jie dažnai supriešindavo jaunesnius, nepatyrusius, bet labiau „ideologiškus“ darbininkus su vyresniais ir labiau kvalifikuotais meistrais. Vyresni darbininkai atsiminė prieškario gamyklos sąlygas, kurios ne visada buvo blogesnės, nors ne visada ir geresnės. Kai kurie iš jų kadaise taip pat buvo autentiškų profesinių sąjungų nariai ir žinojo, kad valstybės valdomos profesinės sąjungos, paklusnios vyriausybei, taigi ir gamyklos viršininkams, buvo visai ne tokios pat.

Daugelyje gamyklų vyresni darbininkai greitai tapo priešiški darbo lenktyniavimui, pagrįstai įtardami, kad jis buvo sumanytas norint priversti visus dirbti intensyviau už tą patį darbo užmokestį. Šis priešiškumas atsispindi oficialioje vengrų stachanoviečio Jószefo Kiszlingerio biografijoje, kurioje pasakojama, kad tarp jo ir vyresnių darbininkų buvo kilęs atviras konfliktas: „Kartais jis dirbdavo su kitokiu peiliu ir sugebėdavo viršyti savo kvotą. Vyresnieji puolė jį: „Gal tu psichiškai nesveikas? Tu sumenkini mus!“ Net vienas iš profesinės sąjungos pareigūnų atėjo jo įspėti: „Galvok, ką darai, sūnau. Elgiesi nelabai protingai. Neviršyk normos per daug.“[66]

Mergina, kuri visa galva pasinėrė į darbo lenktyniavimą *Eisenhüttenstadt* susivienijime Vokietijoje – „mes visada kaip įmanydami stengdavomės nugalėti“, sakė ji vienam žurnalistui, ėmusiam iš jos interviu, – taip pat susidūrė su savo vyresnių bendradarbių vyrų priešiškumu. Vienas iš kolegų pasakė jai, kad jeigu gamyklos vadovybė kada nors pasodins medžių, „tu būsi pirma ant jų pakarta“[67]. Nesunku suprasti, kodėl entuziastingi jaunuoliai, kurie savanoriškai per purvą nešiojo plytas iki pusės trijų nakties, ėmė erzinti vyresnius darbininkus. Stengdamiesi jie sukūrė precedentą, kuriuo turėjo sekti ir kiti.

Šis kartų konfliktas buvo sukurtas sąmoningai, be to, sąmoningai kurstomas propaganda. Industrializacija vyko greitai, ir partija turėjo integruoti į darbo jėgos išteklius tūkstančius nepatyrusių, daugiausia iš kaimo kilusių darbininkų. Budapešte *Szabad Nép* paskelbė, kad „stachanoviečių judėjimas

pagimdė naują darbininkų padermę: pasirodė pirmieji naujos komunistinės darbininkų klasės ženklai... Matydami jų kasdienio gyvenimo praktiką dirbančiųjų masės supranta, jog tai, ką mums sako teorija – kad socializmo statyba... susijusi su darbininkų gerovės didėjimu – yra tiesa.“[68]

1950 m. daugelis atsisakiusiųjų dalyvauti lenktyniavime ėmė dingti. Vengrijoje rugsėjį atlikus „sabotažo“ statybos pramonėje tyrimą, kaltė dėl vienos dambos griūties buvo priskirta šimtams vyresnių žmonių ir padaryta išvada, kad iš visos pramonės turi būti „išvalyti priešiški elementai“[69]. Varšuvoje 1951 m. apytiksliai 250 „prieškario meistrų“ taip pat buvo sąmoningai pašalinti iš savo darbo vietų. Jie buvo pakeisti jaunesniais, labiau ideologiškais kolegomis. Partija tikėjosi, kad ilgainiui jie įgis ir darbo įgūdžių.

Propagandininkai, kurie pasibaigus pamokoms nepaleisdavo iš savo rankų jaunuolių, nepalikdavo ramybėje ir suaugusiųjų pasibaigus jų darbo dienai. Didesnėse gamyklose jauniems darbininkams po darbo buvo organizuojami užsiėmimai klubuose, „kultūros namuose“, išvykos į teatrus. Daug darboviečių taip pat organizuodavo diskusijas ir paskaitas politinėmis temomis. Tačiau, be šių gana kasdieniškų užsiėmimų ir susitikimų, partija taip pat rengė begalinius sukakčių minėjimus, festivalius ir šventes. Taip buvo siekiama ir auklėti plačiąją visuomenę, ir užtikrinti, kad plačioji visuomenė per savo trumpą laisvalaikį būtų visiškai užimta.

Penktojo dešimtmečio pabaigoje kiekviena komunistinė šalis turėjo sudariusi savą oficialų kalendorių, sąrašą švenčių, kurios turėjo pakeisti tradicines šventųjų dienas ir religines šventes. Gegužės pirmoji (gegužės 1-ąją), Spalio revoliucijos metinės (lapkričio 7-ąją) ir Stalino gimimo diena (gruodžio 21-ąją) buvo minimos visose bloko šalyse. Kiekvienoje šalyje taip pat buvo savų švenčių: Lenkijoje buvo švenčiama liepos 22-oji, diena, kai Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetas paskelbė savo manifestą; Vokietijoje – balandžio 16-oji, Ernsto Thälmanno gimimo diena; Vengrijoje – kovo 19-oji, 1919 m. Vengrijos revoliucijos pradžia, ir balandžio 4-oji, diena, kai sovietų kariuomenė 1945 m. užėmė visą Vengrijos teritoriją. Be to, kiekviena šalis šventė savo vadovo gimimo dieną. Visos šios šventės buvo pažymimos paradais, per kuriuos dažnai grodavo muzika, būdavo

rengiami gimnastų pasirodymai, nešamos vėliavos, plakatai, sakomos kalbos, leidžiami specialūs laikraščiai, rengiamos specialios radijo programos, ir visam tam reikėjo tikrai nemažai laiko ir pastangų.

Kai kurios iš šių švenčių buvo sąmoningai sumanytos, kad išstumtų senesnes šventes. Lenkijoje gegužės 1-oji tiesiai susidūrė su gegužės 3-iąja, šalies pirmosios 1791 m. demokratinės konstitucijos pasirašymo metinėmis. Vengrijoje kovo 19-oji, 1919 m. komunistinės revoliucijos sukaktis, susidūrė su kovo 15-ąja, 1848 m. revoliucijos sukaktimi. Abiejose šalyse neteisėtas „netinkamų" švenčių šventimas daugeliui metų tapo visuomeninio gyvenimo ypatybe ir žemesnio lygmens pasipriešinimo forma.

Už dalyvavimą „tinkamose" šventėse buvo siūloma apdovanojimų: Gegužės pirmąją parado dalyviams dažnai būdavo nemokamai dalijama dešra. Tačiau per visus šiuos šventinius renginius jų dalyvių elgesys taip pat buvo atidžiai stebimas. Pasak vieno inspektoriaus, kuris 1950 m. lankėsi keliuose Mátyáso Rákosi gimimo dienos minėjimuose, kartais jie elgdavosi labai skirtingai. Viename Vengrijos jaunųjų pionierių susirinkime vienas vaikas, paveiktas intensyvios propagandos, prapliupo ašaromis ir šaukė, kad „jis neturi tėvo, bet net jeigu turėtų, vis tiek mylėtų draugą Rákosi labiau". Tačiau kitame susitikime buvo nugirsta, kaip vienas vaikas pasakė kitam: „Norėčiau, kad Rákosi niekada nebūtų ištrūkęs iš kalėjimo." Apie šiuos jo žodžius buvo pranešta mokyklos direktoriui, šis išsikvietė pokalbio vaiko tėvus, taip pat jų darbdavius. Abu vaikai buvo pašalinti iš jaunųjų pionierių ir, matyt, turėjo susirasti kitokios veiklos po pamokų[70].

Jubiliejams paminėti būdavo sugalvojami ypatingi būdai. Rákosi šešiasdešimtajam gimtadieniui 1952 m. buvo išleista specialiai užsakyta biografija, kuri buvo greitai išversta į keletą kitų kalbų, taip pat surengta daugybė ceremonijų ir ypatinga paroda, kurioje buvo eksponuojamos vadovo jaunystės laikų fotografijos, paveikslai jo gyvenimo įvykių temomis ir dėkingos liaudies dovanos, tarp jų įmantrūs valstiečių siuvinėjimai, keraminiai gaminiai, raižiniai ir lėlės[71]. Bolesławo Bieruto šešiasdešimtasis gimtadienis 1952 m. irgi buvo pažymėtas išleidžiant jo biografiją, taip pat specialią poezijos antologiją. Gamyklos prisiėmė įsipareigojimus jo garbei padidinti produkcijos apimtį, iš visų šalies kampelių jam plaukė sveikinimo laiškai. Buvo rengiamos įmantrios ceremonijos, o dvi gamyklos nusprendė pasivadinti vadovo vardu. Jų pavyzdžiu pasekė ir vienas kalnų kaimelis (Bie-

rutovicės). Per pagrindinę ceremoniją Varšuvoje Bieruto fotografija buvo padėta tarp Lenino ir Stalino biustų[72].

Walterio Ulbrichto šešiasdešimtąjį gimtadienį 1953 m. buvo ruošiamasi švęsti ne mažiau iškilmingai. Turėjo būti išleisti trys jo kalbų tomai, iškalti trys jo biustai, parduotuvėse turėjo būti parduodami jo portretai, turėjo būti išleistas specialus *Neues Deutschland* tiražas su sveikinimo straipsniais ir pranešimais, buvo ketinta suteikti jam Leipcigo garbės piliečio titulą, o vakare jo garbei surengti didingus pietus[73]. Ulbrichto nelaimei, prieš šią šventę mirė Stalinas, ir dauguma renginių buvo atšaukta, nes Rytų Vokietijos sovietų patarėjai ėmė reikšti nepasitenkinimą dėl išlaidavimo. (Leninas savo penkiasdešimtąjį gimtadienį šventė „pakvietęs kelis draugus pietų“, purkštavo vienas iš jų.)[74]

Bet režimas rengė šventes ir universalesnėmis progomis. Siekiant laimėti platesnės visuomenės palankumą ir skatinti tautinį pasididžiavimą, paradais, eitynėmis, spektakliais ir kalbomis būdavo pagerbiami ir senesni ar universalesni kultūros veikėjai. Kai vokiečių komunistų partija suprato, kokia naudinga jai gali būti Johanno Wolfgango von Goethe, vieno iš labiausiai gerbiamų vokiečių rašytojų, dviejų šimtų metų sukaktis 1949 m. rugpjūčio 28-ąją, – nes Goethe atsitiktinumo valia gimė Veimare, mieste, kuris dabar priklausė Rytų Vokietijai, – partija, Kultūros ministerija ir net Stasi pradėjo beveik pamišėliškai intensyvią kampaniją, kuria siekė pateikti šį aristokratą, Apšvietos veikėją kaip savotišką komunistų pirmtaką. Jie kruopščiai suplanavo įmantrų festivalį, kuriuo norėjo parodyti Vakarams, kad komunistai labiau rūpinasi aukštąja kultūra negu kapitalistai, įrodyti savai liaudžiai esą tikri Vokietijos patriotai ir pritraukti kuo daugiau žmonių į kuo daugiau renginių.

Jų pagrindinis tikslas buvo ne tik suburti intelektualius literatus, bet ir įkvėpti entuziazmą masėms. 1949 m. vasarį sakydamas kalbą Centro komitete vienas kultūros biurokratas paaiškino, kad Goethe jubiliejaus šventimas „prisidės prie demokratinio mūsų liaudies švietimo“ ir taip pat turės „propagandinį poveikį“ užsienyje: „Mes rytinėje zonoje norime būti ne tik ekonominiu ir politiniu pavyzdžiu, bet ir kultūriniu modeliu [būsimajai] suvienytai Vokietijai.“ Partija, pripažino jis, negalės „nutylėti apie prieštaravimus… šio iškiliausio vokiečio gyvenime ir darbe“ – deja, Goethe skeptiškai žiūrėjo į Prancūzijos revoliuciją ir į revoliucijas apskritai. Tačiau „pažvelgus į Goethe

kūrinius matyti, kad jis visada kūrė [marksistinio] dialektinio materializmo kryptimi, nors pats to ir nesuprasdamas“[75]. Sovietų karinė administracija pritarė sumanymui švęsti Goethe jubiliejų – jai tokie šventimai buvo ne naujiena[76]. SSRS buvo sukurtas panašus kultas, idealizuojantis Puškiną, XX a. rusų poetą, kuris tikrai būtų pasibaisėjęs bolševikais.

Kultūros festivaliai Vokietijoje buvo ne naujiena. Tačiau šis festivalis visais atžvilgiais atrodė nepaprastai prašmatnus, ypač turint galvoje, kad dauguma Rytų Vokietijos gyventojų tuo laiku gyveno labai skurdžiai. Politbiuro potvarkiu šventė prasidėjo kovo 8-ąją. Buvo skaitomos paskaitos Nacionaliniame teatre, deklamuojamos Goethe eilės, vaidinamos Goethe pjesės, vyko konferencijos apie Goethe palikimą, buvo sakomos jubiliejinės kalbos apie Goethe didybę, Veimare visą savaitę vyko šventiniai renginiai[77]. Ypatingas renginys buvo skirtas jaunimui; jį savo nariams organizavo Laisvasis vokiečių jaunimas. Per šį renginį ilgą kalbą išrėžė Honeckeris ir dar ilgesnę Grotewohlis – užrašyta ji užėmė aštuoniasdešimt spausdintų puslapių; savo kalbose jie ragino vokiečių jaunimą „užbaigti didįjį Goethe darbą“. Goethe prizu buvo apdovanotas rašytojas Thomas Mannas, kurio prieštaringai vertinamas pasirodymas Veimare buvo laikomas dideliu propagandiniu Rytų Vokietijos laimėjimu, nors čia jis pasakė lygiai tokią pačią kalbą kaip ir per Vakarų Vokietijos surengtą Goethe festivalį Frankfurte. Rytų Vokietijos radijas pasinaudojo proga paskelbti apie jo apsilankymą, transliuodamas geriausius linkėjimus Mannui nuo „jaunųjų pionierių ir darbininkų“, taip pat įvairių garbingus postus užimančių žmonių, tarp jų Veimaro mero, padėkos žodžius (nors vėliau Mannas parašė merui laišką, kuriame kandžiai pareiškė esąs laimingas galėdamas būti ir miesto garbės pilietis, ir tikras Jungtinių Valstijų pilietis – nes tuo laiku jis turėjo JAV pilietybę)[78].

Estetiniu požiūriu įsimintiniausias festivalio renginys buvo Laisvojo vokiečių jaunimo fakelų paradas, iš tikrųjų įspūdingas reginys: šimtai jaunuolių, nešdami liepsnojančius fakelus, sutemus žygiavo perpildytomis Veimaro gatvėmis prie Goethe ir Schillerio paminklo ir padėjo savo fakelus ant akmenų. Toks renginys daliai žmonių ir Rytų, ir Vakarų Vokietijoje sukėlė nuostabą, bent jau dėl to, kad hitlerjugendas irgi mėgo fakelų paradus[79]. Vis dėlto festivalis buvo įvertintas kaip reikšminga propagandinė ir auklėjamoji sėkmė, tad panašius festivalius buvo nutarta rengti ir ateityje. 1950-ieji buvo Bacho metai (didysis kompozitorius daugelį metų gyveno Rytų Vo-

kietijos mieste Leipcige), 1952-ieji – Beethoveno metai (nors su šiuo kompozitoriumi padėtis buvo keblesnė, nes jis gimė Vakarų Vokietijos mieste Bonoje), 1953-ieji – Karlo Marxo metai, o 1955-ieji – Schillerio metai.

Lenkijoje muzikos entuziastai iš karto po karo ėmė planuoti savą festivalį, Chopino metus. Iš pradžių už renginių organizavimą buvo atsakingas prieškario Chopino institutas. Tačiau jiems iš tikrųjų prasidėjus, taip pat 1949 m. – per šimtąsias Chopino mirties metines – festivalį tvirtai kontroliavo „garbės komitetas", kurio pirmininkas formaliai buvo Bierutas. Chopino metų šventimas užmoju beveik nenusileido Goethe metams: buvo išleista naujų Chopino muzikos įrašų, nauja mokslinė biografija, nauja plačiam skaitytojui skirta biografija, esė apie Chopiną rinkinys, fotografijų albumų, paremontuota kompozitoriaus gimimo vieta Želiazova Volioje. Masėms buvo rengiami „darbininkų ir valstiečių" koncertai, leidžiami muzikos įrašai, specialiai pritaikyti gamyklų kultūros centrams, per radiją transliuojami koncertai[80]. Visose vaivadijose buvo suformuoti „Chopino komitetai". Svarbiausias įvykis buvo nacionaliniai Chopino konkursai, kaip ir tradicinis tarptautinis konkursas, pirmasis surengtas Lenkijoje nuo karo laikų. Kaip ir dera, į Varšuvą iš viso pasaulio atvyko talentingų pianistų, o pasiklausyti jų susirinko minios žiūrovų.

Chopino gerbėjus draskė prieštaringi jausmai, kaip turbūt ir vokiečius, kurie mylėjo Goethe. Viena vertus, Chopinas buvo tikras nacionalinis Lenkijos didvyris, kurio muziką nacistai buvo uždraudę ir kuri karo laikais buvo atliekama šimtuose slapta surengtų koncertų. Milijonai žmonių nuoširdžiai netvėrė džiaugsmu, kai išgirdo, kad ji vėl bus pagerbta. Antra vertus, režimas kaip įmanydamas stengėsi išnaudoti šiuos renginius, kad kuo labiau padidintų savo populiarumą, ir daugelis abejojo konkurso rezultatų objektyvumu. Teisėjai paskelbė du nugalėtojus: rusą ir lenką[81]. Dar prieštaringesnių emocijų sukėlė šimtas penkiasdešimtųjų Adamo Mickiewicziaus, lenkų nacionalinio poeto, kuris parašė daug labai antirusiškų kūrinių, gimimo metinių minėjimas. Kai kurios jo poemos buvo deklamuojamos, kitas deklamuoti buvo uždrausta, kai kurios pjesės buvo vaidinamos, kitos – ne. Dėl to režimui buvo kur kas sunkiau pritraukti į šventinius renginius tokias pat gausias entuziastingų dalyvių minias kaip per Chopino metus[82].

Tačiau masiniai renginiai neapsiribojo vien nacionalinės kultūros temomis. Sporto renginiai užėmė labai svarbią vietą komunistų darbotvarkėje ir

taip pat buvo visiškai monopolizuoti valstybės. Vokietijos komunistai iki 1948 m. metodiškai pašalino nekomunistines sporto grupes, paskelbdami jas „neteisėta vaikų veiklos forma“[83]. Vieninteliai teisėti sporto klubai Rytų Vokietijoje buvo valdomi valstybės ir į juos buvo žiūrima labai rimtai, beveik kaip į sukarintas organizacijas. Sportas, buvo deklaruojama vienoje Laisvojo vokiečių jaunimo direktyvoje, paskelbtoje 1951 m., padės išugdyti vaikus „sveikais, stipriais ir ryžtingais žmonėmis, mylinčiais savo tėvynę ir pasirengusiais dirbti ir ginti taiką“ – kitaip tariant, kareiviais[84]. 1952 m. jauniesiems vokiečių pionieriams irgi buvo nurodyta „stiprinti kūnus rengiantis statyti socializmą ir ginti tėvynę“[85]. O Vengrijos jaunimo judėjimas pradėjo kampaniją „būk pasirengęs darbui ir kovai“, žadėdamas parūpinti sportinę įrangą mokykloms ir pastatyti jaunuoliams ir vaikams naują stadioną Margitos saloje, Budapešto centre[86].

Komunistų partijos taip pat labai anksti suprato propagandinę tarptautinių sporto rungtynių vertę. Vėlesniais dešimtmečiais Rytų Vokietija ypač pagarsėjo savo brutaliomis sporto akademijomis, dopingo vartojimu ir militaristiniu puolimu per olimpines žaidynes. Tačiau komunistinė propaganda sportą naudoti pradėjo anksčiau, negu olimpinėse žaidynėse pasirodė liūdnai pagarsėjusios vyriškos išvaizdos Rytų Vokietijos plaukikės moterys. Jau 1946 m. du partiniai sporto žurnalistai, čekas ir lenkas, iškėlė sumanymą rengti tarptautines dviračių Taikos lenktynes maršrutu Praha–Varšuva. Pirmosios Taikos lenktynės įvyko 1948 m. ir privalėjo būti džiaugsmingai sutiktos: gerokai prieš renginio pradžią Čekoslovakijos ir Lenkijos komunistų vadovai nurodė vietiniams partijos vadovams palei lenktynių maršrutą sutelkti žiūrovus. Taikos lenktynės, paaiškino jie, skirtos pritraukti tų žmonių, kurių nepaveikė „kitos propagandos priemonės, dėmesį ir susidomėjimą“, parodyti „plačiųjų masių gyvenimo lygio kilimą ir valstybės ūkio plėtrą“ ir būti „broliško taiką mylinčių tautų bendradarbiavimo, ypač lenkų ir čekų draugystės, simboliu“.

Taikos lenktynes, kurios tapo kasmetinėmis, dviratininkai pradėdavo žygiuodami Gegužės pirmosios parade. Pačios lenktynės prasidėdavo gegužės 2-ąją. Sporto komentatoriai pabrėždavo „kolektyvinę“ dviračių lenktynių prigimtį, kai atskiri sportininkai kartais aukojami dėl komandos garbės. Kad lenktynės atrodytų „tarptautinės“, prisijungti buvo pakviesti Sovietų Sąjungos ir kitų liaudies demokratijų dviratininkai, o 1952 m.

maršrutas buvo pailgintas, kad apimtų Rytų Vokietiją. Organizatoriai norėjo, kad Taikos lenktynės prestižu nurungtų *Tour de France* – lenktynes, kurias čekų, lenkų ir vokiečių komunistai pasmerkė kaip vulgarias ir komercializuotas – bet tai jiems taip niekada ir nepavyko, dar ir todėl, kad Taikos lenktynės negalėjo pasiūlyti tokių pat patrauklių prizų[87].

Lenktynių istorija taip pat iliustruoja, kaip sporto renginio politizavimas gali duoti priešingą rezultatą. Vienas Taikos lenktynių dalyvis skundėsi, kad, vos dviratininkams įvažiavus į Čekoslovakijos teritoriją, šios šalies žiniasklaida ignoravo varžybų „internacionalizmą“ ir jų nušvietimas „įgijo čekiško šovinizmo elementų“, o dviratininkai iš kitų komunistinių šalių buvo nušvilpti. Tai nebuvo vienas atskiras incidentas. Šeštojo dešimtmečio pradžioje Rákosi kartą teko aiškintis Jurijui Andropovui, Sovietų Sąjungos ambasadoriui Budapešte, kodėl sovietų sportininkai nušvilpiami per tarptautines sporto rungtynes mieste, net kai jie nugali. Rákosi subtiliai aiškino, kad tai esanti tik „aistruolių karštligė“: vengrų žiūrovai, savaime suprantama, laiką SSRS savo rimčiausia varžove ir labiausiai domisi tomis varžybomis, kuriose dalyvauja sovietų sportininkai. Toks paaiškinimas nepatenkino Andropovo, jam nerimą kėlė, kad nušvilpimas gali „tapti pretekstu kapitalistinių šalių žurnalistams kurti neteisingą paveikslą apie Vengrijos liaudies jausmus SSRS“. Atsakydamas Rákosi galėjo pasiūlyti tik dar labiau sustiprinti ideologinį švietimą: Centro komitetas, netvirtai pažadėjo jis, „imsis visų reikiamų priemonių, kad sustiprintų Vengrijos sportininkų švietimą“[88].

Kultūra ir sportas, dainos ir šokiai, masiniai sambūriai ir susirinkimai – visa tai turėjo savo vietą stalinizmo apogėjaus kalendoriuje. Tačiau buvo vienas renginys, kuris jungė visus šiuos dalykus. Tai Pasaulinis jaunimo ir studentų festivalis, vykęs kas dvejus metus, iš pradžių, 1947 m., surengtas Prahoje, o paskui, 1949 m., Budapešte. Nors šie pirmieji du festivaliai pagal to laiko standartus buvo prašmatnūs, trečiasis, dabar pervadintas Pasauliniu jaunimo ir studentų taikos festivaliu, surengtas Rytų Berlyne 1951 m., smarkiai pranoko juos abu. Galima būtų net pasakyti, kad jaunimo festivalis Rytų Berlyne pažymėjo stalinizmo apogėjų: surengtas įtemptu Šaltojo karo metu, jis tapo Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos propagandos dėmesio centru ir suteikė Rytų Vokietijai progą pirmą kartą pasirodyti tarptautinėje arenoje.

Nuo pat pradžios Berlyno festivalis buvo planuojamas kaip didžiulio masto įvykis. Kaip pažymėjo vienas susirūpinęs Vakarų analitikas, per

festivalį buvo numatyta užpildyti šešiolika Berlyno teatrų, turinčių 20 000 vietų, 103 kino teatrus, turinčius 40 000 vietų, visiškai naują Walterio Ulbrichto stadioną, talpinantį 60 000 žmonių ir visiškai naują plaukimo stadioną, kuriame buvo 8000 žiūrovų vietų. Renginius atvirame ore buvo numatyta rengti keturiasdešimtyje aikščių ir parkų[89]. Kad sutilptų minios žmonių, kurių buvo laukiama susirenkant į manifestacijas, Berlyno valdžia išvalė didžiulę krūvą nuolaužų miesto centre. Ji taip pat suremontavo kai kuriuos paminklus Unter den Lindeno bulvare ir paruošė Berlyno muziejų priimti stambią ekspoziciją iš Kinijos Liaudies Respublikos. Viešbučiuose, jaunimo bendrabučiuose ir privačiuose namuose buvo įrengta 120 000 vietų lankytojams iš užsienio apgyvendinti. Rytų Vokietijos piliečiai – bent jau 80 000 iš jų – buvo įkurdinti palapinėse[90].

Stasi irgi gerai pasiruošė iš anksto. Gegužę policininkai ėmė kruopščiai stebėti, kokioje „atmosferoje" festivalis planuojamas. Jie rinko informatorių pranešimus ir, norėdami susidaryti bendrą vaizdą, kas kalbama apie šį renginį, peržiūrėjo 800 studentų bei 100 dėstytojų Leipcigo universitete, 500 studentų bei 40 dėstytojų Rostoko universitete ir 800 studentų bei 100 dėstytojų Jenos universitete laiškus[91]. Birželį Stasi pradėjo operaciją „Saulėtekis" – policijos veiksmus, kuriais buvo ketinama stebėti ir kontroliuoti visus dalyvius iš Vakarų Vokietijos. „Saulėtekio" komanda, vadovaujama paties valstybės saugumo ministro Ericho Mielke, visus Vakarų Vokietijos delegatus tiesiai nuo sienos turėjo palydėti į priėmimo stovyklas, kur jie būtų užregistruoti, o iš ten – į surinkimo stovyklas, kur jie turėjo būti apgyvendinti. Surinkimo stovyklose Stasi pareigūnai, apsimetę vairuotojais, viešojo maitinimo darbuotojais ir renginio organizatoriais, turėjo iš karto pradėti verbuoti potencialius slaptus agentus ir budriai stebėti, ar tarp atvykėlių nėra šnipų[92]. Kitiems informatoriams taip pat buvo pavesta sužinoti, „kurie buržuazinių politinių partijų nariai su kuo susitinka", ir stebėti, „ar dvasininkai nebando atkalbėti žmonių nuo dalyvavimo ir ar jie nepasisako prieš Pasaulinį festivalį savo pamoksluose"[93]. Turėjo būti renkami ir nuolatos atnaujinami statistiniai duomenys ir sudaromos savaitinės ataskaitos, iš dalies šifruotos. Kiekvienai iš Vakarų Vokietijos žemių turėjo būti priskirtas kodinis pavadinimas (Šlėzvigas-Holšteinas buvo „Merkurijus", Žemutinė Saksonija – „Jupiteris", Šiaurės Reinas-Vestfalija – „Marsas" ir taip toliau)[94]. Be to, ministerija atsiuntė būrius ginkluotų policininkų, kuriems

buvo nurodyta, kad ir kaip keistai tai skamba, atsinešti savus dantų šepetėlius, skustuvus ir muzikos instrumentus[95].

Visas šis kruopštus išankstinis ruošimasis tam tikru požiūriu apsimokėjo. Trečiasis pasaulio jaunimo festivalis iš tikrųjų buvo masinės choreografijos ir minios planavimo stebuklas. Buvo surengtos atidarymo ir uždarymo ceremonijos, Solidarumo su jaunomis mergaitėmis diena („nes jos yra aktyvios taikos gynėjos") ir „vokiečių jaunimo demonstracija prieš Vokietijos remilitarizaciją"[96]. Į festivalį atvyko Pablo Neruda, taip pat jo draugas Bertoltas Brechtas. Kino kronikoje, sukurtoje festivaliui reklamuoti, buvo rodoma, kaip jo dalyviai paleidžia balandžius. Ypatinga pagarba buvo išreikšta Šiaurės Korėjos delegacijai, nes, kaip paaiškino kino kronikos pranešėjas, „pasaulio jaunimas nori parodyti jums, drąsiems žmonėms, kad mes esame jūsų pusėje". Per kitą ceremoniją taip pat buvo padėta gėlių ant sovietų kareivių kapų Berlyne („Viso pasaulio jaunimas dėkoja Sovietų Sąjungai"). Atidarymo ceremoniją sudarė tokio milžiniško masto vėliavininkų, žygiuotojų ir choreografiniai pasirodymai, kokių vokiečiai nebuvo regėję nuo karo laikų[97].

Jau palaikantiems komunistinį režimą žmonėms Berlyno jaunimo festivalis buvo puiki, net ekstatiška patirtis. Vienas Laisvojo vokiečių jaunimo funkcionierius po daugelio dešimtmečių su entuziazmu prisiminė atidarymo paradą: „Tai buvo nuostabi patirtis; Unter den Lindeno bulvaru, Frydrichštrase, ėjo minios žmonių, atvykusių iš visų miesto dalių, iš viso pasaulio, tai buvo nuostabi patirtis."[98] Jacekas Trznadelas, jaunas lenkų rašytojas, gavo kortelių naujam kostiumui įsigyti, kad kartu su kitais „jaunos literatų kartos nariais" galėtų apsilankyti festivalyje. Jis pamatė Berlyną, kuris buvo „skurdus ir pilkas, vis dar pilnas nuolaužų, bet pasipuošęs šventei raudonomis vėliavomis". Iš to, kas vyko per patį festivalį, jis atsiminė labai nedaug, tik „Stalino portretą danguje ir jauną vokietę, su kuria apsikeitėm adresais… buvo tiek euforijos"[99]. Hansas Modrow prisiminė pravirkęs per uždarymo ceremoniją, kurioje dalyvavo šimtai žmonių iš viso pasaulio. Modrow taip pat buvo vienas iš grupės entuziastingų Laisvojo vokiečių jaunimo narių, kurie nusprendė dar labiau internacionalizuoti festivalį: jie susiėmė už rankų, nužygiavo prie sienos ir apsistumdė su Vakarų Berlyno policija. Daug vėliau Modrow nusprendė, kad ši originali patirtis sustiprino jo teisingumo pajautą ir tikėjimą naujuoju režimu[100].

Tačiau tiems, kurie buvo nusiteikę skeptiškai, – ar Rytų Vokietijos, ar komunizmo atžvilgiu, festivalis turėjo ir grėsmingą pusę. Kadangi karas dar tik neseniai buvo pasibaigęs, kai kuriems dalyviams buvo keista matyti jaunus vokiečius, žygiuojančius su uniformomis, atliekančius tobulai suderintus gimnastikos pratimus ir šaukiančius vienu balsu. Vienas Lenkijos jaunimo aktyvistas, Józefas Tejchma, atsiminė, kad atidarymo ceremonija jį sužavėjo ir kažkaip išgąsdino: „Ji paliko man didžiulį įspūdį, didelė mašina, energijos sprogimas... visa ta tvarka, tas vokiškumas... jaučiau, kad šie jaunuoliai trykšta didžiule galia, kad jie veikia pagal tam tikrą scenarijų." Nors jam „padarė įspūdį gebėjimas organizuoti tokius reginius", kartu jis jautėsi sutrikdytas[101]. Wernerį Stötzerį, vėliau tapusį žinomu Rytų Vokietijos skulptoriumi, buvo apėmę dar prieštaringesni jausmai. Kaip ir Modrow, Stötzeris buvo vienas iš tos Laisvojo vokiečių jaunimo narių grupės, kuri žygiavo prie sienos, tik jis prisiminė šį atvejį visiškai kitaip negu Modrow. Visa tai prasidėjo labai mielai, rašė Stötzeris savo atsiminimuose, bet paskui nuotaika pasikeitė:

> Staiga vienas iš vyresniųjų pradėjo mums įsakinėti. Tai įvyko labai greitai, žmonės buvo sutrikę, bet prieš išeidami į plačią gatvę, mes išsirikiavome tarsi kareivių kuopa. Vėliavnešiai pakėlė savo vėliavas taip, tarytum jie būtų slaptai praktikavęsi tai daryti visus praėjusius penkerius metus, ir žmonių masė, iš pradžių judėjusi pasivaikščiojimo žingsniu, ėmė tvirtai žygiuoti. Aš per vėlai pastebėjau, kad žmonės ėmė žygiuoti, ir užsižiopsojęs stabtelėjau. Už manęs žygiuojančių žmonių kojos ėmė spardyti man nugarą, pasijutau nesaugus, suklupau, ir netikėtai pažįstami žmonės iš dešinės ir kairės ėmė šnypšti: „pašlemėkas", „kvailys", „šunsnukis". Ir prieš pat mums pasiekiant tikslą, aš buvau išspirtas iš sambūrio; jaučiausi labai nelaimingas, nubėgau į metro stotį Frydrichštraseje... ir be bilieto nuvažiavau į Vakarų Berlyną.[102]

Kaip Lenkijos komunistai patyrė per savo pirmąjį referendumą, intensyvesnė propaganda ne visada būna įtikinamesnė. Ir daugiau giedančio jaunimo, daugiau vėliavų, daugiau paradų ir geriau suderinti gimnastų pasirodymai nebūtinai sustiprino vokiečių – ar kitų tautų – tikėjimą komunizmu.

14 skyrius

SOCIALISTINIS REALIZMAS

Literatūra turi tapti partine literatūra... Velniop nešališką literatūrą!

Vladimiras Leninas, 1905 m.[1]

Varšuviečiai dažnai pasakodavo anekdotą apie memorialinės skulptūros Puškinui konkurso rezultatus... prizą laimėjo milžiniškas paminklas, vaizduojantis sėdintį Staliną su mažyte knygele rankose, ant kurios viršelio mažytėmis raidėmis buvo išspausdinti tik du žodžiai: „Puškinas. Eilėraščiai."

Andrzejus Panufnikas, 1949 m.[2]

Viename kampe kostiumu vilkintis biurokratas, po pažastimi pasikišęs portfelį, su pasitikėjimu žengia į priekį; iš priešingo kampo jauna šeima – tėvas, motina ir kūdikis – šypsodamiesi ir mojuodami vėliava eina į paradą. Viduryje – inžinieriai, susispietę prie savo brėžinių. Darbininkai kloja geležinkelio pabėgius. Valstiečiai ūkininkai iš savo traktoriaus sveikina šviesiaplaukę valstietę merginą su glėbiu kviečių. Jaunuoliai, vilkintys mėlynomis Laisvojo vokiečių jaunimo uniformomis ir ryšintys mėlynais jaunųjų pionierių kaklaraiščiais, žygiuoja ir ploja rankomis ore, pritardami akordeonų ir gitaros muzikai.

Už šių figūrų antrame plane kyla gamyklos, daugiabučiai namai ir stadionas. O pačiame centre jaunas darbininkas spaudžia ranką šviesiaplaukiam partijos viršininkui. Vyras plokščia kepure ir aukštais odiniais batais – pažįstama policininko uniforma – džiugiai jiems šypsosi, tarytum laimindamas. Spalvos ryškios, paviršius spindintis. Visų figūrų veidai simetriški, idealizuoti, jos atrodo kažkokios besvorės, tarsi animacinių filmukų personažai.

Bet tai ne animacinio filmuko scena. Visos šios figūros pavaizduotos aštuoniolikos metrų freskoje grandioziniu pavadinimu *Aufbau der Republik* („Respublikos statyba"). Freską sukūrė Maxas Lingneris, vokiečių dailininkas komunistas; ji buvo nutapyta ant Meiseno porceliano plytelių – todėl paviršius ir spindi, paskui surinkta ant buvusios Göringo Aviacijos ministerijos pastato (vieno iš nedaugelio nacistinės architektūros paminklų, išlikusių per karą) Berlyne sienos. Kurį laiką šį pastatą naudojo sovietų pajėgos, bet nuo 1949 m. iki 1991 m. jis buvo vadinamas Vokietijos Demokratinės Respublikos Ministerijų rūmais – čia buvo įkurdintos svarbiausios VDR vyriausybinės įstaigos[3].

Aufbau, žinoma, yra sukurtas *Socrealismus*, socialistinio realizmo – laikotarpio, kai ši meno kryptis buvo puoselėjama aistringiausiai – dvasia. Paradais, festivaliais, darbo lenktyniavimu ir vasaros stovyklomis buvo siekiama užimti *Homo sovieticus* kasdienį gyvenimą ir laisvalaikį, o socialistinio realizmo vaizdai turėjo užimti jo vaizduotę ir svajones. Ilgainiui socialistinio realizmo teorijos vienaip ar kitaip paveikė Rytų Europos tapybą, skulptūrą, muziką, literatūrą, dizainą, architektūrą, teatrą ir kiną. Jis formavo ir dailininkų, skulptorių, rašytojų, aktorių, režisierių, muzikantų, architektų ir dizainerių gyvenimą, taip pat paprastų žmonių – kuriems teko gyventi socialistinio realizmo stiliaus pastatuose, skaityti socialistinio realizmo grožinę literatūrą ir žiūrėti socialistinio realizmo filmus – patirtį.

Aufbau yra tipiškas stalinizmo apogėjaus laikų socialistinio realizmo kūrinys. Tačiau jis buvo netipiškas jį sukūrusiam dailininkui. Lingneris gimė Vokietijoje, bet 1933 m., į valdžią atėjus Hitleriui, emigravo į Prancūziją. Paryžiuje jis patyrė savo kolegų prancūzų postimpresionistų ryškių spalvų ir abstrakčių kompozicijų įtaką ir ėmė tapyti panašiai kaip jie. Jis taip pat šiek tiek pagarsėjo savo aštriomis, tamsiomis, satyriškomis iliustracijomis prancūzų komunistų spaudoje. Nors šie grafiniai kūriniai buvo labai politizuoti, jie nebuvo sentimentalūs ar neskoningi ir niekada neatrodė kaip animacinių filmukų scenos. *Aufbau* jam buvo naujas posūkis. Todėl Lingnerio freskos istorija atskleidžia ne tik kaip ji buvo tapoma, kodėl ji atrodo būtent taip, bet ir kaip socialistinis realizmas trumpam įsivyravo visos Rytų Europos vaizduojamuosiuose menuose.

Lingneris ne vienintelis Rytų Vokietijos dailininkas, prieškariu kūręs neharmoningus, eklektiškus, satyriškus ar abstrakčius kūrinius. Prieš

1933 m. vokiečių dailininkai, tokie kaip Emilis Nolde, Maxas Beckmannas, Franzas Marcas ir George'as Groszas, buvo vieni iš energingiausių ir novatoriškiausių dailininkų Europoje. Vokietijos meninės mokyklos ir judėjimai – ekspresionizmas, *Bauhaus* – darė įtaką viso pasaulio menininkams ir architektams, pradedant Edvardu Munchu bei Vasilijumi Kandinskiu ir baigiant Marceliu Breueriu ir Philipu Johnsonu. Daugelis šių menininkų ir judėjimų turėjo sąsajų su kairiaisiais politiniais judėjimais ir po karo keletas garsiausių vokiečių kultūros veikėjų – pavyzdžiui, Otto Dixas ir 1948 m. Bertoltas Brechtas – sąmoningai grįžo į Rytų Berlyną, tikėdamiesi sukurti socialistinę Vokietiją.

Jų laukė nepaprastai talentingų sovietų kultūros biurokratų grupė. Labai nustebindama vokiečius, kurie pirmą kartą susidūrę su sovietų kariais pasibaisėjo jiems būdingu brutaliu elgesiu, ši saujelė naujųjų okupantų laisvai kalbėjo vokiškai, skaitė vokiečių literatūrą ir žavėjosi vokiečių kultūra. Vienas ar du iš jų net žinojo apie vokiečių meną daugiau negu dauguma vietos gyventojų. Du iš svarbiausių – Aleksandras Dymšicas, sovietų karinės administracijos kultūros skyriaus vadovas, ir Grigorijus Vaispapiras, pirmasis *Tägliche Rundschau*, Raudonosios armijos laikraščio Berlyne, redaktorius – kadaise kartu mokėsi Leningrado menotyros institute. Kiti turėjo filosofinį išsilavinimą. Keletas jų buvo žydai. Jie atvyko turėdami pavedimą padaryti rytinę miesto pusę kultūriškai dinamiškesnę negu vakarinę, prižiūrėti „buržuazinę revoliuciją" kultūroje ir paruošti kelią būsimajai komunistinei kultūrinei revoliucijai. Priešingai negu dauguma jų tautiečių, kurie elgėsi su vietos gyventojais niekinamai ir brutaliai, jie puoselėjo ryšius su vokiečių menininkais ir literatais, lankėsi spektakliuose ir parodose.

Pačiomis pirmosiomis dienomis Rytų Vokietijos kultūros srityje vyravo toks pats chaosas kaip ir visose kitose. Iš karto po karo *Reichskulturkammer*, Kultūros rūmus, kur dar buvo likusios visų Vokietijos menininkų, aktorių ir rašytojų bylos, vienas po kito „iš naujo" užėmė atsitiktiniai žmonės. Pirmoji pasirodė Elizabeth Dilthey, buvusi nacistė. Ji pateikė netikrus rusų skiriamuosius raštus, pasiskelbė nauja *Kulturkammer* vadove, įsikraustė į pastatą ir iš karto subūrė aplink save tokius kultūros šviesulius kaip Martinas Gericke, kirpėjas ir teatro grimuotojas. Kai liepą atvyko amerikiečių kariai, Gericke, dabar ėmęs vadinanti save „filosofu", tapo jų informatoriumi. Paskui Klemensas Herzbergas – turėjęs tik šiek tiek patikimesnius ski-

riamuosius raštus – išvarė Dilthey ir pasiskelbė Berlyno miesto komendanto įgaliotuoju atstovu kultūros reikalams; šiuo titulu jis spėjo pasidžiaugti dešimt dienų ir per tą laiką surengė keletą puikių vakarėlių. Galiausiai sovietų administracija pakeitė jį pagyvenusiu ir politiškai neutraliu aktoriumi Paulu Wegeneriu[4].

Trumpą laiką *Kulturkammer* buvo svarbiausia Berlyno menininkų ir intelektualų institucija, jie naudojo šį pastatą kaip klubą, valgomąjį ir susitikimo vietą. Dar svarbiau, tai buvo ir maisto kortelių dalijimo centras, o maisto kortelės buvo pagrindinis kiekvieno berlyniečio rūpestis. Net pirmomis savaitėmis po karo Raudonoji armija, dalydama kredencialus turintiems menininkams trokštamus „pirmuosius" davinius, skyrė jiems didesnį gabalą duonos, daugiau mėsos ir daržovių. Paklaustas kodėl, Dymšicas paaiškino: „Galimas daiktas, tarp jūsų yra Gorkis. Negi jo nemirtingos knygos turi likti neparašytos tik dėl to, kad jis alkanas?"[5] Tačiau šis įtakos kultūrai įrankis pasirodė esąs toks galingas, kad sovietų valdžios organai nusprendė jį dar labiau sustiprinti. Galų gale *Kulturkammer* buvo spontaniškai susikūrusi įstaiga, todėl po keleto mėnesių jie atėmė iš jo svarbią funkciją – dalyti privilegijas – ir perdavė ją savo pačių sukurtai institucijai – Kultūros sąjungai, arba Kultūrbundui.

Kultūrbundas buvo archetipiška pokario Rytų Europos institucija. Jos pagrindinė figūra buvo ne atsitiktinis sukčius, o „Maskvos" komunistas Johannesas Becheris, dvylika metų gyvenęs tremtyje Sovietų Sąjungoje. Kultūrbundo steigimas ir formavimas buvo ne spontaniškas, o suplanuotas iš anksto. Jau 1944 m. rugsėjį Becheris lankėsi sovietų susirinkimuose, kur buvo aptariami Vokietijos ateities klausimai, ir kalbėjo juose apie būtinybę patraukti į savo pusę pedagogus, pastorius, aktorius, režisierius, rašytojus ir dailininkus. Kaip ir Laisvasis vokiečių jaunimas, Kultūrbundas buvo sumanytas kaip masinė organizacija ir iš karto įkūrė savo filialus įvairiose šalies vietovėse.

Kaip ir daugelis kitų institucijų, Kultūrbundas taip pat turėjo du visiškai atskirus politikos „paketus". Veikdama vidiniame lygmenyje, jo vadovybė buvo ištikima sovietų okupacinėms pajėgoms ir vokiečių komunistų partijai. Becheris nuolatos palaikė ryšį su Dymšicu ir kitais sovietų pareigūnais, atsakingais už kultūrą, ir tardavosi su jais visais klausimais – pradedant sovietų filmų rodymu ir baigiant pašto ženklų dizainu[6]. Saviškių susirinkimuose Kultūrbundo vadovybė vartodavo ir akivaizdžiai komunistinę

frazeologiją. 1946 m. sausį vykusiame susirinkime įtakingiausi šios organizacijos asmenys nutarė, kad atėjo laikas pradėti „kovą su reakcinėmis įtakomis ir tendencijomis“ ir peikė regioninius vadovus, kad jie tapo „pernelyg autonomiški“. Kiekvienas to susirinkimo dalyvis suprato, kad žodžiai „pernelyg autonomiški“ reiškė „nepakankamai prosovietiški“[7].

Viešai Kultūrbundas pateikdavo save kaip nepartinę, nepolitinę ir tikrai nekomunistinę organizaciją. Vildamasis pritraukti „buržuazinių inteligentų“, Becheris įkūrė Kultūrbundo būstinę pačiame Daleme, elegantiškame Vakarų Berlyno priemiestyje, kur daugelis jų gyveno. Atidarymo susirinkime jis ragino sukurti „visos vokiečių inteligentijos nacionalinį frontą“, o viename iš pirmųjų pareiškimų pasakė, kad organizacija nėra „orientuota nei į Rytus, nei į Vakarus“[8].

Kurį laiką Kultūrbundui pavyko išlaikyti šį dvejopą vaidmenį. Savo sovietų globėjų padedamas Kultūrbundas galėjo parūpinti ne tik maisto kortelių ir anglių – 1945 m. žiemą Becheris ir jo kolegos jomis buvo aprūpinami reguliariai, bet ir užsakymų, patalpų teatro spektakliams ir parodoms rengti. Netrukus Kultūrbundas taip pat ėmė skirstyti butus, vilas, atostogas pajūryje ir vyriausybines algas. Kultūrbundo nariai galėjo dideliu tiražu išleisti anksčiau uždraustas savo knygas ar surengti savo pjesių vaidinimus didelėms auditorijoms[9]. Kultūrbundas taip pat padėjo organizuoti pirmą didelę pokario laikų vokiečių meno parodą, per kurią pirmą kartą nuo 1933 m. Vokietijos galerijoje buvo eksponuojami paveikslai, kuriuos Hitleris suniekino kaip „išsigimėliškus“.

Kultūrbundas tikrai stengėsi praturtinti kultūrinį gyvenimą, bent jau kurį laiką, ir 1945 m. gruodį su Kultūrbundu artimai susijusi grupė menininkų pradėjo leisti satyrinį žurnalą *Ulenspiegel* – aštrų, taiklų ir iš tikrųjų juokingą. Su juo bendradarbiavo geriausi to laikotarpio menininkai, karikatūristai ir rašytojai. Jo redaktorius Herbertas Sandbergas, buvęs Buchenvaldo kalinys, taip pat buvo talentingas ir įdomus satyrikas bei karikatūristas. Žurnalo viršelis drąsiai pašiepė keistą pasidalijusios Vokietijos gyvenimą, o jo autoriai atrodė esą pasirengę išjuokti bet ką. „Mes kunkuliavome energija ir manėme, kad prasidėjo aukso amžius“, – vėliau sakė Sandbergas[10].

Visa tai atrodė kaip tikro kultūrinio suklestėjimo pradžia; matydami tai, emigrantai ėmė domėtis galimybe sugrįžti. Hannsas Eisleris, vienas iš

Brechto muzikinių bendradarbių, 1946 m. mandagiai kreipėsi į sovietų administraciją: „Labai džiaugčiausi, jeigu galėčiau būti naudingas; net sugriautas Berlynas man vis tiek yra Berlynas. Labiausiai norėčiau vadovauti muzikos skyriui."[11] Pats Brechtas pareiškė grįžtąs į šalį ir norėtų būti pasitiktas automobiliu prie Vokietijos sienos – jeigu tik tai bus *didelis* automobilis. Jeigu tinkama transporto priemonė negalėtų būti surasta, pranešė jis Kultūrbundui, jis norėtų keliauti į Berlyną traukiniu[12]. Didelis automobilis buvo parūpintas, ir 1949 m. spalį jis su Helene Weigel prabangiai atkeliavo iš pradžių į Dresdeną, kur jį pasveikino fotografai, radijo reporteriai ir aukšti vietos pareigūnai, o paskui į Berlyną, kur jis buvo apgyvendintas išlikusioje *Adlon* viešbučio pastato dalyje. Kitą dieną jo garbei buvo surengtas priėmimas, kuriame kalbas sakė Becheris, Dymšicas ir daugybė kitų kultūros kuratorių[13].

Net menininkai ir rašytojai su nacistine praeitimi, jeigu jie buvo ganėtinai garsūs, sulaukė atleidimo ir naujo darbo siūlymų, nors tai labai suerzino kai kuriuos vokiečių komunistus. Per vieną Kultūrbundo prezidiumo susirinkimą vienas jo narys skundėsi, kad organizacija nuolatos prašo parūpinti „vienkiemį ar vilą prie jūros" kultūros veikėjams, kurie priklausė nacistų partijai. Politiškai abejotini menininkai gauną privilegijas darbininkų sąskaita: „Man kartais plaukai stojasi piestu, kai matau Kultūrbunde sudarytus sąrašus intelektualų, kurie turi gauti Kalėdų paketus iš sovietų karinės administracijos… jaučiuosi kaltas prieš draugus darbininkus, kai matau, kaip nedaug yra daroma jiems."[14]

Kairiųjų politinių pažiūrų laikęsi Veimaro laikų menininkai – o tokių pažiūrų laikėsi dauguma jų – buvo viliojami atkakliausiai. György Faludy, vengrų poetas, aprašė, kaip smarkiai jį trikdė tokios vilionės: kartą vienas komunistų funkcionierius bandė „mane palenkti šleikščiai, gremėzdiškai šlovindamas mano, kaip rašytojo, didybę, tuo sukeldamas man kone fizinį skausmą. Paskui jis pasakė, kad partija atstatys mano sugriautą vilą… Kai bus sutramdyta infliacija – o tai bus padaryta jau po keleto savaičių – jie skirs man, savaime suprantama, slapta, didelį mėnesinį atlyginimą."[15]

Maxui Lingneriui toks požiūris atrodė patrauklus. Naujasis „liaudies švietimo" (*Volksbildung*) departamentas, įkurtas prižiūrint sovietams, bet valdomas vokiečių biurokratų, 1946 m. atsiuntė jam kvietimą: „Mums labai reikia, kad tuoj pat sugrįžtumėte į Berlyną." Jis pradėjo susirašinėti su Walteriu Ulbrichtu ir, be kitų tekstų, nusiuntė jam rankraštį apie meninį

ugdymą. Lingnerio sveikata šlubavo – jis išgyveno Prancūzijos okupaciją ir būdamas šešiasdešimties metų skundėsi širdies ir kepenų veiklos sutrikimais, bet vis tiek manė, kad kaip marksistas privalo grįžti ir padėti kurti komunizmą.

Galiausiai 1949 m. kovą Lingneris grįžo į Vokietiją. Kaip ir Brechtas, jis buvo sutiktas kaip didvyris, ir tai jam nepaprastai patiko. *Neues Deutschland* pavadino jį „didžiu dailininku, žinomu visame pasaulyje, tik ne Vokietijoje“[16]. Buvo surengta keletas didelių jo kūrybos parodų, ir jis gavo užsakymą papuošti Unter den Lindeną, centrinį Berlyno bulvarą, Gegužės pirmosios paradui. Jis buvo įtrauktas į antrosios nacionalinės vaizduojamojo meno parodos žiuri. 1950 m. padėjo įkurti naująją Vokietijos menų akademiją[17].

Bet 1949 m. padėtis buvo kitokia negu 1945 m., ir Rytų Berlynas, taip šiltai sutikęs Lingnerį, smarkiai keitėsi. Dalį šių pokyčių lėmė šliaužianti Šaltojo karo įtaka. 1947 m. Vakarų sąjungininkai išvarė Kultūrbundą iš Vakarų Berlyno, motyvuodami tuo, kad jis yra komunistų įtakos skleidėjas – nors jis, žinoma, iš tikrųjų ją skleidė – ir privertė jį perkelti savo įstaigas į sovietų kontroliuojamą miesto sektorių. Įkandin Kultūrbundo 1948 m. gegužę iš Vakarų į Rytus persikėlė ir *Ulenspiegel*. Nors Sandbergas ir toliau liko dirbti žurnale, kitas redaktorius, kaip ir daugelis žurnalo darbuotojų, išėjo iš darbo.

Stiprėjanti sovietų paranoja dėl Rytų Europos sąjungininkų nepatikimumo taip pat prisidėjo prie šių pokyčių. „Dalis Lenkijos ir Čekoslovakijos inteligentijos vis dar yra po reakcingiausių buržuazijos vadovų, kurie tūkstančiais gijų susiję su reakciniais imperialistiniais ratais Vakaruose, padu“[18], – 1949 m. kovą konstatavo Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministerijos Europos skyrius ir pateikė sąrašą siūlymų, kaip „stiprinti sovietų įtaką kultūriniam Lenkijos, Čekoslovakijos ir kitų Rytų Europos šalių gyvenimui“. Panaši padėtis, šio skyriaus tarnautojų nuomone, buvo ir Vengrijoje, Bulgarijoje, Rumunijoje, Albanijoje, todėl jie nusprendė, kad reikia, eilinį kartą, dar labiau sustiprinti ideologinį švietimą: versti ir platinti sovietų filmus ir knygas, statyti sovietų kultūros centrus ir sovietų stiliaus mokyklas, aktyvinti kultūrinius mainus[19].

Už kultūrą atsakingi sovietų pareigūnai vietose norėjo ne tik įpiršti sovietų meną, bet ir iš esmės pakeisti Rytų Europos kultūrą. Dymšicas pa-

skelbė šią politiką straipsnyje „Apie formalistinę pakraipą vokiečių mene“, kuris 1948 m. lapkritį buvo išspausdintas *Tägliche Rundschau*. „Forma be turinio nieko nereiškia“, – paskelbė jis, rengdamasis ilgalaikiam puolimui prieš visų rūšių abstraktų ir modernų meną. Jis pašiepė „menininkus formalistus“, kurie „mėgsta apsimesti esą revoliucionieriai... ir elgiasi taip, tarytum būtų atsinaujinimo agentai“, ir itin aršiai užsipuolė Pablo Picasso, komunistą, kurį daugelis vokiečių dailininkų laikė herojiška figūra. Nors kalbėdamas apie formalistinį meną jis ir nevartojo žodžio „išsigimęs“ – *entartet* – kaip Hitleris, bet vis tiek suniekino jį pavadindamas „dekadentišku“ – *dekadent* – o šio žodžio reikšmė labai panaši. Vokiečių intelektualai ir menininkai į šį straipsnį reagavo įvairiai. Kai kurie pritarė, kai kurie piktinosi. Sandbergas puolė karštai ginti Picasso. Tačiau dauguma tiesiog nustebo: kairieji menininkai nesitikėjo, kad „pažangi“ Sovietų Sąjunga palaikys „konservatyvų“ meną.

Kai kurie iš jų žinojo, kad panašūs debatai jau vyko Sovietų Sąjungoje trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje, kai poetų eksperimentuotojų ir architektų konstruktyvistų kūryba buvo uždrausta ir liko tik režimui labiau patinkantys menininkai. Visi jie žinojo, kad panašūs „debatai apie formalizmą“ jau vyko Veimaro Vokietijoje trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje, kai teatro pasaulis pasidalijo į tradicionalistus, kurie spektakliams rinkosi klasikinius kūrinius, tokių autorių kaip Lessingas ir Goethe, ir radikalus, tokius kaip Brechtas, kurie pasisakė už avangardinius kūrinius[20]. Į panašias stovyklas tuo laiku buvo pasidalijęs ir dailininkai – vieni manė, kad vaizduojamieji menai turi atlikti socialinį ar politinį vaidmenį, o kiti tikėjo „menu dėl paties meno“.

Bet naujieji debatai apie formalizmą – kurie netrukus įgavo pompastiškų esė, begalinių komiteto diskusijų ir sunkiai paskaitomų knygų lavinos formą – vienu požiūriu skyrėsi nuo ankstesnių ginčų: kadangi „formalizmo“ apibrėžimas buvo ne tik estetinis, bet ir politinis, jis buvo nepaprastai slidus. Faktiškai niekas negalėjo būti tikras, kaip turi atrodyti politiškai teisingas socialistinio realizmo menas. Buvo labai lengva pasmerkti menininkus, kurie vertino grožį labiau negu politiką, arba tuos, kurie tapė grynai abstrakčius paveikslus, kūrė atonalią muziką ar eksperimentines eiles. Taip pat buvo galima diktuoti siužetus ir temas. Viename 1950 m. Lenkijoje surengtame meno konkurse dailininkams buvo siūlo-

ma tapyti paveikslus, iliustruojančius tokias temas kaip „galvijų skerdimo technologija ir organizavimas", „industrializuotų kiaulidžių racionalizacija ir mechanizacija" arba „bulių ir kiaulių veislės Limanovoje, Naujajame Targe ir Mechuve"[21].

Kartais net ištikimiausiems socialistinio realizmo kritikams būdavo sunku nuspręsti, kokie meniniai sprendimai priimtini, o kokie – ne. Ar darbininko portretas turi būti tiksliai realistiškas, ar menininkas tapydamas gali parodyti savo manierą? Ar turi reikšmę, kad dainos melodiją sudėtinga dainuoti, jeigu jos žodžiai yra „pažangūs"? Ar nerimuota poema gali išreikšti teigiamą socialistinį požiūrį, ar komunistinė poezija turi laikytis tam tikros formos? Praktiškai tokius klausimus spręsdavo ne kritikai ar menininkai, bet kultūros biurokratai, kurie sprendimus dažnai priimdavo vadovaudamiesi politiniais ar asmeniniais sumetimais. Vienas Lenkijos meno istorikas teigė, kad svarbiausia buvo menininko požiūris: jeigu jis sutikdavo atsisakyti pretenzijų į individualizmą, jeigu siekdavo sukurti tinkamą nuotaiką savo paveiksle – kad ir kaip tinkama nuotaika buvo apibrėžiama tuo konkrečiu metu, – socialistinio realizmo meno pasaulis jį pripažindavo saviškiu[22]. Todėl lanksčiam, režimui draugiškam menininkui galėjo būti atleistas vienas kitas nenatūralios spalvos proveržis, žalias veidas ar purpurinis dangus, o linkusiam bendradarbiauti poetui buvo leidžiama pasitelkti keletą sudėtingų retorinių figūrų. Tačiau jeigu menininkas dėl kokių nors priežasčių atrodydavo įtartinas, jo kūriniai galėjo būti uždrausti dėl lygiai tokių pat dalykų[23].

Praktiškai kultūros biurokratai savo nuolatos besiplėtojantį „gero" socialistinio realizmo apibrėžimą taikė menininkams ir intelektualams kontroliuoti. Pavyzdžiui, kai 1951 m. rinktinei klausytojų grupei buvo pristatyta opera *Lucullus* – muzika Paulo Dessau, libretas Brechto, – ji buvo grąžinta autoriams nuodugniai patikrinti. Kai kuriems kritikams atrodė, kad operos muzika „apima visus formalizmo elementus, išsiskirdama destruktyvių, šaižių disonansų ir mechaninio perkusinio triukšmo vyravimu". Partiją turbūt labiau trikdė operos antikarinė žinia – buvo ką tik prasidėjęs Korėjos konfliktas – ir agresyviai netradicinė muzika (atliekama devyniomis mušamųjų instrumentų rūšimis, be jokių smuikų). Brechtas parašė Wilhelmui Pieckui laišką, žadėdamas pridėti tris „teigiamo turinio" arijas, ir galų gale spalį *Lucullus* vėl pasirodė, nors tik vieną

vakarą. Pakeitimai buvo labai nereikšmingi: pagrindinis operos užlaikymo tikslas, matyt, buvo parodyti Brechtui ir Dessau, kad lemiamą žodį taria partija, o ne menininkai[24].

Kiti kūrėjai tapo socialistinės mados pokyčių aukomis. 1948 m. Horstas Strempelis naujojoje Frydrichštrasės požeminėje stotyje nutapė freską, kurią pavadino „Išvalykime nuolaužas! Atstatykime!" Abstrakti ir metaforiška freska iš pradžių susilaukė labai daug pagyrimų kaip „spalvinga rekonstrukcijos simfonija". Tačiau pasirodžius Dymšico straipsniui Strempelis viešai paprieštaravo sovietų puolimui prieš „formalizmą". Partijos kritikai atkeršijo ir pasmerkė freską už jos „vergišką miglotumą". Galų gale *Tägliche Rundschau* pavadino ją „beprasmišku produktu". 1951 m. vasarį, kaip tik tada, kai Lingneris rengė savo projektą *Aufbau* freskai, Strempelio freska buvo uždažyta ir dingo amžiams[25].

Meno įstaigos taip pat kontroliavo menininkus, nes jos galėjo tai daryti. Vokietijoje, kaip ir visose kitose Rytų Europos šalyse, menininkų sąjunga – Vaizduojamųjų menų asociacija – penktajame dešimtmetyje jau nebebuvo pačių menininkų organizacija. 1950 m. ji tapo centralizuota biurokratine įstaiga su griežtomis narių registravimo taisyklėmis. Norėdami nusipirkti dažų ir teptukų, dalininkai turėdavo nurodyti asociacijos suteiktą mokestinį numerį ir pateikti nario bilietą, patvirtinantį tą mokestinį numerį. Kitaip tariant, kiekvienas tapyti norintis dailininkas turėjo prisitaikyti bent jau tiek, kad liktų asociacijos nariu[26]. Jeigu žmogus nestodavo į asociaciją, jis galėjo apskritai netekti galimybės tapyti.

Panaši padėtis susiklostė ir Lenkijoje, kur 1944 m. Liubline buvo atkurta prieškario Lenkijos vaizduojamųjų menų sąjunga ir nuo to laiko liko artima komunistų partijai. Sąjunga viena iš savo užduočių laikė „meninės produkcijos kontrolę ir vertinimą", taip pat parodų bei kursų organizavimą ir net, pirmosiomis dienomis, menininkų aprūpinimą gyvenamosiomis patalpomis ir darbu. Menininkų paklusnumą ugdė ir meno mokyklos bei akademijos. Pavyzdžiui, 1950 m. ir 1951 m. Vaizduojamųjų menų akademijos tapybos skyriaus vadovai reguliariai spręsdavo, kaip pagerinti blogas materialines savo studentų sąlygas ir kaip skirstyti deficitines meno medžiagas. Jie taip pat reguliariai skelbdavo iešką studentų „savanorių" politinėms užduotims atlikti – rengti Stalinui skirtas parodas, dekoruoti konferencijų sales partijos šventėms, – už kurias šie gaudavo dosnų atlyginimą.

Aišku, dalis šių „savanoriškų“ darbų tikriausiai buvo tik gelbėjimosi ratas beturčiams dailės studentams[27].

Kaip ir analogiška organizacija Vokietijoje, Lenkijos menininkų sąjunga taip pat buvo, kaip ir partija, vyriausybė ir, retkarčiais, gamyklos, viena iš pagrindinių meno kūrinių pirkėjų. Privačių galerijų beveik nebeliko, kaip ir kito privataus sektoriaus. Viename 1945 m. Lenkijos kultūros ministerijos dokumente buvo aiškiai pasakyta, kad „dėl ekonomikos struktūros pokyčių valstybinė ir vietos valdžia turi prisiimti meno kūrinių pirkėjų vaidmenį“. Norėdami parduoti savo darbus, menininkai turėjo neprarasti sąjungos malonės. 1947 m. sąjunga turėjo beveik 2000 narių visoje šalyje, taip pat filialų, tokių kaip Čenstakavos skyrius, kuris išdidžiai pranešė, kad jo nariai nutapė vietos valdžiai „plakatų ir portretų“, taip pat parengė dekoracijų renginiams, paskaitoms ir Gegužės pirmosios demonstracijoms[28]. Ne visi jos filialai buvo tokie pareigingi: Krokuvoje per visą šį laikotarpį dėl įtakos varžėsi tradicionalistai, „koloristai“, realistai ir jaunieji avangardistai[29].

Menininkai buvo kontroliuojami ne tik rimbu, bet ir siūlant pyragą. Tokie dailininkai kaip Otto Nagelis, ilgai neturėjęs vietos Vokietijoje – jis net kurį laiką kalėjo Zachsenhauzene – dabar pirmą kartą per savo gyvenimą atsidūrė šiltame valstybės glėbyje ir pamatė, kad valstybė gali patenkinti visus jų poreikius. 1950 m. Vokietijos menų akademijos prezidentas skyrė Nageliui korteles porai batų, gero audinio kostiumui ir palto pamušalui įsigyti. Įstojęs į akademiją, Nagelis taip pat gavo asmeninį laišką iš Piecko – „kaip Berlyno darbininkų vaikas, jūs nuo seno buvote susijęs su darbininkais“, – o kai jis padėjo parengti keletą projektų Berlyno jaunimo festivaliui, jam asmeniškai šiltai padėkojo Honeckeris[30].

Lingneris iki smulkmenų žinojo, kaip Strempelis prarado malonę ir gėrybes, prieinamas Nageliui ir kitiems paklusniems menininkams. Jis taip pat suprato, kad nors priklauso menininkų sąjungai, jam vis tiek dar reikia gerokai pasistengti, kad įrodytų savo lojalumą. Daugiau kaip dvidešimt metų jis buvo praleidęs užsienyje; buvo susijęs su Prancūzijos, o ne Sovietų Sąjungos komunistų partija ir kartą tiesiai apkaltintas „formalizmu“. 1950 m. laiške Vokietijos profesinių sąjungų vadovybei jis atsiprašė už „keblumus“, kurių kilo su jo parengtomis dekoracijomis Gegužės pirmosios paradui (dėl blogo oro jų spalvos nublanko). Jis taip pat jautė pareigą dar kartą patikinti juos savo politine ištikimybe. Du dešimtmečius, rašė jis,

„pieštuku ir teptuku tarnavau pažangiai Prancūzijos darbininkų klasei“, bet dabar, savaime suprantama, jis taip pat tarnausiąs Vokietijai: „Galite būti tikri, kad jūs ir Berlyno – ir ne vien Berlyno – darbininkų klasė gali visada manimi pasikliauti.“[31] Jo atsiprašymai buvo priimti ir jis buvo apdovanotas užsakymu nutapyti *Aufbau* – bet tik su sąlyga, kad kurs freską glaudžiai bendradarbiaudamas su Otto Grotewohliu, tuometiniu Rytų Vokietijos premjeru.

Oficialus meno pasaulis karštai sveikino šį susitarimą. Vienoje tuo laiku išleistoje brošiūroje vienas meno kritikas paaiškino, kad Grotewohlio ir Lingnerio partnerystė pakylėjo partijos ir dailininko ryšį „į naują lygmenį, tokį, kuris dabar atitinka naujus Meno ir Liaudies santykius“[32]. Nuo šiol, pareiškė kritikas, menininkai tapysią jau ne sau patiems, savo draugams ar turtingiems globėjams. Dabar jie tapysią partijai, jos globojami.

Tačiau praktiškai partijos globa pasireiškė tuo, kad Grotewohlis kritikavo kiekvieną Lingnerio freskos projektą, versdamas jį pridėti ir šalinti figūras, keisti spalvas ir pabrėžti įvairias detales. Pamatęs pirmąjį projektą, jis pareiškė, kad „dailininkas nesuprato pramonės svarbos socializmo vystymuisi“, nes „sunkioji pramonė nebuvo pristatyta kaip pirmoji išankstinė sąlyga ateities sėkmei“. Jam taip pat nepatiko, kad pagrindinė figūra paveikslo centre buvo inteligentas, o ne darbininkas: „Darbininkų klasė yra tikrasis sąjungos su inteligentija iniciatorius ir atstovas.“[33] Kai Lingneris parengė antrąjį projektą, Grotewohlis komentavo jį daugiau estetiniu požiūriu, atvirai piršdamas savo nuomonę: jam atrodė, kad spalvos nesubalansuotos, o kai kurios figūros pernelyg statiškos. Jos neatspindi spartaus visuomenės žengimo pirmyn, pareiškė jis: todėl žiūrintieji į paveikslą nagrinės atskiras detales, užuot sutelkę dėmesį į paveikslo, kaip visumos, reikšmę[34].

Lingneris atsižvelgė į visas šias pastabas, parengė dar keletą projektų ir kai kuriuos jų parodė „mokslininkams, moterims ir jauniesiems pionieriams“, taip pat parlamento nariams ir kitiems politikams, ragindamas visus išsakyti savo nuomonę. Šio proceso metu Lingneris patyrė ir savotišką psichologinę transformaciją. Jis išmoko nusižeminti prieš savo politinius kritikus ir netrukus ėmė žemintis ir kitokiais būdais. Rengdamas freską jis net parašė savikritikos esė. „Susilaukiau priekaištų dėl to, – rašė jis, – kad praradau sąlytį su gyvenimu VDR, ir todėl vaizduoju tik schemiškus planus ir kaukes.“ Tačiau dabar jis pakeisiąs savo taktiką:

> Aš panagrinėjau darbus, kuriuos sukūriau grįžęs į Vokietiją, ir supratau, kad priekaištai yra teisingi. Man pakenkė intelektuali tinginystė, mano negebėjimas prisitaikyti prie aplinkos, nuo kurios aš buvau atskirtas dvidešimt ketverius metus, ir tam tikra tendencija ilsėtis ant laurų... aš ryžtingai kovoju su šiais trūkumais ir tikiuosi, kad netrukus galėsiu pristatyti freskos projektą, kurį sukūriau keletą mėnesių bendradarbiaudamas su vyriausybės vadovu.[35]

Šį „pripažinimą" Lingneris parašė ne priverstas tiesioginiu smurtu ar bijodamas suėmimo: jis *norėjo* pritapti. Pirmą kartą per ilgus dešimtmečius jis gavo užsakymų ir sulaukė pripažinimo savoje šalyje. Jis jau nebuvo tremtinys ir atrado savo vietą tėvynėje. Regis, daugiau ar mažiau jis iš tiesų tikėjo, kad partija žino geriau, todėl manė, kad jei jis nepajėgia suvokti kai kurių Grotewohlio komentarų tikslo, jei paveikslas šiam atrodo negražus, vadinasi, Lingneris pats yra nepakankamai apsišvietęs[36].

Aufbau pagaliau buvo atidengta 1953 m. sausio 3-iąją – Piecko gimimo dieną – ir sukėlė visuotinį susižavėjimą, kuris greitai atvėso. Šis kūrinys buvo taip pernelyg akivaizdžiai propagandinis ir taip pernelyg aiškiai kilęs iš politinės diskusijos, kad galų gale jo imta savotiškai drovėtis. Lingnerio kūrinių kataloge, išleistame paskutiniais Vokietijos Demokratinės Respublikos metais, Rytų Vokietijos meno įstaigos atsiribojo nuo freskos: „Gal dailininkui buvo skirta labai mažai laiko, gal išdidinti projektą ir perkelti piešinį ant plytelių buvo įmanoma tik trečiųjų asmenų rankomis? O gal šis daugiau kaip 25 metrų pločio „paveikslas" tiesiog atsidūrė netinkamoje vietoje?" Kad ir kokia to priežastis, padarė išvadą kritikas, „rezultatas netenkino nei vienos, nei kitos pusės"[37]. Lingneris 1959 m. mirė, o jo freska liko. Kalbama, kad paskutiniais savo gyvenimo metais jis net vengė eiti pro Ministerijų rūmus, nenorėdamas jos matyti.

„Masės negalėjo įsigyti gražių kasdienio gyvenimo daiktų, taip pat patirti didžiausio džiaugsmo iš visų: džiaugsmo plėtoti savo meninius gebėjimus." Savo 1954 m. išleistos knygos „Liaudies kūrybiškumas šiuolaikiniame dizaine" įžangoje Lenkijos pramoninio dizaino instituto vadovė Wanda Telakowska prieškario Lenkiją vaizdavo tamsiomis spalvomis.

Trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje, rašė ji, ypač išryškėjo „tai kapitalistinei epochai būdingi bruožai“. Turtingieji „siekė patvirtinti savąją vertę įsigydami daug pretenzingų objektų“. Neturtėliai buvo priversti tenkintis pigiomis ir neskoningomis imitacijomis. Gamyklos, daugiausia priklausiusios užsienio kapitalistams, „sekė užsienio dizainu – trečiarūšiu, savaime suprantama, nes geresnis dizainas buvo rezervuotas jų pačių gamintojams – dėl to gaminiai masėms buvo negražūs ir, svarbiausia, nesuderinami su mūsų kultūra“[38].

Savo karjeros pradžioje Telakowska nevartojo ortodoksinio marksizmo frazeologijos. Skirtingu laiku dirbusi dailės mokytoja, dizainere, kritike ir kuratore, anksčiau Telakowska labiausiai buvo žinoma dėl savo ryšių su Lenkijos menininkų grupe *Ład*. Dizaino istorijos žinovai laikytų *Ład* Britų menų ir amatų sąjūdžio pussesere. Jos nariai tyrinėjo liaudies ir valstiečių amatininkų kūrybą, kuri vis dar klestėjo kai kuriose Pietų ir Rytų Lenkijos dalyse, ir siekė panaudoti ją kaip pagrindą kurti naujam ir autentiškam „lenkiškam“ tautiniam dizainui. Su *Ład* susiję menininkai manė, kad „šiuolaikinis“ dizainas neprivalo būti „modernistinis“ ar futuristinis. Technikos amžiuje ne viskas turėjo būti išdailinta ar supaprastinta: liaudiškas baldų, tekstilės, stiklo ir keramikos dizainas, tikėjo jie, gali būti aktualus ir net panaudotas kaip įkvėpimas pramoninei gamybai.

Įgimti polinkiai ir išsilavinimas taip pat netraukė Telakowskos į komunistų pusę. Nors daug to laiko kairiųjų menininkų, įskaitant *Bauhaus* projektuotojus Vokietijoje, kalbėjo, kad dėl revoliucijos reikia nušluoti praeitį ir viską pradėti iš naujo, Telakowska laikėsi akivaizdžiai nekomunistinės nuostatos semtis įkvėpimo iš istorijos. Tačiau po karo ji taip pat norėjo tęsti *Ład* darbą, ir šiuo tikslu prisijungė prie naujos komunistinės vyriausybės. Netrukus ji suprato, kad jos projektas – pirmenybę teikiantis valstiečių ir liaudies menui, o ne glotnesniam miesto intelektualų modernizmui – iš dalies sutampa su kai kuriais komunistų partijos tikslais[39]. Kaip sakė vienas kultūros srities biurokratas, tikėtina, kad lenkų darbininkui liaudies menas atrodys patrauklesnis: „Mūsų darbininkų klasė glaudžiai susijusi su kaimu ir jaučiasi artimesnė liaudies meno, o ne intelektualių salonų kultūrai.“ Penktojo dešimtmečio pabaigoje Telakowskos puoselėjamas valstietiškas menas taip pat derėjo prie puolimo prieš formalizmą, kuris Lenkijoje buvo pradėtas tuo pačiu metu kaip ir Vokietijoje. „Skirtingai nuo kilmingųjų ir

karališkojo dvaro meno, kuris vis labiau tolo nuo nacionalinių pamatų, neužteršta kaimo kultūra sugebėjo priešintis kosmopolitinėms tendencijoms ir sėkmingai apsisaugoti nuo beširdžio formalizmo", – negyva kalba pritarė jai vienas kritikas marksistas[40].

Lenkų terminologija Telakowska buvo „pozityvistė", o angliškai kalbančiose šalyse ji būtų vadinama pragmatike. Ji priėmė komunistinį režimą kaip neišvengiamą ir buvo pasiryžusi su juo dirbti – net tapti jo dalyve, – kad pasiektų tikslus, kurie, kaip ji manė, atitiko tautos interesus. 1945 m. pavasarį ji ėmė dirbti naujojoje Kultūros ministerijoje, nors dėl to jai teko tapti komunistų vadovaujamos laikinosios vyriausybės nare, ir 1946 m. įkūrė naują įstaigą nuostabiu Gamybos estetikos priežiūros biuro (*Biuro Nadzoru Estetyki Produkcji* – BNEP) pavadinimu. Kaip šio biuro vadovė, ji atliko tyrimą apie tautodailininkus ir tautodailės grupes įvairiose šalies vietovėse ir įtikino Lenkijos menininkus iš *Ład* ir Varšuvos vaizduojamųjų menų mokyklos įgyvendinti jos ambicingiausią projektą: parūpinti Lenkijos gamykloms naujo dizaino pavyzdžių, kurie galėjo būti pritaikyti masiniams gaminiams. Nors šio tikslo ji siekė nuo seno, savo viršininkams pateikė ekonominių argumentų. Geresnis dizainas, teigė ji, gali padidinti lenkiškų gaminių patrauklumą: „Grožis ir elegancija padidina tokių objektų kaip baldai, audiniai, užuolaidos ir drabužiai vertę... Prancūzų, austrų ir vokiečių objektai vyrauja pasaulio rinkoje tik dėl savo meniškos formos, ne dėl medžiagų kokybės."[41]

Iš pradžių menininkų bendruomenė į jos sumanymą žiūrėjo įtariai. Bijodama, kad šis naujas projektas gali tapti griežto tapytojų ir skulptorių veiklos reglamentavimo pradžia, menininkų sąjunga stojo ginti „grynojo" meno, supriešindama jį su „naudingu" menu. Dar svarbesnė menininkų pasipriešinimo Telakowskos projektui priežastis buvo ta, kad daugelis jų nenorėjo bendradarbiauti su Lenkijos komunistais, kurie 1946 m. plėtojo savo kampaniją prieš Armiją Krajovą. Tačiau Telakowskai pavyko patraukti į savo pusę bent jau kai kuriuos iš jų – iš dalies jai padėjo asmeniniai ryšiai, iš dalies tai, kad galėjo pasiūlyti materialinę pagalbą, o iš dalies – aistringas atsidavimas savo tikslui. Vienas lenkų dailininkas, Bohdanas Urbanowiczius, prisiminė, kaip jiedu susitiko, kai jis 1945 m. rugpjūtį grįžo į Lenkiją iš vokiečių karo belaisvių stovyklos:

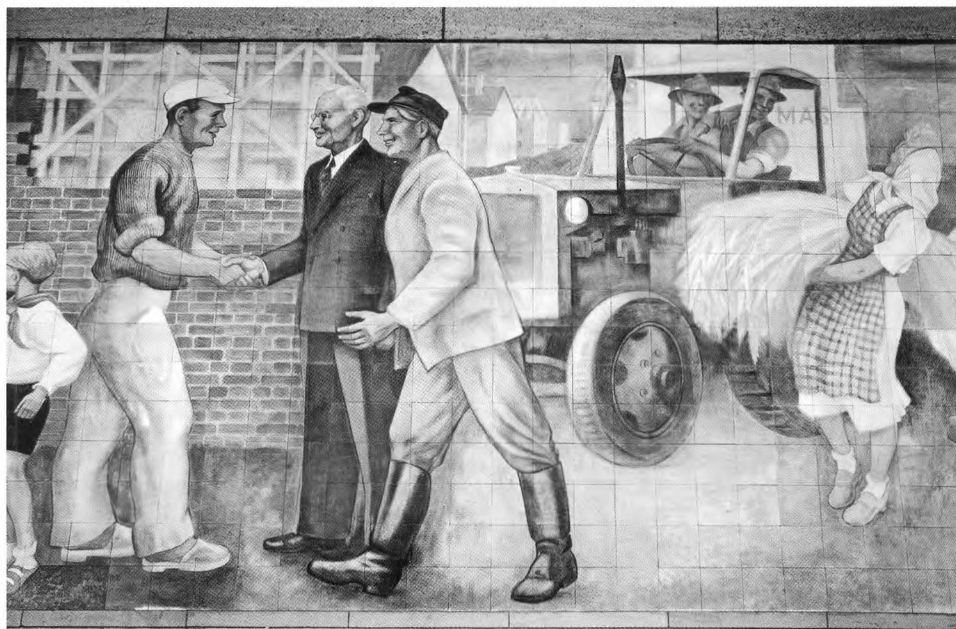
STALINIZMO APOGĖJUS

32. 1952 m. Gegužės pirmosios demonstracija Varšuvoje, už transparanto su užrašu „Tegyvuoja darbininkų klasės avangardas, pagrindinė tautos jėga, Lenkijos vieningoji darbininkų partija“, nešami Stalino ir Bieruto portretai

33. 1949 m. Gegužės pirmosios demonstracija Budapešte, su papjė mašė Leninu

34. Maxo Lingnerio freskos *Aufbau der Republik* fragmentas, 1952 m.

35. Andrásas Kocsis kuria savo skulptūrą „Žemdirbių brigada“, 1954 m.

36. Moterų statybininkių brigada, Stalinvarošas

37. Jauni darbininkai per pertrauką, Stalinštatas

BERLYNO JAUNIMO FESTIVALIS, 1951 M.

38. Delegatai eina į Walterio Ulbrichto stadioną

39. Laisvojo vokiečių jaunimo fanfarų orkestro pasirodymas

VARŠUVOS JAUNIMO FESTIVALIS, 1955 M.

40. Spontaniškas šokis…

41. …kruopščiai suplanuoti pasirodymai

42. Demonstrantai mėto akmenis į sovietų tankus, Berlynas, 1953 m. birželio 17-oji

43. Demonstrantai išneša sužeistąjį, Berlynas, 1953 m. birželio 17-oji

44. Vengrijos sukilėliai ant tanko, Budapeštas, 1956 m. spalis

45. Kulkų, paleistų į Bieruto portretą, žymės, Poznanė, 1956 m. spalis

46. Sovietų tankų sugrįžimas, Budapeštas, 1956 m. lapkričio 4-oji

> Aš važiavau atgal į Lenkiją kupinas nuogąstavimų ir abejonių, neturėdamas jokių dokumentų. Kirtęs sieną prie Cešyno, patraukiau į Varšuvą. Pro šalį važiavo ženklais ir šūkiais papuošti sovietų sunkvežimiai. Į rytus buvo varomos galvijų bandos... Pagaliau Varšuva. Aš pasimetu buvusių gatvių tuneliuose. Pereinu laikiną tiltą per Vyslą. Didžiuliame pastate, Pragos rajone, buvusioje Valstybės geležinkelių būstinėje, įsikūrusi [Kultūros] ministerija. Tamsūs laiptai veda iki vaizduojamųjų menų skyriaus. Didelis kambarys, pilnas kleganči žmonių ir dūmų... Ir netikėtai kažkas mane apkabina. Aš atsidūriau Wandos Telakowskos glėbyje.[42]

Telakowska atidarė stalčių, ištraukė 2000 zlotų ir padavė juos Urbanowicziui „be jokios apskaitos“. Ji taip pat rado jam vietą apsistoti ir ėmėsi priemonių, kad jis būtų priimtas į menininkų sąjungą. Keletą metų jis ir daugelis kitų menininkų gyveno jos vadovaujami ir globojami. Kadangi Urbanowiczius taip pat jautėsi turįs prisidėti prie „sunaikintos lenkų kultūros atkūrimo“, jis irgi atėjo dirbti į ministeriją[43]. Telakowska neturėjo tokių išteklių kaip Becheris Rytų Berlyne – pokario Lenkija apskritai turėjo mažiau ką pasiūlyti grįžtantiems emigrantams – bet ji ir nekonkuravo, kaip Becheris su kita, nekomunistine Vokietija: alternatyva komunistinei Lenkijai buvo emigracija. Telakowska pritraukė žmonių dirbti kartu apeliuodama į jų patriotizmą ir įtikinėdama juos, kaip svarbu atkurti Lenkiją, kad ir kokia būtų jos politinė vadovybė.

Ir daugelis menininkų su ja bendradarbiavo. Paskelbęs šūkį „Grožis kiekvienai dienai ir kiekvienam“, Telakowskos biuras užsakė ir nupirko daugybę įspūdingo dizaino originalių audinių, baldų, stalo įrankių, patiekalų, indų, keraminių gaminių, papuošalų ir drabužių[44]. Ji nusiuntė vieną grupę menininkų į stiklo fabriką Škliarska Poremboje, o kitą – į stiklo fabriką Silezijoje. Abi šios grupės bendradarbiaudamos su darbininkais ir vadovybe turėjo sukurti patrauklių, populiarių projektų, kurie galėtų būti pritaikyti masinei gamybai. Viena grupė sukūrė seriją stiklinių su prieškario stiliaus dailyraščiu išgraviruotais užrašais. Kita sėmėsi įkvėpimo iš senesnio antikvarinio indo. Telakowska įtikino žinomą Lenkijos skulptorių Antonį Kenarą grįžti į Lenkiją iš Paryžiaus ir organizuoti medžio drožinių cechą, taip pat nusiuntė dizainerių į Karpatus padėti audėjoms atnaujinti savo dizaino. Kartą jos biuras surengė konkursą, norėdamas paskatinti valstiečius drožinėtojus

kurti naujus medinius „liaudiškus“ žaislus; sužinojęs apie tai, vienas meno kritikas džiūgavo, kad „gimsta naujas žaislų kūrimo būdas, ryžtingai atsiribojantis nuo objektų, kurie trečiajame dešimtmetyje skatindavo vaikus žaisti „karą“[45].

Telakowska ne vienintelė tryško entuziazmu ir pozityvizmu. Pirmaisiais pokario metais visų politinių pažiūrų lenkus vienijo karštas troškimas atstatyti savo sugriautą šalį, ir ypač stipriai šis jausmas pasireiškė Varšuvoje, kuri buvo taip smarkiai sugriauta, kad daug žmonių manė, jog miestas turi likti griuvėsiais kaip paminklas karui. Rašytojas Kazimierzas Brandysas prisiminė laikęsis požiūrio, kad „jis turi likti nepaliestas. Palikite jį tokį, koks yra... iš meilės miestui norėjome, kad jo liekanoms būtų leista ilsėtis ramybėje.“[46] Kiti lenkai manė, kad atstatyti miestą nepraktiška arba neįmanoma. Aleksandras Jackowskis, tuo laiku jaunas karininkas (vėliau tapęs įžymiu Lenkijos liaudies meno istoriku), sakė manęs, kad „jo paprasčiausiai neįmanoma atstatyti per žmogaus gyvenimo trukmę“[47].

Vis dėlto, praėjus vos keletui dienų po karo, buvę miesto gyventojai pradėjo valyti gatves ir siūlyti savo paslaugas kaip statybininkai ir inžinieriai. Varšuva turėjo tokią magnetinę trauką, kad tik atsiradus galimybei žmonės ėmė kapstytis griuvėsiuose ir tvarkyti tai, kas liko iš jų sugriautų namų. Komunistinė vadovybė tuoj prisijungė prie šio energijos ir jausmų proveržio: ji suprato, kad atstatydama Varšuvą gali pelnyti jeigu ir ne populiarumą, tai bent jau nevalingą susižavėjimą. Net jeigu komunistai ir nebūtų pešę jokios kitokios naudos, jiems buvo paranku veikti išvien su tokiais žmonėmis kaip Telakowska ir Urbanowiczius, kurie karštai troško atkurti šalies meninį ir architektūrinį paveldą, nors ir nepritarė visam komunistiniam projektui. 1945 m. vasarį laikinoji vyriausybė įkūrė Sostinės atstatymo biurą (*Biuro Odbudowy Stolicy* – BOS) ir paskyrė jo vadovu Józefą Sigaliną, architektą, karo metus praleidusį SSRS.

Sigalinas iš karto buvo užverstas patarimais. Kai kurie architektai norėjo pašalinti griuvėsius ir pastatyti spindintį, šiuolaikinį miestą iš plieno ir stiklo – tuo laiku populiariu tarptautiniu stiliumi. Jaunų architektų grupė iš Lenkų architektūros mokyklos, kurią per karą Liverpulio universitete įsteigė lenkų emigrantai, sukūrė seriją architektūrinių piešinių, kuriuose

pateikė tokias pačias pastatų vizijas, kokias tuo metu puoselėjo ir jų kolegos britai. Jerzy Piatkiewicziaus įsivaizdavimu, atstatant miestą turėjo būti išsaugotas viduramžių Varšuvos dalies, senamiesčio, gatvių išplanavimas, bet jos baroko fasadus turėjo pakeisti šiuolaikiniai stiklu aptaisyti pastatai. Kiti siūlė statyti betoninius daugiabučius ir didžiulius „brutalizmo“ – taip ši architektūros pakraipa buvo pavadinta Britanijoje – stiliaus pastatus[48].

Platieji gyventojų sluoksniai nuo pat pradžių laikėsi visiškai priešingos nuomonės. Didžioji dalis lenkų norėjo susigrąžinti senąją Varšuvą, ir daugelis architektų jiems pritarė. „Atsakomybės už ateinančias kartas jausmas įpareigoja mus atstatyti tai, kas buvo sunaikinta“, – sakė vienas iš jų[49]. Negana to, rekonstruotojai teigė, kad seniausios miesto dalys – jo viduramžių, baroko, Renesanso laikų ir XVIII šimtmečio pastatai – turi būti atstatyti tiksliai tokie, kokie buvo, kad šalies architektūrinis paveldas nedingtų amžiams.

1949 m. atsirado ir trečiasis požiūris. Ir funkcinės stiklinės dėžės, ir griežta rekonstrukcija nelabai atitiko Sovietų Sąjungos peršamo socialistinio realizmo. Ir nė vienas iš šių sprendimų iki galo nepatenkino Lenkijos komunistų perauklėjimo manijos ir neatitiko jų tikėjimo aplinkos determinizmu: manydami, kad žmones galima subtiliai paveikti aplinka, jie norėjo, kad Varšuvos architektai padėtų sukurti naują tikrovę, erdvę, kurioje galiausiai gyvens ir dirbs *Homo sovieticus*. Sakydamas programinę kalbą apie Varšuvos rekonstrukciją, Bolesławas Bierutas 1949 m. pareiškė, kad „naujoji Varšuva negali būti senosios kopija, ji negali tiesiog atkartoti, su nedideliais pakeitimais, kapitalistų klasės privačių interesų kratinio, kuris sudarė miestą prieš karą... Nauja Varšuva turės tapti socialistinės valstybės sostine.“[50] Bet tuo laiku buvo tik vienas miestas, kurį buvo galima pavadinti tikra „socialistinės valstybės sostine“. Todėl daugiausia oficialus 1949 m. Varšuvos rekonstrukcijos planas tiesiogiai ir beveik vergiškai rėmėsi Maskvos architektūros pavyzdžiais.

Stalinizmo apogėjaus laikotarpiu sovietų architektūra buvo sąmoningai siekiama priblokšti ir įbauginti. Maskvos įstaigos, paminklai ir daugiabučiai buvo masyvūs, sunkūs ir puošnūs. Gatvės buvo įspūdingai plačios, nors pereiti jas buvo sunku. Visuomeninės aikštės buvo plačios, plokščios ir betonuotos, tobulai tinkamos demonstracijoms, nors nuobodžios akiai. Atstumai tarp pastatų buvo dideli, todėl pėstieji turėjo naudotis tramvajais ar

autobusais. Kadangi šitų didingų statinių dizainas turėjo būti „suvokiamas“ darbininkams, jų gyventojams, architektai smarkiai kliovėsi pažįstamais, net šabloniškais klasikiniais elementais, tokiais kaip kolonos, balkonai ir arkiniai įėjimai[51].

Kitaip tariant, sovietų miesto projektas buvo visiškai netinkamas Varšuvai, miestui, kuris buvo suprojektuotas arkliams ir pėstiesiems, tais laikais, kai dar nebuvo automobilių, ir kurio plane centriniai objektai buvo bažnyčios ir parduotuvių gatvės. Aikštės ir parkai buvo sukurti laisvalaikiui, ne masinėms demonstracijoms, ir juos dengė žolė, o ne betonas. Vis dėlto 1949 m. Varšuvos projektai yra klasikiniai stalinizmo apogėjaus laikų socialistinio realizmo pavyzdžiai: Žemės ūkio ministerija su dviem eilėmis kolonų, platūs bulvarai, suprojektuoti Gegužės pirmosios demonstracijoms, iš betono išlieti dekoratyviniai apšvietimo stulpai ir balkonai[52]. Tačiau, kaip pastebi vienas meno istorikas, niekas tiesiogiai neįsakė architektams „sekti Sovietų Sąjungos pavyzdžiu“ ir kurti jokia lenkų tradicija visiškai nepagrįstus projektus. „Prievarta pasireiškė dideliu spaudimu, kuriam atsispirti buvo taip pat sunku kaip ir priimti jo padarinius.“[53] Kai statybos iš tikrųjų prasidėjo, visa miesto žemė priklausė valstybei, visus miesto architektus samdė miesto biuras, o šalies periodiniai architektūros leidiniai – kaip ir Čekoslovakijoje, Vengrijoje ir Rytų Vokietijoje – priklausė valstybei ir reguliariai spausdindavo straipsnius bei leisdavo teminius priedus apie sovietų architektūrą. 1946–1947 m. valstybinės spaustuvės net išleido antologiją „Sovietų architektūra“, kuri garbino sovietų architektūrinius pasiekimus ir smerkė Rusijos „disidentinius“ kultūros veikėjus, tarp jų poetę Aną Achmatovą. 1949 m. niekam nereikėjo sakyti, kad sprendžiant, kokie turi būti pagrindinių Varšuvos pastatų projektai, partijos žodis yra lemiamas – nors niekas ir nebuvo verčiamas juos kurti.

Šiuo požiūriu lenkų architektai priminė Vokietijos dailininkus, kurių irgi niekas grasindamas ginklu nevertė piešti propagandinių paveiksliukų. Priešingai, kaip ir Maxas Lingneris Vokietijoje, kai kurie iš jų kaip įmanydami stengėsi įtikinti save sovietų architektūros pranašumais. 1948 m. Sigalinas nuvyko į Maskvą susitikti su Edmundu Goldzamtu, lenkų architektu, kuris nacių okupacijos laikais atrado prieglobstį Sovietų Sąjungoje, baigė Maskvoje architektūros studijas ir, regis, buvo linkęs pasilikti (jis sugrįžo ten aštuntajame dešimtmetyje). Per atmintiną, visą naktį trukusį po-

kalbį Goldzamtas išaiškino Sigalinui stalinistų architektūrinio socialistinio realizmo teoriją. „Mums reikia tavo žinių“, – tariamai pasakė Sigalinas ir įtikino Goldzamtą grįžti į Varšuvą dirbti patarėju[54].

Goldzamtas nebūtų pavadinęs savęs sovietų liokajumi – nei tuo laiku, nei vėliau. Kaip ir Telakowska, jis buvo Britų menų ir amatų sąjūdžio, akcentavusio tradicinius modelius ir projektus, gerbėjas. Vėliau jis parašė knygą apie Williamą Morrisą (su tokiais skyrių pavadinimais kaip „Morriso vieta klasių kovoje“)[55]. Bet jis ir jo sekėjai savo darbuose šias teorijas pritaikė visiškai kitaip negu Telakowskos Gamybos estetikos priežiūros biuro dizaineriai, ką kalbėti apie patį Morrisą. Teoriškai Goldzamtas laikėsi požiūrio, kad pastatai turi būti „socialistiniai turiniu, bet tautiniai forma“. Praktiškai jis skatino architektus įsprausti „tautinių“ leitmotyvų, tai yra kičinių puošmenų, nusižiūrėtų iš istorinių pastatų ir liaudies meno, į masyvias, sovietų stiliaus struktūras.

Varšuvos Kultūros ir mokslo rūmai, garsiausias stalinizmo apogėjaus architektūros kūrinys Lenkijoje, taip pat buvo pastatas, kuris aiškiausiai atspindėjo Goldzamto teorijas. Iki šių dienų Kultūros ir mokslo rūmai dunkso virš Varšuvos, užimdami pasibaisėtinai daug erdvės pačioje miesto širdyje ir atimdami iš Varšuvos centro bet kokį estetinį tęstinumą. Šis pastatas buvo Stalino dovana lenkų tautai – dovana, kurios, atrodo, buvo neįmanoma atsisakyti. Lenkijos ekonomikos ministras Hilary Mincas, regis, bandė siūlyti vietoj jo statyti gyvenamųjų namų rajoną, bet Stalinas, pasak Jakubo Bermano, atsakingo ne tik už saugumą, bet ir už kultūrą, norėjo „rūmų, kurie būtų matomi iš bet kurios miesto vietos“[56]. Daugeliui komunistų projektas nepatiko (Bermanas po keleto metų pripažino, kad „jiems iš to nelabai kas išėjo“), bet Bierutas juo žavėjosi, ar bent jau taip sakė. Kultūros rūmai buvo nepigi dovana: nors Sovietų Sąjunga sumokėjo už statybines medžiagas, lenkai turėjo mokėti sovietų darbininkams, kuriems apgyvendinti buvo pastatytas visiškai naujas priemiestis su kino teatru ir plaukimo baseinu. Lenkijos vyriausybė taip pat turėjo atlaisvinti miesto centro erdvę, dėl to teko nugriauti daug tinkamų gyventi namų ir suardyti tradicinį gatvių planą.

Kultūros rūmus suprojektavo rusų architektai ir iš dalies pastatė atsiųsti darbininkai rusai, naudodami importuotus rusiškus įrankius ir medžiagas. Tačiau Kultūros rūmai turėjo būti „socialistiniai turiniu, tautiški forma“, todėl rusų architektai, vadovaujami Levo Rudinevo, leidosi į iškilmingą

kelionę po šalį. Jie aplankė senovinius Krokuvos, Zamoscio ir Kazimiero miestus, pakeliui piešdami baroko ir Renesanso leitmotyvų eskizus. Jie taip pat konsultavosi su Sigalinu ir kitais lenkų architektais[57].

Jų darbo rezultatas buvo – ir lieka – specifinis. Iš toli Kultūros rūmai atrodo kaip tiksli kopija kokio nors „vestuvinio torto“ stiliaus dangoraižio, kokių gausu Maskvoje – jis turi smailę viršūnėje, keturis papildomus aplinkui sugrupuotus pastatus, kuriuose įsikūrė teatrai, sporto salės, parodų salė ir plaukimo baseinas. Priėjus arčiau, išryškėja „lenkiški“ elementai. Sienos viršuje nuklotos dekoratyviniais elementais, nukopijuotais nuo Renesanso fasadų, kuriuos rusai pamatė keliaudami po Lenkiją. Aplink pamatus stovi masyvios, didelių matmenų statulos, daugiausia vaizduojančios „darbininkus“ įvairiomis didingomis pozomis, nors jų metaforiška reikšmė neaiški. Daugelį dešimtmečių šie rūmai buvo vienintelis Varšuvos dangoraižis – 1955–1957 m. tai buvo aukščiausias pastatas Europoje – ir jie vis dar nedera prie aplinkos, nors dabar netoliese pastatyta aukštesnių ir šiuolaikiškesnių dangoraižių. Vienintelis šio pastato pranašumas, kad jo išvaizda tiksliai atskleidžia, kas tai yra: Lenkijos sostinei sovietų primestas svetimkūnis, netinkamo dydžio ir netinkamų proporcijų, pastatytas neatsižvelgiant į miesto istoriją ir kultūrą.

Buvo pastatyta ir keletas kitų sovietų architektūros pavyzdžių. Netoli nuo Kultūros rūmų Varšuvos architektai įsigudrino pastatyti socialistinio realizmo stiliaus gyvenamųjų namų rajoną – *Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa* – MDM – su monumentaliais prieangiais, kolonomis, didingais laiptais ir tokiomis pat dviprasmiškomis „darbininkų“ skulptūromis, besistebeilijančiomis į erdvę. Sovietų architektūros elementų taip pat galima išvysti Muranove, gyvenamajame rajone, pastatytame senojo Varšuvos geto vietoje, ir keliose kitose vietose.

Bet 1949 m. planas buvo nepopuliarus ar bent jau ne visuotinai populiarus, kaip puikiai suprato patys komunistai. Todėl dar statant Kultūros rūmus miesto biuras taip pat pradėjo nepaprastai tikslų Varšuvos viduramžių senamiesčio ir jo istorinės pagrindinės gatvės *Nowy Świat* atstatymą. Partija dėl to jautėsi šiek tiek nesmagiai: Bierutas aiškino, kad už senamadiškų fasadų bus pastatyti sveiki, sanitariški, šiuolaikiniai butai ir iš karto paskirstyti to vertiems darbininkų klasės atstovams[58]. Ir nors namų viduje buvo įrengta vandentiekio sistema, senamiestis galų gale ėmė atrodyti toks

pažįstamas, kad kai kurie varšuviečiai jautėsi nejaukiai. „Namas, kuriame aš gimiau, buvo smarkiai sugriautas... bet aš galiu įeiti į miegamąjį, kuriame gyvenau, kai buvau mažas, žiūrėti pro lygiai tokį pat langą į lygiai tokį pat namą kitoje vidinio kiemo pusėje. Net lempos šviestuvas su įdomiais išraitymais kaba toje pačioje vietoje", – po daugelio metų vienas buvęs viduramžiškos centrinės miesto dalies gyventojas apibūdino jausmus, kuriuos jam kėlė toks panašumas[59].

Tačiau senamiesčio atstatymas bent jau susilaukė gyventojų pritarimo ir kurį laiką buvo įtaigi reklama režimui. Kiekvienas naujas kvartalas buvo atidaromas nepaprastai iškilmingai – buvo perkerpami kaspinai, keliami tostai – dažnai liepos 22-ąją, per Lenkijos vieningosios darbininkų partijos įkūrimo metines, ar per kitą komunistinę šventę. Šeštajame dešimtmetyje darytose atstatyto senamiesčio fotografijose matome žmones, vaikštinėjančius ir įdėmiai apžiūrinėjančius „rekonstrukcijos stebuklą". Tamsi, vaizdinga, yranti miesto dalis tapo gerai apšviesta, atvira ir pilna turistų.

Nors planas atgaivinti miestą ir buvo vykdomas, atstatytas senamiestis ir Kultūros rūmai niekada nederėjo vienas prie kito, ypač kai vėlesniais dešimtmečiais aplink juos ir tarp jų buvo pastatyti pigūs, surenkami blokiniai daugiabučiai. Tačiau galiausiai Varšuvos rekonstrukcijos plano nesėkmę nulėmė ne jo estetinės klaidos, o stalinistinė ekonomika. Svarbiausia, pirmieji planai buvo sudaryti visiškai neatsižvelgiant į sąnaudas. Kadangi sunkius, sudėtingus pastatus statyti buvo brangu, pinigai baigėsi anksčiau, negu buvo užbaigti fasadai, įrengti fontanai ir pastatytos skulptūros. Didžiulės Kultūros rūmų patalpos taip pat eikvojo šilumą, elektrą ir erdvę – planuojant niekas neatsižvelgė į energijos vartojimo efektyvumą, – ir dėl didelių išlaikymo sąnaudų jų interjeras netrukus nušiuro. Senamiesčio rekonstrukcija taip pat nebuvo ekonomiškai veiksminga, nes ją vykdant nebuvo atsižvelgta į didelį būstų trūkumą Varšuvoje. Šeštojo dešimtmečio pradžioje daug jaunų žmonių vis dar gyveno primityviuose mediniuose bendrabučiuose ir jie nenorėjo laukti, kol bus užbaigti sudėtingi pastatai. Vos po keleto metų visas susižavėjimas ir stalinistų projektais, ir istorine rekonstrukcija išblėso. Kalbėdami tarpusavy, miesto architektai pripažino, kad biuras nepajėgia nors kiek nuosekliau plėtoti miesto. 1953 m. Sigalinas vienai jų grupei pasakė, kad „forma vis dar nepasiveja turinio". Jam nepavyko pasiekti intelektinio proveržio.

Apytiksliai tuo pačiu laiku socialistinė ekonomika priveikė ir Telakowskos Gamybos estetikos priežiūros biurą. Nepaisant kruopštaus triūso ir kai kuriais atvejais aukštos kokybės ir originalumo, šimtai gaminių modelių ir avangardistinio dizaino, kuriuos sukūrė Telakowska ir jos kolegos, taip ir nevirto elegantiškais plataus vartojimo gaminiais. Kaip paaiškėjo, Lenkijos gamyklos neturėjo jokio stimulo gaminti elegantiškų plataus vartojimo gaminių: visuotinio deficito sąlygomis bet kokia jų produkcija visada rasdavo pirkėjų. Valstybei reguliuojant kainas, įmonės negalėjo gražesnių, garsių menininkų komandos suprojektuotų vazų įkainoti brangiau negu pigių ir negražių vazų; taip pat jos negalėjo daugiau mokėti žmonėms, kurie jas gamino. Kadangi gamyklos viršininkai buvo valstybės tarnautojai ir gaudavo valstybines algas, jie nematė jokio reikalo labai stengtis[60].

Provincijos biurokratams ir valstybinių gamyklų vadovams „dizainas darbininkams" visiškai nerūpėjo. Vienas meno kritikas taktiškai paaiškino, kad „Pramonės ministerijos vadovybė puikiai suprato, kad meną reikia padaryti plačiai pasiekiamą, bet atskirų darbo vietų lygmenyje šis sumanymas vis tiek buvo nepopuliarus". Buvo ir marksistinis susiklosčiusios padėties paaiškinimas: „Liaudies demokratijoje anarchiją gamybos srityje pakeitė socialistinis planavimas. Tačiau kasdieniam gyvenimui skirtų gaminių estetikos srityje vis dar išlieka anarchija, paveldėta iš kapitalistinės ekonomikos laikų."[61]

Palyginti su Vakarų Europa, Lenkijoje – kaip ir Rytų Vokietijoje, Vengrijoje, Čekijoje ir Rumunijoje – gamintų plataus vartojimo prekių kokybė liko labai prasta. Lenkiškų stiklinių ir keraminių gaminių eksportas, kuris istoriškai buvo pagrindinis Lenkijos pajamų šaltinis (ir dabar vėl juo tapo), liko menkas. Ne visi biurokratai, atsakingi už eksportuoti tinkamų produktų parinkimą, turėjo skonį ar gebėjimų atpažinti gerą dizainą[62]. Masinė produkcija tapo ne tik ne gražesnė, bet ir dar atgrasesnė negu anksčiau, nes gamyklos didžiąją dalį plataus vartojimo prekių stengėsi pagaminti kuo pigiau ir kuo greičiau.

Gamybos estetikos priežiūros biurui nepavyko apsaugoti ir tradicinės liaudies kultūros. Liaudies meno rinkodarą netrukus perėmė kita valstybinė įmonė, *Cepelia*, kuri galų gale pagarsėjo standartiškų medinių suvenyrų gamyba. *Cepelia* turi savo gynėjų, tarp jų Jackowskį, iškilų lenkų etnografą, manantį, kad *Cepelia* padėjo valstiečiams užsidirbti pragyvenimui ypač

sunkiu ekonominiu laikotarpiu. „Smurtinė kaimo urbanizacija" vis tiek būtų sunaikinusi liaudies kultūrą, teigia jis, – be to, kičo paklausa kilo iš miestų, darbininkų, kurie noriai jį pirko[63].

Tada Telakowska įkūrė Pramoninio dizaino institutą, kuriam vadovavo keletą metų, kol 1968 m. išėjo į pensiją. Jos įtakos neišliko. Vėlesnė Lenkijos menininkų karta paniekino ją kaip stalinistę, o paskui visai užmiršo. Ji įrodė, kad įmanoma dirbti bendradarbiaujant su komunistine valstybe, net jeigu pats nesi komunistas – bet ji neįrodė, kad toks bendradarbiavimas gali būti sėkmingas.

Kai Vsevolodas Pudovkinas du kartus lankėsi Budapešte – 1950 m. ir 1951 m., – tie laikai, kai jis kūrė revoliucingus sovietų kino filmus, jau seniai buvo pasibaigę. Kartu su Sergejumi Eizenšteinu Pudovkinas buvo vienas iš sovietų eksperimentinio kino kūrėjų. Tai jis kartą pasakė garsiąją frazę, kad kino filmai yra nauja meno forma ir būtent taip turi būti traktuojami: jie neturi nei atspindėti kasdienio gyvenimo, nei kopijuoti tradicinio linijinio romano pasakojimo. Jis buvo taip smarkiai nusiteikęs prieš griežtą realizmą, kad iš pradžių pasisakė prieš garso naudojimą, argumentuodamas, kad įgarsinti kino filmai taps pernelyg panašūs į spektaklius. Jo garsiausias kūrinys „Motina", pastatytas pagal Gorkio romaną, buvo 1926 m. nebylus kino filmas, kuriame gausu tais laikais naujos montažo technikos. Pudovkinas buvo vienas iš pirmųjų režisierių, kurie, siekdami sustiprinti emocinę žiūrovų reakciją, sugretino skirtingas scenas ir skirtingus požiūrius[64].

Pudovkino – kaip ir Eizenšteino ir kitų sovietų avangardinio kino kūrėjų – nelaimei, Stalinas buvo aistringas kino mėgėjas ir labai žavėjosi linijiniu istorijos pasakojimu. Kai Stalino valdžia sustiprėjo, Pudovkino populiarumas sumažėjo. Iš pradžių jo filmai neįtiko šalies vadovui. Paskui jie ėmė neįtikti sovietų kritikams. Vėliau jie ėmė nepatikti kultūros biurokratams, kurie neleido Pudovkinui daugiau jų kurti. Galų gale jis atsižadėjo savo senųjų teorijų, atsisakė eksperimentinio montažo ir pradėjo kurti „realistinius" filmus, kuriuose komunizmas vienaip ar kitaip triumfavo prieš savo priešus[65]. Kaip tik šiuo vėlyvuoju, jau ne iškiliu savo karjeros laikotarpiu Pudovkinas ir buvo nusiųstas į Budapeštą.

Iš principo Pudovkinui turbūt buvo nepaprastai sunku apskritai ko nors išmokyti vengrų režisierius. Prieš karą Vengrijos kino pramonė buvo trečia didžiausia Europoje ir viena iš labiausiai pažengusių pasaulyje. Savo technologija ir režisierių patirtimi ji smarkiai lenkė Sovietų Sąjungos kinematografą. Filmų platinimo sritis Vengrijoje irgi buvo išplėtota – prieš karą šalyje veikė 500 kino teatrų ir bent pusė iš jų nebuvo sugriauti. 1945 m. likę kino teatrai vis dar kuo puikiausiai tiko naudoti – ir jų buvo kur kas daugiau negu Lenkijoje ar Vokietijoje. Nors antisemitiniai įstatymai ketvirtajame dešimtmetyje padalijo kino pramonę (ir paskatino masiškai išvykti nepaprastai talentingus Vengrijos žydus į Holivudą), didžioji dalis įrangos liko. Lenkijoje, atvirkščiai, pokario kino pramonę teko atkurti iš naujo, naudojant Vokietijoje „užgrobtas" telekameras, išsivežtas kaip karo grobis.

Pokario Vengrijos kino pramonė irgi atnaujino savo veiklą ne tam, kad propaguotų komunizmą. Išlaisvinus Budapeštą, *Hunnia*, svarbiausia Vengrijos studija, vasarą kreipėsi į sovietų okupacinę valdžią, prašydama leisti jai pradėti veikti kaip valstybinei įmonei, ir leidimą gavo. Į rūpestingai subalansuotą *Hunnia* naująją direktorių valdybą buvo įtraukti trys komunistų partijos nariai, du socialdemokratai, trijų vyriausybinių ministerijų tarnautojai ir keletas ne komunistų. Tuo pačiu metu veiklą optimistiškai atnaujino ir privačios filmų gamybos bendrovės. Visos keturios pagrindinės partijos įsteigė filmų gamybos bendroves ir teoriškai pasidalijo tarpusavy kino teatrus. Šioje, kaip ir daugelyje kitų sričių, komunistų partija buvo lygesnė už kitas: kartu su socialdemokratais komunistai kontroliavo daugumą kino teatrų, taip pat didžiąją dalį kinui skiriamų lėšų.

Nepaisant tokios palyginti optimistiškos pradžios, kino pramonei plėtotis smarkiai sutrukdė infliacija – 1945 m. buvo pastatyti tik trys filmai ir nė vieno 1946 m. – o nuo 1947 m. pradžios į kino filmų kūrėjų veiklą ėmė kištis ir politikai. Tų metų vasarą Istvánas Szőtsas, talentingas jaunas režisierius – 1942 m. jis laimėjo pagrindinį prizą Venecijos filmų festivalyje – pradėjo kurti filmą bendradarbiaudamas su privačia gamybos bendrove. Filmas „Javų lauko daina" (*Ének búzamezőkről*) buvo pastatytas pagal seniau parašytą romaną apie tragišką vienos vengrų valstiečių šeimos likimą Pirmojo pasaulinio karo laikais, ir jo siužetas apėmė vengrės merginos ir karo belaisvio ruso meilės istoriją. Visi mačiusieji filmą sakė, kad Szőtsas labai sėkmingai perkėlė šią istoriją į ekraną. Tačiau, nepaisant vengrės ir

ruso meilės temos, turėjusios, kaip jis manė, jį apsaugoti, Szőtsas turėjo bėdų su cenzoriais. Jiems nepatiko religinės scenos, kurios, jų skoniu, buvo pernelyg jaudinančios. Jiems nepatiko pacifistinė žinia, kuri jau nebuvo politiškai teisinga. Jiems taip pat nepatiko, kad Vengrijos valstiečiai šiame kino filme taip smarkiai prisirišę prie savo žemės: tai buvo bloga lemiantis ženklas režimui, kuris planavo žemės reformas ir galiausiai kolektyvizaciją. Szőtsas stebėjosi, bet šį tą pakeitė, paskelbė užbaigęs filmą ir, bent jau iš pradžių, susilaukė sužavėtų žiūrovų, kurie matė pirmuosius filmo demonstravimus, pagyrų.

Pagyros liejosi, kaip vėliau atsiminė Szőtsas, neilgai:

> Kai kritikai pradėjo pulti filmą sakydami, kad jis reakcinis, religingas ir net palaiko Mindszenty, premjeros data ir vieta buvo pakeista… Likus dešimčiai dienų iki premjeros, filmas buvo uždraustas be jokio paaiškinimo… Galiausiai jis buvo parodytas partijos būstinėje, nors ne iki galo, nes Rákosi, pamatęs pirmąsias scenas, kuriose [žmonės] meldžiasi už mylimus sūnus tolimoje šalyje ir gieda, atsistojo ir demonstratyviai išėjo… Byla buvo baigta, filmas uždraustas.[66]

„Javų lauko daina“ taip ir nepasirodė kino teatrų ekranuose. Paskui jų repertuaruose apskritai nebeliko privačių studijų filmų. 1948 m. kino pramonė buvo visiškai nacionalizuota, o rūpestingai parinkta *Hunnia* direktorių valdyba paleista. Nebeliko net meninės laisvės regimybės. Sekdamas Stalino pavyzdžiu, Józsefas Révai, dabar tapęs kultūros ministru, kontroliavo kiekvieną filmų gamybos aspektą, nuo planavimo iki filmavimo. Nenorėdamas prisiimti jokios rizikos, jis iš karto kreipėsi į sovietų draugus, prašydamas patarti estetiniais klausimais. Jis pakvietė sovietų kultūros ministro pavaduotoją kinematografo reikalams apsilankyti Budapešte. „Patarčiau Vengrijos filmų kūrėjams pirmiausia kruopščiai išstudijuoti sovietų kinematografą… iškilių meno kūrinių galėsite sukurti tik tada, jeigu papildysite savo ypatinga vengrų bolševikų estetika tai, ką išmoksite iš mūsų“, – pareiškė šis[67]. Kvietimas apsilankyti Budapešte iš karto buvo perduotas Pudovkinui. Kaip ir mokyklos, darbovietės ir viešoji erdvė, kino teatrai turėjo tapti dar viena ideologinio auklėjimo vieta, ir sovietų režisierius galėjo parodyti vengrams, kaip tai padaryti.

Vėliau, pasakodami apie savo susitikimus su 1950 m. į Budapeštą atvykusiu Pudovkinu, vengrų kinematografininkai dažnai apibūdindavo jį kaip „palūžusį žmogų“. Ši klišė, regis, apibūdina jį labai tiksliai. Jo, kaip eksperimentuotojo, instinktai buvo seniai mirę. Jis buvo ką tik apdovanotas Stalino prizu už „Žukovskį“, nuobodų, hagiografinį filmą apie sovietų aeronautikos pramonės įkūrėją. Jis tikrai galėjo pamokyti vengrus pataikavimo psichologijos, bet daugiau nelabai ko. Paties Pudovkino pasakojimai apie viešnagę Vengrijoje yra nuviliančiai sausi ir mažai ką atskleidžia. Jeigu jam padarė įspūdį Budapešto, kuris net po karo buvo vis dar kur kas turtingesnis negu Maskva, architektūra ar materiali kultūra, jis to niekada nepasakė. Jeigu jį kuo nors ir sužavėjo prieškario vengrų kinematografas, jis to taip pat niekada nepasakė.

Nė vienas iš tų žmonių, kuriems teko Budapešte sutikti Pudovkiną, nepamena, kad jis būtų flirtavęs su vengrų merginomis ar po darbo gėręs bare, nors kino režisieriams toks santūrumas nebūdingas. Užuot smagiai leidęs laiką, Pudovkinas parašė trumpą knygą, 1952 m. išleistą vengrų kalba, kurioje išsamiai aiškino apie teorijos svarbą: „Norint suprasti gyvenimą reikia išmanyti marksizmą-leninizmą… be politinio išsilavinimo neįmanoma pastatyti kino filmo.“ Jis taip pat atkreipė dėmesį į laimingos filmo pabaigos, kaip tai buvo imta vadinti Holivude, svarbą: „Drama turi parodyti žmonių, einančių socializmo keliu, kovą ir pergalę…“ Jis pabrėžė teigiamų sektinų pavyzdžių reikšmę: „Teigiamo personažo kūrimas yra viena iš sudėtingiausių, bet gražiausių užduočių, kurias socialistų menininkas turi įgyvendinti.“ Jis kritikavo Vakarų kino filmus dėl jų „pesimizmo“ ir gyrė „organišką“ sovietų filmų optimizmą[68]. Režisierius taip pat davė plačius interviu spaudai, vienas iš jų Szőtsui, dabar tapusiam ideologiniu pariju, sukėlė siaubą. Iš esmės Pudovkinas teigė, kad istorinis filmas turi būti tikslus ideologiškai, o ne faktiškai:

> Svarbu, sakė jis, kad filme įvykiai būtų pateikiami vadovaujantis ideologiniu argumentu. Viskas, kas netinka, turi būti laikoma klaidinančiu „natūralizmu“, neatitinkančiu ideologinės, istorinės tikrovės, kurią turi atspindėti toks filmas… Kad ir kaip aš anksčiau gerbiau Pudovkiną… perskaitęs spaudoje šiuos pasisakymus džiaugiausi, kad nebuvau su juo supažindintas.[69]

Tačiau Pudovkino veikla neapsiribojo vien nuobodžiomis kalbomis. Anksčiau Vengrijos kino pramonėje, kaip ir Lenkijos, filmo projektų iniciatoriai buvo režisieriai, kurie, sumanę statyti naują filmą, atlikdavo ir parengiamuosius bei organizacinius darbus. Sovietų Sąjungoje pagrindinį vaidmenį atliko scenaristai, kurie dar prieš pradėdami rašyti aptardavo su cenzoriais kiekvieną filmo aspektą, jo temą, taip pat dialogus. Kad ir kaip atrodytų keista ar galbūt tragiška, Pudovkinas – režisierius, kuris buvo ankstyvojo vaizdinio, begarsio kino meistras – importavo šią sistemą į Vengriją, taip sukurdamas vengrų studijos sistemą, kurioje vyravo klusnūs scenaristai ir kultūros biurokratai. Išvengti jo patarimų ar įtakos buvo neįmanoma: nuo 1948 m. kiekvienas, norintis dirbti režisieriumi, turėjo būti Vengrijos teatro ir kino meno akademijos absolventu. Iki 1959 m. jie galėjo pasiūlyti savo paslaugas tik vienai studijai – *Hunnia*, vėliau pavadintai *Mafilm*. Šiuo laikotarpiu kiekvienas filmo scenarijus, kaip ir kiekvienas baigtas filmas, turėjo pereiti kelias ministerijų patvirtinimo stadijas.

Viešėdamas Budapešte, Pudovkinas dalyvavo daugelio scenarijų aptarimuose Kultūros ministerijoje. Dauguma jo pastabų buvo susijusios su aptariamo kino filmo politinėmis ir socialinėmis temomis, o ne vaizdinėmis ar techninėmis problemomis. Filmo apie valstiečius, stojančius į kooperatyvą, scenaristams jis priekaištavo už tai, kad šie akcentavo moralinius, o ne praktinius ir materialinius darbo kooperatyve pranašumus: „Tai rimtas trūkumas." Jis pasiūlė sukurti naujų personažų ir siužeto posūkių, kurie išryškintų kooperatyvo pranašumus. Pavyzdžiui, pasisiūlė papildyti filmą scenomis apie vaiką, kurį sukrečia jo tėvo atsisakymas stoti į kooperatyvą ir kuris bijo, kad dėl to gali kilti pavojus jo ateičiai[70]. Kitą filmą Pudovkinas kritikavo dėl to, kad paskutinėje scenoje miršta darbininkas – tokia pabaiga jam atrodė nepakankamai optimistiška. Abiem atvejais jo pastabos buvo priimtos be ginčų. Raštiškas pranešimas apie vieną iš susitikimų su juo baigėsi tokiu sakiniu: „Sutinkame su draugo Pudovkino pasiūlymais ir pataisysime kino filmą, kaip siūlyta."[71]

Pudovkinas taip pat tiesiogiai prisidėjo kuriant keletą vengriškų filmų. Vienas iš jų – „Katalinos santuoka" (*Kis Katalin Házassága*), filmas apie du gamyklos darbininkus, Kataliną ir Jóską, kurių santykiai ima šlyti, kai Katalina praranda susidomėjimą darbu bei mokslais ir pradeda tvarkytis namuose. Užuot jai padėjęs, Jóska pasineria į darbą. Katalina grįžta namo

pas savo motiną, bet galų gale ją „išgelbsti" Barna, gamyklos partijos sekretorius, kuris pamoko ją, kaip tapti spartuole, gera studente ir net partijos nare. Galų gale Jóska supranta, kad tai jis turi mokytis iš Katalinos. Kaip tuo laiku aiškino scenaristas, „filmas rodo, kaip partija juos abu grąžina į teisingą kelią ir kad visai įmanoma situacija, kai vienas sutuoktinis dirba gamyklos ceche, o kitas – administracijoje"[72]. Vadovaujantis principu, kad „geriausi" socialistinio realizmo filmai teikia įvairaus pobūdžio pamokymų, į šį kino filmą taip pat buvo įtrauktas epizodas apie sabotuotoją. Taigi „Katalinos santuoka" turėjo atskleisti žiūrovams partijos vaidmens svarbą, darbo lenktyniavimo reikšmingumą, būtinybę kovoti su reakcija, skirtingo pobūdžio darbų vertę ir santuokos svarbą. Jiems taip pat buvo parodyta keletas scenų, nufilmuotų už studijos ribų. Kaip sakė Pudovkinas, „kino filmas turi rodyti gyvenimo tiesą"[73].

Kiekvienas Vengrijos kino filmų kūrėjas, kuris norėjo režisuoti filmą ar parašyti scenarijų, turėjo dirbti vadovaudamasis šiomis nuostatomis. Vienintelė kita išeitis buvo keisti profesiją – arba badauti. Uždraudus rodyti „Javų lauko dainą", sukrėstam Szőtsui buvo pasiūlyta tapti valstybiniu režisieriumi:

> Nepasinaudojau šiuo siūlymu, nes žinojau, kad niekada nestatysiu filmo pagal scenarijų, kuris kupinas melo, rėksmingos propagandos ir politikos... Taigi aš bandžiau išgyventi... nors tai buvo nelengva, nes neturėjau jokių pajamų. Pardaviau savo butą... taip pat pradėjau pardavinėti viską, ką turėjau – telekamerą, lęšius, – ir supratau, kad iš tokios prekybos galima gyventi. Tačiau į ją kreivai žiūrėjo valdžia – kadangi neturėjau jokių leidimų verstis tokia veikla, ji buvo laikoma prekyba juodojoje rinkoje. Po kurio laiko pradėjau bijoti lankytis kavinėse, ėmiau baimintis, kad manęs paprašys parodyti dokumentus, tada turėsiu pasakyti, kad neturiu jokio darbo, ir atsidursiu internavimo stovykloje.[74]

Taigi 1951 metais ekranuose pasirodė „Keista santuoka" (*Különös házasság*), istorija apie vyrą, priverstą vesti merginą, kuri pastojo nuo dvasininko – tai klasikinis vengrų filmas, kuris atsitiktinumo valia gerai derėjo su partijos kampanija prieš „reakcinę dvasininkiją". Tais pačiais metais *Mafilm* išleido „Požeminę koloniją" (*Gyarmat föld alatt*), kino filmą apie

amerikiečių sabotažą Vengrijos naftos perdirbimo gamyklose. Filmo herojus yra slaptosios policijos pareigūnas, kuris atskleidžia sabotažą, ir filmas baigiasi laimingai, Vengrijos naftos pramonės nacionalizavimu. Apytiksliai tuo pačiu laiku Rytų Vokietijos kinematografas irgi ėmėsi antikapitalistinių ir antiamerikietiškų temų; garsiausias filmas šiomis temomis – „Dievų taryba" (*Der Rat der Götter*), jo siužetas pasakoja apie sąmokslą tarp Amerikos chemijos bendrovių ir *I. G. Farben*, nacistų chemijos bendrovės, kuri gamino *Zyklon-B* dujas, naudotas masinėms žudynėms, taigi tarp Amerikos pareigūnų ir nacistų.

Tačiau griežta kinematografo kontrolės sistema, kurią įtvirtinto Pudovkinas Budapešte, sovietų valdžia Berlyne ir trumpam komunistai Varšuvoje, buvo neilgaamžė. Režisieriai ir scenaristai iš pradžių sutiko kurti socialistinio realizmo kino filmus, nes kito pasirinkimo nebuvo. Tačiau kai tik atsirado galimybė, jie ėmė ieškoti būdų apeiti taisykles. Vėlesniais metais Rytų Europos filmų ir spektaklių režisieriai ėmėsi nežodinių „sąmojų" – ne žodžiais išreikštų politinių komentarų, suvokiamų žiūrovams, bet nematomų scenarijų skaitantiems cenzoriams – ir iškėlė juos į savotišką savarankiškos meno formos lygmenį. Andrzejus Wajda, vienas iš pokario Lenkijos kino įkūrėjų, kalbėdamas apie Lenkijos kino filmų kūrėjus, teigė:

> Mes iš pat pradžių žinojome, kad su dialogu nieko negalime padaryti… cenzoriai akylai tikrindavo mūsų žodžius, ir tai suprantama, nes ideologija yra išreiškiama žodžiais… Ir nors žinojome, kad nėra jokios galimybės išreikšti save žodžiais, vaizdai buvo visiškai kas kita. Vaizdas gali būti dviprasmiškas. Žiūrovai gali suprasti vaizdo žinią, bet cenzoriai neturi jokio pagrindo imtis veiksmų.[75]

Pavyzdžiui, Wajdos filme „Pelenai ir deimantai" (*Popiół i diament*) yra scena, kurioje du veikėjai sėdi bare ir padeginėja degtinę taurėse, kiekvieną kartą ištardami kokį nors vardą. Jie nesako, kad tai atminimo žvakės draugams, žuvusiems per Varšuvos sukilimą, nes tuo laiku jį minėti buvo draudžiama, bet žiūrovai iš karto suprato, kas vyksta. Vengrijos kinas galų gale irgi ėmė taikyti panašias sudėtingas metaforas; bene žymiausias tokios metaforos pavyzdys yra „Mefistofelis", Istváno Szabó pasakojimas apie da-

barties Faustą. Filmo veiksmas vyksta nacistinėje Vokietijoje. „Mefistofelis" pasakoja istoriją apie aktorių, kuris dėl savo karjeros sutinka bendradarbiauti su naciais. Filmo žiūrovai suprato, kad ši istorija – komentaras apie neseną komunistinę praeitį: aktoriai stalinistų Vengrijoje irgi kolaboravo dėl savo karjeros.

Užuominų ir aliuzijų taip pat buvo galima atrasti pjesėse, ir šiuolaikinėse, ir klasikinėse, ir režisieriai labai dažnai jomis naudojosi. Komunistinėje Lenkijoje net Shakespeare'as tapo politikos komentaro forma. Eilutė „Danija yra kalėjimas" galėjo būti suprasta kaip aliuzija į sovietų okupaciją Lenkijoje. Frazė „Kažkas papuvę Danijos karalystėje" turėjo tokią pačią galią. Net karaliaus Lyro karalystės padalijimą buvo galima suvokti kaip pokario Lenkijos padalijimo ir rytinių teritorijų praradimo metaforą[76].

Nors ir keistai skamba, bet prieš socialistinį realizmą, importuotą iš SSRS, taip pat atsargiai galėjo būti panaudotas tikras realizmas – spontaniškumas, autentiškai skambantys dialogai ir scenos, kuriose žiūrovai atpažindavo savo gyvenimą. Ši technika pasiteisino vengrų filme neperspektyviu pavadinimu „Valstybinė universalinė parduotuvė" (*Állami Áruház*). Nors filmo siužete ar vyksme nebuvo nieko radikalaus – jame iš tiesų pasakojama apie valstybinę universalinę parduotuvę – jis apėmė keletą žavingų scenų prie Dunojaus, kuriose žmonės šokinėja vandenyje, taško vienas kitą ir apskritai juda netvarkingai ir neorganizuotai, kaip tik taip, kaip tikrame gyvenime, o ne kaip rūpestingai sukonstruotame Gegužės pirmosios parade. Kitoje scenoje pirkėjai, išgirdę, kad į prekybos centrą atvežė prekių, jį apsupa – tuo metu kino žiūrovams pažįstamas reginys, – nors, laimei, sunkvežimiai su prekėmis atvyksta laiku ir jie įsigyja, ko norėję. Kiekvienas žiūrovas žinojo, kad tai juokinga: tikrame gyvenime jokie sunkvežimiai su prekėmis nebūtų atvažiavę, taigi ši scena tapo savotišku tik saviškiams skirtu pokštu.

Savo pirmajame filme „Karta" (*Pokolenie*), išleistame 1955 m., Wajda taip pat pasitelkė tokio pobūdžio „realizmą". Nors jame buvo keletas scenų, kurios galėjo būti sumanytos siekiant įtikti komunistų biurokratams, jis taip pat apėmė keletą kitų, kurios atrodė ir iš tikrųjų buvo spontaniško įkvėpimo vaisius. Keletas jaunų aktorių, tarp jų paauglys Romanas Polanskis, vaikystėje dalyvavo pasipriešinime ir gerai atsiminė okupaciją. Bėgiodami laiptais aukštyn žemyn ir slėpdamiesi siaurose gatvelėse nuo gestapo,

jie tiesiog vaidino save ir elgėsi taip, kaip prisiminė elgęsi per okupaciją. Žiūrovai tai suprato[77].

Ilgainiui akivaizdžiausi stalinistiniai filmai tapo gėda jų režisieriams, ir kai kurie po Stalino mirties 1953 m. juos pasmerkė arba jų atsižadėjo. Bjauriausius stalinizmo apogėjaus paveikslus, skulptūras, poezijos, grožinės literatūros kūrinius ir architektūrą ištiko toks pats likimas. Wisława Szymborska, įžymi lenkų poetė, Nobelio premijos laureatė, retai kalbėdavo apie savo stalinistines eiles ir neįtraukė jų į vėliau sudarytus savo kūrinių leidinius. Patys pavadinimai tapo gėdingi: „Leninas“, „Sveikinimas socialistinio miesto statybai“, „Jaunimas stato Naująją Hutą“; „Mūsų darbininkas kalba apie imperialistus“. Jos elegijos Stalinui „Ta diena“ (*Ten Dzień*) eilių „įtaigumas“ tiesiog pribloškiamas: „Tai partija, žmonijos vizija / Tai partija, liaudies ir sąžinės galia / Niekas iš Jo gyvenimo nebus užmiršta / Jo partija išsklaidys tamsą.“ Paskui ji rašė gražias ir mįslingas eiles daugeliu kitų temų ir vėlesniais metais apskritai vengė kalbėti apie tuos sudėtingus laikus[78].

Tačiau net stalinizmo apogėjaus laikams praėjus, jie paliko savo žymę regiono kultūroje. Rytų Vokietijos dailininkai dar ilgus dešimtmečius ginčijosi dėl „realizmo“ apibrėžimo. Ágnes Heller, viena iš žymiausių Vengrijos filosofų, ir toliau didžiąją dalį savo gyvenimo daugiausia domėjosi totalitarizmo problema[79]. Milanas Kundera, ištremtas čekų rašytojas, rašė istorijas apie cenzūrą, paslaptis ir kolaboravimą. Garsiausiame Rytų Vokietijos rašytojos Christos Wolf romane „Ieškant Christos T.“ pasakojama vienos moters kova su spaudimu pritapti. Wajda visą savo gyvenimą vis grįždavo prie totalitarizmo ir pasipriešinimo temų, ir statydamas filmus apie Prancūzijos revoliuciją, ir apie Antrąjį pasaulinį karą. Dėl daugybės priežasčių – istorinių, politinių, psichologinių – kai kurie Rytų Europos menininkai 1949–1953 m. sutiko tapti „socialistiniais realistais“. Tačiau jie, jų amžininkai ir įpėdiniai dažnai visą likusį savo gyvenimą bandė suprasti, kodėl ir kaip tai buvo įmanoma.

15 skyrius

IDEALŪS MIESTAI

O mano plieno fabrike! Milžiniškų masių,
Sutartinai dirbančių tavo šlovei motina,
Tu stiprini mano širdį,
Aš išaugau ant tavo žemės…

Iš eilėraščio „Mano plieno fabrikui“, Urszula Ciszek-Frankiewicz[1]

Ieškojau, kur tas miestas. Pervažiavau kaimą ir įklimpau didelėje baloje… Darbininkai šiek tiek užjaučiamai žiūrėjo į žmogų su portfeliu – tada tokių daug atvykdavo duoti nurodymų, – kurio mažas automobilis įstrigo purve. Viešpatavo baisi netvarka. Žmonės atvykdavo būriais ir nepažinojo vienas kito.

Jószefas Bondoras, partijos funkcionierius,
prisimindamas savo atvykimą į Stalinvarošą[2]

Kaip ir daugelis to laikotarpio fotografijų, ši kruopščiai surežisuota nuotrauka turėjo auklėti. Kairėje pusėje jauna moteris su valstietiška skara stovi susidėjusi rankas už nugaros ir dėmesingai klausosi. Ji vilki languotais medvilniniais marškiniais ir kombinezonu. Jos dešinėje kita moteris, tvirtai pastačiusi koją ant laiptelio, rodo į kažką netoliese. Ji apsirengusi oficialiau – sijonu ir palaidine, – rankose laikydama pieštuką ir popierių, duoda nurodymus. Abi moterys priklauso moterų statybininkių brigadai ir sunkiai dirba statydamos naują plieno liejyklą naujajame Stalinvarošе – Stalino mieste. Moteris dešinėje su pieštuku yra Zsófia Tevan, inžinierė ir architektė. Moteris su languota medvilnine palaidinuke – Júlia Kollár, mūrininkė.

Kollár atvyko į Stalinvarošą 1951 m. Valstiečių ūkininkų duktė, baigė mokyklą būdama trylikos metų, kai buvo ką tik pasibaigęs karas, ir iš karto

nuėjo dirbti – „tuo laiku mes imdavomės bet kokio darbo, kokį tik pasiūlydavo". Ilgainiui darbo paieškos atvedė ją į statybas Mohačo mieste Pietų Vengrijoje, netoli Jugoslavijos sienos, kur buvo statoma stambi plieno liejykla. 1949 m. vasarą tokiems nekvalifikuotiems darbininkams kaip Kollár Mohače buvo organizuoti specialūs kursai. Ji išmoko sumaišyti cemento skiedinį ir mūryti. Ji taip pat įstojo į komunistinio jaunimo judėjimą – Dirbančio jaunimo sąjungą (*Dolgozó Ifjúság Szövetsége* – DISZ). Tačiau vos po keleto mėnesių darbas Mohače staiga sustojo. Valdžia paskelbė, kad statyba bus perkelta į Dunapentelės kaimą, įsikūrusį prie Dunojaus Vidurio Vengrijoje. Ten buvo pakviesti persikelti ir visi Mohačo statybų darbininkai ir viršininkai.

Kollár sutiko, dar penkiems mėnesiams buvo pasiųsta mokytis į Statybos ministerijos organizuotus kursus Budapešte ir 1951 m. pavasarį atvyko į naująją statybą. Iš pradžių ji pasibaisėjo gyvenimo sąlygomis. Mohače ji gyveno namuose su savo motina ir broliais, o Dunapentelėje jauni darbininkai miegojo palapinėse ir laikinuose bendrabučiuose: „Viename kambaryje buvo apgyvendinami penki ar šeši žmonės, jie miegojo dviaukštėse lovose." Ji buvo bemetanti darbą ir grįžtanti namo, bet Tevan, jos viršininkė, įtikino pasilikti.

Priešingai negu dauguma darbininkų, Tevan turėjo savą butą: „Buvo bendrabutis inžinieriams, bet kadangi ten gyveno vieni vyrai, aš gavau atskirą kambarį pusiau įrengtame pastate. Sienos buvo netinkuotos, o kambarys toks drėgnas, kad turėjau miegoti su drabužiais ir ryte jie visi būdavo šlapi." Tačiau bute buvo vandentiekis ir maža virtuvėlė, ir Tevan gyveno viena. Nors tada ji Kollár to nesakė, jos sužadėtinis tuo laiku kalėjo, kaip ir daugybė kitų žmonių, suimtas po Rajko teismo. Ji pakvietė Kollár apsigyventi drauge, ir dvi moterys gyveno kartu, kol po metų Kollár ištekėjo.

Vėliau Kollár šis laikotarpis atrodė labai laimingas. Man su ja susitikus 2009 m., ji prisiminė savo pirmuosius metus plieno liejyklos statyboje su didžiule nostalgija. Netrukus ji buvo priimta dirbti pirmojoje Stalinvarošo moterų statybininkių brigadoje, kartu su Tevan, o tuo metu tai buvo didžiulė garbė. Su pompastiškomis ceremonijomis pradėjusi darbą kovo 8-ąją – pagal sovietų kalendorių Tarptautinę moters dieną, – brigada ne visada pasiekdavo pageidaujamų veiklos rezultatų. Nors klijuoti plyteles ant sienų ir grindų buvo visiškai priimtinas darbas moterims, Tevan atsiminė,

kad „betonuoti buvo nemoteriškas darbas, tuo labiau kad mes neturėjome tinkamos įrangos... fiziškai buvo labai sunku, nors moterys buvo nusiteikusios entuziastingai“. Kadangi brigados pasiekimus atidžiai stebėjo žiniasklaida, jai negalima buvo leisti patirti nesėkmes: kai kildavo pavojus, kad moterys nespės laiku atlikti numatytų darbų, viena iš vyrų brigadų slapta padėdavo mūrininkėms greitai užbaigti jų užduotis.

Nors Kollár brigada dirbo nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro, ji taip pat labai aktyviai dalyvavo savo Dirbančio jaunimo sąjungos skyriaus veikloje. Jos pačios žodžiais, ji dirbo „visuomeninį darbą“, vykdė „socialines kampanijas“, pirko „taikos obligacijas“. Kollár globodavo naujokes, eidavo į šokius ir padėdavo rengti vaidinimus ir koncertus: „Tai buvo bendruomenė, o žmonėms reikia bendruomenės. Mes esame visuomeninės būtybės, mums reikia kitų žmonių.“ Išgirdusi, kad Dirbančio jaunimo sąjunga ketina siųsti delegaciją į tarptautinį jaunimo festivalį Berlyne, ji nuėjo pas Eleką Horváthą, gamyklos jaunųjų darbininkų vadovą, kuris pirmininkavo atrankos komitetui. Jie susidūrė vienas su kitu ant laiptų – jis pasirodė jai nepaprastai gražus – ir Kollár pasiprašė nusiunčiama į festivalį.

Tačiau jis neįtraukė jos į festivalio delegaciją. Vėliau Horváthas pasakė nenorėjęs, kad ji vyktų į Berlyną, baimindamasis, jog „ji gali ten ką nors sutikti“. Jis iš karto ją įsimylėjo ir po keleto mėnesių jiedu susituokė. Pilietinė jungtuvių ceremonija, surengta naujutėliame registracijos biure, buvo paprasta – „be jokių ypatingų drabužių“, o Tevan buvo liudininkė. Nuotaka vos nepavėlavo, nes visą rytą triūsė valydama vieno kambario butą, kurį jie gavo iš miesto išvakarėse. Jie nesifotografavo, nes fotografų paprasčiausiai nebuvo. Paskui nuėjo į restoraną. Kitą pirmadienį visi grįžo prie darbo[3].

Kol vyko statyba, ši didžiulė plieno liejykla, kuri suformavo Kollár, Tevan ir Horvátho asmeninio ir profesinio gyvenimo pradžią, buvo didžiausia ir ambicingiausia pramoninė investicija Vengrijoje. Visas sumanymas buvo labai politizuotas ir nuo pat pradžių viską, kas su juo susiję, lėmė sovietų patarimai ir rūpesčiai. Projektas buvo išrinktas per Vengrijos pareigūnų ir jų sovietų kolegų susitikimą Maskvoje 1949 m. Pirmoji vieta taip pat buvo parinkta abipusiu sprendimu – Mohačas buvo pasirinktas dėl to, kad yra netoli kelių, taip pat dėl savo dirvožemio savybių, – bet sovietams susiki-

virčijus su Jugoslavija buvo nutarta, kad jis per arti sienos. 1949 m. gruodį Mátyásas Rákosi pasakė Vengrijos Politbiurui, kad nauja vieta Dunapentelėje prie Dunojaus kai kuriais atžvilgiais ne tokia palanki statybai, o smėlėtas dirvožemis ilgainiui ją apsunkins. Tačiau ji buvo arčiau Budapešto ir toliau nuo Tito.

Kai tik vieta buvo pasirinkta, projektą imta įgyvendinti su sovietams būdingu skubėjimu. Statyba prasidėjo dar net nebaigus planavimo. Pirmaisiais mėnesiais nebuvo laiko statyti gyvenamųjų būstų, taigi darbininkai, tokie kaip Kollár, gyveno palapinėse ir primityviuose barakuose, o tinkuoti naujų butų sienų nebuvo laiko. Savaitgaliais, kad nenutrūktų darbai, į talką statybininkams ateidavo „sekmadienio pagalbininkai" – darbininkai iš aplinkinių ūkių. Kai sutemdavo, naktinės pamainos dirbdavo šviečiant galingiems žibintams. Vasarą padėti iš visos šalies atvykdavo jaunimo grupės[4].

Stalinvarošas buvo unikalus Vengrijoje, bet ne sovietų bloke. Jis buvo vienas iš keleto „socialistinių miestų", įsikūrusių prie didžiulių naujų plieno liejyklų, kurie simbolizuoja rimčiausią Rytų Europos komunistų bandymą sukurti iš tikrųjų totalitarinę civilizaciją. Plieno liejyklos turėjo paspartinti industrializaciją, taigi ir ginkluotės gamybą. Didžiulės statybų aikštelės turėjo pritraukti į gamyklas valstietiją, taigi padidinti darbininkų klasę. Nuo nulio pastatyti nauji gamyklų kompleksai turėjo kartą ir visiems laikams įrodyti, kad centralizuotas planavimas, kai jam nekliudo anksčiau susiformavę ekonominiai santykiai, gali užtikrinti greitesnę ekonominę plėtrą negu kapitalizmas.

Naujų miestų architektūra ir dizainas taip pat turėjo padėti formuotis naujo pobūdžio visuomenei, tokiai, kuri skatintų *Homo sovieticus* plitimą. Šiose visiškai naujose bendruomenėse, manė komunistai, tradicinės organizacijos ir institucijos neturės jokios įtakos, seni įpročiai netrukdys pažangai, o komunistinės organizacijos darys didžiulę įtaką jaunimui, nes jokių kitų nebus. Socialistinis miestas, kaip rašo vienas vokiečių istorikas, buvo sumanytas kaip „laisva nuo istorinių naštų vieta, kurioje turėjo užgimti naujas žmogus; miestas ir gamykla turėjo tapti ateities visuomenės, kultūros ir gyvenimo būdo laboratorija"[5].

Visas šių naujų gamyklų ir aplink jas statomų miestų ypatybes nuo pat pradžių lėmė komunistų imperatyvai. Stalinvarošas buvo atitrauktas nuo Jugoslavijos sienos saugumo sumetimais, o naujasis Lenkijos plieno mies-

tas Naujoji Huta dėl ideologinių priežasčių buvo sąmoningai įkurtas šalia Krokuvos – senas aristokratiškas, istorines ir intelektualines tradicijas turinčio miesto. „Jie siekė pakeisti Krokuvą, – paaiškino Stanisławas Juchnowiczius, vienas iš pirmųjų Nova Hutos architektų. – Jie norėjo sukurti darbininkų klasę, kuri pakeistų miestą.“[6]

Net tuo laiku toks spendimas susilaukė prieštaringų vertinimų: daugybė Krokuvos įstaigų protestavo prieš sprendimą statyti didžiulę plieno liejyklą visai šalia senovinio miesto su viduramžių universitetu, bet nesėkmingai. Kaip buvo rašoma viename to laiko pranešime, sovietų inžinieriai, padėję išrinkti jai vietą, „nustebo, kai sužinojo, kad pasiūlymas statyti plieno liejyklą šalia Krokuvos sukėlė visuomenės atstovams įtarimų ir jų pasipriešinimą, o ne karštą pritarimą“. Jie įtarė, kad miesto valdžios atstovai yra tiesiog slunkiai ir „bijo sunkaus darbo“, kurį jiems užkraus šis projektas. Valdžia numojo į protestus ranka ir nutarė projektą tęsti[7]. Aštuntajame dešimtmetyje dėl didelio oro užterštumo visi viduramžių Krokuvos pastatai tiesiog pajuodavo. Juchnowiczius, vėliau įkūręs ekologinę miesto draugiją, paaiškino, kad „tuo laiku šią problemą mes suvokėme gana menkai“[8].

Rytų Vokietijos pirmajam stambiam plieno miestui Eizenhiutenštatui – 1953 m. perkrikštytam Stalinštatu – vieta irgi buvo parinkta vadovaujantis panašiais politiniais motyvais. Naujasis plieno susivienijimas Rytų Vokietijai turėjo ypatingą reikšmę, nes prieškario Vokietijos anglių ir plieno pramonės įmonės buvo sutelktos beveik vien tik vakarinėje šalies pusėje. Renkant jam vietą buvo apsvarstyta daug variantų, tarp jų ir viena vietovė prie Baltijos, puikiai tinkanti geležies rūdai iš Švedijos importuoti. Šį sumanymą atšaukė Walteris Ulbrichtas, turbūt po pokalbio su Stalinu, kuris nenorėjo, kad „jo“ Vokietija taptų per daug priklausoma nuo Vakarų. Galiausiai per susitikimą su pramonės ekspertais, atsakingais už vietos planavimą, Ulbrichtas išsprendė klausimą dėl naujojo fabriko vietos plačiu mostu. Jis paėmė skriestuvą ir uždėjo jį ant Vokietijos žemėlapio, išskleisto ant stalo. „Pažiūrėkite čia, – pasakė jis ir nupiešė pusapskritimį prie JAV bazės Bavarijoje. Tada išskėtė skriestuvą ir parodė į vieną siūlomą vietą: „Čia pasiruošti aviacijos antskrydžiui po įspėjimo turėtume apytiksliai septynias minutes.“ Tuomet jis skėstelėjo skriestuvą iki Fiurstenbergo miesto prie rytinės VDR sienos ir pasakė: „Čia pasiruošti aviacijos antskrydžiui po įspėjimo turėtume apytiksliai penkiolika minučių.“ Vienas iš susitikimo

dalyvių pasakė, kad tokių argumentų negalima pateikti visuomenei. „Žinoma, ne“, – atsakė Ulbrichtas; visuomenei, anot jo, bus paaiškinta, kad naujoji plieno liejykla steigiama rytuose dėl to, kad galėtų naudotis geležies rūda, kuri bus gabenama iš Vidurio Ukrainos, ir anglimis, kurios bus gabenamos iš Lenkijos. „Taigi darbas stiprins draugystę, ir kaip tik taip mes paaiškinsime, kodėl pasirinkome Fiurstenbergą.“[9]

Fiurstenbergas turėjo ir kitų pranašumų, ir vienas iš jų – ten gyveno daug pabėgėlių, kuriuos buvo galima panaudoti darbams. Netoliese jokių didelių miestų nebuvo, ir tai taip pat buvo pranašumas[10]. Ulbrichtas, kaip ir jo kolegos Lenkijoje ir Vengrijoje, pats buvo užsidegęs idėja apie miestą, „neužterštą senosiomis darbo vertybėmis“[11]. Fiurstenbergas neturėjo jokios pramonės, taigi ir jokių senų darbo vertybių.

Kaip ir susivienijimas Stalinvarošе, fabrikai Naujojoje Hutoje ir Stalinštate buvo statomi pagal sovietų projektus, ir jų statybose nuo pat pradžių dalyvavo rusų inžinieriai. Ir Vengrijoje, ir Lenkijoje visus planus ir instrukcijas, kurias pateikė sovietų valstybinė įmonė *Gipromez*, – reikėjo versti iš rusų kalbos, ir dėl to kilo daug įvairių nesusipratimų. (Net šlovinamuose oficialiuose pranešimuose apie Naujosios Hutos statybą minimi iškilę „kalbiniai sunkumai“.)[12] Įranga taip pat buvo atsiųsta iš Sovietų Sąjungos, ir didžioji jos dalis turėjo būti „pritaikyta“ Lenkijos sąlygoms ar net visiškai perdaryta[13]. O Vokietijoje sprendimas naudoti sovietų technologiją turėjo daug ironiškų aspektų. Stalinštato fabrikas buvo statomas vadovaujantis tais pačiais planais, pagal kuriuos ketvirtajame dešimtmetyje buvo pastatytas plieno susivienijimas Magnitogorske, Urale, o juos sukūrė amerikiečių patarėjai. Todėl jie buvo ne tik „kapitalistinės“ kilmės, bet ir ne tokie modernūs negu tie, kurie paskui buvo sukurti Vokietijoje ir jau naudojami vakarinėje šalies pusėje[14].

Ne mažiau politinė buvo ir naujųjų miestų architektūra. Socialistinio realizmo architektai žiūrėjo į savo projektus kaip į svarbų eksperimentą. Tapti jų pažangos liudininkais buvo kviečiami garbingi svečiai iš užsienio. Stalinštato darbininkai ir inžinieriai atvykdavo ceremoningų vizitų į Naująją Hutą bei Stalinvarošą, o šie miestai savo ruožtu siųsdavo savo atstovus į Stalinštatą. Ilgainiui įamžinti naujo gyvenimo, kuris prasidėjo naujuose miestuose, imta kviesti menininkus ir rašytojus. Planuojant šiuos tris miestus susijungė daug stalinizmo apogėjaus kultūros elementų:

sunkiosios pramonės, spartuolių, jaunimo judėjimų ir socialistinio realizmo estetikos kultas.

Statymai buvo dideli: šeštojo dešimtmečio pradžioje Rytų Europos komunistai įnirtingai siekė įrodyti, kad jų vis nuviliančios ekonominės ir politinės teorijos gali būti sėkmingai pritaikytos praktikoje. Daugelis komunistų manė, kad vieną kartą sutelkę visas jėgas ir antžmogiškomis pastangomis pakėlę darbininkų gyvenimo lygį bei sukūrę „naujus žmones", jie galėtų pagaliau pelnyti trokštamą savo valdžios teisėtumo pripažinimą.

Bet kaip „socialistinis" miestas turi atrodyti? Ir į šį klausimą atsakymo niekas nežinojo. 1950 m. maža Rytų Vokietijos architektų grupė išvyko į Maskvą, Kijevą, Leningradą ir Stalingradą to sužinoti. Jie važiavo Maskvos metro, lankėsi Gegužės pirmosios iškilmėse Raudonojoje aikštėje ir net prabėgomis matė Staliną. „Mes stovėjome šalia [Lenino] mauzoliejus, kur laipteliai kyla link pakylos, ir jis praėjo pro mus tais laipteliais... kilo nepaprasto entuziazmo audra. Labai gailėjomės, kad patys nedalyvaujame demonstracijoje, esame tik stebėtojai... Tai neapsakomai spalvingas reginys. Vėliavos, plakatai ir paveikslai, spalvų įvairovė..." – pasakojo jie vėliau[15].

Sužavėti, kaip ir derėjo tikėtis, to spektaklio, jie dėmesingai klausėsi, kas jiems buvo sakoma vėliau surengtuose susitikimuose. Jie sužinojo, kad Sovietų Sąjunga pastatė daugiau kaip 400 naujų miestų ir kad visuose juose „visus klausimus – kur ką statyti ir kaip ką organizuoti – sprendžia planavimo biuras". Jie parodė savo sovietų kolegoms savuosius Berlyno centro rekonstrukcijos planus, kurie šiems – kad ir kaip ironiška, žinant jų panieką Vokietijos istorijai – pasirodė neleistinai neistoriški: „Tiesiogiai jie mus kritikavo tik vienintelį kartą, kai papriekaištavo, kad Vokietijoje nepuoselėjamos didžios vokiečių miestų planavimo tradicijos." Nauji miestai, buvo pasakyta, turi perimti regionines tradicijas, nuo Berlyno klasicizmo iki Šiaurės Vokietijos gotikos. Tai padarys juos „demokratiškesnius".

Be to, jie sužinojo, kad jų kolegos Sovietų Sąjungoje miestą laiko svarbesniu už kaimą („miestas rodo politinę valią ir šalies nacionalinę sąmonę"), sunkiąją pramonę – svarbesne už žemės ūkio ir paslaugų sritį („miestai daugiausia yra sukurti pramonės ir pramonei"), o daugiaaukščius daugiabučius – svarbesniais už žalius priemiesčius („neįmanoma paversti miesto

sodu"). Faktiškai priemiesčiai jų apskritai nedomino. Miestas yra miestas, pareiškė sovietų architektai, ir „mieste žmonės gyvena miesto gyvenimą. O miesto pakraščiuose ir už miesto jie gyvena kaimišką gyvenimą."

Vokiečių architektai grįžo į Berlyną kupini evangelinio įkarščio. Jie organizavo susitikimus ir konferencijas, rengė seminarus ir mokymo kursus, siekdami perduoti tai, ką buvo sužinoję. Walteris Pistonekas, vienas iš tų vokiečių architektų, nuo 1950 m. gegužės iki lapkričio skaitė septyniolika viešų paskaitų ir publikavo daugiau kaip tuziną straipsnių. Galų gale ši grupė paskelbė „Šešiolika socialistinio planavimo principų", kurie tapo – ir iki 1989 m. liko – Rytų Vokietijos įstatymų dalimi. Ulbrichtas taip susižavėjo naujaisiais planais, kad pritarė sumanymui Dresdene statyti „vestuvinio torto" išvaizdos stalinistinį dangoraižį, labai panašų į Kultūros rūmus Varšuvoje. Laimei, jis taip ir nebuvo pastatytas.

Tačiau nepaisant visuotinio susižavėjimo socialistinio realizmo architektūra, ši sąvoka naujojo miesto Vokietijoje projektuotojams praktiškai buvo nė kiek ne aiškesnė negu jo projektuotojams Lenkijoje. Stalinštate daugelis architektų pirmiausia pastatė tai, ką jie mokėjo: paprastus, modernius pastatus, laikydamiesi *Bauhaus* tradicijos (kurios pradininkai patys buvo kairuoliai, užsibrėžę tikslą statyti „namus darbininkams"). Tačiau 1952 m. sausį, apžiūrėjęs pirmuosius užbaigtus butus, Ulbrichtas pareiškė, kad jie esą per maži ir per paprasti, tarytum „nepapuoštos dėžės". Todėl architektams teko sukurti dar ne vieną projektą, ir dar ne vienas iš jų buvo atmestas[16].

Galiausiai Rytų Vokietijos vadovybė paskyrė naują vyriausiąjį architektą. Karlas Leuchtas padidino miesto planavimo įstaigos tarnautojų skaičių nuo 40 iki 650, paspartino projekto įgyvendinimą ir pareiškė, kad ateityje miesto pastatai turės tapti „augančios socialistinės visuomenės gerovės išraiška" ir aukštos darbininkų klasės padėties atspindžiu. Prasidėjo naujas ir „monumentalesnis" statybų etapas. Daugiabučiai buvo sujungti aukštomis arkinėmis perėjomis. Priedurius iš šonų supo kolonos. Fasadai buvo papuošti elementais, turinčiais priminti klasikinę vokiečių meno tradiciją (laikytą „pažangiausiu" vokiečių kultūros laikotarpiu), nors kartais beveik kaip papuola. Naujasis miestas buvo suprojektuotas aplink gamyklą: nors nuo miesto ją ir skyrė žalioji juosta, iš svarbiausių gatvių buvo iš tolo matyti gamyklos vartai, panašiai kaip berlyniečiai mato Brandenburgo vartus iš

tolimo Unter den Lindeno bulvaro galo. Iki 1981 m. mieste nebuvo pastatyta nė viena bažnyčia. Vietoj bažnyčios Leuchtas suprojektavo rotušę su smaile.

Statybos Naujojoje Hutoje vyko panašia trajektorija. Ankstyvuoju laikotarpiu miesto architektai norėjo toliau statyti tokiu pat stiliumi, kokį jie buvo pasirinkę prieš karą. Lenkijoje vyravo ne griežto *Bauhaus* dizaino, bet veikiau priemiesčio sodų stiliaus namai, kokie buvo statomi Britanijoje trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje: neaukšti vieno ar dviejų aukštų pastatai, apsupti žalių plotų ir medžių. Nors jie visiškai neatitiko socialistinio realizmo idealo, keletas tokių pastatų buvo užbaigta. Tačiau ir Naujojoje Hutoje tonas netrukus pasikeitė: partinė valdžia paskelbė, kad naujieji pastatai esą nepakankamai ideologiški ir neatspindi Lenkijos tautinio charakterio.

Varšuvoje labai skubiai ir labai įtemptoje atmosferoje buvo sudaryti nauji miesto planai. Niekam nebuvo leista jų pamatyti anksčiau, negu jie buvo paviešinti, o į Krokuvą jie buvo vežami su ginkluota sargyba[17]. Kaip ir rusų architektai, kurie Kultūros rūmus papuošė Renesanso dekoratyviniais elementais, Naujosios Hutos architektai nusprendė, kad Lenkija labiausiai lenkiška buvo XVI šimtmetyje. Nors oro teršimu buvo sukeltas pavojus tikriems Krokuvos XVI šimtmečio pastatams, Naujojoje Hutoje, kaip ir buvo suplanuota, iškilo neorenesanso stiliaus gamyklos būstinė su sudėtingu, dantytu fasadu. Miesto rotušė buvo suprojektuota Zamostės, Renesanso miesto Pietryčių Lenkijoje, stiliumi, nors ji taip ir nebuvo pastatyta. Kaip ir Stalinštatas, Naujoji Huta buvo pirmasis Lenkijos miestas per daugelį šimtmečių, kuriame nebuvo pastatyta bažnyčia.

Tokie pat grandioziniai projektai buvo sukurti Stalinvarošui. Pagal planus, mieste turėjo būti pastatyta valgyklų, kad žmonės galėtų maitintis visuomeniškai, užuot gaminę valgį namie, pėsčiomis pasiekiamų vaikų lopšelių ir darželių, nesunkiai įveikiamu atstumu – teatrų ir sporto salių. Gyventojams taip pat reikėjo erdvės, kur jie galėtų susiburti ir išreikšti režimui savo pritarimą ir meilę. Taigi miesto architektai planuose numatė platų bulvarą – Stalino gatvę – kuri turėjo tęstis nuo gamyklos iki centrinės aikštės ir idealiai tiktų Gegužės pirmosios eitynėms. Pati aikštė buvo suprojektuota taip, kad viena jos pusė atsivertų į Dunojų, o jos centre buvo numatyta pastatyti didesnio negu tikrovėje Stalino statulą[18].

Pastatų išvaizda buvo ne vienintelis architektų rūpestis. Socialistiniai miestai turėjo būti, Leuchto žodžiais, „regima ekonominio ir kultūrinio Vokietijos Demokratinės Respublikos pakilimo išraiška". Nauji miestai ir tiesiogiai, ir netiesiogiai žadėjo savo darbininkams aukštesnį gyvenimo lygį. Nors kurį laiką ir gyveno primityviuose barakuose, kuriais pasibaisėjo Júlia Kollár, jie visi tikėjo, kad tai laikina. „Žmonės žinojo, nuo pat pradžios tikėjo, kad anksčiau ar vėliau gaus butą. Net jeigu iš pradžių taip nesakydavo", – atsiminė viena vokietė[19]. Kita pasakė miesto laikraščio korespondentui, kad, jos supratimu, „socialistinis" miestas yra toks, kuriame „daug šviesos, žalumynų, oro ir erdvės"[20]. Stalinvarošo valdžia, nenorėdama nuvilti žmonių lūkesčių, užsibrėžė ambicingą tikslą kiekvieną mėnesį užbaigti po tūkstantį naujų butų ir skirti daug erdvės parkams[21].

Lūkesčiai buvo dideli, o valdžia siekė juos ne tik įgyvendinti, bet ir viršyti. Butų darbininkams turėjo būti ne tik daug; jie turėjo būti dideli, patogūs, su moderniausio dizaino vidaus įrenginiais. Po Ulbrichto vizito į Stalinštatą 1952 m. statybų vadovybė sudarė protokolą, kuriame konstatavo, kad kambarių aukštis butuose turi būti padidintas nuo 2,42 iki 2,7 metro; kad langų rėmai ir briaunos turi būti aukštesnės kokybės negu paprastai; kad visi pastatai turi būti tokio paties aukščio[22]. Leuchtas pareiškė, kad daugiabučiuose namuose turi būti įrengtas centrinis šildymas, o naujiesiems gyventojams turi būti „suteikta galimybė išsakyti savo nuomonę", kaip juos derėtų statyti. Ne vieni architektai turi spręsti, kiek žmonėms suteikti erdvės[23].

1952 m. Stalinštate apsilankė ir ministras pirmininkas Otto Grotewohlis. Jis apžiūrėjo kai kuriuos naujai pastatytus butus ir „priėjo prie išvados, kad darbininkai buvo nepakankamai konsultuojami, kaip įrengti ir apstatyti baldais savo naujuosius būstus"[24]. Reaguodama į jo priekaištą, miesto valdžia surengė „parodomųjų butų" parodą, siekdama pamokyti žmones, kaip puošti butą, kai jį gaus – ir jeigu gaus. Parodomųjų butų baldai buvo „gamykliniai", taigi „pažangesni" negu primityvūs baldai, kuriuos nauji darbininkai naudojo anksčiau, kai dar buvo valstiečiai. Savaime suprantama, tokiuose socialistiniuose namuose butus gaudavo tik verti juose gyventi: kadangi apytiksliai 80 procentų šių naujų gyvenamųjų plotų priklausė plieno susivienijimui, jie greitai tapo „darbininkų lenktyniavimo" nugalėtojų apdovanojimo sistemos dalimi ir buvo panaudoti skatinti spartuolius vykdyti normas dar greičiau[25].

Parduotuvės taip pat turėjo būti įrengtos kokybiškai. Naujojoje Hutoje buvo itin stengiamasi apipavidalinti centrinę aikštę supančius pastatus. Vienas iš jų, dabar *Cepelia* parduotuvių tinklo dalis, iki šiol išsaugojo savo šeštojo dešimtmečio apstatymą, įskaitant didžiulį lubų šviestuvą, kuris atrodo kaip Renesanso sietynas, suprojektuotas žmogaus, niekada nemačiusio Renesanso sietyno. Parduotuvėse taip pat turėjo būti gausu prekių, ir kai kuriose jų buvo gausu. Stalinvarošе daugelis atvykėlių iš kaimų, tarp jų ir Kollár, siųsdavo savo šeimoms maisto produktų[26]. Naujoji Huta taip pat garsėjo platesniu prekių asortimentu negu kaimyninė Krokuva.

Stalinštatui iš pradžių prasčiau sekėsi patenkinti savo gyventojų materialinius poreikius; aprūpinimas prekėmis buvo toks prastas, kad jų trūkumas tapo nacionalinės reikšmės klausimu. 1952 m. rugpjūtį Rytų Vokietijos prekybos ministras parašė piktą laišką vienai miesto valdžios įstaigai:

> Kai aš šeštadienį, rugpjūčio 16-ąją, lankiausi EKO [plieno susivienijime], daug darbininkų, taip pat partinės EKO organizacijos nariai sakė man, kad darbininkų šeimos labai blogai aprūpinamos daržovėmis, vaisiais ir kitomis prekėmis. Jie man pasiūlė susitikti su namų šeimininkėmis, kurios suteiks daugiau informacijos... Jie perspėjo pasiruošti priekaištų „krušai“. Apsipirkimo gatvė naujame rajone turėjo būti baigta šių metų gegužės 1-ąją, tačiau vis dar neužbaigta, tariamai dėl nesutarimų vidaus dekoravimo klausimu.[27]

Gavusi šį laišką miesto valdžia sutarė organizuoti mieste specialias „apsipirkimo muges“ ir parūpino joms, be kitų prekių, 740 dviračių, 5000 kibirų, 2400 porų batų ir 10 000 metrų paklodžių bei užvalkalų.

Galiausiai, bet ne reikšmės požiūriu, „socialistiniame“ mieste darbininkams turėjo būti sudarytos sąlygos ne tik valgyti ir miegoti, bet ir džiaugtis laisvalaikio veiklomis, kurios anksčiau buvo prieinamos tik buržuazijai. 1952 m. Zoltánas Vasas, vengrų komunistas, kuris 1944 m. lankydamasis pas vengrų partizanus pametė savo akinius, lankydamasis Stalinvarošе organizavo susitikimą su jaunais inžinieriais ir paklausė jų, ką jie veikia po darbo. „Veikti nėra ką, todėl po darbo paprastai miegame“, – atsakė šie; išgirdęs tokį atsakymą, jis liepė miesto planuotojams pastatyti restoraną. Jie pastatė[28]. (Per tą patį apsilankymą Vasas paklausė centralizuoto planavi-

mo biuro vadovo, kur jis gali rasti taksi. „Mes net kelių neturime“, – atsakė šis[29].) Juchnowicziui taip pat kartą buvo netikėtai paskambinta telefonu ir liepta: „Statykite teatrą.“[30] Jis padarė, kaip lieptas. Naujojoje Hutoje Liaudies teatras buvo užbaigtas 1955 m. Stalinštatas užbaigė statyti savo teatrą – pavadintą Friedricho Wolfo, Markaus Wolfo tėvo, garbei – tais pačiais metais. Suprojektuotas taip, kad primintų graikų šventyklą, Stalinštato teatras nebuvo prijungtas prie miesto šildymo sistemos ir ilgą laiką turėjo būti šildomas seno garvežio varikliu. Tačiau projektų srautas nenutrūko. Stalinvarošе, valdžiai reikalaujant pakelti kultūrinį miesto gyventojų lygmenį, 1954 m. buvo pastatytas naujas viešbutis, pavadintas *Arany Csillag* („Auksinė žvaigždė“). Vienas laikraštis apibūdino šį pastatą kaip „gražiausią mieste“, o jo restoraną buvo numatyta padaryti „geriausiu mieste“. Iš Budapešto buvo atsiųsta padavėjų ir virėjų, o meras iškilmingai paskelbė, kad šiame restorane paprasti žmonės bus aptarnaujami pirmiau už aukštus pareigūnus[31].

Sudarydami sąlygas vietos darbininkams turiningai leisti laisvalaikį, socialistiniai miestai taip pat turėjo teikti kultūrinį įkvėpimą visiems kitiems žmonėms. Šeštojo dešimtmečio pradžioje į juos „pasimokyti iš darbininkų“ vykdavo menininkai, rašytojai ir kino filmų kūrėjai. 1952 m. Stalinštate apsilankė Rusijos kompozitorius Dmitrijus Šostakovičius. 1953 m. Rytų Vokietijos režisierius Karlas Gassas ten nufilmavo naująjį miestą šlovinančią kino kroniką. Nors jo įranga buvo per primityvi imti interviu, Gassas monumentaliai detaliai nufilmavo plieninės krosnies statybą[32]. Rytų Vokietijos rašytojas Karlas Mundstockas išleido romaną *Helle Nächte* („Baltosios naktys“), kurio siužetas taip pat buvo pagrįstas tuo, ką jis patyrė šiame mieste. Jo knygoje randame lyrišką statybų aikštelės aprašymą:

> Krūvos medienos, pastoliai, baigti barakai, krosnys, stalai, kėdės, lovos, žvyro krūvos, visa tai guli, kur tik yra nors kiek vietos... Bet netrukus pamatai barakų eiles, dirbtuves, medžiagų sandėlius, kurie rodo, kad nors viskas atrodo chaotiškai, čia egzistuoja racionali sistema. Netrukus buldozeriai išvalė kanalą, kuris per dešimt metų po karo virto purvo upe. Paskui pradėjo zvimbti pjūklai ir buvo nutiestas kelias į plieno liejyklos centrą, draugystės kelias.[33]

Tadeuszas Konwickis 1949 m. ir 1950 m. kurį laiką dirbo Naujojoje Hutoje ir panaudojo ten surinktą medžiagą parašyti *Przy Budowie* („Statybos aikštelėje“), bene prasčiausią savo romaną. Jame pasakojama apie statybininkų brigadą, kuri turi užbaigti darbą, bet jai trukdo klasiniai priešai ir nepakankamai apsišvietę kolegos. Savaime suprantama, jie įveikia visus sunkumus ir įvykdo planą[34].

Bet rašytojai ir menininkai naujųjų miestų statybos aikštelėse ieškojo ne tik darbo patirties. Kai kurie iš jų taip pat ieškojo galimybės transformuoti save, kaip darbininkai transformavo visuomenę. 1952 m. dailininkas Oskaras Nerlingeris atvyko į Stalinštatą tikėdamasis apsivalyti nuo visų likusių buržuazinio formalizmo pėdsakų. Nerlingeris, prieškario laikais aktyvus avangardistų judėjimo dalyvis, po karo buvo paskirtas *Hochschule der Bildenden Künste*, vaizduojamųjų menų mokyklos Vakarų Berlyne, vadovu. Tačiau palaikydamas glaudžius ryšius su savo kolegomis komunistais Rytuose, garsiai reikšdamas nepritarimą „kapitalizmui“ ir remdamas Rytų Vokietijos „taikos“ kampanijas, jis netrukus įgijo daug priešų. Už tai, kad sutiko dalyvauti kai kuriose parodose rytinėje sienos pusėje, Vakaruose jis buvo pramintas vienu iš „supuvusių profesorių“ ir, panašiai kaip ir keletas kitų jo kolegų, neteko darbo[35]. Šeštojo dešimtmečio pradžioje ne tik komunistai buvo nepakantūs.

1951 m. Nerlingeris su didelėmis iškilmėmis emigravo anapus sienos – tapdamas vienu iš nedaugelio žmonių, išvykusių iš Vakarų į Rytus – ir įsiliejo į oficialų Rytų Vokietijos meno pasaulį. Tačiau jis liko, kaip pats sakė, „netikras dėl savo meninio požiūrio“. Jo žmona Alice Lex-Nerlinger susidurdavo su sunkumais, kai norėdavo eksponuoti savo paveikslus Rytuose, nors, kaip ji skundėsi laiške valdžiai, „visą savo menininkės gyvenimą“ dirbo „tik dėl taikos“[36]. Pats Nerlingeris jautė „palengvėjimą“ persikėlęs gyventi į Rytus, bet čionykštė estetika buvo sunkiai suprantama dailininkui, garsėjusiam labai abstrakčiais paveikslais. Tikėdamasis perauklėti save, atsikratyti „pesimizmo“ ir pasisemti darbininkiško „optimizmo“, jis nutarė kurį laiką pagyventi naujajame socialistiniame mieste[37].

Nerlingeris iš gamyklos vadovybės gavo užsakymą nutapyti freską, taigi tapo plieno liejyklos darbuotoju su „gamyklos darbininko teisėmis ir pareigomis“. Pasiryžęs patirti viską, iš ko susidėjo jo naujųjų kolegų gyvenimas, jis lankėsi jų butuose, restoranuose ir sporto stadione. Dieną jis sėdėdavo

„apsivyniojęs antklodėmis žiemos purve", stovėjo „prie kūryklų", stebėjo „didelių krosnių statybą", klausėsi „mašinų gaudesio", tikėdamasis pasimokyti iš „nuostabių žmonių, kurie sumanė pastatyti miestą ten, kur anksčiau augo miškai". Vakarais jis studijuodavo techninę taikomąją literatūrą. Jis bandė tapyti darbininkus jiems dirbant, bet tai buvo nelengva: „Gamykloje buvo triukšminga ir pavojinga, nepadėjo net fotoaparatas, nes metalo švytėjimas buvo pernelyg stiprus ir pernelyg ryškus."[38]

Pirmieji Nerlingerio darbo rezultatai nepatiko jo nutapytiems žmonėms. Jie manė, kad paveikslų scenos per tamsios ir nemalonios – „kaip blogoje Vakarų Vokietijos įmonėje" – ir patarė Nerlingeriui, ką derėtų pakeisti. Nerlingeris sutiko. Jis pradėjo vaizduoti gamyklą kaip šviesią, linksmą vietą. Darbininkus vaizdavo laimingesnius, optimistiškesnius. Jis manė, jog tapydamas inžinierius turi pavaizduoti juos „besididžiuojančius" tuo, ką jie daro. Dabar jo kritikams-darbininkams paveikslai patiko, ir taip smarkiai, kad jis padarė jiems jų nuotraukas, kurias jie pakabino savo butuose[39].

Jo stilius iš tikrųjų pasikeitė, kaip jis pats gyrėsi savo eskizų, etiudų ir tebetapomų paveikslų parodoje, kurią surengė 1952 m. lapkritį – pirmojoje dailės parodoje Stalinštate. Norėdamas parodyti, kokią didelę pažangą padarė, Nerlingeris atgabeno keturis savo prieškario paveikslus ir pateikė juos kaip įrodymą, kad „taip tęstis nebegalėjo". Pasak dailės kritiko, kuris parašė parodos apžvalgą, tarp šių senesnių kūrinių buvo „ledinis labai iškilmingos gamyklos vaizdas" (1930) ir „melancholiškas, tamsus peizažas" (1945 m.), jie bylojo apie „tragišką menininko, kurį paklaidino jo politinis atvirumas, padėtį". Laimei, „jo pažangi dvasia atsisuko prieš paralyžiuojantį pesimizmą. Pulsuojančiame Eizenhiutenštato susivienijimo ritme slegianti baimė tapti vienišam studijoje tapo utopine svajone apie naują tikrovę."[40]

Gamyklos darbininkams patiko ši pirmoji paroda. „Brangus kolega Nerlingeri, – parašė vienas iš jų lankytojų knygoje tą vakarą, – džiaugiausi vaikščiodamas po parodą, mačiau, kaip jūs šiltai ir nepaprastai kūrybiškai atkreipėte dėmesį į naujas problemas... Tikiuosi, kad užbaigęs savo kūrinius sulauksite didelio pasisekimo." Kitas pareiškė: „Esame įsitikinę, kad visa, ką darome, tarnauja žmogui, ir tai negali likti tik žodžiais, tai turi atsispindėti mene." Atstovai iš draugiškų socialistinių šalių išreiškė susižavėjimą lenkų, vengrų ir čekų kalba.

Po keleto savaičių buvo surengta diskusija pačioje gamykloje. Nerlingeris pradėjo ją prašydamas „naudingos darbininkų kritikos“. Kai kurios jų pastabos buvo stebėtinai taiklios. Trys profesinės sąjungos nariai parašė tokį komentarą: „Mums labai patinka nespalvoti piešiniai, bet akvarelė turėtų būti lengvesnė ir natūralesnė.“ Kitas skundėsi, kad viename iš paveikslų jis negalėjo atpažinti asmenų veidų, figūros buvo pernelyg bendros. Vienas Laisvojo vokiečių jaunimo atstovas buvo entuziastingesnis: „Tai turbūt yra pirmas kartas mūsų liaudies istorijoje, kai menininkas pristato savo kūrybą kritiškai aptarti darbininkams, kurie suteikė jam motyvaciją ir galią.“[41]

Sulaukęs savo kritikų pripažinimo Nerlingeris džiūgavo, o jo psichologinė transformacija taip pat pažengė į priekį. Kaip ir Maxas Lingneris, jis iš tikrųjų norėjo atitikti savo laikotarpio dvasią ir sąmoningai stengėsi save „perauklėti“, kad geriau pritaptų prie naujosios aplinkos. Šiuo požiūriu Nerlingeris turėjo daug bendra su darbininkais, kuriuos vaizdavo savo paveiksluose, taip pat su Stalinvarošo ir Naujosios Hutos statytojais. Juos taip pat tariamai keitė ir transformavo jų aplinka – ir galiausiai jie turėjo pradėti atitikti savo miestų dvasią.

Socialistinių miestų planuotojų svajonės toli gražu neapsiribojo plytomis ir cemento skiediniu. Iš pat pradžių jie siekė pakeisti ne tik miestų meninį apipavidalinimą ir planavimą, bet ir žmonių elgesį. Stalinvarošas, pirminiu sumanymu, turėjo būti „miestas be elgetų ir be periferijos“ – tai yra be lūšnynų priemiestyje[42]. Socialistiniame mieste darbininkai turėjo gyventi „kultūringiau“ negu anksčiau, ir naujasis jų gyvenimo būdas turėjo būti stulbinamai panašus į prieškario buržuazijos gyvenimą. Stalinvaroše dalelę šios žavingos ateities pagaliau buvo galima pamatyti 1952 m. vasarą, kai Gegužės 1-osios gatvėje buvo palyginti sutvarkyti daugiabučiai namai, pati gatvė padengta asfaltu ir iškuoptos statybinės nuolaužos bei šiukšlės. Rajonas tapo vieta, kur pasipuošę žmonės sekmadienį galėjo išeiti pasivaikščioti, ir netrukus pagarsėjo kaip „Stalinvarošo Šveicarija“. Kaip tik tokį miestą, pasak istoriko Sándoro Horvátho, ir buvo norėta sukurti. Nauja miesto erdvė turėjo išveisti naują darbininkų, „miesto žmonių“, padermę:

> „Miesto žmogus“ gyvena blaiviai, užuot ėjęs į alinę, lankosi kinuose ir teatruose ar klausosi radijo, vilki šiuolaikiniais ir patogiais gamykloje

> pasiūtais drabužiais. Jis mėgsta eiti pasivaikščioti ir „protingai" leisti savo laisvalaikį paplūdimyje. Skirtingai nuo kaimiečių, jis apstato savo butą miestiškais baldais, teikdamas pirmenybę gamykliniams, suprojektuotiems stalių, ir guli ant praktiškos sofos. Miesto žmogaus bute yra vonia, kurioje jis reguliariai maudosi. Jis nenaudoja vonios gyvūnams prausti ar maistui laikyti. Dieną jis valgo gamykloje ir savo virtuvę naudoja tik lengviems užkandžiams pasigaminti. Likusią laiko dalį jis leidžia su savo šeima svetainėje. Savo modernaus, šviesaus ir erdvaus buto balkone miesto žmogus deginasi arba išleidžia ten savo vaikus pakvėpuoti grynu oru. Užuot džiovinęs drabužius balkone, jis naudojasi pastate įrengta kolektyvine skalbykla.[43]

Bet Stalinvarošo Šveicarija buvo mažytė. 1952 m. ją sudarė viena vienintelė gatvė. Kasdienis gyvenimas likusioje statomo miesto dalyje, kaip ir Stalinštate bei Naujojoje Hutoje, atrodė visiškai kitaip.

Pirmuoju savo gyvavimo dešimtmečiu socialistiniai miestai vieną iš savo tikslų pasiekė stulbinamai sėkmingai: jie visi nepaprastai sparčiai augo. Naujoji Huta, įkurta 1949 m., 1950 m. pabaigoje turėjo 18 800 gyventojų, o 1960 m. – jau 101 900.[44] Stalinvarošas 1950 m. pabaigoje turėjo 5860 gyventojų, bet po metų jų skaičius daugiau negu padvigubėjo ir pasiekė 14 708[45]. Stalinštatas 1952 m. turėjo 2400 gyventojų, 1955 m. – 15 150. Visose besivystančiose šalyse tokia greita plėtra neišvengiamai sukelia chaosą, netvarką, skatina klaidas ir atneša dar didesnių negerovių. Ne išimtis buvo ir Rytų Europa. Kaip atsiminė Józefas Tejchma, „viskas buvo... neįtikėtinai primityvu".

Tejchma atvyko į Naująją Hutą 1951 m. būdamas dvidešimt ketverių, tais pačiais metais, kai apsilankė Berlyno jaunimo festivalyje. Gimęs valstiečių šeimoje izoliuotame kaime Pietryčių Lenkijoje, Tejchma baigė vidurinę mokyklą tik todėl, kad mokslas buvo nemokamas – prieš karą jo tėvai niekaip nebūtų išgalėję sumokėti už jo mokslus. Mokykloje jis įstojo į Valstiečių partijos jaunimo judėjimą, ir kai ši organizacija 1948 m. įsiliejo į Lenkijos jaunimo sąjungą (ZMP), jis automatiškai tapo jos nariu. Talentingas ir entuziastingas, jis greitai sulaukė kvietimo dirbti ZMP štabe

Varšuvoje. Nors puoselėjo viltis įstoti į universitetą, buvo kitų, svarbesnių užduočių. Kartą Varšuvos kadrinių darbuotojų vadovas netikėtai pakvietė jį į savo kabinetą ir pasakė, kad skubiai reikia atidaryti ZMP skyrių Naujojoje Hutoje. Ar nenorįs Tejchma tapti jo pirmuoju vadovu? Jis sutiko. Taip, prisiminė Tejchma, jis tapo „keleto dešimčių tūkstančių jaunuolių lyderiu. Aš buvau atsakingas už jų švietimą, kultūrą, sportą – už viską“[46].

Tejchma praleido Naujojoje Hutoje trejus metus ir per tą laiką susidūrė su „dideliais sunkumais, kurių sukeldavo jaunuolių perkėlimas tiesiai iš kaimo į dideles gamyklas“. Daugelis atvykėlių į Naująją Hutą buvo neraštingi ar pusiau raštingi. Jie niekada anksčiau nebuvo išvykę iš savo kaimelių, niekada negyveno toli nuo savo šeimų ir nieko nežinojo apie išorinį pasaulį. Iš pradžių Tejchmai atrodė, kad tai įveikiama problema. Jis pats buvo nuskurdusio kaimo produktas, ir kuklus „kampelis“, kuriame jis apsigyveno Naujosios Hutos darbininkų viešbutyje, buvo kur kas prabangesnis būstas negu visi kiti, matyti vaikystėje: „Buvo vanduo, elektra.“ Jis taip pat turėjo sekretorių, gaudavo atlyginimą, kurį mokėdavo ZMP, ir dėl to buvo nepriklausomas nuo gamyklos.

Iš pradžių Tejchmai darbas atrodė labai įdomus. Nors jis turėjo nurodymus iš Varšuvos, kaip organizuoti paskaitas ir paradus, daug ką galėjo spręsti pats. Jis vaikščiojo po statybas „domėdamasis, kaip jaunimas dirba, kartais įsikišdamas, teikdamas siūlymus, prižiūrėdamas valgyklą, švietimo sistemą“. Jis teikė savo išvadas statybos viršininkams ir ragino daryti pakeitimus. Kad darbininkai po darbo „nekiurksotų ant suolelių“, jis susitarė su statybų vadovais, kad šie skirtų sunkvežimių nuvežti darbininkams į Krokuvą pažiūrėti spektaklių, nes daugelis jų anksčiau niekada nebuvo teatre. Tejchma taip pat organizuodavo susitikimus su iškiliais rašytojais, menininkais ir poetais, kurie atvykdavo į Naująją Hutą ieškodami kūrybinio įkvėpimo. Kartu Tejchma stebėjo, kurie jaunuoliai vykdo statybos normas ir kurie jas viršija. Ištikimas savo amžiaus dvasiai, jis skatino „socialistinį lenktyniavimą“ ir apdovanodavo nugalėtojus. Kai kurie žmonės jo klaũsė: „Jie įsitraukė, stengėsi, lenktyniavo vienas su kitu. Tačiau tikrame gyvenime, žinoma, visa tai atrodė kitaip negu kino kronikose.“

Netrukus Tejchma nusivylė savo darbu. Kai kurie jo naujieji globotiniai vertino jo darbą, norėjo praplėsti savo akiratį, studijuoti darbininkų judėjimo istoriją, susipažinti su teatru ir literatūra. Tačiau kitiems jo pastangos

sukeldavo pasibodėjimą; jie buvo aktyviai priešiški. Daugelis jų „neturėjo jokių kultūros standartų. Jie neturėjo jokio išsimokslinimo, jiems nereikėjo jokių aukštesnių dalykų. Jie nuolatos girtaudavo, muštynės buvo jų pramoga. Kiekvienas rūpinosi tik pats savimi. Jie nenorėjo nieko, ką mes galėjome pasiūlyti.“

Jis buvo ne vienintelis, priėjęs prie tokios išvados. 1955 m. – mirus Stalinui, kai spauda buvo daug laisvesnė – ZMP laikraščio *Sztandar Młodych* („Jaunimo vėliava“) pavedimu Naujojoje Hutoje apsilankė jaunas žurnalistas Ryszardas Kapuścińskis. Neseniai užbaigtuose daugiabučiuose Kapuścińskis sutiko daug žmonių, kurie buvo patenkinti savo pasiekimais. „Aš čia jau dveji metai ir nė už ką neišvyksiu“, – pasakė jam vienas vyras. Tačiau miesto pakraščių barakuose jis atrado pasibaisėtinas, net Dantės „Pragarą“ primenančias gyvenimo sąlygas ir užgimstantį nuskurdusių ir degradavusių gamyklos darbininkų poklasį:

> Neseniai keturiolikmetė mergaitė užkrėtė daugybę berniukų [venerine liga]. Kai mes susitikome su ja, ji papasakojo apie šį savo pasiekimą taip vulgariai, kad mūsų vos nesupykino. Ir ji ne viena tokia. Ne visos jos tokios jaunos, bet daugelis irgi paauglės. Nueikite į Mogilskių miškelį, į *Tajvaną*, į *Kozedo* [alinių pavadinimai]… Naujojoje Hutoje yra butų, kur viename kambaryje motina ima pinigus iš vyrų, o kitame duktė juos tenkina. Ir tokių butų yra ne vienas…
>
> O dabar pažiūrėkite, kaip gyvena jaunuolis čia, gamykloje. Ryte jis atsikelia ir eina į darbą. Grįžta trečią. Štai ir viskas. Trečią jo diena baigiasi. Lankiausi bendrabučiuose, kur gyvena tokie žmonės. Žvilgtelėjau į vidų: jie sėdi. Faktiškai jie nieko daugiau ir nedaro. Jie nesikalba, nes apie ką gi kalbėti? Jie gali skaityti, bet nepratę; jie gali dainuoti, bet tai trukdys kitiems; jie gali muštis, bet nenori. Jie tiesiog sėdi. Aktyvesni klaidžioja po gatves. Velnias, gal ten yra kur nueiti, kur nors, kur galima praleisti pusę dienos? Yra daug barų. Tačiau vieni nenori ten eiti, kiti neturi pinigų. O daugiau nieko nėra…[47]

Šias negeroves pastebėjo ir Tejchma. Jis bandė organizuoti diskusijų grupes apatiškiausiems darbininkams, ir nors jie noriai skųsdavosi darbo sąlygomis, įtraukti juos į pokalbį kokiomis nors kitomis temomis buvo ne-

įmanoma. Kai atvykdavo garsių rašytojų, jie daugiausia sėdėdavo ir tylėdavo, tarytum laukdami, kad šie lankytojai iš kito pasaulio juos pamokytų. Po kurio laiko Tejchma iš anksto įspėdavo šiuos literatus nesitikėti didelio susidomėjimo ir net patardavo jiems nevaizduoti Naujosios Hutos pernelyg rožinėmis spalvomis. Jis pasakė Kazimierzui Brandysui, tuo laiku garsiam rašytojui stalinistui, santūriau rašyti apie statybą: tikrasis gyvenimas nesąs toks optimistiškas, toks džiaugsmingas, kaip atrodė jo knygoje. Kasdienis gyvenimo, kokį iš tikrųjų gyveno žmonės, ir kasdienis gyvenimas, koks buvo pateikiamas laikraščiuose, kino kronikose ir romanuose, smarkiai skyrėsi.

Didelis atotrūkis ėmė formuotis ir tarp skirtingų socialistinių miestų rajonų. Netoli Gegužės 1-osios gatvės, Stalinvarošo Šveicarijos, driekėsi barakų miestai tokiais pavadinimais kaip „Radaras“ ir „Pietūs“. Faktiškai tai buvo lūšnynai, be vandentiekio, be tualetų viduje, neasfaltuotomis gatvėmis. Šiukšlės buvo išvežamos nereguliariai. Pašiūrėse šalia barakų, o kartais ir greta pusiau baigtų daugiabučių, žmonės laikė kiaules ir vištas. Kai lijo, purvas buvo toks gilus, kad tėvai turėdavo nešti vaikus į vaikų darželius ant nugaros. Kartais vienai šeimai skirtame plote gyvendavo dvi, trys ar daugiau šeimų[48]. Pramogai barakų miestų gyventojai lankydavosi ne teatruose ir viešbučių restoranuose, bet alinėse. Garsiausioje iš jų – pavadinimu *Késdobáló*, kuris pažodžiui reiškia „Peilio metikas“, o žargonu – „alinė“ arba „lindynė“, pasak spaudos, nepaliaujamai liejosi alkoholis, skambėjo laukinės dainos, vyko muštynės ir kautynės peiliais. Apie kitą alinę – *Lepra* („Leopardas“) – buvo juokaujama, kad naujas lankytojas prieš peržengdamas jos slenkstį pirma turi šauti į orą, ir jeigu niekas nešauna atgal, vadinasi, galima įeiti. Periodiškai policija bandydavo uždaryti šitas užeigas, bet alinės buvo tapusios buvusių valstiečių susirinkimo vietomis, ir jie energingai gynė jas nuo „miestiečių“ policijos ir žiniasklaidos[49].

Stalinštate gyvenimo sąlygos irgi buvo nevienodos. Vienoje miesto dalyje nedaugelis laimingųjų galėjo persikelti į naujus butus ir nuoširdžiai džiaugėsi naujomis gyvenimo sąlygomis. Kitur padėtis buvo prastesnė. Dauguma darbininkų, atvykusių į miestą pirmosiomis dienomis, buvo jaunuoliai iš įvairiausių Vokietijos vietovių – kas trečias buvo pabėgėlis iš Lenkijos, Sudetų ar kitų buvusio Reicho žemių – be savo šeimų. Jie gyveno barakuose, po dešimt kambaryje, ir pagrindinis jų pasilinksminimas buvo

alkoholio vartojimas. Vienas iš jų prisiminė „atėjęs į Fiurstenbergą palei bėgius“, kur, kaip ir Stalinvarošе, buvo barų su visai neutopiniais pavadinimais, tokiais kaip „Laukinis kuilys“ ir „Rūsys“[50]. Kitas atsiminė alinę, kuri būdavo taip perpildyta, kad vargiai pavykdavo prasibrauti į vidų – nebent nusišypsodavo laimė ateiti ten po muštynių, kai visi lankytojai būdavo išmesti lauk[51].

Dėl skubėjimo, naktinių pamainų, ilgų darbo valandų ir darbininkų bei vadovų nepatyrimo šiose tariamai idealiose statybose dažnai pasitaikydavo technologinių nesėkmių. Purus, smėlėtas Stalinvarošo dirvožemis kėlė didžiulių problemų ir lėtino darbus. Tevan prisiminė, kaip pabudusi sekmadieniais ryte nusėlindavo į statybų aikštelę patikrinti, ar „sienos ir pastatai vis dar stovi“[52]. Jos statyta gamyklos dalis išsilaikė, bet vienos iš vietos mokyklų priestatas iš tiesų sugriuvo ir turėjo būti atstatytas. 1958 m. teko atnaujinti visą kanalizaciją. Techninių problemų šaltinis buvo pati ideologija: kartą Tevan prašė, kad viena labai šlovinama spartuolių brigada būtų nušalinta nuo vieno iš jos projektų, nes jie taip stengėsi kuo greičiau baigti darbą ir gauti savo premijas, kad praleisdavo kai kuriuos technologinius procesus ir darbus atlikdavo nekokybiškai. Tuo laikotarpiu tokia problema iškilo ir daugelyje kitų statybos aikštelių bei daugelyje kitų gamyklų, bet dėl sustiprintos propagandos socialistiniuose miestuose ji buvo ypač aštri.

Techninių problemų kilo ir pačiose plieno liejyklose. Stalinštate krosnis, suprojektuota gaminti 360 tonų grynos geležies, iš pradžių pajėgė gaminti apytiksliai pusantros tonos. Po maždaug dviejų mėnesių, atlikus remonto ir reguliavimo darbus, ji galėjo pagaminti apie 205 tonas – o tai reiškė, kad planas, geriausiu atveju, galėjo būti „įvykdytas tik 58 procentais“. Produkcijos apimtis ilgainiui padidėjo, bet dėl prasto planavimo ir inžinierių nesėkmių dalis Stalinštato fabriko plieno gamybos procesų daugelį metų turėjo būti atliekami Sovietų Sąjungoje. Praėjus ne vienam dešimtmečiui, kai fabrikas buvo „užbaigtas“, nebaigtą produkciją vis dar reikėjo vežti apdirbti į Sovietų Sąjungą, o paskui parsigabenti atgal. Visas plieno gamybos ciklo stadijas apimanti gamykla buvo užbaigta tik paskutiniame XX a. dešimtmetyje, kai Rytų Vokietija jau neegzistavo[53].

Greitai statydamos pramonės objektus ir plėtodamos miestus neturtingos šalys dažnai padaro panašaus pobūdžio klaidų ir patiria panašių nesėkmių. Tačiau naujuose socialistiniuose miestuose atotrūkis tarp utopinės

propagandos ir kartais katastrofiškos kasdienio gyvenimo tikrovės buvo toks ryškus, kad komunistų partijoms dėl to tekdavo nuolatos ieškoti pasiteisinimų. Todėl socialistiniuose miestuose masinės propagandinės kampanijos buvo organizuojamos kur kas platesnio masto ir įnirtingesnės negu kitose šalies vietovėse. Pavyzdžiui, kampanija dėl Dunapentelės pavadinimo pakeitimo į Stalinvarošą buvo surengta kaip tik siekiant mobilizuoti miesto darbo jėgą ir galbūt taip pat paskatinti Sovietų Sąjungą padėti. Kaip 1951 m. Ernő Gerő rašė laiške Rákosi:

> Su nauju pavadinimu mes galėtume smarkiai pagyvinti darbo varžybų organizavimą statybų aikštelėse. Galėtume organizuoti pavadinimo keitimą taip... kad dauguma darbininkų tapatintųsi su šiuo sumanymu ir patys kreiptųsi į vyriausybę, prašydami pervadinti miestą... Taip pat manau, kad pavadindami Dunos plieno liejyklą Draugo Stalino vardu moraliai įpareigotume sovietų ekonomines organizacijas pasiūlyti mums būtiną pagalbą planavimo ir tiekimo srityje...[54]

Kaip ir derėjo tikėtis, mieste buvo pradėta „spontaniška" kampanija. Viso miesto darbininkai rašė Rákosi laiškus, kuriuose įsipareigojo viršyti išdirbio normas ir anksčiau laiko užbaigti darbus, jeigu tik Vengrijos vadovas sutiks pakeisti miesto vardą. „Aš pasižadu visomis išgalėmis ir žiniomis padėti šiam medeliui, pasodintam šiame mažame Dunapentelės kaime, pasiekti dangų nuostabiame Stalinvarošo mieste", – rašė vienas. „Prašau Draugo Rákosi perduoti šį laišką mūsų tėvui Stalinui", – pareiškė kitas. Keletas parašė eilėraščių:

> *Prie Volgos yra Stalingradas, prie Dunojaus turime*
> *Stalinvarošą,*
> *Draugas Stalinas yra didis taikos sergėtojas, jo vardas apsaugos mūsų*
> *miestą...*

Galiausiai miesto darbininkų delegacija atvyko susitikti su Rákosi ir įteikė jam visus šiuos laiškus, įrištus į didelę knygą odiniais viršeliais, šiandien ji saugoma miesto muziejuje. Jis paspaudė jiems rankas ir pasakė sutinkąs: miestą galima pervadinti. Per Spalio revoliucijos metines buvo suplanuota trijų dienų „pavadinimo" šventė su liaudies šokiais, teatro ir operos vaidini-

mais, sporto varžybomis ir knygų muge su visomis Stalino knygomis. Partijos štabe buvo pakabintas didžiulis Stalino portretas, rūpestingai apšviestas, vietinio žurnalisto žodžiais, „tarytum jo veidą būtų nušvietusi vengrų liaudies dėkingumo šviesa“[55].

Rytų Vokietijoje partijos vadovybė į savo socialistinio miesto klaidas reagavo griežčiau. Ypač susirūpinusi dėl inžinerinių nesėkmių, Rytų Vokietijos partijos vadovybė 1952 m. organizavo Stalinštato partinių bosų susirinkimą. Už uždarų durų buvo apsvarstytos visos problemos: kodėl miestas prastai aprūpinamas maisto produktais, kodėl darbininkams trūksta apsauginės aprangos, kodėl prastai veikia transportavimas, kodėl barakai purvini, kodėl neveikia krosnys. Susirinkimo pabaigoje jo dalyviai surašė rūstų protokolą, didžiąją dalį kaltės priskirdami metalurgijos ministrui Fritzui Selbmannui, jis buvo apkaltintas „arogantiškumu“ ir nubaustas bauda. Jam buvo pasakyta, kad gali toliau eiti savo pareigas, bet tik su sąlyga, kad sudarys ekspertų komisiją prižiūrėti darbui gamykloje kitus tris mėnesius, ir tik jeigu ši komisija greitai pataisys padėtį.

Rytų Vokietijos slaptoji policija atliko savo atskirą tyrimą, dėl ko blogai veikia visiškai naujos krosnys. Asmenišku Stasi boso Wilhelmo Zaisserio pavedimu buvo pateiktas raportas, pavadintas „Dėl įtarimų sabotažu projektuojant, planuojant ir statant Eizenhiutenštatą“. Savo sovietų patarėjų siūlymu, Zaisseris didumą kaltės už technines nesėkmes irgi priskyrė „visiškai neatsakingam ministro Selbmanno elgesiui“, ir buvo net pasigirdusios grėsmingos kalbos apie parodomąjį teismą (tikriausiai surengtą pagal tą patį scenarijų kaip ir ketvirtojo dešimtmečio sovietų Šachtų teismas, per kurį keletui nelaimingų inžinierių buvo priskirta kaltė dėl daugybės įvairiausių pramoninių nesėkmių). Selbmanną ir jo kolegas nuo suėmimo ir viešo pažeminimo išgelbėjo tik atvykusi sovietų inžinierių grupė. Ištyrę projektą, jie išgyrė krosnių statybą, bet kritikavo savo kolegų vokiečių „nepatyrimą“: menką produktyvumą, jų teigimu, lėmė ne sabotažas, bet neteisingas kokso ir geležies rūdos santykis mišinyje[56]. Stalinštato inžinierių spaudimas liko toks stiprus, kad techninis fabriko vadovas Hansas Königas atvirai skundėsi dėl nuolatinių puolimų ir kaltinimų. 1955 m. jis slapta perėjo sieną ir pabėgo į Vakarus[57].

Dalis kaltės buvo priskirta ir paprastiems darbininkams. Stalinvarošo spauda dėl trikdžių ir uždelsimų atvirai kaltino „nusikaltėlius, prostitutes ir

deklasuotus elementus“, kurie nedorais būdais prasiskverbė į miestą ir dabar tariamai padidino nusikalstamumą ir sabotavo kitų pastangas. Šiuose kaltinimuose buvo kažkiek tiesos. Stalinvarošas buvo didžiausia statyba šalyje, ir ieškoti laimės ten traukė įvairiausi žmonės. Pasibaisėtinos gyvenimo sąlygos – perpildyti bendrabučių kambariai, pramogų, būstų trūkumas – galimas daiktas, taip pat skatino darbininkus elgtis blogiau, nors ne visada. Tevan vadovaujamoje moterų statybininkių brigadoje dirbo keletą buvusių prostitučių: „Kai kurios iš jų, žinoma, toliau dirbo savo senąjį darbą Stalinvaroše, bet kai kurios iš tikrųjų norėjo pradėti naują gyvenimą. Turėjau vieną tokią darbuotoją, kuriai daug padėjau ir kuri vėliau tapo vietinės parduotuvės vadove. Kiekvieną kartą, kai aš ten nueidavau apsipirkti, ji man parinkdavo geriausių prekių, ji buvo tokia dėkinga.“[58]

Tačiau dauguma į socialistinius miestus atvykusių darbininkų nebuvo nusikaltėliai ar prostitutės, lygiai kaip ir dauguma laikinų alinių lankytojų nebuvo ginkluoti galvažudžiai. Apskritai Stalinvarošo, kaip įstatymų neturinčio „aukso karštligės“ miesto – kur bet kas gali atsitikti ir kur nesilaikoma jokių taisyklių, – mitas buvo daugiau naudingas negu teisingas. Kaip ir kaltinimai pramoniniu sabotažu, jis padėjo paaiškinti, kodėl gyvenimo lygis nekilo, kodėl butai nebuvo užbaigti ir kodėl net naujutėlaitės sovietų suprojektuotos plieno liejyklos nepajėgė įvykdyti ambicingų komunistų partijos planų.

Kampanijos prieš veltėdžius, „nusikaltėlius“ ir kitus kenkėjus gal ir turėjo šiokį tokį poveikį. Tačiau atotrūkis tarp propagandos ir tikrovės galų gale tapo toks didelis, kad užmaskuoti jo nebepavykdavo, ir ilgainiui net daugelis entuziastingų socialistinio miesto gyventojų pajuto nusivylimą. Po keleto metų Elekas Horváthas kaip jaunimo aktyvistas buvo pašauktas į kariuomenę ir gavo karininko laipsnį. Júlia Kollár – dabar Júlia Horváth – sulaukė pasiūlymo mokytis partijos mokykloje Budapešte, kur ji turėjo nemalonumų, kai išreiškė nepritarimą „taikos obligacijų“ kampanijai. Kaip Dirbančio jaunimo sąjungos vadovė, ji privalėjo pardavinėti šias „obligacijas“ – iš esmės tai buvo mokestis, nes pinigai už jas patekdavo į valstybės iždą – savo bendradarbiams: kuo daugiau obligacijų jaunimo vadovas parduodavo, tuo aukštesnė buvo jo padėtis jaunimo judėjime. Jai ėmė atro-

dyti, kad neteisinga tikinti žmones klimpti į skolas, kad nusipirktų taikos obligacijų, ir ji nenorėjo to daryti pati, net žinodama, kad dėl to jiedu su vyru gali prarasti „pavyzdinių kadrinių darbuotojų“ reputaciją. Ji pasakė tai garsiai. Netrukus kažkas paklausė jos, ar ji didžiuojasi turėdama vyrą, kuris toks jaunas tapo karininku, ir ji atsakė nesididžiuojanti – jai nepatinkąs jo darbas, nes jis labai mažai būna namie. Ir apie šį pokalbį, ir apie jos pasisakymus apie taikos obligacijas buvo pranešta mokyklos direktoriui. Iškviesta pasiaiškinti, ji pasakė, kad tai buvo ne „priešiškas elgesys“ – ji tik išsakiusi savo nuomonę. Incidentas tuo ir baigėsi, ir ji sugrįžo į Stalinavarošą kaip partijos aktyvistė. Tačiau jau nebegrįžo dirbti į statybą, o dabar nejaučia jokios nostalgijos vėlesniems metams, kuriuos praleido mieste.

Netrukus entuziazmas išblėso, o utopinės svajonės apie socialistinį miestą išsisklaidė. Po Stalino mirties 1953 m. ne viskas pasikeitė iš karto – Stalinštato ir Stalinvarošo pavadinimai buvo vartojami iki 1961 m., o vėliau abu miestai buvo tyliai pervadinti – pirmasis Eizenhiutenštatu, antrasis – Dunauivarošu. Tačiau naujus architektūrinius principus buvo imta įgyvendinti tuoj pat. 1954 m. gruodį, praėjus mažiau kaip metams po Stalino mirties, Nikita Chruščiovas pradėjo kampaniją už „architektūros industrializaciją“. Kalboje, kuri iš dalies pranašavo būsimą politinį mūšį, jis su užsidegimu kalbėjo apie surenkamuosius pastatus, gelžbetonį ir standartizuotus butus. Jis suniekino architektus, kurie rūpinosi pastatų išvaizda: „Jiems reikia gražaus silueto, o žmonėms reikia butų.“ Ir koneveikė stalinistų socialistinio realizmo išlaidumą:

> Kai kurie architektai labai mėgsta prie pastatų viršūnių pridėti smailes, kurios suteikia jų pastatams bažnyčios išvaizdą. Jums patinka bažnyčių siluetai? Nenoriu ginčytis dėl skonio, bet gyvenamiesiems pastatams tokia išvaizda nereikalinga… Ji nesuteikia jokių papildomų patogumų gyventojams ir paprasčiausiai daro pastato eksploataciją brangesnę ir padidina jo sąnaudas.[59]

Derindamasis prie naujos politikos, Sovietų Sąjungos Centro komitetas išleido potvarkį dėl „nereikalingo išlaidavimo architektūroje pašalinimo“. Rytų Europa pasekė šiuo pavyzdžiu. Sausį Chruščiovo kalba pasirodė išversta į vokiečių kalbą. 1955 m. vasarį partijos Centro komitetas Berlyne

paskelbė, kad visos naujos statybos turi būti vykdomos vadovaujantis nauju šūkiu: „Geriau, pigiau, greičiau.“[60] Netrukus Stalinštate ir kituose Rytų Vokietijos miestuose ėmė kilti surenkamieji blokiniai daugiaaukščiai – liūdnai pagarsėję *Plattenbau*.

Taigi Stalinštate suplanuota rotušė su aukšta smaile taip ir nebuvo pastatyta. Nebuvo pastatytas ir kultūros centras. Naujosios Hutos centrinė aikštė buvo pervadinta Ronaldo Reagano vardu ir šiandien žymi susikirtimą gatvių, pavadintų generolo Władysławo Anderso, Popiežiaus Jono Pauliaus II ir profesinės sąjungos „Solidarumas“ garbei. Tik pusė Dunauivarošo centrinės aikštės buvo pabaigta, dėl to ji šiek tiek neproporcinga ir kelia architektūrinių nesutarimų mieste net šiandien. Investicijos į Stalinštato plieno liejyklą 1954 m. buvo sumažintos nuo 110 milijonų iki 34 milijonų markių, o kai kurių gamybos ciklo dalių statyba buvo atidėta neapibrėžtam laikui[61]. 1954 m. buvo užšaldytos investicijos į Stalinvarošo fabriką. Tik Naujosios Hutos fabrikas augo toliau, nors jam parinkta vieta laikui bėgant ėmė atrodyti vis netinkamesnė.

Kadangi pirmaisiais gyvavimo metais propaganda visus tris socialistinius miestus nepaprastai išgarsino ir išgyrė, jie ir toliau atliko simbolinius vaidmenis vėlesnėje savo šalių istorijoje. 1955 m. vasarą Naujoji Huta ir jos darbininkai tapo vieno iš pirmųjų atvirai antikomunistinių eilėraščių, pasirodžiusių Lenkijos spaudoje po Stalino mirties, tema. Adamo Ważyko „Eilėraštis suaugusiesiems“ kandžiai pašiepė „valstiečius, tapusius darbininkais“, Naujosios Hutos vadovybės pretenzingumą ir pagyrūnišką komunistinę propagandą:

Iš kaimų ir miestelių jie atvažiuoja mediniais vežimais
Statyti fabriko ir svajonių miesto,
Kasti naujojo Eldorado žemių.
Armija pionierių, didžiulė minia,
Jie susigrūda į pašiūres, barakus ir bendrabučius,
Žengia sunkiu žingsniu per purvo gatves ir garsiai švilpauja:
Atvykę miniomis, degantys įvairiausiais troškimais,
Ant kaklų pasikabinę Čenstakavos Nukryžiuotąjį,
Jie sodriai keikiasi, degtinę geria kibirais ir žvalgosi į merginas…

Didžiulė minia, atginta netikėtai
Iš viduramžių tamsos: nežmoniška Lenkija,
Staugianti iš nuobodulio gruodžio naktimis...[62]

Vėliau ta pati „pionierių kariuomenė“ su savo nukryžiuotaisiais ir degtine buvo pavaizduota Andrzejaus Wajdos filme „Žmogus iš marmuro“ (*Człowiek z marmuru*). Tai pasakojimas apie stalinistų spartuolį, kurį apima liūdesys ir nusivylimas; „Žmogų iš marmuro“ 1977 m. buvo leista rodyti įsikišus Józefui Tejchmai, buvusiam Naujosios Hutos jaunimo vadovui, kuris tuo laiku buvo tapęs Lenkijos kultūros ministru.

Vėlesniais dešimtmečiais pirmasis Lenkijos miestas, pastatytas be bažnyčios, taip pat tapo didžiulės politinės ir religinės kovos centru. 1957 m. Krokuvos arkivyskupija paprašė leidimo statyti Naujojoje Hutoje bažnyčią. 1959 m. Krokuvos arkivyskupas Karolis Wojtyła laikė mišias atvirame lauke, kur buvo numatyta statyti bažnyčią. Septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje dvasininkija grūmėsi su valdžia dėl finansavimo ir leidimų, kol pagaliau 1977 m. bažnyčia buvo pastatyta. Kardinolas Wojtyła pašventino ją, tokiu poelgiu pelnydamas savo tautiečių pagarbą ir reputaciją tarptautiniame lygmenyje. Po šešerių metų Wojtyła – jau popiežius Jonas Paulius II – laikė ten mišias priešais triumfuojančią minią. Naujoji Huta tapo ir lieka totalitarizmo nesėkmės Lenkijoje simboliu: nevykęs planavimas, nuvylusi architektūra, neįgyvendinta utopinė svajonė.

Bet žmonės, kurie dainavo šią dainą stalinistinėje Rytų Vokietijoje, nesišaipė, o jos autoriui žodžiai kilo iš širdies. Dainos tekstą sukūrė čekų ir vokiečių komunistas Louisas Fürnbergas, kuris per karą pabėgo į Palestiną, o 1946 m. sugrįžo į Prahą. Ir kaip žydas, ir kaip buvęs emigrantas, 1949 m. Čekoslovakijoje jis ėmė kelti įtarimų, todėl jam nebuvo leista dalyvauti tų metų partijos suvažiavime. Liūdėdamas – o galbūt tikėdamasis atgauti malonę – jis parašė „Partija visada teisi". Tačiau tada jam nusišypsojo sėkmė. Užuot įkalintas kartu su Slánský, jis buvo nusiųstas į Rytų Vokietiją diplomatiniam darbui. Jo daina buvo sudainuota per 1950 m. partijos suvažiavimą Berlyne ir sukėlė didelį susižavėjimą. Galų gale ji tapo vokiečių komunistų partijos himnu. Vėliau „Partijos daina" net iki devintojo dešimtmečio būdavo nuolat dainuojama oficialiuose ir partijos renginiuose, dažnai su akivaizdžiu malonumu[3].

Kodėl? Kai kurie žmonės dainavo ją todėl, kad bijojo nedainuoti. Tačiau dauguma jų tiesiog nesiklausė žodžių ar nesidomėjo jais. Ir apskritai daugelis žmonių, kurie plodavo vadovų kalboms, skandavo šūkius susirinkimuose ar žygiavo Gegužės pirmosios paraduose, darė tai su tam tikru keistu dvilypumo jausmu. Anaiptol ne visi Rytų Europos gyventojai tikėjo laikraščiuose skelbiamais šūkiais, tačiau jie nemanė privalą demaskuoti jų kūrėjus. Ne visi laikė Staliną neklystančiu vadu, bet jo portretų neplėšė. Ne visi tikėjo, kad „partija visada teisi", bet ir toliau dainavo šiuos žodžius.

Nėra paprasto paaiškinimo, kodėl žmonės nesipriešino atviriau, nors dabar kai kam gali atrodyti, kad viskas buvo paprasta. Sovietų komunizmo sistema – sugalvota trečiajame dešimtmetyje, ištobulinta ketvirtajame, o paskui, po 1945 m., įvesta Rytų Europoje – turėjo nepaprastą gebėjimą priversti daug abejingų politikai žmonių labai daugelyje šalių apsimestinai pritarti režimui ir pernelyg neprotestuoti. Iš dalies tokį žmonių elgesį lėmė tai, kad vykdydami sovietizaciją komunistai, kaip aprašyta ankstesniuose šios knygos skyriuose, pasinaudojo milžiniškais karo padarytais nuostoliais, jo aukų išsekimu ir pasitelkė kruopščiai apgalvotą terorą bei etninį valymą. Antrame plane nuolatos šmėkščiojo ir neseno smurto prisiminimai, ir būsimo smurto grėsmė. Jeigu vienas iš dvidešimties pažįstamų žmonių grupės būdavo suimamas, to pakakdavo įbauginti kitus devyniolika. Visur knibždėte knibždėjo slaptosios policijos informatorių, ir net kai jų nebūdavo, žmonės įtardavo, kad jų gali būti. Nuolat matydami ir girdėdami neiš-

vengiamą, nesiliaujančią propagandą – mokyklose, žiniasklaidoje, gatvėse ir įvairiausiuose „nepolitiniuose“ susirinkimuose bei renginiuose, – jie ėmė manyti, kad propagandiniai šūkiai neišvengiami, o sistema – neįveikiama. Kokia prasmė buvo prieštarauti?

Tuo pat metu dalis frazeologijos, kurią vartojo valdžia, buvo labai patraukli. Atstatymo darbai, nors esant kitokiai politinei sistemai jie būtų vykę greičiau ir veiksmingiau, aiškiai judėjo į priekį. Nors komunistinė valdžia dažnai užsimodavo per plačiai, ji tikrai kovojo su tamsumu ir neraštingumu, jungėsi su mokslo ir techninės pažangos jėgomis ir patraukė žmones, kurie tikėjosi, kad po baisaus karo visuomenė gali būti transformuota. Jerzy Morawskis, šeštajame dešimtmetyje buvęs Politbiuro nariu, ilgesingai prisiminė: „Iš pradžių tas entuziazmas man darė nepaprastą įspūdį. Maniau, kad sukursime naują Lenkiją, kitokią negu prieškario… kad pasirūpinsime visais tais, kurie buvo skriaudžiami praeityje.“[4] Kitas lenkas, tuo laiku tarnavęs kariuomenėje žemutinės grandies karininku, atsiminė, kad „darbas laukė žmonių, o ne atvirkščiai: buvo atstatoma Varšuva, pramonė, kiekvienas galėjo mokytis. Buvo statomos naujos vidurinės ir aukštosios mokyklos, ir visos jos buvo nemokamos.“[5]

Tačiau dėl sistemingo alternatyvių valdžios šaltinių ir pilietinės visuomenės griovimo, kuris irgi aprašytas ankstesniuose skyriuose, abejojantieji sistema ir jos vertybėmis jautėsi izoliuoti ir vieniši. Satyrikas ir rašytojas Jacekas Fedorowiczius užaugo labai skeptiškai režimo atžvilgiu nusiteikusioje šeimoje, bet jis visiškai nenumanė, ką apie komunizmą mano jo bendraklasiai, ir niekada jų to neklausė: „Teroras buvo toks stiprus, kad niekas apie tai nekalbėdavo.“[6]

Komunistai taip pat turėjo įtakingų rėmėjų Vakaruose, tarp jų tokių žymių intelektualų kaip Jeanas-Paulis Sartre’as ir Pablo Picasso, kurie teikė komunistinei ideologijai teisėtumo spindesį ir privertė daug Rytų Europos gyventojų jaustis ne paprastais sovietų valdiniais, o žemyno avangardo dalimi. Galų gale, jeigu didžioji dalis Vakarų Europos šalių suko kairėn, tai kodėl Rytų Europa turėtų eiti kita kryptimi? 1948 m. Picasso pats atvyko į Lenkiją dalyvauti Pasauliniame intelektualų kongrese už taiką. Nors jis nusiplėšė ausines ir atsisakė klausytis vertimo, kai svečiai iš Sovietų Sąjungos pradėjo įžeidinėti egzistencializmą ir T. S. Eliotą, atrodė, kad daugeliui kitų dalykų jis tikrai pritarė[7]. Per savo dvi savaites trukusią viešnagę Lenkijoje

jis padovanojo Nacionaliniam muziejui keletą ranka dažytų keraminių gaminių ir nupiešė undinės, Varšuvos simbolio, eskizą ant sienos viename iš naujųjų socialistinio realizmo „butų darbininkams“ Varšuvos centre. Deja, tuos darbininkus pradėjo erzinti gausūs būriai lankytojų, norinčių pamatyti Picasso eskizą, ir jie ilgainiui jį uždažė[8].

Būta ir tiesioginio papirkinėjimo. Jis pasireikšdavo įvairiomis formomis – garsiems rašytojams ir menininkams buvo siūlomos gerai apmokamos darbo vietos ir prabangios vilos, o Vokietijos technikai ir mokslininkai buvo viliojami pasilikti Rytuose didesnių atlyginimų pažadais. Žemesnio lygmens tarnautojams dažnai būdavo suteikiama galimybė labai pigiai arba nemokamai maitintis, skiriami geresni butai ir maisto davinių kortelės. Aukščiausio lygmens tarnautojų privilegijos galėjo būti labai rafinuotos, ypač pagal to laiko standartus. 1946 m. partijos sekretorius Vengrijos Čakberenio mieste surengė grandiozinius pietus viloje, kurią jis konfiskavo iš vietos dvarininkų. Vienas svečias gerai įsiminė tą vakarą:

> Vila buvo apšviesta, papuošta fakelais. Dešinėje įėjimo pusėje sargybą ėjo medžioklės klubo nariai, vilkintys savo uniformomis, kairėje pusėje stovėjo partinių jaunimo grupių vadovai mėlynais marškiniais ir raudonais kaklaraiščiais… [lauke] stovėjo keletas amerikietiškų limuzinų, du sovietų kariniai džipai, keletas motociklų ir keletas arkliais kinkytų karietų. Taip pat ten buvo vienas policijos automobilis… Viduje ant ilgo stalo puikavosi kepta kiaulė, ikrai, kalakutas, šernas, fazanas ir įdaryta žąsis. Į krištolo taures iš krištolinių butelių buvo pilstomas stiprus *Meran* vynas iš konfiskuotų vynuogynų…[9]

Budapešte ir Berlyne partijos vadovai įsikurdavo pabėgusių buržua paliktose vilose. Varšuvoje partijos elito atstovai paprastai gyvendavo už miesto, Konstancino priemiestyje; ten jie turėjo savus valgomuosius ir kiną, o juos saugojo ginkluoti sargybiniai, vadovaujami sovietų pareigūnų. Pasak Józefo Światło, slaptosios policijos pareigūno, kuris dezertyravo 1953 m., Bolesławo Bieruto vilą supančiame sode, kai jis su savo meilužė būdavo namie, knibždėte knibždėdavo „vyrų tamsiais kostiumais ir lagaminėliais arba susikišusių rankas į kišenes. Jie budėjo ten tam atvejui, jeigu „masės“, apsaugok Viešpatie, sumanytų jį pasveikinti“. Galima pamanyti, kad

Światło sutirštino spalvas, bet jo pavaizduotas paveikslas sutampa su Joelo Agee prisiminimais apie savo vaikystę, praleistą patėvio, Rytų Vokietijos rašytojo, kuris taip pat gyveno gerai saugomame anklave už Berlyno, namuose. Kaip atsiminė Agee, Wilhelmo Piecko vila buvo netoliese: „Priešais ją stovėdavo daug juodų limuzinų, taip pat šarvuotų automobilių ir džipų. Sargybinių saugomą teritoriją supo spygliuotos vielos žiedas. Jautei, kad geriau ten neiti."[10]

Slaptosios policijos tarnautojai teikdavo ir kitų paslaugų. Visi Bieruto virėjai, padavėjai ir valytojos, pasak Światło, buvo Saugumo ministerijos tarnautojai ir atlyginimai jiems buvo mokami iš jos biudžeto. Kiti aukšto rango pareigūnai irgi turėjo gausius aptarnaujančio personalo būrius ir erdvius būstus. Stanisławas Radkiewiczius, saugumo policijos viršininkas, turėjo butą Varšuvoje, vilą Konstancine ir keturis automobilius su vairuotojais. Tačiau net ir žemesni pareigūnai, ministrų pavaduotojai ir aukšto rango saugumo policijos pareigūnai, tokie kaip Światło, „savo dispozicijoje turėjo nemokamus butus su tarnais ir automobilius", taip pat nemokamai gaudavo drabužių, batų, antklodžių, patalynės ir net kojinių, pirštinių ir portfelių[11].

Žmonės, kurie sutikdavo slaptai dirbti režimui, ypač jeigu pereidavo iš priešininkų pusės, gaudavo ir tiesioginį finansinį atlyginimą. Įgyvendinti vieną iš sėkmingiausių pirmųjų Stasi šnipinėjimo operacijų, pavadintų *Aktion Pfeil*, pasisekė todėl, kad saugumo policijos pareigūnams lengvai pavyko papirkti vieną žemo rango Vakarų Vokietijos federalinės žvalgybos (*Bundesnachrichtendienst* – BND) kurjerį. Šis kurjeris, Hansas-Joachimas Geyeris, anksčiau buvo nacistų partijos narys ir iki sulaikymo dirbo BND tik kelias savaites. Per apklausą jis iš karto pripažino savo kaltę, bet pareiškė „manąs, kad jis galėtų būti naudingas..."

Stasi iš karto įtraukė Geyerį į savo apmokamų darbuotojų sąrašą: savo pirmąjį atlyginimą jis gavo 1952 m. gruodžio 12-ąją. Geyeris toliau važinėjo į Vakarų Berlyną susitikti su savo kontaktiniais asmenimis. Kiekvieną kartą, rašydamas Stasi raportus, jis pateikdavo jiems kvitus – dalis jų buvo kruopščiai išsaugota Stasi archyve, jie saugomi ten ir šiandien. Tarp jų yra optikos sąskaitų, šeši bilietai į cirką ir parduotuvės čekių už knygas, sporto įrangą ir odos gaminius. Geyerio kalėdinių pirkinių sąraše (tikriausiai dovanos šeimai) – šokoladiniai sausainiai, kokoso riešutai, vaikiškos kojinės, marcipanai, abrikosai, naujas kostiumas ir nosinės.

Matyt, jis buvo to vertas. Geyerio dėka, rašė vienas pareigūnas, Stasi pavyko „suimti 108 BND šnipus Rytų Vokietijoje“ ir gauti šimtus autentiškų dokumentų. Nors galų gale 1953 m. rudenį, kai buvo demaskuotas, Geyeriui teko nutraukti savo žvalgybinę veiklą, jis gavo daug medalių iš Rytų Vokietijos valstybės, ir net jam mirus VDR mokėjo dosnią pensiją jo našlei[12]. Stasi net sumokėjo už jo sūnų mokslą, taip pat ir medicinos mokykloje. Abu jie galiausiai tapo gydytojais.

Nežinia, sąmoningai ar ne, bet Stasi pareigūnai, sudarę Geyerio asmens bylą, aiškiai atskleidė, kokio asmenybės tipo žmonės galėjo būti suvilioti kolaboruoti už materialinį atlygį. Geyeris, rašė jie, „nori visiems įtikti“. Be to, „jis yra atsidavęs savo žmonai bei vaikams ir brangina namą, kuriame gyvena. Alkoholį vartoja saikingai. Žinių, kad būtų elgęsis amoraliai, nėra.“ Stasi pareigūnų teigimu, Geyeris buvo „politiškai abejingas“, bet „lengvai paveikiamas“, ir jie siūlė surengti jam „logiško mąstymo ir dialektinio metodo“ mokymus. Mokytis jis tikriausiai irgi sutiko.

Nedaugeliui išrinktųjų komunistinė sistema taip pat siūlė plačias galimybes iškilti – „socialinę pažangą“, aprašytą tryliktame skyriuje – ir atvėrė puikias perspektyvas tiems, kurie prie jos prisitaikė. Žinoma, sukūrus naują švietimo sistemą ir įdiegus naują darbo ideologiją, kai kurie žmonės tapo atstumtaisiais – mokytojai ir inteligentai, besilaikę prieškario moralinių nuostatų, vyresnio amžiaus kvalifikuoti darbininkai, jaunuoliai, kurie nenorėjo ar negalėjo prisitaikyti, – tačiau nemažai daliai žmonių šie pokyčiai suteikė naudos. Tarp jų buvo naujų mokytojų ir darbininkų, kurie pakeitė vyresniuosius, naujų rašytojų, kurie pakeitė vyresnius rašytojus ir naujų politikų, kurie pakeitė senuosius. Jacekas Kurońis, tuo laiku Lenkijos jaunimo sąjungos aktyvistas (vėliau tapęs įžymiu disidentu), aprašė pokyčius, kuriuos „socialinės pažangos“ politika šeštajame dešimtmetyje sukėlė jo rajone Varšuvoje:

> Vykdomajame vietinės Lenkijos jaunimo sąjungos grupės komitete tai buvo matyti plika akimi. Kas buvo jo nariai? Daugiausia jaunuoliai iš skurdžiausių Marimonto šeimų, iš prieškario lūšnynų, iš trobelių, kurias jie po karo pasistatė iš griuvėsiuose surinktų plytų, taip pat iš buvusių karininkų vilų Žoliborže, kurios tapo prieglobsčiu bedarbiams ir dabar irgi buvo lūšnos. Faktiškai jo nariai netolimoje praeityje priklausė pačiam že-

> miausiam visuomenės sluoksniui. Ir kiekvienas iš jų turėjo kokį nors užtarėją valdžioje. Dėdę, dieverį, draugą, kurie kadaise neišbrisdavo iš skurdo, o dabar tarnavo saugumo departamente, kariuomenėje, milicijoje, dirbo vietos ar regioniniame partijos komitete... labai reikšmingas buvo faktas, kad šie jaunuoliai jautėsi esą valdžia. Ir kurį laiką, ypač rajono lygmenyje, jie buvo valdžia.[13]

Mainais už šį visiškai naują valdžios ir galios jausmą komunistinis režimas reikalavo labai nedaug: jis prašė šių iškilėlių tik retkarčiais nepastebėti prieštaravimų tarp propagandos ir tikrovės. Kai kuriems iš jų tai atrodė labai maža kaina už greitą socialinį kilimą.

Tačiau dauguma žmonių ėmė laikytis komunistinių režimų nustatytų taisyklių ne todėl, kad susiviliojo dideliais kyšiais, pabūgo įnirtingų grasinimų ar pasidavė subtiliam papirkinėjimui. Dauguma jų nenorėjo būti nei partijos bosai, nei pikti disidentai. Jie norėjo gyventi savo gyvenimą, atkurti savo šalį, auklėti savo vaikus, maitinti savo šeimas ir laikytis atokiai nuo valdžios. Tačiau stalinizmo apogėjaus kultūra Rytų Europoje neleido jiems to daryti neutraliai tylint. Nepolitiškų žmonių negalėjo būti: sistema reikalavo, kad visi gyventojai nuolatos giedotų ją šlovinančias giesmes, nors ir nenorėdami. Taigi dauguma Rytų Europos gyventojų nepasirašė sutarties su velniu ir nepardavė savo sielų, tapdami informatoriais, o veikiau nusileido nuolatiniam, visa apimančiam, kasdieniam psichologiniam ir ekonominiam spaudimui. Stalinistų sistema puikiai gebėjo kurti dideles grupes žmonių, kurie nemėgo režimo ir žinojo, kad propaganda meluoja, bet vis dėlto jautėsi aplinkybių priversti gyventi pagal jo taisykles. Neturėdama geresnio apibūdinimo, vadinsiu juos kolaborantais „per prievartą" arba kolaborantais „ne savo noru".

Pavyzdžiui, sugrįžęs iš priverčiamojo darbo stovyklos Sibire į Rytų Vokietiją, Wolfgangas Lehmannas norėjo gauti darbą statybose. Dėl jo praeities niekas nenorėjo jo priimti. Vyriausiasis inžinierius patarė jam įstoti į Vokietijos ir Sovietų Sąjungos draugystės draugiją. Jis taip ir padarė. Be to, jis paprašė vieno draugo Rusijoje parašyti laišką, patvirtinantį, kad kalėdamas gulage jis buvo geras SSRS draugas. Darbą jis gavo[14]. Michałas Baueris,

buvęs Armijos Krajovos kareivis, taip pat kalėjęs gulage, po keleto metų pradėjo dirbti valstybinėje įmonėje. Kiekvieną dieną visi darbuotojai turėjo susirinkti ir klausytis skaitinių iš ryto laikraščių. Kartais skaitovo vaidmenį tekdavo atlikti ir jam, nors jis nejautė komunizmui jokių simpatijų: „Jie pasakydavo: „Baueri, rytoj tavo eilė skaityti spaudą, paieškok temos"... jeigu atsisakydavai, galėjai būti išmestas iš darbo."[15]

Muzikantas Andrzejus Panufnikas taip pat nejautė jokios meilės sistemai, kuri jam atrodė „meniškai ir moraliai nesąžininga... Mano muzikinę vaizduotę ištikdavo stabligė vien pagalvojus apie *liaudies, pergalingai žygiuojančios socializmo link, kovos atspindėjimą*." Po karo Panufnikas norėjo tik atstatyti savo šalį ir kurti muziką. Tačiau kad jam būtų leista tai daryti, jis turėjo įstoti į Lenkijos kompozitorių sąjungą. Ir kai visiems sąjungos nariams buvo liepta dalyvauti naujos „Suvienytos partijos dainos" kūrimo konkurse, jis irgi buvo priverstas jame dalyvauti: jeigu atsisakysi, buvo pasakyta jam, ne tik prarasi savo pareigas, visa sąjunga praras valstybės finansinę paramą. Jis parašė dainą „tiesiogine šių žodžių prasme per kelias minutes, pridėdamas juokingą tekstą prie pirmo natų kratinio, kuris šovė galvą. Tai buvo niekalas, ir aš širdyje šypsojausi, kai išsiunčiau ją žiuri." Didžiulei savo gėdai, jis laimėjo pirmąją vietą[16].

Šie pavyzdžiai anaiptol nėra neįprasti. Šeštajame dešimtmetyje dauguma žmonių Rytų Europoje dirbo valstybiniuose darbuose, gyveno valstybei priklausančiuose būstuose ir leido savo vaikus į valstybines mokyklas. Jie gydėsi valstybinėse sveikatos priežiūros įstaigose ir pirkdavo maistą iš valstybei priklausančių parduotuvių. Todėl, suprantama, jie vengdavo atvirai nepaklusti valstybei ir mesdavo jai iššūkį nebent tik ekstremaliomis aplinkybėmis. Ir dažniausiai aplinkybės nebuvo ekstremalios, nes taikos metu ekstremalios aplinkybės susiklosto retai.

Pavyzdžiui, 1947 m. sovietų kariniai administratoriai Rytų Vokietijoje išleido įsakymą Nr. 90, reglamentuojantį leidyklų ir spaustuvių veiklą. Iš esmės taisyklėse buvo pasakyta, kad kiekviena spaustuvė privalo turėti licenciją ir kad ją turinčios spaustuvės gali spausdinti tik tas knygas ir brošiūras, kurias patvirtina ir paženklina oficialūs cenzoriai. Šių paprastų nurodymų pažeidėjams negrėsė suėmimas ar egzekucija, tačiau jiems galėjo būti skirta bauda, o jų spaustuvė galėjo būti uždaryta[17]. Šis įsakymas privertė spaustuvės savininkus rinktis vieną iš dviejų labai paprastų sprendimų. Jie galėjo

laikytis įstatymo ir spausdinti tik tai, kas buvo leista, arba pažeisti jo reikalavimus ir prarasti savo licencijas, taigi ir pragyvenimo šaltinį. Daugumai žmonių atrodė, kad rizikuoti neverta. O tie, kurie turėjo išlaikyti sergančią žmoną, sūnų sovietų stovykloje ar senstantį tėvą, buvo dar labiau suinteresuoti griežtai laikytis nurodymų.

Ir kai tik pirmasis spaustuvininkas, pavyzdžiui, Dresdene, sutiko eiti į kompromisą, kiti pasekė jo pavyzdžiu. Nors tas spaustuvininkas, galimas daiktas, ir nemėgo komunistinės ideologijos, tačiau, gavęs užsakymą spausdinti rinktinius Stalino raštus, jį priimdavo. Net jeigu jam nepatiko komunistinė ekonomika, gavęs pasiūlymą spausdinti marksistinį vadovėlį, jis sutikdavo ir taip pat jį spausdindavo. O kodėl gi ne? Jo veiksmai nesukeldavo jokių padarinių: niekas nenukentėdavo, niekas nepatekdavo į kalėjimą. O jeigu būtų pasakęs „ne“, jis ir jo šeima galėjo turėti rimtų bėdų, ir bet kuriuo atveju tą vadovėlį netrukus būtų išspausdinęs kuris nors kitas spaustuvininkas.

Tokius pačius sprendimus priėmė ir visi kiti Rytų Vokietijos spaustuvių savininkai. Po kurio laiko knygynuose liko tik knygos, kurias patvirtino valdžia, nors nė vienas spaustuvininkas nebuvo sušaudytas, nė vienas nebuvo įkalintas ir nė vienas net nepatyrė ypatingos sąžinės graužaties. Po kurio laiko neliko ir privačių spaustuvių. Nė vienas iš tų spaustuvininkų nebūtų pavadinęs savęs kolaborantu, juo labiau komunistu. Ir vis dėlto visi jie kažkiek prisidėjo prie totalitarizmo kūrimo. Taip pat prie jo prisidėjo kiekvienas studentas, kuris universitete iškentė marksizmo-leninizmo kursą, norėdamas tapti gydytoju ar inžinieriumi; kiekvienas, kuris įstojo į menininkų sąjungą, norėdamas tapti dailininku; kiekvienas tarnautojas, savo kabinete pasikabinęs Bieruto portretą, kad neprarastų savo darbo; ir, žinoma, kiekvienas, kuris prisijungė prie minios, dainuojančios „partija, partija, partija visada teisi“.

Gyvenimas visuomenėje, kuri visus vertė visada atrodyti kupinus entuziazmo ir kuri vertė daugelį žmonių sakyti ir daryti tai, kuo jie netikėjo, galiausiai sukeldavo rimtų psichologinių padarinių. Nepaisant visų valstybės pastangų, nepaisant švietimo ir propagandos, daugelį žmonių kankino vidinis atskirties ar diskomforto jausmas. „Šaukiau iš tribūnos per kažkokį susirinkimą Vroclavo universitete ir sykiu jaučiau paniką suvokdamas, kad šaukiu… sakiau sau pačiam, kad šaukdamas bandau įtikinti [minią], bet

iš tikrųjų bandžiau įtikinti patį save“, – atsiminė rašytojas Jacekas Trznadelas[18]. Panufnikas, kompozitorius, kankinosi dėl to, kaip ir ką rašyti – jis negalėjo pakęsti „XIX amžiaus muzikinės kalbos“, kuriai teikė pirmenybę režimas, bet nenorėjo būti apkaltintas, „kad propaguoja supuvusių Vakarų meną“, ypač gimus dukrai. Ieškodamas išsigelbėjimo jis ėmė restauruoti senąją XVI ir XVII šimtmečio lenkų muziką: „Tokiu būdu galėjau padėti atkurti mažą mūsų trūkstamo palikimo dalį, dirbdamas daugiau kaip mokslininkas negu kaip kompozitorius.“[19] Sovietų totalitarizmas turėjo genialių gebėjimų priversti žmones prisitaikyti, tačiau tai buvo ne tik pranašumas, bet ir lemtinga yda: būtinybė taikytis prie melagingos politinės tikrovės daugeliui žmonių kėlė pojūtį, kad jie gyvena dvigubą gyvenimą.

Lily Hajdú-Gimes, išsimokslinusi psichoanalitikė froidistė, buvo tikriausiai pirmoji, diagnozavusi tai kaip problemą ir pacientų, ir savo pačios gyvenime. „Aš žaidžiu žaidimą, kurį man pasiūlė režimas, – sakė ji draugams, – nors kai tik priimi jo taisykles, atsiduri spąstuose.“ Hajdú-Gimes buvo Vengrijos psichoanalitikų asociacijos, kadaise įtakingos ir daugiausia žydiškos draugijos, smarkiai išretėjusios per karą, narė. Pasiryžusi persiorganizuoti ir įsilieti į naująjį gyvenimą, asociacija 1945 m. kovą du kartus per savaitę ėmė rengti susirinkimus, ir daug jos narių, tarp jų ir Hajdú-Gimes, įstojo į komunistų partiją. Dalis jų bandė intelektualiai suderinti froidizmą su marksizmu, nagrinėdami, pavyzdžiui, ekonominio nesaugumo įtaką neurozės vystymuisi. Naujoji Sveikatos ministerija leido asociacijai atidaryti du priimamuosius kabinetus, o kai kurie jos nariai nuėjo dirbti į universiteto medicinos mokyklas, tikėdamiesi, kad galų gale jų specialybė bus pripažinta ir ligoninėse bus įkurti atitinkami skyriai. Hajdú-Gimes ilgainiui susirado darbą centrinėje valstybinėje psichiatrijos ligoninėje.

Šis trumpas atgimimas greitai baigėsi. Sovietų Sąjungoje froidistinė psichoanalizė nuo seno buvo draudžiama – ji per daug dėmesio skyrė individui, taip pat per daug noriai pripažino iracionalų ir nesąmoningą elgesį ir buvo pernelyg abejinga politikai – taigi ji turėjo būti uždrausta ir Vengrijoje. Asociacijos puolimas prasidėjo 1948 m., kai buvo publikuotas tūžmingas mokslinis straipsnis „Froidizmas kaip vidinė imperializmo psichologija“. Kai tik jis pasirodė, kiti, apibūdindami psichoanalitikų profesiją, taip pat ėmė vartoti tokius terminus kaip „buržuazinė-feodalistinė“, „antivisuomeniška“ ir „iracionali“[20]. Filosofas György Lukácsas pavadino

analitikus „reakcionieriais", kurie trokšta anglų ir amerikiečių klasinės diktatūros[21].

Kai kurie psichoanalitikai apskritai liovėsi praktikavę. Kiti ieškojo kompromisinio sprendimo. Bandydami prisitaikyti prie naujos tvarkos, Hajdú-Gimes su savo kolega Imre Hermannu ėmė dar aktyviau siekti susitaikymo ir parašė Lukácsui laišką, kuriame sutiko su dalimi jo kritikos – „imperialistai savose šalyse bando panaudoti psichoanalizę savais tikslais", bet prieštaravo kai kurių puolėjų pastabose slypinčiam antisemitizmui[22]. Lukácsas piktai atšovė: „Labai prašyčiau, draugai, nenukreipti svarbių ideologinių debatų į bendro pobūdžio demagogijos šalikelę." Išsigandusi asociacija 1949 m. savanoriškai nutraukė savo veiklą. Hajdú-Gimes ir Hermannas pasirašė pareiškimą, kad „psichoanalizė yra pūvančio kapitalizmo ir antivalstybinės ideologijos produktas". Freudo, Adlerio ir Jungo knygos buvo uždraustos; Hermannas buvo pašalintas iš pareigų universitete, o keletas psichoanalitikų buvo suimti[23].

Asociacijai nutraukus savo veiklą, Vengrijos psichiatrai laikėsi sovietų praktikos, kuri daugiausia kliovėsi šiurkštesniais elektros šoko ir insulino terapijos metodais – populiariais, žinoma, ir daugelyje Vakarų šalių – ir kurios svarbiausias tikslas buvo įtikinti žmones prisitaikyti. Vienas analitikas, kuris tuo laiku mokėsi, atsiminė, kad pokario laikais viena iš pagrindinių diagnozių buvo „išsekimas", ir mediciniškai sukeltas miegas buvo viena iš svarbiausių terapijos formų: „Net žmonėms, kuriems sukėlė traumą tai, ką jie patyrė koncentracijos stovyklose ar per Holokaustą, nebuvo diagnozuojama trauma... apie traumą nebuvo net kalbų, ji buvo neigiama, nes psichoanalitikai patys neigė esą traumuoti." Jis manė, kad Hajdú-Gimes, viena iš jo mokytojų, taip pat neigė savo pačios tragišką praeitį. Nors ji per Holokaustą prarado savo vyrą, niekada to neminėjo[24].

Ji neigė ir kitaip patirtą traumą. Hajdú-Gimes, Hermannas ir keletas kitų atsidavusių froidistų toliau slapčia vertėsi savo tikrąja profesija. Hajdú-Gimes priimdavo pacientus namie ir net vedė mokomuosius froidizmo užsiėmimus privačiuose butuose. Viešai ji pripažino oficialų požiūrį, kad žmogaus psichika iš prigimties yra konformistinė. Privačiai ji klausydavosi, kaip pacientai, tarp jų išgyvenusieji Holokaustą ir įkalintų ar mirtimi nubaustų komunistų vaikai, pasakoja apie savo labai individualius ir labai unikalius asmeninius demonus. Vienas toks pacientas vėliau atsiminė, kad

psichoanalizės 1948 m. Budapešte patirtis buvo labai keista, nes atvirumas tais laikais galėjo būti pavojingas: „Aš pasakiau visą tiesą... Man irgi grėsė pavojus, kai buvau analizuojamas. Paklausiau savęs paties: ar jis tai žino? Ar galiu juo pasitikėti? Ar jis neįskųs manęs?" Psichoanalitiko padėtis buvo ne mažiau kebli. Kai vienas iš Hermanno pacientų buvo nuteistas mirti per Rajko procesą, jam pačiam netikėtai iškilo pavojus: jeigu pacientas būtų paminėjęs jo vardą, jį irgi būtų galėję suimti[25]. Galų gale Hajdú-Gimes neatlaikė tokios įtampos, kuri ypač sustiprėjo, kai režimas po 1956 m. revoliucijos įvykdė mirties bausmę jos sūnui. 1960 m. ji nusižudė[26].

Hajdú-Gimes dvigubą gyvenimą buvo ypač sunku pakelti, bet taip gyventi teko ne vien jai. Antoni Rajkiewiczius, per karą kovojęs Armijos Krajovos „valstiečių batalione", po karo įstojo į partiją, bet 1946 m. pasibjaurėjęs išstojo iš jos ir 1948 m. buvo trumpam suimtas. Tačiau jis taip pat buvo protingas ir ambicingas, siekė gauti daktaro laipsnį viename iš prestižiškiausių universitetų – Centralizuoto planavimo ir statistikos mokykloje – ir norėjo kaip nors padėti savo šaliai vystytis. Rajkiewiczius nutarė galįs priimti kai kurias partijos idėjas – pavyzdžiui, ypatingą dėmesį švietimui ir mokslinei pažangai, – nors kitų jis nepripažino. Be to, jokio kito pasirinkimo nebuvo. Jis pateikė prašymą ir buvo priimtas. Jam dėstė keletas rusų dėstytojų, kurie buvo pakviesti, kad paaiškintų lenkams centralizuotą planavimą, naudodami vadovėlius, išverstus iš rusų kalbos. Jis vėl įstojo į partiją ir pradėjo, jo paties žodžiais tariant, gyventi dvigubą gyvenimą: „Vienaip turėjai elgtis, kalbėti oficialiuose susitikimuose ir partijos susirinkimuose ir kitaip tarp draugų."[27]

Rajkiewiczius, kaip ir daugelis jaunų partijos narių, palaikė ryšį su savo draugais, tarnavusiais Armijos Krajovos gretose, ir su jais laisvai aptardavo politiką. O universitete jis kalbėdavo atsargiai. Niekas nedavė jam nurodymų, ką galima sakyti, o ko – ne, bet „iš tokių laikraščių kaip *Trybuna Ludu* buvo galima nujausti, kas leistina ir kas ne". Rajkiewiczius visada pastebėdavo sistemos trūkumus ir matė, kokia ji neteisinga. Tačiau jis nematė jokio kito būdo mokytis, dirbti ir gyventi komunistinėje Lenkijoje. Kaip ir Wanda Telakowska, jis buvo pozityvistas ir tikėjo pragmatiškais sprendimais ir darbu. „Dvigubą gyvenimą" jis gyveno iki Stalino mirties, o paskui būrys žmonių, su kuriais jis galėjo kalbėti atvirai, pagausėjo.

Rajkiewiczius atskyrė savo profesinį gyvenimą nuo gyvenimo draugų rate. Jacekas Fedorowiczius, vėliau tapęs aktoriumi ir kabareto atlikėju, at-

skyrė gyvenimą namie ir mokykloje. Fedorowiczius, nors dar buvo vaikas, intuityviai suprato, kad yra dalykų, kuriuos galima sakyti namie, tačiau negalima sakyti mokykloje. Kaip teigia vienas jo amžininkas, „atrodo įdomu, kad mes taip greitai perprasdavome šį kodą: dar pradinėje mokykloje, beveik nieko neišmanydami apie politiką… mes tiksliai žinojome, ką galima ir ko negalima sakyti vienoje ar kitoje aplinkoje – mokykloje, tarp artimų draugų ir tarp ne tokių artimų, namie ir atostogaujant“[28]. Kaip ir Rajkiewiczius, Fedorowiczius buvo kilęs iš Armijos Krajovos kovotojo šeimos; jo tėvui nebuvo leista dirbti Gdanske, ir šeima buvo priversta persikelti. Tėvai sustiprino jo vaikišką supratimą, kad namie ir mokykloje galioja skirtingos taisyklės ir net žodžiai turi skirtingas reikšmes. Kartą, kai jam buvo liepta prisiekti skauto priesaika, jis atėjo namo ir paklausė motinos, ar teisinga prisiekti ištikimybę „demokratijai“, jeigu „demokratiją“ į Lenkiją atnešė rusai. Ji paaiškino jam, kad yra dvi demokratijos rūšys: „tikroji“ demokratija ir „sovietinė“ demokratija. Jis turi žavėtis pirmąja ir laikytis atokiai nuo pastarosios.

Fedorowiczius taip pat pastebėdavo užkoduotus pranešimus vaikiškose knygelėse ir žurnaluose, kurių ten išmoningai įpindavo jų autoriai. Ypač jis pamėgo vaikišką žurnalą *Świat Przygód* („Nuotykių pasaulis“), nes jame buvo spausdinami komiksai. Tačiau atėjus tam tikram laikui žurnalas pakeitė savo pavadinimą į *Świat Młodych* („Jaunųjų pasaulis“), tapo neįdomus ir liovėsi spausdinti komiksus. (Matyt, buvo nutarta, kad komiksai, kaip kapitalistų išradimas, ideologiškai nepriimtini.) Kai oficialus pasaulis tapo nuobodesnis, jis ėmė jausti dar didesnį vidinį atotrūkį nuo mokyklos ir būdamas joje dar labiau vengė kalbėti atvirai.

Vis dėlto Fedorowiczius turėjo keletą mokytojų, kurie taip pat laikėsi nuo režimo atokiai – jis atsiminė, kaip vienas iš jų rūpestingai aiškindavo, kad „marksistai mano taip“, o „mes manome štai taip“. Po keleto metų jis suprato, kad beveik visi pervertino komunistinės propagandos veiksmingumą, manydami, kad sistemą palaiko daugiau žmonių negu iš tikrųjų. Tačiau, kaip ir Hajdú-Gimes, jis taip pat manė, kad neįmanoma gyventi komunistinėje šalyje ir nebūti kaip nors paliestam ar deformuotam sistemos: mažyčių kompromisų – ar dainos žodžių murmėjimo, ar taikos peticijos pasirašymo – išvengti buvo neįmanoma[29].

O Karolio Modzelewskio vaikystės patirtis dar prieštaringesnė ir painesnė. Modzelewskis gimė Rusijoje, rusų karininko ir lenkų komunistės

šeimoje. 1937 m., praėjus trim savaitėms po jo gimimo, jo tėvas buvo suimtas, o jis nusiųstas į vieną Rusijos našlaičių prieglaudą, kur gyveno keletą metų. Tačiau paskui jo motina ištekėjo antrą kartą ir pasiėmė jį iš prieglaudos. Karolio naujasis patėvis buvo Zygmuntas Modzelewskis, komunistas, 1945–1947 m. ėjęs Lenkijos ambasadoriaus SSRS pareigas, o vėliau tapęs Lenkijos užsienio reikalų ministru. Modzelewskis apie savo biologinio tėvo suėmimą atsitiktinai iš vieno mokyklos draugo sužinojo tik 1954 m., kai jam buvo septyniolika metų, ir tik tada jis pasikalbėjo su savo motina apie tikrąją savo tėvo istoriją.

Po daugelio metų jis nutarė, kad toks pokalbis apskritai buvo įmanomas tik todėl, kad jau buvo miręs Stalinas: „Anksčiau niekas nepasakodavo vaikams tokių dalykų, nes visada būdavo grėsmė, kad vaikas neišsaugos paslapties. Tai buvo pavojinga ir vaikui, ir tėvams.“ Modzelewskio žmona, būdama trejų metų, kartą buvo išvaryta iš vaikų darželio už tai, kad mirus Stalinui pasakė savo auklėtojui: „Mano senelis sako, kad Stalinas jau dega pragare.“ Auklėtojas išsiuntė ją namo ne bausdamas, bet todėl, kad dėl tokių žodžių jos seneliui ir ugdymo įstaigai kilo labai didelis pavojus.

Jaunojo Modzelewskio tėvai taip rūpestingai slėpė nuo jo savo augančias abejones dėl Lenkijos politinės sistemos, kad jis baisėdavosi, kai retkarčiais išgirsdavo jų kritiškus komentarus. 1952 m. suėmus generolą Wacławą Komarą, kai vyko to laiko parodomieji teismai, kartodamas mokytojų žodžius jis pasakė patėviui, kad Komaras yra šnipas: „Patėvis ėmė ant manęs šaukti... Jis niekada manęs taip nebarė, kaip tada. Aš pasakiau, kad jis buvo suimtas. Mano patėvis atsakė: „Suimtas dar nereiškia, kad kaltas.“ Tai buvo banali tiesa, bet tuo laiku išgirdęs tokius žodžius pasijutau taip, tarsi būtų prasidėjęs žemės drebėjimas. Jeigu jis buvo teisus, vadinasi, valdžia suima nekaltus žmones. Kas galėjo taip pasakyti? Tiktai priešas...“

Kartą paklausęs, kodėl buvo pakeista maisto normavimo sistema, jis priėjo prie panašių išvadų. Jo patėvis atkirto: „Pakeitė, kad žmonės mažiau valgytų ir daugiau dirbtų.“ Modzelewskis buvo sukrėstas: „Tiktai priešas galėjo taip pasakyti... Atsimenu, nes tuo laiku tai sukėlė didžiulę įtampą, turėjau kaip nors tai paneigti, kad ją sumažinčiau... Nelaikiau jo priešu, bet jis kalbėjo kaip priešas. Atsimenu tą jausmą net šiandien, nors praėjo jau tiek daug metų.“[30]

Modzelewskis buvo ne vienintelis, tylomis plūkęsis su sudėtinga informacija. Krzyztofas Pomianas, kita komunistinės šeimos atžala, atsiminė, kad „apie suėmimus tiesiog buvo nekalbama, jie buvo priimami be komentarų. O kadangi apie juos nebuvo kalbama, tai nebuvo ir reflektuojama." Kartą 1952 m. jis su savo draugu žydu sėdėjo ir skaitė pranešimus apie parodomuosius teismus Prahoje. Draugas paklausė jo, ką jis mano apie Slánský procesą, ir Pomianas atsakė, kad jis nieko apie jį nemano: „Tai tik dar vienas procesas." – „Ar nematai, kad tai antisemitinė pasaka?" – pratrūko draugas. Tai buvo pirmas jo pokalbis apie parodomuosius teismus, privertęs jį pirmą kartą apie juos susimąstyti[31].

Dvilypiai ištikimybės jausmai dažnai kamavo ir tuos, kurie buvo dar arčiau valdžios centro. Jerzy Morawskis, tuo metu vienas iš Lenkijos jaunimo sąjungos vadovų, pamena karštai tikėjęs komunizmo idealais, net stalinistiniame šeštajame dešimtmetyje. Tačiau net tada partiniai susirinkimai jam atrodė, švelniai tariant, nuobodūs: „Viskas ten buvo negyva. Ir atmosfera buvo labai netolerantiška. Visi turėjo pritarti. Visi turėjo identiškai galvoti, identiškai elgtis... tas negyvumas žudė entuziazmą."

Vėliau Morawskis tapo aukšto rango propagandos biurokratu; tiksliau, jis spręsdavo, kokius stalinistinius šūkius vartoti viešojoje erdvėje. Ir nors užėmė aukštą padėtį valdžioje, darbas kėlė jam prieštaringų jausmų: „Kažkas manyje visada sakydavo, kad propaganda neteisinga, estetiškai nepatraukli... tačiau, antra vertus, manydavau, kad ji padeda patraukti žmones į mūsų pusę."[32] Gal jo atsiminimai ir nėra visiškai sąžiningi – juk kalbant apie praeitį lengva pasakyti, kad jauteisi nesmagiai – bet apie prieštaringus jausmus kalbėjo ir kiti žmonės, net tada. „Per dvylika nacistinio režimo metų žmonės išmoko gudrauti, – sakė vienas Leipcigo dėstytojas pažįstamam partijos bičiuliui, – ir jeigu jie įtaria, kad žmogus turi ką nors bendra su valstybine valdžia arba priklauso partijai, tarytum vandens į burną prisisemia."[33]

Padalyti asmenybę į dvi dalis – vienokią šeimai, draugams ir privačiai erdvei ir kitokią mokyklai, darbui ir viešajai erdvei – buvo iš vienas būdų prisitaikyti prie privalomo bendradarbiavimo su režimu sąlygų. Kai kurie žmonės bandydavo taikyti kitą būdą, kurį Ivánas Vitányi pavadino „sme-

genų prasiplovimu". Tai buvo ne visai tas pats kaip ryžtingos dailininko Oskaro Nerlingerio pastangos atsikratyti abstrakčios tapymo manieros ir tapti socialistinio realizmo atstovu, o kažkas panašiau į savęs nutildymą. Po karo Vitányi buvo karštas vienos iš Budapešto Liaudies kolegijos aktyvistas, aistringas valstietiškos muzikos ir tautinių šokių tyrinėtojas. Tačiau kai 1948 m. paprieštaravo Nékosz vadovybės pašalinimui, jis buvo išmestas iš kolegijos ir patrauktas į partijos vidaus teismą. Galiausiai jis išvengė pašalinimo iš partijos. Tačiau prasidėjo Rajko procesas ir žiniasklaidos pranešimai pasidarė grėsmingi. Nors pats buvo režimo narys, ėmęsis darbo Kultūros ministerijoje, Vitányi nusprendė, jo paties žodžiais, „negalvoti, nekvaršinti sau galvos dėl šalies. Nieko nežinau, nieko nenoriu žinoti, noriu dirbti savo darbą."

Nuo to laiko šnekus ir net mėgstantis pasiginčyti jaunuolis tapo tylus. Gal toks „smegenų prasiplovimas" ir nebuvo garbingiausias kelias, sutiko Vitányi po daugelio metų, bet „aš išgyvenau". Jis elgėsi taip, kaip žinojo turįs elgtis viešumoje. Savo mintis pasiliko sau. Jis nebuvo suimtas. O tuo laiku tai buvo laikoma didele profesine sėkme[34].

Kiti, užuot tylėję, sąmoningai nusprendė užmiršti tam tikrus savo biografijos faktus arba visiškai sąmoningai juos ignoruoti. Tokios taktikos ėmėsi Elfriede Brüning, Rytų Vokietijos žurnalistė ir romanistė, kuri prieš karą priklausė komunistų partijai – vaikystėje net buvo sutikusi Walterį Ulbrichtą – ir buvo nacistų įkalinta. Karui baigiantis ji ramiai gyveno kaime savo vyro tėvų namuose, nekantriai laukdama rusų, ir džiūgavo, kai jie pagaliau pasirodė[35].

Karui pasibaigus Brüning entuziastingai pasinėrė į komunistinio Rytų Berlyno kultūrinio gyvenimo darbą. Ji įstojo į Kultūrbundą ir ėmė dirbti jo savaitraštyje *Sonntag*, tikėdamasi tapti žurnaliste. Viename iš savo pirmųjų straipsnių Brüning aprašė, kaip ji sunkvežimiu, pilnu svogūnų ir morkų, atvyko į Berlyną. Įvažiavusį į miestą sunkvežimį apgulė elgetos ir moterys su vaikais ant rankų: „Vieną morką mano vaikui, vieną morką!" Ji įteikė straipsnį savo redaktoriui, bet šis jį atmetė: „Neškite jį *Tagesspiegel*", Vakarų Berlyno laikraščiui. Ji pasipiktinusi pažvelgė į jį: negi jis iš tikrųjų nori, kad ji atiduotų jį *Tagesspiegel*? Rytuose, paaiškino jis su panieka, „mes turime spinduliuoti optimizmą". Jos straipsnis esąs pernelyg neigiamas: jis turi vaizduoti dabartį tokią, kokia ji turėtų būti, o ne tokią, kokia ji yra.

Brüning nė nemanė pateikti straipsnio *Tagesspiegel*; ji taip pat niekada nesvarstė galimybės dirbti Vakarų laikraštyje. Visi Brüning draugai gyveno Rytuose, ir ji pati priklausė komunistiniam judėjimui – ir kultūriškai, ir intelektualiai. Taigi ji įtikino save, kad „optimizmas" yra svarbus ir kad bet kokiu atveju svarbu tik galutinis komunizmo tikslas, o ne klaidos, padarytos jo siekiant. Jai daug kas nepatiko naujojoje sistemoje: „Stalino asmenybės kultas... kur pažvelgsi, juokingi transparantai... tokie šūkiai kaip „Kiekviena dirbtinai apsėklinta kiaulė yra smūgis į veidą imperialistiniams karo kurstytojams."[36] Ji kritikavo maisto kortelių sistemą, kuri padalijo gyventojus į klases, ir dvejopų valgyklų sistemą darbovietėse: „Vienose tiekiamas troškinys darbininkams, o kitose – [geresnis maistas] inžinieriams ir skyrių vadovams." Tačiau ji nenuleido rankų: „Mes degėme troškimu padėti atkurti šalį ir įtikinti žmones, kurie neseniai tikėjo Hitleriu, kad dabar norime eiti teisinga kryptimi."

Skaitant Brüning autobiografiją aiškiai matyti, jog tam tikru atžvilgiu ji nesiliovė tikėjusi, kad eina teisingu keliu. Ji dažnai priešpriešina Rytų ir Vakarų pasiekimus: „Argi mes nesiuntėme darbininkų vaikų mokytis į universitetus? Argi neišlaisvinome moterų iš jas varžiusių pančių, argi neatvėrėme joms kelio į visas profesijas, argi nesuteikėme joms tokių pačių teisių kaip ir vyrams, įskaitant teisę gauti tokį patį darbo užmokestį už tokį patį darbą – kuri Vakarų valstybėse neįgyvendinta iki šiol? Mes sukūrėme, kaip patys tikėjome, geresnę valstybę... didžiavomės savo tariama nepriklausomybe ir manėme žengią teisingu keliu."[37]

Brüning išmoko racionaliai paaiškinti savo pasirinkimus, matyti viską platesniame kontekste ir žvelgti toli į priekį. Tačiau jai nepavyko įtikinti savęs, kad juoda yra balta ar kad jos pasirinkta sistema neturi jokių trūkumų. 1968 m., po sovietų invazijos Čekoslovakijoje, jai trumpam buvo kilusi mintis emigruoti, bet ji jos atsisakė. Ilgainiui ji susidraugavo su Susanne Leonhard, Wolfgango Leonhardo motina, daug metų praleidusia sovietų gulage, bet galų gale grįžusia į Rytų Berlyną. Įkvėpta Leonhard gyvenimo istorijos, Brüning pradėjo imti interviu iš kitų buvusių gulago kalinių. Po 1989 m. ji publikavo juos knygoje *Lästige Zeugen* („Erzinantys liudininkai"). Jos pratarmės žodžiai tiko ir jai pačiai: „Per ilgai jie buvo priversti tylėti, slėptis... Todėl jau seniai laikas leisti šiems žmonėms pasisakyti; jie tapo Stalino eros aukomis ir pagaliau turi būti visiškai išteisinti..."[38]

Kai 2006 m. ėmiau iš Brüning interviu, mudvi kelias valandas kalbėjomės apie jos gyvenimą. Kalbėjome apie jos karjerą, pirmąsias dienas Kultūrbunde ir gyvenimą Rytų Berlyne po karo. Be kitų dalykų, ji pasakė man tuo laiku nieko nežinojusi apie Raudonosios armijos karių 1945 m. vykdytus masinius prievartavimus bei plėšikavimą ir apie vėliau prasidėjusius masinius suėmimus. Aš jos nespyriau. Tačiau praėjus keletui dienų po interviu ji man paskambino. Taip, ji šį tą žinojusi apie tuos dalykus ir norėtų apie tai pasikalbėti. Mes susitikome antrą kartą.

Brüning patikino nemelavusi sakydama, kad džiaugėsi išlaisvinimu. Tačiau jos džiaugsmas greitai išblėso. 1945 m. pavasarį sovietų kareiviai užėmė jos uošvių namus ir ėmė vogti knygas ir kitus daiktus, kuriuos parduodavo juodojoje rinkoje. Jos vyras kreipėsi į jų vadą ir paprašė pasirūpinti, kad jie liautųsi. Keršydamas vienas iš kareivių slapčia įkišo į jo lagaminą pistoletą. Ginklas buvo „surastas“, o Brüning vyras suimtas kaip sabotuotojas. Apeliuodama į savo ilgametę narystę komunistų partijoje, Brüning pasiekė, kad jis būtų paleistas. Tačiau dėl šio incidento jos vyras tapo priešiškas komunizmui (ir jai) ir emigravo į Vakarus. Daugiau ji nebeištekėjo.

Brüning patvirtino, kad kaimuose – kaip ji ir sakė per mūsų pirmąjį pokalbį – nebuvo masinių prievartavimų. Tačiau kai po karo ieškodama savo tėvų apsilankė Berlyne, ji ne tik daug girdėjo apie prievartavimus mieste ir sutiko daug jų aukų, bet ir pati keletą dienų praleido slėpdamasi nuo sovietų kareivių, kurie ieškojo moterų jos tėvų gyvenamame rajone.

Po šio nutikimo praėjus keletui mėnesių, Brüning kurį laiką praleido pajūrio mieste Arenšope, kur Kultūrbundas norėjo įkurti rašytojų koloniją. Tačiau norėdamas įkurti rašytojų koloniją, Kultūrbundas turėjo gauti patalpų rašytojams apsigyventi. Siekiant išspręsti šią problemą, kai kurių patrauklesnių pajūrio vilų savininkams buvo pateikti sufabrikuoti kaltinimai. Tie, kurie nebuvo suimti, pabėgo į Vakarus. Jų namuose įsikūrė kultūros biurokratai.

Žinoma, mes girdėjome apie tokius dalykus, sakė man Brüning, „bet turite suprasti, aš džiaugiausi Raudonosios armijos atvykimu, ir mes norėjome sukurti socializmą, todėl – gerai, net šiandien kartais dėl to sau priekaištauju – pernelyg nesigilinome…“ Jos balsas nutrūko – pokalbis buvo baigtas. Ji tik norėjo, kad aš žinočiau, jog ji žinojo.

Padalyti asmenybę į viešą ir privačią – namams ir mokyklai, draugams ir darbui – buvo ne vienintelis sprendimas tų, kurie norėjo sėkmingai gyventi komunistiniame režime. Užuot slėpusi savo prieštaringus jausmus, maža ir neįprasta žmonių grupė atvirai juos rodė. Užuot kentę vidinį konfliktą, jie bandė vaidinti dvilypius vaidmenis, likdami sistemoje ir kartu išlaikydami tam tikrą nepriklausomybę. Tokius dviprasmiškus vaidmenis galima buvo atlikti, pavyzdžiui, oficialiose „opozicinėse" partijose, netikrose politinėse partijose, kurios buvo sukurtos, kad pakeistų tikrąsias, kai jų vadovai pabėgo ar buvo suimti, partijose, kurios visais reikšmingais atžvilgiais buvo ištikimos režimui. Rytų Vokietijos gyventojams, kurie priklausė iškastruotai Krikščionių demokratų partijai, buvo leidžiama viešai rodyti religingumą, nors tuo pat metu jie turėjo laikytis marksizmo-leninizmo principų. Lenkams, kurie liko iškastruotos Valstiečių partijos nariais, buvo leidžiama ginti ūkininkų interesus, jeigu jų veiksmai neprieštaravo oficialiai politikai.

Niekas Rytų Europoje nežaidė šio specifinio žaidimo taip meistriškai kaip Bolesławas Piaseckis, politikas, kurio nepaprastas likimas per vieną dešimtmetį perkėlė jį iš radikalių dešiniųjų stovyklos į radikalių kairiųjų pusę. Jo gyvenimas vertinamas labai prieštaringai. Jau 1956 m. Leopoldas Tyrmandas pasmerkė jį kaip žmogų, kuriam „bet koks moralumas politikoje yra žalingas mitas"[39]. Vėliau vienas iš jo biografų pavadino jį „tragiška figūra"[40]. Beveik visi Piaseckio vertinimai linksta į kraštutinumus. Kai kuriems jis yra klasikinis kolaboranto pavyzdys. Kitiems jo gyvenimas yra pasakojimas apie išlikimą.

Piaseckio karjera prasidėjo audringame ketvirtajame dešimtmetyje, kai ankstyvoje jaunystėje jis pagarsėjo aktyvia veikla vienoje kraštutinių dešiniųjų Lenkijos nacionalinės radikalų partijos frakcijoje. Pavadinti savo leidinio – *Falanga* – vardu (akivaizdžiai rodančiu sąsajas su Ispanijos fašizmu), falangistai manė gyveną moralinės ir ekonominės krizės laikais. Kaip ir komunistų partijos tuo pačiu laikotarpiu, jie taip pat manė, kad Lenkijos visuomenė esanti smarkiai korumpuota ir kad dėl to kalta demokratijos silpnybė ir demokratinio liberalizmo „kvailystės". Ir nors jie buvo antisemitai ir žavėjosi autoritariniais režimais apskritai, o Italijos fašizmu ypač, falangistai buvo lenkų nacionalistai, taigi, su viena ar dviem išimtimis, jie nekolaboravo su nacistais[41].

Piaseckis pats 1939 m. buvo įkalintas gestapo. Paleistas iš kalėjimo jis prisijungė prie pasipriešinimo judėjimo ir galiausiai prie Armijos Krajovos. 1944 m. vasarą, kaip tik tada, kai prasidėjo Varšuvos sukilimas, jis ir jo partizanų būrys buvo sulaikyti Raudonosios armijos miškuose į rytus nuo miesto. Lapkritį jis buvo įkalintas sovietų okupacinių pajėgų štabe, turbūt garsiuosiuose Liublino pilies rūsiuose. Dėl to, kas atsitiko paskui, kyla didelių nesutarimų.

Dauguma šaltinių sutinka, kad Piaseckis nieko neslėpė. Jis tiksliai papasakojo jį tardžiusiems sovietų karininkams apie savo veiklą pasipriešinimo judėjime. Jis taip pat pasakė savo kolegų iš Armijos Krajovos vardus, galimas daiktas, ir kur jie yra, nors tuo metu didžioji dalis tos informacijos jau buvo žinoma. Piaseckis itin pabrėžė savo paties svarbą. Jis pasakė savo sovietų tardytojams vadovavęs Armijos Krajovos „slaptoms operacijoms“ ir jau buvęs paskirtas slapto pogrindžio skyriaus vadovu. Jis perdėjo. Tačiau tokia taktika pasiteisino.

Piaseckio sargybiniai nutraukė jo apklausą. Jie perkėlė jį iš paprastos karinės areštinės į geresnę kalinimo vietą ir nuvedė pas patį Ivaną Serovą, sovietų generolą, kuris 1939 m. organizavo Rytų Lenkijos „valymą“ ir pacifikavimą ir kuris 1944 m. buvo iškviestas atlikti tos pačios užduoties likusioje Lenkijos dalyje. Serovas jau buvo organizavęs generolo Vilko ir generolo Okulickio suėmimus ir siekė kuo daugiau sužinoti apie Armiją Krajovą. Didžiulei Piaseckio nuostabai, Serovui nelabai rūpėjo falangistinė Piaseckio praeitis: kaip ir dauguma sovietų pareigūnų, visus, kurie nebuvo komunistai, jie pagal apibrėžimą laikė „kraštutiniais dešiniaisiais“, ir skirtumai tarp socialdemokratų ir radikalių dešiniųjų pažiūrų atstovų jo nedomino. Jis kur kas labiau domėjosi Piaseckio karine pogrindžio veikla, jo tariamais „slaptais“ ryšiais, politinėmis pažiūromis ir viešai išreikšta panieka Londono vyriausybei tremtyje[42].

Jo paties pasakojimu, Piaseckis maloniai nustebo sužinojęs, kad juodu su sovietų generolu turi daug bendra. Jis žavėjosi valdžios vyrais, mėgo pasikalbėti apie filosofiją ir jam patiko kai kurie naujojo režimo aspektai. Jis pasakė Serovui pritariąs komunistų vadovaujamai laikinajai vyriausybei ir esąs sužavėtas žemės reformos. Jis karštai pritarė vokiečių pašalinimui ir Vakarų teritorijų prijungimui. Jis liaupsino „bekraujės socialinės revoliucijos idėją ir valdžios perdavimą darbininkams ir valstiečiams“. Tačiau jis

taip pat pasakė Serovui, kad naujajai komunistinei vyriausybei bus sunku pelnyti lenkų, turinčių stiprių išankstinių nuostatų prieš rusus ir paranojiškai bijančių okupacijos, ištikimybę. Ir tai, žinoma, buvo tiesa.

Jis pasisiūlė padėti. „Aš esu giliai įsitikinęs, – pasakė jis Serovui viename memorandume, – kad pasinaudodamas savo įtaka galiu sutelkti aktyviam bendradarbiavimui nepalankiai nusiteikusius visuomenės sluoksnius." Kitaip tariant, jis pažadėjo įtikinti patriotiškai, nacionalistiškai nusiteikusius pogrindininkus palaikyti naująjį režimą. Piaseckio memorandumas galų gale buvo persiųstas pulkininkui Romanui Romkowskiui, slaptosios policijos kontržvalgybos skyriaus vadovui, ir Władysławui Gomułkai, tuometiniam komunistų partijos vadovui[43].

Vėlesniais dešimtmečiais šis mįslingas pokalbis – žiaurumu pagarsėjusio NKVD generolo ir charizmatiškumu pagarsėjusio lenkų nacionalisto derybos – Varšuvoje įgavo beveik legendos statusą. Niekas tuo laiku tiksliai nežinojo, kas tarp jų vyko, bet kiekvienas turėjo savo teoriją. 1952 m. Czesławas Miłoszas parašė literatūrinę šio pokalbio versiją romane *Zdobycie Władzy* („Valdžios paėmimas"), kurį išleido emigravęs į Vakarus. Žinoma, Miłoszo pasakojimas yra jo vaizduotės vaisius. Tačiau vienas iš Piaseckio biografų atkreipia dėmesį, kad Miłoszas 1945 m. gyveno Varšuvoje, girdėjo pasakojimus apie šį garsųjį susitikimą ir pats buvo gundomas bendradarbiauti su naujuoju režimu. Taigi jo versija turi autentiškumo grūdą, ypač kai Kamienskis, Piaseckio personažas, įspėja sovietų generolą, kad „čia jūsų nekenčia", ir perspėja laukti pasipriešinimo:

> „Ak, – pasakė, kad generolas, paremdamas smakrą rankomis – jūs tikitės vidinio pasipriešinimo… Bet sąmokslas mūsų sistemoje neįmanomas. Jūs tai žinote. Tęsdami žudymus tik padidinsite aukų skaičių. Mes pradedame gaminti traukinius ir statyti gamyklas. Mes atgavome Vakarų teritorijas, kurios, žinoma, visada buvo slavų, beveik iki Berlyno – ir, jeigu neklystu, tai buvo numatyta jūsų prieškario programoje. Tas teritorijas galite išlaikyti tik mūsų padedami. Taigi?"

Galų gale generolas romane prieina prie svarbiausio dalyko: Kamienskis / Piaseckis būsiąs paleistas į laisvę, jam net būsią leista publikuoti laikraštį, su sąlyga, kad jis pripažins *status quo* ir padės „sumažinti aukų skai-

čių“. Kamienskis / Piaseckis pamąsto ir sutinka. Patenkintas generolas atsilošia ir pareiškia, kad toks atsakymas jo nestebina:

> „Jūs jau supratote, kad tas, kas nori pakeisti pasaulį, negali toliau pataikauti veidmainiškam parlamentarizmui, ir jūs žinote, kad liberalūs prekeivų žaidimai buvo tik trumpalaikis ir bevertis epizodas žmonijos istorijoje.“[44]

Sunku pasakyti, ar jis pavartojo kaip tik tokius žodžius, ar kitokius, tačiau archyviniai dokumentai aiškiai byloja, kad Piaseckis iš tikrųjų padarė įspūdį Serovui ir jis, matyt, tikėjosi suteikti jo politinei karjerai tramplіną paskirdamas jį Varšuvos meru. (Pasakojama, kad po keleto metų jam priminus apie Piasecką Serovas paklausė: „Taigi – ar jis tapo Varšuvos meru?“)[45] Tačiau Serovas kartu su dauguma kitų Raudonosios armijos vadų netrukus išvyko į Berlyną. Į Lenkiją jis daugiau negrįžo.

Jam išvykus Piaseckio padėtis tapo keista. Jis akivaizdžiai buvo gavęs kažkokį palaiminimą iš Sovietų Sąjungos. Lenkijos komunistai, puikiai suprasdami jo falangistinės praeities reikšmę, į jį ir jo motyvus žiūrėjo įtariau ir iš pradžių neskatino jo politinės karjeros; jie nepaskyrė jo ir Varšuvos meru. Tačiau 1945 m. lapkritį jie leido jam publikuoti pirmąjį komunistinės Lenkijos pirmojo „oficialaus“ katalikiško laikraščio *Dziś i Jutro* („Šiandien ir rytoj“) tiražą.

Nuo pat pradžios laikraštis griežtai kritikavo tada teisėtą Lenkijos valstiečių partiją ir jos vadovą Stanisławą Mikołajczyką. Paskelbus referendumą, jis primygtinai ragino lenkus palaikyti komunistus ir balsuoti „Triskart *Taip*“. Kai naujajam režimui nepavyko šiuo referendumu užsitikrinti įspūdingo patvirtinimo, Piaseckis parašė Gomułkai laišką. Dabartinę sistemą, teigė jis, „reikia praturtinti politiniu katalikų atstovavimu“[46]. Jis taip pat publikavo interviu su Bierutu, kuriame šis komunistų lyderis iškilmingai pareiškė, kad „Lenkijos katalikai turi ne daugiau ir ne mažiau teisių negu kiti gyventojai“ – o tai galėjo net reikšti, kad jie turi teisę turėti ir savą partiją. Galų gale taip ir atsitiko – 1952 m. Piaseckis įsteigė *Pax*, lojalią, teisėtą, prokomunistinę katalikišką „opozicinę“ partiją, vienintelę tokią, kuriai kada nors buvo leista egzistuoti komunistinėje Lenkijoje ir apskritai bet kurioje kitoje komunistinėje Europos šalyje.

Ir *Pax*, ir Piaseckis gyvavo keistoje, neapibrėžtoje ir dviprasmiškoje politinėje erdvėje. Viena vertus, Piaseckis karštai ir dažnai reiškė savo ištikimybę režimui. „Mūsų svarbiausias tikslas, – kartą rašė jis, – yra rekonstruoti katalikišką doktriną dėl tebevykstančio konflikto tarp marksizmo ir kapitalizmo." Kartu Piaseckis buvo vienas iš nedaugelio viešų žmonių, kurie niekada visiškai neatsiribojo nuo karinio pogrindžio tradicijų ir nebuvo verčiami pasmerkti savo draugus iš Armijos Krajovos. Jo ratui priklausę žmonės, iš kurių daugelis anksčiau buvo aukšto rango Armijos Krajovos vadai, taip pat nebuvo priversti atsižadėti savo praeities, ir jie niekada nebuvo suimti.

Tuomet visa tai buvo labai neįprasta viešajame gyvenime, todėl, anot Januszo Zabłockio, vieno iš Piaseckio buvusių kolegų, aplink jį susiformavo „laisvės anklavas" ir paslapties aura. Niekas nežinojo, kodėl *Pax* vadovui negalioja taisyklės – kartą jam net pavyko pašalinti policijos informatorių iš savo vidinio rato, – bet visi matė, kad jam tikrai leista jų nesilaikyti. Dauguma manė, kad „tikriausiai yra sudarytas susitarimas aukščiausiuose politiniuose lygmenyse" – matyt, su sovietų pareigūnais, – leidžiantis Piaseckiui tokią veikimo laisvę, ir daugelis tikėjosi, kad jo padėtis dar labiau sustiprės. Tikėdamasis to, Zabłockis atėjo dirbti į *Dziś i Jutro*. Dėl tos pačios priežasties dirbti į šį laikraštį atėjo ir Tadeuszas Mazowieckis, katalikų intelektualas, kuris 1989 m. tapo pirmuoju Lenkijos premjeru ne komunistu. Abu jie manė, kad *Pax* anksčiau ar vėliau atliks svarbų vaidmenį šalies valdyme[47]. To paties tikėjosi ir pats Piaseckis.

Per visą karjerą dėl dviprasmiškos Piaseckio padėties visi jo privengė. Galbūt todėl, kad jis tikrai turėjo atskirų santykių su sovietų pareigūnais, Lenkijos komunistai niekada juo nepasitikėjo. Nors jis nesiliovė žaisti jų žaidimo (kartą jis pasiūlė nusiųsti *Pax* stebėtojus į Šiaurės Korėją ginti „taikos"), vyriausybė nepakvietė jo padėti kurti „patriotinių" dvasininkų sąjungos ir neprašė padėti derėtis dėl valstybės ir bažnyčios sutarties. Jo viešas katalikiškumas taip pat nepelnė jam tokio bažnyčios palankumo, kokio jis turbūt tikėjosi. Kardinolas Wyszyńskis bjaurėjosi Piaseckiu ir kartą uždraudė dvasininkams užsisakyti jo leidinius – *Dziś i Jutro* ir prie jo ilgainiui prisidėjusį dienraštį *Słowo Powszechny* („Visuotinis žodis"). Wyszyńskį ypač įsiutino, kad Piaseckiui buvo pavesta vadovauti katalikiškai labdaros organizacijai *Caritas* – *Pax* perėmė ją, kai tikrieji organizatoriai buvo paša-

linti, – ypač kai nesąžiningi *Pax* dvasininkai buvo pagauti juodojoje rinkoje pardavinėjantys paaukotą peniciliną[48]. Šių dviejų žmonių konkurenciją veikiausiai skatino komunistų partija, kuri anaiptol nebuvo suinteresuota, kad *Pax* ir bažnyčia sukurtų vieningą frontą. Vėlesniais metais partija leido konkuruojančioms „oficialioms" bažnyčios grupėms plisti kaip tik tam, kad sukurtų tarp jų konkurenciją[49].

Galiausiai Piaseckiui nepavyko pasiekti to, ką jis, matyt, ketino. Jam nepavyko įtikinti „reakcinių jėgų" prisijungti prie naujos sistemos. Neįstengė jis ir įtikinti komunistų partijos padaryti *Pax* lygiu partneriu. Jis manė, ir neklydo, kad kada nors partija perduos valdžią savo pasirinktai opozicijos grupuotei, kaip ir atsitiko 1989 m. Tačiau jis pasirodė scenoje per anksti, kad pasinaudotų tokia situacija pats, ir sumokėjo labai aukštą kainą už šį bandymą. 1957 m. jo paauglys sūnus Bohdanas iki šiol neaiškiomis aplinkybėmis buvo pagrobtas ir nužudytas, turbūt kokios nors Lenkijos slaptosios policijos vidaus frakcijos.

Nedidelei grupei žmonių Piaseckis atvėrė, kaip tuo laiku atrodė, laisvės langą, ir jo pastangomis atvirai katalikiškas diskursas liko visuomeninio gyvenimo dalis. *Pax* leistos knygos ir laikraščiai suteikė truputį katalikiško švietimo skaitytojų kartai. O dar svarbiau, Piaseckio požiūriu, kad jis išgyveno. Kai kiti buvę Armijos Krajovos karininkai buvo negyvi arba kalėjime, jis ir jo kolegos turėjo savą partiją, savų laikraščių, stabilią padėtį sistemos viduje. Ir įtaką pačiose įvairiausiose srityse. 1955 m. Mazowieckis, Zabłockis ir keletas kitų Piaseckio bendražygių pasipriešino jo vadovavimui. Tačiau metus darbą *Dziś i Jutro* ar *Pax*, jiems visiems buvo labai sunku susirasti kitą: kiekvienas potencialus darbdavys buvo įspėtas slaptosios policijos, ir niekas nenorėjo jų draugijos. Visi pamatė, kad kova su Piaseckiu pavojingai artima kovai su režimu[50].

Kad ir kaip keistai skamba, laikraščiai ir žurnalai taip pat teikė kolaborantams ne savo noru galimybę gyventi laisviau. Žinoma, apie politiką rašantys žurnalistai tais laikais turėjo menką pasirinkimą. Jie turėjo laukti partijos vadovų telefono skambučių, išklausyti nurodymų ir rašyti, kaip jiems pasakyta. Tačiau kiti turėjo daugiau veikimo laisvės. Leopoldas Ungeris, šeštojo dešimtmečio pradžioje dirbęs *Życie Warszawy* („Varšuvos gyveni-

mas“) korespondentu, atsiminė, kad net tada apie įvairiausius dalykus buvo įmanoma rašyti laisvai ir kritiškai, pavyzdžiui, apie duobes gatvėse arba visuomeninių autobusų trūkumą: „Negalima buvo kritikuoti tik pačios sistemos.“[51]

Net tais laikais laikraščiai rašydavo ne tik apie politiką, buvo ir kitokio pobūdžio publikacijų. Aleksandras Jackowskis po nesėkmingo bandymo rasti darbą Lenkijos užsienio reikalų ministerijoje penktojo dešimtmečio pabaigoje 1952 m. „atsitiktinai“, kaip jis prisiminė, ėmėsi redaguoti žurnalą apie liaudies meną. Jis dirbo šį darbą keturiasdešimt šešerius metus. Per šį laiką jis nuoširdžiai pamilo ir pažino liaudies meną ir tapo žymiu šios srities ekspertu. Dirbdamas šį darbą jis nemetė sistemai iššūkio, bet ir neturėjo jos ginti[52].

Tam tikru mastu režimas pats suprato, kad nepolitiniai leidiniai reikalingi – ir skaitančiai visuomenei, ir žurnalistams. Tai geriausias paaiškinimas, kodėl Rytų Vokietijos režimas 1953 m. rudenį nusprendė pradėti leisti *Wochenpost* („Savaitinį paštą“). Nors pirmasis tiražas pasirodė mirus Stalinui, planuoti laikraštį buvo pradėta metais anksčiau. Idėja leisti tokį laikraštį kilo sovietų iniciatyva: vienas aukšto rango Raudonosios armijos generolas, tarnavęs Berlyne, priėjo prie išvados, kad Rytų Vokietijos spauda nepasiekia visų gyventojų, ypač moterų. Generolas kreipėsi į Rudį Wetzelį, tuo metu į režimo nemalonę patekusį žurnalistą, ir paprašė jo ką nors sugalvoti. Wetzelis pasiūlė jam projektą, iš kurio, kaip atrodė, nieko gero nebus.

Bet užkulisiuose įsižiebė diskusija. Oficialiuose pranešimuose buvo dejuojama, kad „medžiaga apie gyvenimą respublikoje bespalvė ir vienoda“, taip pat kad nėra straipsnių apie „sodininkystę, mediciną, namų ruošą“[53]. Rytų Vokietijos vadovybė, visada suvokusi, kokia nuobodi jos propaganda, galiausiai kreipėsi į Wetzelį ir pasiūlė jam pradėti leisti žurnalą. Jų pasiūlymai buvo identiški tiems, kuriuos Wetzelis pats pateikė sovietų generolui. Taip gimė *Wochenpost.*

Nuo pat pradžios laikraštis stengėsi būti kitoks. Wetzelis kaip įmanydamas stengėsi rasti žurnalistų, kurie prieštaringai vertino režimą, ir kartą net apibūdino pirmąją redaktorių kolegiją kaip „baudžiamąją žurnalistų koloniją, pilną buvusių kalinių“. Jų straipsniai, bent jau palyginus su politiniais traktatais, spausdintais *Neues Deutschland*, atrodė nepaprastai naujoviški ir įdomūs. Pirmajame numeryje, publikuotame per Kalėdas, buvo pata-

rimų sodininkams, lengvų skaitinių ir „moterų puslapis". Viršelyje buvo pavaizduotas vaikas, užpučiantis žvakę, ir užrašyta: „Visiems geros valios žmonėms." Vėlesniuose numeriuose pasirodė kelionių aprašymų, ilgesnių reportažų, net straipsnių vaikams. Tačiau *Wochenpost* niekada nebandė tapti opoziciniu laikraščiu, nei tikrąja, nei perkeltine šio žodžio prasme, ir iš dalies galbūt kaip tik todėl jis buvo populiarus. Kaip teigė žurnalistas Klausas Polkehnas, *Wochenpost* buvo „ne daugiau oportunistiškas negu jo skaitytojai"[54]. Kaip ir jie, laikraštis neperžengė ribų.

Polkehnas labai gerai pažinojo ir savo kolegas, ir savo auditoriją, nes dirbo *Wochenpost* nuo pat pradžios iki beveik pačios pabaigos. Po daugelio metų jis vis dar su nostalgija prisiminė savo karjerą šiame laikraštyje, ir nesunku suprasti kodėl. Karui pasibaigus Polkehnui buvo keturiolika metų, o sulaukęs septyniolikos jis, baigęs mokyklą, tapo rinkėju laikraštyje. Pasirinkti tokį kelią Polkehną paskatino jo tėvas Hugo Polkehnas, komunistas ir žurnalistas, kuris manė, kad sūnui derėtų „įgyti tikro gyvenimo patirties". Po karo vyresnysis Polkehnas tapo *Tribune* („Tribūnos"), Rytų Vokietijos profesinės sąjungos laikraščio, redaktoriumi. Tačiau 1953 m. kovą jis buvo netikėtai suimtas: *Tribune* padarė rinkimo klaidą Stalino nekrologe. Užuot surinkęs „Stalinas buvo didis taikos draugas", rinkėjas atsitiktinai surinko „Stalinas buvo didis karo draugas". Ir Hugo Polkehnas, ir rinkėjas buvo nuteisti penkeriems metams laisvės atėmimo ir trejus iš jų kalėjo. Vykstant teismui Klausas Polkehnas prarado savo darbą, jam buvo pasakyta, kad „niekada daugiau nebedirbs žurnalistu". O *Wochenpost* priėmė jį tuoj pat.

Keturis dešimtmečius Polkehnas liko ištikimas laikraščiui, kuris suteikė jam šią antrą galimybę. Jis atkakliai tvirtino, kad darbas šiame leidinyje jam taip pat suteikė nepaprastai daug laisvės nepaprastai varžančioje sistemoje. Dėl savo tėvo ir todėl, kad bet kokiu atveju skeptiškai vertino daugelį režimo aspektų, jis stengėsi laikytis kuo toliau nuo vidaus politikos. Jis ėmė rašyti žurnalui apie keliones ir aplankė daugybę pasaulio vietų. Polkehnui buvo leidžiama vykti visur, tik laikytis tam tikrose ribose. Pavyzdžiui, prieš kelionę į Egiptą jam buvo liepta kritiškai nerašyti apie Anwarą Sadatą, kuris tada eksportavo į Rytų Vokietiją daug medvilnės. Tačiau Kaire jis turėjo galimybę „visą dieną praleisti prie piramidžių... tai buvo mano privilegija". Tuo metu, kai retas kuris Rytų Vokietijos gyventojas galėjo keliauti apskritai, tai iš tikrųjų buvo didelė privilegija.

Tačiau tokia laisvė turėjo savo kainą. Polkehnas, kaip ir kiti *Wochenpost* žurnalistai, turėjo išmokti skaityti tarp eilučių, reaguoti į politinius signalus ir, svarbiausia, neprisidaryti „nemalonumų". Kai paklausiau jo, ką reiškia „nemalonumai", jis paaiškino, kad jie prasidėdavo nuo pokalbio telefonu su kokiu nors komunistų partijos Centro komiteto nariu, kuris plūsdavo žurnalistą už tai, kad šis peržengė nematomą liniją. Nemalonumams tęsiantis, žurnalistui galėdavo būti pareikštas papeikimas, jis galėjo būti iškoneveiktas susirinkime, galbūt net atleistas iš puikaus darbo palyginti plačių pažiūrų laikraštyje. Polkehnas kaip įmanydamas siekė to išvengti. Tiktai vieną kartą, kai jis pažeidė nerašytą kodą ir savo straipsniu peržengė vieną iš nematomų linijų, jam buvo paskambinta ir liepta: „Prašom pateikti raštišką pasiaiškinimą, kodėl buvo publikuotas šis straipsnis." To užteko jam sudrausminti; nuo to laiko jis rūpinosi, kad tai niekada nepasikartotų.

Jis žinojo, net tada, kad jam labai pasisekė ir kad kitiems jo sėkmė kelia pasipiktinimą. Kartais gaudavo iš skaitytojų piktų laiškų: „Kadangi mes negalime keliauti, tai nenorime skaityti ir jūsų straipsnių." Daugelis jo tėvynainių apskritai vengė žurnalistų – jie buvo laikomi komunistinio isteblišmento dalimi – ir atsisakydavo jiems duoti interviu. Tačiau jis gindavo šalin pagundą išreikšti nepritarimą atviriau: „Tai man atrodė beprasmiška." Jis nemėgo disidentų, kurie vėliau įsiliejo į Rytų Vokietijos politinį gyvenimą – jie atrodė jam „išpuikę, nepadorūs žmonės". Jis įtarė, kad kai kurie iš jų ėmė vaidinti opozicionierius, kad gautų vizą išvykti į Vakarų Vokietiją.

Dirbdamas Polkehnas įsitaisė skrandžio opą – kuri paslaptingai dingo paskutiniame XX a. dešimtmetyje, kai ir *Wochenpost*, ir Rytų Vokietija liovėsi egzistuoti – ir tai nenuostabu: jo gyvenimas reikalavo vaikščioti savotišku politiniu lynu, t. y. vengdamas visų jautrių temų, Polkehnas turėjo rašyti sąžiningus, jo manymu, straipsnius. Tačiau jis didžiavosi savo darbu, net praėjus daugeliui metų. Jis mėgo rašyti, mėgo keliauti, be to, jo darbas teikė ne tik intelektinį pasitenkinimą, bet ir kuklių materialių pranašumų. Už darbą *Wochenpost* jis gaudavo palyginti gerą – Rytų Vokietijos standartais – atlyginimą. Žurnalas turėjo du vasarnamius, vieną šalia Berlyno ir vieną prie Baltijos jūros, kartą per trejus ar ketverius metus žurnalistams buvo leidžiama jais pasinaudoti. Žinių skyrius taip pat galėjo naudotis siu-

vėjo, batsiuvio ir odontologo paslaugomis: „Tai taupė laiką. Buvo labai patogu." Kaip ir beveik kiekvienoje darbovietėje Rytų Vokietijoje, redakcijoje veikė labai pigi valgykla.

Polkehnas niekaip nepakeitė sistemos, kurioje gyveno, bet jis ir nesijautė atsakingas už jos brutalesnius aspektus. Jis laikėsi kuo toliau nuo slaptosios policijos, atokiai nuo valdžios ir vengė nesutarimų. Kaip ir Piaseckis, jis sulaukė sėkmės, pripažinimo ir net dabar ilgisi tų laikų, kai rašė apie keliones. „Tai buvo mano svajonių darbas", – sakė jis man[55].

17 skyrius

PASYVŪS OPONENTAI

Dabar atėjo laikas, kai mes, nutaisę ištikimas veido išraiškas, turime klausyti sovietų įsakymų, šypsodamiesi tiktai subinių raukšlėmis po kelnėmis, panašiai kaip Bizantijos imperatorių liokajai. Didvyriški gestai neduotų jokios naudos; turime kalbėti gėlių kalba, būti kantrūs ir sukti, kaip ir valdant Hitleriui. Svarbiausia yra išlikti.

György Faludy, perfrazuodamas Janą Masaryką, 1946 m.[1]

Pokštas yra juokingas, kai jis griauna nusistovėjusią tvarką. Kiekvienas juokas yra mažytė revoliucija.

George'as Orwellas

1950 m. ar 1951 m. nė vienoje Rytų Europos šalyje organizuotos politinės opozicijos nebeliko. Tik Lenkijoje saujelė žmonių vis dar laikė daržinėse paslėptus pistoletus, laukdami geresnių dienų, ir vienas ar du vis dar slapstėsi miškuose. Buvo keletas oficialiai toleruojamų režimo priešininkų, tokių kaip Bolesławas Piaseckis, kurių tikrasis požiūris buvo neaiškus. Kai kuriems žmonėms režimas leido viešai kritikuoti ne itin reikšmingus savo sprendimus ir net skatino tai daryti, kol jie savo prieštaravimus išsakydavo tinkamu tonu. Kaip pareiškė Bolesławas Bierutas, „kritika būna skirtinga. Būna kūrybiška kritika ir priešiška kritika. Pirmoji yra naudinga mūsų pažangai, antroji yra kliūtis... kritika neturi kenkti vadovo valdžiai."[2]

Tačiau likę gyvi lenkų Armijos Krajovos vadovai buvo įkalinti Lenkijos kalėjimuose arba sovietų gulage. Galingiausi Vengrijos režimo priešininkai buvo įkalinti Rečke. Rytų Vokietijoje režimo kritikai išvyko arba nutilo. Viešoji sritis buvo išvalyta taip kruopščiai, kad turistas, šeštojo dešimtme-

čio pradžioje besilankantis Varšuvoje, Budapešte ar Rytų Berlyne – arba Prahoje, Sofijoje, Bukarešte, – nepastebėdavo jokios politinės opozicijos. Spauda skleidė režimo propagandą. Šventės buvo švenčiamos režimo surengtais paradais. Pokalbiai, jeigu juose dalyvaudavo pašalinių, nenukrypdavo nuo oficialios linijos.

Turistas galėjo net pamanyti, kad visi žmonės vieningai palaiko režimą, ir įvairūs įžymūs lankytojai tikrai susidarydavo tokį įspūdį. Sugrįžusi iš Varšuvos 1950 m. viena Britanijos socialistė, leiboristams atstovaujančio parlamento nario žmona, pasakė miniai Trafalagaro aikštėje, kad ji nematė Lenkijoje „jokių diktatūros ženklų". Priešingai, pareiškė ji, vienintelė „geležinė uždanga" yra aplink Didžiąją Britaniją (Britanijos vyriausybė atsisakė išduoti vizas Rytų Europos delegatams, norėjusiems dalyvauti pasaulinėje taikos konferencijoje Šefilde)[3]. Vienas jos tėvynainis, kuriam taip pat padarė didelį įspūdį apsilankymas Rytuose, pasakė, kad būdamas Varšuvoje jautėsi „tarytum kitame pasaulyje, tarytum iš lietaus įžengęs į saulę"[4]. Nors šie pavyzdžiai atskleidžia kraštutinius požiūrius, jie atspindi ir plačiau paplitusią išankstinę nuostatą. Vakariečių įsitikinimas, kad Rytų blokas apima grupę vienodų šalių su identiškais režimais ir niekuo tarpusavy nesiskiriančiais žmonėmis – „Sibiras prasideda perėjus *Charlie* kontrolės punktą Berlyne" – susiformavo kaip tik šiuo laikotarpiu.

Ir vis dėlto opozicija gyvavo. Tačiau tai buvo ne aktyvi opozicija ir tikrai ne ginkluota opozicija. Tai buvo veikiau pasyvi opozicija, kuri pasireikšdavo pokštais, grafičiais ir nepasirašytais laiškais. Nepasitenkinimas režimu dažnai būdavo reiškiamas anonimiškai ir neretai susilaukdavo prieštaringų vertinimų. Nepatenkintų režimu žmonių buvo visose klasėse ir tarp visų amžiaus grupių. Kartais pasyvūs režimo priešininkai būdavo ne kas kitas, o kolaborantai ne savo noru. Daugelį žmonių kamavo diskomforto ar gėdos jausmas dėl to, ką jiems tekdavo daryti, kad neprarastų savo darbo, apsaugotų savo šeimas ir nepakliūtų į kalėjimą. Kiti baisėjosi visuomeninio gyvenimo veidmainiškumu, bodėjosi taikos demonstracijomis ir paradais, kurie darė įspūdį atvykėliams. Jiems buvo iki gyvo kaulo įgrisę nuobodūs susirinkimai ir tušti šūkiai, jų nedomino vadovų kalbos ir nesibaigiančios paskaitos. Negalėdami atvirai pasakyti, ką apie visa tai mano, jie atsikeršydavo už partijos nugaros.

Neatsitiktinai stalinizmo apogėjaus laikais pasyvaus pasipriešinimo

veiklos dažniausiai imdavosi – jeigu žodį „imtis“ apskritai galima vartoti tokiame kontekste – jauni žmonės. Jie buvo intensyviausios, melagingiausios ir įkyriausiai brukamos propagandos, kurią girdėdavo mokyklose ir jaunimo grupėse, taikinys. Jiems tekdavo didžiausia įvairių režimo organizuojamų kampanijų ir pakvaišusių sumanymų našta; jie buvo siunčiami rinkti aukų, parašų ir organizuoti sambūrių. Jie buvo mažiau įbauginti karo baisybių, ir ne visi jį atsiminė, juos mažiau baugino perspektyva pakliūti į kalėjimą, nes kol kas jie dar nebuvo ragavę kalinio duonos.

Todėl jaunimo dalyvavimo nelabai rimtoje opozicinėje veikloje pavyzdžių yra gausu. Organizuoti protestai buvo palyginti neįprastas dalykas, tačiau jų pasitaikydavo, ir jaunuoliams už dalyvavimą juose kartais tekdavo sumokėti didelę kainą. 1950 m. dvidešimtmetė Edeltraude Eckert buvo suimta už tai, kad platino lapelius su tekstais, raginančiais kovoti už demokratiją. Ji buvo nuteista dvidešimt penkerius metus kalėti; šis nuosprendis jai tapo mirties bausme, kai dėl nelaimingo atsitikimo vienoje Rytų Vokietijos kalėjimo gamykloje pasklido infekcija, nuo kurios ji mirė. Iš savo kameros, o paskui iš savo ligoninės palatos ji siuntė namo viltingus, optimistiškus laiškus. „Pasaulis yra toks gražus, reikia tik tuo tikėti“, – rašė ji savo motinai keletą mėnesių prieš savo mirtį[5].

Tačiau penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo pradžioje jaunuoliams kur kas labiau įprasta buvo reikšti nepasitenkinimą šaipantis, tyčiojantis iš režimo atstovų ir juos įžeidinėjant. Dažnai jų pajuokos objektais tapdavo niūrūs, humoro jausmo neturintys jaunimo vadovai. Pavyzdžiui, viename Lenkijos kalnakasių mieste per rinkimus vienoje jaunimo kuopelėje rinkimų biuletenyje kažkas juokais kandidatu įrašė Adenauerį – tuometinį Vakarų Vokietijos kanclerį. Kuopelės vadovai šį įrašą rinkimų biuletenyje palaikė „priešiškų tendencijų“ įrodymu ir pradėjo tyrimą, siekdami nustatyti autoriaus tapatybę. Vienas jaunų darbininkų brigados narys buvo papeiktas už tai, kad kūrė rimuotus kupletus. Vienas iš nedaugelio jo eilėraščių be nešvankybių skambėjo taip:

Stovykloje visur švara,
Kai nori nusiprausti, vandens nėra nė lašo,
Bet draugai apipila tave ašaromis.[6]

Kartais į tokius dalykus buvo žiūrima nepaprastai rimtai. Rytų Vokietijoje vien nuo 1948-ųjų iki 1951-ųjų buvo suimta ir nuteista sunkiųjų darbų apytiksliai 300 vidurinių mokyklų moksleivių ir universiteto studentų, dauguma už panašias išdaigas. Grupė berniukų Jenoje buvo nuteisti kalėti po dešimt metų vien už tai, kad dvokiančiomis bombelėmis apmėtė mokyklos pareigūnus per oficialų prezidento Wilhelmo Piecko gimimo dienos šventimą. 1950 m. Rytų Vokietijos stovyklose ir kalėjimuose buvo kalinami 800 jaunesnių negu septyniolikos metų berniukų ir mergaičių. Kai kurie buvo įkalinti už tai, kad vaipėsi per paskaitą apie Staliną ar naktį ant miesto sienų iškeverzojo raidę „F“ (*Freiheit*, vokiškai „laisvė“)[7].

Jaunimas atrasdavo ir kitokių, nežodinių protesto išraiškos formų. Kaip tik tada, kai Vakarų paaugliai pradėjo suprasti, kad ilgi plaukai ir mėlyni džinsai gali būti nepaprastai veiksminga priemonė nepasitenkinimui parodyti, Rytų Europos paaugliai, gyvenantys stalinistų valdomose šalyse, atrado, kad gali išreikšti protestą mūvėdami siauromis kelnėmis, raudonomis kojinėmis, vilkėdami marškinius su pečių įklotais ir klausydamiesi džiazo. Skirtingose šalyse šios pirmosios „jaunųjų maištininkų“ subkultūros turėjo skirtingus pavadinimus. Lenkijoje jie buvo vadinami *bikiniarze* – galimas daiktas, ši pravardė kilo iš Ramiojo vandenyno atolo, kur Jungtinės Valstijos išbandė pirmąją atominę bombą, pavadinimo, bet labiau tikėtina, kad lenkų maištininkai taip buvo praminti dėl Havajų, Ramiojo vandenyno salų, ir bikinio temomis išmargintų jų kaklaraiščių, kurių kai kurie prisiekę *bikiniarze* įsigudrindavo gauti iš Jungtinių Tautų ir kitų paramos organizacijų pagalbos siuntų. (Laimingiausiesiems taip pat pavykdavo įsigyti *makarturki* – saulės akinius, kokius nešiodavo generolas MacArthuras.) Vengrijoje jie buvo vadinami *jampecek* – apytikriai išvertus, „tinginiais“. Vokietijoje – ir Rytų, ir Vakarų – jie buvo pavadinti *Halbstarke* – vokiškai šis žodis reiškia „pusiau stiprus“. Tokių maištininkų buvo ir Čekijoje, kur jie buvo praminti *potapka*, antimis – veikiausiai dėl jų pamėgtos „anties uodegėlės“ šukuosenos, – ir net Rumunijoje, kur žmonės juos vadindavo *malagambisti*, nes jų išvaizda keldavo asociacijų su nepaprastai stilingu rumunų būgnininku Sergiu Malagamba[8].

Šių jaunų maištininkų mados kiekvienoje šalyje truputį skyrėsi, priklausomai nuo to, ką buvo galima rasti sendaikčių turguose, Vakarų pagalbos siuntose ar pasigaminti patiems. Tačiau kalbant apskritai vaikinai rinkda-

vosi siauras, vamzdžio formos kelnes (Varšuvoje buvo vienas siuvėjas, kuris įsimiklino persiūti paprastas kelnes taip, kad jos įgautų kaip tik tokią formą, ir iš to gyveno). Merginos iš pradžių dėvėjo aptemptus, „pieštukais" vadinamus sijonus, bet vėliau perėjo prie „Naujos išvaizdos" stiliaus, kurį tuomet siūlė Christianas Dioras ir kuris buvo nukopijuotas visur kitur: suknelių su siaura talija ir plačiais sijonais, pageidautina ryškių spalvų ir raštuotų. Ir vaikinai, ir merginos pirmenybę teikė batams su storais kaučiuko padais – šiek tiek primenantiems amerikiečių sportbačius – Vengrijoje jie buvo vadinami *jampi* batais. Taip pat buvo populiarūs ryškių spalvų marškiniai, nes jie itin skyrėsi nuo komunistinių jaunimo judėjimų konformistinių uniformų, ir platūs kaklaraiščiai, dažnai dažyti ranka. Marškiniai ir kaklaraištis turėjo visiškai nederėti. Ypač populiarus buvo žalio kaklaraiščio ir geltonų marškinių derinys, Lenkijoje vadintas „česnako laiškais ant kiaušinienės". Varšuvoje Leopoldas Tyrmandas taip pat išpopuliarino dryžuotas kojines. Jis pasirinko tokias kojines norėdamas, kaip kartą sakė, pareikšti „teisę į savą skonį"[9]. Jis išlaikė tam tikrą ironišką atstumą nuo *bikiniarze*, kurie daugiausia priklausė jaunesnei kartai, nors apskritai jiems pritarė:

> Žinoma, tai buvo nedailus, kampuotas, provincialus lenkiškas *jitterbug* šokėjo aprangos stilius... Jis kėlė tam tikrą panieką net tiems, kurie nekovojo su juo, bet taip pat įkvėpė pagarbą savo atkaklumu, kova su mirtinu oficialumu, iššūkiu, kurį jis metė viską persmelkusiam pilkumui ir skurdui.[10]

Kaip ir Vakaruose, Rytų Europoje drabužiai buvo susiję su muzika. Kaip jaunimo subkultūrų atstovai Vakarų Europoje, *bikiniarze*, *jampecek* ir kiti jaunieji maištininkai iš pradžių aistringai žavėjosi džiazu, nepaisydami to – ar kaip tik dėl to, – kad jaunieji komunistai daužydavo plokšteles su džiazo įrašais. Kai tik buvo uždraustas, džiazas tapo politizuotas. Net džiazo muzikos klausymasis per radiją tapo politine veikla: tėvo radijo ieškiklio sukinėjimas bandant pagauti skirtingas stotis per atmosferinius trukdžius tapo surogatine pasipriešinimo išraiškos forma. Nepaprastai populiarus buvo Liuksemburgo radijas, o vėliau džiazo laidos per „Amerikos balsą". Keturiasdešimt metų, kol gyvavo komunistinis režimas, šių radijo stočių klausymasis buvo laikomas disidentine veikla.

Jaunieji Lenkijos ar Rytų Vokietijos maištininkai vilkėjo labai panašiais

drabužiais ir klausėsi labai panašios muzikos kaip ir Amerikos rokeriai ar *zoot suiters* ir Britanijos „tedžiai". Tačiau dėl jų šalyse įsitvirtinusio režimo prigimties mados turėjo daug gilesnę politinę reikšmę negu Vakaruose. Valdžios požiūriu, šie jauni aptemptakelniai pagal apibrėžimą buvo susiję su juodosios rinkos prekiautojais. Kaip kitaip jie būtų gavę tokių neįprastų drabužių? Jie taip pat pagal apibrėžimą buvo vartotojiškos amerikietiškos gyvensenos gerbėjai. Kaip ir Vakarų paaugliai, jie troško daiktų. O labiausiai jie troško daiktų, kuriais komunistinė sistema negalėjo jų aprūpinti, ir kaip įmanydami stengėsi jų gauti. Vienas buvęs vengrų *jampecek* atsiminė, kaip jis plūkdavosi, kad įsigytų batų storais padais:

> Pietų rajone buvo prekeivių, trys. Aš nežinau jų vardų, vienas, atrodo, Frici, kiti irgi kažkokiais panašiais vardais. Jie atveždavo prekių, regis, iš Jugoslavijos ar iš pietų... Labai svarbu buvo, kad galėjai mokėti dalimis. Reikėjo turėti ryšių, kad gautum tokių prekių... Žmonės pavydėdavo tiems, kurie jų gaudavo.[11]

Režimas taip pat įtarė, kad susižavėjimas Vakarų madomis reiškia susižavėjimą Vakarų politika. Netrukus spauda ėmė kaltinti jaunuosius maištininkus ne tik nekonformizmu, bet ir tuo, kad jie skleidžia išsigimusią amerikiečių kultūrą, slapčia kėsinasi sumenkinti komunistines vertybes, net gauna nurodymų iš Vakarų. Kartais jaunieji maištininkai būdavo vadinami sabotuotojais ar net šnipais. Tačiau dėl tokios propagandos šios ką tik susiformavusios grupės ne tik neišnyko, bet ir ėmė atrodyti galingesnės ir svarbesnės negu tikriausiai būtų atrodžiusios nepuolamos. Vienas Lenkijos laikraštis apibūdino amerikiečių populiariąją kultūrą kaip „šlovės ir prabangos kultą, primityviausių troškimų sureikšminimą ir šlovinimą, pojūčių alkio tenkinimą"[12]. Kita oficiali žiniasklaida lygino *bikiniarze* su „spekuliantais, buožėmis, chuliganais ir reakcionieriais"[13]. Jaceko Kurońio manymu, tokios kalbos tik pastūmėjo jaunimą link džiazo, „vakarietiškų" šokių ir egzotiškesnio aprangos stiliaus. Jis teigė, kad *bikiniarze* tapo tikru kontrkultūriniu judėjimu tik tada, kai spauda ėmė juos koneveikti: „Jiems buvo pasakyta: „Jūs esate *bikiniarze*", ir jie atsakė: „Taip, mes esame *bikiniarze*." Taip propagandininkai parūpino jauniesiems maištininkams politinę programą, kurios iki tol jie neturėjo."[14]

Sándoras Horváthas, vengrų istorikas, nuodugniai tyręs *jampecek* judėjimą, irgi priėjo prie panašių išvadų – jo manymu, kaip tik laikraščių propaganda sukėlė vengrų jaunimo subkultūrą, o ne atvirkščiai. Be to, jis mano, kad kampaniją prieš *jampecek* turbūt įkvėpė sovietų kova su „chuliganizmu“, kuri vyko tuo pačiu metu. Jis net abejoja, ar *jampecek* iš pradžių iš tikrųjų egzistavo – jo manymu, visai galimas daiktas, kad komunistinė valdžia, kuriai reikėjo kokio nors kontrasto kuriant savo įvaizdį, juos tiesiog išgalvojo, remdamasi „vesternais, filmais apie gangsterius, pigiais bulvariniais romanais ir komiksais, kurie patekdavo į Vengriją per sieną. Norint populiarinti „gero“ komunisto personažą, jiems reikėjo „blogų“ kapitalistų, ir *jampecek* šiam tikslui tiko[15].

Kai tik buvo apibrėžtos kaip nusikalstamos, šios madų grupės ėmė traukti žmones, kurie iš tikrųjų ieškojo kovos. Lenkijoje dažnai kildavo rimtų susidūrimų tarp *bikiniarze* ir *zetempowcy* (taip pramintų pagal lenkišką Lenkijos jaunimo sąjungos akronimą ZMP), taip pat tarp *bikiniarze* ir policijos. 1951 m. grupė jaunuolių iš vieno Varšuvos priemiesčio buvo teisiama už tariamą ginkluotą apiplėšimą. *Sztandar Młodych*, oficialus jaunimo laikraštis, pavadino juos „jaunais banditais, tarnaujančiais Amerikos imperializmui“, ir tvirtino, kad jie mūvi būdingomis siauromis kelnėmis ir avi storapadžiais batais. Vienas jaunas komunistų aktyvistas parašė *Sztandar Młodych* savo kailiu patyręs, kad „amerikiečių gyvensenos gerbėjai yra priešiški Liaudies Lenkijai“, kai jį sumušė grupė jaunų „chuliganų“, apsirengusių kaip *bikiniarze*. Jis ryšėjęs savo raudoną Lenkijos jaunimo sąjungos kaklaraištį. Krzysztofą Pomianą, Lenkijos jaunimo sąjungos vadovą Varšuvoje, taip pat parke kartą užpuolė ir sumušė grupė nepažįstamų žmonių. Dėl šio nusikaltimo buvo suimtas vienas jo mokyklos draugas, bet vėliau paleistas[16].

Priešinga pusė irgi nevengdavo smurto. Jaunieji komunistai, kartais išvien su policija, medžiodavo *bikiniarze* gatvėse: pagavę sumušdavo juos, nukirpdavo jiems plaukus ir sukarpydavo jų kaklaraiščius. Ne vienas „oficialus“ jaunimo šokių vakarėlis buvo sugadintas, kai *bikiniarze* pradėdavo šokti „stilingai“, tai yra *jitterbug*, o „pasipiktinę“ bendraamžiai puldavo juos už tai mušti[17]. Kuroń is prisimena, kaip vienas vietinis partijos sekretorius jam sakė, kad jeigu „*bikiniarze* ir chuliganų“ neįtikina spauda, radijas ir komiškos jų karikatūros plakatuose ir knygose, vadinasi, atėjo laikas suburti grupę jaunų, sveikų darbininkų ir iškaršti jiems kailį: „Nuo to laiko, kai tik

bikiniarze pasirodydavo šokių aikštelėje, jaunieji komunistai nusitempdavo juos šalin ir sumušdavo."[18] Panaši padėtis susiklostė ir Vengrijoje.

Rytų Vokietijoje jaunimo maišto problemą dar labiau užaštrino nepaneigiama Amerikos radijo įtaka – jo buvo galima klausytis ne tik per traškančią tolimą Liuksemburgo radijo stotį, bet per šalia esančią RIAS (Radiją Amerikos sektoriuje), kuri transliavo tiesiogiai iš Vakarų Berlyno. Vakarų vokiečių lengvoji muzika buvo taip pat prieinama šokių grupėms ir, dideliam režimo pasibaisėjimui, buvo labai populiari. Vokietijos kompozitorių konferencijoje 1951 m. vienas Rytų Vokietijos muzikologas demaskavo šį „amerikiečių pasilinksminimo kičą" kaip „kanalą, per kurį skverbiasi amerikonizmo nuodai ir grasina anestezuoti darbininkų protus". Džiazo, svingo ir bigbendo muzika esanti „tokia pat pavojinga kaip karinė ataka su nuodingosiomis dujomis", nes ji atspindi „išsigimusią, nekultūringą Amerikos monopolistinio kapitalo ideologiją... su jai būdingu tuščiu sensualizmu ir, svarbiausia, maniakišku karingumu ir destruktyvumu... Turime aiškiai suvokti, kad tai penktoji amerikonizmo kolona. Būtų klaida neįvertinti pavojingo amerikiečių populiariosios muzikos vaidmens, kurį ji atlieka Amerikai ruošiantis karui."[19]

Po šios konferencijos Rytų Vokietijos valstybė ėmėsi aktyviai kovoti su šia nauja rykšte. Visoje šalyje regioninė valdžia pradėjo reikalauti, kad šokių grupės ir muzikantai gautų licencijas. Kai kuriuose regionuose džiazas buvo tiesiog uždraustas. Nors sistemingos tokių draudimų laikymosi kontrolės nebuvo, keletas pažeidėjų buvo suimti. Rašytojas Erichas Loestas atsiminė vieną džiazo muzikantą, kuris, kai jam buvo liepta pakeisti savo muzikinį repertuarą, pasiteisindamas pasakė atliekąs engiamos mažumos – negrų – muziką. Vis dėlto jis buvo suimtas ir įkalintas dvejiems metams[20].

Režimas ieškojo ir alternatyvų Vakarų muzikai, nors nedrąsiai. Niekas tiksliai nežinojo nei kaip turėtų skambėti pažangi šokių muzika, nei kur ji turėtų būti grojama. Vokietijos menų akademijoje susirinko mokslinga muzikologų komisija aptarti „šokių muzikos vaidmens mūsų visuomenėje". Jie sutarė, kad „šokių muzika turi būti tikslinga muzika", tai yra ji turi būti skirta tik šokti. Tačiau posėdžio dalyviai negalėjo sutarti, ar šokio muzika turi būti atliekama per radiją – „vien klausytis šokių muzikos yra neįmanoma, klausytojas užmiršʼ, kam ji skirta", – ir bijojo, kad jaunimas vis tiek prašys „bugivugio", o ne „tikros" šokio muzikos[21].

1952 m. gegužę Kultūros ministerija pabandė išspręsti šią problemą skelbdama „naujos vokiečių šokio muzikos kompozitorių“ konkursą ir skirdama apdovanojimus. Konkursas žlugo, nes nė vienas iš jo dalyvių pateiktų kūrinių nepasirodė komitetui ganėtinai patrauklus – turbūt jis ieškojo šiuolaikinės Strausso „Vienos valso“ versijos. Kaip skundėsi naujoji Centro komiteto „Šokių komisija“, dauguma konkursui pateiktų kūrinių buvo pagrįsti nepažangiomis, nepamokomomis temomis, tokiomis kaip sentimentali meilė, nostalgija ar grynas eskapizmas. Vienos dainos apie Havajus tekstas, pareiškė komitetas, kuo puikiausiai galėjo tikti ir dainai apie Liubeką.

Rytų Vokietijos jaunuoliams tokie valdžios sumanymai dažniausiai sukeldavo homerišką juoką. Kai kurios muzikinės grupės atvirai pašiepė iš partinių pareigūnų gaunamus laiškus ir garsiai skaitydavo juos savo klausytojams. Kitos tiesiog nepaisė taisyklių. Vienas sukrėstas pareigūnas parašė pranešimą, kuriame baisėjosi viename koncerte girdėtomis „laukinėmis nežmoniško garso kaskadomis“ ir matytu „laukinių darkymusi“. Turbūt nereikia nė sakyti, kad muzikantai irgi bėgdavo iš šalies. Viena grupė, ypač žinoma „amerikiečių antikultūros propaguotoja“, sukėlė sensaciją, kai pabėgusi į Vakarus nedelsdama vėl ėmė „gadinti“ Rytų Berlyną savo muzika, grodama ją per RIAS.

Faktiškai Vakarų muzikos ir Vakarų jaunimo mados problema niekada neišnyko. Jų populiarumas ne tik nesumažėjo, bet ir dar labiau išaugo, kai 1956 m. Rytus pasiekė pirmas sensacingas *Rock Around the Clock* įrašas, paskelbdamas rokenrolo atvykimą. Tačiau tuo laiku komunistinis režimas jau liovėsi kovoti su populiariąja muzika. Mirus Stalinui džiazas tapo teisėtas, bent jau kai kuriose vietose. Laisvalaikio aprangos reikalavimai sušvelnėjo, ir galų gale Rytų Europoje irgi atsirado savos roko grupės. Kaip teigia vienas istorikas, su Vakarų popmuzika Rytų Vokietija „kovojo ir pralaimėjo“ – kaip ir visi kiti Rytų Europos režimai – net anksčiau, negu buvo pastatyta Berlyno siena[22].

Suaugusiesiems, kurie stalinizmo apogėjaus laikais turėjo rūpintis, kad neprarastų savo darbo ir išlaikytų šeimas, spalvingi drabužiai kaip protesto forma netiko dėl praktinių priežasčių, nors kai kurios profesijos vis dėlto

leido ją rinktis. Marta Stebnicka, aktorė, kuri daugiausia gyveno ir dirbo Krokuvoje, šeštajame dešimtmetyje pati sau projektuodavo įdomias skrybėles ir skyrė šiai veiklai daug laiko ir pastangų[23]. Leopoldas Tyrmandas, Lenkijos džiazo kritikas, dėvintis siaurus kaklaraiščius ir spalvotas kojines, taip pat buvo suaugusiųjų stiliaus etalonas.

Bet suaugusieji, kurie negalėjo ar nenorėjo provokuojamai rengtis, galėjo juokauti. Jie taip pat galėjo pasakoti anekdotus. Komunistinio režimo laikais buvo pasakojama tiek daug įvairių anekdotų, kad nuo to laiko apie juos buvo parašyta daugybė storų mokslinių knygų, nors juokai, kaip pasyvaus pasipriešinimo represyviai politinei sistemai forma, gyvavo nuo seno. Platonas rašė apie „pagiežingus pasismaginimus", o Hobbesas pastebėjo, kad juokai dažnai leidžia pokštautojui pasijusti aukštesniam už savo humoro objektus. George'as Orwellas manė (kaip cituota anksčiau), kad „pokštas yra juokingas, kai jis griauna nustatytą tvarką. Kiekvienas juokas yra mažytė revoliucija". Komunistinių režimų valdomoje Rytų Europoje, kur žmonės neturėjo galimybių nei išreikšti pagiežos valdžiai, nei pasijusti viršesni, o troškimas griauti nustatytą tvarką buvo ir stiprus, ir draudžiamas, juokai klestėjo[24].

Pokštai taip pat tarnaudavo įvairiausiems tikslams. Sovietų disidentas Vladimiras Bukovskis turbūt tiksliausiai apibrėžė jų svarbiausią funkciją, kai pasakė, kad „pokšto supaprastinimas atskleidžia visų propagandinių triukų absurdiškumą… pokštuose galima atrasti tai, kas visiškai neatsispindi spausdintuose šaltiniuose: žmonių nuomonę apie įvykius."[25] Anekdotai leido jų pasakotojams garsiai sakyti kitomis aplinkybėmis neminėtinas tiesas, tokias kaip faktas, kad Sovietų Sąjunga pirko iš Lenkijos anglis ir kitus produktus kur kas mažesnėmis negu tarptautinės rinkos kainomis:

Derasi Mao ir Stalinas. Kinijos vadovas prašo Sovietų Sąjungos vadovo pagalbos: „Mums reikia milijardo dolerių, penkiasdešimt milijonų tonų anglių ir daug ryžių." Stalinas pasisuka į savo patarėjus: „Dolerių bus. Anglių bus. Tačiau iš kur Bierutas gaus ryžių?"[26]

Juokais buvo išreiškiamas nepasitenkinimas tuo, kad Lenkijos kariuomenei šeštajame dešimtmetyje vadovavo sovietų generolas su lenkiška pavarde:

Kodėl Rokosovskis tapo Lenkijos kariuomenės maršalu? Ogi todėl, kad pigiau aprengti vieną rusą lenkų uniforma negu aprengti visą Lenkijos kariuomenę rusų uniformomis.

Arba pasipiktinimas, kad net menininkai buvo verčiami atitikti komunistų reikalavimus:

Koks skirtumas tarp natūralisto, impresionisto ir socialistų realizmo mokyklų dailininkų? Natūralistai tapo taip, kaip jie mato, impresionistai – taip, kaip jaučia, o socialistų realistai – kaip jiems pasako.

Vienas anekdotas atkreipė dėmesį, jog režimas buvo taip smarkiai nemėgstamas, kad jo šalininkai net gėdijosi pripažinti jį remią:

Du draugai eina gatve. Vienas klausia kito:

– Ką manai apie Rákosi?

– Negaliu pasakyti tau čia, – atsako šis. – Eik paskui mane.

Jie pasuka į šalutinę gatvę.

– Dabar pasakysi, ką manai apie Rákosi? – klausia draugas.

– Ne, ne čia, – atsako tas, vesdamasis jį į daugiabučio namo koridorių.

– Gerai, sakyk.

– Ne, ne čia. Čia nesaugu.

Jie nuleidžia laiptais į negyvenamą namo rūsį.

– Tai dabar gali pasakyti, ką manai apie mūsų vadovą?

– Gerai, – atsako tas, nervingai dairydamasis, – tiesą sakant, man jis visai patinka.

Kaip ir daugelyje gyvenimo sričių, komunistinė valdžios monopolija reiškė, kad bet kokie juokai – apie ekonomiką, nacionalinę futbolo komandą, orą – tam tikru mastu buvo politiniai. Kaip puikiai suprato valdžia, tai teikė jiems griaunamąją galią, ir kaip tik dėl to ji kaip įmanydama stengėsi juos užgniaužti. Jaunimo judėjimo valdžia Budapešte viename laiške iškilmingai perspėjo Vengrijos vasaros stovyklų konsultantus būti pasiruošusius: visai galimas daiktas, kad stovyklautojai smaginsiąsi pasakodami vienas kitam „vulgarius“ juokus. Jeigu taip būsią, konsultantai turį linksmai prie jų prisijungti, kad nukreiptų minią link skoningesnių ir politiškai priimtinų humoro formų[27].

Ne visi jaunimo vadovai buvo tokie supratingi. Švietimo ministerijai siunčiamuose savo pranešimuose apie bendras Lenkijos studentų nuotaikas „skandavimą, juokus, eilėraštukus ir graficius“ jie vertino kaip „opozicinių jausmų ženklą“, gal net „ryšių su pogrindžiu“ įrodymą[28]. Už netinkamą pokštą, papasakotą netinkamoje vietoje netinkamu laiku, žmogus galėjo būti net suimtas, ir ne tik šeštajame dešimtmetyje, bet ir vėliau. Tokiu

įvykiu prasidėjo Milano Kunderos 1967 m. romanas „Pokštas“, knyga, kuri pirmą kartą pelnė šiam čekų rašytojui tarptautinį pripažinimą: jo pagrindinis veikėjas atviruke merginai parašo pokštą ir už tai jį išmeta iš partijos ir nusiunčia dirbti į šachtas[29]. 1961 m. Rytų Vokietijos kabareto trupės nariai iš tikrųjų buvo suimti po vaidinimo, pavadinto „Kur šuo pakastas“, jame buvo suvaidinta tokia parodija:

> Du aktoriai pradeda ardyti sieną, traukdami iš jos plytą po plytos. „Ką jūs darote?“ – klausia trečiasis. „Mes griauname plytų gamyklos sienas!“ – atsako šie. „Kodėl jūs tai darote? Juk plytų trūksta!“ – nusistebi jis. „Būtent, – atkerta tie du darbininkai, tęsdami savo darbą. – Kaip tik todėl mes ir ardome sienas!“

Kabaretas taip pat vaizdavo biurokratą, kuris, norėdamas būti „visiškai saugus“, į kiekvieną klausimą atsakydavo cituodamas Walterį Ulbrichtą. Vaidinimas buvo gana gremėzdiškas, bet valdžios jis nepralinksmino. Po vaidinimo parašytame pranešime vietinis partijos bosas tūžmingai skundėsi, kad „renginys sukurtas iš provokacinio spaudos, darbininkų, partijos pareigūnų ir jaunimo vadovų šmeižto“. Aktoriai devyniems mėnesiams atsidūrė kalėjime, ir keletas jų kurį laiką praleido izoliuoti vienutėje. Daug vėliau vienas iš jų sužinojo, kad apie šimtus jo pokštų buvo pranešta slaptajai policijai[30].

Šis incidentas parodo, kad komunistai visiškai neturėjo humoro jausmo. Jis taip pat atskleidžia, kaip subtiliai turėjo balansuoti satyrikai, kabareto aktoriai ir kiti atlikėjai, kurie norėjo rengti teisėtus pasirodymus. Viena vertus, norėdami pritraukti auditoriją, jie turėjo būti juokingi ar bent jau taiklūs ir kandūs. Antra – jie turėjo vengti juokų, kuriuos iš tikrųjų pasakodavo aplinkiniai, ar net užsiminti apie temas, kurios jiems atrodė tokios įdomios. Oficiali žiniasklaida susidūrė su ta pačia dilema. Vengrijos valstybinis radijas 1950 m. bandė spręsti šią problemą rengdamas politinį kabaretą. Jo tikslas buvo aiškus: „Kiekvienas geras pokštas yra smūgis priešui. Nauja programa spinduliuos optimistišką džiaugsmą ir mūsų visuomenės jėgą.“ Laida gyvavo du mėnesius, paskui buvo nutraukta[31].

Bene stropiausiai su šia problema stalinistiniu laikotarpiu Rytų bloke plūkėsi Herbertas Sandbergas, išgyvenęs Buchenvaldo kalinys, kuris tapo

Ulenspiegel, trumpaamžio ir juokingo Rytų Vokietijos satyrinio žurnalo, redaktoriumi. Nors žurnalo būstinė iš pradžių buvo įsikūrusi Vakarų Berlyne, o žurnalas leidžiamas pagal Amerikos licenciją, visi puikios Sandbergo dailininkų ir rašytojų komandos nariai buvo kairiųjų pažiūrų intelektualai ir nuo pat pradžių artimai susiję su Kultūrbundu ir komunistų partija. Tačiau pačiam Sandbergui ideologija visai nerūpėjo. Jis laikė juoką „vaistu" ir manė galėsiąs prisidėti prie visuomenės atkūrimo, jeigu kartu su savo kolegomis nukreips savo aštrias plunksnas į Vokietijos nacistinę praeitį ar jos dabartinį padalijimą.

Bent jau iš pradžių *Ulenspiegel* dažnai atspindėjo paties Sandbergo jausmus. 1947 m. sausio 1-osios leidinyje, be kitų publikacijų, buvo išspausdintas satyrinis straipsnis apie Adenauerį, nepakankamai įvertintos vaikiškų knygų parodos apžvalga (perdėtai rimtame Berlyne niekas nekalbėjęs apie jų parodą todėl, kad „jose rašoma apie džiaugsmą, meilę ir magiją") ir kritiškas rašinys apie Wilhelmą Furtwänglerą, dirigentą, kuris per karą pasiliko Vokietijoje ir tylėjo apie nacistų žiaurumus. Numeryje taip pat buvo karikatūrų, vaizduojančių merdėjantį denacifikacijos procesą („Ar iš tikrųjų nebeliko nacistų partijos narių?"), ir daug atviros diskusijos apie Trečiąjį Reichą. Po keleto mėnesių prieštaringi Sandbergo jausmai dėl gilėjančio Vokietijos ir Berlyno padalijimo atsispindėjo gegužės 2-osios numerio viršelyje, kuriame buvo pavaizduotas aklas žmogus, stovintis tarp keturių Berlyną okupavusių valstybių vėliavų. Antraštė – „Netikra ateitis" – dėl padalijimo tiesmukai nekaltino nei amerikiečių, nei SSRS.

Tokio neutralumo ilgai išlaikyti buvo neįmanoma, ir galų gale Sandbergas turėjo pasirinkti kurią nors vieną pusę. Didėjant įtampai tarp Rytų ir Vakarų, didėjo ir komunistų įtaka žurnalo turiniui. Jo satyra tapo labiau nukreipta į kapitalizmą, į Jungtines Valstijas ir Vokietijos bejėgiškumą Vakarų „karo kurstytojų" akivaizdoje. 1947 m. gruodį jo kalėdinio numerio viršelis vaizdavo vokiečių vaiką, naiviai klausiantį: „Mama, kas yra taika?" 1948 m. pavasarį žurnalas prarado savo Amerikos leidimo licenciją. Gegužę pirmasis numeris, išleistas su sovietų licencija, vaizdavo tris tiltus: du, pažymėti užrašais „valiutos vienybė" ir „ekonominė vienybė", vis dar buvo nesugadinti, o trečiasis, pažymėtas užrašu „politinė vienybė", buvo susprogdintas[32].

Paskui pasirodė numeriai su viršeliais, pašiepiančiais Trumaną, de Gaulle'į ir Vakarų demilitarizavimo pažadus, nors Sandbergas priešinosi

bandymams paversti žurnalą dar vienu propagandos įrankiu. Debatuose apie formalizmą jis parėmė „neteisingą“ pusę, atkakliai reikšdamas susižavėjimą menininkais „formalistais“, tokiais kaip Pablo Picasso. Šis kompromisas truko neilgai. 1950 m. partijos Centro komiteto kultūros skyrius daugiau negalėjo toleruoti jokio nuomonių skirtumo. Kaip teigė vienas iš jo narių, „mums reikia mūsų respublikos satyrinės spaudos palaikymo“. Žurnalas, pareiškė kitas, bando atitikti reikalavimus: „Mes manome, kad *Ulenspiegel* pats nuolat ir intensyviai siekia tobulėti“, bet abejonių liko[33]. Visa tai neturėjo reikšmės, nes žurnalas neteko skaitytojų. Niekas nenorėjo pirkti satyrinio žurnalo, kuris buvo nejuokingas, ir rugpjūtį valdžia jį uždarė. Nors vėliau jis atgimė panašiu *Eulenspiegel* pavadinimu, tai jau nebuvo toks pats žurnalas.

Tačiau privačiai, už uždarų durų ir kai būdavo vieni, net valdžios atstovai pasakodavo politinius anekdotus. Günteris Schabowskis, Rytų Vokietijos žurnalistas ir vėliau paskutinės Rytų Vokietijos vyriausybės narys, vieną kartą pasakė Britanijos žurnalistui: „*Neues Deutschland* mes pasakojome vienam kitam pokštus valgykloje. Mes matėme sistemos trūkumus, bet įtikinome save, kad jų yra tik todėl, kad sistema dar labai jauna ir klasiniai priešai kaip įmanydami ją sabotuoja. Vieną dieną, manėme, visos problemos bus išspręstos ir anekdotų nebeliks, nes daugiau nebus apie ką juokauti.“[34] Buvo net pokštų apie patį pokštavimą. Pavyzdžiui šis, veikiausiai importuotas iš SSRS, darantis užuominą į Sovietų Sąjungos garsiausius gulago statybos projektus:

– *Kas kasė Baltosios jūros kanalą?*
– *Tie, kurie pasakojo politinius anekdotus.*
– *O kas kasė Volgos–Dono kanalą?*
– *Tie, kurie jų klausėsi.*

Humoro buvo neįmanoma visada kontroliuoti. Aprangos buvo neįmanoma visada kontroliuoti. Kaip paaiškėjo, religinių jausmų irgi ne visada buvo įmanoma kontroliuoti. Kai kurie žmonės komunistinėje Europoje atsargiai burdavosi po bažnyčios „skėčiu“, planuodami ir dozuodami savo dalyvavimą jos veikloje, bandydami numatyti, kokią kainą jiems gali tekti už tai sumokėti. Józefas Puciłowskis priklausė vienam Lenkijos jaunimo sąjungos

skyriui, kurio vadovai priėmė sprendimą visa grupe privačiai eiti pas dvasininką reguliariai mokytis katekizmo. Rizika pasiteisino: nė vienas grupės narys niekada nepranešė apie tai valdžiai[35]. Jaunystėje Hansas-Jochenas Tschiche nusprendė tapti liuteronų dvasininku. Nors tuo laiku, penktojo dešimtmečio pabaigoje, galėjo mokytis Vakarų Berlyne, jis sąmoningai grįžo į Rytus, manydamas, kad jo pašaukimas dirbti čia. Dvasininko gyvenimas iš dalies jį patraukė platesnėmis galimybėmis: dvasininkas, neužsitraukdamas režimo represijų, galėjo skaityti platesnio spektro literatūrą, aptarti medžiagą, nepasiekiamą daugumai žmonių Rytuose, užmegzti pažinčių su Vakarų dvasininkais bei bažnyčiomis ir galėjo kaip nors padėti jo aukoms[36].

Tačiau buvo ir tokių žmonių, kurie nieko neprognozuodavo, nedozuodavo ir neplanuodavo. Retkarčiais užgniaužti religiniai jausmai tiesiog imdavo ir prasiveržbeing į viešumą.

Bene didžiausias toks spontaniškas proveržis įvyko 1949 m. Lenkijoje, Liublino mieste. Tai prasidėjo vasarą, liepos 3-iąją, kai vietinė vienuolė pastebėjo, kad Mergelės Marijos veidas miesto katedros paveiksle pasikeitęs. Atrodė, kad Dievo Motina – Čenstakavos Juodosios Madonos, labiausiai garbinamos Lenkijos ikonos, kopija – verkia. Vienuolė pakvietė kunigą. Jis taip pat paliudijo stebuklą, ir abu ėmė melstis. Kiti pasekė jų pavyzdžiu. Stulbinamai greitai – tais laikais telefonas dar nebuvo įprastas dalykas – žinia apie stebuklingai pravirkusią Mergelę pasklido po visą miestą. Vakare katedrą užplūdo tokios gausios tikinčiųjų minios, kad net durys neužsidarė.

Per keletą dienų žinia pasklido toliau, ir į katedrą ėmė traukti piligrimai iš visos Lenkijos. Žinoma, viešai apie stebuklą niekas nepranešė, ir režimas kaip įmanydamas stengėsi sukliudyti tikintiesiems. Valdžia blokavo viešąjį transportą į miestą ir pastatė policininkus pakelėse, kad neleistų žmonėms iki jo nusigauti, bet nesėkmingai, kaip atsiminė vienas tų įvykių liudininkas:

> Tai buvo 1949 m. liepą. Mes penkiese ėjome pėsčiomis, nes jie jau nebepardavinėjo traukinio bilietų į Liubliną. Atėję į katedrą, praleidome ten visą naktį; ryte jau buvo tūkstančiai žmonių ir apytiksliai septintą valandą jie sustojo į eilę, laukdami, kol atsidarys katedros durys. Po kurio laiko

> atėjo policininkas ir išsivedė kunigą, bet žmonės vis tiek liko laukti. Paskui vėl atėjo policininkai ir paėmė katedros raktus, bet žmonės vis tiek laukė.
>
> Tada atvyko vyskupas ir paragino žmones eiti namo, nes katedra nebus atidaryta; žmones tokia žinia smarkiai sukrėtė, jie giedojo, meldėsi ir nesiskirstė. Po vidurdienio aš nuėjau prie šoninių katedros durų – iš pradžių nesupratau, kas vyksta, o paskui… pamačiau, kad žmonės laužia duris, ir prisidėjau prie jų. Žmonės giedojo, meldėsi ir šaukė: „Neuždarykite mūsų bažnyčios.“

Galiausiai jis pateko į katedrą ir pamatė apšviestą Mergelės Marijos veidą. Vienu jos skruostu tekėjo kraujo ašaros. „Manau, tai buvo tikras stebuklas“, – rašė jis[37].

Komunistų pareigūnai buvo sutrikę. Iš pradžių jie nurodė laikraščiams neminėti šios istorijos, tikėdamiesi, kad ji užsimirš. Tačiau pradėjus rinktis vis daugiau žmonių ir katedros aikštę užplūdus piligrimams, pakeitė taktiką. Liepos 10-ąją jie pradėjo „akciją prieš stebuklą“: iš Varšuvos ir Lodzės atvyko dar 500 policininkų, o laikraščiams buvo duota komanda pradėti priešišką propagandinę kampaniją. Piligrimai buvo vadinami ne „valstiečiais“ (nes komunistiniame žodyne tai buvo teigiamas žodis), o „minia“ ar „kaimiečių“, naivių beraščių „sambūriu“, net „spekuliantais“ ir „prekeivomis“, kurie buvo pastebėti vakarais nešioją butelius degtinės. Vyriausybės institucijos iškilmingai ištyrė stebuklingą paveikslą ir pareiškė, kad jis buvo pažeistas per karą, o visos matomos žymės ant veido atsirado dėl drėgmės. Bažnyčios vadovai, tarp jų ir pats kardinolas Wyszyńskis, buvo verčiami paskelbti, kad jokio stebuklo neįvyko. Bijodami, kad piligrimai gali susilaukti baisių padarinių, dvasininkai paragino tikinčiuosius skirstytis.

Bet tikintieji toliau rinkosi ir priešais katedros duris statėsi palapines. Kitą sekmadienį, liepos 17-ąją, įvyko neišvengiamas susidūrimas. Vietinė partijos vadovybė Lietuvių aikštėje, centrinėje miesto dalyje, organizavo demonstraciją. Jie smerkė „reakcinius klerikalus“ per garsintuvus, tokius galingus, kad jų šauksmai buvo girdėti visose miesto bažnyčiose. Vienoje iš jų, Kapucinų bažnyčioje, parapijiečiai ėmė giedoti himną: „Mes norime Dievo!“ Kai mišios baigėsi ir žmonės pasipylė į gatves, prasidėjo suėmimai. Tikintieji bandė pabėgti iš miesto centro, bet policininkai blokavo skersgatvius ir suginė juos į šarvuotus sunkvežimius – ši scena, vieno istoriko

mo priešininkų rodė savo tikėjimą ramiai keliaudami prie Kláros šaltinio ir tyliai stebėdami stebuklus, kuriuos darė šventas vanduo. Šis vanduo išgydė keletą žmonių, turinčių regėjimo sutrikimų. Buvo kalbama, kad nebylys berniukas pradėjo kalbėti. Nė vienas iš atvykusiųjų pasimelsti koplyčioje neištarė nė žodžio apie politiką, komunizmą, demokratiją ar opoziciją. Tačiau kiekvienas atvykęs į Faloskutą suprato, kodėl jis yra čia, o kiti ne.

Stebuklai, piligriminės kelionės ir maldos buvo ne vienintelė pasyvios opozicijos forma, kurią galėjo pasiūlyti bažnyčia. Nors ir suvaržytos, persekiojamos ir engiamos, religinės institucijos stalinizmo apogėjaus laikais nesiliovė egzistavusios. Nors ir patirdami spaudimą ar susilaukdami grasinimų, ne visi dvasininkai tapo „patriotiški", ir ne visi katalikų intelektualai siekė viešos karjeros. Bažnyčios valdžios institucijos, kurios veikė diskretiškai, net sugebėjo sukurti neįprastas gyvenimo ir darbo sąlygas žmonėms, nenorėjusiems turėti su komunizmu nieko bendra. Kaip tik tokios sąlygos buvo sudarytos Halinai Bortnowskai ir padėjo jai išgyventi stalinizmo apogėjaus laikus nesutepta sąžine.

Bortnowskos tėvas, mokytojas, išmokė ją „žiūrėti į gyvenimą rimtai". Per sukilimą ji su savo motina pabėgo iš Varšuvos ir nusigavo į Torunę. Kai karas baigėsi, jai buvo trylika metų. 1945 m. pavasarį Bortnowska sugrįžo į mokyklą. Pamokos atsinaujino spontaniškai. Nebuvo jokio valdžios įsakymo: mokytojai tiesiog vėl pradėjo mokyti, o vaikai tiesiog norėjo mokytis. Mokytojai buvo tie patys kaip ir prieš karą, ir jie mokė tokiu pat būdu, naudodami tuos pačius vadovėlius. Tačiau ne viskas buvo taip pat. Gegužę ar birželį, atsiminė Bortnowska, pasklido gandas, kad rusų kareiviai ateina deportuoti lenkų vaikų. Mokytojai liepė visiems eiti namo. Tačiau tai buvo tik gandas, ir viskas liko kaip buvę, bent jau kurį laiką.

Bortnowskos skautų būrio veikla irgi atsinaujino spontaniškai. Vadovaujamas kelių jaunų moterų, kurios priklausė *Szare Szeregi*, Armijos Krajovos skautams, būrys ėmėsi naudingos veiklos. Skautės organizavo pagalbą pabėgėliams, kurie tada atvykdavo iš Rytų, padėjo našlaičiams ir perkeltų asmenų vaikams. Jos elgėsi, kaip norėjo, ir neatsiskaitydavo jokioms aukštesnėms valdžios institucijoms, nepaisydamos to, kad jų aplinkoje pasirodė grėsmingų ženklų.

1948 m. padėtis pasikeitė. Mokyklos direktorius buvo pakeistas, daugelis mokytojų irgi paliko mokyklą. Skautų judėjimo valdymą Varšuvoje perėmė Lenkijos jaunimo sąjungos vadovai, kurie ėmė reikalauti paklusti jų nustatytoms taisyklėms, ir jaunosios skautų vadovės nusprendė paleisti savo būrius. „Skautai negali egzistuoti nesąžiningoje organizacijoje", – pasakė jos Bortnowskai ir jos draugams. Jų būryje niekas negalvojo apie slapto ar pogrindinio būrio formavimą: „Mes supratome, kad tai visiškai beprasmiška." Bortnowska ieškojo kitų veiklos formų, bet laikas jai buvo nepalankus. Ji prisijungė prie *Sodalicja Mariańska*, katalikiškos studentų grupės, likus vos vienai dienai iki šios paleidimo. Dirbti su *Caritas* jai irgi jau buvo per vėlu.

Nusivylusi, bet vis dar pasiryžusi laikytis savo šeimos principų ir savo pačios katalikiškų idealų, Bortnowska ėmė ieškoti kitų negausių galimybių išreikšti savo maištingas pažiūras. Lemtingas posūkis jos gyvenime įvyko, kai jos ir jos draugės buvo paprašyta pasirašyti Stokholmo kreipimąsi, vieną iš daugelio taikos peticijų, keliavusių po mokyklą. Draugės pasirašė, bet paskui persigalvojo. Jos nuėjo pas mokyklos direktorių ir paprašė išbraukti jų pavardes.

Tie, kuriems pavyko apskritai nepasirašyti to kreipimosi, liko nepastebėti. Tačiau Bortnowska ir jos draugė, tuomet besimokiusios paskutiniais vidurinės mokyklos metais, „sukėlė sambrūzdį ir pritraukė į save dėmesį... visas miestas apie tai kalbėjo". Jų biografijose atsiradus tokiai juodai žymei, galimybė siekti aukštojo išsilavinimo netikėtai išgaravo.

Bortnowska galėjo eiti dirbti į gamyklą ir ketino taip padaryti. Tačiau Bortnowska turėjo draugų religinėse institucijose, todėl turėjo dar vieną pasirinkimą. Ji įstojo į Katalikų institutą Vroclave ir pradėjo mokytis katechetų, pradinių mokyklų tikybos mokytojų, kursuose. Katalikų institutas, nepaisant įspūdingo pavadinimo, iš tikrųjų buvo laikina, neoficiali įstaiga, pripažinta tik bažnyčios. Netrukus Vroclavo instituto pastatai buvo konfiskuoti ir jis persikėlė į skurdžias patalpas kaime netoli Olštyno.

Institute studentai mokėsi ir kartu mokytojavo. Jie gyveno iš vietinių parapijų pinigų, nemokamo maisto, kurio atnešdavo dėkingi tėvai, ir pamaldžių žmonių paaukotų produktų. Jie patys sau gamino valgį, patys apsikuopdavo ir stengdavosi nepatraukti į save dėmesio. „Valdžios požiūriu, mes neegzistavome", – prisiminė Bortnowska. Vis dar vyravo gana didelis

administracinis chaosas, ypač buvusiose Vokietijos teritorijose, ir tai leido jiems likti nepastebėtiems.

Bortnowska liko Katalikų institute iki 1956 m., kai padėtis pasidarė laisvesnė ir ji galėjo stoti į tikrą universitetą ir gauti tikrą laipsnį. Tačiau šešerius metus ji išgyveno komunistinėje Lenkijoje ir nekolaboravo. Per tą laiką ji mokė moksleivius religijos pagrindų ir turėjo pakankamai maisto bei stogą virš galvos. Ji nekėlė grėsmės režimui, o režimas turbūt nesidomėjo ja. Ji neatliko jokio visuomeninio vaidmens ir neužėmė jokių politinių pareigų. Ji neturėjo vaikų, šeimos, taigi jai nereikėjo jaudintis dėl jų ateities. Jos motina galėjo pasirūpinti savimi pati.

Po daugiau kaip pusės šimtmečio paklausta, ar tuo laiku ji bijojo, gūžteli pečiais. Ir taip, ir ne, atsakė ji. „Neįmanoma visada bijoti. Žmogus įpranta prie pavojaus ir ima nebekreipti dėmesio." Gyvendama savo kaimo prieglobstyje ji nustojo bijoti[41].

Tiems, kurie negalėjo ar nenorėjo kolaboruoti, bet negalėjo rasti prieglobsčio bažnyčioje ar nusiraminti juokaudami, likdavo vienas, paskutinis, dramatiškas pasirinkimas: bėgti.

Rytų Vokietijos gyventojams pabėgti buvo lengviausia. Lenkai, kurie išvažiuodavo iš Lenkijos, ar vengrai, kurie išvykdavo iš Vengrijos, palikdavo ne tik savo namus ir šeimas, bet ir savo kalbą bei kultūrą. Jiems palikti šalį reiškė tapti amžinu pabėgėliu. Po 1949 m. visoje Rytų Europoje buvo sugriežtintas pasų režimas ir sustiprinta sienų apsauga, dėl to net šį širdį draskantį pasirinkimą įgyvendinti tapo pavojingiau ir sunkiau, nes kiekvienam, pagautam kertant sieną, grėsė suėmimas ir laisvės atėmimas. Pagal Vidaus reikalų ministerijos statistiką, 1951 m. tik 9360 lenkų dėl kokių nors priežasčių kirto Lenkijos sieną, ir tik 1980 važiavo į kapitalistines šalis[42].

Vokiečiams šis pasirinkimas taip pat galėjo būti labai sunkus, ypač tiems, kurie turėjo turto ar šeimą Rytuose. Tačiau jis buvo ne toks dramatiškas. Galų gale Vakarų Vokietija vis tiek buvo Vokietija ir valstybinė kalba vis tiek buvo vokiečių. Jiems pabėgti buvo lengviau ir logistikos požiūriu. Skirtingai nuo lenkų, kurie norėdami pabėgti į Vakarus turėjo kirsti Rytų Vokietiją, Čekoslovakiją ar Baltijos jūrą, vokiečiai, kurie šeštajame dešimtmetyje norėjo palikti Rytų Vokietiją, teoriškai turėjo tik pereiti vakarinę sieną.

Ši iš pirmo žvilgsnio paprasta užduotis laikui bėgant tapo sudėtingesnė. Iš pradžių kliūtys dažnai laukdavo vakarinėje sienos pusėje. Kadangi iš pat pradžių pabėgėlių srautas plūdo beveik vien tik iš Rytų į Vakarus, JAV kariuomenė Bavarijoje ir Britanijos kariuomenė šiaurinėje Vokietijoje iš pradžių bandė jį sulėtinti. Baimindamasi daugybės pabėgėlių antplūdžio, JAV kariuomenė 1945 m. kovą pradėjo saugoti savo okupacinės zonos sienas; pasienyje amerikiečių kariai tikrino, ar kertantieji sieną turi leidimą ją pereiti. Nors šios pastangos buvo nelabai sėkmingos – pabėgėliai vis tiek pereidavo sieną miškais ar apeidavo pasienio postus padedami kontrabandininkų ir papirktų sovietų kareivių – jos sukūrė precedentą. Ilgainiui visos Sąjungininkų kariuomenės Vokietijoje įkūrė pasienio ir kelių kontrolės postus, ėmė stebėti kelius, vedančius į savo valdomas zonas ir iš jų, ir reikalavo, kad kertantieji Vokietijos „vidaus" sienas turėtų leidimus ir vizas[43].

Neišvengiamai ėmė kilti pasienio „incidentų" – sovietų kareiviai šaudydavo į amerikiečių zoną ir atvirkščiai – taip pat ginčų dėl to, kur tiksliai turi eiti naujoji Rytų ir Vakarų Vokietijos siena. Svarbiausiu nesutarimų objektu tapo akmeniniai XIX a. žymekliai, kuriuos naktį buvo galima slapčia perkelti, ir daug miestų sovietų zonoje prašė, kad jie būtų priskirti amerikiečių zonai[44]. Raudonoji armija ėmė formuoti pasienio ruožus, kurie vėliau tapo niekieno žeme, ten niekam nebuvo leidžiama gyventi. Vėliau visi kaimai šiuose pasienio ruožuose buvo evakuoti. Sąjungininkai ne kartą buvo surengę derybas aptarti kelionių problemas, steigė įvairias komisijas ieškoti sprendimų. Buvo parašytos leidimų ir liudijimų išdavimo taisyklės.

Visą šį laiką vokiečiai toliau kėlėsi iš Rytų į Vakarus. Nuo 1945 m. spalio iki 1946 m. birželio apytiksliai 1,6 milijono žmonių iš sovietų zonos perėjo į Amerikos ir Britanijos zonas. 1946 m. birželį jau Raudonoji armija, o ne Amerikos kariuomenė reikalavo uždrausti keliones iš vienos zonos į kitą ir amerikiečių, o ne Raudonosios armijos kareiviai padėdavo vokiečiams slapčia pereiti sieną, imdamiesi įvairių gudrybių, pavyzdžiui, aprengdami vokietes moteris amerikiečių uniformomis (nors šis triukas, aišku, buvo nesunkiai perprantamas)[45].

Nuo 1949 m. Vakarų Vokietijos valdžia taip pat liovėsi elgtis su žmonėmis, atvykstančiais iš Rytų, kaip su neteisėtais imigrantais. Juos buvo imta laikyti politiniais pabėgėliais ir komunistinės priespaudos aukomis. Juos įkurdindavo pabėgėlių stovyklose ir padėdavo rasti būstą ir darbą. Rea-

guodama į šiuos pokyčius, sovietų valdžia savo ruožtu sustiprino pasienio kontrolę – Raudonosios armijos kariams buvo įsakyta patruliuoti savojoje sienos pusėje ir kasti griovius, statyti tvoras bei užtvaras.

Berlynas liko išimtis. Nors miestas buvo sovietų zonoje, sukurti jame kontroliuojamą „sieną" buvo nelengva (nors pastačius Berlyno sieną 1961 m. galų gale paaiškėjo, kad tai įmanoma). Dar svarbiau buvo tai, kad SSRS iš pradžių nenorėjo, kad miesto padalijimas taptų oficialus. Sovietų valdžia siekė, kad Berlynas liktų suvienytas, nors ir saugiai pritvirtintas Rytuose. Ši anomalija greitai sukūrė kitą keistą dinamiką – Rytų Vokietijos gyventojai ėmė plūsti į Rytų Berlyną, kad pereitų sieną į Vakarų Berlyną, o iš ten traukiniu ar lėktuvu nusigautų į Vakarų Vokietiją. Paslaptingo ir intriguojančio Berlyno, tokio patrauklaus romanų apie šnipus rašytojams ir kino filmų kūrėjams, įvaizdis susiformavo kaip tik šiuo laikotarpiu, kai Berlynas buvo vartai į laisvę.

1948–1949 m. Berlyno blokada (aprašyta 11 skyriuje) buvo sumanyta nutraukti šį žmonių srautą ir įtikinti Vakarų sąjungininkus palikti vakarinę miesto dalį. Nors pastarojo tikslo blokada pasiekti nepavyko, sustiprinus vidinę miesto sieną berlyniečiams pasidarė kur kas sunkiau ją pereiti. Pasienio policija, tariamai ieškodama spekuliantų, kontroliavo visas transporto priemones, tikrindavo pasus ir vizas, kartais suimdavo bandančiuosius pabėgti.

Ypač griežtų priemonių prieš pabėgėlius buvo imtasi 1952 m., kai Rytų Vokietijos vyriausybė sukūrė ypatingąją komisiją „bėgančiųjų iš respublikos" problemai spręsti. Jos sprendimai, savaime suprantama, apėmė propagandą – koneveikė Vakarų šnipus, kurie viliojo rytinės dalies gyventojus anapus sienos melagingais turtų pažadais ir žadėjo suteikti geresnį darbą ir būstą tiems, kurie sugrįš. Slaptoji policija ėmė rinkti informaciją apie žmones, kurie išvyko, norėdama geriau suprasti jų motyvus. Galiausiai visos likusios sankryžos palei rytinę Vakarų Vokietijos sieną buvo uždarytos įprastam eismui, kaip ir daugelis, kiek buvo įmanoma, Berlyne. Kaip tik tuo metu Rytų Vokietijos policija ir Raudonoji armija ėmė kontroliuoti ir blokuoti kelius į Rytų Berlyną ir iš Rytų Vokietijos.

Tačiau žmonės vis tiek bėgo. Nepaisydami sienos apsaugos priemonių, ginklų ir tankų, nepaisydami sulaikymo ir suėmimo pavojaus, 1950 m. iš Rytų Vokietijos į Vakarus išvyko beveik 200 000 žmonių – tiksliau, 197 788.

1952 m., kai siena buvo naujai sutvirtinta, išvykusiųjų skaičius sumažėjo tik truputį – iki 182 393. Net tada jis pradėjo vėl didėti ir kasmet siekė apytiksliai 200 000, kol išvykstančiųjų srautui kelią užkirto Berlyno siena. Manoma, kad 1945–1961 m. Rytų Vokietiją paliko 3,5 milijono iš 18 milijonų gyventojų[46].

Kai kurie iš šių 3,5 milijono išvykusių žmonių, jeigu būtų pasilikę Rytų Vokietijoje, galėjo tapti režimo priešininkais. Ernstas Benda, jaunas krikščionių demokratų aktyvistas, slapta perėjęs sieną po keisto telefono skambučio, tapo teisės srities mokslininku, vienu iš pirmųjų Berlyno laisvojo universiteto rėmėju ir galiausiai Vakarų Vokietijos Aukščiausiojo Teismo pirmininku. Gisela Gneist, įkalinta Zachsenhauzene už tai, kad būdama penkiolikos metų amžiaus įsteigė demokratinę jaunimo grupę, perėjo sieną, kai buvo paleista iš įkalinimo. Po daugelio dešimtmečių ji padėjo kurti memorialą tos sovietų stovyklos kaliniams. Gerhardas Finnas, paauglystėje suimtas kaip „Vilkolakis", perėjęs sieną, visa galva pasinėrė į antikomunistinį judėjimą Vakarų Berlyne. Tarp emigrantų buvo menininkų, rašytojų ir įvairiausių muzikantų, kurie, jeigu būtų pasilikę, tikėtina, būtų tapę kultūros disidentais.

Ne visi pabėgėliai nutarė palikti Rytų Vokietiją dėl politinių priežasčių. Vienos Kiopeniko gamyklos vadovai, pareikalavus paaiškinti jų darbuotojų išvykimo priežastis, pranešė valdžios institucijoms, jog tie žmonės išvyko dėl to, kad Vakarų Vokietijoje gyveno jų giminės, dėl to, kad gamykla nesuteikė jiems nemokamų atostogų mokytis, dėl to, kad turėjo skolų, ir dėl to, kad manė Vakaruose galėsią daugiau uždirbti. Šis pranešimas turbūt tiksliai atspindi daugelio emigrantų motyvus, kurie neabejotinai buvo skirtingi. Paskutinis punktas buvo ypač svarbus. Šeštojo dešimtmečio pradžioje Vakarų Vokietijos ekonomika smarkiai lenkė Rytų Vokietijos ekonomiką, ir kiekvienas tai matė.

Bet ne visi pasilikusieji buvo nelaimingi, ir klaidinga manyti, kad po šio masinio išsikėlimo Rytų Vokietijoje pasiliko tiktai niūrūs, abejingi politikai žmonės – arba kad, kaip kartą rašė Vokietijos mokslininkas Arnulfas Baringas, „visi iniciatyvūs ar energingi ir ryžtingi žmonės ilgainiui išvyko arba vėliau buvo išvaryti". Bent jau iki 1961 m., kol nebuvo pastatyta siena, pasilikusieji turėjo papildomą poveikio svertą: jeigu jiems nesuteikdavo būsto, didesnio darbo užmokesčio ar gero darbo, jie visada galėdavo pagrasinti

išvykti. Tam tikrų svarbių profesijų atstovai – pavyzdžiui, gydytojai – buvo apipilti privilegijomis, kad tik nesugalvotų išvykti, ir kai kurie manė, kad jų atsisakyti neverta. Kai mirus Stalinui Hertos Kuhrig vyras pasakė, kad dėl režimo politikos pasikeitimų daugelis pabėgėlių gali grįžti į Rytų Vokietiją, ji, tuo metu dvidešimt trejų, pagalvojo: „Dievulėliau, jeigu jie sugrįš, mums gali tekti išsikraustyti iš savo buto."[47]

Žinodama, kad jos gyventojai turi pasirinkimą, Rytų Vokietijos vyriausybė susilaikė nuo darbo užmokesčio mažinimo ir pernelyg negriežtino policinio režimo, kaip tikriausiai būtų padariusi priešingu atveju. Masinės emigracijos baimė galėtų net padėti aiškinti, kodėl Rytų Vokietijoje nebuvo parodomųjų teismų[48]. Ne visi pasilikusieji buvo komunistinės sistemos gerbėjai, bet jie įvertino padėtį, numatė, kokio masto kompromiso reikės ir kokiu mastu bus įmanoma pasyvi opozicija. Jie padarė taip, kaip, jų manymu, buvo geriausia jiems patiems ir jų šeimoms, o paskui laukė, kaip įvykiai klostysis toliau.

18 skyrius

REVOLIUCIJOS

Po birželio 17-osios sukilimo
Rašytojų sąjungos sekretoriaus nurodymu
Stalino alėjoje buvo išdalinti lapeliai,
Skelbiantys, kad liaudis
Neteko vyriausybės pasitikėjimo
Ir kad jį atgautų,
Turės gerokai pasistengti. Tačiau ar nebūtų
Vyriausybei papraščiau
Paleisti šitą liaudį
Ir išsirinkti kitą?

Bertoltas Brechtas, „Sprendimas“[1]

Atsibudę 1953 m. kovo 3-iąją Rytų Europos gyventojai, kaip ir visas kitas pasaulis, sužinojo stulbinamą naujieną: mirė Stalinas[2].

Visame regione radijas grojo gedulingą muziką. Parduotuvės užsidarė. Gyventojai buvo paraginti prie savo namų iškabinti vėliavas, ir milijonai jų savanoriškai apsivilko juodais drabužiais ir užsirišo juodus kaspinus. Laikraščiai buvo išleisti su juodais rėmeliais, ant Stalino fotografijų įstaigose buvo užrištos juodos juostos, o moksleiviai paeiliui ėjo garbės sargybą priešais jo portretą. Rytų Vokietijoje delegacijos iš gamyklų ir ministerijų plūdo į sovietų komendantų būstines, kur jų nariai gedulingoje tyloje pasirašydavo užuojautos knygose. Heiligenštate katalikų bažnyčios skambino varpais, o dvasininkai kalbėjo „Tėve mūsų“, melsdamiesi už Stalino sielą[3]. Prahoje Vaclovo aikštę užplūdo didžiulės gedėtojų minios, ir dešimtis tūkstančių jų susirinko prie Stalino paminklo Budapešte. Aleksandro aikštėje Rytų Berlyne jis buvo pagerbtas tylos minute[4].

Stalino patarnautojai ir imituotojai susirinko į jo laidotuves Maskvoje.

Bolesławas Bierutas ir Konstantinas Rokosovskis, Mátyásas Rákosi ir Klementas Gottwaldas, Walteris Ulbrichtas ir Otto Grotewohlis – visi jie buvo ten. Laidotuvėse taip pat dalyvavo Rumunijos, Albanijos ir Bulgarijos vadovai – Gheorghe Gheorghiu-Dejas, Enveras Hoxha ir Vulko Červenkovas. Iš Kinijos atvyko Mao Dzedongas ir Čou Enlai, iš Italijos – Palmiro Togliatti, iš Prancūzijos – Maurice'as Thorezas[5]. Georgijus Malenkovas, Lavrentijus Berija ir Viačeslavas Molotovas sakė laidotuvių kalbas, nors nė vienas, kaip atkreipė dėmesį vienas stebėtojas, „neparodė jokio liūdesio ženklo“[6]. Vis dėlto laidotuvių dalyviai turbūt patyrė stiprias emocijas. Gottwaldą po laidotuvių ištiko širdies priepuolis ir netrukus jis mirė.

Pokyčiai prasidėjo greitai. Mirus Stalinui jo kolegos priėjo prie niūrios išvados, kad ne viskas Sovietų imperijoje klostosi gerai. Daugelį mėnesių iš Rytų Europos jie reguliariai gaudavo tikslius ir nepaprastai nerimastingus pranešimus. Pavyzdžiui, 1952 m. gruodį Sovietų Sąjungos ambasadorius Prahoje rašė apie „beveik visišką chaosą“ Čekoslovakijos pramonėje, taip pat greitą kainų kilimą ir smarkų gyvenimo lygio smukimą. Mirus Stalinui ir Gottwaldui, per visą Čekoslovakiją vėl nusirito streikų banga. Gegužę tūkstančiai *Škoda* gamyklos darbininkų nužygiavo prie Pilzeno rotušės, esančios už trijų kilometrų, užėmė pastatą, sudegino sovietų vėliavas ir išmetė pro langą Lenino, Stalino ir Gottwaldo biustus, simboliškai keršydami už Janą Masaryką, buvusį užsienio reikalų ministrą, antikomunistą, kuris 1948 m. buvo išmestas pro Prahos pilies langą[7]. Streikai taip pat pradėjo plisti tarp Bulgarijos, iki tol vienos iš klusniausių bloko šalių, tabako pramonės darbininkų. Sovietų Politbiurui ši žinia pasirodė ypač grėsminga: jeigu net iki šiol ištikimi Bulgarijos darbininkai ėmė bruzdėti, vadinasi, likusi regiono dalis dar nestabilesnė[8].

Žinios iš Rytų Vokietijos taip pat buvo ne geresnės. Nors sienos apsauga buvo nuolatos stiprinama, nors pasienyje buvo įrengti policijos kontrolės postai ir spygliuotos vielos užtvaros, Vokietijos vidaus sieną pereidavo vis daugiau žmonių. 1952 m. iš Rytų į Vakarų Vokietiją išvyko daugiau kaip 160 000 žmonių, dar 120 000 paliko šalį per pirmuosius keturis 1953 m. mėnesius[9]. Vieno pranešimo autorius įspėjo, kad „dėl bekompromisės VDR vadovavimo politikos auga [Rytų Vokietijos] gyventojų nepasitenkinimas“[10]. Berija pats pateikė labai tikslią ir visiškai objektyvią susiklosčiusios padėties analizę:

> Išvykstančiųjų į Vakarus skaičiaus didėjimą galima paaiškinti… atskirų valstiečių grupių nenoru jungtis prie organizuojamų žemės ūkio gamybos kooperatyvų, smulkių ir vidutinių verslininkų baime, kad bus panaikinta privati nuosavybė ir konfiskuotas jų turtas, dalies jaunuolių nenoru tarnauti VDR ginkluotosiose pajėgose ir dideliais sunkumais, kurių VDR kyla gyventojų aprūpinimo maisto produktais ir vartojimo prekėmis srityje.[11]

Net ir puikiai žinodami tikrąją padėtį, sovietų lyderiai viešai savo ideologija neabejojo. Jų manymu, kaltos buvo ne marksizmo idėjos – jos buvo ir liko teisingos, – o vadovai: jie buvo per daug griežti, pernelyg despotiški, labai nekompetentingi ir pernelyg skubėjo. Ypač nevykusiai, jų manymu, vadovavo Rytų Vokietijos partiniai bosai. Birželio 2-ąją sovietų Politbiuras, norėdamas jiems tai pasakyti, iškvietė į Maskvą Ulbrichtą, Grotewohlį ir Fredą Oelssnerį, ideologijos vadovą. Politbiuro nariai pamokslavo savo draugams iš Vokietijos tris dienas. Jie liepė atsisakyti Ulbrichto gimimo dienos šventimo, liberalizuoti savo ekonominę programą ir neapibrėžtam laikui atidėti suplanuotą pranešimą apie artėjantį Rytų Vokietijos perėjimą į „visišką socializmą“. Jų „klaidinga politinė linija“ turėjo būti pakeista „Naujuoju kursu“. Vokiečiai, savaime suprantama, pakluso. Birželio 11-ąją *Neues Deutschland* pirmajame puslapyje publikavo partijos vadovybės pareiškimą, kuriame ši atsiprašė už ankstesniais metais padarytas „rimtas klaidas“, pažadėjo nutraukti kolektyvizaciją ir net reabilituoti politinių teismų aukas.

Po savaitės buvo surengtas Sovietų Sąjungos ir Vengrijos vadovų susitikimas. Šį kartą Politbiuras užsipuolė Rákosi, kartu su Ernő Gerő, Józefu Révai ir Mihály Farku. Kaltintojams vadovavęs Berija – kuris pats brutaliai tardydavo žmones Sovietų Sąjungoje – smerkė Rákosi už tai, kad jis sukėlė nepateisinamą „represijų bangą“ prieš gyventojus ir net asmeniškai nurodydavo, ką reikia suimti ir sumušti. Berijos kolegos taip pat apkaltino Vengrijos lyderį „ekonominiu avantiūrizmu“. Gerai žinodami apie „Vengrijos gyventojų nepasitenkinimą“, prekių stygių ir ekonominius sunkumus, jie liepė Rákosi atsistatydinti iš premjero pareigų, nors leido jam likti Vengrijos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi[12].

Jie pakeitė jį Imre Nagy, mažai žinomu žemės ūkio ministru. Nagy taip pat buvo „Maskvos komunistas“, prieš karą gyvenęs Sovietų Sąjungoje, kur, kaip teigia istorikas Charlesas Gati, tikriausiai dirbo slaptosios poli-

cijos informatoriumi ir palaikė neoficialius ryšius su kai kuriais Sovietų Sąjungos vadovais. Tačiau jis nuo seno pasisakė už laipsniškesnį perėjimą į komunizmą ir, dar svarbiau, buvo ne žydas, o tai, regis, sovietų Politbiuro požiūriu, buvo didžiulis pranašumas[13]. Jis ėmėsi kurti „Naujojo kurso" Vengrijoje projektą ir po kelių savaičių buvo pasirengęs jį paskelbti. Liepą jis pasakė savo pirmąją kalbą parlamente, apstulbindamas savo partiją ir šalį. Nagy paragino sustabdyti greitą industrializavimą, nutraukti kolektyvizaciją ir sušvelninti kultūros ir žiniasklaidos kontrolę. „Ateityje, – netrukus paskelbė Centro komitetas, – svarbiausias mūsų ekonominės politikos tikslas bus nepaliaujamai ir smarkiai kelti liaudies gyvenimo lygį." Nagy liko marksistas ir aiškino savo politiką vartodamas marksistinę frazeologiją – jo ilgas, nuobodus ir beveik nepaskaitomas pranešimas, kuriame jis įrodinėjo „Naujojo kurso" būtinumą, mirgėte mirga Stalino ir Lenino citatomis – bet to laiko kontekste jis atrodė gyvas ir labai naujoviškas[14].

Sovietų Politbiuras anaiptol nemanė, kad pokyčiai būtini tik Rytų Vokietijai ir Vengrijai: siekiant sustabdyti protestų ir nepasitenkinimo tvaną liberalizacija turėjo būti vykdoma visame bloke. Kai kurie iš jo narių galbūt net manė, kad galų gale panašios reformos prasidės ir SSRS, kur trumpą, kelerius metus trukusį laikotarpį, SSRS vadintą „Atšilimu", taip pat atrodė, kad šalyje gali įvykti išties radikalių pakyčių. 1953 m. kalbėdamiesi su savo partneriais iš Rytų Europos, sovietų lyderiai visada pabrėždavo, kad jų kritika skirta „ne tik vienai šaliai, bet visoms demokratinėms liaudies respublikoms"[15]. Po pokalbio su Ulbrichtu ir Rákosi jie susitiko su Albanijos vadovu Enveru Hoxha. Liepos pabaigoje buvo numatyta surengti daugiau susitikimų ir aptarti „Naująjį kursą" išsamiau. Politbiuras taip pat ketino pakviesti į Maskvą Lenkijos, Čekoslovakijos ir Bulgarijos vadovus ir nurodyti jiems, kad, siekdami išvengti katastrofos, jie turi pakeisti kryptį ir pasistengti pelnyti populiarumą.

Bet katastrofos išvengti vis tiek nepavyko, nors ji įgavo tokią formą, kokios niekas nesitikėjo.

1953 m. birželio 17-ąją Berlyne išaušo giedras ir šviesus rytas. Vis dėlto daug berlyniečių išėjo į saulės šviesą su nerimu, nežinodami, ką šis rytas atneš. Dieną anksčiau Rytų Berlyne prasidėjo pirmieji stambūs masiniai

streikai po karo. Paskatinti pranešimo apie „Naująjį kursą“, padrąsinti Stalino mirties, nusivylę dėl to, kad naujoji politika, atrodė, nenumatė sumažinti darbo normų, Berlyno darbininkai išėjo į gatves protestuoti. Lutzas Rackow, Rytų Vokietijos žurnalistas, birželio 16-ąją ėjo Stalino alėja šalia kelių tūkstančių statybininkų. Jie nešė transparantus su užrašu „Berlyniečiai, junkitės prie mūsų! Mes nenorime būti savo darbo vergai!“ Tačiau mažai kas išdrįso prie jų prisijungti.

O štai birželio 17-ąją, kai tik pasiekė Stalino alėją, Rackow iš karto pamatė, kad dabar bus kitaip: „Šį kartą žmonės jungėsi prie demonstrantų. Ir ne tik miestiečiai – į miestą prisijungti prie protestuotojų darbininkai ėjo net iš Henigsdorfo, nors viešasis transportas buvo sustabdytas ir kelionė pėsčiomis truko tris valandas.“[16]

Erichas Loestas, tas pats romanistas, kuris bandė išmokyti darbininkus rašyti teatro spektaklių apžvalgas, tą rytą važiavo į Berlyną iš Leipcigo ir taip pat matė streikuotojus. Tačiau jis matė ir sovietų tankus bei sunkvežimius, važiuojančius į šiaurę iš bazių netoli Šėnefeldo ir Alsdorfo. Jie judėjo link Berlyno centro apytiksliai tokiu pačiu greičiu kaip ir jo traukinys. Kitu – o gal net tuo pačiu – traukiniu iš Leipcigo važiavusi rašytoja Elfriede Brüning matė tuos pačius tankus. Ji sėdėjo su kolega, kuris skaitė kažkokį laikraštį. Garsiai perskaitęs antraštę – „Sujudimas Bonoje“, jis nusijuokė ir drąsiai pajuokavo: „Kaip čia išeina, kad vyriausybė girdėjo apie sujudimą Bonoje, o apie sukilimą Berlyne – ne?!“[17]

Vakarinėje miesto pusėje Egonas Bahras, tuo laiku Vakarų Berlyno RIAS (Radijo Amerikos sektoriuje) vyriausiasis politikos skyriaus redaktorius, nekantriai laukė žinių apie įvykius rytinėje miesto dalyje. Prieš keletą dienų į jo kabinetą buvo atėjusi delegacija iš Rytų Berlyno ir paprašė, kad jis paskelbtų apie jų planuojamą streiką. Jis sutiko paskelbti eteryje streikuotojų reikalavimus – be kitų dalykų, jie reikalavo sumažinti darbo normas bei maisto kainas ir surengti laisvus rinkimus – ir transliavo juos, kol į jo kabinetą įsiveržė radijo kontrolierius amerikietis Gordonas Ewingas ir liepė jam liautis: „Jūs norite sukelti Trečiąjį pasaulinį karą?“ Ewingas pasakė Bahrui, kad amerikiečių atsakomybė ir amerikiečių saugumo garantijos baigiasi prie sienos, ir jis turi tai aiškiai suvokti rengdamas savo laidas. „Tai buvo vienintelis įsakymas, kurį aš, dirbdamas RIAS, kada nors buvau gavęs iš JAV vyriausybės atstovų“[18], – atsimena Bahras.

Rytinėje miesto pusėje dauguma Politbiuro narių anksti ryte paliko savo namus ir nuskubėjo slėptis į Karlshorstą, nes buvo manyta, kad juos gali „aplankyti“ protestuotojų minios. Jie praleido ten beveik visą dieną, būriuodamiesi prie sovietų ambasadoriaus Vladimiro Semionovo kabineto. Jie stypsojo ten ne savo noru. Vienu metu Ulbrichtas pasiprašė grįžti namo, bet Semionovas jam atkirto: „O jeigu pakeliui jums kas nors nutiks? Jums gal ir vis vien, bet pagalvokite, ką mano viršininkai padarys man.“[19] Buvo visiškai aišku, kas čia vadovauja: per pietus Politbiuras sužinojo, kad rusų valdžia vienašališkai paskelbė Rytų Vokietijoje karo padėtį. Sovietų „nepaprastoji padėtis“ galiojo iki mėnesio pabaigos.

Politbiuro nariai buvo ne vieninteliai, kurie nežinojo, kur pasidėti birželio 17-ąją. Pamatęs eitynes Stalino alėja, Rackow nuėjo į savo laikraščio būstinę. Tačiau tą dieną niekas nedirbo. Žurnalistai klaidžiojo be tikslo, o vyriausiasis redaktorius užsirakino kabinete su partijos kuopelės vadovu, nežinodami, ką daryti ar kokia turi būti jų linija. Tuo metu ir Brüning, ir Loestas, kiekvienas savo keliu, nuėjo į ilgai planuotą Rašytojų sąjungos susitikimą, kur niekas negalėjo kalbėti apie nieką kita, išskyrus streiką. Sąjungos generalinis sekretorius paskambino Centro komitetui ir paprašė nurodymų. Gavęs juos, jis pranešė: rašytojai turi eiti į gatves ir aptarti su darbininkais susiklosčiusią padėtį. „Ir nesileiskite išprovokuojami!“[20]

Loestas kartu su vienu kolega išėjo pas protestuotojus. Iš atsargumo jie nusisegė savo partinius ženklelius ir įsidėjo juos į kišenę. Brüning irgi pasinėrė į minią. Taip pat padarė ir žurnalistas Klausas Polkehnas, norėdamas sužinoti, kas vyksta, jis metro nuvažiavo į miesto centrą. Tuo metu dešimtys tūkstančių žmonių ėjo Unter den Lindeno bulvaru link Ministerijų rūmų, Rytų Vokietijos vyriausybės būstinės, kurie iš išorės buvo papuošti *Aufbau der Republik*, Maxo Lingnerio freska.

Eidamas greta demonstrantų Loestas iš karto suprato, kad padėtis darosi nevaldoma. Dauguma eitynių dalyvių buvo „mušeikų tipo“ jaunuoliai. „Aš stovėjau nuošaly ir su nuostaba galvojau: „Jie streikuoja, darbininkai streikuoja prieš Darbininkų ir valstiečių partiją, prieš mane patį“, – prisiminė jis. Degė spaudos kioskas. Nebuvo matyti nė vieno *Volkspolizei* – vokiečių policininkų. Jie nebuvo atsiųsti sąmoningai: Ulbrichtas nepasitikėjo *Volkspolizei*, ir jie atvyko tik vėliau. Tačiau buvo daug rusų kareivių. Jie stovėjo „sustingusiais veidais, – atsiminė Loestas, – po smakrais parišto-

mis kepurėmis, ginklus pasistatę tarp kojų. Karininkai nejudėdami stovėjo šalia jų.“[21]

Šie kareiviai buvo tik avangardas. Tikroji sovietų jėgos demonstracija tą rytą prasidėjo vėliau. Stovėdamas prie Unter den Lindeno bulvaro ir Frydrichštrasės kampo Loestas pamatė atriedant tankus. Už keleto šimtų jardų Karlas-Heinzas Arnoldas, taip pat žurnalistas, stebėjo tuos pačius tankus pro langą iš pastato Leipcigerštrasės ir Vilhelmštrasės kampe. Iš viršaus jis matė prie Ministerijų rūmų besirenkančią minią: „Tie žmonės neabejotinai buvo „aštuonių pensų“ berniukai iš Vakarų Berlyno. Tokius už aštuonis pensus gali pasamdyti, kad kur nors sukeltų bėdų. Jie buvo visiškai kitokie negu demonstrantai Stalino alėjoje – ten buvo mūsų statybininkai.“[22]

Hansas-Walteris Bendzko, pasienietis karininkas, stebėjo tą pačią minią, bet iš kitos barikadų pusės. Tą rytą jam buvo liepta atvykti vykdyti ypatingos užduoties. Atvykęs jis gavo ginklą ir buvo pasiųstas saugoti Ministerijų rūmų. Jis nežinojo, kas susirinko prie rūmų – Rytų Vokietijos statybininkai ar Vakarų Berlyno provokatoriai. Jis tik žinojo, kad tai buvo ne „normali“ demonstracija, su transparantais ir šūkiais, o „tamsi, liulanti masė“. „Maniau, jie ketina šturmuoti ministeriją, bijojau, kad kils susirėmimas, bet nežinojau, kas vyksta.“ Kai išgirdo tankus, Bendzko apėmė panika: „Dabar įsikiš amerikiečiai“, – pamanė jis. Tačiau jiems prisiartinus, jis pamatė – su didžiuliu palengvėjimu, – kad tai buvo T-34, sovietų tankai su raudonomis žvaigždėmis. Arnoldas, žiūrėdamas pro savo langą iš viršaus, taip pat pajuto palengvėjimą: „Tai buvo savotiškas išlaisvinimas. Pasirodžius tankams, įtampa atslūgo.“ Du tankai lėtai įvažiavo į minią, apspitusią pastatą. Žmonės prasiskyrė juos praleisdami. Vienas iš jų sustojo priešais Ministerijų rūmus ir, kaip matė Bendzko, iš jo išlipo sovietų kariuomenės Berlyne vadas.

> Jis nuėjo pro mūsų kordoną į Ministerijų rūmus. Sugrįžęs užlipo ant tanko ir kažką pasakė – niekas, žinoma, nesuprato, ką. Galbūt jis paskelbė karo padėtį. Tada tankai apsisuko ir pajudėjo Potsdamo aikštės link. Visi puolė bėgti. Kai kurie buvo sugauti ir suimti… tvarkos pažeidėjai ėmė pulti tankus. Vienas iš jų ištraukė iš nuolaužų didelę siją ir pakišo ją po tanko ratu, kad vikšrai negalėtų judėti.[23]

Kai kurie tankai pradėjo šaudyti pasiekę Potsdamo aikštę; kiti pradėjo šaudyti jau Unter den Lindeno bulvare. Kai kurie *Volkspolizei* pavėluotai griebėsi pistoletų. Dauguma žmonių puolė bėgti ir beveik niekas nesipriešino. O kuo jie galėjo pasipriešinti? Keletas žmonių mėtė akmenis, o kitokių ginklų niekas neturėjo. Manoma, kad tą dieną žuvo apytiksliai penkiasdešimt žmonių, nors šie skaičiai taip ir liko nepatvirtinti[24]. Šimtai demonstrantų buvo suimta, iš jų trylika galų gale buvo nuteisti mirti kaip išdavikai ir nuosprendis jiems buvo įvykdytas. Ne visos aukos buvo demonstrantai: Ratenove žuvo vienas Stasi funkcionierius – įtūžusi minia įmetė jį į kanalą ir neleido išlipti[25].

Kilus sumaiščiai, Polkehnas buvo suimtas. Jis mojavo savo spaudos atstovo kortele, bet niekas to nepaisė. Jis buvo nutemptas į sunkvežimį ir nuvežtas į sovietų štabą Karlshorste. Po dviejų dienų, nors ir purvinas ir alkanas, jis buvo paleistas. Atrodė, dauguma kartu su juo įkalintų žmonių atsidūrė ten atsitiktinai: jie prisijungė prie demonstracijų iš smalsumo arba galbūt vedami naivaus tikėjimo. Kai kurie buvo atvykę iš kitų miestų. Demonstracijos tą dieną vyko ne tik Berlyne, bet ir visuose stambiuose miestuose ir pramonės centruose, ypač tuose, kurie turėjo stiprią komunistinę ar socialdemokratinę tradiciją: Rostoke, Kotbuse, Magdeburge, Dresdene, Leipcige, Erfurte ir Halėje. Iš viso 373 miestuose streikavo apytiksliai 500 000 žmonių maždaug 600 įmonėse. Vienokiose ar kitokiose demonstracijose dalyvavo nuo vieno iki pusantro milijono žmonių[26].

Toks geografinis streikų paplitimas labiausiai nustebino Bahrą, kuris manė, kad protestai apsiribos Berlynu. Išgirdęs, kad demonstrantai kai kuriuose kituose miestuose išreiškė lygiai tokius pačius reikalavimus kaip tie, kuriuos jis prieš dieną transliavo per radiją, pajuto nepaprastą pasididžiavimą, nes suprato, kaip svariai prisidėjo prie šių įvykių[27]. Kaip paaiškėjo, rusai 1945 m. buvo teisūs: radijas iš tikrųjų buvo svarbiausia savo laiko žiniasklaidos priemonė ir vienintelė, galinti pasiekti plačią auditoriją. Tačiau pasirodė, kad RIAS turi kur kas platesnę auditoriją negu valstybinis radijas. „Birželio septynioliktąją paaiškėjo, kiek daug žmonių klausosi RIAS, – po keleto savaičių per susirinkimą piktinosi vienas Rytų Vokietijos komunistas. – Mes taip stengėmės šviesti ir mokyti žmones, bet visos mūsų pastangos buvo bergždžios.“[28]

Berlyne demonstracijos baigėsi pasirodžius sovietų tankams. Tačiau kai antrą valandą dienos Semionovas nusiuntė į Maskvą savo pirmą telegra-

mą, mieste ir visoje šalyje buvo padaryta daug žalos. Vyriausybinių įstaigų langai buvo išdaužyti, nusiaubtas rusiškų knygų knygynas Berlyne. Gerlico mieste prie Lenkijos sienos 30 000 žmonių minia nuniokojo komunistų partijos, slaptosios policijos būstines ir kalėjimą. Magdeburge partinis štabas ir kalėjimas buvo net padegti, o gamyklose šalia Halės darbininkai įveikė policiją[29]. Taip pat būta ir subtilesnių sukilimų. Vienoje gamykloje darbininkai pradėjo „švilpavimo koncertą", norėdami užgožti iš garsinės sistemos sklindančią propagandą[30].

Rytų Vokietijos gyventojai reagavo į šiuos įvykius labai skirtingai. Komunistų šalininkai, tokie kaip Loestas, tuo laiku juos rėmęs, buvo sukrėsti, kad darbininkai galėjo protestuoti prieš Darbininkų partiją. Günteris Schabowskis – savo miglotais komentarais per vieną spaudos konferenciją 1989 m. paskatinęs Berlyno sienos atidarymą – prisimena, kad birželio 17-oji „parodė, koks trapus" buvo tariamai „nepajudinamas ir tvirtas komunistų kūrinys"[31]. Funkcionieriai, tokie kaip Arnoldas, siekdami paaiškinti birželio 17-osios įvykius, bandė priskirti kaltę dėl smurto riaušininkams iš Vakarų Berlyno. Žmonės, kurie buvo linkę teisinti režimą, su jais sutiko. Nors vėliau Bertolto Brechto požiūris tapo prieštaringesnis (poemoje, pacituotoje šio skyriaus epigrafe, jis svarstė, ar vyriausybei nederėtų „paleisti liaudies" ir išsirinkti kitos), iš pradžių jis apkaltino „organizuotus fašistinius elementus" iš Vakarų. Savo straipsnyje *Neues Deutschland*, išspausdintame praėjus kelioms dienoms po neramumų, Brechtas, tuo laiku gyvenęs Berlyne, pagyrė sovietų įsikišimą: „Tik greiti ir tikslūs sovietų karių veiksmai užkirto kelią šitiems bandymams."[32]

Atidesni stebėtojai, tarp jų Polkehnas, žinojo, kad daugelis žmonių, dalyvavusių streikuose, buvo nepatenkinti darbininkai ir nekalti stebėtojai – nors net Polkehnas, praėjus dešimtmečiams, teigė, kad Vakarų provokatoriai turbūt irgi kažkaip prie jų prisidėjo. Mintis, kad žmonės patys, niekieno nesukurstyti, taip išreiškė savo nepasitenkinimą, buvo pernelyg sunki ir gniuždanti[33]. Rackow atkakliai teigė priešingai: „Nesąmonė, nebuvo jokio Vakarų sąmokslo, niekas tuo netikėjo. Netikėjo net tie, kurie taip sakė."[34]

Sovietų valdžios atstovus, kurie turėjo puikų informatorių tinklą ir daugybę šnipų, streikai nustebino ne taip smarkiai kaip kai kuriuos jų bendražygius vokiečius. Jie laukė demonstracijų birželio 17-ąją ir iš anksto žinojo, kad jiems teks suteikti paramą Rytų Vokietijos policijai. Jie nesidrovėjo

išvesti į gatves savo tankų. Tačiau jie nesitikėjo, kad demonstracijos bus tokio didelio masto, susilauks tokio plataus palaikymo ir bus tokios antisovietinės. Viename Nikitai Chruščiovui adresuotame memorandume jie pranešė, kad sovietų kareiviai ir karininkai buvo apiberti „įžeidimais“ ir „vulgariais keiksmais“, jiems buvo „grasinama susidorojimu“, nekalbant apie ant jų pasipylusią akmenų krušą. „Gyventojų masių neapykanta sovietų pareigūnams buvo neužgesusi, ir dabar ji vėl įsiplieskė.“ Baigdami memorandumo autoriai konstatavo: „Per demonstracijas ši neapykanta buvo akivaizdžiai matoma.“[35]

Iš pradžių sovietų valdžios atstovai apskritai nekaltino Vakarų. Savo pirmuosiuose pranešimuose ambasadorius Semionovas protestų dalyvius vadino streikuotojais, darbininkais ir demonstrantais. Vėliau jo frazeologija pakito ir jis prakalbo apie provokatorius, kurstytojus ir chuliganus. Galiausiai sovietų pranešimuose imta kalbėti apie „didelę tarptautinę provokaciją, iš anksto paruoštą trijų Vakarų valstybių ir jų bendrininkų Vakarų Vokietijos monopolistinio kapitalo sluoksniuose“ – nors net tada jie pripažino, kad šiai tezei pateisinti vis dar „trūksta faktinės medžiagos“[36].

Priskirdami kaltę dėl neramumų „provokatoriams“, sovietų diplomatai ir karininkai Vokietijoje tikriausiai siekė išsaugoti prestižą, paslėpti faktą, kad jiems nepavyko numatyti riaušių ir užkirsti joms kelio. Tačiau jiems tai turbūt taip pat buvo vienintelis prasmingas paaiškinimas. Pagal jų ideologiją, pagal tai, ko juos mokė, ir pagal jų išankstines nuostatas, tokių dalykų apskritai neturėjo nutikti. Ne tik darbininkai negalėjo sukilti prieš darbininkų valstybę, vokiečiai apskritai neturėjo sukilti prieš jokią valdžią. Stalinas pats kartą juokėsi iš minties apie politinius protestus Rytų Vokietijoje: „Sukilimas? Juk jie net gatvės nepereis per raudoną šviesą.“[37] Bet Stalinas buvo miręs.

Netrukus riaušės Rytų Berlyne nusinešė dar vieną netikėtą auką. Po devynių dienų, birželio 26-ąją, Chruščiovas surengė dramatišką išpuolį prieš Beriją. Sovietų slaptosios policijos bosą netikėtai suėmė jo kolegos, įkalino ir galų gale įvykdė jam mirties bausmę. Chruščiovo motyvai daugiausia buvo asmeniniai. Jis bijojo Berijos įtakos slaptajai policijai ir turbūt įtarė, be abejo, teisingai, kad Berija turi kompromituojančios medžiagos apie visus

sovietų lyderius. Tačiau, užuot pasakęs tai atvirai, jis nutarė, kad parankiau pateisinti Berijos suėmimą priskiriant jam kaltę už birželio 17-osios riaušes. Nors niekas iš sovietų Politbiuro narių neprieštaravo „Naujajam kursui", nors jie visi spyrė Ulbrichtą jį įgyvendinti, jie veidmainingai paskelbė, kad riaušių priežastis buvo pavojingas Berijos „nukrypėliškumas", jo išdavikiški instinktai, valdingumas ir arogancija.

Kaip ir visi Politbiuro politikos pokyčiai, Berijos suėmimas paveikė padėtį Rytų Europoje. „Griežto kurso šalininkai" Vokietijoje dabar užsipuolė „reformuotojus" – daugiausia Rudolfą Herrnstadtą, tuometinį vyriausiąjį *Neues Deutschland* redaktorių, ir Wilhelmą Zaisserį, Stasi bosą – dėl jų tariamų sąsajų su Berija. Budapešte Rákosi, nutaisęs informuoto žmogaus veido išraišką, ėmė laidyti užuominas apie tai, kad Nagy Maskvoje mažai kas palaiko ir kad Rákosi neišvengiamai sugrįš į valdžią[38].

Ir nors Vokietijos komunistai per piktus partijos vidaus debatus, kurie prasidėjo po birželio 17-osios riaušių, kaltino vienas kitą ryšiais su Berija, iš tikrųjų tai nebuvo jo šalininkų ir priešininkų kova. Priešingai, ginčas, kuris prasidėjo Vokietijoje 1953 m. vasarą, pratęsė daug platesnio pobūdžio debatus, koks turi būti Rytų Europos komunizmas. Ar režimas turi tapti liberalesnis, leisti daugiau pliuralizmo, pradėti debatus ir grąžinti ekonominę laisvę, ar jis turi likti griežtas, represyvus ir kontroliuoti visus politinius gyvenimo aspektus? Ar liberalizmas nesukels chaoso? Ar griežtos priemonės nesukels revoliucijos?

1953 m. liepą Berlyne buvo išsakomi abu požiūriai. Per audringą, piktą Centro komiteto liepos plenumą Antonas Ackermannas, anksčiau oponavęs Ulbrichtui, pareiškė, kad partijos priešai stiprėja, todėl reikia griežčiau kontroliuoti žiniasklaidą, ir kad „turi būti publikuojami tik tie laiškai redakcijai, kuriuose išdėstytos mintys patikrintos faktų atitikimo požiūriu"[39]. Jam pritarė kitas plenume dalyvavęs funkcionierius ir paragino partiją „sustiprinti kovą su formalizmu, remti socialistinį realizmą" ir „įtikinti mases pamėgti sovietų meną"[40].

Bet liberalesnės politikos šalininkai nebuvo visiškai nugalėti. Tame pačiame susirinkime Zaisseris priminė savo draugams, jog „kursas" buvo pakeistas, be kitų priežasčių, kad žmonės liautųsi bėgę iš šalies, o „birželio 17-oji buvo dar didesnį nerimą keliantis signalas", rodantis masių nepasitenkinimą. Johannesas Becheris, buvęs Kultūrbundo vadovas, taip pat atvi-

rai pasisakė už žiniasklaidos ir kultūros kontrolės sušvelninimą. Net SSRS, sakė jis, būtų „neįsivaizduojama Goethe's muziejuje iškabinti [Laisvojo vokiečių jaunimo] plakatus", kaip buvo padaryta Rytų Vokietijoje[41].

Po 1953 m. riaušių Vokietijoje neostalinistų ir liberalizavimo šalininkų ginčai sustiprėjo ir kitose Rytų Europos sostinėse. Varšuvoje Bieruto ir Władysławo Gomułkos mūšis už asmeninę valdžią seniai virto neostalinistų ir „lenkiškesnio", ne tokios sovietiškos formos komunizmo šalininkų kova. Gomułkos šalininkų pozicijos staiga sustiprėjo 1953 m. gruodį, kai Józefas Światło, aukšto rango slaptosios policijos pareigūnas – X skyriaus, atsakingo už partijos narių stebėjimą, viršininkas, – netikėtai pabėgo į Vakarus. Po keleto mėnesių „Laisvosios Europos" radijo stoties lenkų tarnyba pradėjo transliuoti nepaprastą seriją Światło laidų, kuriose jis stulbinamai išsamiai pasakojo apie privilegijuotą partinio elito gyvenseną, sovietų patarėjų vaidmenį ir Gomułkos suėmimą bei įkalinimą. Milijonai žmonių ėmė atvirai jų klausytis, net vyriausybinėse įstaigose. Savo pačios pranešime apie šias laidas Saugumo ministerija su nerimu pažymėjo, kad anksčiau patikimi informatoriai dabar atsisako bendradarbiauti ir reikalauja pasakyti, ar Światło neatskleis jų pavardžių[42]. Gruodį Gomułkai buvo atšauktas namų areštas[43].

Budapešte partija pasisuko visiškai priešinga kryptimi. Rákosi – vis dar užimantis komunistų partijos generalinio sekretoriaus postą – pasinaudojo Berlyno riaušėmis kaip pretekstu reikalauti vėl sustiprinti „budrumą" ir ėmė ruoštis sugrįžimui. Pasinaudodamas tuo, kad Maskva trypčioja vietoje, neapsispręsdama dėl savo politikos Rytų Europoje, jis įsigudrino atšaukti Vengrijoje „Naująjį kursą". 1955 m. jis įtikino Sovietų Sąjungą atleisti Nagy iš premjero posto ir pakeisti jį lankstesniu pagalbininku Andrásu Hegedüsu, buvusiu jaunimo vadovu. Nagy keršydamas ėmė dar rėksmingiau kritikuoti griežtą Rákosi politiką[44]. Tačiau tuo metu, kai pačioje visuomenės viršūnėje vyko šie ginčai, žemutiniuose sluoksniuose vyko kiti dalykai.

Berlyne pirmieji nepasitenkinimo ženklai pasireiškė statybininkų streikų forma, o Lenkijoje stalinizmo pabaigos pradžia atėjo didelės šventės pavidalu. Tiksliau, ji atėjo 1955 m. vasarą surengto Penktojo jaunimo ir studentų pasaulinės taikos ir draugystės festivalio forma.

Kaip ir jo pirmtakas Berlyne, Varšuvos jaunimo festivalis buvo sumanytas kaip didelis propagandinis renginys, Rytų Europos komunistų ir jų draugų iš Vakarų Europos, Azijos, Afrikos ir Pietų Amerikos susitikimo vieta. Kaip ir jo pirmtakas Berlyne, jis turėjo būti kruopščiai suplanuotas ir surežisuotas. Išankstinė propaganda ir entuziastingas nušvietimas žiniasklaidoje penkioms festivalio dienoms pritraukė į Varšuvą šimtus tūkstančių žiūrovų iš visos Lenkijos. Jie suvažiavo iš visos šalies pažiūrėti šokių, spektaklių ir kitų renginių – pirmąją dieną buvo rodomas vengrų cirkas, lėlių vaidinimas ir opera – taip pat sporto varžybų ir ekonominių debatų[45].

Jau nuo pačios pirmos šių renginių dienos minias Varšuvoje labiausiai domino ne politika, kultūra ir net ne sportas. Tikroji atrakcija buvo užsieniečiai. Pirmą kartą po karo Lenkijos sostinės gatvėmis vaikščiojo arabai ilgais drabužiais, afrikiečiai tautiniais drabužiais, kinai Mao švarkais, net italai dryžuotais marškiniais ir prancūzės merginos gėlėtais sijonais. Maciejus Rosalakas, tuo laiku vaikas, atsiminė, kokį šoką tai sukėlė:

> Pilkus, liūdnus, prastai apsirengusius žmones, gyvenančius tarp griuvėsių ir nuolaužų, gatvėse netikėtai pakeitė atvykėliai, kurie, atrodė, priklauso kitokiai rūšiai. Atvykėliai šypsojosi, užuot klausęsi traškančio „Laisvosios Europos“ radijo kaip mūsų tėvai, jie dainavo, užuot šnabždėjęsi. Varšuvos vaikai bėgiojo tarp jų ir rinko autografus specialiose užrašų knygelėse. Vienas italas nupiešė mums savo šalies paveikslą – bato formos, su Sicilija ir Sardinija šalia; kinas išvedžiojo paslaptingus simbolius, o graži afrikietė parašė savo egzotišką vardą ir pakedeno mums plaukus…[46]

Kontrastas tarp lenkų ir užsieniečių – ypač atvykusių iš Vakarų Europos, kultūriškai panašių, bet ir turtingesnių, ir atviresnių – visus pribloškė. *Trybuna Ludu*, partijos laikraštis, citavo vieno gamyklos darbininko žodžius apie prancūzių merginų drabužius, kurie jam atrodė „įdomūs, linksmi ir skoningi…“ Ir „kodėl gi lenkiški drabužiai negali būti gražesni?“ – sielojosi jis[47]. Tas pats laikraštis taip pat pastebėjo kontrastą tarp nesišypsančių Lenkijos jaunimo vadovų – „mes buvome liūdni, niūrūs, neįtikėtinai formalūs, įsitempę“ – ir jų linksmesnių kolegų iš užsienio. „Pasirodo, galima būti „pažangiam“ ir sykiu džiaugtis gyvenimu, vilkėti spalvingais drabužiais, klausytis džiazo, linksmintis ir įsimylėti“, – rašė Jacekas Kuroński, vienas iš

tų nesišypsančių jaunimo lyderių. Kaip teigė daugelis lenkų, ypač stulbinamas reginys jiems buvo viešai besibučiuojančios poros[48].

Politinė šios nepolitinės patirties reikšmė buvo aiški net tuomet. Jacekas Fedorowiczius, kurio kabareto grupė *Bim-Bom* per festivalį vaidino viename iš teatrų, atsiminė, kad „netikėtai viskas tapo spalvingiau, neįtikėtinai nesocialistiška"[49]. Tai buvo, jo manymu, „propagandinė klaida: be įspėjimo jie išleido į pilką Varšuvą minią įvairiaspalvių svetimšalių". Žmonės pamatė, kad visa ta neigiama informacija apie Vakarus, kurią jiems ištisą dešimtmetį bruko propaganda, yra neteisinga: „Jaunuoliai iš kapitalistinio pasaulio buvo sveiki ir gražiai pasipuošę, nors mums sakydavo, kad ten viskas blogai..."[50]

Netikėtai suklestėjo spontaniškumas, žmogaus savybė, kurią komunistinis režimas slopino energingiausiai. Festivalio organizatorių siaubui, lenkai, vokiečiai, vengrai, čekai ir kiti komunistinio bloko atstovai aktyviai bendravo vienas su kitu ir su egzotiškesniais lankytojais ne tik gatvėse, bet ir privačiuose butuose visame mieste. Niekieno neprižiūrimi ir nekontroliuojami jie užmegzdavo romanus ir draugystes, vakarojo svaigindamiesi alkoholiu. Vienas studentų susitikimas Varšuvos universiteto bibliotekoje peraugo į ginčą, kai paaiškėjo, kad Prancūzijos delegacija susidėjo ne vien iš komunistų. Jauniems komunistams, tokiems kaip Krzystofas Pomianas, tai buvo pirmoji atvirų viešų debatų patirtis[51].

Daugelis oficialiai suplanuotų įvykių, rodės, irgi praėjo kažkaip ne taip, kaip turėjo. Senamiesčio Arsenale jauni lenkų menininkai surengė parodą, skirtą, savaime suprantama, „taikai". Tačiau lankytojus pritraukė ir jų dėmesį prikaustė ne tema, bet nepaprastas jos pateikimas eksponuojamuose paveiksluose. Daug paveikslų buvo nutapyti storais dažų sluoksniais ir akį rėžiančiomis spalvomis. Buvo matoma dailininkų tapymo maniera. Paveikslų alegorijos buvo miglotos, vaizdai neįprasti, netikėti – ir abstraktūs, ir avangardiški. Tai buvo eros pabaiga. Po arsenalo parodos socialistinis realizmas amžiams dingo iš Lenkijos vaizduojamojo meno.

Meno spontaniškumas paskatino elgesio spontaniškumą. Kartais minios elgdavosi bjauriai. Kai per vieną renginį sugedo garso įranga, įtūžusi minia ėmė taip smarkiai šėlti, kad garso technikai buvo priversti bėgti į savo furgoną ir greitai pasišalinti[52]. Žmonės garsiai skundėsi maisto trūkumu, prasta kai kurių nuobodesnių renginių kokybe ir propaganda, skleidžiama

iš visur įrengtų garsiakalbių. „Varšuvoje visi šoka dėl ko nors arba prieš ką nors“, – iškilmingai paskelbė vienas partinis rašytojas, apibendrindamas savo įspūdžius apie festivalį, bet beveik visiems kitiems festivalio dalyviams ir žiūrovams toks požiūris pasirodė erzinantis[53]. Buvo daug nuobodžių pasirodymų, nuo formalių tautinių šokių iki rimtuoliškų valsų, kuriems prasidėjus minios kaipmat imdavo sklaidytis.

Tačiau kartais minias spontaniškai apimdavo ir džiaugsminga nuotaika. Kartą *Bim-Bom* kabareto grupė atėjo į oficialų susitikimą su Šveicarijos delegacija. Tačiau vietoj oficialių sveikinimų, pateikiamų per vertėją ir kontroliuojamų Lenkijos jaunimo sąjungos pareigūnų, kažkas užgrojo džiazą. Jaunimas pradėjo šokti. Ir šį kartą kabareto atlikėjai ir jų naujieji draugai iš Šveicarijos šoko nei už ką nors, nei prieš ką nors. Jie šoko tik savo malonumui[54]. Tomis dienomis – kai jie greitai šoko pagal džiazo muziką, ignoruodami sielvarto apimtus pareigūnus, dainavo dainas, nekreipdami jokio dėmesio į savo aplinką – totalitarinė svajonė netikėtai ėmė atrodyti tokia tolima.

1955 m. vasarą Lenkijos jaunimo sąjungos nariai stengdavosi išsmukti iš savo nuobodžių susirinkimų, norėdami pašokti su Meksikos komunistais ir bendražygiais iš Prancūzijos. Rudenį jų kolegos Vengrijoje taip pat pradėjo bandyti pagyvinti savo pompastiškus Dirbančio jaunimo lygos susirinkimus, nors pirmųjų jų bandymų užmojis buvo labai nedidelis. Pirmasis žingsnis buvo žengtas, kai grupė jaunų Vengrijos nacionalinio muziejaus darbuotojų nutarė organizuoti literatūrinių ir politinių diskusijų grupę. Jie paprašė vieno savo draugo, poeto Istváno Lakatoso, jiems vadovauti. Lakatosas pradėjo debatus paskaita apie Apšvietą Vengrijoje. Jis skaitė ištraukas iš iškiliausio Vengrijos Apšvietos poeto György Bessenyei kūrinių. Baigdamas paragino grupę palaikyti Apšvietos vertybes, nors joms ir 200 metų, ir jie nusprendė tuojau pat įkurti Bessenyei draugiją.

Tai buvo mažytė, elitinė ir šiek tiek ezoteriška draugija. Tačiau ji vis dėlto sukėlė susirūpinimą Dirbančio jaunimo sąjungai, kuri bet kokią spontaniškai susibūrusią grupę laikė grėsme. Prieš keletą metų jie būtų uždraudę draugiją, puoselėjančią Apšvietos vertybes. Tačiau Stalinas buvo miręs, o šalyje vis dar liepsnojo įnirtingas ginčas dėl Nagy „Naujojo kurso“. Jie nu-

sprendė pakeisti draugijos vadovus ir nukreipti jų pastangas politiškai teisingesnių, šiuolaikinių temų kryptimi. Jie taip pat priėmė lemtingą sprendimą pavadinti grupę Sándoro Petőfi, jauno 1848 m. revoliucijos poeto, vardu, manydami, kad jis tinkamesnis pažangiai visuomenei negu „buržua Bessenyei". Taip gimė Petőfi draugija, diskusijų klubas, kurio tariamai akademinės diskusijos greitai tapo atvirais debatais apie cenzūrą, socialistinį realizmą ir centralizuotą planavimą. Pirmosioms diskusijoms pasirinktos temos apėmė 1514 m. valstiečių sukilimą (ji suteikė pretekstą debatams apie žemės ūkio politiką) ir vengrų istoriografiją (ji suteikė pretekstą kalbėti apie istorijos falsifikavimą komunistiniuose vadovėliuose)[55]. Netrukus paaiškėjo, kad draugijai parinktas pavadinimas turi „dvigubus ašmenis", kaip pasakė vienas vengrų rašytojas: Petőfi buvo revoliucionierius, kovojęs už vengrų nepriklausomybę, ir susivienijimas, pavadintas jo vardu, netrukus irgi pasijuto įgaliotas tapti revoliuciniu[56].

Tuo pačiu metu pokyčiai vyko ir kitose režimo institucijose. *Szabad Nép*, iki tol patikimame komunistų partijos laikraštyje, ėmė bruzdėti reporteriai. 1954 m. spalį jų grupė, nusiųsta aprašyti gyvenimo šalies gamyklose, grįžo degdama noru rašyti apie suklastotą gamybos statistiką, krintantį gyvenimo lygį ir apie tai, kaip darbininkai šantažu verčiami „pirkti taikos obligacijas". Viename publikuotame straipsnyje jie pareiškė, kad „nors darbininkų gyvenimas per praėjusius dešimt metų smarkiai pasikeitė ir pagerėjo, daugelis jų vis dar turi rimtų problemų. Daugelis vis dar gyvena ankštuose ir skurdžiuose butuose. Daugelis turi gerokai pasispausti, norėdami nupirkti vaikams naują porą batų ar nueiti į kokį nors kino filmą!" Kitą dieną reporteriams paskambino žurnalistų siaubas – Politbiuro narys, atsakingas už *Szabad Nép*: „Ką norite pasakyti šiuo straipsniu? Manote, kad mes toleruosime tokią agitaciją?" Užuot nusileidę, redaktoriai surengė tris dienas trukusią laikraščio darbuotojų konferenciją; pasisakydami joje reporteriai visi kaip vienas ragino rengti sąžiningus reportažus, reiškė pritarimą Nagy reformoms ir kritikavo aukštus partijos pareigūnus bei savo redaktorius. Keletas šių perdėtai sąžiningų reporterių prarado darbą, tarp jų Miklósas Gimesas, Lily Hajdú-Gimes, slapta praktikavusios froidistės psichiatrės, sūnus. Tačiau precedentas buvo sukurtas[57].

Tuo metu Vengrijos rašytojų sąjunga – institucija, kuri turėjo užtikrinti, kad vengrų prozos ir poezijos kūriniai būtų politiškai korektiški – taip

pat pradėjo keisti savo ankstesnius požiūrius, diskutuoti uždraustomis temomis ir kvietė anksčiau išvarytus savo narius sugrįžti. 1955 m. rudenį ši anksčiau bekompromisė institucija net įsidrąsino paskelbti pareiškimą, kuriame protestavo prieš Nagy palaikiusių redaktorių atleidimą iš postų, reikalavo sąjungai „autonomijos“ ir prieštaravo „antidemokratiniams metodams, kurie žaloja mūsų kultūrinį gyvenimą“[58].

Daugumoje šių naujų ar naujai reformuotų grupių, klubų ir diskusijų greitai įsivyravo nusivylę jauni komunistai ir buvę komunistai, daugiausia neperkopę trečiojo ar ketvirtojo savo gyvenimo dešimtmečio. Jie priklausė kartai, kuri anaiptol neturėjo būti nusiteikusi kelti revoliucijos – ar veikiau kontrrevoliucijos. Gimę ganėtinai seniai, kad patirtų karo baisumus, ir ganėtinai neseniai, kad gautų išsilavinimą komunistinėse švietimo įstaigose, daugelis jų buvo komunistinės sistemos pažadėtos „socialinės pažangos“ produktai, ir daugelis jau buvo sulaukę greitos ir ankstyvos sėkmės. Tamásas Aczélis, aktyviai dalyvavęs Rašytojų sąjungos debatuose, buvo paskirtas vyriausiuoju partijos leidyklos redaktoriumi vos dvidešimt devynerių metų amžiaus, o trisdešimt vienerių už savo darbą jau buvo apdovanotas ir Stalino, ir prestižine *Kossuth* premija. Tiboras Meráy, kitas Rašytojų sąjungos aktyvistas, taip pat pelnė *Kossuth* premiją būdamas dvidešimt devynerių[59]. Poeto Istváno Eörsi, kuris taip pat aktyviai dalyvavo Petőfi draugijos veikloje, kūriniai irgi buvo publikuoti, kai jis buvo labai jaunas.

Sykiu daugelį šios kartos atstovų asmeniškai paveikė pilietinės visuomenės griovimas, teroras ir valymai, pasibaigę vos prieš keletą metų. Jie visi patyrė, koks sunkus „kolaboranto ne savo noru“ vaidmuo. Kadaise garsūs Tiboro Déry, vieno iš naujosios Rašytojų sąjungos vadovų, literatūros kūriniai buvo išdergti ir uždrausti publikuoti kaip nepakankamai ideologiškai teisingi[60]. Gáboras Tánczosas, Petőfi draugijos vadovas, anksčiau idealistiškai nusiteikęs Györffy kolegijos, vienos iš Vengrijos liaudies kolegijų, absolventas, negalėjo pamiršti staigaus ir brutalaus jos uždarymo 1949 m. Kitas Liaudies kolegijos absolventas, Ivánas Vitányi – muzikos kritikas, kuris „išsiplovė smegenis“, kai 1948 m. buvo pašalintas iš partijos – per keletą pirmųjų viešų Petőfi draugijos susitikimų kalbėjo apie liaudies meną ir muziką[61]. Andráso Hegedüso pasakojimu, pirmieji šios draugijos susirinkimai panėšėjo į Nékosz, Liaudies kolegijų judėjimo, ir Mefesz, trumpaamžės universiteto studentų sąjungos, kuri 1950 m. buvo prievarta įjungta į Dir-

bančio jaunimo sąjungą, aktyvistų „susitikimus". Per keletą iš savo pirmųjų susitikimų jie net choru traukė dainas, visai kaip seniau[62].

Šie jauni (ar apyjauniai) intelektualai jautėsi labai nesmagiai dėl neteisingo, kaip jie dabar žinojo, savo kolegų suėmimo, kalinimo ir kankinimo. 1954 m. Nagy pradėjo reabilituoti politinius kalinius, ir jie pamažu ėmė grįžti į Budapeštą iš kalėjimo, Rečko ir iš tremties. 1955 m. kartu su keletu savo kolegų iš Sovietų Sąjungos grįžo Béla Kovácsas, Smulkiųjų ūkininkų partijos vadovas[63]. Józsefas Mindszenty buvo paleistas iš kalėjimo ir apgyvendintas namų arešto sąlygomis vienoje pilyje už Budapešto. Tais metais buvo reabilituotas net Noelas Fieldas. Aczélas ir Meráy aprašė stiprius jausmus, kurie apėmė daugelį vengrų rašytojų, kai sutiko senus draugus, kurie kalėjo ir kentėjo, kol jie rašė socialistinio realizmo grožinės literatūros kūrinius ir skynė apdovanojimus: „Jie gėdijosi dėl to, ką parašė, ir dėl to, ko neparašė. Dabar jie su pasibjaurėjimu žiūrėjo į knygas, kurias kadaise glamonėjo akimis – knygas, kurios pelnė jiems *Kossuth* premiją ir pripažinimą; jie būtų kažin ką atidavę, kad tik jos dingtų, tarytum niekada nebūtų buvusios parašytos."[64]

Drauge daugelis taip pat siekė išteisinti save, kompensuoti padarytą žalą ir vėl imtis įgyvendinti savo kairiuosius projektus. Tačiau tuomet buvo 1956 m., o ne 1989 m., ir dar ne visi suprato, kad komunizmas pasmerktas nesėkmei. Pasak Eörsi, „jie norėjo ne tik išpirkti savo kaltę, bet ir reabilituoti marksizmą, atkurti jo patrauklumą ir mokslinę reputaciją"[65]. Lenkijoje ir Vengrijoje daugelis jų vėl kibo į marksizmo klasikų tekstus, ieškodami įkvėpimo ir pamokymų. Šią dinamiką labai gerai aiškina Karolis Modzelewskis, tuo laiku radikalus studentų veikėjas – jis buvo vienas iš grupės aktyvistų, kurie 1956 m. ėmė vadovauti Lenkijos jaunimo sąjungos grupei Varšuvos universitete, išstūmę jos ankstesnius vadovus: „Ką mus mokė daryti, jeigu politinė sistema yra bloga? Rengti revoliuciją. Ir visus tuos metus mus mokė, kaip ją surengti... Ją turėjo įvykdyti darbininkai, padedami intelektualų, kurie suteikia darbininkų klasei revoliucinę sąmonę."[66]

Modzelewskis su savo kolegomis netrukus ėmė agituoti Lenkijos gamyklose, tikėdamiesi sukurti teisingesnę ekonominę sistemą – elgdamiesi tiksliai taip, kaip mokė Marxas: „Atrodė, kad mitas virsta tikrove."[67] Vengrijos intelektualai puoselėjo tą pačią idėją ir dėl tos pačios priežasties. Kaip vėliau rašė Eörsi, „jie pakliuvo į visoms kvazirevoliucinėms sistemoms bū-

dingus spąstus: ėmė rimtai žiūrėti į tikrąją oficialiai skelbiamos ideologijos žinią ir nacionalizuotus sistemos didvyrius“[68].

Paradoksalu, bet ryšius tarp darbininkų ir intelektualų sustiprino komunizmo laikais patirtos skriaudos. Praėjusiame dešimtmetyje šios dvi socialinės grupės buvo pagrindiniai komunistinės propagandos taikiniai, todėl jas buvo apėmęs ypač gilus atskirties ir nepasitenkinimo jausmas. Tiesą sakant, vengrų darbininkai buvo net dar piktesni negu vengrų studentai ir intelektualai. Rašytojai ir žurnalistai jautėsi kalti, o darbininkai – išduoti. Jiems buvo žadėtas aukščiausias galimas statusas „darbininkų valstybėje“, o jie turėjo blogas darbo sąlygas ir mažą užmokestį. Pirmaisiais pokario metais jie nukreipdavo savo pyktį į valstybinių gamyklų vadovus. Tačiau dabar buvo linkę kaltinti pačią valstybę. Šeštajame dešimtmetyje kalnakasiai „keikė sistemą ir niurnėjo, kad sunkiai dirbdami gauna mažus atlyginimus“, o pramonės darbininkai apskritai manė, kad juos eksploatuoja „kraugeriška vyriausybė“[69]. Nors dėl prieš metus patirtų nemalonumų *Szabad Nép* vengė pernelyg išsamių reportažų apie gamyklų gyvenimą, anksčiau merdėjęs Rašytojų sąjungos žurnalas *Irodalmi Újság* („Literatūros žinios“) dabar gana dažnai imdavosi šios temos ir spausdindavo darbininkų interviu bei laiškus, tokius kaip šis, parašytas vieno kalvio:

> Kiek kartų turėjau priimti kitų nuomonę, kuriai ne visada pritardavau. Kai ta nuomonė keisdavosi, manoji irgi turėjo keistis. Man tai bjauru, jaučiuosi blogiau, negu jausčiausi sumuštas. Aš irgi esu žmogus. Aš taip pat turiu galvą, kurią naudoju galvoti. Ir aš ne vaikas. Aš suaugęs žmogus, visą sielą, širdį, jaunystę ir energiją atiduodantis socializmo statybai… Darau tai savo noru, bet noriu, kad į mane žiūrėtų kaip į suaugusį žmogų, kuris gyvena ir moka galvoti. Noriu turėti galimybę išsakyti savo mintis nieko nebijodamas – ir taip pat noriu būti išgirstas…[70]

Petőfi draugijos susitikimai pasirodė esąs puikus būdas atsinaujinusiems jauniems intelektualams bendrauti su savo radikaliai nusiteikusiais bendraamžiais darbininkais. 1955 m. žiemą stambios Budapešto gamyklos pradėjo reguliariai siųsti į šiuos susitikimus savo atstovus, todėl bilietų paklausa netrukus viršijo pasiūlą, ir draugijai teko rengti susitikimus didesnėse patalpose. Susitikimai buvo atviri ir neoficialūs, kartais net triukšmin-

gi; per juos buvo aptariami pramonės ir ekonomikos reformos klausimai, kurie domino daugelį jų dalyvių. Tačiau jie galėjo taip ir likti tik forumu kritikai ir nusiskundimams išsakyti, jeigu ne didesnių įvykių įtaka.

Chruščiovas, dabar tapęs Sovietų Sąjungos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi, netikėtai pastūmėjo studentus, darbininkus ir Petőfi draugijos dalyvius daug toliau ir greičiau, negu jie kada nors manė eisią. 1956 m. vasario 24-ąją, nieko neįspėjęs, Chruščiovas atsistojo priešais XX partijos suvažiavimo delegatus ir demaskavo „asmenybės kultą“, kuris supo velionį Staliną:

> Neleistina ir svetima marksizmo-leninizmo dvasiai iškelti vieną asmenį, paversti jį antžmogiu, turinčiu antgamtinių savybių, panašių į Dievo. Toks žmogus tariamai viską žino, viską mato, už visus galvoja, viską gali ir yra neklystantis. Toks tikėjimas žmogumi, konkrečiai Stalinu, buvo puoselėjamas tarp mūsų daugelį metų.[71]

Tai buvo garsioji „slapta“ Chruščiovo kalba – nors Sovietų Sąjungos draugų Rytų Europoje dėka ji netrukus išėjo į viešumą. Lenkijos pareigūnai atskleidė ją Izraelio žvalgybininkams, šie atskleidė ją CŽV, o ši perdavė ją *New York Times*, kuris birželį ją publikavo[72]. Tačiau ir anksčiau Rytų Europos komunistai bandė perprasti Chruščiovo pažiūras. Sovietų lyderis garbino Leniną, puolė Staliną ir smerkė Sovietų Sąjungos partijos narių ir karo vadų suėmimus ir žudynes per ketvirtojo dešimtmečio valymus, bet jo *mea culpa* buvo tik iš dalies. Jis neminėjo kitų suėmimų ir kitų nusikaltimų, tokių kaip badas Ukrainoje, už kurį jis pats iš dalies buvo atsakingas. Jis neragino ekonomikos ir institucijų reformų. Jis nė vienu žodeliu neatsiprašė už tai, ką Sovietų Sąjunga buvo padariusi Rytų Europoje, ir nesiūlė jokios aiškios pokyčių krypties.

Vis dėlto didžiausio atgarsio Chruščiovo kalba susilaukė Rytų Europoje. Jo kalba tiesiogine šio žodžio prasme nužudė Bierutą. Lenkijos vadovas nuvyko į Maskvą dalyvauti XX partijos suvažiavime ir – panašiai kaip Gottwaldas per Stalino laidotuves – mirė ten nuo insulto ar širdies priepuolio, kurį, matyt, išprovokavo šokas. Daugelis anksčiau ištikimų partijos narių žemesnėse hierarchijos pakopose buvo suglumę. „Žmonėms buvo sunku tuo patikėti, – atsiminė vienas lenkas, tuo metu tarnavęs kariuomenėje že-

mesnio rango karininku. – Tai, kas buvo pasakyta apie generalisimą Staliną, pusės pasaulio vadovą... buvo neįtikėtina.“[73]

Kitus ši kalba įkvėpė, net paskatino užimti radikalesnę poziciją. Gegužės pabaigoje, praėjus keletui mėnesių po XX partijos suvažiavimo, Petőfi draugija organizavo atvirą viešą diskusiją, pavadintą „XX Sovietų Sąjungos partijos suvažiavimas ir Vengrijos politinės ekonomijos problemos“. Netrukus šios diskusijos dalyviai „ėmė vieningai smerkti Rákosi didybės maniją, jo beprasmiškas pramonines statybas, prievartinę industrializaciją, pasiūlytą naują Penkmečio planą ir jo nerealią žemės ūkio politiką“[74]. Birželio pradžioje György Lukásas, garsiausias vengrų filosofas marksistas, pašlovino „nepriklausomą mąstymą“ ir paragino pradėti teologų ir marksistų „dialogą“.

Po dviejų savaičių pasirodė pusiau pamiršta figūra iš nesenos praeities ir pasmerkė Rákosi karščiausiai iš visų. Birželio 27-osios vakarą Júlia Rajk, keturiasdešimt ketverių metų ir tik prieš šešis mėnesius paleista iš kalėjimo, užlipo ant pakylos didelėje, neoklasikinėje susirinkimų salėje pačioje Budapešto širdyje. „Man tai labai jaudinanti akimirka, – pasakė ji šimtams Petőfi draugijos narių, – stoti priešais jus po penkerių kalėjimo ir pažeminimo metų“:

> Leiskite man pasakyti jums štai ką: kalbant apie kalėjimus, Horthy kalėjimų sąlygos buvo daug geresnės, net komunistams, negu Rákosi kalėjimų. Jie ne tik nužudė mano vyrą, bet ir, atplėšę nuo krūtinės, atėmė iš manęs kūdikį... Šie nusikaltėliai ne tik nužudė László Rajką. Jie sutrypė šioje šalyje visus jausmus ir sąžiningumą. Žmogžudžius reikia ne kritikuoti, o bausti.[75]

Auditorija pratrūko ploti, švilpti, trypti kojomis. Po keleto dienų į Petőfi draugijos susitikimą vėl susirinko gausi auditorija – šį kartą išaugusi iki 6000 žmonių, daugelis stovėjo gatvėje – aptarti spaudos laisvės. Jie baigė savo susirinkimą skanduodami „Imre, Imre, Imre, Imre“. Jie reikalavo pašalinti Rákosi ir sugrąžinti Imre Nagy.

Pusė jų norų buvo išpildyta. Liepos viduryje Anastasas Mikojanas, vienas iš artimiausių Chruščiovo patikėtinių, skubiai atvyko į Budapeštą. Politbiuras vėl gavo iš Jurijaus Andropovo, tuometinio Sovietų Sąjungos ambasadoriaus Vengrijoje (po trisdešimties metų jis tapo komunistų

partijos generaliniu sekretoriumi), nerimastingą pranešimą apie priešišką veiklą Vengrijoje, spontaniškas diskusijas, revoliucinį jaunimą. Išspręsti problemų buvo pasiųstas Mikojanas. Automobilyje pakeliui iš oro uosto jis pasakė Rákosi, kad „susiklosčius tokiai padėčiai" jis turi atsistatydinti dėl pablogėjusios sveikatos. Rákosi padarė, kaip lieptas, išskrido į Maskvą „gydytis" ir jau niekada nesugrįžo: paskutinius penkiolika savo gyvenimo metų jis praleido Sovietų Sąjungoje, didžiąją jų dalį tolimajame Kirgizstane[76]. Tačiau Mikojanas nepakeitė jo Nagy. Vietoj Nagy Politbiuras pasirinko ištikimą Rákosi pagalbininką, konservatyvų, neturintį vaizduotės ir iš esmės nekompetentingą Gerő[77].

Dabar nuo 1956 m. spalio praėjo daugiau kaip penkiasdešimt metų. Nuo to laiko šiuos įvykius ne kartą aprašė daugelis iškilių rašytojų ir šioje knygoje nėra vietos išsamiai apžvelgti visų jų darbų[78]. Pakanka pasakyti, kad nuo liepos iki spalio Gerő kaip įmanydamas stengėsi nuraminti savo tautiečius. Jis reabilitavo penkiasdešimt socialdemokratų vadovų, kurie buvo įkalinti. Jis susitaikė su Tito. Jis sumažino Vengrijos kariuomenę.

Po ilgų ir kankinamų dvejonių jis taip pat leido Júliai Rajk surengti laidotuves savo vyrui. Spalio 6-ąją – per trylikos generolų, 1848 m. Vengrijos revoliucijos vadų, egzekucijos metines – Júlia, vilkėdama juodais drabužiais, su savo sūnumi László iškilmingai stovėjo prie savo vyro karsto, laukdama, kol Rajkas bus perlaidotas Kerepesi kapinėse šalia Vengrijos nacionalinių didvyrių. Šiame keistame, kaip sutinka visi pasakotojai, renginyje dalyvavo dešimtys tūkstančių laidotuvininkų. „Buvo šalta, vėjuota, lietinga rudens diena, – atsiminė vienas jų. – Didelių sidabrinių sietynų liepsnos plaikstėsi, šokdamos *danse macabre*. Kapo papėdę juosė kalnai vainikų." Laidotuvių oratoriai šlovino Rajką – kraugerišką slaptosios policijos viršininką, kurio įsakymu buvo įkalinti ir nužudyti tūkstančiai žmonių, taip pat sunaikinta Kalot, kitos jaunimo grupės ir likusi pilietinės visuomenės dalis – ir rūsčiausiais žodžiais smerkė jo žudikus: „Jį nužudė sadistiški nusikaltėliai, kurie iššliaužė į saulę iš dvokiančios asmenybės kulto pelkės."[79] Jenő Széllas, tas pats partijos pareigūnas, kuris labai abejojo komunistų pergale per rinkimus, nepritardamas savo bendražygių optimizmui, atsimindamas šias laidotuves pavadino jas „šiurpiomis":

> Pradėjo pilti lietus – ne šiaip smarkus lietus, bet tokia liūtis, kad mes visi permirkome iki paskutinio siūlelio. O iš pradžių – didžiulė srūvanti minia žmonių niūriais veidais!.. Žmonės ateidavo, pažįstami žiūrėjo vienas į kitą ir sveikinosi, bet jie nesibūrė, kaip įprasta, į mažas grupeles paliežuvauti... Kiekvienas čia tikėjosi pamatyti, kas nuo šiol bus vadovybėje.[80]

Tą vakarą skirtingose miesto vietose buvo surengta keletas demonstracijų. Apytiksliai 500 studentų susirinko aplink pirmojo konstitucinio Vengrijos premjero, kuriam austrai 1849 m. įvykdė mirties bausmę, paminklą. Nors šie susirinkimai praėjo taikiai, miestas liko atsargus: „Iškilmingi laidotuvių formalumai ne tik neprivertė žmonių užmiršti, kad iš esmės niekas nepasikeitė, bet ir tai jiems priminė."[81]

Vengrijos ir juo labiau Sovietų Sąjungos vadovai ne iš karto suprato Rajko laidotuvių svarbą. Priešingai, pirmomis spalio savaitėmis Kremliui Vengrija nelabai rūpėjo – jo dėmesys buvo tvirtai prikaustytas prie Lenkijos, kurioje taip pat prasidėjo politiniai neramumai. Birželį Poznanės mieste sustreikavo 100 000 darbininkų. Kaip ir Rytų Vokietijos gyventojai anksčiau, jie pradėjo nuo reikalavimų padidinti atlyginimą ir sumažinti darbo normas, bet netrukus ėmė skanduoti „Šalin diktatūrą" ir „Rusai lauk". Juos brutaliai išvaikė Lenkijos kariuomenė: maždaug 400 tankų ir 10 000 kareivių ėmė šaudyti į streikuotojus ir nužudė keletą dešimčių žmonių, tarp jų trylikos metų berniuką. Dar šimtai streikuotojų buvo sužeisti. Tačiau lenkai dėl smurto kaltino ne savo tėvynainius. Galų gale Poznanėje dislokuotai kariuomenei vadovavo maršalas Rokosovskis, lenkų kilmės Sovietų Sąjungos pilietis, o šaudyti įsakė jo pavaduotojas, taip pat Sovietų Sąjungos pilietis. Kariuomenės štabo viršininkas taip pat buvo Sovietų Sąjungos pilietis, kaip ir septyniasdešimt šeši kiti aukšto rango „Lenkijos" kariuomenės karininkai[82]. Viena įtakinga Lenkijos komunistų partijos grupė dabar ėmė reikalauti visam laikui pašalinti sovietų karininkus. Spalį Lenkijos suvienytų darbininkų partija priėmė vienašališką sprendimą ne tik visiškai reabilituoti faktinį tos grupės vadovą Gomułką, bet ir paskirti jį pirmuoju partijos sekretoriumi.

Sunerimęs Chruščiovas spalio 19-ąją atvyko į Varšuvą. Vizitas buvo neplanuotas: jis ketino neleisti Gomułkai ateiti į valdžią. Norėdamas sustiprinti savo pozicijas, jis taip pat įsakė kitose Lenkijos vietovėse dislokuotai

sovietų kariuomenei nedelsiant žygiuoti Varšuvos link. Keleto autorių teigimu, į grasinimus Gomułka atsakė savais grasinimais. Jis tapo „šiurkštus", apkaltino sovietų karininkus Lenkijos kariuomenėje sukėlus visuomenės pyktį ir pareiškė, kad jeigu bus paskirtas vadovauti, galėsiąs lengvai kontroliuoti šalį be sovietų kišimosi. Dar svarbiau, – jis įsakė Vidaus reikalų ministerijos kariams ir kitoms ginkluotosioms pajėgoms, ištikimoms jam, o ne sovietų vadovaujamai kariuomenei, užimti strategines vietas aplink Varšuvą, kur jie pasiruošė ginti jį ir jo naująją vyriausybę. Netikėtai ėmė atrodyti galimas smurtinis lenkų karių, ištikimų Gomułkai, susidūrimas su lenkų kariais, kurie pakluso sovietų vadams ir kuriuos rėmė Raudonoji armija[83].

Chruščiovui pirmajam neišlaikė nervai. „Rasti priežastį pradėti ginkluotą konfliktą [su Lenkija] dabar būtų labai lengva, – pasakė jis savo kolegoms spalio 24-ąją, – bet vėliau rasti būdą nutraukti tokį konfliktą būtų labai sunku."[84] Jis nusprendė, kad geriausia politika yra susitaikyti – ir galų gale sutiko atšaukti iš Lenkijos Rokosovskį, jo pavaduotoją ir keletą kitų sovietų karininkų. Mainais Gomułka pažadėjo ištikimai remti Maskvą užsienio politikos srityje ir prisiekė nepasitraukti iš Varšuvos sutarties organizacijos.

Chruščiovas puikiausiai galėjo pareikalauti daugiau. Tačiau jo dėmesį nuo Lenkijos vėl atitraukė įvykiai Budapešte, kur pranešimai apie Gomułkos sugrįžimą į valdžią suteikė vengrams viltį sugrąžinti ir Nagy. Keistos Rajko laidotuvės pašalino bet kokias likusias baimės kliūtis: atrodė, tarytum stalinizmas buvo simboliškai palaidotas kartu su jo kūnu. Visą spalį šalyje steigėsi vietinės Petőfi draugijos. Kolegijos ir vidurinės mokyklos formavo savas demokratines vadovybes ir steigė diskusijų klubus. Žiniasklaida su malonumu pranešdavo apie visą šią veiklą. Viena radijo stotis ėmė interviu iš kažkokios vidurinės mokyklos „parlamentarų", kurie pasakė, kad „norėtų keliauti ir studijuoti šiuolaikinę Vakarų literatūrą". Jie taip pat manė, kad priėmimą į universitetą turi lemti egzaminai, o ne partiniai ryšiai. Įvykiai Lenkijoje taip pat buvo nušviečiami su entuziazmu. Kai Varšuvoje šimtai tūkstančių žmonių išėjo į gatves džiaugsmingai sveikindami Gomułką, vienas vengrų žurnalistas pareiškė, kad „demokratizavimo tendenciją visiškai palaiko plačiosios masės ir, svarbiausia, darbininkų klasė"[85].

Įkvėpti šių žinių, spalio 22-ąją 5000 studentų sugužėjo į Budapešto technologijų universiteto salę, norėdami pareikšti išeiną iš Dirbančio jaunimo sąjungos ir kurią savą organizaciją. Nuo trečios valandos dienos iki vidurnakčio jie rašė manifestą, radikalų dokumentą, kuris galų gale tapo žinomas kaip „Šešiolika punktų". Be kitų dalykų, jie reikalavo išvesti iš Vengrijos sovietų kariuomenę, surengti laisvus rinkimus, užtikrinti laisvę burtis į asociacijas, vykdyti ekonomikos reformas ir vėl paskelbti kovo 15-ąją, 1848 m. revoliucijos metines, nacionaline švente[86]. Studentai taip pat susitarė susitikti kitą dieną prie paminklo generolui Józsefui Bemui, lenkų tautybės vadui, kuris 1848 m. kovojo vengrų pusėje, surengti ten demonstraciją, pareikalauti patenkinti jų reikalavimus ir išreikšti paramą Lenkijos darbininkams.

Po dvidešimt keturių valandų Bemo aikštėje susirinko bent jau 25 000 žmonių ir dar ne vienas tūkstantis – link jos vedančiose gatvėse. Jie žygiavo prie lenkų generolo paminklo iš viso miesto; kai kuriuos iš jų ten eiti paskatino deklamuojamas Petőfi eilėraštis, kuris, kaip teigiama, įkvėpė 1848 m. revoliuciją:

Pakilkite, vengrai, jūsų šalis kviečia jus.
Susitikite šią valandą, kad ir kas jums atsitiktų.
Ar norime būti laisvi žmonės, ar vergai?
Pasirinkite, ko trokšta jūsų dvasia.

Kaip ir Poznanėje praėjusį birželį, daugelis šaukė „Rusai, lauk!" Kaip ir Berlyne prieš trejus metus, pakeliui minia nusiaubė rusiškų knygų knygyną ir padegė knygas. Viena grupė atsiskyrė ir patraukė prie radijo stoties. Ten jie apsiautė pastatą ir pareikalavo: „Norime, kad radijas priklausytų žmonėms!" Kadangi stotis toliau transliavo beskonę muziką, jie pradėjo taranuoti pastatą radijo sunkvežimiu. Sutemus minia patraukė į Didvyrio aikštę, kur prieš ketverius metus buvo pastatyta milžiniška bronzinė Stalino statula. Po keleto bergždžių bandymų nugriauti statulą virvėmis, atvyko darbininkų būrys su sunkiais mechanizmais – keliamieji kranai buvo pasiskolinti iš miesto viešojo transporto departamento – ir metalo deginimo įranga. Miniai skanduojant, jie ėmėsi darbo ir statula pradėjo drebėti. Pagaliau 21.37 val. Stalinas krito[87].

Sovietų Sąjungos vadovybei įvykiai Budapešte sukėlė pasibaisėjimą, ji sutriko ir nežinojo, ko griebtis, panašiai kaip ir Vengrijos režimas. Gerő apėmė panika; jis paskambino ambasadoriui Andropovui ir maldavo atsiųsti sovietų tankų. Chruščiovas nusiuntė tankų, bet paskui juos atšaukė. Nagy iš pradžių bandė raminti minias, ragino skirstytis ir leisti partijos vyresniesiems išspręsti šį klausimą. Tačiau kai Chruščiovas persigalvojo ir vėl pasiuntė į Vengriją Raudonosios armijos karius, Nagy pasirinko priešingą pusę, paskelbė, kad Vengrija traukiasi iš Varšuvos sutarties organizacijos, ir kreipėsi į Jungtines Tautas prašydamas apginti šalies neutralumą.

Vakarų valstybės buvo lygiai taip pat sutrikusios. Miunchene įsikūrusi „Laisvosios Europos“ radijo vengrų tarnyba, kurioje dirbo pikti emigrantai, kurstė revoliucionierius. Ir nors pats anksčiau ragino „atstumti“ komunizmą ir „išlaisvinti“ Rytų Europą, „vanagas“ Amerikos valstybės sekretorius Johnas Fosteris Dullesas nesugalvojo nieko geriau kaip tik pasiųsti Sovietų Sąjungos vadovams tokią žinią: „Mes nelaikome šitų valstybių [Vengrijos ir Lenkijos] potencialiomis karinėmis sąjungininkėmis.“[88] Tuo metu CŽV turėjo tik vieną agentą Vengrijoje, ir po antrosios sovietų invazijos jis prarado ryšį su agentūra[89].

Per dvylika trumpų euforijos ir chaoso dienų buvo užpulti beveik visi komunistinio režimo simboliai. Sukilėliai griovė paminklus, nuo pastatų plėšė raudonas žvaigždes. Stalinvarošo gyventojai, priversti pavadinti savo miestą Stalino vardu, spontaniškai nusprendė grąžinti jam senąjį pavadinimą. Apytiksliai 8000 politinių kalinių buvo išlaisvinti iš kalinimo vietų, taip pat ir Mindszenty iš viduramžių pilies, kur jis buvo laikomas visiškai izoliuotas. Jauni vengrai užėmė nacionalinį radiją ir pervadino jį „Laisvuoju *Kossuth* radiju“; šis pavadinimas labai priminė radijo stotį *Kossuth*, iš kurios Vengrijos komunistai per karą transliavo propagandą, raginančią padėti išlaisvinti šalį. „Daugelį metų mūsų radijas buvo melo įrankis... Jis melavo naktį ir dieną, jis melavo visais bangos ilgiais, – paskelbė jie. – Mes, dabar kalbantys į mikrofoną, esame nauji žmonės.“[90]

Visoje šalyje radikaliai nusiteikę darbininkai pasiskolino Jugoslavijos idėją ir pradėjo formuoti „darbininkų tarybas“, kurios perimdavo gamyklų valdymą ir pašalindavo buvusius vadovus[91]. Užuot kovoję su revoliucionieriais, vengrų kareiviai būriais traukėsi iš kariuomenės ir ėmė skirstyti ginklus savo bendrapiliečiams. Vienas iš pirmųjų dezertyravusių aukštesniųjų

karininkų, pulkininkas Pálas Maléteris, netrukus buvo paskirtas naujuoju Nagy gynybos ministru. Budapešto policijos vadovas Sándoras Kopácsi taip pat perėjo į revoliucionierių pusę. Visoje šalyje minios linčiavo slaptosios policijos pareigūnus ir laužėsi į slaptosios policijos archyvus. Smalsios minios įsilaužė ir į Rákosi vilą ir įtūžo, pamačiusios prabangius baldus ir kilimus.

Revoliucija buvo numalšinta taip pat chaotiškai ir pasibaisėtinai žiauriai. Generolas Ivanas Serovas – tas pats žmogus, kuris „pacifikavo" Varšuvą ir Berlyną, nuo to laiko paaukštintas ir tapęs vienu iš KGB vadovų – įsakė suimti Maléterį ir Nagy ir asmeniškai prižiūrėjo, kaip įsakymas vykdomas. Nagy paprašė prieglobsčio Jugoslavijos ambasadoje; jugoslavai pažadėjo sudarysią jam sąlygas saugiai išvykti į Belgradą, bet paskui jį išdavė. Abu jie galų gale buvo nubausti mirties bausme, tačiau nužudyti juos įsakė ne Chruščiovas, o Jánosas Kádáras, tada tapęs Vengrijos vadovu ir vadovavęs šaliai tris paskesnius dešimtmečius. Miklósas Gimesas tęsė pasipriešinimą visą lapkritį, panašiai kaip ir daugelis gamyklos darbininkų, kol galiausiai taip pat buvo suimtas ir nubaustas mirties bausme. Nuo 1956 m. gruodžio iki 1961 m. vasaros 341 žmogus buvo pakartas, 26 000 patraukti baudžiamojon atsakomybėn ir 22 000 nuteisti penkerius metus ar daugiau kalėti. Dar dešimtys tūkstančių prarado savo darbo vietas ar namus[92]. Tačiau streikai ir protestai tęsėsi visoje Vengrijoje gruodį ir sausį, ypač gamyklose. Mindszenty paprašė prieglobsčio Amerikos ambasadoje ir pasiliko ten penkiolika metų. Apytiksliai 200 000 vengrų kirto sieną ir tapo pabėgėliais. György Faludy, poetas, buvęs Rečko kalinys, buvo vienas iš jų: „Aš turėjau žmoną ir mažą sūnų. Bijojau, kad jeigu pasiliksiu, palūšiu, įstosiu į Komunistų partiją, kad išgyvenčiau ir apsaugočiau savo šeimą."[93]

Vengrijos revoliucija padėjo galutinai pakeisti kitų Rytų Europos šalių ir viso pasaulio, o ypač Vakarų komunistų, požiūrį į Sovietų Sąjungą. Po 1956 m. Prancūzijos komunistų partija skilo, Italijos komunistų partija atsiskyrė nuo Maskvos, o Didžiosios Britanijos komunistų partija prarado du trečdalius savo narių. Net Jeanas-Paulis Sartre'as 1956 m. lapkritį kritikavo SSRS, nors dar ilgai išsaugojo silpnybę marksizmui[94].

Tokią reakciją sukelti padėjo puikūs reportažai apie tai, kas 1956 m. vyko Vengrijoje: per revoliuciją Budapešte buvo keletas geriausių tos kartos žurnalistų ir, be abejonės, keletas geriausių visų laikų karo fotografų.

Tačiau skaudžius vaizdus padarė įtaigesnius faktas, kad jie buvo tokie netikėti. Kol tai iš tikrųjų neįvyko, tik nedaugelis analitikų – net karščiausiai antisovietiškai nusiteikusių, manė, kad sovietų bloke gali kilti revoliucija. Ir komunistai, ir antikomunistai, su labai nedaug išimčių, manė, kad sovietų ideologijos diegimo metodai neįveikiami, kad dauguma žmonių šventai tiki propaganda, kad totalitarinė švietimo sistema iš tikrųjų pašalina nuomonių skirtumą, kad pilietinės institucijos, kartą sunaikintos, nebegali būti atkurtos, kad istorija, kartą perrašyta, būna pamiršta. 1956 m. sausį JAV Nacionalinės žvalgybos prognozavimo centras numatė, kad ilgainiui Rytų Europoje nepasitenkinimas režimu išnyks „dėl laipsniško komunizmo dvasia išauklėtų jaunuolių skaičiaus didėjimo“[95]. Vėliau parašytame „Totalitarizmo ištakų“ epiloge Hannah Arendt pripažino, kad Vengrijos revoliucija „buvo visiškai nelaukta ir užklupo visus netikėtai“. Kaip ir CŽV, KGB, Chruščiovas ir Dullesas, Arendt buvo ėmusi manyti, kad totalitarinis režimas, kai prasiskverbia į tautos sielą, yra beveik nenugalimas.

Jie visi klydo. Žmonės taip lengvai netampa „totalitarinėmis asmenybėmis“. Net kai jie atrodo pakerėti vado ar partijos kulto, išorinis vaizdas gali būti apgaulingas. Ir net kai atrodo, kad jie visiškai sutinka su absurdiškiausia propaganda – net jeigu žygiuoja paraduose, skanduodami šūkius, dainuodami, kad partija visada teisi, – kerai gali netikėtai, nelauktai, dramatiškai išsisklaidyti.

EPILOGAS

> Norint nuslėpti nesėkmę, reikėjo, panaudojus visus bauginimo metodus, atpratinti žmones samprotauti ir galvoti, ir priversti, kad jie matytų tai, ko nėra, ir įrodinėti, kad yra priešingai, negu akivaizdžiai matoma...*
>
> Borisas Pasternakas, „Daktaras Živaga“

Daugiau kaip trisdešimt metų, iki pat Berlyno sienos griuvimo 1989 m., Rytų Europos vadovai komunistai vis užduodavo sau tuos pačius klausimus, kuriuos jie iškėlė mirus Stalinui. Kodėl sistema teikia tokius prastus ekonominius rezultatus? Kodėl propaganda nepaveiki? Koks yra neišnykstančio kitamintiškumo šaltinis ir koks geriausias būdas jį pašalinti? Ar suėmimų, represijų ir teroro pakanka komunistų partijoms išsilaikyti valdžioje? Ar liberalesnė taktika – šiek tiek ekonominės laisvės ir truputis kalbos laisvės – ateityje neužkirstų kelio sprogimams veiksmingiau? Kokius pokyčius Sovietų Sąjunga priimtų ir kur sovietų vadovybė nubrėš ribą?

Skirtingu laiku jie rinkdavosi skirtingus atsakymus. Mirus Stalinui visi Rytų Europos režimai tapo švelnesni negu 1945–1953 m., bet net postalinistiniais laikais jie galėjo būti žiaurūs, despotiški ir pasibaisėtinai represyvūs. Władysławas Gomułka pradėjo valdyti Lenkiją puoselėdamas liberalias ambicijas ir susilaukė džiaugsmingo gyventojų palaikymo, bet netrukus jo režimas pasidarė sklerotinis, konservatyvus ir galų gale antisemitinis. Jánosas Kádáras pradėjo savo viešpatavimą Vengrijoje kruvinomis represijomis, bet vėliau bandė pelnyti legitimumą ir populiarumą, suteikdamas šiek tiek laisvės verslo, kelionių ir prekybos srityje. 1968 m.

* Pasternakas, Borisas, *Daktaras Živaga*; iš rusų kalbos vertė Algimantas Mikuta. Vilnius: Alma littera, 2007, p. 572.

sužydėjus Prahos pavasariui, Čekoslovakijoje tiesiog klestėte suklestėjo kultūrinis gyvenimas – šalies rašytojai, režisieriai ir dramaturgai pelnė tarptautinį pripažinimą – bet po sovietų invazijos Čekoslovakijos vyriausybė tapo viena iš labiausiai nusikalstamų visame bloke. 1961 m. Rytų Vokietija pastatė sieną, kad neleistų savo piliečiams pabėgti, bet devintajame dešimtmetyje režimas tyliai pradėjo leisti disidentams išvykti – mainais į laisvai konvertuojamą valiutą iš Vakarų Vokietijos vyriausybės. Ir Rumunija, ir Jugoslavija skirtingu laiku bandė vykdyti savarankiškesnę užsienio politiką, atsiribodamos nuo kitų sovietų bloko šalių, bet nebūtinai labai reikšmingose srityse.

Nors niekada neperžengdamos Sovietų Sąjungos užbrėžtų ribų, įvairios Rytų Europos šalių vyriausybės eksperimentavo, didindamos kooperatyvų vaidmenį arba griežtindamos bažnyčios apribojimus, didindamos slaptosios policijos pareigūnų skaičių arba suteikdamos daugiau laisvės menininkams. Kartais liberalių reformų rezultatai išlikdavo: pavyzdžiui, Lenkijos komunistai po 1956 m. atsisakė socialistinio realizmo, o Vengrijos valdžia devintajame dešimtmetyje legalizavo bendras įmones. Kitais atvejais liberalizacijos vaisiai būdavo pašalinami smurtu. Prahos pavasario laikais Čekoslovakijos komunistų partija, vadovaujama Alexanderio Dubčeko, ėmė vykdyti evoliucinę reformą, pradėjo decentralizuoti ekonomiką ir demokratizuoti politinę sistemą. Po keleto mėnesių į Prahą įdardėjo sovietų tankai ir sutraiškė reformų judėjimą, o Dubčekas buvo pašalintas iš valdžios. 1980 m. rugpjūtį Lenkijos komunistų partija legalizavo Solidarumo profesinę sąjungą, masinį judėjimą, kurio narių – darbininkų, studentų ir intelektualų – skaičius ilgainiui išaugo iki 10 milijonų. Šis eksperimentas baigėsi po pusantrų metų, kai Lenkijos komunistų partija paskelbė karo padėtį, uždraudė Solidarumą ir išvedė į gatves tankus.

Ilgainiui bendrų Rytų Europos šalių bruožų sumažėjo. Devintajame dešimtmetyje Rytų Vokietija turėjo didžiausią policinę valstybę, Lenkijos piliečiai dažniausiai lankydavosi bažnyčiose, Rumunijoje labiausiai trūko maisto, Vengrijoje buvo aukščiausias gyvenimo lygis, o Jugoslavija turėjo laisviausius santykius su Vakarais. Tačiau vienu atžvilgiu šios šalys liko labai panašios: atrodė, visų jų vadovai niekada nesuprato, kad jų režimai nestabilūs iš esmės. Vos išbridę iš vienos krizės, jie įklimpdavo į kitą, ir ne todėl, kad nepajėgė tiksliai įgyvendinti savo politikos, bet todėl, kad ko-

munistinis projektas pats savaime buvo ydingas. Bandydamas kontroliuoti kiekvieną visuomenės aspektą, režimas pavertė kiekvieną visuomenės aspektą potencialia protesto forma. Valstybė nustatė darbininkams dideles dienos išdirbio normas, taigi Rytų Vokietijos darbininkų streikas prieš šias išdirbio normas greitai peraugo į protestą prieš valstybę. Valstybė nurodinėjo dailininkams, ką tapyti, o rašytojams – ką rašyti, taigi kiekvienas dailininkas ar rašytojas, kuris tapė ar rašė ką nors kita, taip pat tapo politiniu disidentu. Valstybė draudė kurti nepriklausomas organizacijas – taigi kiekvienas, kuris įsteigdavo tokią organizaciją, nors ir kokią nepavojingą, tapdavo režimo priešininku. O kai prie nepriklausomos organizacijos prisijungdavo daug žmonių – pavyzdžiui, kai apytiksliai 10 milijonų lenkų prisijungė prie Solidarumo profesinės sąjungos – iškildavo pavojus pačiam režimo egzistavimui.

Komunistinėje ideologijoje ir marksizmo-leninizmo ekonomikos teorijoje glūdėjo jų susinaikinimo sėkla ir kitu požiūriu. Rytų Europos vyriausybės, siekdamos, kad piliečiai pripažintų jas kaip teisėtas, žadėjo klestėjimą ir aukšto gyvenimo lygį, kurį tariamai garantavo „mokslinis" marksizmas. Visi transparantai ir plakatai, iškilmingos kalbos, vedamieji laikraščių straipsniai ir ilgainiui atsiradusios televizijos programos kalbėjo apie vis greitesnį augimą. Ir nors tam tikro augimo būta, jis niekada nebuvo toks didelis, kaip teigė propaganda. Gyvenimo lygis niekada nekilo taip greitai ir smarkiai kaip Vakarų Europoje, ir šio fakto ilgai slėpti buvo neįmanoma. 1950 m. Lenkija ir Ispanija turėjo labai panašų BVP. Iki 1988 m. Lenkijos BVP išaugo apytiksliai du su puse karto, o Ispanijos – trylika kartų[1]. „Laisvosios Europos" radijas, kelionės ir turizmas atskleisdavo šį atotrūkį, kuris tik didėjo Vakarų Europoje pagreitėjus technologiniams pokyčiams. Kartu su atotrūkiu augo ir cinizmas bei nusivylimas, net tarp tų, kurie iš pradžių tikėjo sistema. Besišypsančius šeštojo dešimtmečio komunistinio jaunimo kadrinius darbuotojus aštuntajame dešimtmetyje pakeitė niūrūs, apatiški darbininkai, devintajame dešimtmetyje – ciniški studentai ir inteligentija, emigracija ir nepasitenkinimo bangos. Žinoma, sistema visada turėjo ir šalininkų, kurių ypač padaugėjo, kai Rytų Europos vyriausybės iš Vakarų bankų ėmė skolintis stambias sumas, norėdamos padidinti vartojimą. Sistemos išlaikytiniai toliau veidmainiškai ją šlovino, o tie, kurie mokėjo pasinaudoti komunistine socialinio aukštinimo politika, tvirtai kopė aukštyn

biurokratinės hierarchijos laiptais. Nors kai kurie Rytų Europos gyventojai vėliau jautė nostalgiją komunistinėms idėjoms ir idealizmui, pažymėtina, kad po 1989 m. nė viena politinė partija niekada nebandė atkurti komunistinės ekonomikos.

Atotrūkis tarp tikrovės ir ideologijos reiškė, kad komunistų partijos galiausiai ėmė kartoti tuščius šūkius, kurie, kaip jos pačios žinojo, neturėjo jokios prasmės. Kaip teigia filosofas Rogeris Scrutonas, marksizmas taip storai apsišarvavo tuo, ką Orwellas kartą pavadino „naujakalbe", kad jo buvo nebeįmanoma nuginčyti: „Faktai jau nebeturėjo sąlyčio su teorija, kuri ant nesąmonių debesų pakilo virš faktų, visai kaip teologinė sistema. Svarbu buvo ne tikėti teorija, bet rituališkai ją kartoti – ir tokiu būdu, kad ir tikėjimas, ir abejonė tapo nereikšmingi... Taip tiesos samprata dingo iš intelektinio peizažo, o ją pakeitė valdžios samprata."[2] Tačiau praradę gebėjimą atskirti tiesą nuo ideologinio prasimanymo, žmonės taip pat prarado gebėjimą spręsti ir net apibūdinti aštrėjančias socialines ir ekonomines problemas, kurios kamavo jų vadovaujamas visuomenes.

Ilgainiui kai kurie politiniai komunistinio režimo priešininkai ėmė suprasti šią įgimtą sovietų stiliaus totalitarizmo silpnybę. Savo puikioje 1978 m. esė „Bejėgių galia" čekų disidentas Václavas Havelas paragino tautiečius pasinaudoti savo vadovų pakvaišimu dėl visiškos kontrolės. Jeigu valstybė nori monopolizuoti kiekvieną žmogaus veiklos sritį, rašė jis, tai kiekvienas mąstantis pilietis turi stengtis kurti alternatyvas. Jis paragino savo tautiečius išsaugoti „nepriklausomą visuomenės gyvenimą", kuris, jo apibrėžimu, apima „platų veiklos spektrą: pradedant savišvieta ir nepriklausomu mąstymu apie pasaulį, laisva kūryba ir jos pateikimu kitiems, baigiant įvairiausiais laisvais, pilietiniais poelgiais, įskaitant telkimąsi į nepriklausomus visuomenės narių susivienijimus"[3]. Jis taip pat pakvietė juos atsisakyti dirbtinio ir beprasmiško žargono ir „gyventi tiesoje" – kitaip tariant, kalbėti ir veikti taip, tarytum režimas neegzistuotų.

Ilgainiui šis „nepriklausomas visuomenės gyvenimas" – „pilietinė visuomenė" – kažkaip iš tiesų ėmė plėtotis, įgydamas įvairiausių neįprastų formų. Čekai kūrė džiazo orkestrus, vengrai jungėsi į akademinius diskusijų klubus, Rytų Vokietijos gyventojai įkūrė „neoficialų" judėjimą už taiką. Lenkai ėmė steigti pogrindinius skautų būrius ir galų gale nepriklausomas profesines sąjungas. Visose šiose šalyse žmonės grojo roko muziką, orga-

nizavo poezijos skaitymus, kūrė slaptas įmones, rengė pogrindinius filosofijos seminarus, pardavinėjo juodojoje rinkoje mėsą ir eidavo į bažnyčią. Kitokiose visuomenėse šios veiklos rūšys būtų buvusios laikomos nepolitinėmis, ir net Rytų Europoje jos nebūtinai išreiškė „opoziciją", net ir pasyvią. Tačiau jos tikrai kėlė pamatinį – ir neatremiamą – iššūkį režimui, kuris siekė, Mussolini žodžiais tariant, būti „visa apimantis".

„Neįmanoma iškepti kiaušinienės nesudaužius kiaušinių."[4] Šis žiaurus šūkis, kartais klaidingai priskiriamas Stalinui, apibendrina pasaulėžiūrą žmonių, kurie kūrė komunizmą ir manė, kad jų iškilūs tikslai pateisina žmonių aukas. Tačiau kai tik kiaušinienė pagaliau pradeda svilti – arba, tiksliau, kai paaiškėja, kad jokios kiaušinienės apskritai nepavyko iškepti – kyla klausimas, kaip vėl suklijuoti kiaušinius. Kaip privatizuoti šimtus valstybinių įmonių? Kaip atgaivinti seniai išformuotas religines ir socialines organizacijas? Kaip visuomenę, kuriai diktatūros metais buvo įskiepytas pasyvumas, vėl padaryti aktyvią? Kaip paskatinti žmones liautis vartoti žargoną ir kalbėti aiškiai? Nors žodis „demokratizavimas" dažnai vartojamas kaip apibendrinantis, jis anaiptol neapima visų pokyčių, kurie vyko po 1989 m. – netolygiai ir nenuosekliai, greičiau vienose vietose ir daug lėčiau kitose – pokomunistinėje Europoje ir buvusioje SSRS.

Demokratizavimas neapibrėžia ir tų pokyčių, kurie turi įvykti kitose porevoliucinėse visuomenėse visame pasaulyje. Daugelis žiauriausių XX a. diktatorių saugojo savo valdžią, taikydami šioje knygoje aprašytus metodus, ir elgėsi taip sąmoningai. Sovietų Sąjunga ir Rytų Vokietija tiesiogiai rėmė Saddamą Husseiną Irake ir Muammarą Gaddafi Libijoje, šie diktatoriai tiesiogiai pritaikė savo šalyse sovietų sistemos elementus, kurių vienas buvo sovietų stiliaus slaptosios policijos pajėgos. Kinijos, Egipto, Sirijos, Angolos, Kubos, Šiaurės Korėjos ir kiti režimai skirtingu laiku taip pat susilaukė sovietų patarimų ir pamokymų[5]. Tačiau daugelis jų patys ne mažiau negu Sovietų Sąjunga siekė kontroliuoti ekonomines, socialines, kultūros, teisės ir švietimo institucijas bei politinę opoziciją ir būtų darę tai ir be jokių patarimų. Iki 1989 m. būsimiesiems diktatoriams atrodė, kad Sovietų Sąjungos valdymo modelis Rytų Europoje yra puikus pavyzdys. Tačiau totalitarizmas niekur neveikė taip, kaip turėjo pagal jo kūrėjų sumanymą –

nei Rytų Europoje, nei kur nors kitur. Nė vienas stalinistinis režimas niekada nepajėgė išplauti smegenų visiems ir taip kartą ir visiems laikams atsikratyti kitamintiškumo; nepavyko tai nei Stalino mokiniams, nei Brežnevo draugams Azijoje, Afrikoje ir Lotynų Amerikoje.

Tačiau tokie režimai gali padaryti ir tikrai padarė didžiulę žalą. Beatodairiškai siekdami valdžios, bolševikai, jų parankiniai Rytų Europoje ir jų imitatoriai tolimesniuose kraštuose puolė ne tik savo politinius priešininkus, bet ir valstiečius, dvasininkus, mokytojus, prekybininkus, žurnalistus, rašytojus, smulkiuosius verslininkus, studentus ir menininkus, taip pat institucijas, kurias šie žmonės kūrė ir puoselėjo šimtmečiais. Jie varžė ir trikdė bažnyčių, laikraščių, literatūrinių ir švietimo draugijų, įmonių ir mažmeninių parduotuvių, vertybinių popierių biržų, bankų, sporto klubų ir universitetų veiklą, o kartais ir apskritai ją uždrausdavo. Jų pasisekimas atskleidžia nemalonią tiesą apie žmonių prigimtį: jeigu pakankamai daug žmonių yra ganėtinai ryžtingai nusiteikę, jeigu jie turi pakankamai reikalingų išteklių ir galios, jie gali sunaikinti senas ir regimai amžinas teisines, politines, švietimo ir religines institucijas, kartais visiems laikams. Ir jeigu pilietinė visuomenė galėjo būti taip smarkiai sugriauta tokiose skirtingose šalyse, tokiame istoriškai ir kultūriškai turtingame regione kaip Rytų Europa, tai ji gali būti panašiai sugriauta ir bet kur kitur. Net jeigu pokario stalinizavimo istorija nemokytų nieko daugiau, ji parodo, kokia trapi yra civilizacija.

Dėl šios žalos civilizacijai pokomunistinėms šalims reikėjo daug daugiau negu plikų „demokratijos“ institucijų – rinkimų, politinių kampanijų ir politinių partijų – kad vėl taptų gyvybingomis liberaliomis visuomenėmis. Jos taip pat turėjo sukurti ar atgaivinti nepriklausomą žiniasklaidą, privatų verslą ir teisinę sistemą, kad jas palaikytų, švietimo sistemą, laisvą nuo propagandos, ir valstybės tarnybą, kur aukštesnės pareigos suteikiamos už gebėjimus, o ne ideologinį korektiškumą. Geriausiai sekasi toms pokomunistinėms valstybėms, kurios komunistiniu laikotarpiu sugebėjo išsaugoti kai kuriuos pilietinės visuomenės elementus. Tai nėra atsitiktinumas.

Čia vėl verta sugrįžti prie Lenkijos moterų lygos istorijos. 1989 m. ši organizacija šalyje tapo visiška atgyvena. Paskutinio XX a. dešimtmečio pradžioje ji beveik visiškai sugriuvo: niekam nereikėjo moterų grupės,

kuri skleidė nebeegzistuojančios komunistų partijos propagandą. Tačiau paskutinio XX a. dešimtmečio pabaigoje, vėl Lodzės mieste, vietinių moterų grupė nusprendė, kad kai kurios iš funkcijų, kurioms atlikti lyga ir buvo įkurta, vis dar reikalingos. Taigi lyga persigrupavo, persitvarkė ir iš naujo įsisteigė – dabar jau trečią kartą – kaip nepriklausoma organizacija. Kaip ir 1945 m., jo vadovės nustatė kompleksą problemų, kurių, atrodė, niekas daugiau nepajėgia įveikti, ir pradėjo jas spręsti. Iš pradžių lyga siūlė nemokamas teisines paslaugas moterims, kurios neįstengia susimokėti už teisininko konsultacijas. Vėliau ji išplėtė savo veiklos sritį ir ėmė teikti pagalbą bedarbėms moterims, rengti profesijos mokymo kursus, teikti patarimus ir paslaugas vienišoms moterims su vaikais, pagalbą alkoholikams ir narkomanams. Per Kalėdas lyga pradėjo organizuoti vakarones Lodzės benamiams. Jos žiniatinklio svetainė dabar skelbia paprastą kvietimą: „Jeigu turite problemų, ateikite pas mus, mes jums padėsime arba nukreipsime teisinga kryptimi.“[6] Dabar ši organizacija daug mažesnė, bet ji yra labdaringa, kaip ir praeityje.

Iš dalies naujajai Moterų lygai sekėsi plėtoti savo veiklą, nes jos vadovės, kaip ir kiti Lenkijoje, noriai kopijavo Vakarų Europos modelius. Nors jos pačios niekada nedirbo labdaringose ar nekomercinėse organizacijose, lygos vadovės tikrai žinojo, kokios tai teisinės esatys. Lenkijos įstatymai tuo laiku pripažino jų egzistavimą, o lenkų politikai sveikino jų kūrimąsi, lygiai kaip kad sveikino nepriklausomų mokyklų, privačių bendrovių ir politinių partijų steigimąsi. Tai padarė Lenkiją kitokią negu Rusija, kuri lieka labai priešiška nepriklausomoms organizacijoms – nors žlugus Sovietų Sąjungai jau užaugo nauja karta – ir kurios teisinė aplinka vis dar neskatina jų kūrimosi ar jų finansavimo. Rusijos politinis elitas vis dar laiko nepriklausomas labdaros organizacijas, gynimo grupes ir įvairaus pobūdžio nevyriausybines organizacijas įtartinomis pagal apibrėžimą ir taiko teisėtas ir neteisėtas priemones, kad jas pažabotų[7].

Lenkijos teisinė struktūra ne tik pripažino nepriklausomų organizacijų egzistavimą, bet ir leido joms rinkti lėšas. Iš pradžių Moterų lyga prašė vyriausybės pinigų savo projektams, nes taip ji buvo finansuojama praeityje. Ekonominės pertvarkos laikais iš vyriausybės pavykdavo gauti tik labai menką paramą. Tačiau Lodzė yra tekstilės fabrikų miestas, o tekstilės fabrikuose dirba moterys. Moterų lyga kreipėsi į naujuosius fabrikų savi-

ninkus ir keletą iš jų įtikino padėti. Ėmė plaukti aukos, organizacija liko gyva. 2006 m., praėjus septyniolikai metų po komunizmo žlugimo, Lodzės moterų lyga tapo registruota privati labdaros organizacija. Kaip pasirodė, šiuolaikinės Lenkijos moterų lygos suklestėjimui reikėjo ne tik energingų ir patriotiškų savanorių, bet ir sveikos teisinės sistemos, veikiančios ekonominės sistemos ir demokratinės politinės sistemos.

Dalis energijos ir iniciatyvos pradėti šiuos projektus taip pat kilo iš aštraus organizacijos komunistinės ir ikikomunistinės istorijos suvokimo. Viena iš naujųjų jos vadovių, Janina Miziołek, kūdikystėje gyveno vienoje iš prieglaudų, kurias Moterų lyga buvo įkūrusi geležinkelio stotyje. Kitos aktyviai dalyvavusios lygos veikloje komunistiniu laikotarpiu siekė ištraukti ką nors naudinga iš organizacijos nuolaužų: jeigu nubrauktume politiką, sakė man kai kurios iš jų, galbūt galėtume padaryti ką nors iš tikrųjų naudinga. Jos atsiminė, kas buvo negerai, ir troško tai ištaisyti.

Lodzės moterys aiškiai sėmėsi įkvėpimo iš istorijos, nors ne tos, kuria kartais remiasi ir piktnaudžiauja politikai. Jas įkvėpė ne valstybės finansuojami praeities tragedijų minėjimai ar tautinio patriotinio ugdymo programos, o istorijos, kurias jos atsiminė, ar istorijos, kurias jos sužinojo iš jas patyrusių. Jas motyvavo konkrečios institucijos, gyvavusios konkrečioje vietoje ir konkrečiu laiku, istorija.

Kelias, kuriuo eidamos Lodzės moterys pataisė padėtį mieste, tinka visoms iš komunizmo ir totalitarizmo išsivadavusioms šalims. Valstybę įmanoma atkurti tik tuo atveju, jeigu jos piliečiai supras, kaip ji buvo sunaikinta: kaip buvo sugriautos jos institucijos, kaip buvo iškreipta jos kalba, kaip buvo valdomi jos žmonės. Jie turi žinoti konkrečias detales, o ne bendras teorijas, ir jie turi išgirsti atskiras istorijas, o ne apibendrinimus apie mases. Jie turi geriau suvokti, kas motyvavo jų pirmtakus, pamatyti juos kaip tikrus žmones, o ne kaip bespalves karikatūras, aukas ar piktadarius. Tik tada įmanoma pamažu ją atkurti.

PADĖKA

Atlikti šiai knygai reikalingus tyrimus ir jai parašyti prireikė daugiau kaip šešerių metų; reikėjo dirbti įvairių Europos šalių archyvuose ir remtis šaltiniais, parašytais daugeliu skirtingų kalbų, todėl nebūčiau pajėgusi to padaryti, jeigu manęs nebūtų palaikę, man patarę ir padėję nepaprastai dosnūs žmonės ir institucijos. Pirmiausia norėčiau padėkoti Gary Smithui iš Amerikos akademijos (*American Academy*) Berlyne ir Mária Schmidt, Teroro namo muziejaus (*Terror Háza Múzeum*) ir XX a. instituto Budapešte direktorei. Jie ne tik svetingai mane priėmė, bet ir teikė neįkainojamų patarimų apie žmones, šaltinius ir kultūrą. Taip pat norėčiau padėkoti *National Endowment for the Humanities*, Scaife fondui, Smitho Richardsono fondui, Chrisui DeMuthui, anksčiau pirmininkavusiam Amerikos verslo institutui (*American Enterprise Institute*), dabar dirbančiam Hudsono institute (*Hudson Institute*), ir Paului Gregory, Hooverio instituto vasaros seminaro apie Rusiją (*Hoover Institution Russia Summer Workshop*) rengėjui, taip pat Richardui Sousai ir Maciejui Siekierskiui iš Hooverio instituto archyvo (*Hoover Institution Archives*), geriausios pasaulyje vietos studijuoti komunizmo istoriją. Jie visi skirtingu laiku ir skirtingais būdais dosniai parėmė mano darbą materialiai.

Kaip minėjau įžangoje, versti tekstus, nuvykti į reikiamas vietoves ir atlikti tyrimus man padėjo du nepaprasti žmonės – Attila Mongas Budapešte ir Regine Wosnitza Berlyne. Abu jie nepaprastai padėjo man suprasti savo šalių istoriją, taip pat perprasti jų transporto sistemą, oro sąlygas ir virtuvę. Be to, Varšuvoje man skirtingu laiku padėjo Piotras Paszkowskis, Lukaszas Krzyzanowskis ir Kasia Kazimierczuk. Esu nepaprastai dėkinga visiems davusiems man interviu – „laiko liudininkams“, kaip jie vadinami Vokietijoje – kurie išvardyti toliau pateiktame sąraše.

Lenkijoje už patarimus ir pasiūlymus norėčiau padėkoti Andrzejui Bielawskiui, Władysławui Bułhakui, Annai Dzienkiewicz, Annai Frąckiewicz,

Piotrui Gontarczykui, Stanisławui Juchnowicziui, Krzysztofui Kornackiui, Wandai Kościai, Andrzejui Krawczykui, Marcinui Kulai, Józefui Mrożekui, Andrzejui Paczkowskiui, Ładysławui Piaseckiui, Leszekui Sibilai, Teresai Starzec, Dariuszui Stolai, Andrzejui Wajdai, Andrzejui Żakui ir Marcinui Zarembai, taip pat daugeliui kitų istorikų, mokslininkų ir draugų.

Vengrijoje norėčiau padėkoti Margitai Balogh, Barbarai Bank, Magdolnai Baráth, Ferencui Erős, Tiborui Fabinyi, Pál Germuskai, György Gyarmati, Gáborui Hanákui, Sándorui Horváthui, Sándorui M. Kissui, Szilviai Köbel, Erzsébet Kozmai, Sándorui Ladányi, Bea Lukácsui, Judit Mészáros, Adrienne Molnár, Zoránui Muharui, Zoltánui Ólmosi, Máriai Palasik, Istvánui Pappui, Jánosui Pelle, Ivánui Pető, Attilai Pók, Jánosui Raineriui, Istvánui Révui, Csabai Szabó, Évai Szabó Kovács, Ferencui Tomkai, Krisztiánui Ungváry, Balázs Vargai ir Mártai Matussné Lendvai iš Dunauivarošo. Ypač esu dėkinga Tamásui Starkui ir Csillai Paréj iš *Terror Háza Múzeum*.

Vokietijoje esu itin dėkinga Jochenui Arntzui, Jörgui Baberowskiui, Marianne Birthler, Zszuszai Breier, Jochenui Cerny, Thomasui Dahnertui, Reineriui Eckertui, Christophui Eichornui, Rogeriui Engelmannui, Eckhartui Gillenui, Giselai Gneist, Manfredui Götemakeriui, Frankui Heroldui, Günteriui Höhne, Gunteriui Holzweissigui, Dirkui Jungnickeliui, Annai Kaminsky, Romy Kleiber, Michaeliui Krejsai, Verai Lemke, Andreasui Ludwigui, Ulrichui Mählertui, Marko Martinui, Peteriui Pachnicke, Christel Panzig, Ingridai Pietrzynski, Ulrike Poppe, Martinui Sabrow, Helke Sander, Johannai Sänger, Dagmarui Semmelmannui, André Steineriui ir Petrai Uhlmann.

Pagaliau esu nepaprastai dėkinga už pagalbą ir patarimus László Borhi, Stefano Bottoni, serui Martinui Gilbertui, Hope Harrison, Karelui Kaplanui, Markui Krameriui, Anitai Lackenberger, Normanui Naimarkui, ledi Camillai Panufnik, Nikitai Petrovui, Tomekui Prokopui, Timothy Snyderiui, Yaroslavai Romanovai ir velioniui Aleksandrui Kokurinui, kurio aš labai pasigendu. Už patarimus, taip pat už nepaprastą svetingumą dėkoju Antony Beevorui, Artemisui Cooperiui ir Andrew Solomonui. Ir, žinoma, ši knyga apskritai nebūtų pasirodžiusi be mano puikių redaktorių – Stuarto Proffitto ir Kriso Puopolo, taip pat mano nuostabiai kantraus agento Georges'o Borchardto.

INTERVIU DAVĖJAI

VOKIETIJA

Karl-Heinz Arnold, Egon Bahr, Ernst Benda, Hans-Walter Bendzko, Klaus Blümner, Elfriede Brüning, Stefan Doernberg, Axel Drieschner, Klaus Eichner, Ulrich Fest, Gerhard Finn, Karl Gass, Gisela Gneist, Bernhard Heisig, Herta Kuhrig, Jürgen Laue, Wolfgang Lehmann, Irina Liebmann, Erich Loest, Andreas Ludwig, Manfred Meier, Hans Modrow, Peter Pachnicke, Alfons Pawlitzki, Gustav Pohl, Klaus Polkehn, Lutz Rackow, Günter Reisch, Werner Rösler, Günter Schabowski, Ulrich Schneider, Gotthold Schramm, Willi Sitte, André Steiner, Hans-Jochen Tschiche, Günter Tschirschwitz.

VENGRIJA

János Boór, László Dalos, Ferenc Gergely, Ágnes Heller, György Hidas, Ferenc Hollai, Elek Horváth, Elekné Horváth (iki santuokos Júlia Kollár), Tibor Iványi, Sándor Keresztes, Sándor M. Kiss, András Kovács, Sándor Ladányi, Tamás Lossonczy, Judit Mészáros, József Nevezi, Ferenc Pataki, Csaba Skultéty, Ferenc Szabó, Pál Szemere, Zsófia Tevan, Áron Tóbiás, Iván Vitányi.

LENKIJA

Barbara Barańska, Michał Bauer, Szymon Bojko, Halina Bortnowska, Stefan Bratkowski, Wiesław Chrzanowski, Krystyna Czart-Kosacz, Jacek Fedorowicz, Andrzej Garlicki, Stefan Grzeszkiewicz, Józef Hen, Alexander Jackowski, Ksawery Jasieński, Stanisław Juchnowicz, Ludwik Jerzy Kern, Czesław Kiszczak, Tadeusz Konwicki, Janina Miziołek, Karol Modzelewski, Jerzy Morawski, Eugeniusz Mroczkowski, Piotr Paszkowski, Krzysztof Pomian, Józef Puciłowski, Antoni Rajkiewicz, Ludwik Rokicki, Marta Stebnicka, Janina Stobniak, Maria Straszewska, Janina Suska-Janakowska, Julia Tazbirowa, Józef Tejchma, Jerzy Turnau, Leopold Unger, Andrzej Wajda, Andrzej Zalewski.

ARCHYVŲ SĄRAŠAS

1956-ųjų instituto archyvas, Budapeštas

AAN	*Archiwum Akt Nowych*: Naujųjų dokumentų archyvas, Varšuva
ÁBTL	*Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*: Vengrijos valstybės saugumo istorinis archyvas (slaptosios policijos archyvas), Budapeštas
AdK ABK	*Akademie der Künste Archiv Bildende Kunst*: Vaizduojamųjų menų akademijos archyvas
AUL	*Archiv unterdrückter Literatur in der DDR*: VDR uždraustos literatūros archyvas, Berlynas
BStU MfSZ	*Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen*: VDR valstybės saugumo archyvo Federalinė komisija (Stasi archyvas), Berlynas
CAW	*Centralne Archiwum Wojskowe*: Centrinis karo archyvas, Varšuva
DRA	*Deutsche Rundfunkarchiv*: Vokietijos radijo archyvas, Potsdamas
GARF	*Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii*: Rusijos Federacijos valstybės archyvas, Maskva
GEOK	*Gedenkbibliothek zu Ehren der Opfer des Kommunismus*: Memorialinė komunizmo aukų biblioteka, Berlynas
HIA	*Hoover Institution Archives*: Hooverio instituto archyvas, Stanfordas, Kalifornija
IPN	*Instytut Pamięci Narodowej*: Tautos atminties institutas (slaptosios policijos archyvas), Varšuva
IWM	*Imperial War Museum Archives*: Imperinio karo muziejaus archyvas, Londonas
Karta	„Karta“ centro fondo archyvas, Varšuva

MNFA	*Magyar Nemzeti Filmarchívum*: Vengrijos nacionalinis filmų archyvas, Budapeštas
MOL	*Magyar Országos Levéltár*: Vengrijos nacionalinis archyvas, Budapeštas
NA	*National Archives*: Nacionalinis archyvas, Kju, Ričmondas, Jungtinė Karalystė
NAC	*Narodowe Archiwum Cyfrowe*: Nacionalinis skaitmeninis archyvas, Varšuva
OSA	*Open Society Archive*: Atviros visuomenės archyvas, Budapeštas
PIL	Politinės istorijos instituto archyvas, Budapeštas
RGANI	*Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšėj istorii*: Rusijos valstybės naujausios istorijos archyvas, Maskva
SAPMO-BA	*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*: VDR partijų ir masinių organizacijų archyvo fondas Vokietijos Federacijos archyve, Berlynas
SNL	Nacionalinė Istváno Széchenyi biblioteka, Budapeštas
TsAMO RF	*Centralnyj archiv Ministerstva Oborony Rossijskoj Federacii*: Rusijos Federacijos gynybos ministerijos centrinis archyvas, Podolskas
TVP	*Telewizja Polska*: Lenkijos radijo archyvas, Varšuva

IŠNAŠOS

ĮŽANGA

1 Interviu su Janina Suska-Janakowska, Lodzė, 2007 m. spalio 16 d.

2 Abi citatos iš Barbara Nowak, "Serving Women and the State: The League of Women in Communist Poland," dissertation, Ohio State University, 2004.

3 Šį žodį 1923 m. nukalė Giovanni Amendola, Mussolini oponentas, tačiau 1925 m. jį entuziastingai perėmė pats Mussolini. Jį dažnai vartojo jo pagrindinis teoretikas Giovanni Gentile. Apžvalgą rasite: Abbott Gleason, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (Oxford, 1995), pp. 13–18.

4 Benito Mussolini and Giovanni Gentile, *Fascism: Doctrine and Institutions* (Rome, 1935).

5 Visų šių debatų apibendrinimą rasite: Gleason, *Totalitarianism*, taip pat Michaelio Geyerio ir Sheilos Fitzpatrick įžangoje į *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* (Cambridge, 2009).

6 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Cleveland and New York, 1958). Liet. leidimas: Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Tyto alba, 2001.

7 Carl J. Friedrich and Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, 1956).

8 Šią kalbą rasite adresu: http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/doctrine/large/index.php.

9 Gregory Bush, *Campaign Speeches of American Presidential Candidates, 1948–1984* (New York, 1985), p. 42.

10 Žr. Geyer and Fitzpatrick, *Beyond Totalitarianism.*

11 Cituojama iš: Richard Pipes, *Communism: A History* (New York, 2001), pp. 105–7.

12 Žr. Michael Halberstam, *Totalitarianism and the Modern Conception of Politics* (New Haven, 2000).

13 Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion* (New York, 2001). Žižekas teigia, kad stalinizmas apibūdintas kaip „totalitarinis“ vien tik siekiant ir toliau išsaugoti „liberalios demokratijos hegemoniją“.

14 Šias publikacijas rasite: http://www.huffingtonpost.com/james-peron/rick-santorum-gay-rights_b_1195555.html; http://video.foxbusiness.com/v/1328239165001/the-uss-

march-toward-totalitarianism; http://articles.latimes.com/2011/dec/25/business/la-fi-hiltzik-20111225.

15 Ayn Rand straipsnį šia tema rasite: http://fare.tunes.org/liberty/library/toptt.html.

16 Šiuolaikinių diktatūrų evoliucijos aprašymą rasite: William J. Dobson, *The Dictator's Learning Curve* (New York, 2012).

17 Štai puikus ir tikslus Marko Kramerio apibrėžimas: „Terminas „Rytų Europa"... yra iš dalies geografinis, iš dalies politinis ir apima aštuonias Europos šalis, kurios buvo komunistų valdomos nuo penktojo dešimtmečio iki devintojo dešimtmečio pabaigos... Šis terminas neapima pačios Sovietų Sąjungos, nors vakarinės jos respublikos (Lietuva, Latvija, Estija, Baltarusija, Ukraina, Moldova ir Rusija į vakarus nuo Uralo) sudarė ryčiausią Europos dalį. Terminas tikrai apima kai kurias šalis toje Europos dalyje, kuri tiksliau vadinama Vidurio Europa, tokias kaip Čekoslovakija, Vengrija, Lenkija ir ta Vokietijos dalis, kuri 1949 m. buvo pavadinta Vokietijos Demokratine Respublika (ar Rytų Vokietija). Terminas „Rytų Europa" apima ir kitas komunistines Europos valstybes – Albaniją, Bulgariją, Rumuniją ir Jugoslaviją. Šalys, kurių komunistai niekada nevaldė, tokios kaip Graikija ir Suomija, nėra laikomos „Rytų Europos" dalimi, nors grynai geografiniu požiūriu galėtų būti laikomos." Mark Kramer, "Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953," p. 1, pranešimas, skaitytas tarpautiniame *Freeman Spogli* institute (Freeman Spogli International Institute), 2010 m. balandžio 30 d.

18 Žr. Joseph Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II* (New York and Oxford, 2000), ypač p. 75–78.

19 *Pravda*, 1949 m. gruodžio 21 d.

20 *The Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) Is the Leading and Guiding Force of Soviet Society* (Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1951), p. 46.

21 Žr. Hugh Seton-Watson, *The New Imperialism: A Background Book* (London, 1961), p. 81.

22 Klasikinę šios tezės versiją suformulavo Williamas Applemanas Williamsas savo knygoje *The Tragedy of American Diplomacy* (New York, 1959). Naujesnę, patobulintą jos versiją rasite, pavyzdžiui: Wilfried Loth, *Stalin's Unwanted Child: The Soviet Union, the German Question and the Founding of the GDR*, trans. Robert F. Hogg (London, 1998).

23 John Lewis Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History* (Oxford, 1997); Kramer, "Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe."

24 T. V. Volokitina et al., eds., *Sovetskij Faktor v Vostochnoj Evrope, 1944–1953*, vol. 1, pp. 23–48; taip pat Norman Naimark, "The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953," in *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge, 2010).

25 Ivo Banac, ed., *The Diary of Georgi Dmitrov, 1933–1949* (New Haven and London, 2003), p. 14.

26 Tony Judt and Timothy Snyder, *Thinking the Twentieth Century* (London, 2012), p. 190.

27 Tomasz Goban-Klas, *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath* (Boulder, 1994), p. 54.

28 Jugoslavijos komunistų partija daugelį metų buvo populiaresnė negu kitų Rytų Europos šalių komunistų partijos, bet didesnį jos populiarumą, bent jau iš dalies, lėmė tai, kad galiausiai ji ištrūko iš Sovietų Sąjungos įtakos.

29 Viena išimtis ir pavyzdys kitiems autoriams daugelį metų buvo Zbigniewo Brzezinskio *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (New York, 1967).

30 Arendt, *Origins of Totalitarianism*, pp. 480–81.

31 Žr. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York, 2011). Liet. leidimas: Timothy Snyder, *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino,* iš anglų kalbos vertė Vitalijus Šarkovas. Vilnius: Tyto alba, 2011; Jan Gross, "War as Revolution," in Norman Naimark and Leonid Gibianskii, eds., *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* (Boulder, 1997); Bradley Abrams, "The Second World War and the East European Revolution," *East European Politics and Societies*, 16, 3, pp. 623–25.

32 Žr. Harvardo Šaltojo karo tyrimų projekto (*Harvard Project on Cold War Studies*), taip pat Wilsono centro tarptautinės Šaltojo karo istorijos projekto (*Wilson Center's Cold War International History Project*) studijas. Naujas apžvalgas šiais klausimais, parašytas remiantis naujais šaltiniais, rasite: John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York, 2005); Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years* (Oxford, 1996); Melvyn P. Leffler, *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (New York, 2007). Žr. taip pat Melvyn P. Leffler ir Odd Arne Westad, "Bibliographical Essay," in *Cambridge History of the Cold War*, vol. 1: Origins (Cambridge, 2010).

33 Andrzejus Paczkowskis ir Krystyna Kersten parašė daug darbų apie šį laikotarpį, taip pat ir anglų kalba. Žr. Andrzej Paczkowski, *The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom* (New York, 2003), and Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948* (Berkeley, 1991). Žr. taip pat Norman Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge, Mass., 1995); Peter Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (New York, 2006); László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union* (New York, 2004); Karel Kaplan, *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia, 1945–48* (New York, 1987). Bradley Adams,

The Struggle for the Soul of the Czech Nation: Czech Culture and the Rise of Communism (New York, 2005); Mary Heimann, *Czechoslovakia: The State That Failed* (New Haven, 2009).

34 John Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956* (Chapel Hill, 1999). Catherine Epstein, *The Last Revolutionaries: German Communists and Their Century* (Cambridge, Mass., and London, 2003). Marci Shore, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968* (New Haven, 2006). Maria Schmidt, *Battle of Wits*, trans. Ann Major (Budapest, 2007). Martin Mevius, *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953* (Oxford, 2005). Mark Kramer, "The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making," parts 1–3, Journal of Cold War Studies 1, 1 (Winter 1999), 3–55; 1, 2 (Spring 1999), 3–38; and 1, 3 (Fall 1999), 3-66.

35 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953* (Moscow and Novosibirsk, 1997), and T. V. Volokitina et al., eds., *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evrope, 1944–1953* (Moscow, 1999).

1. NULINĖ VALANDA

1 Támas Lossonczy, *The Vision Is Always Changing* (Budapest, 2004), p. 82.

2 William Shirer, *End of a Berlin Diary* (New York, 1947), p. 131.

3 Marcin Zaremba, *Wielka Trwoga: Polska 1944–1947, Ludowa reakcja na kryzys* (Warsaw, 2012), p. 71 (puslapio numeriai nurodyti pagal dar nepublikuoto rankraščio puslapių numeravimą).

4 Anonymous, *A Woman in Berlin*, trans. Philip Boehm (London, 2006), pp. 64-66.

5 Krisztián Ungváry, *The Siege of Budapest: 100 Days in World War II* (New York, 2005), pp. 324–25.

6 Władysław Szpilman, *The Pianist* (London, 1999), p. 183.

7 Bradley Abrams, "The Second World War and the East European Revolution," *East European Politics and Societies*, 16, 3, pp. 623–25.

8 Heda Margolius Kovály, *Under a Cruel Star* (Cambridge, Mass., 1986), p. 39.

9 Anonymous, *Woman in Berlin*, p. 297.

10 Zaremba, *Wielka Trwoga*, p. 71.

11 Ibid., pp. 6–7.

12 Stefan Kisielewski, "Ci z Warszawy," *Przekroj* 6, 5, 1945.

13 Sándor Márai, *Portraits of a Marriage*, trans. George Szirtes (New York, 2011), p. 272.

14 Arthur Marwick, *War and Social Change in the Twentieth Century* (London, 1974), pp. 98–145.

15 Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York, 2010), p. 19. Liet. leidimas: Timothy Snyder, *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino,* iš anglų kalbos vertė Vitalijus Šarkovas. Vilnius: Tyto alba, 2011, p. 40.

16 Ibid., pp. viii–ix; liet. leid. p. 7–9.

17 Wolfgang Schivelbusch, *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948* (Berkeley, 1998), pp. 8–9.

18 Andrew Roberts, *Masters and Commanders* (London, 2008), pp. 561 and 569.

19 Abrams, "The Second World War and the East European Revolution," p. 631; taip pat Iván T. Berend and Tamás Csató, *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998*, vol. I (Boulder, 2001), p. 253.

20 Naujausiais skaičiavimais, per karą žuvo 5 318 000 vokiečių kariškių (Rudiger Overmans, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* [Munich, 2004], p. 260); likusieji yra civiliai, kurie mirė badu ar nuo ligų, per deportacijas, išvarymus ar bombardavimus.

21 Janusz Wrobel, "Bilans Okupacji Niemieckiej w Łodzi 1939–45," in *Rok 1945 w Łodzi*, pp. 13–30.

22 Prieš keletą metų mano vyras gavo laišką iš vieno vokiečio, gimusio Baltijos regione. Per karą jo šeimai buvo suteiktas namas Lenkijoje, kuris dabar yra mūsų vasarnamis. Jis pridėjo savo tėvų nuotrauką, kurioje jie įamžinti vilkintys jojimo kelnėmis, tarytum rengtųsi jodinėti, sėdintys ant priekinių mūsų namo, kuris yra nūdienos Vidurio Lenkijoje, laiptų. Jis prisiminė, kad pastatas buvo labai aplūžęs, ir atkreipė dėmesį, jog jo tėvas daug dirbo, kad jį suremontuotų ir padarytų tinkamą gyventi. Jis išreiškė viltį, kad toje vietovėje gyvenantys žmonės mini jo šeimą geru žodžiu. Iš tiesų jie iš viso neatsimena jo šeimos.

23 Jan Gross, "War as Revolution," in Norman Naimark and Leonid Gibianskii, eds., *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* (Boulder, 1997), p. 23.

24 Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948* (Berkeley, 1991), p. 165.

25 M. C. Kaser and E. A. Radice, *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1945*, vol. II: *Interwar Policy, the War and Reconstruction* (Oxford, 1986), pp. 466–72.

26 Iván Pető and Sándor Szakács, *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*, vol. I. *Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. 1945–1968* (Budapest, 1985), pp. 17–25.

27 Berend and Csató, *Evolution of the Hungarian Economy*, pp. 254–55.

28 Kaser and Radice, *Economic History of Eastern Europe*, vol. II, pp. 504–6.

29 Janusz Kalinski and Zbigniew Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, pp. 159–89.

30 Abrams, "The Second World War and the East European Revolution," p. 634.

31 Kaser and Radice, *Economic History of Eastern Europe*, vol. II, pp. 338–39.
32 Ibid., pp. 299–308.
33 Jan Gross, "The Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of the Imposition of Communist Regimes in East Central Europe," *Eastern European Politics and Societies*, 3, 2 (Spring 1989), pp. 198–214; Abrams, "The Second World War and the East European Revolution," pp. 623–64; Kalinski and Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, pp. 159–89.
34 Abrams, "The Second World War and the East European Revolution," p. 639.
35 Czesław Miłosz, *The Captive Mind*, trans. Jane Zielonko (London, 2001), pp. 26–29. Liet. leidimas: Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*, iš lenkų kalbos vertė Almis Grybauskas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011, p. 37–39.
36 Márai, *Portraits of a Marriage*, p. 272.
37 Zaremba, *Wielka Trwoga*, pp. 221–52.
38 Ibid.
39 Interviu su Csaba Skultéty, Budapeštas, 2009 m. kovo 12 d.
40 Zaremba, *Wielka Trwoga*, p. 87.
41 Ibid., p. 273.
42 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York and Cleveland, 1958), pp. 322–23. Liet. leidimas: Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Tyto alba, 2001, p. 322.
43 Karta, Lucjan Grabowski, II/1412.
44 Interviu su Tadeuszu Konwickiu, Varšuva, 2009 m. rugsėjo 17 d.
45 Hanna Świda-Ziemba, Urwany Lot: *Pokolenie inteligenckiej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948* (Kraków, 2003), pp. 30–50.
46 Cituojama iš: Anna Bikont and Joanna Szczęsna, *Lawina i Kamienie: Pisarze wobec Komunizmu* (Warsaw, 2006), pp. 69–79.
47 Interviu su Hansu Modrow, Berlynas, 2006 m. gruodžio 7 d.
48 Miłosz, *The Captive Mind*, pp. 26–29. Liet. leidimas: Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*, iš lenkų kalbos vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011, p. 39.
49 Martin Gilbert, "Churchill and Poland," nepublikuota paskaita, skaityta Varšuvos universitete 2010 m. vasario 16 d. Dėkoju Martinui Gilbertui.
50 Peter Grose, *Operation Rollback* (New York, 2000), p. 2.
51 Dean Acheson, *Present at the Creation* (New York, 1987), p. 85.
52 Ibid.
53 Gilbert, "Churchill and Poland."
54 Šie dalykai išsamiai išnagrinėti Antonio Z. Kamińskio ir Bartłomiejaus Kamińskio straipsnyje "Road to 'People's Poland': Stalin's Conquest Revisted," kuris įtrauktas į

Vladimiro Tismaneau redaguotą rinkinį *Stalinism Revisited: The Establishment of the Communist Regimes in East Central Europe and the Dynamics of the Soviet Bloc* (New York and Budapest, 2009), pp. 205–11; taip pat Roberts, *Masters and Commanders*, pp. 548–58.

55 Winston Churchill, *The Second World War*, vol. VI: *Triumph and Tragedy* (London, 1985), p. 300.

56 Robert Service, *Comrades* (London, 2007), p. 220.

57 Ibid., p. 222.

58 Pirmuosius „Neįmanomos operacijos" projektus ir galutinę versiją galite rasti adresu http://web.archive.org/web/20101116152301/http://www.history.neu.edu/PRO2.

59 Stanisław Mikołajczyk, The Rape of Poland (New York, 1948), p. 60.

60 László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union* (New York and Budapest, 2004), p. 36.

61 Mikołajczyk, *Rape of Poland*, p. 25.

62 John Earl Haynes, Harvey Klehr, and Alexander Vassiliev, *Spies: The Rise and Fall of the KGB* (New Haven, 2009), pp. 20–26.

63 Roberts, *Masters and Commanders*, p. 556.

64 Hubertus Knabe, *17. Juni 1953 – Ein deutscher Aufstand* (Berlin, 2004), pp. 402–6.

65 Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János Rainer, eds., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents* (Budapest and New York, 2002), p. 209.

66 Borhi, *Hungary in the Cold War*, p. 21.

2. NUGALĖTOJAI

1 Ruth Andreas-Friedrich, *Battleground Berlin: Diaries, 1945–1948* (New York, 1990), p. 36.

2 George Kennan, *Memoirs: 1925–1950* (New York, 1967), p. 74.

3 John Lukacs, *1945: Year Zero* (New York, 1978), p. 256.

4 Interviu su Lutzu Rackow, Berlynas, 2008 m. balandžio 1 d.

5 Christel Panzig, *Wir schalten uns ein: Zwischen Luftschutzkeller und Stalinbild, Stadt und Region Wittenberg 1945* (Lutherstadt Wittenberg, 2005), pp. 40–42.

6 Interviu su Zsófia Tevan, Budapeštas, 2009 m. birželio 3 d.

7 SNL, Istorinių interviu rinkinys: Jenő Széllas, Történeti Interjúk Tára ir Országos Széchenyi Könyvtár, interviu ėmė Andrásas Hegedüsas, Gáboras Hanák, Gyula Kozákas, and Ilona Szabóné Dér, 1985 m. rugpjūčio 3 d.

8 Interviu su Alexandru Jackowskiu, Varšuva, 2007 m. gegužės 15 d.

9 Kennan, Memoirs, p. 74.

10 Sándor Márai, *Memoir of Hungary: 1944–1948*, trans. Albert Tezla (Budapest and New York, 2000), pp. 44–46.

11 Lukacs, *1945*, p. 75.
12 Antony Beevor and Luba Vinogradova, eds., *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army, 1941–1945* (London, 2005), pp. 341–42.
13 TsAMO RF, 372/6570/78, pp. 30–32 (dėkoju Antony Beevorui).
14 Catherine Merridale, *Ivan's War* (New York, 2006), p. 389.
15 Alexander Nakhimovsky and Alice Nakhimovsky, *Witness to History: The Photographs of Yevgeny Khaldei* (New York, 1997).
16 Krisztián Ungváry, *The Siege of Budapest: 100 Days in World War II* (London, 2002), p. 360.
17 Mano vyras žaidė šį žaidimą vaikystėje septintojo dešimtmečio Lenkijoje.
18 *Cztery Pancerny i Pies*, 13 serija, 1969.
19 Márai, *Memoir*, pp. 44–46.
20 Beevor and Vinogradova, eds., *Writer at War*, p. 326.
21 Piotr Bojarski, "Czołg strzela do katedry, Julian fotografuje," *Gazeta Wyborcza*, 2011 m. sausio 21 d.
22 Norman Davies and Roger Moorhouse, *Microcosm: A Portrait of a European City* (New York, 2003), p. 408.
23 BStU MfSZ, Sekr Neiber 407, p. 80.
24 Beevor and Vinogradova, *Writer at War*, p. 330.
25 Merridale, *Ivan's War*, p. 381.
26 Alexander Solzhenitsyn, *Prussian Nights*, trans. Robert Conquest (New York, 1977), pp. 38–39.
27 Lev Kopelev, *To Be Preserved Forever*, trans. Anthony Austin (New York, 1977), p. 56.
28 Ibid., pp. 50–51.
29 Ibid., p. 41.
30 Włodzimierz Borodziej and Hans Lemberg, eds., *Niemcy w Polsce 1945–1950: Wybór Dokumentów*, vol. III (Warsaw, 2001), pp. 57–61.
31 James Mark, "Remembering Rape," *Past & Present* 188 (2005), pp. 133–61.
32 Stewart Thomson, in collaboration with Robert Bialek, *The Bialek Affair* (London, 1955), pp. 31–33.
33 Žr., pavyzdžiui, Antony Beevor, *The Fall of Berlin 1945* (New York, 2002).
34 Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (New York, 1990), p. 95.
35 Beevor, *Fall of Berlin*, p. 169.
36 Margit Földesi, *A megszállók szabadsága* (Budapest, 2002), p. 140.
37 Interviu su Hansu-Jochenu Tschiche, Satuelle, 2006 m. lapkričio 18 d.
38 "Über die Russen und über uns," *Verlag Kultur und Fortschritt* (Berlin, 1949). Originally published in *Neues Deutschland and Tägliche Rundschau*, 1948 m. lapkričio 19 d.
39 Ibid.

40 Varga/Vargasas sugrįžo į Vengriją 1946 m. padėti vyriausybei įvykdyti pinigų reformos ir iš naujo įvesti forinto.

41 Friederike Sattler, *Wirtschaftsordnung im Übergang: Politik, Organisation und Funktion der KPD/SED im Land Brandenburg bei der Etablierung der Zentralen Planwirtschaft in der SBZ/DDR 1945–52* (Münster, 2002), pp. 88–92.

42 Serhii Plokhii, *Yalta: The Price of Peace* (New York, 2010), pp. 108–13, 256–62.

43 Sattler, *Wirtschaftsordnung im Übergang*, pp. 94–95.

44 Norman Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge, Mass., 1995), pp. 168–69.

45 Ibid., p. 169.

46 SAPMO-BA, DN/1 38032.

47 Ibid.

48 Volker Koop, *Besetzt: Sowjetische Besatzungspolitik in Deutschland* (Berlin, 2008), pp. 71–77.

49 DRA, 201-00-004/001, p. 62.

50 Naimark, *Russians in Germany*, p. 171.

51 SAPMO-BA, DY30/IV 2/6.02 49, fiche 3.

52 M. C. Kaser and E. A. Radice, *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1945*, vol. II: *Interwar Policy, the War and Reconstruction* (Oxford, 1986), pp. 530–35.

53 Iván T. Berend and Tamás Csató, *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998*, vol. I. (Boulder, 2001), pp. 257–58.

54 Földesi, *A megszállók szabadsága*, pp. 81–97.

55 PIL, 174. 12/217.

56 CAW, VIII/800/24, teczka 9.

57 Adam Dziurok and Bogdan Musiał, 'Bratni rabunek.' O demontażach i wywózce sprzętu z terenu Górnego Śląska w 1945 r.," in *W objęciach Wielkiego Brata. Sowieci w Polsce 1944–1993* (Warsaw, 2009), pp. 321–44.

58 Jis gyveno Poronine, Lenkijos kalnų kaimelyje, kuriame kadaise stovėjo vienas iš tik dviejų Lenkijoje pastatytų paminklų Leninui. 1990 m. jis buvo nuimtas, bet 2011 m. miesto taryba, norėdama pritraukti turistų, nusprendė jį grąžinti į senąją vietą.

59 Richard Pipes, ed., *The Unknown Lenin* (New Haven, 1996), p. 90.

60 Ibid., p. 62.

61 Marksistų mentaliteto aprašymus rasite: Robert Conquest, *Reflections on a Ravaged Century* (New York, 1999), pp. 34–36; taip pat François Furet, *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*, trans. Deborah Furet (Chicago, 1999).

62 „Ką daryti?" rasite adresu: http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1901/witbd/.

63 Richard Pipes, *The Russian Revolution* (New York, 1991), p. 608.

64 Žr. Paul Lendvai, *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat* (Princeton, 2004), pp. 369–72; Richard Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime, 1919–1924* (New York, 1994), pp. 170–72; ir István György Tóth, ed., *A Concise History of Hungary* (Budapest, 2005), pp. 487–94.

65 Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, pp. 182–83.

66 Pasakojimą apie Antrąjį suvažiavimą rasite: Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary* (Oxford, 1967).

67 Martin Gilbert, "Churchill and Poland", nepublikuota paskaita, skaityta Varšuvos universitete 2010 m. vasario 16 d. Dėkoju Martinui Gilbertui.

68 Adam Zamoyski, *Warsaw 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe* (London, 2008), pp. 1–13, 42.

69 Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, p. 192.

70 Tim Tzouliadis, *The Forsaken: An American Tragedy in Stalin's Russia* (New York, 2008), p. 55.

3. KOMUNISTAI

1 Cituojama iš: Carola Stern, *Ulbricht: A Political Biography*, trans. Abe Farbstein (New York, 1965), p. 203.

2 Žr. marksistų interneto archyvą adresu: http://www.marxists.org/archive/bulganin/1949/12/21.htm.

3 Stern, *Ulbricht*. Jeigu nenurodyta kitaip, biografinė informacija paimta iš puikios Sterno biografijos.

4 Ibid., p. 15.

5 Ibid., p. 89.

6 Elfriede Brüning, *Und außerdem war es mein Leben* (Berlin, 2004), p. 28.

7 Walter Ulbricht, *On Questions of Socialist Construction in the GDR* (Dresden, 1968).

8 Stern, *Ulbricht*, p. 124.

9 Andrzej Garlicki, *Bolesław Bierut* (Warsaw, 1994), ypač pp. 1–20. Žr. taip pat Andrzej Werblan, *Stalinism w Polsce* (Warsaw, 2009), pp. 122–31; ir Piotr Lipiński, *Bolesław Niejasny* (Warsaw, 2001).

10 *Polska-ZSRR: Struktury Podległości: Dokumenty KC WKP (B) 1944–1949*, pp. 59-61.

11 Interviu su Jerzy Morawskiu, Varšuva, 2007 m. birželio 7 d.

12 Lipiński, *Bolesław Niejasny*, p. 41.

13 Ir Aleksandras Orlovas, sovietų saugumo darbuotojas, pabėgęs į Vakarus, ir Józefas Swiatło, Lenkijos saugumo policijos pareigūnas, pabėgęs į Vakarus, apibūdino Bierutą kaip NKVD agentą; žr. Garlicki, *Bolesław Bierut*, pp. 16–19, ir Lipiński, *Bolesław Niejasny*, p. 40. Gomułka, pagrindinis Bieruto varžovas, taip pat sakė Chruš-

čiovui, kad yra gandų, jog Bierutas buvęs „nacių agentas", bet Chruščiovas jo kalbų nepaisė.

14 Mátyás Rákosi, *Visszaemlékezések 1940–1956*, vol. I (Budapest, 1997), pp. 5–26.

15 Ibid., pp. 26–46.

16 Rákosi dažnai minimas Georgijaus Dimitrovo dienoraščiuose. Žr. Ivo Banac, ed., *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949* (New Haven, 2003).

17 Ibid., pp. 46–83.

18 Ibid., pp. 137–38.

19 Harvey Klehr, John Earl Haynes, and Kyrill M. Anderson, *The Soviet World of American Communism* (New Haven and London, 1998), pp. 110–42. Amerikos komunistų partija, pavyzdžiui, palaikė ryšius su Sovietų Sąjunga per J. Petersą, Vengrijoje gimusį aktyvistą, kuris dalyvavo 1919 m. Vengrijos revoliucijoje, atliko šiokį tokį vaidmenį Vengrijos politiniame gyvenime, o vėliau emigravo į Ameriką, kur toliau atvirai ir slapta bendradarbiavo su sovietų slaptąja policija.

20 Anne Applebaum, "Now We Know," *The New Republic* (2009 m. gegužės 31 d.).

21 Thomas Sgovio, *Dear America* (New York, 1979), p. 99.

22 Banac, ed., *Diary of Georgi Dimitrov*, p. 119.

23 Alexander Dallin and F. I. Firsov, eds., *Dimitrov and Stalin, 1934–1943: Letters from the Soviet Archives* (New Haven and London, 2000), pp. 28–31.

24 Markus Wolf and Anne McElvoy, *Man Without a Face: The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster* (London, 1997), p. 32.

25 Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators*, trans. Edward Fitzgerald (London, 2008), p. 13.

26 PIL, 867/1/H-168.

27 Banac, ed., *Diary of Georgi Dimitrov*, p. 197.

28 Marci Shore, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968* (New Haven, 2006), pp. 73–74.

29 Ibid., pp. 123–27.

30 Ronald Aronson, *Camus and Sartre: The Story of a Friendship and the Quarrel That Ended It* (Chicago, 2004), p. 150.

31 Banac, ed., *Diary of Georgi Dimitrov*, p. 118.

32 R. C. Raack, "Stalin's Plans for World War Two Told by a High Kominternas Source," *The Historical Journal* 38, 4 (December 1995), pp. 1031–36.

33 Buber-Neumann, *Under Two Dictators*, p. 175.

34 Piotr Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza: Droga do Władzy, 1941–1944* (Warsaw, 2003), pp. 101–2.

35 Ibid.; taip pat HIA, Rakowski Collecton.

36 Comintern Archive, British Library, f.31/o.1/d.1/l.3–31.

37 Ibid., f.31/o.2/d.1/i.1–10.
38 Ibid.
39 Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution*, trans. C. M. Woodhouse (Chicago, 1958), pp. 191–296.
40 Ibid., p. 224.
41 Ibid., p. 226.
42 HIA, Berman Collection, Box 1.
43 *Deklaracja Ideowa PZPR: Statut PZPR* (Warsaw, 1950).
44 Ibid.
45 *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evrope, 1944–1953*, vol. I (Moscow, 1999), pp. 23–48 (AVP RF, f. 6, op.6, p.14, d.145, ll. 1–41).
46 Buber-Neumann, *Under Two Dictators*, p. 13.
47 Arthur Koestler, *Arrow in the Blue* (London, 2005), p. 311.
48 Leonhard, *Child of the Revolution*, p. 231.
49 Ibid., pp. 241–51.
50 Jo Langer, *Convictions: My Life with a Good Communist* (London, 1979), p. 30.

4. POLICININKAI

1 Jens Gieseke, *The GDR State Security: Sword and Shield*, trans. Mary Carlene Forszt (Berlin, 2004), p. 7.
2 Andrzej Friszke, *Polska: Losy państwa i narodu, 1939–1989* (Warsaw, 2003), p. 9.
3 *Manıfest Lipcowy* (Warsaw, 1974), p. 5.
4 Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948* (Berkeley, 1991), pp. 77–160.
5 Martin Mevius, *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism* (Oxford, 2005), p. 53.
6 Krisztián Ungváry, "Magyarország szovjetizálásának kérdései," in Ignác Romsics, ed., *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* (Budapest, 2002), p. 294.
7 László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union* (New York and Budapest, 2004), p. 38.
8 Taip pat kartais vadinama savo rusišku trumpiniu SVAG (*Sovetskaja voennaja administracija v Germanii*) arba vokišku trumpiniu SMAD (*Sowjetische Militäradministration in Deutschland*).
9 Dirk Spilker, *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–1953* (Oxford, 2006), p. 46.
10 Lenkijos slaptoji policija vėliau buvo pavadinta *Służba Bezpieczeństwa*, arba SB. Vengrijoje ji vėliau buvo pavadinta *Államvédelmi Hatóság*, arba ÁVH. Daugumoje komu-

nistinių valstybių slaptoji policija buvo dažnai pervadinama ir reorganizuojama, nes ne visi visada buvo patenkinti jos darbu.

11 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnája Evropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953* (Moscow and Novosibirsk, 1997), p. 203.

12 Maciej Korkuć, "Kujbyszewiacy-Awangarda UB," *Arkana* 46–47 (April–May 2002), pp. 75–95.

13 IPN, BU 0447/120, pp. 5–12.

14 Ibid., pp. 13–15.

15 Apie žydų partizanų grupes žr. Allan Levine, *Fugitives of the Forest: The Heroic Story of Jewish Resistance and Survival During the Second World War* (New York, 2008).

16 Korkuć, "Kujbyszewiacy-Awangarda UB," pp. 75–95.

17 IPN, BU 0447/120, pp. 5–12.

18 Krzystof Persak and Łukasz Kaminski, eds., *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989* (Warsaw, 2005).

19 Konrad Rokicki, "Aparatu obraz Własny," in *"Zwyczajny" Resort* (Warsaw, 2005), p. 26.

20 Sławomir Poleszak et al., eds., *Rok Pierwszy: Powstanie i Działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie* (Lipiec 1944–Czerwiec 1945) (Warsaw, 2004), pp. 50–55.

21 Rokicki, "Aparatu obraz Własny," pp. 13–32.

22 Interviu su Czesławu Kiszczaku, Varšuva, 2007 m. gegužės 25 d. Žr. taip pat Witold Bereś and Jerzy Skoczylas, *Generał Kiszczak Mowi... Prawie Wszytko* (Warsaw, 1991).

23 IPN, 352/7. Dėkoju Andrzejui Paczkowskiui ir Dariuszui Stolai.

24 Zsolt Krahulcsán, Rolf Müller, and Mária Palasik, *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése (1944–1946)*, nepublikuotas rankraštis, pp. 3–4.

25 Gábor Baczoni, *Pár(t)viadal–A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti osztálya, 1945–1946* (Budapest, 2002), p. 81.

26 Zsolt Krahulcsán and Rolf Müller, eds., *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946* (Budapest, 2010), pp. 9–63.

27 PIL, 274/11/10, pp. 6–7.

28 Ibid., pp. 1–12.

29 2002 m. šis pastatas tapo *Terror Háza*, muziejumi, skirtu atskleisti ir nacių, ir sovietų režimo nusikaltimams.

30 Krahulcsán, Müller ir Palasik, *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése*, pp. 5–6.

31 Sándor M. Kiss, iš įžangos Géza Böszörményi, *Recsk 1950–1953* (Budapest, 2005), p. 10.

32 Vladimir Farkas, *Nincs mentség* (Budapest, 1990), p. 106.

33 Krahulćsan and Müller, eds., *Dokumentumok a magyar politikal*, pp. 159–60 and pp. 237–38.

34 Mária Palasik, "A politikai rendőrség háború utáni megszervezése," in György Gyarmati, ed., *Államvédelem a Rákosi-korszakban* (Budapest, 2000), p. 39; taip pat György Gyarmati, "János Kádár és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága," in *A Történeti Hivatal Évkönyve* (Budapest, 1999), pp. 118–20; ir Baráth Magdolna, "Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén," in A Történeti Hivatal Évkönyve (Budapest, 1999), p. 159.

35 MOL, XIX-B-1-r-787/1945.

36 Kajári Erzsébet, *A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói* (Múltunk, 1999/3), pp. 220–27.

37 Farkas, *Nincs mentség*, p. 128.

38 *Magyar Internacionalisták* (Budapest, 1980); *Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig* (Budapest, 1998), p. 192.

39 PIL, 867/f.11/g-24, pp. 15–58.

40 Ibid.

41 Iš pokalbių su Mária Schmidt, Sándoru M. Kissu ir Barbara Bank; taip pat Böszörményi, *Recsk*, p. 49.

42 Klaus Eichner and Gotthold Schramm, eds., *Angriff und Abwehr: Die deutschen Geheimdienste nach 1945* (Berlin, 2007); taip pat Roger Engelmann, "*Schild und Schwert* als Exportartikel: Aufbau und Anleitung der ostdeutschen Staatssicherheit durch das KGB und seine Vorläufer (1949–1959)," in Andreas Hilger, Mike Schmeitzner, and Ute Schmidt, eds., *Diktaturdurchsetzung. Instrumente und Methoden der kommunistischen Machtsicherung in der SSB/DDR 1945–1955* (Dresden 2001), pp. 55–64.

43 Engelmann, *Schild und Schwert*, pp. 55–64; Norman Naimark, "To Know Everything and to Report Everything Worth Knowing: Building the East German Police State, 1945–1949," Cold War International History Project Working Paper no. 10, August 1994.

44 BStU MfSZ, HA IX, no. 20603, p. 2.

45 Jens Gieseke, *Die DDR-Staatssicherheit: Schild und Schwert der Partei* (Bonn, 2000), p. 18.

46 Engelmann, *Schild und Schwert*, pp. 55–64.

47 Interviu su Klausu Eichneriu ir Gottholdu Schrammu, Berlynas, 2008 m. birželio 24 d.

48 BStU MfSZ, Sekr. D. Min. no. 1920.

49 Engelmann, *Schild und Schwert*, pp. 55–64.

50 BStU MfSZ, HA VII, no. 4000, pp. 16–17.

51 Gary Bruce, *The Firm: The Inside Story of the Stasi* (Oxford, 2010), p. 34.

52 Interviu su Schrammu.

53 Gieseke, *Die DDR-Staatssicherheit*, p. 19.

54 Interviu paimtas iš dokumentinio filmo *Das Ministerium für Staatssicherheit*; režisieriai Christianas Klemke ir Janas Lorenzenas, Berlynas, 2007.

55 Interviu su Schrammu.
56 Günteriui Tschirwitzui priklausantis dokumentas.
57 Interviu su Günteriu Tschirwitzu, Berlynas, 2008 m. birželio 24 d.
58 Richard Pipes, ed., *The Unknown Lenin* (New Haven, 1996), p. 154.
59 BStU MfSZ, 1486/2, part 1 of 2, p. 11.
60 Amir Weiner, "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism," *The American Historical Review* 104, 4 (October 1999), p. 1,121.
61 IPN, 352/7. Dėkoju Andrzejui Paczkowskiui ir Dariuszui Stolai.
62 BStU MfSZ, 1486/2, part 1 of 2.
63 Ibid., HA XVIII, no. 922, p. 210.
64 Kati Marton, *Enemies of the People: My Family's Journey to America* (New York, 2009), p. 118.
65 BStU MfSZ, HA VII, no. 4000, p. 36.
66 Ibid., Ff 39/52.
67 Ibid.

5. SMURTAS

1 Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution*, trans. C. M. Woodhouse (Chicago, 1958), p. 381.
2 Į tai atkreipė dėmesį Timothy Snyderis savo knygoje *Sketches from a Secret War* (New Haven and London, 2005), p. 210.
3 Apie atpildą žr. Tony Judt, *Postwar* (New York, 2005), pp. 41–53.
4 Amiras Weineris atkreipė į tai dėmesį per pokalbį Hooverio instituto vasaros seminare (surengtame 2011 m. liepą) apie Rusiją.
5 RGANI, 89/18/4, pp. 1–3; iš velionio Aleksandro Kokurino kolekcijos.
6 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953* (Moscow and Novosibirsk, 1997), p. 42.
7 Cituojama iš: Mark Kramer, "Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953," p. 13, pranešimas, skaitytas tarpautiniame *Freeman Spogli* institute (Freeman Spogli International Institute), 2010 m. balandžio 30 d.
8 Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948* (Berkeley, 1991), p. 286.
9 Aiškią, glaustą Armijos Krajovos formavimosi apžvalgą anglų kalba rasite: Andrzej Paczkowski, *The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom*, trans. Jane Cave (University Park, Pa., 2003), pp. 83–89.
10 Ibid., p. 116.

11 Ibid., p. 118.
12 Apoloniusz Zawilski, *Polskie Fronty 1918–1945*, vol. 2 (Warsaw, 1997), p. 7.
13 Ibid., pp. 458–66.
14 Ibid., p. 45.
15 Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948* (London, 1996), pp. 144–47.
16 CAW, Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), aplankas 10, pp. 3 ir 6.
17 Ibid., p. 4.
18 CAW, Opis VIII/900/19 (NKWD USSR), aplankas 10, p. 9.
19 Ibid., Opis VIII/800/29/1 (NKWD USSR), aplankas 1, pp. 1–2.
20 Ibid., Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), aplankas 10, pp. 6–10.
21 Nikita Petrov, *Ivan Serov: Pervyi Predsedatel' KGB* (Moscow, 2005), pp. 21–34; taip pat Sword, *Deportation and Exile*, p. 14.
22 CAW, Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), aplankas 11, pp. 1–2.
23 Karta, Janusz Zawisza-Hrybacz, II/1730.
24 Karta, Henryk Sawala, II/3315.
25 Stanisław Ciesielski, Wojciech Materski, and Andrzej Paczkowski, *Represje Sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Ośrodek Karta (Warsaw, 2002), p. 27.
26 Zawilski, *Polskie Fronty*, vol. 2, p. 256.
27 Yra daug puikių pasakojimų apie Varšuvos sukilimą. Naujausias, anglų kalba: Norman Davies, *Rising '44* (New York, 2004).
28 CAW, Opis VIII/800/29/4 (NKWD ZSRR), p. 197.
29 Ibid., Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), aplankas 13, p. 33.
30 Ibid., aplankas 11, pp. 70–80.
31 Ibid., Opis VIII/800/13 (NKWD ZSRR), aplankas 13, p. 33; taip pat aplankas 12, p. 38.
32 Andrzej Panufnik, *Composing Myself* (London, 1987), p. 131.
33 Interviu su Szymonu Bojko, Varšuva, 2008 m. gegužės 28 d. ir birželio 4 d.
34 Andrzej Friske, *Opozycja Polityczna w PRL, 1945–1980* (London, 1994), p. 9.
35 Jaltos sutarties tekstą rasite adresu: http://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp.
36 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, p. 125.
37 HIA, Jakubo Bermano kolekcija, aplankas 1:6.
38 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, p. 135.
39 Ibid., p. 126.
40 Sławomir Poleszak et al., eds., *Rok Pierwszy: Powstanie i Działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie (Lipiec 1944–Czerwiec 1945)* (Warsaw, 2004), p. 397.
41 Snyder, *Sketches from a Secret War*, p. 207.

42 Pastabos apie WiN iš įvado į Jozefos Huchlowos ir kitų redakcinės komisijos narių sudarytą dokumentų rinkinį: *Zrzeszenie "Wolnosc I niezawisłosc" w dokumentach*, vol. I (Wrocław, 1997).

43 Justyna Wojcik, ed., *Ántykomunistyczne Organizacje Mlodziezowe w Malopolsce w Latach 1944–1956* (Kraków, 2008), pp. 33–34.

44 Poleszak et al., eds., *Rok Pierwszy*, pp. 179–80.

45 CAW, Opis VIII/800/13 (NKWD ZSRR), aplankas 15, p. 31.

46 Anita Prażmowska, *Civil War in Poland, 1942–1948* (New York, 2004), p. 153.

47 Poleszak et al., eds., *Rok Pierwszy*, pp. 352–83.

48 AAN, MEN/587, pp. 2–3.

49 Karta, atsiminimų archyvas, Lucjanas Grabowskis, II/1412.

50 Jakub Nawrocki, "Do Krwi Ostatnej," *Polska Zbrojna* 8 (vasario 20, 2011), pp. 60–62. Krupa buvo įkalintas, bet 1965 m. paleistas. Jis mirė 1972 m.

51 IPN, Rz 05/36/CD.

52 CAW, Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), aplankas 18, p. 13.

53 Interviu su Erichu Loestu, Leipcigas, 2006 m. gruodžio 12 d.

54 Vakarų Vokietijos denacifikacijos aprašymą rasite: Frederick Taylor, *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany* (London, 2011), pp. 260–76.

55 Potsdamo protokolą rasite adresu: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade17.asp.

56 Gerhard Finn, *Die politischen Häftlinge der Sowjetzone: 1945–1959* (Pfaffenhofen, 1960), pp. 26–31; Interviu su Wolfgangu Lehmannu, Berlynas, 2006 m. rugsėjo 20 d.

57 Papsdorfas interviu davė režisieriaus D. Jungnickelio dokumentiniame filme *Zeitzeugen*.

58 Interviu su Gisela Gneist, Berlynas ir Zachsenhauzenas, 2006 m. rugsėjo 20 d. ir spalio 4 d.

59 Interviu su Gneist; taip pat žr. Gisela Gneist and Gunther Heydemann, *"Allenfalls kommt man für ein halbes Jahr in ein Umschulungslager"* (Leipzig, 2002).

60 Bogusław Kopka, *Obozy Pracy w Polsce, 1944–1950* (Warsaw, 2002), pp. 147–48.

61 Vėliau numeris buvo pakeistas ir jis tapo Ypatingąja stovykla Nr. 1. Žr. Zachsenhauzeno memorialo ir muziejaus (Gedenkstätte und Museum Zachsenhauzen) interneto svetainę: http://www.stiftung-bg.de/gums/en/index.htm.

62 Iš Zachsenhauzeno memorialo ir muziejaus dokumentų kolekcijos.

63 Jan and Renate Lipinsky, *Die Straße die in den Tod führte–Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 Ketschendorf/Fürstenwalde* (Leverkusen, 1999), p. 177.

64 Interviu su Gneist. Ji dirbo kurjere.

65 Cituodamas sovietų dokumentus Normanas Naimarkas (Naimark, "To Know Everything and to Report Everything Worth Knowing: Building the East German Poli-

ce State, 1945–1949," Cold War International History Project Working Paper no. 10, August 1994, p. 377) teigia, kad kalinių buvo 153 953, ir 42 022 iš jų mirė. Gneist ir Heydemannas (*Allenfalls kommt man für ein halbes Jahr*, p. 12), remdamiesi sovietų ir vokiečių šaltiniais, tvirtina, kad įkalintų asmenų skaičius siekė 157 837, o mirusių – 43 035.

66 Interviu su Lehmannu.

67 Interviu su Gneist.

68 Bodo Ritscher, *Speziallager Nr. 2 Buchenwald* (Buchenwald, 1993), pp. 86–90.

69 Ernest Tillich, *Hefte der Kampfgruppe*, 1945 m. Berlyne išleista brošiūra.

70 Ritscher, *Speziallager Nr. 2 Buchenwald*, pp. 86–90.

71 Iš Zachsenhauzeno memorialo ir muziejaus dokumentų kolekcijos.

72 Interviu su Lehmannu.

73 Tamás Stark, *Magyar hadıfoglyok a Śzovjetunióban* (Budapest, 2006), p. 36.

74 HIA, George'o Bieno kolekcija; žr. taip pat jo savo lėšomis išleistus prisiminimus: George Z. Bien, *Lost Years*.

75 Stark, *Magyar hadıfoglyok a Śzovjetunióban*, pp. 73–85.

76 Ibid., p. 97.

77 László Karsai, "The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46," in István Deák, Jan T. Gross, and Tony Judt, eds., *The Politics of Retribution in Europe* (Princeton, 2000), pp. 233–48.

78 Margit Földesi, *A megszállók szabadsága* (Budapest, 2002), p. 64.

79 Širdingai dėkoju Anitai Lackenberger, kuri nuvežė mane į Badeną apžiūrėti buvusio NKVD štabo.

80 Barbara Bank, "Az internálás és kitelepítés dokumentumai a történeti levéltárban," in György Gyarmati, ed., *Az átmenet évkönyve*, 2003 (Budapest, 2004), pp. 107–30; žr. taip pat Karsai, "People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary," p. 233.

81 István Szent-Miklósy, *With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947: An Eyewitness Account* (New York, 1988), p. 136.

82 Ibid., pp. 138–39.

83 ÁBTL, V-113398/1, pp. 1–20; taip pat Balogh Margit, *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946* (Budapest, 1998), pp. 184–85.

84 ÁBTL, V-113398/1, pp. 241–60.

85 *Szabad Nép*, 1946 m. gegužės 4 d.

86 *Kis Újság*, 1946 m. gegužės 3 d. ir gegužės 4 d.

87 Sándor M. Kiss, iš įžangos į Gézos Böszörményi knygą *Recsk 1950–1953* (Budapest, 2005); taip pat interviu su Sándoru M. Kissu, Budapeštas, 2009 m. sausio 27 d.

6. ETNINIS VALYMAS

1 Maria Buczyło, "Akcja 'Wisła': Wypędzič, rozproszyć," Karta 49 (2006), pp. 32–63.

2 Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (London, 2009), p. 113.

3 Potsdamo sutartį rasite adresu: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade17.asp.

4 Stefano Bottoni, "Reassessing the Communist Takeover of Romania: Violence, Institutional Continuity, Ethnic Conflict Management," pranešimas, skaitytas seminare "United Europe, Divided Memory," Vienna, November 28–30, 2008, p. 5.

5 Eagle Glassheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945," *Central European History* 33/4 (2000), pp. 470–71.

6 Piotr Semków, "Martyrologia Polaków z Pomorza Gdańskiego w latach II wojny światowej," *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 8–9 (2006), pp. 42–49.

7 Gerhard Gruschka, *Zgoda, miejsce zgrozy: Obóz koncentracyjny w Świętochłowicach* (Gliwice, 1998).

8 Iš *„Jie supo mane lopšyje, o paskui išspyrė lauk" – etninių vokiečių likimas Vengrijoje 1939–1948 m.*, parodos katalogas, *Terror Háza* (Budapest, 2007).

9 Interviu su Herta Kuhrig, Berlynas, 2006 m. lapkričio 21 d. Kuhrig ir jos šeima buvo išvaryti todėl, kad čekų policija rado nuotrauką, kurioje ji įamžinta su *Jungmädel*, nacių jaunimo grupės jaunesnio amžiaus mergaitėms, uniforma.

10 Włodzimierz Borodziej and Hans Lemberg, eds., *Niemcy w Polsce 1945–1950: Wybor Dokumentow*, vol. III (Warsaw, 2001), pp. 25–26.

11 Marion Gräfin Dönhoff, *Namen, die keiner mehr nennt: Ostpreußen–Menschen und Geschichte* (Munich, 1964), pp. 16–18.

12 Glassheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing," p. 470.

13 Piotr Pykel, "The Expulsion of the Germans from Czechoslovakia," in Steffen Prauser and Arfon Rees, eds., *The Expulsion of the "German" Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*, EUI Working Paper HEC no. 2004/1, p. 18.

14 Borodziej and Lemberg, eds., *Niemcy w Polsce*, pp. 33–34.

15 Pykel, "Expulsion of the Germans from Czechoslovakia," pp. 11–21; ir Balász Apor, "The Expulsion of the German-Speaking Population from Hungary," in Prauser and Rees, eds., *Expulsion of the "German" Communities from Eastern Europe*, p. 32.

16 László Karsai, "The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46," in István Deák, Jan T. Gross, and Tony Judt, eds., *The Politics of Retribution in Europe* (Princeton, 2000), pp. 246–47.

17 Witold Stankowski, "Centralny Obóz Pracy w Potulicach w Latach 1945–1950," in Alicja Paczoska, ed., *Obóz w Potulicach–Aspekt Trudnego Sąsiedstwa Polsko-Niemieckiego w Okresie Dwóch Totalitarnyzmów* (Bydgoszcz, 2005), pp. 58–59.

18 Helga Hirsch, *Zemsta Ofiar*, trans. Maria Przybyłowska (Warsaw, 1999), p. 78; Stankowski, "Centralny Obóz Pracy w Potulicach w Latach 1940–1950," p. 62.

19 Waldemar Ptak, "Naczelnicy Centralnego Obozu Pracy w Potulicach w Latach 1945-1950," in Paczoska, ed., *Obóz w Potulicach*, pp. 70–78.

20 Žr. Hirsch, *Zemsta Ofiar*, pp. 14–146; Witold Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945–1950* (Bydgoszcz, 2002), pp. 260–69; taip pat John Sack, *An Eye for an Eye* (New York, 1993), pp. 86–97. Sacko knygoje, pelnytai susilaukusioje prieštaringų vertinimų, yra klaidų ir perdėjimų, bet jo interviu atrodo autentiški.

21 Borodziej and Lemberg, eds., *Niemcy w Polsce*, pp. 131–47.

22 Barbara Bank and Sándor Őze, *A "német ügy" 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökig* (Budapest and Munich, 2005), pp. 9–34.

23 Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York, 2010), pp. 323–24. Liet. leidimas: Timothy Snyder, *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino,* iš anglų kalbos vertė Vitalijus Šarkovas. Vilnius: Tyto alba, 2011, p. 357.

24 Pykel, "Expulsion of the Germans from Czechoslovakia," pp. 11–21.

25 Phillip Ther, "The Integration of Expellees in Germany and Poland After World War II," *Slavic Review* 55, 4 (Winter 1996), pp. 787–88.

26 Piotr Szubarczyk and Piotr Semków, "Erika z Rumii," *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 5 (2004), pp. 49–53.

27 Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, Mass., and London, 2001), pp. 110–11.

28 Ibid.

29 Tibor Zinner, *A magyarországi németek kitelepítése* (Budapest, 2004), pp. 19–28; taip pat Barbara Bank, įvadas į: Bank and Őze, *A "német ügy" 1945–1953.*

30 Bottoni, "Reassessing the Communist Takeover of Romania," p. 5.

31 Mikołaj Stanisław Kunicki, "The Polish Crusader: The Life and Politics of Bolesław Piasecki, 1915–1979," Ph. D. dissertation, Stanford University, June 2004, pp. 196-203.

32 Bottoni, "Reassessing the Communist Takeover of Romania," pp. 18–21.

33 Kálmán Janics, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945–1948* (New York, 1982), p. 61.

34 Ibid., p. 105.

35 Žr. Andrzej Krawczyk, "Czechy: Komunizm Wiecznie Zywy," *Gazeta Wyborcza* 155 (2007 m. liepos 5 d.); autorius tvirtina, kad vokiečių išvarymas buvo lemiamas veiksnys, pelnęs Čekoslovakijos komunistų partijai legitimumą.

36 *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców, 1944–1946*, vol. 2, dokumentų kolekcija, parengta LR administracijos vidaus reikalų ministerijos archyvo ir Ukrainos valstybinio saugumo tarnybos archyvo, Varšuva ir Kijevas, 2000, p. 41.

37 Geriausias glaustas pasakojimas apie etninio valymo operaciją Volynėje: Timothy Snyder, "The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943," *Past and Present* 179 (May 2003), pp. 197–234.

38 Barbara Odnous, "Lato 1943," *Karta* 46 (2005), p. 121.

39 Waldemar Lotnik, *Nine Lives: Ethnic Conflict in the Polish-Ukrainian Borderlands* (London, 1999), p. 65.

40 *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców*, p. 253.

41 Ibid., p. 45.

42 Ibid., pp. 737–41.

43 Ibid., pp. 915–17.

44 Dariusz Stola, "Forced Migrations in Central European History," *International Migration Review* 26, 2 (Summer 1992), pp. 324–41.

45 *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców*, pp. 49, 743.

46 Eugeniusz Misiło, *Akcja Wisła* (Warsaw, 1993), pp. 16–17.

47 Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War* (New Haven and London, 2005), p. 210.

48 Misiło, *Akcja Wisła*, pp. 66–69, 73.

49 Ibid., p. 63.

50 Ibid., p. 25.

51 Buczyło, "Akcja 'Wisła,'" p. 34.

52 Snyder, *Bloodlands*, p. 329. Liet. leidimas: Timothy Snyder, *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino,* iš anglų kalbos vertė Vitalijus Šarkovas. Vilnius: Tyto alba, 2011, p. 363.

53 Mark Kramer, "Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953," p. 21, pranešimas, skaitytas *Freeman Spogli International Institute* 2010 m. balandžio 30 d.

54 Dagmar Kusa, "Historical Trauma in Ethnic Identity," in Eleonore Breuning, Jill Lewis, and Gareth Pritchard, eds., *Power and the People: A Social History of Central European Politics, 1945–1956* (Manchester, 2005), pp. 130–52.

55 Janics, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority*, p. 219.

56 Bennet Kovrig, "Partitioned Nation: Hungarian Minorities in Central Europe" in Michael Mandelbaum, ed., *The New European Diasporas* (New York, 2000), pp. 19–81; Stola, "Forced Migrations in Central European History," pp. 336–37.

57 Rasite adresu: http://www.ipn.gov.pl/portal/en/2/71/Response_by_the_State_of_Israel_to_the_application_for_the_extradition_of_Salomo.html. 1998 m. Lenkijos valdžia taip pat reikalavo išduoti Heleną Brus, buvusią stalinistų prokurorę, kuri pasirašė orderį suimti generolą Emilį Fieldorfą, vieną iš didvyriškiausių Armijos Krajovos vadovų; po suėmimo jam buvo surengtas farso teismas, paskelbtas ir įvykdytas mirties nuosprendis. 1971 m. Brus išvyko gyventi į Oksfordą. Tačiau ji atsisakė sugrįžti į Lenkiją, motyvuodama tuo, kad „Aušvico ir Birkenau šalyje“ ji „negali tikėtis teisingo

teismo". Britanijos vyriausybė atsisakė ją išduoti. Žr. Anne Applebaum, "The Three Lives of Helena Brus," *Sunday Telegraph*, 1998 m. gruodžio 6 d.

58 Dariusz Stola, *Kraj Bez Wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989* (Warsaw, 2010), pp. 49–53. Žr. taip pat Dariusz Stola, Natlia Aleksiun, and Barbara Polak, "Wszyscy krawcy wyjechali. O Żydach w PRL," *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 11 (2005), pp. 4–25.

59 András Kovács, ed., *Jews and Jewry in Contemporary Hungary: Results of a Sociological Survey* (Institute for Jewish Policy Research, 2004), pp. 49–53.

60 Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Cambridge, Mass., 1997), p. 70. Visoje Vokietijoje iš 600 000 prieš karą ten gyvenusių žydų liko apie 21 000.

61 Stola, *Kraj Bez Wyjścia?*, p. 50.

62 Marek Chodakiewicz, *After the Holocaust* (New York, 2003), pp. 187–99.

63 Janas Grossas savo studijoje *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz* (New York, 2006) rašo, kad „plačiai sutariama", jog dėl rasinių motyvų 1944 ir 1945 m. buvo nužudyta 1500 žydų. Marekas Chodakiewiczius, esantis kitoje istoriologinio spektro pusėje, savo knygoje *After the Holocaust* (pp. 207–16) pateikia mažesnį skaičių – nuo 400 iki 700. Kitų istorikų vertinimu, dėl rasinių motyvų nužudytų žydų skaičius siekė net 2500.

64 Chodakiewicz, *After the Holocaust*, p. 172; János Pelle, *Az utolsó vérvádak* (Budapest, 1995), pp. 125–49.

65 Tai labai supaprastinta įvykių versija. Išsamesnės informacijos rasite: Gross, *Fear*, pp. 11–129; and Bożena Szaynok, *Pogrom Żydów w Kielcach. 4. VII 1946 r.* (Warsaw, 1992). Gerą tebesitęsiančių ginčų dėl to, kas ten iš tiesų vyko, apžvalgą rasite: Bożena Szaynok, "Spory o pogrom Kielecki," in Łukasz Kaminski and Jan Żaryn, eds., *Wokol Pogromu Kieleckiego* (Warsaw, 2006).

66 Shimon Redlich, *Life in Transit: Jews in Postwar Lodz, 1945–1950* (Boston, 2010), p. 82.

67 Robert Győri Szabó, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Budapest, 2009), p. 147.

68 Martin Mevius, *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953* (Oxford, 2005), pp. 94–98.

69 Du naujausi pasakojimai: Szabó, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*; and Pelle, *Az utolsó vérvádak*. Peteris Kenezas anglų kalba trumpai apžvelgia antisemitizmo protrūkius Vengrijoje nuo nacių iki sovietų laikų knygoje *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (New York, 2006), pp. 160–62.

70 Kaip savo studijoje *After the Holocaust* rašo Chodakiewiczius, „dabar prieinami dokumentai nei patvirtina, nei paneigia galimybę, kad pogromus sukurstė slaptoji policija" (pp. 171–72).

71 Anita J. Prażmowska, "The Kielce Pogrom, 1946, and the Emergence of Communist Power in Poland," *Cold War History* 2, 2 (January 2002), pp. 101–24.

72 Szabó, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, p. 147.

73 Gross, *Fear*, p. 39.

74 Heda Kovály, *Under a Cruel Star: A Life in Prague, 1941–1968* (Cambridge, Mass., 1986), p. 47.

75 Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit, 1996), p. 627.

76 Stola, Aleksiun, and Polak, "Wszyscy krawcy wyjechali," pp. 11–12. Žurnale *The English Historical Review* (122, 499 (2007), pp. 1,460–63.) apžvelgdamas Grosso *Fear*, Stola taip pat teigiamai vertina Michaelio Steinlaufo ir R. J. Liftono indėlį nagrinėjant šį klausimą; žr. Michael Steinlauf, *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust* (Syracuse, 1997) ir R. J. Lifton, *The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life* (New York, 1979).

77 Šis atvejis aprašytas: Anna Cichopek-Gajraj, "Jews, Poles, and Slovaks: A Story of Encounters, 1944–48," Ph.D. dissertation, University of Michigan, 2008, p. 230.

78 Gross, *Fear*, pp. 130–31.

79 Stola, *Kraj Bez Wyjścia?*, pp. 50–52.

80 Ibid., pp. 53–63.

81 Patai, *Jews of Hungary*, p. 614.

82 Bożena Szaynok, *Poland–Israel 1944–1968: In the Shadow of the Past and of the Soviet Union* (Warsaw, 2012), pp. 110–13; taip pat Szabó, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, pp. 75–88.

83 Stola, *Kraj Bez Wyjścia?*, pp. 53–63.

84 Ibid., p. 481.

85 Andrzej Paczkowski, "Zydzi w UB: Proba weryfikacji stereotyp," in Tomasz Szarota, ed., *Komunizm: Ideologia, System, Ludzi* (Warsaw, 2001).

86 Cituota: Gross, *Fear*, p. 224.

87 HIA, Jakubo Bermano kolekcija, aplankas 1:4.

88 Mevius, *Agents of Moscow*, pp. 94–98.

89 Szabó, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, p. 91.

90 Herf, *Divided Memory*, p. 83.

91 Mevius, *Agents of Moscow*, p. 184.

92 Marcin Zaremba, *Komunizm, Legitimizacja, Nacjonalizm* (Warsaw, 2005), p. 140.

93 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijkich archivov 1944–1953*, vol. I (Moscow and Novosibirsk, 1997), pp. 937–43. 1968 m. Gomułka surengė valymą, per kurį iš Lenkijos komunistų partijos pašalino daugelį likusių žydų ir daugelį jų išvarė iš šalies.

7. JAUNIMAS

1 Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution*, trans. C. m. Woodhouse (Chicago, 1958), p. 408.
2 HIA, Stefano Jędrychowskio kolekcija, dėžė 4, aplankas 18.
3 AAN, Ministerstwo Oswiaty/686, pp. 1–2.
4 Robert Service, *Spies and Commissars* (London, 2011), p. 232.
5 Leopold Tyrmand, *Dziennik 1954* (London, 1980), pp. 47–49.
6 Marek Gaszyński, *Fruwa Twoja Marynara* (Warsaw, 2009), pp. 12–14.
7 Tyrmand, *Dziennik 1954*, pp. 47–49.
8 Yra žmonių, kuriems ši sąvoka nepatinka. Iškilus mokslininkas, Rusijos tyrinėtojas Stephenas Kotkinas teigia, kad apibūdinimas „pilietinė visuomenė" yra „katžolė mokslininkams, mokslinčiams ir užsienio rėmėjams... miglotas, akivaizdžiai bet kokiems tikslams pritaikomas kolektyvinis socialinis veikėjas". Tačiau rašydamas apie Vidurio Europą jis vis tiek turi aprašyti šį reiškinį, taigi vartoja kitą terminą („nišos") tam pačiam dalykui įvardinti. Žr. Anne Applebaum, "1989 and All That," *Slate*, 2009 m. lapkričio 9 d.
9 V. I. Lenino citata iš: *The Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) Is the Leading and Guiding Force of Soviet Society* (Moscow, 1951), p. 28.
10 Dmitri Likachev, "Arrest," in Anne Applebaum, ed., *Gulag Voices* (New Haven, 2010), pp. 1–12.
11 Stuart Finkel, *On the Ideological Front: The Russian Intelligentsia and the Making of the Soviet Public Sphere* (New Haven, 2007), pp. 1–13.
12 Ellen Ueberschär, *Junge Gemeinde im Konflikt: Evangelische Jugendarbeit in SBZ und DDR 1945–1961* (Stuttgart, 2003), p. 62.
13 Alan Nothnagle, *Building the East Germany Myth* (Ann Arbor, 1999), pp. 103–4.
14 Puikų pasakojimą apie „Lysenka prieš Darviną" debatus SSRS rasite: Peter Pringle, *The Murder of Nikolai Vavilov* (New York, 2008).
15 Ulrich Mählert, *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949* (Paderborn, 1995), pp. 22–45.
16 Leonhard, *Child of the Revolution*, pp. 299–300.
17 Mählert, *Freie Deutsche Jugend*, pp. 44–45.
18 Leonhard, *Child of the Revolution*, pp. 318–26.
19 DRA, F201-00-00/0004 (Büro des Intendanten Geschäftsunterlagen, 1945–1950), pp. 284–87.
20 Mählert, *Freie Deutsche Jugend*, pp. 72–73.
21 Stewart Thomson, in collaboration with Robert Bialek, *The Bialek Affair* (London, 1955), pp. 68–69.
22 Interviu su Ernstu Benda, Berlynas, 2008 m. gegužės 20 d.
23 Manfred Klein, *Jugend zwischen den Diktaturen: 1945–1956* (Mainz, 1968), pp. 20–35.
24 Thomson with Bialek, *Bialek Affair*, pp. 76–78.

25 Klein, *Jugend zwischen den Diktaturen*, p. 34.
26 SAPMO-BA, DY24/2000, p. 13.
27 Ibid., p. 164.
28 Mählert, *Freie Deutsche Jugend*, pp. 114–17; SAPMO-BA, DY24/2000, pp. 36–41.
29 Klein, *Jugend zwischen den Diktaturen*, p. 67.
30 Ueberschär, *Junge Gemeinde im Konflikt*, p. 65.
31 Klein, *Jugend zwischen den Diktaturen*, pp. 73–74.
32 V. V. Zacharov, *SVAG i Religioznyje konfesii Sovetskoj zony okkupacii Germanii, 1945–1949: Sbornik dokumentov*, pp. 244–47.
33 Ibid., pp. 248–49.
34 DRA, F201-00-00/0004 (Büro des Intendanten Geschäftsunterlagen, 1945–1950), pp. 284–87.
35 *Szabad Nép*, 1946 m. birželio 19 d.
36 Ibid., 1946 m. birželio 20 d.
37 Ibid., 1946 m. birželio 22 d.
38 Ibid., 1946 m. birželio 23 d.
39 Ferenc Nagy, *Küzdelem a vassfüggöny mögött* (Budapest, 1990), pp. 314–16.
40 Imre Kovács, *Magyarország megszállása* (Budapest, 1990), p. 294; József Mindszenty, Emlékirataim (Budapest, 1989), p. 134; Margit Balogh, *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946* (Budapest, 1998), pp. 198–201.
41 Peterio Kenezo aprašymu, nacių ir sovietų laikų Vengrijoje Kalot buvo „nacionalistinis“ ir „antisemitinis“: *The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (New York, 2006), p. 165.
42 Balogh, *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*, p. 166.
43 PIL, 286/31, pp. 7–11.
44 Ibid.
45 Ibid.
46 Ibid., pp. 13–15.
47 Ibid., p. 172.
48 Balogh, *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*, p. 167.
49 Ibid., pp. 174–75.
50 Ibid., pp. 180–83.
51 Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets*, p. 279.
52 *Szabad Nép*: 1946 m. liepos 16 d., p. 3; 1946 m. liepos 18 d., p. 1; 1946 m. liepos 19 d., p. 1; 1946 m. liepos 20 d., p. 3; 1946 m. liepos 24 d., p. 3. Žr. taip pat László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union* (New York and Budapest, 2004), pp. 94–95; Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets*, pp. 279–80.

53 Balogh, *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*, pp. 206–9.
54 Henryk Saint Glass, *Harcerstwo jako czynnik odrodzenia Narodowego* (Warsaw and Plock, 1924), pp. 15–18.
55 Norman Davies, *Rising '44: The Battle for Warsaw* (New York, 2004), pp. 177–78 ir 496; taip pat Julian Kwiek, *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach 1944–1950. Powstanie, rozwój, likwidacja* (Toruń, 1995), pp. 5–6.
56 Karta, atsiminimų archyvas, Bronisławas Mazurekas, I/531.
57 M. Kowalik, *Harcerstwo w Stalowej Woli 1938–1981. Zapiski kronikarskie* (Warsaw, 1981).
58 Karta, atsiminimų archyvas, Januszas Zawisza-Hrybacz, II/1730.
59 Interviu su Maria Straszewska, Varšuva, 2008 m. gegužės 26 d.
60 Kwiek, *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach*, pp. 8–12.
61 Ludwik Stanisław Szuba, *Harcerstwo na Pomorzu i Kujawach w Latach 1945–1950* (Bydgoszcz, 2006), p. 35.
62 Kwiek, *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach*, p. 47.
63 Ibid., pp. 66–67.
64 Interviu su Julia Tazbirowa, Varšuva, 2009 m. gegužės 20 d.
65 K. Persak, *Odrodzenia harcerstwo w 1956 roku* (Warsaw, 1996), pp. 60–62; Kwiek, *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach*, p. 123.
66 Interviu su Straszewska.
67 „Pogrindinis" skautų judėjimas buvo įkurtas šeštojo dešimtmečio pabaigoje. Jis vykdė savo veiklą iki 1989 m.
68 AAN, Ministerstwo Oswiaty, 592.
69 Jan Żaryn, *Dzieje Kosciola Katolickiego w Polsce, 1944–1989* (Warsaw, 2003), pp. 119–20.
70 Ferenc Pataki, *A Nékosz-legenda* (Budapest, 2005), pp. 179–97.
71 PIL, 302 1/15, p. 11.
72 Anglų kalba jis taip pat vadinamas *The Confrontation* (http://www.imdb.com/title/tt0062995/).
73 Interviu su Ivánu Vitanyi, Budapeštas, 2006 m. sausio 28 d.
74 PIL. 320/1/16, pp. 162–77.
75 Tibor Huszar, "From Elites to Nomenklatura: The Evolution and Some Characteristics of Institutionalised Cadre Policy in Hungary (1945–1989)," *Review of Sociology* 11, 2 (2005), pp. 5–73.
76 Pataki, *A Nékosz-legenda*, pp. 173–75; ir Istvan Papp, "A Nékosz legendája és valósága," in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* (Budapest, 2005), pp. 309–38.
77 Dini Metro-Roland, "The Recollections of a Movement: Memory and History of the National Organization of People's Colleges," *Hungarian Studies* 15, 1 (2001), p. 84.

78 Pataki, *A Nékosz-legenda*, p. 259.

79 PIL, 302 1/15; taip pat 867/1/H-168.

80 Pataki, *A Nékosz-legenda*, pp. 378–79.

81 Papp, "A Nékosz legendája és valósága," p. 335.

8. RADIJAS

1 Interviu su Andrzejumi Zalewskiu, Varšuva, 2009 m. rugsėjo 15 d.

2 Wolfgang Schivelbusch, *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948* (Berkeley, 1998), pp. 108–9.

3 DRA, B202-00-00-06/0617.

4 Ibid., F201-00-00/0004, pp. 646–50.

5 Ibid., pp. 427–35.

6 Peter Strunk, *Zensur und Zensoren* (Berlin, 1996), pp. 10–18.

7 Markus Wolf and Anne McElvoy, *Man Without a Face: The Autobiography of the World's Greatest Spymaster* (London, 1999), p. 36.

8 Strunk, *Zensur und Zensoren*, pp. 10–18.

9 Schivelbusch, *In a Cold Crater*, pp. 109–10.

10 DRA, F201-00-00/0004, p. 554.

11 Strunk, *Zensur und Zensoren*, p. 111.

12 Pokalbis su Gunteriu Holzweissigu, Berlynas, 2006 m. spalio 1 d.; pokalbis su Ingrid Pietrzysnski, Potsdamas, 2006 m. spalio 16 d.

13 Michael Geyer, ed., *The Power of Intellectuals in Contemporary Germany* (Chicago, 2001), p. 252.

14 DRA, 201-00-004/001, pp. 1–32.

15 Ibid., pp. 108-9.

16 Ibid., B202-00-071/0027.

17 Ibid., B202-00-03/0002.

18 Ibid., B202-00-06/40.

19 Ibid., F201-00-00/0004, pp. 532, 540, 600–15.

20 Ibid., p. 583.

21 Ibid., pp. 71–73.

22 N. Timofeeva et al., eds., *Politika SVAG v oblasti kultury, nauki i obrazovanija: celi, metody, rezultaty, 1945–1949 g., Sbornik dokumentov*, pp. 124–25.

23 TVP, 85/14 ir Stefania Grodzieńska, *Już nic nie muszę* (Lublin, 2000), pp. 34–38.

24 Kai 1981 m. buvo paskelbta karo padėtis, pogrindinio laikraščio *Tygodnik Mazowsze* archyvai buvo saugomi Billigo bute. *Gazeta Wyborcza*, 2006 m. gruodžio 6 d., rasite adresu: http://wyborcza.pl/1,77023,3777590.html.

25 Grodzieńska, *Już nic nie muszę*, pp. 34–35.

26 TVP, 85/2/2.
27 Šis įsakymas buvo perspausdintas laikraštyje *Rzeczpospolita*, 1944 m. rugpjūčio 15 d. numeryje.
28 *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskie* 10 (lapkričio 3, 1944); Agnieszka Sowa, "Gadające skrzynki," *Polityka* 37, 2521 (2005 m. rugsėjo 17 d.), pp. 74–76; Interviu su Piotru Paszkowskiu, Varšuva, 2007 m. gegužės 21 d.
29 Tomasz Goban-Klas, *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath* (Boulder, 1994), pp. 53–54.
30 Andrzej Krawczyk, *Pierwsza Próba Indoktrynacji: Działalność Ministerstwa Informacji I Propagandy w latach 1944–1947, Dokumenty do dziejow PRL*, vol. 7 (Warsaw, 1994), p. 36.
31 NAC, įrašų katalogai, kuriuos rasite adresu: www.audiovis.nac.gov.pl; taip pat NAC, Dokumentacja programowa Polskiego Radia, 21.02.1945, 9/8, s. 19.
32 TVP, 85/2/2.
33 Ibid., 85/2/1.
34 Władysław Szpilman, *The Pianist* (London, 1999), pp. 7–9.
35 TVP, 85/2/2.
36 Ibid.
37 Ibid., 85/6/1.
38 István Vida, "A demokratikus Magyar Rádió megteremtése és a Magyar Központi Híradó Rt. Megalakulása," in *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945* (Budapest, 1975), pp. 239–86; ir Béla Lévai, *A rádió és a televízió krónikája 1945–1978* (Budapest, 1980), p. 11.
39 Peter Kenez, Hungary *from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (New York, 2006), p. 89.
40 Lévai, *A rádió és a televízió krónikája*, p. 15.
41 Ibid., p. 12; Vida, "A demokratikus Magyar Rádió," p. 246.
42 Jenő Randé and János Sebestyén, *Azok a rádiós évtizedek* (Budapest, 1995), p. 112.
43 Interviu su Áronu Tóbiásu, Budapeštas, 2009 m. gegužės 21 d.
44 Gyula Schöpflin, *Szélkiáltó* (Budapest, 1985), p. 60.
45 Vida, "A demokratikus Magyar Rádió," pp. 249–51.
46 Ibid., p. 251.
47 Lévai, *A rádió és a televízió krónikája*, pp. 16–26.
48 László András Palkó, "A Magyar Rádió és az Államvédelmi Hatóság kapcsolata a Rákosi-korszakban," *Valóság* (January 2008), pp. 69–77.
49 Schöpflin, *Szélkiáltó*, pp. 63–64.
50 Randé and Sebestyén, *Azok a rádiós évtizedek*, pp. 110–12.

9. POLITIKA

1 NA, RG218, Stack 190 2/15/3 CCS/JCS UD47, dėžė 15, byla 94 (courtesy of Antony Beevor).

2 John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York, 2005), pp. 5–6.

3 Per vieną iš jų žuvo Berlyno filharmonijos dirigentas. Žr. Ruth Andreas-Friedrich, *Battleground Berlin: Diaries, 1945–1948* (New York, 1990), pp. 86–92.

4 Cituojama iš: Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948* (Berkeley, 1991), p. 75.

5 Ivan T. Berend, *Central and Eastern Europe 1944–1993* (Cambridge, 1996), p. 30.

6 Teresa Torańska, *Oni: Stalin's Polish Puppets*, trans. Agnieszka Kołakowska (Warsaw, 2004), p. 484.

7 Hermann Weber, ed., *DDR: Dokumente zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik 1945–1985* (Munich, 1986), pp. 65–66.

8 Stanisław Mikołajczyk, *The Rape of Poland* (New York, 1948), p. 100.

9 *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evrope*, vol. I (Moscow, 1999), pp. 67–76.

10 Gaddis, *Cold War*, p. 100.

11 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953*, vol. I (Moscow and Novosibirsk, 1997), pp. 330–31.

12 R. J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria* (Cambridge, 2006), pp. 182–83.

13 Mikołajczyk, *Rape of Poland*, p. 98; taip pat Martin Gilbert, "Churchill and Poland," nepublikuota paskaita, skaityta Varšuvos universitete 2010 m. vasario 16 d. Dėkoju Martinui Gilbertui.

14 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, p. 81.

15 Ibid., p. 113.

16 Krymo konferencijos nutarimų protokolą (*Protocol of Proceedings of Crimea Conference*) rasite adresu: http://www.fordham.edu/halsall/mod/1945YALTA.html.

17 Mikołajczyk, *Rape of Poland*, p. 127.

18 Ibid., pp. 130–34.

19 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, p. 242.

20 IWM, "The Struggles for Poland, Program Six," Roll E.156, Interviu su Włodzimierzu Brusu (dėkoju Wandai Kościai), pp. 1–5.

21 HIA, Stanisławo Mikołajczyko kolekcija, dėžė 103, aplankas 3, ir dėžė 104, aplankas 9.

22 Ibid.

23 Tomasz Goban-Klas, *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath* (Boulder, 1994), p. 52.

24 HIA, Stanisławo Mikołajczyko kolekcija, dėžė 104, aplankas 4 ir 5.

25 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, pp. 252–53.

26 Torańska, *Oni*, p. 273.
27 Ibid., p. 274.
28 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, pp. 271–77.
29 IWM interviu su Brusu.
30 Ibid.
31 Andrzej Paczkowski, *Referendum z 30 czerwca 1946: Proba wstępnego bilansu* (Warsaw, 1992), p. 14.
32 Andrzej Krawczyk, *Pierwsza próba indoktrynacji. Działalność Ministerstwa Informacji i Propagandy w latach 1944–1947, Documenty do dziėjow PRL*, vol. 7 (Warsaw, 1994), p. 91.
33 Paczkowski, *Referendum z 30 czerwca 1946*, pp. 221–22.
34 Torańska, *Oni*, pp. 274–75.
35 Krawyczyk, *Pierwsza próba indoktrynacji*, p. 91.
36 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, p. 320.
37 IWM interviu su Brusu, pp. 15–20.
38 Mikołajczyk, *Rape of Poland*, p. 198.
39 Anita Prażmowska, *Poland: A Modern History* (London 2010), p. 167.
40 Iš pradžių „Solidarumas“ buvo pogrindinis judėjimas, bet nuo 1980 m. rugpjūčio iki 1981 m. jis buvo pripažįstamas teisėta profesine sąjunga.
41 Ignác Romsics, *Hungary in the Twentieth Century* (Budapest, 1999), pp. 230–31.
42 Peter Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (New York, 2006), p. 96.
43 Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa*, vol. I, pp. 271–74.
44 SNL, istorinių interviu rinkinys: Jenő Széllas, Történeti Interjúk Tára ir Országos Széchenyi Könyvtár, interviu ėmė Andrásas Hegedüsas, Gáboras Hanákas, Gyula Kozákas ir Ilona Szabóné Dér, 1985 m. rugpjūčio 3 d.
45 Ibid., interviu su Széllu.
46 Ibid.
47 György Gyarmati, *'Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!': Adalékok az 1947: évi országgyűlési választások történetéhez, Társadalmi Szemle* 8–9 (1997), pp. 144–61.
48 Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa*, vol. I, pp. 271–74.
49 *Sovetskij faktor*, vol. I, pp. 243–44.
50 Ferenc Nagy, *The Struggle Behind the Iron Curtain* (New York, 1948), p. 369.
51 Ibid., pp. 405–26.
52 Gyarmati, *Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!*, pp. 144–61.
53 Dezső Sulyok, *Két éjszaka nappal nélkül* (Budapest, 2004), pp. 387–91.
54 Károly Szerencsés, *A kék cédulás hadművelet* (Budapest, 1992), pp. 59–73.

55 Margit Balogh and Kataline S. Nagy, eds., "Asszonysorsok a 20. Században," *BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék* konferencijos medžiaga, 2000, pp. 297–309.

56 Dirk Spilker, *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–1953* (Oxford, 2006), pp. 53–54.

57 Peter Greider, *The East German Leadership 1946–1973* (Manchester, 1999), pp. 17–25.

58 Visą tekstą rasite adresu: http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/prrk/index.htm.

59 Gary Bruce, *The Firm: The Inside Story of the Stasi* (Oxford, 2010), pp. 34–36.

60 Wilfried Loth, Stalin's *Unwanted Child: The Soviet Union, the German Question and the Founding of the GDR*, trans. Robert F. Hogg (London, 1998), p. 31.

61 Spilker, *East German Leadership and the Division of Germany*, pp. 47–50.

62 Andreas-Friedrich, *Battleground Berlin*, p. 130.

63 Ibid., p. 125.

64 Ibid., pp. 114–15.

65 Walter Ulbricht, *On Questions of Socialist Construction in the GDR* (Dresden, 1968), pp. 78–90.

66 Stefan Creuzberger, "The Soviet Military Administration and East German Elections, Autumn, 1946," *The Australian Journal of Politics and History* (1999).

67 Karl-Heinz Hajna, *Die Landtagswahlen 1946 in der SBZ* (Frankfurt am Main, 2000), pp. 119–68.

68 Spilker, *East German Leadership and the Division of Germany*, p. 101.

69 Creuzberger, "Soviet Military Administration and East German Elections".

70 IWM interviu su Benda.

71 Peter Skyba, "Jugendpolitik, Jugendopposition und Jugendwiderstand in der SED-Diktatur," in *Jugend und Diktatur. Verfolgung und Widerstand in der SBZ/DDR*. Dokumentation des XII. Bautzen-Forums am 4. und 5. Mai 2001 (Leipzig, 2001), p. 40.

72 IWM interviu su Benda.

73 Sidney S. Alexander, *The Marshall Plan*, National Planning Association Planning Pamphlets nos. 60–61, February 1948, p. 14.

74 Giuliano Procacci et al., eds., *The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949* (Milan, 1994), p. 26.

75 *Sovetskij faktor*, vol. I, p. 459.

76 Geoffrey Roberts, "Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War, 1947," *Europe–Asia Studies* 46, 8 (1994), p. 1,378; taip pat *Sovietskij faktor*, vol. I, pp. 462–65.

77 Procacci et al., eds., *Cominform*, pp. 26, 225–51, 379.

78 Ibid., p. 43.

79 Ibid., p. 129.

80 Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets*, pp. 277–78.

81 Jenö Randé and János Sebestyén, *Azok a rádiós évtizedek* (Budapest, 1995), pp. 127–29.

82 Ivor Lukes, "The Czech Road to Communism," in Norman Naimark and Leonid Gibianskii, eds., *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* (Boulder, 1997), p. 259.

83 Ekaterina Nikova, "Bulgarian stalinism Revisited," in Vladimir Tismaneau, ed., *Stalinism Revisited* (New York and Budapest, 2009), pp. 290–94.

10. EKONOMIKA

1 Giuliano Procacci et al., eds., *The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949* (Milan, 1994), p. 17.

2 Ingolf Vogeler, "State Hegemony in Transforming the Rural Landscapes of Eastern Germany: 1945–1994," *Annals of the Association of American Geographers* 86, 3 (September 1996), pp. 432–33.

3 Jonathan Osmond, "From Junker estate to co-operative farm: East German Agrarian Society 1945–61," in Patrick Major and Jonathan Osmond, eds., *The Workers' and Peasants' State* (Manchester, 2002), pp. 134–37.

4 Gary Bruce, *Resistance with the People* (Oxford, 2003), p. 33.

5 Peter Stachura, *Poland 1918–1945* (London, 2004), pp. 47–49.

6 Nicolas Spulber, "Eastern Europe: The Changes in Agriculture from Land Reforms to Collectivization," *American Slavic and East European Review* 13, 3 (October 1954), pp. 393–94.

7 Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948* (Berkeley, 1991), p. 166.

8 *Polska-ZSSR: Struktury Podlegośći* (Warsaw, 1995), pp. 114–15.

9 Iván Szelényi, ed., *Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post-Communist Societies* (London, 1998), pp. 24–26.

10 Spulber, "Eastern Europe," pp. 394–98. Taip pat Peter Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (New York, 2006), pp. 107–18.

11 Stephen Wegren, *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe* (London, 1998), p. 226.

12 PIL, 867/1/H-168.

13 Mark Pittaway, "The Politics of Legitimacy and Hungary's Postwar Transition," *Contemporary European History* 13, 4 (2004), p. 465.

14 Harris L. Coulter, "The Hungarian Peasantry: 1948–1956," *American Slavic and East European Review* 18, 4 (December 1959), pp. 539–54; taip pat Corey Ross, "Before the

Wall: East Germans, Communist Authority, and the Mass Exodus to the West," *The Historical Journal* 45, 2 (June 2002), pp. 459–80.

15 Interviu su Ulrichu Festu, Vitenbergas, 2008 m. balandžio 16 d.

16 Europos šalių ekonominę gerovę tarpukario laikotarpiu sunku lyginti, nes skirtingose žemyno šalyse duomenys buvo renkami nevienodais būdais. Tačiau, labai apytikriu vertinimu, 1937 m. BVP vienam gyventojui Čekoslovakijoje sudarė 1841 dolerį, Vengrijoje – 1638, Lenkijoje – 1241, o Jungtinėje Karalystėje šis rodiklis siekė 3610 dolerių, Prancūzijoje – 2586, o Vokietijoje – 2736. Platesniam palyginimui, BVP vienam gyventojui Airijoje 1937 m. sudarė 1836, o Graikijoje – 1373. Žr. Mark Harrison, "GDPs of the USSR and Eastern Europe: Towards an Interwar Comparison," *Europe-Asia Studies* 46, 2 (1994), pp. 243–59.

17 V. I. Lenin, *"Left-Wing" Communism: An Infantile Disorder* (Sydney, 1999), p. 30.

18 SAPMO-BA, DY 30 IV 2/6.02 3, pp. 17–25.

19 Primo Levi, *If This Is a Man and The Truce* (London, 1988), pp. 220–21.

20 AAN, MPIH, 2831.

21 Interviu su Festu.

22 Interviu su Ulrichu Schneideriu, Vitenbergas, 2008 m. balandžio 16 d.

23 Anders Åslund, *Private Enterprise in Eastern Europe* (Macmillan, 1985), p. 26.

24 Ibid., pp. 30–31.

25 Ibid., pp. 27–29.

26 Interviu su Janina Stobniak, Varšuva, 2007 m. lapkričio 28 d.

27 Pokalbis su Krystyna Paszkowska, Chobielinas, 2010 m. gruodžio 31 d.

28 Interviu su Stefanu Grzeszkiewicziumi, Varšuva, 2007 m. spalio 12 d.

29 György Polák, "Csapás" a feketekereskedelemre–A gazdasági rendőrség ténykedése 1945 után,“ *Korrajz 2002: A XX. Század Intézet Évkönyve* (Budapest, 2004), pp. 128–37.

30 Ibid., p. 135.

31 Ibid., pp. 128–37.

32 MOL, XIX-G5 480/1946.2.

33 Gergő Havadi, *Dokumentumok a fővárosi vendéglátók államosításáról 1949–1953* (ArchívNet 2009/2), rasite adresu: http://www.archivnet.hu/index.phtml?cikk=313.

34 György Majtényi, "Őrök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években," in Sándor Horváth, ed., *Mindennapok Rákosi és Kádár korában* (Budapest, 2008), pp. 289–316.

35 Margit Földesi, *A megszállók szabadsága* (Budapest, 2002), pp. 108–36.

36 Norman Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge, Mass., 1995), pp. 172–73.

37 Marek Jan Chodakiewicz, John Radziłowski, and Dariusz Tolczyk, eds., *Poland's Transformation: A Work in Progress* (Charlottesville, 2003), pp. 157–93.

38 David Crowley, *Warsaw* (London, 2003), p. 28.
39 Padraic Kenney, *Rebuilding Poland: Workers and Communists 1945–1950* (Ithaca, 1997), p. 30.
40 Naimark, *Russians in Germany*, pp. 184–86.
41 Ignác Romsics, *Hungary in the Twentieth Century* (Budapest, 1999), pp. 248–49.
42 Kenney, *Rebuilding Poland*, p. 81.
43 Kersten, *Establishment of Communist Rule in Poland*, p. 251. 1980 m. Lodzė, Silezija ir Gdanskas tapo svarbiais nepriklausomos „Solidarumo" profesinės sąjungos veiklos centrais.
44 Gyula Belényi, *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása 1945–1965* (Budapest, 2009), pp. 49–51 ir 158–59.
45 Henryk Różański, *Śladem Wspomnień i Dokumentów (1943–1948)* (Warsaw, 1987), p. 142.
46 Jochen Laufer, "From Dismantling to Currency Reform," in Konrad H. Jarausch, ed., *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR* (New York, 1999), pp. 73–90.
47 Tamás Lossonczy, *The Vision Is Always Changing* (Budapest, 2004), pp. 98–100.
48 William A. Bomberger and Gail E. Makinen, "Hungarian Hyperinflation and Stabilization of 1945–1946," *The Journal of Political Economy* 91, 5 (October 1983), pp. 801–24.
49 Jeffrey Kopstein, *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945–1989* (Chapel Hill, 1997), p. 21.
50 Cituojama iš: Kenney, *Rebuilding Poland*, p. 90.
51 Cituojama iš: Kopstein, *Politics of Economic Decline in East Germany*, p. 26.
52 AAN, MPiH 2832, p. 1.
53 Ibid., MO 568, pp. 2–12.
54 Ibid., p. 22; žr. taip pat http://www.drukarnia-anczyca.com.pl/historia/1945-1957.
55 SAPMO-BA, DC 30/IV 2/6.02 116.
56 SAPMO-BA, DY 30 IV 2/6.02 76.
57 SAPMO-BA, DC 20/12046.
58 BStU MfSZ, Sekretariat d. Ministers (Min.) 387, p. 622.
59 Różański, *Śladem Wspomnień i Dokumentów*, p. 145.
60 Jo Langer, *Convictions: My Life with a Good Communist* (London, 2011), pp. 17–19.
61 DRA, F201-00-00/0004, pp. 309–10.
62 DRA, B204-02-01/0364.
63 Peter Grothe, *To Win the Minds of Men: The Story of the Communist Propaganda War in East Germany* (Palo Alto, 1958), pp. 141–42.
64 DRA, F201-00-00/0004, pp. 318–31.
65 Bolesław Bierut, *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy* (Warsaw, 1950).

11. REAKCINIAI PRIEŠAI

1 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953*, vol. II (Moscow and Novosibirsk, 1997), pp. 25–28.

2 Ibid.

3 Elena Zubkova, *Russia After the War: Hopes, Illusions, and Disappointments, 1945–1957*, trans. Hugh Ragsdale (Armonk, 1998), p. 18; žr. taip pat Joseph Brodsky, *Less Than One: Selected Essays* (New York, 1986), pp. 26–29.

4 Robert Service, *A History of Twentieth-Century Russia* (London, 1997), p. 299.

5 Norėdami susipažinti su šia tema išsamiai, skaitykite: Amir Weiner, "The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions and Soviet Frontier Politics," *The Journal of Modern History* 78, 2 (June 2006), pp. 333–76.

6 Anne Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (London, 2003), pp. 414–27.

7 Ivan T. Berend, *Central and Eastern Europe 1944–1993* (Cambridge, 1996), p. 34.

8 Apie oro balionų projektą skaitykite adresu: http://www.psywarrior.com/RadioFree-Europe.html.

9 Elegantišką pasakojimą apie „Laisvosios Europos" radijo ištakas, istoriją ir poveikį rasite: George Urban, *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War Within the Cold War* (New Haven, 1997).

10 Žr., pavyzdžiui, naujausias Šaltojo karo istorijos studijas, tokias kaip: John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York, 2005); Elizabeth Edwards Spalding, *The First Cold Warrior: Harry Truman, Containment, and the Making of Liberal Internationalism* (Louisville, 2006); Martin McCauley, *Origins of the Cold War* (New York, 2008); V. M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, 2008); ir Jonathan Haslam, *Russia's Cold War* (New Haven and London, 2010).

11 Interviu su Czesławu Kiszczaku, Varšuva, 2007 m. gegužės 25 d. Jo tėvas buvo lenkas, bet motina – rusė. Dėl Rokosovskio gimimo vietos nesutariama: galimas daiktas, jis gimė Varšuvoje, bet gali būti, kad ir ne; jo biografai pateikia skirtingus pasakojimus. Nuoširdžiai dėkoju ambasadoriui Rodricui Braithwaite'ui už suteiktą informaciją apie diskusijas šiuo klausimu.

12 Andrzej Żak, "Tradycje Armii Krakowej w Wojsku Polskim," in Krzysztof Komorowski, ed., *Armia Krajowa: szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego* (Warsaw, 1999); taip pat Halmy Kund paskaita "János Mecséri: An Army Officer in the Revolution", 2006 m. spalį skaityta Budapešto *Terror Háza* muziejuje.

13 Paties Marshallo fondo aiškinimą rasite adresu: http://marshallfoundation.org/documents/MarshallPlanArticleOPT.pdf.

14 David E. Murphy, Sergei A. Kondrashev, and George Bailey, *Battleground Berlin: CIA vs. KGB in the Cold War* (New Haven and London, 1997), p. 57.

15 Ibid., pp. 67–69.

16 Ibid., p. 71.

17 V. V. Zacharov, "Meždu vlastju i veroj," įžanginis esė į *SVAG i religioznyje konfessii Sovetskoj zony okupacii Germanii 1945–49: Sbornik dokumentov* (Moscow, 2006), pp. 50–51.

18 DRA, F201-00-00/0006, pp. 11–20.

19 József Gyula Orbán, *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950–1956* (Budapest, 2001), p. 94.

20 Helmut David Baer, *The Struggle of Hungarian Lutherans Under Communism* (College Station, Tex., 2006), p. 16.

21 Richard Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime, 1919–1924* (London, 1994), pp. 346–52.

22 *SVAG i religioznyje konfessii*, pp. 228–31.

23 Ellen Ueberschär, *Junge Gemeinde im Konflikt: Evangelische Jugendarbeit in SBZ und DDR 1945–1961* (Stuttgart, 2003), pp. 63–64.

24 Jan Żaryn, *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce: 1944–1989* (Warsaw, 2003), pp. 64–69.

25 PIL, f.83, KV.

26 József Mindszenty, *Memoirs* (New York, 1974), p. 31.

27 Gábor Kiszely, *ÁVH: Egy terrorszervezet története* (Budapest, 2000), p. 102.

28 Ibid., p. 104.

29 *Ofensywa kleru a nasze zadania*, dokumentas perspausdintas: Jan Żaryn, *Kościól w PRL* (Warsaw, 2004), p. 20.

30 SAPMO-BA, DO 1 11/873 and DY 24 3823.

31 Hermann Wentker, "Kirchenkampf in der DDR: Der Konflikt um die Junge Gemeinde 1950–1953," *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (January 1994), p. 116.

32 SAPMO-BA, DY 24 3665.

33 Interviu su Ulrichu Festu, Vitenbergas, 2008 m. balandžio 16 d.

34 Mary Fulbrook, *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR, 1949–1989* (Oxford, 1995), pp. 91–99.

35 Ueberschär, *Junge Gemeinde im Konflikt*, pp. 192–200.

36 Interviu su Festu.

37 Kiszely, *ÁVH*, p. 104.

38 Ibid., pp. 104–7.

39 Orbán, *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon*, pp. 56–59.

40 Interviu su Sándoru Keresztesu, Budafokas, 2009 m. vasario 12 d.

41 Żaryn, *Dzieje Koscioła Katolickiego w Polsce*, p. 94.

42 Iš: Marian S. Mazgaj, *Church and State in Communist Poland: A History, 1944–1989* (New York, 2010), pp. 60–61.

43 Żaryn, *Dzieje Kosciola Katolickiego w Polsce*, pp. 101–2.
44 Ibid., pp. 120–21.
45 Ibid., p. 126.
46 Ibid., p. 126.
47 Csaba Szabó, *Egyházügyi hangulatjelentések* (Budapest, 2000), pp. 125, 136.
48 Wentker, "Kirchenkampf in der DDR," p. 116.
49 MOL, 276 f. 65/359.
50 Žr. Wojciech Czuchnowski, *Blizna. Proces Kurii krakowskiej 1953* (Kraków, 2003).
51 Žr. Csaba Szabó, *A Grősz-per előkészítés* (Budapest, 2001).
52 Kiszely, *ÁVH*, pp. 104–5.
53 Mindszenty, *Memoirs*, pp. 1–2.
54 Andrzej Micewski, *Cardinal Wyszyński: A Biography*, trans. William R. Brand and Katzarzyna Mroczowska-Brand (New York, 1984), pp. 1–2.
55 Margit Balogh, *Mindszenty József: 1892–1975* (Budapest, 2002), pp. 60–76.
56 Cardinal Stefan Wyszyński, *A Freedom Within*, trans. Barbara Krzywicki-Herburt and Reverend Walter J. Ziemba (New York, 1982), p. 15.
57 Árpád Pünkösti, "You Are Not Primate Here," *The Hungarian Quarterly* 36, 144 (Winter 1996).
58 Balogh, *Mindszenty József*, p. 100.
59 Mindszenty, *Memoirs*, p. 76.
60 Ibid., p. 100.
61 Wyszyński, *Freedom Within*, pp. 25–26.
62 Micewski, *Cardinal Wyszyński*, p. 66.
63 Żaryn, *Dzieje Kosciola Katolickiego w Polsce*, pp. 134–56.
64 Micewski, *Cardinal Wyszyński*, p. 20.
65 Mindszenty, *Memoirs*, pp. 197–98.
66 Micewski, *Cardinal Wyszyński*, pp. 53–55.
67 Balogh, *Mindszenty József*, pp. 16–18.
68 Interviu su Hansu-Jochenu Tschiche, Zatvelė, 2006 m. lapkričio 18 d.
69 Keith Armes, "Chekists in Cassocks," *Demokratisatsiya* 4 (1993), pp. 72–83.
70 OSA, 300/50/6, aplankas Nr. 124.
71 M. Tinz, "Friedenspriester in der Tschechoslowakei. Im Dienste der Partei," *Digest des Ostens* (1977), p. 42.
72 Orbán, *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon*, p. 94.
73 Ibid., pp. 103–4.
74 Ibid., pp. 107–8.
75 Ibid.
76 Jacek Żurek, *Ruch "Księży Patriotow"* (Warsaw, 2008), pp. 56–59.

77 Orbán, *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon*, pp. 188–89.
78 Tadeusz Isakowicz-Zaleski, *Księza Wobec Bezpieki* (Kraków, 2007), p. 44.
79 OSA, 300/50/6, aplankas 124.
80 Żurek, Ruch "*Księży Patriotow*," p. 105.
81 Isakowicz-Zaleski, *Księza Wobec Bezpieki*, p. 46.
82 Ibid.
83 Interviu su Sándoru Ladányi, Budapeštas, 2008 m. kovo 12 d.; žr. taip pat Sándor Ladányi, *A magyar református egyház 1956 tükrében* (Budapest, 2006), and Isakowicz-Zaleski, *Księza Wobec Bezpieki*.

12. VIDAUS PRIEŠAI

1 Arthur Koestler, *Darkness at Noon* (New York, 2006), p. 244.
2 Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János Rainer, eds., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents* (Budapest and New York, 2002), p. 16.
3 Joel Kotek and Pierre Rigolout, *Le Siècle des camps* (Paris, 2001), pp. 544–48; taip pat Andrzej Paczkowski, "Poland, the Enemy Nation," in Stéphane Courtois et al., eds., *The Black Book of Communism* (Cambridge, 1999), pp. 363–93.
4 Romulus Rusan, *The Chronology and Geography of Repression in Romania* (Bucharest, 2007), pp. 28–30.
5 Paczkowski, "Poland, the Enemy Nation," pp. 237–38.
6 György Gyarmati, "Hungary in the Second Half of the Twentieth Century," in István György Tóth, ed., A *Concise History of Hungary* (Budapest, 2005), pp. 58–581.
7 Rusan, *Chronology and Geography of Repression*, p. 31.
8 Karta, atsiminimų archyvas, Wacław Beynar, II/542.
9 Ibid., Stanisław Szostak, II/2944.
10 Alina Gałan and Zygmunt Mańkowski, eds., *Więzniowie Politcyzni na Zamku Lubelskim* (Lublin, 1996), pp. 20–31.
11 Frank Drauschke, Arseny Roginsky, and Anna Kaminsky, eds., *Erschossen in Moskau* (Berlin, 2005).
12 Barbara Bank, "Az internálás és kitelepítés dokumentumai a történeti levéltárban," *Az átmenet évkönyve*, 2003 (Budapest, 2004), pp. 125–30; taip pat Gyarmati, "Hungary in the Second Half of the Twentieth Century," p. 581.
13 Rusan, *Chronology and Geography of Repression*, pp. 31–32.
14 Kotek and Rigolout, *Le Siècle des camps*, pp. 543–44.
15 Dennis Deletant, *Romania Under Communist Rule* (Bucharest, 2006), p. 109.
16 Tzvetan Todorov, *Voices from the Gulag*, trans. Robert Zaretsky (University Park, Pa., 1999), pp. 39–40.
17 Kotek and Rigolout, *Le Siècle des camps*, p. 559.

18 Bank, "Az internálás és kitelepítés dokumentumai a történeti levéltárban," pp. 107–30.
19 Žr. *Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig* (Budapest, 1998), p. 192; *Magyar Internacionalisták* (Budapest, 1980); Rudolf Garasin, *Vörössipkás lovagok* (Budapest, 1967); Rudolf Garasin, *Zrínyi Katonai Kiadó* (Budapest, 1976).
20 PIL, 867/f.11/g-24, pp. 15–58.
21 MOL, 276/65184, pp. 133–39.
22 Iš pokalbių su Mária Schmidt, Sándoru M. Kissu ir Barbara Bank; taip pat Géza Böszörményi, *Recsk 1950–1953* (Budapest, 2005), p. 49.
23 Bank, "Az internálás és kitelepítés dokumentumai a történeti levéltárban," p. 122.
24 Iš pokalbio su Barbara Bank, Rečkas, 2009 m. liepos 4 d.
25 Böszörményi, *Recsk*, p. 261.
26 ABTL, 3.1.9. V-107373.
27 György Faludy, *My Happy Days in Hell*, trans. Kathleen Szasz (London, 2010), p. 304.
28 *Törvénytelen szocializmus: A Tényfeltáró Bizottság jelentése* (Budapest, 1991), p. 96.
29 Faludy, *My Happy Days in Hell*, p. 371.
30 PIL, 962/2.
31 Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches* (London, 1991), pp. 82, 94.
32 Girdėjau šią paskaitą 1982 m. rudenį, kai mokiausi paskutinius metus Jeilio universitete.
33 Mária Schmidt, *Battle of Wits*, trans. Ann Major (Budapest, 2007), p. 171.
34 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953* (Moscow and Novosibirsk, 1997), pp. 814–29.
35 Ibid., pp. 936–42.
36 Andrzej Paczkowski et al., *Polska w Dokumentach z archiwow rosyjskich 1949–1953* (Warsaw, 2000), pp. 82–83.
37 Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa*, pp. 830–58.
38 Igor Lukes, "The Rudolf Slánský Affair: New Evidence," *Slavic Review* 58, 1 (Spring 1999), pp. 160–66.
39 Ibid., pp. 164–66.
40 Jří Pelikán, ed., *The Czechoslovak Political Trials, 1950–1954: The Suppressed Report of the Dubček Government's Commission of Inquiry, 1968* (Stanford, 1975), pp. 104–9.
41 Igor Lukes, *Rudolf Slánský: His Trials and Trial*, Cold War International History Project (Washington, DC, 2006), p. 52.
42 Zbigniew Blażynski, Mówi Józef Światło (Warsaw, 2003), pp. 252–53.
43 Andrzej Werblan, *Stalinism w Polsce* (Warsaw, 2009), p. 128.
44 George H. Hodos, *Show Trials: stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954* (New York, 1987), p. 135.

45 Ibid., p. 28.
46 Schmidt, *Battle of Wits*, p. 108; taip pat Lukes, "The Rudolf Slánský Affair," pp. 166–69.
47 Schmidt, *Battle of Wits*, pp. 133–35.
48 *Lászlo Rajkas ir jo bendrininkai prieš Liaudies teismą*, Vengrijos valstybės prokuratūros publikacija (Budapest, 1949), pp. 146–63.
49 Béla Szász, *Volunteers for the Gallows* (New York, 1971), p. 123.
50 Karel Kaplan, *Report on the Murder of the General Secretary*, trans. Karel Kovanda (Columbus, 1990), p. 44.
51 Ibid., pp. 152–92; *Lászlo Rajkas ir jo bendrininkai*, pp. 146–63; Szász, *Volunteers for the Gallows*, p. 123.
52 Pelikán, *Czechoslovak Political Trials*, p. 81.
53 Konrad Rokicki, "Aparatu obraz Wlasny," in Kazimierz Krajewski and Tomasza Labuszewski, eds., *Zwyczajny Resort: Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956* (Warsaw, 2005), p. 112.
54 Tomáš Bouška and Klara Pinerova, *Czechoslovak Political Prisoners* (Prague, 2009), p. 14.
55 Szász, *Volunteers for the Gallows*, pp. 51, 59.
56 Konrad Rokicki, ed., *Departament X MBP: Wzorce–Struktury–Dzialanie* (Warsaw, 2007), p. 113.
57 Ibid., pp. 110–11.
58 Bouška and Pinerova, *Czechoslovak Political Prisoners*, p. 15.
59 István Rév, "Indicting Rajk," pranešimas, skaitytas Pensilvanijos universiteto slavistikos fakulteto pavasario tyrimų simpoziume 2009 m. balandžio 18 d.; jo tekstą rasite adresu: http://ccat.sas.upenn.edu/slavic/events/slavic_symposium/Comrades_Please_Shoot_Me/Rev_Rajk.pdf.
60 Toliau pateiktos citatos yra paimtos iš stenogramos, kuri priklausė Mieczysławui Rakowskiui, o dabar saugoma HIA, Rakowskio kolekcijoje.
61 Jo Langer, *Convictions: My Life with a Good Communist* (London, 2011), p. 30.
62 Michael Scammell, Koestler: *The Literary and Political Odyssey of a Twentieth-Century Skeptic* (New York, 2009), p. 413.
63 OSA, 23-1-25.
64 József Mindszenty, *Emlékirataim* (Budapest, 1989), p. 100.
65 Szász, *Volunteers for the Gallows*, p. 56.
66 Melissa Feinberg, "Only an Imperialist Could Think Up Such a Notion," pranešimas, skaitytas Pensilvanijos universiteto slavistikos fakulteto pavasario tyrimų simpoziume 2009 m. balandžio 18 d.
67 Karta, atsiminimų archyvas, byla "Różności, 1944–56".
68 *Frage und Antwort* 6 (1950).

69 Karta, atsiminimų archyvas, byla “Różności, 1944–56”. Bulvinius Kolorado vabalus taip pat galima pamatyti adresu: http://www.youtube.com/watch?v=0CYKU9jmBK0.
70 *HALT Amikäfer* (Berlin: Amt für Information der Regierung der DDR, 1950).
71 OSA, dokumentinių filmų kolekcija, *Statarium*, režisierius Andrásas Siposas, 1989.
72 MOL, 276/65/324, p. 36.
73 Faludy, *My Happy Days in Hell*, p. 254.
74 Ibid., p. 240.
75 Langer, *Convictions*, p. 2.
76 Interviu su Attila Poku, Budapeštas, 2009 m. vasario 13 d.
77 Zsuzsanna Ágnes Berényi, *A szabadkőműveség kézikönyve* (Budapest, 2001), pp. 185–87, 193; “*Grossaufseher*: A magyar szabadkőműveség története 1945 és 1950 között: módszerek és célkitűzések,” *Kelet* (January 2008), pp. 62–76.
78 ABTL, O-8511, pp. 1–9.

13. *HOMO SOVIETICUS*

1 Gyula Schöpflin, *Szélkiáltó* (Budapest, 1985), p. 62.
2 Alexander Zinoviev, *Homo Sovieticus*, trans. Charles Janson (Boston, 1986).
3 Freien Deutschen Jugend und des Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkommitee der SED, *Partei und Jugend: Dokumente marxistischer-leninistischer Jugendpolitik* (East Berlin, 1986), p. 326.
4 Ulrich Mählert, *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949* (Paderborn, 1995), p. 34.
5 Heinz-Hermann Krüger and Winfried Marotzki, “Pädagogik und Erziehungsalltag in der DDR: Zwischen Systemvorgaben und Pluralität,” in *Studien zur Erziehungswissenschaft und Bildungsforschung 2* (Opladen, 1994), p. 195.
6 Žr., pavyzdžiui, Janusz Korczak, *Ghetto Diary* (New Haven, 2003); žr. taip pat http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/korczak.html.
7 A. S. Makarenko, *The Road to Lıfe*, vol. II, trans. Ivy and Tatiana Litvinov (Moscow, 1951), p. 206.
8 Leonore Ansorg, *Kinder im Klassenkampf: Die Geschichte der Pionierorganisation von 1948 bis Ende der fünfziger Jahre* (Berlin, 1997), pp. 30–40.
9 Marta Brodala, “Propaganda dla Najmłodszych w Latach 1948–1956,” in *Przebudowac Człowieka* (Warsaw, 2001), p. 21.
10 Ibid., pp. 58–63.
11 Ibid., p. 57.
12 Alex Wedding, *Die Fahne des Pfeıferhansleins* (Berlin, 1953), pp. 231–32.
13 Radek Sikorski, *Full Circle: A Homecoming to Free Poland* (New York, 1997), p. 37.
14 AAN, Ministerstwo Edukacji Narodowej, 230, pp. 1–7.
15 Rafal Stobiecki, *Historiografia PRL* (Warsaw, 2007), p. 73.

16 Siegfried Baske and Martha Engelbert, *Dokumente zur Bildungspolitik in der sowjetischen Besatzungszone* (Berlin, 1966), p. 87.
17 Ibid., pp. 4–8.
18 Frederick Taylor, *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany* (London, 2011), p. 327.
19 AAN, MEN 598, p. 1.
20 Ibid., MEN 587, pp. 4–8.
21 Ibid., MEN 592, pp. 21–26.
22 Ibid., MEN 588, p. 495.
23 Ibid., MEN 241, pp. 5–15.
24 Baske and Engelbert, *Dokumente zur Bildungspolitik*, p. 26.
25 AAN, MEN 238, p. 22.
26 John Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945–1956* (Chapel Hill and London, 2000), p. 97.
27 Ibid., p. 43.
28 Ibid., p. 71.
29 Ibid., p. 135.
30 Ibid., p. 84.
31 Ibid., p. 178.
32 *Partei und Jugend*, p. 345.
33 Andrzej Gawryszewski, *Ludnosc Polski w XX wieku* (Warsaw, 2005), pp. 328–29.
34 Interviu su Eugeniuszu Mroczowskiu, Varšuva, 2007 m. gegužės 25 d.
35 Connelly, *Captive University*, p. 228.
36 Ibid., pp. 235, 252.
37 Bartosz Cichocki and Krzyzstof Józwiak, *Najważniejsze są Kadry: Centralna Szkoła Partyjna PPR/PZPR* (Warsaw, 2006), pp. 68–80.
38 Connelly, *Captive University*, p. 239.
39 Ibid., pp. 246–47.
40 James Mark, “Discrimination, Opportunity, and Middle-Class Success in Early Communist Hungary,” *The Historical Journal* 48, 2 (June 2005), p. 506.
41 Interviu su Krzysztofu Pomianu, Varšuva, 2008 m. gegužės 2 d.
42 Interviu su Erichu Loestu, Leipcigas, 2006 m. gruodžio 12 d.
43 Pokalbis su Piotru Paszkowskiu, Varšuva, 2012 m. gegužė.
44 Blazej Brzostęk, *Robotnicy Warszawy* (Warsaw, 2002), pp. 45–47.
45 AAN, MEN 581.
46 Brodala, “Propaganda dla Najmłodszych w Latach,” pp. 40–44.
47 MOL, 276/65/156, pp. 63–86.
48 SAPMO-BA, DY 30/J IV 2/2 A 415.

49 Brodala, "Propaganda dla Najmłodszych w Latach," p. 48.
50 "Frohe Ferientage für alle Kinder," Beschluss des Politbüros vom 30.3.1951, Anlagenummer fünf; SAPMO-BA, DY 30/IV 2/905/130, Bl. 8ff.
51 SAPMO-BA, DY 25/482.
52 PIL, 286/23, pp. 118–30.
53 Ibid., 286/18, pp. 214–15.
54 Interviu su Pomianu.
55 1956 Institute, byla 22.
56 Więsław Kot, "Wyścigowiec ofiarny," Wprost 43 (2007), pp. 86–92; žr. taip pat Padraic Kenney, *Rebuilding Poland: Workers and Communists 1945–1950* (Ithaca, 1997), p. 247.
57 Sándor Horváth, "Élmunkások és sztahanovisták," *História* (August 1998).
58 John Rodden, *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of Eastern German Education, 1945–1995* (New York, 2002), p. 58.
59 Ibid., p. 59.
60 MOL, 276/65/156, p. 35.
61 Izabella Main, "President of Poland or 'Stalin's Most Faithful Pupil?': The Cult of Bolesław Bierut in stalinist Poland," in Balász Apor et al., eds., *The Leader Cult in Communist Dictatorships* (New York, 2004), p. 188.
62 Paul Gregory, *The Political Economy of stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives* (Cambridge, 2004), pp. 103–9.
63 MOL, 276/65/156, pp. 1–6.
64 DRA, F 201-00-00/0002, p. 41.
65 David Priestland, *Stalinism and the Politics of Mobilization: Ideas, Power, and Terror in Inter-war Russia* (New York, 2007), p. 314.
66 Cituojama iš: Mark Pittaway, "The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary," *The Journal of Modern History* 74, 4 (December 2002), p. 742.
67 Dagmar Semmelmann, *"Man war total entwurzelt und musste erst wieder Wurzeln schlagen": Zur Integration von Flüchtlingen und Vertriebenen in der SBZ/DDR aus lebensgeschichtlicher Sicht—dargestellt am Sonderfall Eisenhüttenstadt* (oral history, published on CD, 2005).
68 Pittaway, "Reproduction of Hierarchy," p. 741.
69 MOL, 276/65/186, pp. 10–135.
70 PIL, 286/18, p. 217.
71 Vengrijos etnografijos muziejus paminėjo šią parodą 2012 m. kovą, per šešiasdešimtąsias metines; žr.: http://www.neprajz.hu/kiallitasok.php?menu=3&kiallitas_id=121.
72 Main, *President of Poland or 'Stalin's Most Faithful Pupil?,'* pp. 179–93.

73 SAPMO-BA, DY 30/J IV 2/2/, p. 22.
74 Christian Ostermann, ed., *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain* (Budapest and New York, 2001), p. 20.
75 SAPMO-BA, DY/30/IV 2/1/ 61, pp. 136–57.
76 Žr., pavyzdžiui, SAPMPO-BA, DY 30/IV/ 2/9.06/173; žr. taip pat DRA, 201-00-0010003, pp. 129–33.
77 BStU MfSZ–Sekretariat d. Ministers (Min.) 387, pp. 502–5.
78 DRA, B012765756; taip pat Harry Pross, "On Mann's Political Career," *Journal of Contemporary History 2*, 2 (April 1967), p. 80.
79 Alan Nothnagle, *Building the East Germany Myth* (Ann Arbor, 1999), pp. 63–67.
80 AAN, Ministerstwo Kultury, no. 274.
81 Ibid., nos. 274, 724, 747.
82 Ibid., no. 478.
83 SAPMO-BA, DY 24/2.120, p. 55.
84 Ibid., DY 24/2.414.
85 Ibid., DY 25/248.
86 PIL, 286.19, p. 207.
87 Artur Pasko, *Wyścig Pokoju w dokumentach władz partyjnych i państwowych 1948–1989* (Kraków, 2009), pp. 21–30.
88 Magdolna Baráth, ed., *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956* (Budapest, 2002), p. 175.
89 J.C.C., "The Berlin Youth Festival: Its Role in the Peace Campaign," *The World Today 7, 7* (July 1951), pp. 306–15.
90 Giles Scott-Smith and Hans Krabbendam, eds., *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945–1960* (London, 2003), pp. 172–73.
91 BStU MfSZ, BdL 003465.
92 Ibid., 000012.
93 Ibid., 000015.
94 Ibid., 000012.
95 Ibid., 15194.
96 J.C.C., "The Berlin Youth Festival," p. 311.
97 Rasite adresu: http://www.youtube.com/watch?v=oIGa6YcTU8s.
98 Interviu su Lotharu Grimmu, Eizenhiutenštatas, 2007 m. balandžio 27 d.
99 Jacek Trznadel, *Hańba Domowa* (Paris, 1986), pp. 22–23.
100 Interviu su Hansu Modrow, Berlynas, 2006 m. gruodžio 7 d.
101 Interviu su Józefu Tejchma, Varšuva, 2007 m. birželio 14 d.
102 Cituojama iš: Hans Modrow, *Ich wollte ein Neues Deutschland* (Munich, 1999), p. 59.

14. SOCIALISTINIS REALIZMAS

1 V. I. Lenin, "Party Organization and Party Literature," *Novaya Zhizn* 12 (November 13, 1905).

2 Andrzej Panufnik, *Composing Myself* (London, 1987), p. 189.

3 Dabar ten įsikūrusi Vokietijos finansų ministerija.

4 Wolfgang Schivelbusch, *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948* (Berkeley, 1998), pp. 39–50.

5 Elfriede Brüning, *Und außerdem war es mein Leben* (Berlin, 2004), p. 331.

6 SAPMO-BA, DY 271/213.

7 David Pike, *The Politics of Culture in Soviet-Occupied Germany, 1945–1949* (Stanford, 1992), p. 138.

8 SAPMO-BA, DY 27/2751.

9 Ibid., DY 27/341; taip pat Schivelbusch, *In a Cold Crater*, p. 80.

10 Ši citata buvo pateikta Herberto Sandbergo kūrinių rinkinio "Mit spitzer Feder" parodoje, kuri 2008 m. buvo surengta Berlyne, Menų akademijoje (Akademie der Künste).

11 Schivelbusch, *In a Cold Crater*, p. 82.

12 SAPMO-BA, DY 27/1512.

13 Ronald Hayman, *Brecht: A Biography* (New York, 1983), pp. 325–26.

14 Anne Hartmann and Wolfram Eggelin, *Sowjetische Präsenz im kulturellen Leben der SBZ und frühen DDR 1945–1953* (Berlin, 1998), pp. 155–56.

15 György Faludy, *My Happy Days in Hell*, trans. Kathleen Szasz (London, 2010), p. 228.

16 AdK ABK, *Max Lingner, 1888–1959*, parodos katologas, išleistas Berlyne 1988 m.

17 Günter Feist, Eckhart Gillen, and Beatrice Vierneisel, eds., *Kunstdokumentation: 1945–1990, SBZ/DDR* (Berlin, 1996), pp. 104–6.

18 T. V. Volokitina et al., eds., *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953*, vol. 2 (Moscow and Novosibirsk, 1997), pp. 36–41.

19 Ibid., pp. 41–43.

20 Peteris Pachnicke atkreipė mano dėmesį, kad debatai apie „formalizmą" penktajame dešimtmetyje atkartojo debatus apie „ekspresionizmą", kurie vyko ketvirtajame dešimtmetyje. Pokalbis su Peteriu Pachnicke, Berlynas, 2008 m. balandžio 20 d.

21 Laurie S. Koloski, "Painting Kraków Red: Politics and Culture in Poland, 1945–1950," Ph.D. dissertation, Stanford University, 1998.

22 Žr. Wojciech Włodarcyzk, *Socrealizm: sztuka polska w latach 1950–1954* (Warsaw, 1986), p. 112.

23 Pokalbis su Petra Uhlmann ir Michaeliu Krejsa, Menų akademija (*Akademie der Künste*), Berlynas, 2008 m. gruodžio 5 d.

24 Joy Calico, "The Trial, the Condemnation, the Cover-up: Behind the Scenes of Brecht/Dessau's *Lucullus* Opera(s)," *Cambridge Opera Journal* 14, 3 (November 2002), pp. 313–42. Žr. taip pat Hayman, *Brecht*, pp. 354–55.
25 Gunter Feist, "Das Wandbild im Bahnhof Friedrichstrasse," in Eckhart Gillen and Diether Schmidt, eds., *Zone 5: Kunst in der Viersektorenstadt, 1945–51*, parodos katalogas (Berlin, 1989), pp. 92–124.
26 Pokalbis su Uhlmannir Krejsa.
27 *Protokoły z posiedzeń Rady Wydziału Malarstwa w ASP w Warszawie*, 01.12.1950-17.02.1954, Andrzejaus Bielawskio kolekcijoje.
28 AAN, Ministerstwo Kultury, nos. 321, 322, 326.
29 Koloski, "Painting Kraków Red," pp. 200–309.
30 AdK ABK, Otto Nagelio kolekcija, III, ir Arnoldo Zweigo kolekcija, V, aplankas 5.
31 Ibid., *Max Lingner*, IV.A.59.
32 Gerhard Strauss, *Vom Auftrag zum Wandbild* (Berlin, 1953), p. 12.
33 Ibid., pp. 16–20.
34 Ibid., pp. 21–25.
35 AdK ABK, *Max Lingner*, VI.A.124.
36 Günter Feist, Eckhart Gillen, *Stationen eines Weges: Daten und Zitate zur Kunst und Kunstpolitik der DDR 1945–1998* (Berlin, 1988), p. 24.
37 AdK ABK, *Max Lingner*, parodos katalogas.
38 Wanda Telakowska, *Twórczość Ludowa w Nowym Wzornictwie* (Warsaw, 1954), p. 5.
39 David Crowley, "Building the World Anew: Design in stalinist and Post-stalinist Poland," *Journal of Design History 7*, 3 (1994).
40 Lou Taylor, "The Search for a Polish National Identity, 1945–68," nepublikuotas rankraštis Lenkijos nacionalinio muziejaus kolekcijoje.
41 AAN, Ministerstvo Kultury, no. 321.
42 Krystyna Czerniewska and Tadeusz Reindl, eds., "Sztuka dla Zycia: Wspomnienia o Wandzie Telakowskiej," *Biblioteka Wzornictwa* 10, 88, pp. 11–12.
43 Pokalbiai su Anna Frąckiewicz, Lenkijos nacionalinio muziejaus dekoratyvinių menų kuratore, 2007 m. lapkritis; Krystyna Czerniewska, "To Oni Tworzyly Wzornictowo," nepublikuotas rankraštis Lenkijos nacionalinio muziejaus kolekcijoje.
44 Ši dizaino kolekcija sudaro milžiniškos Lenkijos nacionalinio muziejaus šiuolaikinio dizaino kolekcijos pagrindą; didžioji šios kolekcijos dalis saugoma pusiau nuolatinėje saugykloje.
45 Aleksander Wojciechowski, *O Sztuce Użytkowej i Użytecznej* (Warsaw, 1955), p. 65.
46 Cituojama iš: Piotr Majewski, *Jak zbudować 'Zamek socjalistyczny,'* Zbudować Warsawę Pieknę: O Nowy Krajobraz Stolicy 1944–1956 (Warsaw, 2003), p. 33.
47 Interviu su Alexanderu Jackowskiu, Varšuva, 2007 m. gegužės 15 d.

48 Bolesław Szmidt, ed., *The Polish School of Architecture, 1942–1945* (Liverpool, 1945), pp. 85–95, 186–88.
49 Majewski, *Jak zbudować 'Zamek socjalistyczny',* p. 36.
50 Bolesław Bierut, *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy: Refereat Na Konferencji Warszawskiej PZPR w dniu 3 lipca, 1949 g* (Warsaw, 1949), pp. 20–21.
51 Krzystof Mordinski, "Marzenia o idealnym mieście–Warszaw socrealistyczna," *Spotkania z Zabytkami* 9, 226, pp. 3–8.
52 Visuomenė su šiais projektais buvo supažindinta išleidus sunkų, prabangų albumą: *Sześcioletni Plan Odbudowy Warszawy* (Warsaw, 1950).
53 Anders Åman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era* (Cambridge, Mass., 1992), p. 49.
54 Waldemar Baraniewski, "Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku," rasite adresu: http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly.
55 Edmund Goldzamt, William Morris: *A Geneza Spoteczna Architektury Nowoczesnej* (Warsaw, 1967).
56 Teresa Torańska, *Oni: Stalin's Polish Puppets*, trans. Agnieszka Kołakowska (London, 1988), pp. 306–7.
57 Konrad Rokicki, "Kłopotliwe Dar: Pałac Kultury I Nauki," *Zbudować Warsawę Pieknę: O Nowy Krajobraz Stolicy (1944–1956)* (Warsaw, 2003), pp. 107–15.
58 Bierut, *Sześcoletni Plan*, pp. 20–21.
59 David Crowley, *Warsaw* (London, 2003), p. 54.
60 Pokalbis su Frąckiewicziumi.
61 Cituojama iš: Wojciechowski, *O Sztuce Użytkowej i Użytecznej*, p. 71.
62 Ibid.
63 Interviu su Jackowskiu.
64 Žr., pavyzdžiui, http://www.youtube.com/watch?v=KI3jZtruxvA.
65 Mira Liehm, Antonin J. Liehm, *The Most Important Art: East European Film After 1945* (Berkeley, 1977).
66 SNL, Istorinių interviu kolekcija: interviu su Istvánu Szőtsu; interviu ėmė Sándoras Csoóri ir Gáboras Hanákas, 1988 m. gruodžio 8 d.
67 Gábor Szilágyi, *Tűzkeresztség, A magyar játékfilm története 1945–1953* (Budapest, 1992), p. 219.
68 Vsevolod Pudovkin, András Kovács, eds., *Pudovkin a magyar filmről* (Budapest, 1952), pp. 46, 61, 62.
69 SNL, interviu su Szőtsu.
70 MNFA, Ke 34/10a.
71 Ibid., Ke 34/7.
72 Szilágyi, *Tűzkeresztség*, pp. 233–36.

73 Ibid., p. 234.
74 SNL, interviu su Szőtsu.
75 Interviu su Andrzejumi Wajda, Varšuva, 2009 m. gegužės 14 d.
76 Jan Ciechowicz, Zbigniew Majchrowski, *Od Shakespeare'a Do Szekspira* (Warsaw, 1993), pp. 24–25.
77 „Karta“ (1955) jau buvo postalinistinio laikotarpio filmas, kaip ir „Pelenai ir deimantai“ (1958). „Mefistofelis“ pasirodė daug vėliau, 1981 m., kai akivaizdžios aliuzijos į stalinistinį terorą nesukliudė filmui pasiekti ekranų.
78 Wisława Szymborska, “Ten Dzień,” *Życie Literackie* 11, 61 (March 15, 1953).
79 Interviu su Ágnes Heller, Budapeštas, 2009 m. birželio 2 d.

15. IDEALŪS MIESTAI

1 Urszula Ciszek-Frankiewicz, *O Nowej to Hucie: Ballady i Wiersze* (Kraków, 1994).
2 Sándor Horváth, “Alltag in Sztálinváros,” in Christiane Brenner and Peter Heumos, eds., *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968* (Munich, 2005), p. 512.
3 Šis pasakojimas pagrįstas interviu su Júlia Horváth, Eleku Horváthu (Budapeštas, 2009 m. birželio 30 d.) ir Zsófia Tevan (Budapeštas, 2009 m. birželio 4 d).
4 István Horváth, ed., *Dunaferr: Dunai Vasmu Kronika* (Dunaújváros, 2000), pp. 31-33.
5 Andreas Ludwig, *Eisenhüttendstadt: Wandel einer industriellen Gründungsstadt in fünfzig Jahren* (Potsdam, 2000), pp. 53–54.
6 Interviu su Stanisławu Juchnowicziumi, Krokuva, 2007 m. birželio 19 d.; ir *Idealnego*, Krokuvos miesto istorijos muziejaus leidyklos (*Wydawnicze Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*) katalogas (Kraków, 2006), p. 26.
7 Tadeusz Golaszewski, *Kronika Nowej Huty* (Kraków, 1955), pp. 34–35; žr. taip pat *Nowa Huta: Architektura I tworcy miasta*, Krokuvos miesto istorijos muziejaus Naujosios Hutos skyriaus paroda.
8 Interviu su Juchnowicziumi.
9 Herbert Nicolaus, Lutz Schmidt, *Einblicke: 50 Jahre EKO Stahl* (Eisenhüttenstadt, 2000), p. 47.
10 Jenny Richter, Heike Förster, Ulrich Lakemann, *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt: Von der Utopie zur Gegenwart* (Marburg, 1997), pp. 18–22.
11 Pokalbis su Dr. Herbert Nikolaus, EKO archyvistu, Eizenhiutenštatas, 2007 m. kovo 5 d.; Ludwig, *Eisenhüttendstadt*, pp. 28–30; interviu su Andreasu Ludwigu (Berlynas, 2006 m. gruodžio 6 d.) ir Axeliu Drieschneriu (Berlynas, 2007 m. kovo 5 d.).
12 Golaszewski, *Kronika Nowej Huty*, pp. 29–31.
13 Pokalbis su Leszeku Sibila, Krokuvos miesto istorijos muziejaus Naujosios Hutos skyriaus vedėju, Naujoji Huta, 2007 m. birželio 19 d.

14 Richter et al., *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt*, p. 14; ir interviu su Juchnowicziumi.
15 Simone Haine, ed., *Reise nach Moskau* (Berlin, 1995), pp. 45–53.
16 Ludwig, *Eisenhüttendstadt*, pp. 44–50.
17 Interviu su Juchnowicziumi.
18 Pokalbis su Márta Matussné Lendvai, *Intercisa* muziejaus direktore, Dunauivarošas, 2009 m. gegužės 19 d.; ir Sándor Horváth, *A kapu es a hatar: mindenapi Sztálinváros* (Budapest, 2004), pp. 14–16.
19 Dagmar Semmelmann, *"Man war total entwurzelt und musste erst wieder Wurzeln schlagen": Zur Integration von Flüchtlingen und Vertriebenen in der SBZ/DDR aus lebensgeschichtlicher Sicht–dargestellt am Sonderfall Eisenhüttenstadt* (oral history, published on CD, 2005), p. 82.
20 OSA, 206-1-1:3.
21 Horváth, *A kapu es a hatar*, pp. 35–36.
22 Richter et al., *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt*, pp. 32–33.
23 Kurt W. Leucht, *Die erste neue Stadt in der DDR* (Berlin, 1957), pp. 79–83.
24 OSA, 206-1-1:3.
25 Richter et al., *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt*, pp. 33–35.
26 Interviu su Kollár-Horváth.
27 Richter et al., *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt*, p. 33.
28 Interviu su Tevan.
29 Ambruso Borovszky prisiminimai, bendrovės *Dunaferr* archyvas.
30 Interviu su Juchnowicziumi.
31 Horváth, *A kapu es a hatar*, pp. 158–72.
32 Interviu su Karlu Gassu, Kleinmachnow (Berlynas), 2008 m. gegužės 7 d.
33 Nicolaus and Schmidt, *Einblicke*, pp. 54–55.
34 Tadeusz Konwicki, *Przy Budowie* (Warsaw, 1950).
35 AdK ABK, Nerlingerio kolekcija, aplankas Nr. 141; taip pat pokalbis su Petra Ulhmann and Michaeliu Krejsa, Berlynas, 2008 m. gruodžio 5 d.
36 SAPMO-BA, DY 30/IV 2/9.06/175.
37 AdK ABK, Nerlingerio kolekcija, aplankas 79.
38 Ibid., aplankai 79, 141.
39 Ibid., aplankas 79.
40 Günter Feist with Eckhart Gillen, *Stationen eines Weges: Daten und Zitate zur Kunst und Kunstpolitik der DDR 1945–1998* (Berlin, 1988), p. 29.
41 AdK ABK, Nerlingerio kolekcija, aplankas 103.
42 Horváth, *A kapu es a hatar*, p. 32.
43 Horváth, "Alltag in Sztálinváros," pp. 517–18.
44 Lenkijos gyventojų surašymo duomenys, skaičiai suapvalinti.

45 Mark Pittaway, "Creating and Domesticating Hungary's Socialist Industrial Landscape: From Dunapentele to Sztálinváros, 1950–1958," *Historical Archaeology* 39, 3, Landscapes of Industrial Labor (2005), p. 84.

46 Interviu su Józefu Tejchma, Varšuva, 2007 m. birželio 14 d.; taip pat Józef Tejchma, *Poegnanie z władzą* (Warsaw, 1997), and Józef Tejchma, *Z notatnika aktywisty ZMP* (Warsaw, 1954).

47 Ryszard Kapuściński, "To tez jest prawda o Nowej Hucie," *Sztandar Młodych* 234 (1955 m. rugsėjo 30 d.).

48 Horváth, *A kapu es a hatar*, pp. 40–52.

49 Ibid., pp. 22–24.

50 Nicolaus and Schmidt, *Einblicke*, pp. 56–58.

51 Richter et al., *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt*, p. 31.

52 Interviu su Tevan.

53 Richter et al., *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt*, p. 14.

54 Ferenc Erdős and Zsuzsanna Pongrácz, *Dunaújváros története* (Dunaújváros, 2000), pp. 255–56.

55 Márta Matussné Lendvai, "... a nagy Sztálinról nevezhessük el," *Árgus* (January 1995), pp. 70–74.

56 Nicolaus and Schmidt, *Einblicke*, pp. 65–71.

57 Leucht, *Die erste neue Stadt in der DDR*, p. 86.

58 Interviu su Tevan.

59 Ši kalba buvo perspausdinta Olandijos architektūriniame žurnale *Volume*; ją rasite adresu: http://volumeproject.org/volume/2009/00/00/Industrialised+Building+Speech%2C+1954/7783.

60 Ludwig, *Eisenhüttendstadt*, p. 52.

61 Ibid., p. 52.

62 Tekstą rasite adresu: http://hamlet.pro.e-mouse.pl/teksty/?id=po1939&idu=006; vertimas mano.

16. KOLABORANTAI NE SAVO NORU

1 Interviu su Herta Kuhrig, Berlynas, 2006 m. lapkričio 21 d.

2 Šį įrašą rasite adresu: http://www.youtube.com/watch?v=JVq8_gRXlpg.

3 Volker Müller, "Es ist so viel Blut umsonst geflossen," *Berliner Zeitung*, 2001 m. sausio 26 d., p. 11.

4 Interviu su Jerzy Morawskiu, Varšuva, 2007 m. birželio 7 d.

5 Interviu su pulkininku Ludwiku Rokickiu, Varšuva, 2006 m. gegužės 25 d.

6 Interviu su Jaceku Fedorowicziumi, Varšuva, 2009 m. kovo 25 d.

7 Anna Bikont and Joanna Szczesna, *Lawina i Kamienia: Pisarze wobec Komunizmu* (Warsaw, 2006), pp. 103–12.

8 Žr. http://fotoforum.gazeta.pl/72,2,746,68832222,74666403.html. Picasso Varšuvos „undinė“ dabar vaizduojama ant trumparankovių marškinėlių ir kavos puodelių.

9 György Majtényi, "Őrök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években," in Sándor Horváth, ed., *Mindennapok Rákosi és Kádár korában* (Budapest, 2008), p. 289.

10 Joel Agee, *Twelve Years: An American Boyhood in East Germany* (Chicago, 2000), p. 125.

11 OSA, 300/50/6, aplankai Nr. 35, 42, 43.

12 BStU MfSZ, 5960/60, p. 130.

13 Jacek Kuroń, Kuroń: *Autobiografia* (Warsaw, 2009) (žr. http://www.krytykapolityczna.pl/Autobiografia/Awans-spoleczny-i-odbudowa/menu-id-232.html).

14 Interviu su Wolfgangu Lehmannu, Berlynas, 2006 m. rugsėjo 20 d.

15 Interviu su Michału Baueriu, Varšuva, 2007 m. birželio 18 d.

16 Andrzej Panufnik, *Composing Myself* (London, 1987), p. 183.

17 David Pike, *The Politics of Culture in Soviet-Occupied Germany, 1945–1949* (Stanford, 1992), p. 365.

18 Jacek Trznadel, *Hańba Domowa* (Paris, 1986).

19 Panufnik, *Composing Myself*, p. 191.

20 Panaši kampanija buvo pradėta Prancūzijoje. Žr. André Heynal, "Die ungarische Psychoanalyse unter totalitären Regimen," in Ágnes Berger et al., *Psychoanalyse hinter dem Eisernen Vorhang* (Frankfurt, 2010), pp. 27–49.

21 Pál Hermat, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis* (Budapest, 1994), pp. 393–440.

22 Ferenc Erős, "Psychoanalysis and Cultural Memory," pranešimas, skaitytas simpoziume „Psichoanalizė už geležinės uždangos“, Collegium Hungaricum, Berlynas, 2008 m. lapkričio 15–16 d.

23 Hermat, *Freud*, pp. 393–440.

24 Interviu su György Hidas, Budapeštas, 2009 m. kovo 12 d.

25 Heynal, "Die ungarische Psychoanalyse."

26 Interviu su Judit Mészáros, Budapeštas, 2009 m. balandžio 20 d.

27 Interviu su Antoniu Rajkiewicziumi, Varšuva, 2007 m. birželio 3 d.

28 Interviu su Piotru Paszkowskiu, Varšuva, 2012 m. gegužės 22 d.

29 Interviu su Fedorowicziumi.

30 Interviu su Karoliu Modzelewskiu, Varšuva, 2009 m. balandžio 28 d.

31 Interviu su Krzysztofu Pomianu, Varšuva, 2008 m. gegužės 2 d.

32 Interviu su Morawskiu.

33 John Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945–1956* (Chapel Hill and London, 2000), pp. 216–17.
34 Interviu su Ivánu Vitányi, Budapeštas, 2009 m. sausis.
35 Interviu su Elfriede Brüning, Berlynas, 2006 m. lapkričio 28 d. ir gruodžio 5 d.
36 Elfriede Brüning, *Und außerdem war es mein Leben* (Berlin, 2004), pp. 342–45.
37 Ibid., p. 398.
38 Elfriede Brüning, *Lästige Zeugen: Tonbandgespräche mit Opfern der Stalinzeit* (Halle, 1990).
39 Leopold Tyrmand, "Sprawa Piaseckiego," *Swiat* (November 18, 1956).
40 Jan Engelgard, *Wielka Gra Bolesława Piaseckiego* (Warsaw, 2008), p. 7.
41 Andrzej Jaszczuk, *Ewolucja Ideowa Bolesława Piaseckiego* (Warsaw, 2005), pp. 27–28, 56–57.
42 Engelgard, *Wielka Gra Bolesława Piaseckiego*, pp. 66–67.
43 Mikołaj Stanisław Kunicki, "The Polish Crusader: The Life and Politics of Bolesław Piasecki, 1915–1979," Ph.D. thesis, Stanford University, June 2004, pp. 196–203.
44 Czesław Miłosz, *Zdobycie Władzy* (Olsztyn, 1990), pp. 138–39.
45 Engelgard, *Wielka Gra Bolesława Piaseckiego*, p. 85.
46 Ibid., p. 218.
47 Interviu su Januszu Zabłockiu, Varšuva, 2009 m. birželio 19 d.
48 Kunicki, "The Polish Crusader," pp. 241–43.
49 Tuo tvirtai įsitikinusi Piaseckio šeima. Pokalbis su Ładysławu Piaseckiu, Varšuva, 2012 m. vasario 17 d.
50 Interviu su Zabłockiu.
51 Interviu su Leopoldu Ungeriu, Briuselis, 2009 m. kovo 21 d.
52 Interviu su Alexandru Jackowskiu, Varšuva, 2007 m. gegužės 15 d.
53 SAPMO-BA, ZPA, NY 421/ 5/53, pp. 263–74.
54 Klaus Polkehn, *Das war die Wochenpost: Geschichte und Geschichten einer Zeitung* (Berlin, 1997), p. 7.
55 Interviu su Klausu Polkehnu, Berlynas, 2006 m. spalio 20 d.

17. PASYVŪS OPONENTAI

1 György Faludy, *My Happy Days in Hell*, trans. Kathleen Szasz (London, 2010), p. 207.
2 Celina Budzyńska, *Krytyka i Samokrytyka* (Warsaw, 1954), p. 44.
3 *Daily Worker*, 1950 m. lapkričio 20 d., p. 2; žr. taip pat Phillip Deery, "The Dove Flies East: Whitehall, Warsaw and the 1950 World Peace Congress," *Australian Journal of Politics and History* (December 2002).
4 *Sheffield Telegraph*, 1950 m. lapkričio 19 d.; taip pat Deery, "The Dove Flies East".
5 Stiftung Aufarbeitung, Archiv Unterdruckter Literatur, Edeltraude Eckert byla.

6 Joanna Kochanowicz, *ZMP w Terenie* (Warsaw, 2000), pp. 85–102.

7 John Rodden, *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of Eastern German Education, 1945–1995* (New York, 2002).

8 Maciej Chłopek, *Bikiniarze. Pierwsza polska subkultura* (Warsaw, 2005), pp. 69–75; Sándor Horváth, "Hooligans, Spivs and Gangs: Youth Subcultures in the 1960s," in János M. Rainer and György Péteri, eds., *Muddling Through in the Long 1960s: Ideas and Everyday Lıfe in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*, Trondheim Studies on East European Cultures and Societies 16 (May 2005), pp. 199–223.

9 Chłopek, *Bikiniarze*, p. 101; taip pat Kathy Peiss, *Zoot Suit: The Enigmatic Career of an Extreme Style* (Philadelphia, 2011), p. 179.

10 Leopold Tyrmand, *Dziennik 1954* (London 1980), pp. 138–40.

11 Horváth, "Hooligans, Spivs and Gangs."

12 Chłopek, *Bikiniarze*, p. 30.

13 Ibid., pp. 142–43.

14 Jacek Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu* (Wrocław, 1995), p. 54.

15 Žr. Sándor Horváth, "Myths of the Great Tree Gang: Constructing Urban Spaces and Youth Culture in Socialist Budapest," in Joanna Herbert and Richard Rodger, eds., *Testimony of the City: Identity, Community and Change in a Contemporary Urban World* (Aldershot, 2007), pp. 73–93; taip pat Horváth, "Hooligans, Spivs and Gangs."

16 Interviu su Krzysztofu Pomianu, Varšuva, 2008 m. gegužės 2 d.

17 Chłopek, *Bikiniarze*, pp. 130–35.

18 Kuroń, *Wiara i wina*, pp. 54–55.

19 Toby Thacker, "The Fifth Column: Dance Music in the Early German Republic," in Patrick Major and Jonathan Osmond, eds., *The Workers' and Peasants' State* (Manchester, 2002), pp. 227–39.

20 Interviu su Erichu Loestu, Leipcigas, 2006 m. gruodžio 12 d.

21 AdK ABK, Arnold Zweig, V.

22 Thacker, "The Fifth Column," pp. 227–39.

23 Interviu su Marta Stebnicka, Krokuva, 2009 m. vasario 25 d.

24 Įžvalgią, neformalią komunistinių laikų humoro analizę rasite: Ben Lewis, *Hammer* and Tickle (London, 2009). Sutrumpintą versiją rasite: "Hammer and Tickle," *Prospect* 122 (2006 m. gegužės 20 d.).

25 Lewis, *Hammer and Tickle*, p. 11.

26 Šioje dalyje pateikti anekdotai paimti iš skirtingų žmonių pasakojimų ir įvairių šaltinių. Norėčiau padėkoti Piotrui Paszkowskiui, kad juos surinko.

27 PIL, 286.23, p. 122.

28 AAN, Ministerstwo Oswiaty 346, p. 16.

29 Milan Kundera, *The Joke* (London, 1992).
30 Žr. Lewis, *Hammer and Tickle*, p. 132.
31 Jenő Randé and János Sebestyén, *Azok a rádiós évtizedek* (Budapest, 1995), pp. 146–48.
32 *Ulenspiegel: Literatur, Kunst, Satire*, vols. II (1947) and III (1948). Pasakodama apie Herbertą Sandbergą remiuosi tuo, ką sužinojau iš pokalbio su meno istoriku Peteriu Pachnicke.
33 SAPMO-BA, DY 30/IV 2.9.06/23.
34 Lewis, *Hammer and Tickle*, p. 11.
35 Interviu su Józefu Puciłowskiu, Krokuva, 2009 m. kovo 24 d.
36 Interviu su Hansu-Jochenu Tschiche, Satuelle, 2006 m. lapkričio 18 d.
37 Karta, atsiminimų archyvas, 7/IV.
38 Jan Ziółek and Agnieszka Przytuła, *Represje wobec uczestników wydarzeń w Katedrze Lubelskiej w 1949 roku* (Lublin, 1999); žr. taip pat Agnieszka Przytuła, "Skazani za wiarę w cud," nepublikuotas rankraštis, kurį rasite adresu: http://tnn.pl/pamie.php.
39 Karta, atsiminimų archyvas, 7/IV.
40 Rudolf Ilona Sánthâné, nepublikuotas rankraštis.
41 Interviu su Halina Bortnowska, Varšuva, 2006 m. vasario 5 d.
42 Dariusz Stola, *Kraj bez Wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989* (Warsaw, 2010), p. 27.
43 William E. Stacy, "US Army Border Operations in Germany 1945–1983" (HQ US Army, Europe and 7th Army, 2002); rasite adresu: http://www.history.army.mil/documents/BorderOps/content.htm.
44 Edith Sheffer, "On Edge: Building the Border in East and West Germany," Central European History 40 (2007), pp. 307–33.
45 Stacy, "US Army Border Operations in Germany."
46 Corey Ross, "Before the Wall: East Germans, Communist Authority and the Mass Exodus to the West," *The Historical Journal* 45, 2 (2002), p. 459; taip pat Frederick Taylor, *The Berlin Wall* (New York, 2006), p. 77.
47 Interviu su Herta Kuhrig, Berlynas, 2006 m. lapkričio 21 d.
48 Ross, "Before the Wall," pp. 465–77.

18. REVOLIUCIJOS

1 Bertolt Brecht, *Poems 1913–1956*, John Willett and Ralph Manheim, eds. (Methuen, 1976), p. 440.
2 Iš tiesų Stalinas mirė kovo 5 d. dėl kovo 1 d. patirto priepuolio, bet apie jo mirtį visuomenei buvo pranešta tik kitą dieną.
3 Mark Allinson, *Politics and Popular Opinion in East Germany 1945–68* (Manchester, 2000), pp. 52–54.

4 Žr. Atviros visuomenės archyvo nuotraukas adresu: http://www.osaarchivum.org/galeria/05031953/sect06/index.html.
5 Žurnalas *Life* publikavo jų visų nuotraukas, 1953 m. kovo 2 d., pp. 33–35.
6 Amy Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1995), p. 182.
7 Mark Kramer, "The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making," *Journal of Cold War Studies* 1, 1 (Winter 1999), pp. 18–21.
8 Ibid., p. 17; taip pat Christian Ostermann, ed., *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain* (Budapest and New York, 2001), pp. 86–90 (daugelį šių dokumentų taip pat rasite adresu: http://legacy.wilsoncenter.org).
9 Ostermann, ed., *Uprising in East Germany 1953*, pp. 10–101.
10 Kramer, "Early Post-Stalin Succession Struggles," p. 17.
11 Ibid., p. 23.
12 Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János Rainer, eds., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents* (Budapest and New York, 2002), pp. 15–20.
13 Charles Gati, *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt* (Stanford and Washington, 2006), pp. 32–40.
14 Imre Nagy, *On Communism: In Defense of the New Course* (New York, 1957), p. 176.
15 Kramer, "Early Post-Stalin Succession Struggles," p. 31.
16 Interviu su Lutzu Rackow, Berlynas, 2008 m. balandžio 1 d.
17 Interviu su Erichu Loestu, Leipcigas, 2006 m. gruodžio 12 d., ir Elfriede Brüning, Berlynas, 2006 m. lapkričio 28 d. ir gruodžio 5 d.
18 Interviu su Egonu Bahru, Berlynas, 2006 m. spalio 26 d.
19 Rudolf Herrnstadt, *Das Herrnstadt-Dokument: das Politbüro der SED und die Geschichte des 17. Juni 1953* (Hamburg, 1990), p. 85; taip pat Hubertus Knabe, *17 Juni 1953–Ein deutscher Aufstand* (Berlin, 2004), p. 302.
20 Interviu su Loestu.
21 Ibid. Taip pat Erich Loest, *Durch die Erde ein Riss: Ein Lebenslauf* (Hamburg, 1981), pp. 196–207; apie tai, kodėl nebuvo *Volkspolizei*, skaitykite: Hubertus Knabe, *17 Juni 1953–Ein deustscher Aufstand* (Berlin, 2004), p. 318.
22 Interviu su Karlu-Heinzu Arnoldu, Berlynas, 2006 m. lapkričio 3 d.
23 Interviu su Hansu-Walteriu Bendzko, Berlynas, 2008 m. balandžio 2 d.
24 Volkeris Koopas aptaria skirtingus šaltinius ir skaičius studijoje *Der 17. Juni 1953–Legende und Wirklichkeit* (Berlin, 2003).
25 Ibid., p. 343.
26 Knabe, *17 Juni 1953*, p. 83. Demonstracijose dalyvavo daugiau žmonių negu protestuose Vokietijoje 1989 m. spalį.

27 Interviu su Bahru.
28 SAPMO-BA, DY 30/IV 2/1/121, pp. 35–39.
29 Ostermann, ed., *Uprising in East Germany 1953*, p. 186.
30 Mary Fulbrook, *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR, 1949–89* (Oxford, 1995), pp. 155–61.
31 Interviu su Günteriu Schabowskiu, Berlynas, 2006 m. gruodžio 7 d.
32 Ronald Hayman, *Brecht: A Biography* (New York, 1983), p. 367.
33 Interviu su Klausu Polkehnu, Berlynas, 2006 m. spalio 20 d.
34 Interviu su Rackow.
35 Kramer, "Early Post-Stalin Succession Struggles," part 2, p. 5.
36 Ostermann, ed., *Uprising in East Germany 1953*, pp. 186, 270; Koop, Der 17. Juni 1953, pp. 333–34. Vakaruose taip pat nėra įrodymų, patvirtinančių šią tezę: CŽV riaušės nustebino taip pat kaip ir rusus, ir ji netgi manė, kad jos galėjo būti išprovokuotos pačių rusų (Ostermann, ed., *Uprising in East Germany 1953*, pp. 210–12).
37 Kramer, "Early Post-Stalin Succession Struggles."
38 Gati, *Failed Illusions*, pp. 54–55.
39 SAPMO-BA, DY 30/IV 2/1/120, pp. 2–13.
40 Ibid., pp. 25–28.
41 Ibid.
42 Paweł Machewicz, "Polish Regime Countermeasures Against Radio Free Europe," in A. Ross Johnson and R. Eugene Parta, eds., *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe* (New York, 2010), pp. 174–75.
43 Andrzej Friskze, *Polska: Losy państwa i narodu, 1939–1989* (Warsaw, 2003). Taip pat žr. Andrzej Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światły: przyczynek do historii komunizmu w Polsce* (Warsaw, 2009).
44 Gati, *Failed Illusions*, pp. 55, 113–22.
45 Andrzej Krzywicki, *Poststalinowski Karnawał Radości* (Warsaw, 2009), pp. 185–90.
46 *Rzeczpospolita*, 2007 m. gruodžio 4 d.
47 Krzywicki, *Poststalinowski Karnawał Radości*, p. 231.
48 Jacek Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu* (Wrocław, 1995), p. 56.
49 Interviu su Jaceku Fedorowicziumi, Varšuva, 2009 m. kovo 25 d.
50 Krzywicki, *Poststalinowski Karnawał Radości*, p. 231.
51 Interviu su Krzystofu Pomianu, Varšuva, 2008 m. gegužės 2 d.
52 Krzywicki, *Poststalinowski Karnawał Radości*, p. 281.
53 K. Kozniewski, "Sto Wierszy o Festiwalu," *Sztandar Młodych* (1955 m. rugpjūčio 9 d.).
54 Interviu su Fedorowicziumi.
55 William Griffiths, "The Petőfi Circle: Forum for Ferment in the Hungarian Thaw," *The Hungarian Quarterly* 2, 1 (January 1962), pp. 15–31.

56 István Eörsi, "The Petőfi Circle," in *Intellectuele kringen in de twintigst eeuw* (Utrecht, 1995), p. 110.
57 Tamás Aczél and Tibor Meráy, *The Revolt of the Mind* (London, 1960), pp. 274–82; taip pat Békés, Byrne, and Ranier, eds., *The 1956 Hungarian Revolution*, p. 10.
58 Ibid., pp. 345–46.
59 Aczél and Meráy, *Revolt of the Mind*, p. 45.
60 Ibid., pp. 96–113.
61 Iván Vitány, *Önarckép–elvi keretben* (Celldömölk, 2007), pp. 28–32.
62 András Hegedüs, "The Petőfi Circle: The Forum of Reform in 1956," *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 113, 2, pp. 108–22.
63 Békés, Byrne, and Ranier, eds., *The 1956 Hungarian Revolution*, p. 10.
64 Aczél and Meráy, *Revolt of the Mind*, pp. 267–68.
65 Eörsi, "The Petőfi Circle," p. 108.
66 Interviu Karoliu Modzelewskiu, Varšuva, 2009 m. balandžio 28 d.
67 Ibid.
68 Eörsi, "The Petőfi Circle," p. 110.
69 Mark Pittaway, "The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary," *The Journal of Modern History* 74, 4 (December 2002), p. 728.
70 Griffiths, "The Petőfi Circle," p. 22.
71 Šią kalbą rasite adresu: http://www.marxists.org/archive/khrushchev/1956/02/24.htm.
72 William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York, 2003), p. 284.
73 Interviu su pulkininku Ludwiku Rokickiu, Varšuva, 2006 m. gegužės 25 d.
74 Griffiths, "The Petőfi Circle," p. 17.
75 Victor Sebestyen, *Twelve Days: Revolution 1956* (London, 2006), pp. 86–87.
76 Daug vėliau Rákosi pelenai buvo parvežti į Vengriją ir palaidoti Budapešto kapinėse. Tačiau kai jo kapas tapo mėgstamu vandalų taikiniu, jie buvo perkelti į kapą, pažymėtą tik jo inicialais. Žr. http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8036&pIdx=4.
77 Gati, *Failed Illusions*, pp. 137–38.
78 Tarp naujausių studijų, parašytų remiantis archyvų medžiaga, yra: Gati, *Failed Illusions*, Sebestyen, *Twelve Days*, ir pribloškianti Marko Kramerio esė "The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings," *Journal of Contemporary History* 33, 2 (April 1998), pp. 163–214. *The Central European Press* bendradarbiaudama su *1956 Institute* išleido puikų dokumentų rinkinį *The 1956 Hungarian Revolution*, sudarytą Csaba Békéso, Malcolmo Byrne'o ir Jánoso Rainerio. Tarp senesnių tų įvykių liudininkų pasakojimų yra: George Urban, *Nineteen Days: A Broadcaster's Account of the Hungarian Revolution* (London, 1957); Sándor Kopácsi,

In the Name of the Working Class (New York, 1987); Endre Márton, *The Forbidden Sky* (New York, 1971); ir Tibor Meráy, *Thirteen Days That Shook the Kremlin* (London, 1959).

79 Aczél and Meráy, *Revolt of the Mind*, pp. 437–38.
80 Sebestyen, *Twelve Days*, p. 97.
81 Meráy, *Thirteen Days That Shook the Kremlin*, p. 439.
82 Kramer, "The Soviet Union and the 1956 Crises," pp. 163–214.
83 Békés, Byrne, and Ranier, eds., *The 1956 Hungarian Revolution*, p. 223; Kramer, "The Soviet Union and the 1956 Crises," pp. 169–71.
84 Kramer, "The Soviet Union and the 1956 Crises," p. 172.
85 Urban, *Nineteen Days*, pp. 12–13.
86 Békés, Byrne, and Ranier, eds., *The 1956 Hungarian Revolution*, pp. 188–89.
87 Sebestyen, *Twelve Days*, pp. 110–19.
88 Ibid., p. 192.
89 Gati, *Failed Illusions*, pp. 165–67.
90 Sebestyen, *Twelve Days*, p. 208.
91 Žr. Bill Lomax, ed., *Hungarian Workers' Councils in 1956* (New York, 1990).
92 Békés, Byrne, and Ranier, eds., *The 1956 Hungarian Revolution*, p. 375.
93 Sebestyen, *Twelve Days*, p. 281.
94 Ibid., pp. 299–300.
95 Békés, Byrne, and Ranier, eds., *The 1956 Hungarian Revolution*, p. 70.

EPILOGAS

1 Henryk Domański, "The Middle Class in Transition from Communist to Capitalist Society," in Edmund Mokrzycki and Sven Eliæson, eds., *Building Democracy and Civil Society East of the Elbe* (New York, 2006), p. 95.
2 Pokalbis su Rogeriu Scrutonu, 2012 m. birželio 6 d.; žr. taip pat Barbara Day, *The Velvet Philosophers* (London, 1999).
3 Vaclav Havel et al., *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe* (London, 1985), p. 39.
4 Šis posakis jau seniai paplitęs Prancūzijoje, kur jis kartais neteisingai priskiriamas Robespierre'ui arba Napoleonui. Rusiškas jo atitikmuo, kurį tikriausiai pavartojo Stalinas, skamba taip: „Mišką kerta, skiedros lekia" (*Les rubiat – ščepki letiat*). Richardas Pipesas pastebėjo, kad ši frazė, dažnai vartojama komunizmo gynėjų, yra absurdiška: „Jau nekalbant apie tai, kad žmonės yra ne kiaušiniai, iš tų žudynių neatsirado jokios kiaušinienės."
5 Žr. Kanan Makiya, *Republic of Fear* (Berkeley, 1998); John K. Cooley, "The Libyan Menace," *Foreign Policy* 42 (Spring 1981); ir Gareth Winrow, *The Foreign Policy of*

the GDR in Africa (Cambridge, 1990), p. 140. Rytų Vokietija taip pat padėjo sukurti slaptosios policijos pajėgas daugeliui Afrikos komunistinių režimų, tarp jų Etiopijos, Angolos ir Mozambiko.

6 Rasite adresu: http://www.lkplodz.pl/.

7 Žr., pavyzdžiui, šią analizę apie Rusijos įstatymo dėl nevyriausybinių organizacijų kaitaliojimą: http://www.icnl.org/research/monitor/russia.html.

BIBLIOGRAFIJA

Toliau pateiksiu dalinį sąrašą prisiminimų, grožinės literatūros kūrinių, monografijų ir kitos antrinės literatūros, kuria rėmiausi rašydama „Geležinę uždangą“. Straipsniai, pranešimai ir kiti šaltiniai išvardyti išnašose kartu su konkrečiomis archyvinėmis nuorodomis.

Abrams, Bradley, *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism* (New York, 2004).

Acheson, Dean, *Present at the Creation* (New York, 1987).

Aczel, Tamás, and Tibor Meráy, *The Revolt of the Mind: A Case History of Intellectual Resistance behind the Iron Curtain* (London, 1960).

Agee, Joel, *Twelve Years: An American Boyhood in East Germany* (Chicago, 2000).

Allinson, Mark, *Politics and Popular Opinion in East Germany, 1945–68* (Manchester, 2000).

Åman, Anders, *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalinas Era*, trans. Roger and Kerstin Tanner (Cambridge, Mass., 1992).

Andreas-Friedrich, Ruth, *Battleground Berlin: Diaries 1945–48*, trans. Anna Boerresen (New York, 1990).

Anonymous, *A Woman in Berlin*, trans. Philip Boehm (London, 2006).

Ansorg, Leonore, *Kinder im Klassenkampf· Die Geschichte der Pionierorganisation von 1948 bis Ende der fünfziger Jahre* (Berlin, 1997).

Apor, Balázs, et al., eds., *The Leader Cult in Communist Dictatorships* (New York, 2004).

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (Cleveland and New York, 1958).

Arp, Agnes, *VEB Vaters ehemaliger Betrieb Privatunternehmer in der DDR* (Leipzig, 2005).

Åslund, Anders, *Private Enterprise in Eastern Europe* (Macmillan, 1985).

Baczoni, Gábor, *Pár(t)viadal—A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti osztálya, 1945–1946* (Budapest, 2002).

Baer, Helmut David, *The Struggle of Hungarian Lutherans under Communism* (College Station, Texas, 2006).

Bajer, Magdalena, *Blizny po Ukąszeniu* (Warsaw, 2005).

Balogh, Gyöngyi, Vera Gyürey, and Pál Honffy, *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990 -ig* (Budapest, 2004).

Balogh, Margit, *A KALOT es a katolikus tarsadalompolitika 1935–1946* (Budapest, 1998).

———, *Mindszenty József (1892–1975)* (Budapest, 2002).

Balogh, Margit, and Csaba Szabó, *A Grősz per* (Budapest, 2002).

Bank, Barbara, and Sándor Őze, *A 'német ügy' 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökig* (Budapest and Munich, 2005).

Barany, Zoltan D., *Soldiers and Politics in Eastern Europe, 1945–1990* (New York, 1993).

Baring, Arnulf, *Uprising in East Germany: June 1, 1953* (London, 1972).

Beevor, Antony, Berlin: *The Downfall, 1945* (London, 2002).

Beevor, Antony, and Luba Vinogradova, eds., *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army, 1941–1945* (London, 2005).

Beke, László, *A Student's Diary: Budapest, October 1–November 1, 1956*, trans. Leon Kossar and Ralph M. Zoltan (New York, 1957).

Belényi, Gyula, *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása 1945–1965* (Budapest, 2009).

Berend, Iván T., *Central and Eastern Europe 1944–1993* (Cambridge, 1996).

Berend, Iván T., and Tamás Csató, *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1948* (Boulder, 2001).

Berényi, Zsuzsanna Ágnes, *A szabadkőművesség kézikönyve* (Budapest, 2001).

Beres, Witold, and Jerzy Skoczyłas, *General Kiszczak Mowi… Prawie Wszytko* (Warsaw, 1991).

Biddiscombe, Alexander P., *Werwolf· The History of the National Socialist Guerrilla Movement, 1944–46* (Toronto, 1998).

Biedrzycka, Anna (ed.), *Nowa Huta—architektura i twórcy miasta idealnego*, exhibition catalogue (Kraków, 2006).

Bierut, Bolesław, *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy* (Warsaw, 1950).

———, *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy: Refereat Na Konferencji Warszawskiej PZPR w dniu 3 lipca, 1949 g* (Warsaw, 1949).

Bikont, Anna, and Joanna Szczęsna, *Lawina i Kamienie: Pisarze wobec Komunizmu* (Warsaw, 2006).

Błazynski, Zbigniew, *Mówi Józef Światło* (Warsaw, 2003).

Boórm, János, *Arcok és értékek az acélvárosban* (Budapest, 2008).

Borhi, László, *Hungary in the Cold War: 1945–1956* (Budapest and New York, 2004).

Böszörményi, Géza, *Recsk 1950–1953* (Budapest, 2006).

Bouška, Tomáš, and Klara Pinerova, *Czechoslovak Political Prisoners* (Prague, 2009).

Breuning, Eleonore, Jill Lewis, and Gareth Pritchard, eds., Power and the People: *A Social History of Central European Politics, 1945–1956* (Manchester, 2005).

Brodala, Marta, Anna Lisiecka, and Tadeusz Rudzikowski, *Przebudować Człowieka: komunistyczne wysiłki zmiany mentalności* (Warsaw, 2001).

Bruce, Gary, *The Firm: The Inside Story of the Stasi* (Oxford, 2010).

Brüning, Elfriede, *Und außerdem war es mein Leben* (Berlin, 1952).

Brzezinski, Zbigniew, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (New York, 1967).

Brzezinski, Zbigniew, and Carl J. Friedrich, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, 1956).

Brzostek, Błażej, *Robotnicy Warszawy* (Warsaw, 2002).

Buber-Neumann, Margarete, *Under Two Dictators*, trans. Edward Fitzgerald (London, 2008).

Burger, Ulrich, *Das sagen wir natürlich so nicht!* (Berlin, 1990).

Celina, Budzyńska, *Krytyka i Samokrytyka* (Warsaw, 1954).

Childs, David, *The GDR: Moscow's German Ally* (London, 1988).

Childs, David, and Richard Popplewell, *The Stasi: The East German Intelligence and Security Services* (New York, 1996).

Chłopek, Maciej, Bikiniarze. *Pierwsza polska subkultura* (Warsaw, 2005).

Chodakiewicz, Marek, *After the Holocaust* (New York, 2003).

Chodakiewicz, Marek, John Radziłowski, and Dariusz Tolczyk, eds., *Poland's Transformation: A Work in Progress* (Charlottesville, 2003).

Cichocki, Bartosz, and Krzyzstof Józwiak, *Najważniejsze są Kadry: Centralna Szkoła Partyjna PPR / PZPR* (Warsaw, 2006).

Cichopek-Gajraj, Anna, "Jews, Poles and Slovaks: A Story of Encounters, 1944–1948," Ph.D. dissertation, University of Michigan, 2008.

Colditz, Heinz, and Martin Lücke, *Stalinstadt: neues Leben, neue Menschen* (Berlin, 1958).

Connelly, John, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956* (Chapel Hill and London, 2000).

Conquest, Robert, *Reflections on a Ravaged Century* (New York, 1999).

Conze, Werner, and Jakob Kaiser, *Politiker zwischen Ost und West, 1945–1949* (Stuttgart, 1969).

Courtois, Stéphane, et al., eds., *The Black Book of Communism* (Cambridge, 1999).

Crampton, R. J., *A Concise History of Bulgaria* (Cambridge, 2006).

Creuzberger, Stefan, *Die Sowjetische Militäradministration in Deutschland* (SMAD) 1945–1949 (Melle, 1991).

Crowley, David, *Warsaw* (London, 2003).

Czuchnowski, Wojciech, *Blizna. Proces Kurii krakowskiej 1953* (Kraków, 2003).

Davies, Norman, *Rising '44: The Battle for Warsaw* (New York, 2004).

Davies, Norman, and Roger Moorhouse, *Microcosm: A Portrait of a European City* (New York, 2003).

Deák, István, Jan T. Gross, and Tony Judt, eds., *The Politics of Retribution in Europe* (Princeton, 2000).

Deakin, Frederick W., and Richard Storry, *The Case of Richard Sorge* (New York, 1966).

Djilas, Milovan, *Conversations with Stalin* (New York, 1990).

Doernberg, Stefan, *Befreiung. Ein Augenzeugbericht* (East Berlin, 1985).

———, *Die Geburt eines neuen Deutschland 1945–1949* (East Berlin, 1959).

———, *Kurze Geschichte der DDR* (Berlin, 1969).

Dönhoff, Marion Gräfin, *Namen, die keiner mehr nennt: Ostpreußen—Menschen und Geschichte* (Munich, 1964).

Drauschke, Frank, Arseny Roginsky, and Anna Kaminsky, *Erschossen in Moskau… : Die deutschen Opfer des stalinizmus auf dem Moskauer Friedhof Donskoje* (Berlin, 2008).

Eichner, Klaus, and Gotthold Schramm, *Angriff und Abwehr: Die deutschen Geheimdienste nach 1945* (Berlin, 2007).

Engelgard, Jan, *Wielka Gra Bolesława Piaseckiego* (Warsaw, 2008).

Epstein, Catherine, *The Last Revolutionaries: German Communists and Their Century* (Cambridge and London, 2003).

Erdős, Ferenc, and Zszuanna Pongrácz, *Dunaújváros története* (Dunaújváros, 2000).

Erős, Ferenc, *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet* (Budapest, 2010).

Faludy, György, *My Happy Days in Hell* (London, 2010).

Farkas, Vladimir, *Nincs mentség* (Budapest, 1990).

Fedorowicz, Jacek, *Dziełka wybrane* (Chicago, 1989).

———, *Kultura młodych-Teatry studenckie w połowie lat pięćdziesiątych*, maszynopis, s.l., s.a (tekst wygłoszony podczas konferencji naukowej na Uniwersytecie Warszawskim).

Fehér, István, *Az utolsó percben, Magyarország nemzetiségei 1945–1990* (Budapest, 1993).

Feist, Günter (with Eckhart Gillen), *Stationen eines Weges: Daten und Zitate zur Kunst und Kunstpolitik der DDR 1945–1998* (Berlin, 1988).

Feist, Günter, Eckhart Gillen, and Beatrice Vierneisel, eds., *Kunstdokumentation: 1945–1990, SBZ / DDR* (Berlin, 1996).

Fidelis, Małgorzata, "The New Proletarians: Women Industrial Workers and the State in Postwar Poland, 1945–57," Ph.D. dissertation, Stanford University, 2005.

Finkel, Stuart, *On the Ideological Front: The Russian Intelligentsia and the Making of the Soviet Public Sphere* (New Haven, 2007).

Finn, Gerhard, *Die politischen Häftlinge der Sowjetzone: 1945–1959* (Pfaffenhofen, 1960).

Fischer, Ruth, *Stalin and German Communism: A Study in the Origins of the State Party* (New Brunswick, 1982).

Fitzpatrick, Sheila, and Michael Geyer, *Beyond Totalitarianism: stalinizm and Nazism Compared* (Cambridge, 2008).

Földesi, Margit, *A megszállók szabadsága* (Budapest, 2002).

Frazik, Wojciech, Filip Musiał, and Mateusz Szpytma, *Obsada Stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieceństwa i Służby Bezpieczenstwa w Krakowie* (Kraków, 2006).

Friske, Andrzej, *Opozycja Polityczna w PRL, 1945–1980* (London, 1994).

———, *Polska: Losy państwa i narodu, 1939–1945* (Warsaw, 2003).

Fulbrook, Mary, *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR, 1949–1989* (Oxford, 1995).

Furet, François, *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*, trans. Deborah Furet (Chicago, 1999).

Gaddis, John Lewis, *The Cold War: A New History* (New York, 2005).

———, *We Now Know: Rethinking Cold War History* (Oxford, 1997).

Gál, Lajos, ed., *Egységbe ifjúság!* (Budapest, 1973).

Garasin, Rudolf, *Vörössipkás lovagok* (Budapest, 1967).

Garlicki, Andrzej, *Bolesław Bierut* (Warsaw, 1994).

Gaszyński, Marek, *Fruwa Twoja Marynara: lata czterdzieste i pięćdziesiąte–jazz, dancing, rock and roll* (Warsaw, 2006).

Gati, Charles, *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt* (Stanford and Washington, 2006).

Gawryszewski, Andrzej, *Ludność Polski w XX wieku* (Warsaw, 2005).

Gergely, Ferenc, *A magyar cserkészet története 1910–1948* (Budapest, 1989).

Gergely, Jenő, *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971* (Budapest, 1985).

Germuska, Pál, "Between Theory and Practice: Planning Socialist Cities in Hungary," in *Urban Machinery: Inside Modern European Cities*, eds. Mikael Hard and Thomas J. Misa (Cambridge, Mass., 2008).

Geyer, Hans-Joachim, *Am Anfang stand das Ende* (Berlin, 1954).

Gieseke, Jens, *Die DDR -Staatssicherheit: Schild und Schwert der Partei* (Bonn, 2000).

———, *The GDR State Security: Sword and Shield*, trans. Mary Carlene Forszt (Berlin, 2004).

Gilbert, Martin, "Churchill and Poland," unpublished lecture delivered at the University of Warsaw, February 16, 2010.

Gillen, Eckhart, *Das Kunstkombinat DDR. Zäsuren einer gescheiterten Kunstpolitik* (Köln, 2005).

Gillen, Eckhart, and Diether Schmidt, *Zone 5: Kunst in der Viersektorenstadt 1945–1951* (Berlin 1989).

Gleason, Abott, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (Oxford, 1995).

Gneist, Gisela, and Gunther Heydemann, "Allenfalls kommt man für ein halbes Jahr in ein Umschulungslage" (Leipzig, 2002).

Goban-Klas, Tomasz, *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath* (Boulder, 1994).

Golaszewski, Tadeusz, *Kronika Nowej Huty* (Kraków, 1955).

Gontarczyk, Piotr, *Polska Partia Robotnicza: Droga do Wladzy, 1941–1944* (Warsaw, 2003).

Graczyk, R., *Bo jestem z Wilna... z Józefą Hennelową rozmawia Roman Graczyk* (Kraków, 2001).

Gregory, Paul, *The Political Economy of stalinizm: Evidence from the Soviet Secret Archives* (Cambridge, 2004).

Greider, Peter, *The East German Leadership 1946–1973: Conflict and Crisis* (Manchester, 1999).

Grodzieńska, Stefania, *Już nic nie muszę* (Lublin, 2000).

Grose, Peter, *Operation Rollback* (New York, 2000).

Gross, Jan, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz* (New York, 2006).

———, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, 1998).

———, "War as Revolution," in *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*, eds. Norman Naimark and Leonid Gibianskii (Boulder, 1997).

Gruschka, Gerhard, *Zgoda, miejsce zgrozy: Obóz koncentracyjny w Świętochłowicach* (Gliwice, 1998).

Gyarmati, György, *Államvédelem a Rákosi-korszakban* (Budapest, 2000).

———, *Az átmenet évkönyve*, 2003 (Budapest, 2004).

Gyarmati, György, ed., *A politika redorsege Magyarorszagon a Rakosikorszakban* (Pécs, 2002).

György, Péter, and Hedvig Turai, eds., *A művészet katonái–Sztálinizmus és kultúra* (Budapest, 1992).

Győri Szabó, Róbert, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Budapest, 2009).

Haine, Simone, ed., *Reise nach Moskau* (Berlin, 1995).

Hajna, Karl-Heinz, *Die Landtagswahlen 1946 in der SBZ* (Frankfurt am Main, 2000).

Halmy Kund, János, *Mecséri: An Army Officer in the Revolution, lecture, presented at the Terror Háza Múzeum*, October 2006.

Hantó, Zsuzsa, *Kitiltott családok* (Budapest, 2009).

Harmat, Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis* (Budapest, 1994).

Harrison, Hope, *Driving the Soviets Up the Wall* (Princeton, 2003).

Hartmann, Anne, and Wolfram Eggelin, *Sowjetische Präsenz im kulturellen Leben der SBZ und frühen DDR 1945–1953* (Berlin, 1998).

Haslam, Jonathan, *Russia's Cold War* (New Haven and London, 2010).

Hayman, Ronald, *Brecht: A Biography* (New York, 1983).

Haynes, John Earl, Harvey Klehr, and Alexander Vassiliev, *Spies: The Rise and Fall of the KGB* (New Haven, 2009).

Herf, Jeffrey, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Cambridge, 1997).
Herrmann, Elisabeth Maria, *Die Presse in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands* (Bonn, 1957).
Hetényi, Varga Károly, *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I.- III* (Abaliget, 1992).
Heym, Stefan, *Schwarzenberg* (Munich, 1988).
Hilger, Andreas, Mike Schmeitzner, and Ute Schmidt, eds., *Diktaturdurchsetzung. Instrumente und Methoden der kommunistischen Machtsicherung 1945–1955* (Dresden, 2001).
Hirsch, Helga, *Zemsta Ofiar*, trans. Maria Przybyłowska (Warsaw, 1999).
Hodos, George H., *Show Trials: stalinist Purges in Eastern Europe 1948–1954* (New York, 1987).
Holm, Hans Axel, *The Other Germans: Report from an East German Town* (New York, 1970).
Holzweißig, Gunter, *DDR—Presse unter Parteikontrolle. Analysen und Berichte des Gesamtdeutschen Instituts*, No. 3 (Bonn, 1991).
Horváth, István, ed., *Dunaferr: Dunai Vasmu Kronika* (Dunaújváros, 2000).
Horváth, Sándor, *A kapu es a hatar: mindenapi Sztálinváros* (Budapest, 2004).
Horváth, Sándor, ed., *Mindennapok Rákosi és Kádár korában* (Budapest, 2008).
Isakowicz-Zaleski, Tadeusz, *Księza Wobec Bezpieki* (Kraków, 2007).
Jackowski, Aleksander, *Na Skróty* (Sejny, 1995).
Jagiełło, Michał, *Próba rozmowy. t. 2.: 'Tygodnik Powszechny' i komunizm 1945–1953* (Warsaw, 2001).
Janics, Kalman, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority* (New York, 1982).
Jarausch, Konrad H., ed., *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR* (New York, 1999).
Jászberényi, József, *A magyarországi szabadkőművesség története* (Budapest, 2005).
Jaszczuk, Andrzej, *Ewolucja Ideowa Bolesława Piaseckiego* (Warsaw, 2005).
Johnson, A. Ross, and R. Eugene Parta, eds., *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe* (New York, 2010).
Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe since 1945* (New York, 2005).
Judt, Tony, and Timothy Snyder, *Thinking the Twentieth Century* (London, 2012).
Kalinski, Janusz, and Zbigniew Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku* (Warsaw, 1998).
Kaminski, Łukasz, and Jan Żaryn, eds., *Wokoł Pogromu Kieleckiego* (Warsaw, 2006).
Kant, Hermann, *Die Aula* (Berlin, 1968).
Kaplan, Karel, *Report on the Murder of the General Secretary*, trans. Karel Kovanda (Columbus, 1990).
———, *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia* (New York, 1987).
Karau, Gisela, *Stasiprotokolle* (Frankfurt, 1992).

Kardos, László, ed., *"Sej a mi lobogónkat fényes szelek fújják," Népi Kollégiumok 1939–49* (Budapest, 1977).

Kaser, M. A., and E. A. Radice, *The Economic History of Eastern Europe*, Vol. II: *Interwar Policy, the War and Reconstruction* (Oxford, 1986).

Kassiber aus Bautzen, eds. Liebold Cornelia, Jorg Morre, and Gerhard Salter (Dresden, 2004).

Kecskemeti, Paul, *The Unexpected Revolution* (Stanford, 1981).

Kenez, Peter, *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (Cambridge and New York, 2006).

Kennan, George, *Memoirs: 1920–1950* (New York, 1967).

Kenney, Padraic, *Rebuilding Poland: Workers and Communists 1945–1950* (Ithaca and London, 1997).

Kersten, Krystyna, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 1943–1948 (Berkeley, 1991).

Kiss, Sándor m., and Iván Vitányi, *A magyar diákok szabadságfrontja* (Budapest, 1983).

Kiszely, Gábor, *Á VH: Egy terrorszervezet története* (Budapest, 2000).

Klehr, Harvey, John Earl Haynes, and Kirill M. Anderson, *The Soviet World of American Communism* (New Haven and London, 1998).

Klein, Manfred, *Jugend zwischen den Diktaturen: 1945–1956* (Mainz, 1968).

Klein, Thomas, *"Für die Einheit und Reinheit der Partei": Die innerparteilichen Kontrollorgane der SED in der Ära Ullbricht* (Cologne, 2002).

Klessmann, Christoph, *The Divided Past: Rewriting Post-War German History* (New York, 2001).

Klimov, Gregory, *The Terror Machine: The Inside Story of the Soviet Administration in Germany*, trans. H. C. Stevens (New York, 1953).

Knabe, Hubertus, *Juni 17, 1953—Ein deutscher Aufstand* (Berlin, 2004).

Knight, Amy, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1995).

Kochanowicz, Joanna, *ZMP w terenie* (Warsaw, 2000).

Kochanowski, Jerzy, et al., eds., *Zbudować Warsawę Pieknę: O Nowy Krajobraz Stolicy (1944–1956)* (Warsaw, 2003).

Koehler, John O., *Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police* (Boulder, 1999).

Koestler, Arthur, *Arrow in the Blue* (London, 2005).

———, *Darkness at Noon* (New York, 2006).

Koloski, Laurie S., "Painting Kraków Red: Politics and Culture in Poland, 1945–1950," Ph.D. dissertation, Stanford University, June 1998.

Komorowski, Krzysztof, ed., *Armia Krajowa: szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego* (Warsaw, 1999).

Konrád, György, *A Guest in My Own Country* (New York, 2007).
Konwicki, Tadeusz, *Przy Budowie* (Warsaw, 1950).
Koop, Volker, *Besetzt: Sowjetische Besatzungspolitik in Deutschland* (Berlin, 2008).
———, *Tagebuch der Berliner Blockade. Von Schwarzmarkt und Rollkommandos, Bergbau und Bienenzucht* (Berlin, 1998).
Kopácsi, Sándor, *In the Name of the Working Class* (New York, 1987).
Kopelev, Lev, *To Be Preserved Forever*, trans. Anthony Austin (New York, 1977).
Kopka, Bogusław, *Obozy Pracy w Polsce*, 1944–1950 (Warsaw, 2002).
Kopstein, Jeffrey, *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945–1989* (Chapel Hill and London, 1997).
Kott, Sandrine, Marcin Kula, and Thomas Lindenberger, eds., *Socjalizm w życiu powszednim: dyktatura a społeczeństwo w NRD i PRL* (Warsaw, 2006).
Kovács, Imre, *Magyarország megszállása* (Budapest, 1990).
Kovály, Heda, *Under a Cruel Star* (Cambridge, Mass., 1986).
Krahulcsán, Zsolt, Rolf Müller, and Mária Palasik, *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése, 1944–1946* (Budapest, 2009).
Krajewski, Kazimierz, and Tomasz Łabuszewski, eds., *'Zwyczajny' Resort: Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956* (Warsaw, 2005).
Kramer Mark, "The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making," *Journal of Cold War Studies*, published in three parts, 1 / 1 (1999), pp. 3–55; 1 / 2 (1999), pp. 3–38; 1 / 3 (1999), pp. 3–66.
Krawczyk, Andrzej, *Pierwsza próba indoktrynacji. Działalność Ministerstwa Informacji i Propagandy w latach 1944–1947* (Warsaw, 1994).
Krzywicki, Andrzej, *Poststalinowski Karnawał Radości* (Warsaw, 2009).
Kuby, Erich, *Die Russen in Berlin* (Berlin, 1965).
Kula, Martin, ed., *Przebudować Człowieka: komunistyczne wysiłki zmiany mentalności* (Warsaw, 2001).
Kundera, Milan, *The Joke* (London, 1992).
Kunicki, Mikołaj Stanisław, "The Polish Crusader: The Life and Politics of Boleslaw Piasecki, 1915–1979," Ph.D. dissertation, Stanford University, June 2004.
Kuroń, Jacek, *Wiara i wina. Do i od komunizmu* (Wrocław, 1995).
Kuroń, Jacek, and Jacek Żakowski, *PRL dla początkujących* (Wrocław, 1996).
Kwiek, Julian, *Związek Harcerstwa Polskiego w latach 1944–1950. Powstanie, rozwój, likwidacja* (Toruń, 1995).
Ladányi, Sándor, *A magyar református egyház 1956 tükrében* (Budapest, 2006).
Landsman, Mark, *Dictatorship and Demand: The Politics of Consumerism in East Germany* (Cambridge, 2005).

Langer, Jo, *Convictions: My Life with a Good Communist* (London, 1979).
László, Péter, *Fehérlaposok—Adalékok a magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezményhez* (Szekszárd, 2004).
Latotzky, Alexander, *Kindheit hinter Stacheldraht: Mütter mit Kindern in sowjetischen Speziallagern und DDR-Haft* (Leipzig, 2001).
Laufer, Jochen, *Pax Sovietica. Stalin, die Westmächte und die deutsche Frage 1941–1945* (Cologne, 2009).
Leffler, Melvyn, *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union and the Cold War* (New York, 2007).
Leonhard, Wolfgang, *Child of the Revolution* (Chicago, 1958).
———, *Spurensuche, 40 Jahre nach 'Die Revolution entläßt ihre Kinder'* (Cologne, 1994).
Leucht, Kurt W., *Die erste neue Stadt in der DDR* (Berlin, 1957).
Lévai, Béla, *A rádió és a televízió krónikája 1945–1978* (Budapest, 1980).
Levi, Primo, *If This Is Man and The Truce* (London, 1988).
Lewis, Ben, *Hammer and Tickle* (London, 2009).
Liebmann, Irina, *Wäre es schön? Es wäre schön! Mein Vater Rudolf Herrnstadt* (Berlin, 2008).
Liebold, Cornelia, Jörg Morré, and Gerhard Sälter, eds., *Kassiber aus Bautzen: Heimliche Briefe von Gefängenen aus dem Sovjetischen Speziallager 1945–1950* (Dresden, 2004).
Liehm, Mira, and Antonin J. Liehm, *The Most Important Art: East European Film After 1945* (Berkeley, 1977).
Lipiński, Piotr, *Bolesław Niejasny* (Warsaw, 2001).
Lipinsky, Jan, and Renate Lipinsky, *Die Straße die in den Tod führte—Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 Ketschendorf/Fürstenwalde* (Leverkusen, 1999).
Loest, Erich, *Durch die Erde ein Riss: Ein Lebenslauf* (Hamburg, 1981).
Lomax, Bill, ed., *Hungarian Workers' Councils in 1956* (New York, 1990).
Łopuski, Jan, *Pozostać sobą w Polsce Ludowej: życie w cieniu podejrzeń* (Rzeszów, 2007).
Lossonczy, Tamás, *The Vision Is Always Changing* (Budapest, 2004).
Loth, Wilfried, *Die Sowjetunion und die deutsche Frage. Studien zur sowjetischen Deutschlandpolitik* (Göttingen, 2007).
———, *Stalin's Unwanted Child: The Soviet Union, the German Question, and the Founding of the GDR*, trans. Robert F. Hogg (New York, 1998).
Lotnik, Waldemar, *Nine Lives: Ethnic Conflict in the Polish–Ukrainian Borderlands* (London, 1999).
Lubelski, Tadeusz, *Wajda* (Wrocław, 2006).
Ludwig, Andreas, *Eisenhüttenstadt: Wandel einer industriellen Gründungsstadt in fünfzig Jahren* (Potsdam, 2000).
Lukacs, John, *1945: Year Zero* (New York, 1978).

Maciej, Chłopek, *Bikiniarze. Pierwsza polska subkultura* (Warsaw, 2005).
Mählert, Ulrich, *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949* (Paderborn, 1945).
Mählert, Ulrich, and Stephan Ger-Rudiger, *Blaue Hemden, Rote Fahnen: Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend* (Opladen, 1996).
Major, Patrick, and Jonathan Osmond, *The Workers' and Peasants' State: Communism and Society in East Germany under Ulbricht 1945–71* (Manchester, 2002).
Majtényi, György, and Zoltán Szatucsek, *A szabó tűje és a cipész dikicse—Dokumentumok a kisipar és kiskereskedelem államosításának történetéből* (Budapest, 2001).
Makarenko, A. S., *The Road to Life*, Vol. 2, trans. Ivy and Tatiana Litvinov (Moscow, 1951).
Makarewicz, Henryk, and Wiktor Pental, *802 procent normy: pierwsze lata Nowej Huty* (Kraków, 2007).
Márai, Sándor, *Memoir of Hungary: 1944–1948*, trans. Albert Tezla (Budapest, 1996).
———, *Portraits of a Marriage*, trans. George Szirtes (New York, 2012).
Márton, Endre, *The Forbidden Sky* (New York, 1971).
Marton, Kati, *Enemies of the People: My Family's Journey to America* (New York, 2009).
Marwick, Arthur, *War and Social Change in the Twentieth Century* (London, 1974).
Massing, Hede, *This Deception* (New York, 1951).
Mastny, Vojtech, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years* (Oxford, 1996).
Matussné Lendvai, Márta, *Új város születik* (Dunaújváros, 2001).
Mazgai, Marian S., *Church and State in Communist Poland: A History, 1944–1989* (New York, 2010).
McAdams, James, *Germany Divided: From the Wall to Reunification* (Princeton, 1993).
McCauley, Martin, *Origins of the Cold War* (New York, 2008).
McDougal, Alan, *Youth Politics in East Germany: The Free German Youth Movement, 1946–1968* (Oxford, 2005).
Meráy, Tibor, *Thirteen Days That Shook the Kremlin*, trans. Howard L. Katzander (New York, 1959).
Merridale, Catherine, *Ivan's War* (New York, 2006).
Mevius, Martin, *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953* (Oxford, 2005).
Micewski, Andrzej, *Cardinal Wyszyński: A Biography*, trans. William R. Brand and Katzarzyna Mroczowska-Brand (New York, 1984).
———, *Współrządzić czy nie kłamać. PAX i Znak w Polsce 1945–1976* (Paris, 1978).
Mikołajczyk, Stanisław, *The Rape of Poland* (New York, 1948).
Miłosz, Czesław, *The Captive Mind*, trans. Jane Zielonko (London, 2001).
———, *Zdobycie Władzy* (Olsztyn, 1990).
Mindszenty, József, *Emlékirataim* (Budapest, 1989).

———, *Memoirs* (New York, 1974).

Misiło, Eugeniusz, *Akcja Wisła* (Warsaw, 1993).

Mitrovich, Gregory, *Undermining the Kremlin: America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc, 1947–1956* (Ithaca, 2000).

Molnar, Virag Eszter, "Modernity and Memory: The Politics of Architecture in Hungary and East Germany after the Second World War," Ph.D. dissertation, Princeton University, 2005.

Mong, Attila, *János vitéz a Gulagon* (Budapest, 2008).

Murphy, David E., Sergei A. Kondrashev, and George Bailey, *Battleground Berlin: CIA vs. KGB in the Cold War* (New Haven and London, 1997).

Nagy, Ferenc, *Küzdelem a vassfüggöny mögött* (Budapest, 1990).

———, *The Struggle behind the Iron Curtain* (New York, 1948).

Nagy, Imre, *On Communism: In Defense of the New Course* (New York, 1957).

Naimark, Norman, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge and London, 1995).

———, "The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953," in *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge, 2010).

Naimark, Norman, and Leonid Gibianskii, eds., *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* (Boulder, 1997).

Nakhimovsky, Alexander, and Alice Nakhimovsky, *Witness to History: The Photographs of Yevgeny Khaidei* (New York, 1997).

Nałkowska, Zofia, *Dzienniki 1945–1954*, Vol. 1 (Warsaw, 2001).

Nawrocki, Zbigniew, *Zamiast Wolności: UB na Rzeszowszczyżnie, 1944–1949* (Rzeszów, 1998).

Nicolaus, Herbert, and Lutz Schmidt, *Einblicke: 50 Jahre EKO Stahl* (Eisenhüttenstadt, 2000).

Nothnagle, Alan L., *Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–89* (Ann Arbor, 1999).

Nowak, Barbara, "Serving Women and the State: The League of Women in Communist Poland," Ph.D. dissertation, Ohio State University, 2004.

Oestreicher, Paul, *Whose Agents?: Church and Society in Communist East Germany* (London, 1995).

Orbán, József Gyula, *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950–1956* (Budapest, 2001).

Osęka, Piotr, *Rytuały stalinizmu* (Warsaw, 2007).

Ostermann, Christian, *The United States, the East German Uprising of 1953, and the Limits of Rollback*, CWIHP, Working Paper No. 11 (December 1994).

Overmans, Rüdiger, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (Munich, 2004).

Paczkowski, Andrzej, *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–56: taktyka, strategia, metody, Czesc I. Lata 1945–1947*, Dokumenty do dziejów PRL (Warsaw, 1994).
———, *Od sfałszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski: szkice do portretu PRL* (Warsaw, 1999).
———, *Referendum z 30 czerwca 1946: Proba wstępnego bilansu* (Warsaw, 1992).
———, *The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom* (New York, 2003).
———, *Trzy twarze Józefa Światły–przyczynek do historii komunizmu w Polsce* (Warsaw, 2009).
———, "Zydzi w UB: Proba weryfikacji stereotyp," in Tomasz Szarota, ed., *Komunizm: Ideologia, System, Ludzi* (Warsaw, 2001).
Palasik, Mária, *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949* (Budapest, 2000).
Panufnik, Andrzej, *Composing Myself* (London, 1987).
Panzig, Christel, *Wir schalten uns ein: Zwischen Luftschutzkeller & Stalinbild, Stadt & Region Wittenberg 1945* (Lutherstadt, Wittenberg, 2005).
Pasko, Artur, *Wyścig Pokoju w dokumentach władz partyjnych i państwowych 1948–1989* (Kraków, 2009).
Patai, Raphael, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit, 1996).
Pataki, Ferenc, *A Nékosz-legenda* (Budapest, 2005).
Pelikán, Jiří, ed., *The Czechoslovak Political Trials, 1950–54: Suppressed Report of the Dubcek Government's Commission of Inquiry, 1968* (Stanford, 1975).
Pelle, János, *Az utolsó vérvádak* (Budapest, 1995).
Persak, Krzysztof, *Odrodzenie harcerstwa w 1956 roku* (Warsaw, 1996).
Persak, Krzysztof, and Łukasz Kaminski, eds., *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989* (Warsaw, 2005).
Pető, Iván, and Sándor Szakács, *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985.* I. *Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. 1945–1968* (Budapest, 1985).
Petrov, Nikita, *Pervyj predcedatel KGB: Ivan Serov* (Moscow, 2005).
Pickel, Andreas, *Radical Transitions: The Survival and Revival of Entrepreneurship in the GDR* (Boulder, 1992).
Pike, David, *The Politics of Culture in Soviet-Occupied Germany, 1945–1949* (Stanford, 1992).
Pipes, Richard, *Communism: A History* (New York, 2001).
———, *Russia under the Bolshevik Regime, 1920–1924* (New York, 1994).
———, *The Russian Revolution* (New York, 1991).
———, ed., *The Unknown Lenin* (New Haven, 1996).
Plokhii, Serkhii, *Yalta: The Price of Peace* (New York, 2010).

Pludra, Benno, *Die Jungen von Zelt dreizehn* (Berlin, 1952).

Pöhler, Feliks, *Bonner Berichte aus Mittel- und Ostdeutschland. Der Untergang des privaten Einzelhandels in der Sowjetischen Besatzungszone* (Bonn, 1952).

Poleszak, Sławomir, et al., eds., *Rok Pierwszy: Powstanie i Działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie (Lipiec 1944–Czerwiec 1945)* (Warsaw, 2004).

Polkehn, Klaus, *Das war die Wochenpost: Geschichte und Geschichten einer Zeitung* (Berlin, 1997).

Prauser, Steffen, and Arffen Rees, eds., *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*, EUI Working Paper HEC No. 2004 / 1.

Prażmowska, Anita, *Civil War in Poland, 1942–1948* (New York, 2004).

———, *Poland: A Modern History* (London, 2010).

Priestland, David, *Stalinizm and the Politics of Mobilization: Ideas, Power, and Terror in Inter-War Russia* (New York, 2007).

Pritchard, Gareth, *The Making of the GDR 1945–68* (Manchester, 2000).

Pudovkin, Vsevolod, and András Kovács, eds., *Pudovkin a magyar filmről* (Budapest, 1952).

Radványi, János, *Hungary and the Superpowers: The 1956 Revolution and Realpolitik* (Stanford, 1972).

Rákosi, Mátyás, *Visszaemlékezések 1940–1956*, Vols. I and II (Budapest, 1997).

Randé, Jenő, and János Sebestyén, *Azok a rádiós évtizedek* (Budapest, 1995).

Redlich, Shimon, *Life in Transit: Jews in Postwar Łódź, 1945–1950* (Boston, 2010).

Richter, Jenny, Heike Förster, and Ulrich Lakemann, *Stalinstadt—Eisenhüttenstadt: Von der Utopie zur Gegenwart* (Marburg, 1997).

Ritchie, Alexandra, *Faust's Metropolis: A History of Berlin* (London, 1998).

Ritscher, Bodo, *Spezlager Nr. 2 Buchenwald* (Buchenwald, 1993).

Roberts, Andrew, *Masters and Commanders* (London, 2008).

Rodden, John, *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of Eastern German Education, 1945–1995* (New York, 2002).

Rokicki, Konrad, and Sławomir Stępień, eds., *Wobjęciach Wielkiego Brata: Sowieci w Polsce 1944–1993* (Warsaw, 2009).

Rokicki, Konrad, et al., eds., *Departament X MBP: Wzorce–Struktury–Dzialanie* (Warsaw, 2007).

Romsics, Ignác, *Hungary in the Twentieth Century* (Budapest, 1999).

Romsics, Ignác, ed., *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20 századi Magyar történelemről* (Budapest, 2002).

Ross, Corey, *Constructing Socialism at the Grass Roots: The Transformation of East Germany, 1945–65* (London, 2000).

Rothschild, Joseph, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II* (New York and Oxford, 2000).
Różański, Henryk, *Śladem Wspomnień i Dokumentów (1943–1948)* (Warsaw, 1987).
Rusan, Romulus, *The Chronology and Geography of Repression in Romania* (Bucharest, 2007).
Sack, John, *An Eye for an Eye* (New York, 1993).
Salamon, Konrád, *A harmadik út küzdelme* (Budapest, 2002).
Sattler, Friederike, *Wirtschaftsordnung im Übergang: Politik, Organisation und Funktion der KPD / SED im Land Brandenburg bei der Etablierung der Zentralen Planwirtschaft in der SBZ / DDR 1945–52* (Münster, 2002).
Scammell, Michael, *Koestler: The Literary and Political Odyssey of a Twentieth Century Skeptic* (New York, 2009).
Schivelbusch, Wolfgang, *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948* (Berkeley, 1998).
Schmidt, Mária, *Battle of Wits*, trans. Ann Major (Budapest, 2007).
Schöpflin, Gyula, *Szélkiáltó* (Budapest, 1985).
Sebestyen, Victor, *Twelve Days: The Story of the 1956 Hungarian Revolution* (New York, 2006).
Service, Robert, *Comrades* (London, 2007).
———, *A History of Twentieth-Century Russia* (London, 1997).
———, *Spies and Commissars: Bolshevik Russia and the West* (London, 2011).
Seton-Watson, Hugh, *The New Imperialism: A Background Book* (London, 1961).
Shirer, William, *End of a Berlin Diary* (New York, 1947).
Shore, Marci, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968* (New Haven and London, 2006).
Sikorski, Radek, *Full Circle: A Homecoming to Free Poland* (New York, 1997).
Silberman, Marc, *What Remains: East German Culture and the Postwar Public* (Washington, DC, 1997).
Snyder, Timothy, *Bloodlands* (New York, 2011).
———, *Sketches from a Secret War* (New Haven and London, 2005).
Solberg, Richard, *God and Caesar in East Germany: The Conflicts of Church and State in East Germany since 1945* (New York, 1961).
Solzhenitsyn, Alexander, *Prussian Nights*, trans. Robert Conquest (New York, 1977).
Sowiński, Paweł, *Kommunistyczne Swięto: Obchody 1 Maja w latach 1948–1954* (Warsaw, 2000).
Spalding, Elizabeth Edwards, *The First Cold Warrior: Harry Truman, Containment, and the Making of Liberal Internationalism* (Louisville, 2006).
Spilker, Dirk, *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–1953* (Oxford, 2006).

Standeisky, Éva, *Gúzsba kötve—A kulturális elit és a hatalom* (Budapest, 2005).
Stark, Tamás, *Magyar hadıfoglyok a Szovjetunióban* (Budapest, 2006).
Stern, Carola, *Ulbricht: A Biography*, trans. Abe Farbstein (New York, 1965).
Stobiecki, Rafał, *Historiografia PRL* (Warsaw, 2007).
Stola, Dariusz, *Kraj Bez Wyjscia?* (Warsaw, 2010).
Strauß, Gerhard, *Vom Auftrag zum Wandbild* (Berlin, 1953).
Strunk, Peter, *Zensur und Zensoren* (Berlin, 1996).
Sulyok, Dezső, *Két éjszaka nappal nélkül* (Budapest, 2004).
Świda-Ziemba, H., *Urwany lot. Pokolenie inteligenckiej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948* (Kraków, 2003).
Sword, Keith, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948* (London, 1996).
———, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–41* (New York, 1991).
Szabó, Csaba, ed., *A Grősz-per előkészítése—1951* (Budapest, 2001).
———, ed., *Egyházügyi hangulatjelentések* (Budapest, 2000).
Szabó, Robert Győri, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Budapest, 2009).
Szász, Béla, *Volunteers for the Gallows* (New York, 1971).
Szaynok, Bożena, *Pogrom Żydów w Kielcach. 4. VII 1946 r.* (Warsaw, 1992).
———, *Poland–Israel 1944–1968: In the Shadow of the Past and of the Soviet Union* (Warsaw, 2012).
Szelényi, Iván, ed., *Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post-Communist Societies* (London, 1998).
Szent-Miklósy, István, *With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947: An Eyewitness Acccount* (New York, 1988).
Szerencsés, Károly, *A kék cédulás hadművelet* (Budapest, 1992).
Szilágyi, Gábor, *Tűzkeresztség, A magyar játékfilm története 1945–1953* (Budapest, 1992).
Szmidt, Bolesław, ed., *The Polish School of Architecture, 1942–1945* (Liverpool, 1945).
Szpilman, Władysław, *The Pianist* (London, 1999).
Taylor, Frederick, *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany* (London, 2011).
Tejchma, Józef, *Pożegnanie z władzą* (Warsaw, 1997).
———, *Z notatnika aktywisty ZMP* (Warsaw, 1954).
'They rocked my cradle then bundled me out'—Ethnic German Fate in Hungary 1939–1948, exhibition catalogue, Terror Háza Múzeum (Budapest, 2007).
Thomson, Stewart, in collaboration with Robert Bialek, *The Bialek Affair* (London, 1955).
Tillich, Ernest, *Hefte der Kampfgruppe*, brochure published in Berlin, 1945.

Tismaneanu, Vladimir, ed., *Stalinizm Revisited: The Establishment of the Communist Regimes in East Central Europe and the Dynamics of the Soviet Bloc* (New York and Budapest, 2009).

Tóbiás, Áron, *Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. 1945–1956* (Budapest, 2004).

Todorov, Tzvetan, *Voices from the Gulag*, trans. Robert Zaretsky (University Park, Pa., 1999).

Tomka, Ferenc, *Halálra szántak, mégisélünk. Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés* (Budapest, 2005).

Torańska, Teresa, *Oni: Stalin's Polish Puppets,* trans. Agnieszka Kolakowska (London, 1987).

Tóth, Ágnes, *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete* (Budapest, 2008).

Toth, István György, ed., *A Concise History of Hungary* (Budapest, 2005).

Trznadel, Jacek, *Hańba Domowa* (Paris, 1986).

Tyrmand, Leopold, *Dziennik 1954* (London, 1980).

Ueberschär, Ellen, *Junge Gemeinde im Konflikt: Evangelische Jugendarbeit in SBZ und DDR 1945–1961* (Stuttgart, 2003).

Ulbricht, Walter, *On Questions of Socialist Construction in the GDR* (Dresden, 1968).

Ungváry, Krisztián, *A második világháború* (Budapest, 2005).

———, *The Siege of Budapest: 100 Days in World War II* (London, 2002).

Urban, George, *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War within the Cold War* (New Haven, 1997).

Vitány, Iván, *Önarckép—elvi keretben* (Celldömölk, 2007).

Volker, Klaus, *Brecht: A Biography*, trans. John Nowell (New York, 1978).

Volkov, V. K., *Uzlovye problem noveishei istorii stran Tsentralnoi i Ugo-vostochnoi Evropi* (Moscow, 2000).

Wandycz, Piotr, *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present* (London and New York, 1992).

Wedding, Alex, *Die Fahne des Pfeıferhansleins* (Berlin, 1953).

Wegren, Stephen, *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe* (London, 1998).

Weitz, Eric D., *Creating German Communism, 1890–1990* (Princeton, 1997).

Werblan, Andrzej, *Stalinizm w Polsce* (Warsaw, 2009).

Werner, Ruth, *Sonya's Report: Fascinating Autobiography of One of Russia's Most Remarkable Secret Agents*, trans. Renate Simpson (London, 1991).

Western Belorussia (Princeton, 1988).

Wierzbicki, Marek, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie: studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej* (Warsaw, 2006).

Williams, William Appleman, *The Tragedy of American Diplomacy* (New York, 1959).

Wir waren schon halbe Russen: Deportiert und uberlebt im GULAG, memoir collection, Gedenkbibliothek zu Ehren der Opfer des stalinizmus (Berlin, 1997).

Włodarcyzk, Wojciech, *Socrealizm: sztuka polska w latach 1950–1954* (Warsaw, 1986).

Wojciechowski, Aleksander, *O Sztuce Użytkowej i Użytecznej* (Warsaw, 1955).

Wójcik, Justyna, ed., *Stawialismy Opor: Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe w Małopolsce w latach 1944–1956* (Kraków, 2008).

Wolf, Markus, and Anne McElvoy, *Man without a Face: The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster* (New York, 1999).

Wyszyński, Cardinal Stefan, *A Freedom Within*, trans. Barbara Krzywicki-Herburt and the Reverend Walter J. Ziemba (New York, 1982).

Zamoyski, Adam, *Warsaw 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe* (London, 2008).

Zaremba, Marcin, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja wladzy komunistycznej w Polsce* (Warsaw, 2005).

———, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys* (Warsaw, 2012).

Żaryn, Jan, *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944–1989)* (Warsaw, 2003).

Żelazko, Joanna, ed., *Rok 1945 w Łodzi. Studia i szkice* (Łódź, 2008).

Zinner, Tibor, *A magyarországi németek kitelepítése* (Budapest, 2004).

Ziółek, Jan, and Agnieszka Przytuła, *Represje wobec uczestników wydarzeń w Katedrze Lubelskiej w 1949 roku* (Lublin, 1999).

Zubkova, Elena, *Poslevoennoe sovetskoe obščestvo: Politika i povsednevnost, 1945–1953* (Moscow, 2000).

Zubok, V. M., *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, 2008).

Żurek, Jacek, *Ruch 'Księży Patriotow'* (Warsaw, 2008).

DOKUMENTŲ RINKINIAI

A Madisz: 1944–48, ed. Sándor Rákosi (Budapest, 1984).

Armia Radziecka w Polsce 1944–1956: dokumenty i materiały, ed. Mariusz Lesław Krogulski (Warsaw, 2003).

Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczenstwa Publicznego, 1947, eds. Bernadetta Gronek and Irena Marczak, Vol. 1 (Warsaw, 1993).

Das Herrnstadt Dokument: Das Politbiuro der SED und die Geschichte des Juni 17, 1953, ed. Nadja Stulz-Herrnstadt (Reinbek bei Hamburg, 1990).

DDR: Dokumente zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik 1945–1985, ed. Hermann Weber (Munich, 1986).

Diary of Georgii Dimitrov, 1933–1949, ed. Ivo Banac (New Haven and London, 2003).

Dimitrov and Stalin: Letters from the Soviet Archives, 1934–1945, eds. Alexander Dallin and F. I. Firsov (New Haven and London, 2000).

Documents on Germany, 1944–1945, United States Department of State, Office of the Historian, Bureau of Public Affairs, 1985.

Dokumente zur Bildungspolitik in der sowjetischen Besatzungszone, eds. Siegfried Baske and Martha Engelbert (Berlin, 1966).

Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946, eds. Zsolt Krahulcsán and Rudolf Müller (Budapest, 2010).

Dokumenty do dziejow PRL, a series published by the Polish Academy of Sciences.

http://www.archivnet.hu/index.php.

http://www.scribd.com/doc/14152546/Soviet-Archival-Documents-on-Hungary-OctoberNovember1956-Translated-by-Johanna-Granville.

Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944 október–1948 június–Dokumentumok, ed. István Vida (Budapest, 2005).

László Rajk and His Accomplices before the People's Court, publication of the Hungarian state prosecutor's office (Budapest, 1949).

Megforgatott világmegforgatók—A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai, ed. László Svéd (Budapest, 1994).

Moszkvának jelentjük, Titkos dokumentumok 1944–1948, eds. Lajos Izsák and Miklós Kun (Budapest, 1994).

Niemcy w Polsce 1945–1950: Wybór Dokumentów, eds. Włodzimierz Borodziej and Hans Lemberg, Vols. I– IV (Warsaw, 2000–2001).

The 1956 Revolution: A History in Documents, eds. Csaba Békés, Malcolm Byrne, and János Rainer (Budapest and New York, 2002).

NKV.D i polskoe podpolje, 1944–1945: Po 'Osobym papkam' I. V. Stalina, eds. A. F. Noskova et al. (Moscow, 1994).

Partei und Jugend: Dokumente marxistischer-leninistischer Jugendpolitik, Zentralrat der Freien Deutschen Jugend und des Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkommitee der SED (Berlin, 1986).

Politika SVAG v oblasti kultury, nauki i obrazovanija: Tseli, Metody, Rezultaty, 1945–1949 gg, Sbornik dokumentov, eds. N. Timofeeva et al.

Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953, eds. Andrzej Paczkowski et al. (Warsaw, 2000).

Polska–ZSRR: struktury podległości: dokumenty [KC] WKP (B) 1944–1949, eds. Andrzej Paczkowski et al. (Warsaw, 1995).

Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach archiwów Służb specjalnych, eds. Piotr Mierecki et al., Instytut Pamięci Narodowej (Warsaw, 2007).

Przesiedlenia Polaków i Ukraińców, 1944–1946, Vol. 2 (Warsaw and Kiev, 2000).

Represje Sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich, Ośrodek Karta (Warsaw, 2002).

Soveščanıja Kominforma, 1947, 1948, 1949: Dokumenty i materjaly, eds. Grant Adibekov et al. (Moscow, 1998); also published as Giuliano Procacci et al., eds., *The Cominform: Minutes of the Sovetskii faktor v Vostochnoi Evrope, 1944–1953: Dokumenty*, 2 vols., Vol. 1: 1944–1948 and Vol. 2: 1949–1953, eds. T. V. Volokitina et al. (Moscow, 1999 and 2002).

SVAG i religioznyje konfesii Sovetskoj zony okkupacii Germanii, 1945–1949: Sbornik dokumentov, eds. V. V. Zacharov et al.

Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956, ed. Magdolna Baráth (Budapest, 2002).

Three Conferences, 1947 / 1948 / 1949 (Milan, 1994).

Uniting Germany: Documents and Debates, 1944–1993, eds. Konrad H. Jarausch and Volker Gransow (Providence, 1994).

Uprising in East Germany, ed. Christian Ostermann (New York, 2001).

Vostočnaja Evropa v dokumentach rossıjskich archivov, 1944–1953, 2 vols., Vol. 1: *1944–1948* and Vol. 2: *1949–1953*, eds. T. V. Volokitina et al. (Novosibirsk, 1997 and 1999).

Zrzeszenie 'Wolnosc i Niezawisloscʼw dokumentach, eds. Jozefa Huchlowa et al. (Wrocław, 1997).

PERIODINIAI LEIDINIAI

Berliner Zeitung
Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej
Gazeta Ludowa
Gazeta Wyborcza
Irodalmi Újság
Junge Welt
Karta
Kis Újság
Neues Deutschland
Polityka
Polska Zbrojna
Pravda
Przekrój
Rzeczpospolita
Der Spiegel
Szabad Nép

Sztandar Mlodych
Tageszeitung
Tägliche Rundschau
Trybuna Ludu
Tygodnik Mazowsze
Ulenspiegel: Literatur, Kunst, Satire
Zycie Warszawy

ILIUSTRACIJŲ ŠALTINIAI

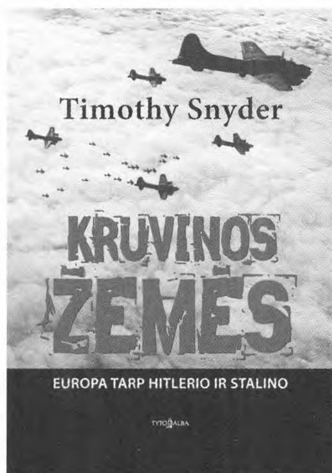
1. Raudonoji armija Vakarų Lenkijoje, 1945 m. kovas (PAP/DPA).
2. Reichstagas, 1945 m. balandis (PAP/DPA).
3. Sovietų kareiviai, skirstantys maistą vokiečių civiliams, 1945 m. gegužė (PAP/DPA).
4. Grandinių tiltas, Budapeštas, 1945 m. vasara (Terror Háza).
5. Varšuvos griuvėsiuose, lenkų šeima pietauja (PAP).
6. Moteris, parduodanti duoną prie gatvių kampo, 1945 m. vasara (PAP).
7. Vokiečiai, išvaryti iš Sudetų, laukia deportavimo (CTK).
8. Vokiečių valstiečiai („švabai") išvyksta iš Vengrijos (Magyar Nemzeti Múzeum).
9. Lenkų partizanai iš pogrindinių Nacionalinių ginkluotųjų pajėgų pietinėje Vidurio Lenkijoje, 1944 m. pavasaris (PAP/DPA).
10. Lenkų partizanas priima amnestiją ir atiduoda ginklus (PAP).
11. Mátyásas Rákosi kreipiasi į minią Budapešte, 1946 m. (MTI).
12. Komunistų partijos nariai Lodzėje, Lenkijoje, demonstruoja prieš Vakarų imperializmą ir Winstoną Churchillį, 1946 m. (PAP).
13. Rinkimų grafičiai Budapešte, 1945 m. (Magyar Nemzeti Múzeum).
14. Balsavimas Lenkijos kaime, 1947 m. (PAP).
15. Triumfuojanti komunistų partija, 1949 m. (MTI).
16. Istvánas Dobi, Mátyásas Rákosi, Ernő Gerő, Mihály Farkas, Józsefas Révai (MTI).
17. Wilhelmas Pieckas, Walteris Ulbrichtas, Otto Grotewohlis (PAP/DPA).
18. Bierutas priima sveikinimus per savo šešiasdešimtąjį gimtadienį (PAP).
19. *Corpus Christi* procesija Lenkijoje, 1947 m. (PAP).
20. Kariškiai veda kardinolą Jószefą Mindszenty, Budapeštas, 1947 m. (MTI).
21. Sovietų kareiviai platina laikraščius rytinėje Vokietijos zonoje, 1945 m. (PAP/DPA).
22. Vengrų valstiečiai, susibūrę prie savo kaimo radijo, 1951 m. (MTI).
23. Laisvasis vokiečių jaunimas padeda formuoti jaunus protus (PAP/DPA).
24. Laisvasis vokiečių jaunimas naudingai leidžia savo vasaros atostogas (PAP/DPA).
25. Lenkijos jaunimo sąjunga atstato Varšuvą (PAP).
26. Lenkijos jaunimo sąjungos gimnastų pasirodymas (PAP).
27. Lenkų spartuoliai Gdanske registruoja savo dienos išdirbį (PAP).
28. Zsófia Tevan ir Júlia Kollár pozuoja fotografui statybos aikštelėje Stalinvaroše.
29. Adolfas Hennecke, vokiečių angliakasys (PAP/DPA).

30. Ignácas Piókeris, vengrų gamyklos darbininkas (MTI).
31. Kultūros rūmai, Stalino dovana Varšuvai (Fotografė Lisa Larsen/Time & Life Pictures/Getty).
32. 1952 m. Gegužės pirmosios demonstracija Varšuvoje (PAP).
33. 1949 m. Gegužės pirmosios demonstracija Budapešte (MTI).
34. Maxo Lingnerio freskos *Aufbau der Republik* fragmentas, 1952 m. (PAP/DPA).
35. Andrásas Kocsis kuria savo skulptūrą „Žemdirbių brigada“, 1954 m. (MTI).
36. Moterų statybininkių brigada, Stalinvarošas (MTI).
37. Jauni darbininkai per pertrauką, Stalinštatas (PAP/DPA).
38. Delegatai eina į Walterio Ulbrichto stadioną (PAP/DPA).
39. Laisvojo vokiečių jaunimo fanfarų orkestro pasirodymas (PAP/DPA).
40. Spontaniškas šokis… (PAP).
41. …kruopščiai suplanuoti pasirodymai, 1955 m. (PAP).
42. Demonstrantai mėto akmenis į sovietų tankus, Berlynas, 1953 m. birželio 17-oji (PAP/DPA).
43. Demonstrantai išneša sužeistąjį, Berlynas, 1953 m. birželio 17-oji (PAP/DPA).
44. Vengrijos sukilėliai ant tanko, Budapeštas, 1956 m. spalis (Terror Háza).
45. Kulkų, paleistų į Bieruto portretą, žymės, Poznanė, 1956 m. spalis (PAP).
46. Sovietų tankų sugrįžimas, Budapeštas, 1956 m. lapkričio 4-oji (Bentley Archive/Popperfoto/Getty).

RODYKLĖ

REKOMENDUOJAME:

Applebaum, Anne

Ap54 Geležinė uždanga : Rytų Europos sugniuždymas 1944–1956 m. / Anne Applebaum ; iš anglų kalbos vertė Vitalijus Šarkovas. – Vilnius : Tyto alba, 2013. – 635, [1] p., [12] iliustr. lap. : iliustr., žml.

Bibliogr.: p. 596–616. – R-klė: p. 619–635.

ISBN 978-9986-16-987-1

Knygoje „Geležinė uždanga" amerikiečių žurnalistė Anne Applebaum pasakoja, kaip buvo sukurti Rytų Europos komunistiniai režimai ir koks tapo kasdienis žmonių gyvenimas tose šalyse. Remdamasi archyvine medžiaga Applebaum atskleidžia, kaip buvo susidorota su politinėmis partijomis, Bažnyčia, žiniasklaida, jaunimo organizacijomis, kaip buvo kuriamos slaptosios policijos tarnybos, naikinamos opozicijos užuomazgos. Autorė pateikia konkrečių žmonių gyvenimo istorijas ir parodo, kokį pasirinkimą turėjo žmogus – kovoti, sprukti ar kolaboruoti. „Geležinė uždanga" – sukrečianti žiauraus laikotarpio istorija ir nerimą keliantis priminimas, kokia trapi gali būti laisva visuomenė.

UDK 321.7+321.6+304(47+57)+328/329+94(4)

Anne Applebaum

GELEŽINĖ UŽDANGA

Rytų Europos sugniuždymas 1944–1956 m.

Iš anglų kalbos vertė *Vitalijus Šarkovas*
Viršelio dailininkė *Asta Puikienė*

Tiražas 2000 egz.
SL 1686. 2013 11 12
Išleido „Tyto alba" J. Jasinskio g. 10, LT-01112 Vilnius,
tel. 249 74 53, info@tytoalba.lt
Spausdino UAB BALTO, Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius

Nuo Ščecino prie Baltijos iki Triesto p

per visą žemyną nusileido geležinė

Winstonas Churchillis

ANNE APPLEBAUM (Anė Aplbaum, g. 1964 m.) – amerikiečių žurnalistė, keleto solidžių knygų autorė. Jos knyga „Gulago istorija“ 2004 m. pelnė prestižinę Pulitzerio premiją, o „Geležinė uždanga“ buvo nominuota 2013 m. *PEN/John Kenneth Galbraith* premijai.

A. Applebaum rašo daugeliui žymiausių įvairių šalių leidinių, yra dienraščio *The Washington Post* ir žurnalo *Slate* skiltininkė ir Londono *Legatum* instituto Politinių studijų direktorė. Jos vyras – žymus lenkų politikas, buvęs Lenkijos užsienio reikalų ministras Radosławas Sikorskis.

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui Sovietų Sąjungai atiteko didžiulė teritorija – visa Rytų Europa. Stalinas ir jo slaptoji policija išsiruošė į žygį – tuziną labai skirtingų šalių paversti visiškai nauja politine ir dorovine komunistine bendrija. Per stebėtinai trumpą laiką nuo karo pabaigos Rytų Europa buvo negailestingai stalinizuota. Knygoje „Geležinė uždanga“ Anne Applebaum atskleidžia, kaip buvo sukurti Rytų Europos komunistiniai režimai ir koks tapo kasdienis žmonių gyvenimas.

Negailestingai išsamiai autorė vaizduoja, kaip buvo susidorota su politinėmis partijomis, Bažnyčia, žiniasklaida, jaunimo organizacijomis, kaip buvo kuriamos slaptosios policijos tarnybos, naikinamos opozicijos užuomazgos. Remdamasi daugeliu šaltinių ir iki tol neprieinama archyvine medžiaga, autorė seka pėdomis komunistinių veikėjų, kurie skynėsi kelią į valdžios viršūnes gąsdinimais, grasinimais ir žmogžudystėmis. Ji taip pat pateikia konkrečių žmonių gyvenimo istorijas ir parodo, kokį pasirinkimą turėjo tie žmonės – kovoti, sprukti ar kolaboruoti.

„Geležinė uždanga“ – tai nerimą keliantis priminimas, kokia trapi gali būti laisva visuomenė. Sovietinė sistema – tai žlugusi civilizacija, kurios žiaurumą, paranoją, iškreiptą dorovę ir keistą estetiką Anne Applebaum taip sukrečiamai vaizduoja šios knygos puslapiuose.

Ši knyga skiriama tiems Rytų Europos gyventojams, kurie nesutiko gyventi meluodami.

Anne Applebaum

ISBN 978-9986-16-987-1

Viršelio nuotrauka: © Hulton-Deutsch Collection/CORBIS/Scanpix